

50007

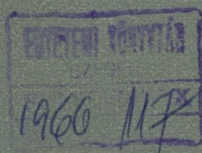
419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

50007
1-2

1965 SZEP 10.

VOL. 92.

1965. 1. SZÁM

92. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

91. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1869

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kemenczei Tibor</i> : A pilinyi kultúra tagolása	3
<i>Mócsy András</i> : Savaria utcarendszerének rekonstrukciójához	27
<i>Thoma Andor</i> : A janislawicei őslapp	37

KÖZLEMÉNYEK

<i>Wellner István</i> : Aeskulapius és Hygieiát ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból	42
<i>Parragi Györgyi</i> : Újabb sírok az óbudai Gázgyár területéről	46
<i>Gedai István</i> : I. Endre király sírköve	49
<i>Kozák Károly</i> : Az egri vár XVII. századi alakos kályhacsempéi	52
<i>P. A. Rappoport</i> : Kárpátaljai középkori várak	61

SZEMLE

<i>Oroszlán Zoltán</i> : Kuzsinszky Bálint	66
<i>László Gyula</i> : Az uráli őshaza kutatásáról. — Megjegyzések Hajdú Péter észrevételeire	68
<i>Holl Imre</i> : A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai	71
<i>Erdélyi István</i> — <i>D. Navaan</i> : Az 1963. évi mongol–magyar régészeti expedíció eredményei	73

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az **Akadémiai Kiadó**-nál, Budapest V. Alkotmány utca 21. telefon: 111–010. MNB egyszámlaszám: 46 csekkbefizetési számla: 05.915.111–46 az **Akadémiai Könyvesbolt**-ban, Budapest V. Váci u. 22. telefon: 185–612. a **Posta Központi Hirlap Iroda** 1. számú Hirlapboltjában, Budapest, V. Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám; egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

92. KÖTET 1965.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kemenczei Tibor:</i> A pilinyi kultúra tagolása	3
<i>Harmatta János:</i> Egy görögbetűs felirat Afganisztánból	125
<i>Mócsy András:</i> Savaria utcarendszerének rekonstrukciójához	27
<i>Balla Lajos:</i> Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihez (106—167)	141
<i>Thoma Andor:</i> A janislawicei őslapp	37
<i>Zolnay László:</i> Pénzverők és ötvösök a római kori Esztergomban	148

KÖZLEMÉNYEK

<i>Patay Pál—Patay Árpád:</i> A nagyrévi kultúra leletei Diósdon	163
<i>Nováki Gyula:</i> A nagygyőr-bő—várhegyi korabronzkori erődtített telep	168
<i>Kákossy László:</i> A Khargeh és a Dakhleh oázis régészeti emlékei	176
<i>Szilágyi János:</i> Köfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből I.	182
<i>Wellner István:</i> Aeskulapius és Hygieiát ábrázoló gemma lenyomatával díszített edény Aquincumból	42
<i>Parragi Györgyi:</i> Újabb sírok az óbudai Gázgyár területéről	46
<i>Gedai István:</i> I. Endre király sírköve	49
<i>Nagy Emese:</i> Az egervári vár építéstörténete	192
<i>Kozák Károly:</i> Az egri vár XVII. századi alakos kályhacsempéi	52
<i>P. A. Rappoport:</i> Kárpátaljai középkori várak	61
<i>Gerő Győző:</i> Az esztergom-vízivárosi Özicseli Hadzsi Ibráhím dzsámi	207

SZEMLE

<i>László Gyula:</i> Emlékezés Felvinczi Takács Zoltánra	217
<i>Mozsolics Amália:</i> Gerhard Bersu	217
<i>Oroszlán Zoltán:</i> Kuzsinszky Bálint	66
<i>László Gyula:</i> Az uráli őshaza kutatásáról. — Megjegyzések Hajdu Péter észrevételeire	68
<i>Holl Imre:</i> A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai	71
<i>Erdélyi István—D. Navaan:</i> Az 1963. évi mongol—magyar régészeti expedíció eredményei	73
<i>Erdélyi István—Kádár Zoltán—Ojtozi Eszter:</i> A kazárok történetének első összefoglalása	82
<i>Erdélyi István:</i> Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSZK területén	218
<i>Szepessy Géza:</i> Adatok Esztergom városa helytörténetéhez	219
<i>Szepessy Géza:</i> Egy 1802-ből származó térkép régészeti vonatkozásai	91
<i>Bóna István:</i> Beszámoló a milánói Lerici-Intézet 1964. évi nemzetközi régészeti-geofizikai tanfolyamáról ..	92
<i>Duma György:</i> Mázas kerámiák felületi elváltozásainak vizsgálata és a felületi szennyező rétegek eltávolítása ..	221
<i>Külföldi hírek. Kao Csi:</i> A kínai régészet újabb leletei	94
<i>Horváth Tibor:</i> Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi működéséről ..	227
<i>Soproni Sándor:</i> A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1964. évben	228
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1964</i>	229

IRODALOM

<i>Szilágyi János:</i> Acta Archaeologica ASH. XIV. kötet	96
<i>Szilágyi János:</i> Acta Archaeologica ASH. XV. kötet	250
<i>Soproni Sándor:</i> Budapest Régiségei XX. kötet	98
<i>Vértes László:</i> Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon	99
<i>Kalicz Nándor:</i> I. Bognár-Kutzián, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
<i>Patay Pál:</i> N. Kalicz, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien	103
<i>Soproni Sándor:</i> B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
<i>Gerő Győző:</i> Fekete L.—Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580	105
<i>Mozsolics Amália:</i> Arheologia Moldovei I, II—III. kötet	253
<i>Makkay János:</i> F. R. Allchin, Neolithic Cattle—Keepers of South India	105
<i>Oroszlán Zoltán:</i> Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 2. H. F. Mussche, Die profanen und militärischen Bauten	106

Szildgyi János György: A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos?	107
Szabó Miklós: A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
Alföldy Géza: Studium zu Abodiacum—Epfach	255
B. Bónis Éva: H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinabern	255
Bóna István: Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. 5—6. kötet	107
B. Thomas Edit: J. Beckwith, Coptic Culture	256
Németh Endre: Magyar régészeti irodalom 1964	109

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Т. Кемени: Расчленение пилиньской культуры	3
Я. Гарматта: Надпись в греческих буквах из Афганистана	125
А. Мочи: К вопросу реконструкции системы улиц в Саварии	27
Л. Балла: К вопросам военной истории Дании II века нашей эры	141
А. Тома: Протолопарь из Яниславце	37
Л. Золнаи: Монетчики и ювелиры в Эстергеме романской эпохи	148

СООБЩЕНИЯ

П. Патаи—А. Патаи: Памятники надгробной культуры из Диошда	163
Дь. Новаки: Укрепленное поселение ранней бронзовой эпохи в Надгёрбё-Вархеле	168
Л. Какоши: Археологические памятники оазисов Кхарге и Дакхла	176
Я. Силади: Надписи на камнях из старых собраний Аквинкумского музея	182
И. Веллер: Сосуд из Аквинкума, украшенный отпечатком геммы с изображением Эскулапа и Гигиен	42
Дь. Парраги: Недавно открытые могилы на территории Газового завода в Обуде	46
И. Гедди: Надгробный камень короля Эндрэ I	49
Э. Надь: История строительства эгерварского замка	192
К. Козак: Фигурные изразцы замка XVII века в г. Эгере	52
П. А. Раппопорт: Закарпатские средневековые замки	61
Дь. Гере: Джами (главная мечеть) Езичели Гаджи Ибрагима в Эстергом-Визивароше	207

ОБОЗРЕНИЕ

Дь. Ласло: Памяти Золтана Фелвинци Такача	217
А. Можолитч: Герхард Берсу	217
З. Орослан: Балинт Кужински	66
Дь. Ласло: Об исследованиях в области уральской природы. Замечания относительно примечаний П. Хайду	68
И. Холл: Аспекты в разработке средневекового отдела венгерской археологической топографии	71
И. Эрдели—Д. Новаан: Результаты монголо—венгерской археологической экспедиции 1963 года	73
И. Эрдели—З. Кадар—Э. Ойтоси: Новейшие исследования в области казарской истории	82
И. Эрдели: Новые археологические исследования на территории Коми АССР	218
Г. Сепешши: Данные к локальной истории г. Эстергома	219
Г. Сепешши: Археологическое значение карты 1802 года	91
И. Бона: Отчет о международном археологическо—геофизическом курсе Миланского института Леричи, состоявшемся в 1964 году	92
Дь. Дума: Анализ изменений поверхности глазированной керамики и удаление внешних загрязненных слоев	221
Зарубежные новости. Као Чи: Новейшие находки китайской археологии	94
Т. Хорват: Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1964 году	227
Ш. Шопрони: Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1964 году	228
Археологические исследования в 1964 году	229

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Силади: XIV-ый том Acta Archaeologica ASH	96
Я. Силади: XV-ый том Acta Archaeologica ASH	250
Ш. Шопрони: XX-ый том Budapest Régiségei	98
Л. Вертеш: Gábor M., A késői paleolitikum Magyarországon (М. Габори, Верхний палеолит в Венгрии)	99
Н. Калиц: I. Bognár-Kutzián, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
П. Патаи: N. Kalicz, Die Péceler Badener Kultur und Anatolien	103
Ш. Шопрони: B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
Дь. Герё: Fekete L. — Káldy Nagy Gy. Budai török számadáskönyvek 1550—1580	105
А. Можолитч: I, II—III тома Arhaeologia Moldovei	253
И. Маккаи: F. R. Allachin, Neolithic Cattle-Keeper's of South India	105
З. Орослан: Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 3. H. F. Musche, Die profanen und militärischen Bauten	106
Я. Дь. Силади: A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos?	107
М. Сабо: A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
Г. Алфёльди: Studium zu Aboditzum—Epfach	255
Е. Б. Бониш: H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinabern	255
И. Бона: Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. 5—6-ой тома	107
Э. Б. Томас: J. Beckwith, Coptic Culture	256
Э. Немет: Венгерская археологическая литература за 1964 год	109

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>T. Kemenczei:</i> Les périodes de la civilisation de Piliny	3
<i>J. Harmatta:</i> Une inscription d'Afghanistan gravée avec des caractères grecs	125
<i>A. Mócsy:</i> Contribution à la reconstitution du système routier de Savaria	27
<i>L. Balla:</i> Sur les problèmes de l'histoire militaire de la Dacie au II ^e siècle	141
<i>A. Thoma:</i> Le Lapon préhistorique de Janislawice	37
<i>L. Zolnay:</i> Monnayeurs et orfèvres à Esztergom à l'époque romane	148

NOTES ET INFORMATIONS

<i>P. Patay—Á. Patay:</i> Les trouvailles de la civilisation de Nagyrév à Diósd	163
<i>Gy. Nováki:</i> L'habitat fortifié du premier âge du Bronze de Nagyörsbő—Várhegy	168
<i>L. Kákósy:</i> Les monuments archéologiques des oasis de Khargeh et de Dakhleh	176
<i>J. Szilágyi:</i> Pierres inscrites du Musée d'Aquincum anciennement rassemblées I	182
<i>I. Wellner:</i> Un vase orné de l'empreinte d'une gemme représentant Esculape et Hygie, trouvé à Aquincum ...	42
<i>Gy. Parragi:</i> Nouvelles tombes mises à découverte sur le territoire de la Fabrique de gaz d'Óbuda	46
<i>I. Gedai:</i> La pierre tombale du roi André I ^{er}	49
<i>E. Nagy:</i> Histoire de la construction du château-fort d'Egervár	192
<i>K. Kozák:</i> Les carreaux de poêle figurés du XVII ^e siècle, trouvés dans la forteresse d'Eger	52
<i>P. A. Rappaport:</i> Châteaux-forts médiévaux de la Subcarpathie	61
<i>Gy. Gerő:</i> La mosquée de Hadji Ibrahim Özicseli à Esztergom—Víziváros	207

CHRONIQUE

<i>Gy. László:</i> En commémoration de Zoltán Felvinczi Takács	217
<i>A. Mozsolics:</i> Gerhard Bersu	217
<i>Z. Oroszlán:</i> Bálint Kuzsinszky	66
<i>Gy. László:</i> Sur la recherche de la patrie d'origine dans l'Oural. — Remarques relatives aux observations de Péter Hajdu	68
<i>I. Holl:</i> Les points de vue de l'élaboration de la partie médiévale de la topographie archéologique hongroise ...	71
<i>I. Erdélyi—D. Navaan:</i> Les résultats de l'expédition archéologique hungaro-mongole en 1963	73
<i>I. Erdélyi—Z. Kádár—E. Ojtozi:</i> Nouvelles recherches sur l'histoire des Khazars	82
<i>I. Erdélyi:</i> Nouvelles recherches archéologiques dans le territoire de Komi en URSS	218
<i>G. Szepessy:</i> Données relatives à l'histoire locale de la ville d'Esztergom	219
<i>G. Szepessy:</i> Les rapports archéologiques d'une carte datant de 1802	91
<i>I. Bóna:</i> Compte rendu du Cours international d'archéologie et de géophysique, organisé en 1964 par l'Institut Lerici à Milan	92
<i>Gy. Duma:</i> Examen des altérations de la surface des céramiques vernissées et l'élimination des couches contaminantes de la surface	221
Nouvelles de l'étranger. <i>Kao Csi:</i> Les trouvailles récentes de l'archéologie chinoise	94
<i>T. Horváth:</i> Compte rendu du fonctionnement en 1964 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	227
<i>S. Soproni:</i> L'activité en 1964 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	228
Archäologische Forschungen im Jahre 1964	229

LIVRES

<i>J. Szilágyi:</i> Acta Archaeologica ASH. Tome XIV	96
<i>J. Szilágyi:</i> Acta Archaeologica ASH. Tome XV	250
<i>S. Soproni:</i> Budapest Régiségei (Les antiquités de Budapest) Tome XX	98
<i>L. Vértés:</i> Gábori M., A késő paleolitikum Magyarországon (Le paléolithique supérieur en Hongrie)	99
<i>N. Kalicz:</i> I. Bognár—Kutzián, The Copper-Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
<i>P. Patay:</i> N. Kalicz, Die Pécelser (Badener) Kultur und Anatolien	103
<i>S. Soproni:</i> B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
<i>Gy. Gerő:</i> Fekete L.—Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580 (Livres de comptes turcs de Buda des années 1550—1580)	105
<i>A. Mozsolics:</i> Arheologia Moldovei, Tome I, II—III	253
<i>J. Makkay:</i> F. R. Allchin, Neolithic Cattle-Keeper of South-India	105
<i>Z. Oroszlán:</i> Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 2. H. F. Mussche, Die profanen und militärischen Bauten	106
<i>J. Gy. Szilágyi:</i> A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos?	107
<i>M. Szabó:</i> A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
<i>G. Alföldy:</i> Studium zu Abodiacum-Epfach	255
<i>É. B. Bónis:</i> H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern	255
<i>I. Bóna:</i> Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. Tomes 5—6.	107
<i>E. B. Thomas:</i> J. Beckwith, Coptic Culture	256
<i>E. Németh:</i> Littérature archéologique hongroise 1964	109

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Acta Ant. Hung.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Orient. Hung.	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AAu	= Archaeologia Austriaca
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mitteilung
AH	= Archaeologia Hungarica
AMI	= Archäologische Mitteilungen aus Iran
Anth	= Antiquitas Hungarica
APAW	= Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
AR	= Archeologické Rozhledy
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
AT	= Antik Tanulmányok
BBB	= Ein manichäisches Bet- und Beichtenbuch
BEFEO	= Bulletin de l'Ecole Française de l'Extreme Orient
BHb	= Burgenländische Heimatsblätter
BIFAO	= Bulletin de l'Institut Française d'Archeologie Orientale
BJ	= Bonner Jahrbücher
Bk	= Barlangkutatás
BpR	= Budapest Régiségei
Bp.Tört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BSOS	= Bulletin of the School of Oriental Studies
CAH	= Cambridge Ancient History
CIInd	= Corpus Inscriptionum Indicarum
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
DJ	= Jelentés Debrecen ... Múzeumának ... évi működéséről
DuSz	= Dunántúli Szemle
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
JA	= Journal Asiatique
JAOS	= Journal of American Oriental Society
JRS	= Journal of Roman Studies
KSz	= Katolikus Szemle
LA	= Laureae Aquincenses
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MDAIK	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Kairo
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MűÉ	= Művészettörténeti Értesítő
MűT	= Művészettörténeti Tanulmányok
MVV	= Magyarország Vármegyei és Városai
OLZ	= Orientalistische Literaturzeitung
PA	= Památky Archeologické
PME	= Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RA	= Revue Archéologique
RDolc	= Régészeti Dolgozatok az ELTE Régészeti Intézetéből
Rég. Füz.	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RTÉ	= Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve
SA	= Slovenská Archeologia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SEG	= Supplementum Epigraphicum Graecum
Sz	= Századok
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
ZDMG	= Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft
ВДИ	= Вестник Древней Истории
ИЗВ.АН	= Известия Академии Наук
КСИИМК	= Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной Культуры
МНР	= Монгольской Народной Республики
СА	= Советская археология
СЭ	= Советская этнография
Тр.ГИМ	= Труды Государственного Исторического Музея
Тр.ИИАЭ	= Труды Института Истории Археологии и Этнографии
Тр.ТКАЭ	= Труды Тувинской Комплексной Археологической Экспедиции
Уч.Зап. Хак.	= Учённые Записки Хакасского

ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 92.

1965. 1. SZÁM

92. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1965

A PILINYI KULTÚRA TAGOLÁSA

A pilinyi kultúra több szakaszra való tagolódása a korszakkal foglalkozó majdnem minden kutató előtt nyilvánvaló volt. E kérdésben azonban korántsem volt egységes álláspontjuk, s eredményeik gyakran szöges ellentétben voltak egymással.

A kultúra leleteit elsőnek összefoglaló J. Eisner is már két szakaszra osztotta fel annak fejlődését. Az idősebb fokozatot a muhi temetőről nevezte el, és a bronzkor második periódusába helyezte. A fiatalabb szakaszt pokorági fokozat néven említette Felső-Pokorág (Vysna Pokoradz) urnatemetője után, s ezt részben a második, főleg azonban a harmadik és a negyedik periódusba helyezte. A pilinyi kultúra végét szerinte a negyedik periódusban érvényesülő halstatti hatás jelentette.¹

Anélkül, hogy Eisner véleményével itt részletesebben foglalkoznánk, mivel állásfoglalásunkat a következőkben részletesen kifejtjük, meg kell említenünk, hogy az az anyag amit Eisner Muhiról a pilinyi kultúrába sorolt, valójában az egyeki kultúra, illetve a Berkesz—Demecser-csoport hagyatéka.

Tompa Ferenc ugyancsak nem tartotta egykorúnak a pilinyi kultúra emlékeit, noha nem fogta azokat egy kulturális egységbe. Így a Tószeg C periódusba helyezte Piliny és Muhi utolsó szakaszát, a bodrogkeresztúri és abaújszántói leleteket, míg a Tószeg D-vel tartotta egykorúnak a zagyvapálfalvi és meszesi temetőket.²

Eisnerhez hasonlóan, J. Böhm is két fejlődési szakaszra tagolta a pilinyi kultúrát, azonban jóval fiatalabb korszakokba helyezte annak megindulását. Szerinte az első szakasz (Zagyvapálfalva) a HA elején indult meg, míg a pokorági fokozat már túllépi a HA—HB határát.³

V. Budinský Krička a fémművesség alapján kísérelte meg bebizonyítani a szerinte a középső bronzkortól a halstattkorig tartó pilinyi kultúra két fázisra való tagolódását.⁴

A nagybátányi temető előzetes közlésében Patay Pál lényegében Eisnert követve osztotta fel a pilinyi kultúrát a középső bronzkortól a koravaskorig tartó Piliny I. és a korai vaskort egészen a szkítákig kitöltő Piliny II. fázisokra.⁵

Mozsolics Amália helyesen állapította meg, hogy téves az az elképzelés, amely szerint a középső bronzkortól egészen a szkítákig a pilinyi kultúra tartotta Észak-Magyarországot birtokában.⁶ A bronzkor IV. periódusába kezdte a pilinyi kultúrát, belső fejlődésével azonban, munkája jellegénél fogva, nem foglalkozott.⁷

Leőhelyek szerinti tipológiai sort állított fel L. Hajek a pilinyi kultúra fejlődésében. Eszerint a füzesabonyi kultúrából közvetlenül fejlődött ki a pilinyi kultúra, az átmenetet a bodrogszerdahelyi temető anyaga képviseli. Ezt követi a Reinecke BC korú zagyvapálfalvi temető, majd a bárcai telepbe beásott, „igen fejlett pilinyi kerámiát” tartalmazó gödrök leletanyaga. Az utóbbi a HA-ba, esetleg a HB-be tartozik.⁸

Újabban a szlovák kutatás egy idősebb és egy a Reinecke BC—BD fordulóján kezdődő és a HA középeig tartó fiatalabb pilinyi fázist különböztet meg.⁹

A pilinyi kultúrán belül a kutatás eddig lényegében csak időrendi fokozatokat választott szét. Területi különbségre eddig csupán Mozsolics Amália és A. Točík utalt.

Mozsolics Amália a bárcai és bodrogkeresztúri temetők anyagában pilinyi és egyeki elemek összeolvadását tételezte fel.¹⁰

Točík megállapítása szerint a pilinyi kultúrán belül a Reinecke BB₂-ben az Ipoly alsó folyása mentén magyarádi alapokon különálló csoport alakult ki a délkeleti halomsíros és az ottományi kultúra hatására.¹¹

Az ismertetett vélemények megegyeznek abban, hogy a pilinyi kultúrát nem lehet egész fejlődése folyamán egységes egésznek tartani. Átalakulását azonban, nagyrészt a leletanyag hiányos, szórva-

¹ Eisner, J., Slovensko v Pravěku. (Bratislava, 1933.) 89 —.

² Tompa F., BRGK 24/25 (1934—35) 88., 99 —.

³ Böhm, J., WPZ 28/29 (1941—42) 117 —.

⁴ Budinský Krička, V., Slovenské Dejiny I. (Bratislava, 1947.) 87 —.

⁵ Patay P., Arch. Ért. 81. (1954) 45 —.

⁶ Mozsolics A., Arch. Ért. 83. (1956) 83 —.

⁷ Mozsolics A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 120.

⁸ Hajek, L., Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958 (Bratislava, 1961.) 74 —.

⁹ Paulik, J. — Novotná, M. — Benadik, B., Život a umenie doby železnej na Slovensku (Bratislava, 1962.) 249.

¹⁰ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 120., 8. j.

¹¹ Točík, A., Referáty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1955. II. 46.

nyos volta miatt nem követték fokról fokra nyomon, így a különböző vélemények hibásak, hiányosak lettek. Az utóbbi évek kutatásai azonban módot adnak arra, hogy eredményeiket felhasználva, a régebben előkerült leleteket újraértékelve, pontosabban tudjuk körvonalazni a késő bronzkor folyamán a pilinyi kultúra anyagi kultúrájában végbement fejlődést.¹²

E tanulmányunkban nem kívánunk részletesen foglalkozni a pilinyi kultúra mindegyik fejlődési szakaszával — másutt már megtettük — csupán egyiket, az ún. „muhi fokozatot” vesszük vizsgálat alá.

Az eddigi szakirodalomban a „muhi” jelző, mint kultúrát, fokozatot, típust, csoportot jelentő név, már nemegyszer előfordult, azonban minden egyes esetben különbözőképpen értelmezték.

Eisner a pilinyi kultúra első szakaszát nevezte muhi fokozatnak.¹³ A leletek azonban, amelyekre hivatkozik a Muhin talált késő-egyeki, a Berkesz—Demecser-csoportba áthajló temetőből kerültek elő, nem tartoznak a pilinyi kultúrához. Az ehhez kapcsolódó leletanyag Eisner könyvének megjelenésekor még feltáratlan volt.

Másfajta értelmezéssel találkozunk M. Šollenél, aki a „muhi típus” nevet használta, és ezt a koravaskorba, a HA periódusba helyezte.¹⁴ Az általa közölt edény valóban koravaskori, azonban a Gáva-kultúrához tartozik. Koravaskori, HA korú leletek Muhiról leletegyüttesben nem kerültek elő.

Bóna István különböző eredetű és részben különböző korú csoportokat vont össze a „Muhi—Gáva—Dombrád-kultúra” név alatt. Szerinte ez a „kultúra” a későbronzkor 2. végén a Kárpát-medence keleti felén végigvonuló keleti néphullám része volt, amely a mediterrán kultúrákat egészen Trójáig elpusztította, illetve átalakította.¹⁵

A Bóna által egy kulturális körbe összefogott leletanyag nem hozható kapcsolatba egymással, mivel későbronzkori nem is egy kultúrába tartozó leletegyütteseket vont egybe a koravaskori — tehát fiatalabb — Gáva-kultúrával.

A Gáva-kultúra időrendi helyzetének bizonyos mértékű tisztázódása után¹⁶ Bóna István az Északkelet-Magyarországon a későbronzkor 3.-ban körülhatárolható leletanyagot Muhi—Berkesz—Demecser-csoportnak nevezi, s szintén keleti behatolók hagyatékának tartja.¹⁷

Ezzel az elnevezéssel szintén nem tudunk egyetérteni, mivel a Muhin előkerült későbronzkori anyag nem egységes, két különböző kultúrába tartozó temetőből került elő, s egyik sem képvisel különálló csoportnak felfogható anyagot.

A muhi név más, bár Bóna István véleményével, legalábbis időrendileg rokon értelmezésével találkozunk Kőszegi Frigyesnek a magyarországi urnasíros körrel foglalkozó munkájában is. A „muhi típust” az egyeki kultúrával genetikusan összefüggőnek tartja, sőt az „Egyek—Muhi-kör” elnevezést is használja. Szerint a „muhi típus” az egyeki kultúra vége és a HA közötti időszakot hidalja át az egyeki kultúra területén. A muhi típushoz sorolja többek közt a berkeszi és demecseri leletanyagot is.¹⁸

Kőszegi Frigyes helyesen határozta meg a berkeszi és demecseri leletek korát, s kulturális helyzetüknek egyik oldalát, ha Északkelet-Magyarországon nem is az egyeki kultúrát, hanem a felső-szócsi csoportot követik. A „muhi típus” elnevezés — figyelembe véve a Muhin előkerült leletanyag sajátosságát, kettősségét — itt sem helyeselhető.

A már részletezett indokoknál fogva nem tudjuk elfogadni a „Muhi—Gáva-kultúra” elnevezést sem, amelyet Patek Erzsébet használ egyik tanulmányában.¹⁹ A Muhin előkerült későbronzkori leletanyagból sem az egyeki, sem a pilinyi kultúra emlékei nem érik el nemhogy a Gáva-kultúra észak-magyarországi megjelenésének idejét (HA közepe), de még a Reinecke BD periódus végét sem. A Gáva-kultúra és a Muhin előkerült legfiatalabb későbronzkori emléktárgy között Észak-Magyarország keleti részén még egy leletcsoportot, a fiatalabb pilinyi kultúra hagyatékát lehet elkülöníteni. Emellett Patek Erzsébet is egységesnek, egy kultúrába tartozónak fogja fel a Muhiról származó későbronzkori anyagot, csupán időrendi különbséget lát benne. Egy részét a Reinecke BD-be, másikat a HA₁-be osztja. Noha nem mondja meg pontosan, milyen típusú leletekre gondolt, valószínűleg az egyeki kultúra emlékeit keltezi a Reinecke BD-be, s a pilinyi kultúrkörbe tartozó leleteket a HA₁-be. Véleményünk szerint ez a keltezés nem felel meg az említett leletcsoportok tényleges korának, azok idősebbek annál.

Kalicz Nándor a pilinyi kultúra második, fiatalabb szakaszát nevezi muhi fokozatnak.²⁰ Muhin azonban nem kerültek elő e kor emlékei.

A „muhi” név sokféleképpen való értelmezésének, mint említettük a Muhiról származó későbronzkori leletek két különböző kultúra, két eltérő lelőhelyről való származása volt.

A muhi leletek egy része az egyeki kultúra, s a Berkesz—Demecser-csoport körébe tartozik. Lelethelyük: Muhi—Csüllödomb. Onnan már a múlt század hetvenes éveiben kerültek be leletek²¹

¹² Kemenezei T., HOMÉ 4 (1961–62) 7–36. A pilinyi kultúra idősebb fokozata. A zagyvapálfalvi csoport. Kézirat. A fiatalabb pilinyi kultúra. Kézirat, 1962.

¹³ Eisner, J., i. m. 89–.

¹⁴ Šolle, M., AR 9 (1957) 235–.

¹⁵ Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 242.

¹⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 121.,

11. j.; U. a., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 123., 57. j.

¹⁷ Bóna I., HOMÉ 3. (1959–60) 27.

¹⁸ Kőszegi F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 145., 150.

¹⁹ Patek E., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 68.

²⁰ Kalicz N., Heves megye őskora. Kézirat, 1961.

²¹ Römer F., Műrégészeti Kalauz. (Pest, 1866.) 119.; Ua., Arch. Ért. R. f. I. (1868) 20.; Hampel, J., Catalogue de l'exposition préhistorique des Musées de Province et des Collections particulières de la Hongrie. (Bp., 1876.) 36, 91.; Hampel, J., A bronzkor Magyarhonban. (Bp., 1892.) 92.; Hampel, J., Compte-rendu II. (Bp. 1878.) 22–; Felső Magyarországi Múzeum Egylet Évkönyve, 1884. 5., 45., 47.; Vezető a Kassai Múzeum gyűjteményeiben (Kassa, 1903.) 37., 54.

a Nemzeti Múzeumba, majd több vidéki múzeumba. Az 1876-os régészeti kongresszus alkalmával rendezett kiállításon Gräber József, a terület fáradszaktalan kutatója gyűjteményéből számos Muhi csüllődombi leletet mutattak be.²² 1878-ban Wagner (Szendrei) János és Kandra Kabos ásatott a lelőhelyen.²³ A megindult feltárásokat Szendrei János folytatta, aki 1878–79–80-ban a Balahalmon és a Csüllődombon végzett ásatásokat. Csüllődombon kb. egy kataszteri hold kiterjedésű urnatemetőt talált. Ebből leírása szerint 150 urnát ástott ki, amelyek igen kevés bronztárgyat is tartalmaztak. Átlag minden tizedikben volt egy bronzkarperec vagy fibula, sodronygyűrű. Szendrei szerint a Balahalmánál is nagy kiterjedésű urnatemető volt.²⁴ Ennek korát azonban nem ismerjük.

Jelenleg a csüllődombi anyag nagy része a miskolci Herman Ottó Múzeumban van, ahová Gräber József ajándékként és a kassai múzeumból került csereként. Ezzel teljesen megegyező leleteket ajándékozott Odeschalky Lőránt 1926-ban a miskolci múzeumnak, így minden valószínűség szerint azoknak lelőhelye is a Csüllődombon volt.

A Muhi csüllődombi leletek párhuzamát az egyeki temetőből²⁵ és Északkelet-Magyarországból a Berkesz–Demecser-csoport területéről ismerjük.²⁶ Az észak-magyarországi későbronzkor első periódusával foglalkozó tanulmányunkban a Muhi csüllődombi temetőt a Berkesz–Demecser-csoport körébe helyeztük, és a későbronzkor 2–3. fordulójára kelteztük. Kovács Tibor az egyeki temető feldolgozása során a két temető között mutatkozó nagyfokú egyezés miatt arra az eredményre jutott, hogy a Muhi csüllődombi temető az egyeki kultúrába tartozik, és a későbronzkor 2.-ben kezdődött meg használata.²⁷ Megállapítását helyesnek kell elfogadnunk, s véleményünket részben eszerint módosítanunk. Kétségtelen azonban az is, hogy a Muhi csüllődombi emléktárgy egy része fiatalabb, mint az egyeki temető, s a Berkesz–Demecser-csoport jellemző jegyeit mutatja. A Berkesz–Demecser-csoportról megállapítottuk, hogy a Felső-Tisza-vidékre, a felsőszőcsi csoport területére húzódott egyeki népesség alakította ki a helyi felsőszőcsi és keleti elemek részvételével.²⁸ A Muhi csüllődombi temető végső szakasza az egyeki kultúra északkeletre való húzódásának idejére keltezhető, illetve a Berkesz–Demecser-csoport kibontakozásának időszakával párhuzamosítható.

Bizonyítja ezt az is, hogy hagyatékában megtaláljuk a késő-felsőszőcsi elemeket is.

Végeredményben tehát a Muhi csüllődombi temető a későbronzkor 2. elején (R BC eleje) indult meg, s az egyeki kultúrához tartozik. Lezáródásának ideje a későbronzkor 2. periódusából Reinecke BD legelejének megfelelő időszak, a Berkesz–Demecser-csoport kibontakozása kezdetének kora.

A Muhiról ismeretes későbronzkori leletanyag második része, amelyet Patek Erzsébet a HA₁ korszakba keltezte, a Princ-tanyáról került elő 1943-ban útépités közben, s ajándékként jutott a miskolci múzeumba. A csüllődombi leletekkel összevetve világosan látszik, hogy más kultúra hagyatéka. Legsorosabb rokonságot a pilinyi kultúra bárcai temetőjével mutatja.

A bárcai temetőt E. Jilkova tárta fel és közölte.²⁹ Tanulmányában a bárcai leletanyagot az egész pilinyi kultúrára jellemzőnek tartotta, azonosította vele. Felfogását nem tudjuk elfogadni. A zagyvapálfalvi,³⁰ nagybátonyi³¹ és a bárcai temetők anyagának összehasonlítása jelentékeny különbséget mutat. A zagyvapálfalvi temető leleteinek részletes elemzése során arra az eredményre jutottunk, hogy a Zagyva völgyében a későbronzkor 1–2. fordulóján (Reinecke BB–BC fordulója) két különböző eredetű népcsoport jelent meg. Egyik a halomsíros kultúra délkelet-szlovákiai–alsó-ausztriai területéről érkezett a Duna vonalán. Legjelentősebb lelőhelye a gazdag, több száz síros makiári temető.³² A másik népcsoport a Tisza–Zagyva völgye mentén, a Vattina-kultúra területéről vándorolt északra, rákócizfalvi típusú elemeket magával sodorva. E két népcsoport s a Zagyva–Mátra vidéki továbbélő füzesabonyi népesség összeolvadásából alakult ki a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportja. Legismertebb lelőhelyei: Piliny, Zagyvapálfalva, Nagybátöny, Šafarikovo. Elterjedését csak Észak-Magyarország nyugati felén, különösen a Zagyva völgyében s a hozzá kapcsolódó szlovákiai részeken figyelhetjük meg.³³

A Felvidék keleti részén a későbronzkor 2. első felétől a zagyvapálfalvi típusú leletektől eltérő, bár azokkal szoros rokonságban levő leletanyag határolható körül. Legjelentősebb lelőhelye után bárcai csoportnak nevezzük.

A bárcai csoport fejlődése, főleg edényművészete alapján két szakaszra osztható. Az első a bárcai temető anyagával megegyező típusú leletek alkotják, míg a második legjellegzetesebb képviselője a Muhi princ-tanyai leletanyag.

²² Arch. Ért. R. f. 11 (1877) 62.

²³ Szendrei J., Arch. Ért. 3 (1883) 128–130., 134–.; Sz. 12. (1878) 85–88.

²⁴ Arch. Ért. 1 (1881) V.; Szendrei J., Arch. Ért. 3. (1883) 134.

²⁵ Zoltai L., MKÉ 1 (1907) 35.; DJ 1908. 23.; DJ 1909. 43.; DJ 1911. 41.

²⁶ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 5., 3. kép 2–4., I. t. 5–7., II. t. 5–7.

²⁷ Kovács T., Az egyeki temető helyzete a Tisza-vidék bronzkorában. Szakdolgozat, kézirat, 1963.

²⁸ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 183 –.

²⁹ Jilkova, E.: SA 9 (1961) 69–106.; AR 6 (1954) 166–168., 76–84. kép.

³⁰ Hillebrand J., Arch. Ért. 40 (1923–26) 60–69.; Arch. Ért. 43 (1929) 35–40.; Kemenczei T., A pilinyi kultúra idősebb fokozata. A zagyvapálfalvi csoport. Kézirat, 1962.

³¹ Patay P., Arch. Ért. 81. (1954) 33–49.

³² Arch. Ért. 88 (1961) 286.

³³ Kemenczei T., i. m.

*A bárcai csoport idősebb szakasza*³⁴

Lelőhelyeit a Hernád vidékén találjuk meg. Ezek a következők: 1. Bárca,³⁵ 2. Enyicke (Hanska),³⁶ 3. Szőlöske (Seleška),³⁷ 4. Šena IV.³⁸ 5. Bukovce,³⁹ 6. Méra, Fő utca 69,⁴⁰ 7. Méra, Bélus-patak partja,⁴¹ 8. Meszes, Kenderföldek, 9. Detek, 10. Onga, 11. Külsőbócs, 12. Sajóvamos, 13. Sajósenye, 14. Borsodszirák, 15. Sajókaza, 16. Dédes, 17. Nagycséc, 18. Tiszaluc, Újtelep,⁴² 19. Gesztely,⁴³ 20. bodrogkeresztúr—tokaji országút mellett,⁴⁴ 21. Bodrogkeresztúr, Vásártér, 22. Bodrogkeresztúr környéke,⁴⁵ 23. Abaújszántó,⁴⁶ 24. Tokaj,⁴⁷ 25. Sárospatak.⁴⁸

A bárcai csoport előszakaszának elemzése megmutatta, hogy kétségtelenül a pilinyi kultúra önálló csoportja hagyatékának tartható. Jelenlétük különbségek választják el a zagyvapálfalvi csoporttól kerámia- és fémművességben egyaránt.

Az edényművességben három fő csoportot tudunk elválasztani. Az elsőt a zagyvapálfalvi csoport anyagával szorosan rokon formák alkotják. Ide tartozik a kihajló peremű, gazdagon díszített urna, vállán két füllel (1. kép 16–17.), az egyenes-peremű, fordított csónakakúpos nyakú urna öblén két füllel (1. kép 13.); urna szájpereből kiinduló és a vállra támaszkodó fülekkel (1. kép 14.); egyenes peremű urna vállán két füllel (1. kép 12.); félgömbalakú, tömör talpon álló tálka (1. kép 8.) s a kihajló peremű tál (1. kép 5.).

A bodrogszerdahelyi csoportból megőrződő, abból levezethető kerámiatípusok képezik a következő formacsoportot. Ide soroljuk a széles szájú csuprot vállán egy vagy két füllel (1. kép 7.); az egyfülű kis talpas korsót, vállán általában megismétlődő hármass vonalcsoporthal díszítve (1. kép 1.); s az egyfülű, nyomott gömbtestű bögrét, vállán néha árkolással (1. kép 2–4.).

Végül a bárcai csoport keretében önállóan kifejlődött típus: kihajló peremű, zömök, fületlen urna, árkolt vállal (1. kép 9.); rövid ívelt nyakú, széles szájú csupor (1. kép 6.); egyfülű nagy bögre bekarcolt vonal-, árkolt vagy hármass bordadíszítéssel (1. kép 10–11.).

Feltételezhető az egyeki kultúra hatása is a bárcai csoport kerámiaművességében. Kifejezett egyeki formát azonban eddig nem ismerünk. Az egyeki hatás az egyfülű, nagy, árkolt vállú bögreforma (1. kép 11.) és a magas, díszítetlen urna (1. kép 15.) kialakításában nyilvánulhat meg.

A bárcai csoportot kialakító különböző irányú

hatásokról tanúskodnak a temetkezések fémmelékletei is.

Az első formakörbe a későbronzkor első két periódusa alatt (Reinecke BB₂–BC) a Kárpát-medencében általános halomsíros fémek tartoznak. Ezek közé a következőket sorolhatjuk: hosszban bordázott karperec (Abaújszántó); lapos, átfúrt fejű tű (Abaújszántó); zárt, félhold alakú csüngő (Abaújszántó); zárt félhold alakú csüngő egyszerű középtaggal (Bárca); spirálkorongokban végződő gyűrű (Bodrogkeresztúr környéke).

Ilyenek ismeretesek a zagyvapálfalvi csoportban és az egyeki kultúrában, így mindkettőből eljuthattak a bárcai csoport területére. A halomsíros kultúrából való közvetlen származást ki kell zárunk, mivel jellegzetes halomsíros formát nem találunk a bárcai agyagművesség formakészletében.

Az egyeki kultúrából származhat a nyitott félhold alakú csüngő „A” alakú középtaggal (Abaújszántó), mivel a zagyvapálfalvi csoportból csak Zagyvapálfalváról került elő, ahol szintén egyeki elem lehet.

Kérdéses a szív alakú üres hajkarika eredete is a bárcai csoportban (Enyicke, Szőlöske). Ismeretes a megelőző bodrogszerdahelyi csoportban, az egyeki kultúrában, de a zagyvapálfalvi temető leletei között is megtaláljuk.

Az előbbi bronztípusok a későbronzkor első felében az egész Kárpát-medencében általánosak, s így nem mondanak semmit a bárcai csoport fémművességének hovatartozásáról. illetve csak a kozideri körhöz való kapcsolódást bizonyíthatnák. Néhány fém azonban, melyek ebben a korban csak a zagyvapálfalvi csoport lelőhelyein fordulnak elő, biztosan határozzák meg helyzetét.

A kis tölesécsüngő a későbronzkor 1–2. fordulóján a Kárpát-medencében először a zagyvapálfalvi csoport területén tűnt fel, ahová északról került. A későbronzkor 2. első felében jutott a bárcai csoportba (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr környéke, Šena IV.). A későbronzkor 3. folyamán a Kárpát-medence nagy részén elterjedt.

A fiatalabb halomsíros kultúrából került a zagyvapálfalvi csoportba a „Noppenring”, majd annak közvetítésével jelent meg a bárcai csoport területén (Bárca).

A bárcai temetőből előkerült keletnémet típusú tűnek a párhuzamát hazánkban csak a zagyvapálfalvi temetőből, s a halomsíros kultúra málári temetőjéből ismerjük. Mivel a fiatalabb halomsíros kultúra hatása hiányzik a bárcai csoportból, minden bizonnyal a zagyvapálfalvi csoport elemeként jelent meg ott.

³⁴ Erre vonatkozólag részletesen, irodalommal lásd: Kemenczei T., HOMÉ 4 (1961–62) 7–36.

³⁵ Lásd 29. j.

³⁶ Pástor, J., AR 7 (1955) 737–742., 338–341. kép.

³⁷ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 262.

³⁸ Lamiová–Schmiedlova, M.—Banesz, L., Študij-né Zvesti AUSA 9. (1962) 227., 5. kép, 229., 6. kép.

³⁹ Andel, K., Nové Obzory, 2 (1960) 128., 1., 6. kép.

⁴⁰ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 233.; Rég. Füz. 13 (1960) 34.

⁴¹ Kalicz N., Arch. Ért. 86 (1959) 202., Rég. Füz. 11. (1959/26).

⁴² Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

⁴³ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) XXX. t. 8.

⁴⁴ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) 88., XXXII. t. 1., 2.7–9.

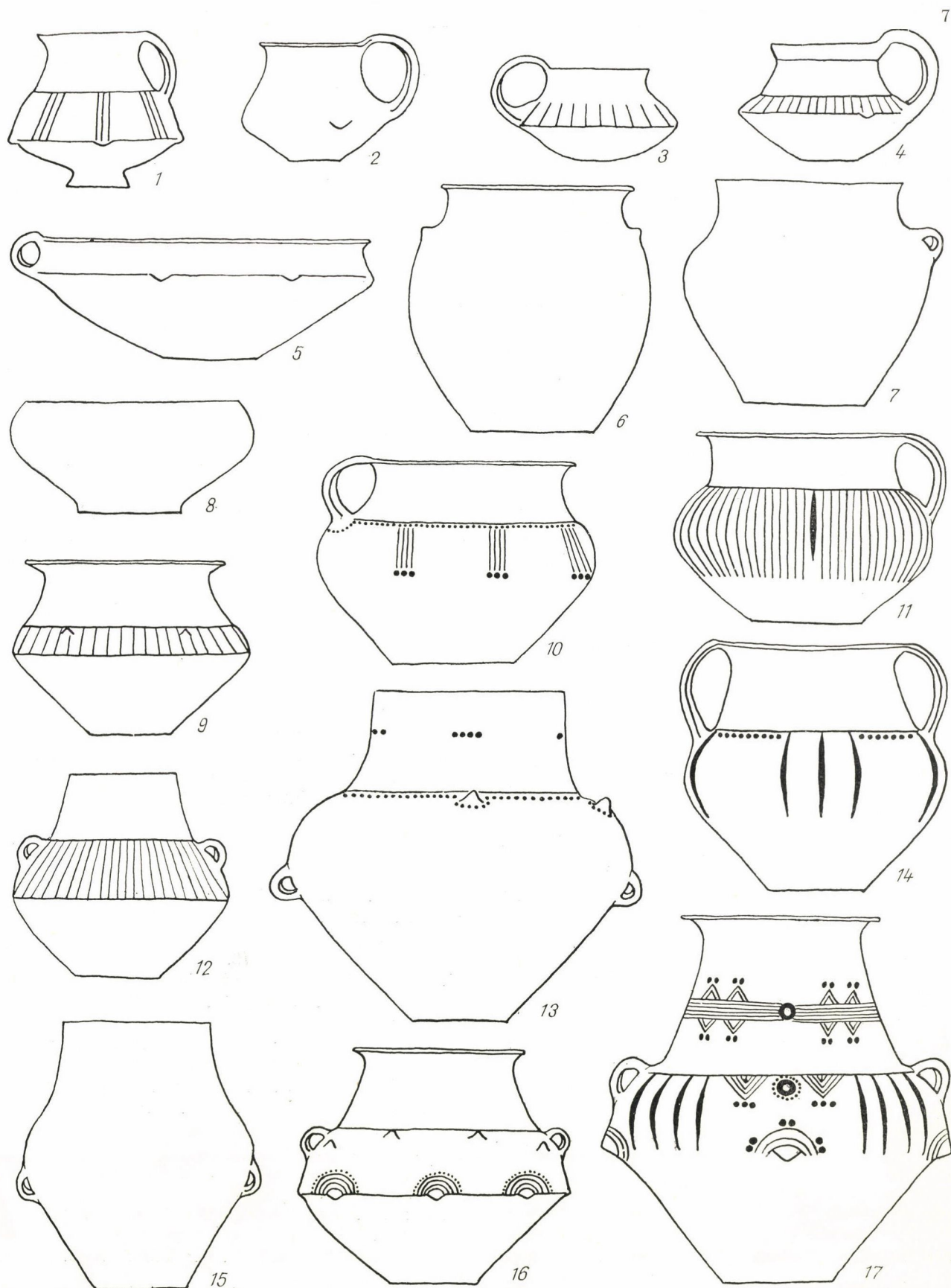
⁴⁵ Magyar Nemzeti Múzeum.

⁴⁶ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) 88.

⁴⁷ Tokaji Múzeum.

⁴⁸ Magyar Nemzeti Múzeum.

1. kép. A bárcai csoport első szakaszának jellemző kerámiaformái. 1. Abaújszántó. — 2, 4–6, 11, 13–14, 17. Bodrogkeresztúr. — 3, 7–10, 12, 15–16, Bärca (E. Jilková után)

Рис. 1. Характерные формы керамики барцасской группы. 1. Абауйсанта — 2, 4–6, 11, 13–14, 17.

Бодрогкерестур — 3, 7–10, 12, 15–16. Барца (по Е. Илковой)

Fig. 1. Les formes de céramique caractéristiques de la première phase du groupe de Bärca. 1. Abaújszántó. — 2, 4–6, 11, 13–14, 17. Bodrogkeresztúr. — 3, 7–10, 12, 15–16, Bärca (D'après E. Jilková)

A temetőkből előkerült bronzmellékletek közt a bárcai csoport saját típusa a többszörösen duzzadt nyakú tű (Szőlőske) s a kúpos, átfúrt fejű tű (Abaújszántó, Bodrogheresztúr környéke). Mindkettő a halomsíros kultúra megfelelő típusú tűjének utánzásaként alakult ki.

A bárcai csoport agyag- és fémművészete tehát egyaránt bizonyítja azt, hogy a pilinyi kultúra körébe tartozik, s azt is, hogy nem azonosítható a zagyvapálfalvi csoporttal. Ezért nem tudunk egyetérteni Jilkovának azzal a felfogásával, amely nem tesz különbséget a bárcai és zagyvapálfalvi csoport emlékanyaga között, s a bárcai temető leleteiből levonható következtetéseket általánosítja az egész pilinyi körre. Így Jilkova szerint a pilinyi kultúra közvetlenül a füzesabonyi kultúrából vezethető le, kialakításában nem vettek részt halomsíros elemek. Véleményével szemben meg kell állapítanunk, hogy a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportjában jellegzetes fiatalabb halomsíros formák fordulnak elő az edény- és fémművéségben egyaránt. A bárcai csoport agyagművességében valóban nem találunk halomsíros típusokat, illetve ezek csak erősen átalakult formában jelentkeznek. Ez azonban csak arra mutat, hogy a bárcai csoport a zagyvapálfalvinál későbbben alakult ki, s területére zagyvapálfalvi elemként jutottak el az eredetileg halomsíros típusok.

Helytelennek tartjuk Jilkovának azt a megállapítását is, hogy a pilinyi kultúra közvetlenül a füzesabonyiból vezethető le. Észak-Magyarországon a későbronzkor 1-ben két továbbélő füzesabonyi csoport különíthető el, tehát nem létezik egységes füzesabonyi alap sem. A kihajló peremű díszített urna (1. kép 16., 17.), amelyre Jilkova mint füzesabonyi elemre hivatkozik, a bárcai csoportba a zagyvapálfalviból került, ahol vattinai eredetű. Hasonlóképpen vattinai eredetű a kicsinyített edénytűzhelyek sírbatételének szokása, s nem füzesabonyi, mint Jilkova állítja. A bodrogszerdahelyi temető szórthamvas sírjai nem lehetnek füzesabonyi eredetűek, mint ezt Jilkova feltételezi, mivel a klasszikus füzesabonyi kultúra temetkezési rítusa csontvázas. A hamvasztás feltűnése a bodrogszerdahelyi temetőben már kulturális változásról tanúskodik. Kétségtelenül számolni kell a bodrogszerdahelyi csoport szórthamvas temetkezési rítusának továbbélésével a bárcai csoportban, s ezt bizonyítják a bárcai temető hasonló rítusú sírjai is; Bodrogszerdahelyi örökségnek tartható néhány, már említett kerámiaforma, de ez nem bizonyít kizárólagos füzesabonyi alapot, csupán összetevőt.

A fém- és agyagművesség elemzése azt mutatta, hogy a bárcai csoport emlékanyaga három alkotó elemből tevődik össze. Ezek közt legerősebbnek a zagyvapálfalvi összetevő bizonyult. A rokonság olyan erős, hogy a zagyvapálfalvi csoport területről kisebb népcsoportok áthúzódásával kell számolnunk a Hernád vidékére. Ez a népmozgás megszüntette a bodrogszerdahelyi csoportot, amelynek elemei azonban tovább éltek, s sajátos, a

Zagyva vidéktől eltérő szint adtak a betelepülő zagyvapálfalvi népesség anyagi kultúrájának. Erre hatást gyakorolt az egyeki kultúra is. A kialakult új népcsoport, a zagyvapálfalvi elemek meghatározó jellege miatt a pilinyi kultúra önálló egységének tekinthető.

A bárcai temető időrendi helyzetét Jilkova a bárcai telep utolsó rétege, s az abba ástott gávai kultúrába tartozó gödrök leletanyaga közt mutató, azaz a Reinecke BB kezdete és a HA eleje közti időszakban jelölte meg. Ezt a meghatározást az egész pilinyi kultúrára vonatkoztatta. Véleményét nem tartjuk helytállónak. A bárcai telep utolsó rétege nem a Reinecke BB elején, hanem a Reinecke BC elején zárult, mint ezt az ott előkerült koszideri típusú bronzkincs mutatja. A bárcai temető, illetve csoport ezután keletkezett. Erre mutatnak a zagyvapálfalvi elemek, amelyek csak a zagyvapálfalvi csoport kialakulása után, tehát a későbronzkor 1–2. fordulóját követően juthattak el a Hernád vidékére.

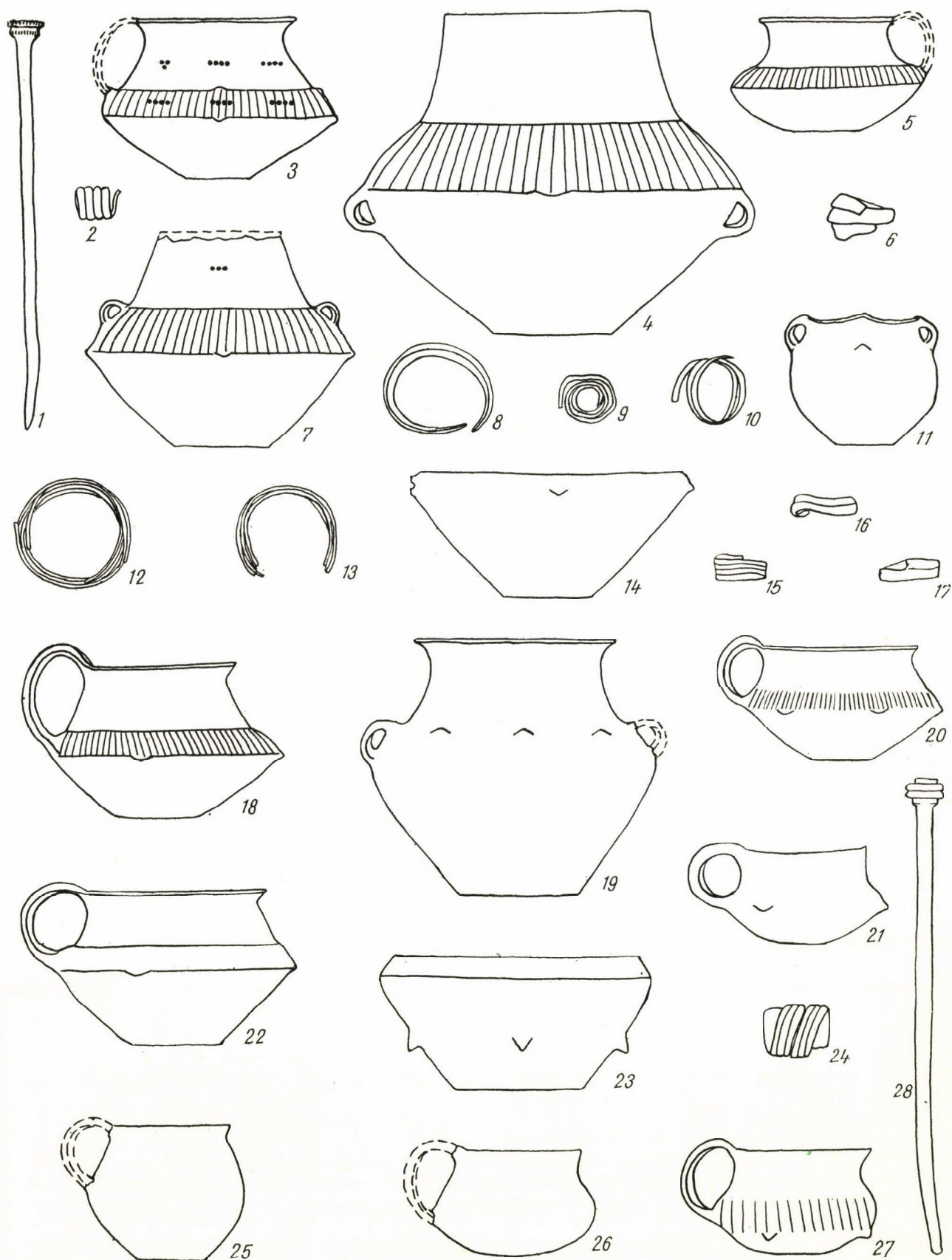
A bárcai csoport első szakaszát a fenti időponttal megegyezően keltezik a sírok bronzmellékletei, és egy, a Méra Fő utcai sírban előkerült díszített felsőszőcsi típusú bögre. A bárcai csoport első szakasza tehát a későbronzkor 2. periódusából a Reinecke BC második felének megfelelő szakaszát tölti ki.

A bárcai csoport fiatalabb szakasza

Elterjedése lényegében megegyezik a megelőző szakasszal. Leglényegesebb változás az, hogy határvonala valamivel délebbre húzható meg, mutatva terjeszkedésének irányát. A következő lelőhelyek tartoznak ide:

1. Cserépfalva. Szórványlelet. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Lelt. sz.: 53.515.1 (8. kép 18).
2. Sály–Vízoldal. — Ásatás. 1901. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.518.1–2. (9. kép 1, 4).
3. Borsodgeszt Mocsolyás pusztja. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.512.1. (9. kép 2).
4. Kisgyőr. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.520.1. (9. kép 5).
5. Kisgyőr–Mocsolyás. Szórványlelet. Egri Múzeum. Lelt. sz.: 56.379.1–8. Valószínűleg urnatemetőből származó edények.
6. Gelej Kanalas-dűlő. Leszih Andor ásatása, 1930. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.579.1–6., 53.580.1. Urnatemetőből származó leletek (8. kép 1–3., 5).
7. Mezőcsát. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.521.1. (9. kép 3).
8. Tiszaluc. Urnatemetőből előkerült szórványleletek. Az anyag egy része elveszett, csak rajza maradt meg. Lelt. sz.: 53.617.1., 53.618.1. (10. kép 7–11).
9. Muhi Princ-tanya. Útépítés során előkerült leletek. Lelt. sz.: 53.535.1–11. 2. kép 18–28.; 53.535.1–97. 2. kép 1–17, 3. kép – 7. kép. Ezek közül leletegyüttes: 2. kép 4, 5; 2. kép

2. кѣр. Muhi Princ-tanya
 Рис. 2. Мухи Принц-танья
 Fig. 2. Muhi Princ-tanya

- 1, 3, 6.; 2. kép 2, 7, 8.; 2. kép 9—11.; 2. kép 12—17.
10. Tiszakeszi Szódadomb. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.516.1.
11. Nyékládháza kavicsbánya. Szórványlelet. HOM Miskolc. Lelt. sz.: 53.740.1—2. (9. kép 6—7).
12. Nyékládháza Rákospusztá. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.505.1. (9. kép 8).
13. Szirmabesenyő környéke. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.624.1., 8—11. (8. kép, 4, 6—9).
14. Sajókeresztúr. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.504.1,2. (9. kép 9—10).
15. Belsőbócs. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.507.1—12. (9. kép. 11—20).
16. Meszes. Tompa Ferenc tárt fel nyolc urnasírt.⁴⁹
17. Megyaszó. Urnatemetőre mutató leletek. Gnantt Pálma gyűjtése.⁵⁰ HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 62.71.1—12.
18. Bodrogkeresztúr, rézkori temető területe. Hillebrand Jenő és Bella Lajos a rézkori temető feltárása során későbronzkori leletanyagot is talált.⁵¹ (10. kép 1—6)
19. Erdőbénye. Szórványlelet. HOM, Miskolc. Lelt. sz.: 53.545.1—9. (8. kép 10—17).
20. Vajdácaska. Egyfülű, árktolt vállú nagy bögre. Szórványlelet. Sárospataki Könyvtár gyűjteménye.

Agyagművesség

A bárcai csoport két szakaszra való tagolódása leginkább az edényművességben nyilvánul meg. Az első szakasz edényformáinak egyenes továbbfejlődése alkotja a fiatalabb fázis formakészletét.

1. Egyenes peremű urna fordított csonkakúp alakú nyakkal. Vállá árktolt. Két? üle öblén ül. Öblét általában bütykök díszítik. Néha nyakán, vállán s öblén benyomott pontok vannak. Muhi Princ-tanya (2. kép 4., 5. kép 1, 9, 15., 6. kép 6, 10); Szirmabesenyő környéke (8. kép 4); Erdőbénye (8. kép 14); Tiszaluc (10. kép 9).

Közvetlenül a bárcai csoport első szakaszának zagyvapálfalvi eredetű formájából fejlődött ki (1. kép 13). Az első szakaszban azonban nem fordul elő a vállak árkolása, a forma kissé nyújtottabb. A változást jelzi az urna külső oldalán fekete, belül sárgás szín használata is. Ez a színezési eljárás az Alföld déli részén jelent meg a későbronzkor harmadik periódusában (Reinecke BD), s a korai vaskor első felében vált általánossá.⁵² Kétségtelen, hogy Észak-Magyarországra az Alföldről jutott el, ahol szintén gyakori a korai vaskor első felében. Ez nemcsak az átvett idegen elem helyi folytatódásának, hanem az Alföld, a Gáva-kultúrkör megerősödő kulturális hatásának, sőt etnikuma megjelenésének tulajdonítható.

A bárcai csoport fiatalabb fázisában a kettős szín nemcsak az urnákon, hanem egyes esetekben a nagy méretű egyfülű bögréken is feltűnik.

2. Egyenes peremű urna. Két füle a vállán helyezkedik el. Öblén és vállán bütykök ülnek. Vállát árkolás is díszítheti. Muhi Princ-tanya (2. kép 7., 4. kép 2), Meszes.

A bárcai temetőből ismerjük egészen pontos párhuzamát. Eredetileg halomsíros típus a zagyvapálfalvi csoportban. Onnan került át a Hernád vidékére, ahol önálló fejlődésnek indult.

3. Kihajló peremű, árktolt vállú urna, vállán két fülel. Muhi Princ-tanya (3. kép 5), Gelej Kanalas-dűlő (8. kép 2), Belsőbócs (9. kép 18), Meszes.

A zagyvapálfalvi csoportra jellemző urnatípus. Az idősebb bárcai csoportból nem ismerjük, valószínűleg csak a fiatalabb szakaszában vette át a Zagyva vidékéről.

4. Magas urna öblén négy fülel. Vállán és hasélén bütykök, a bütykök között a vállon hármás bordadisz van. Muhi Princ-tanya (4. kép 12).

Ez az urnatípus kissé nyújtottabb formában és gazdagabb díszítéssel jellegzetesen zagyvapálfalvi elem, ahová a vattinai népcsoporttal jutott el. A négy fül általános déli vonás. A bárcai csoportban eltűnt a gazdag vonaldisz, a jellegzetes bárcai hármás bordadisz lépett a helyére.

5. Kihajló peremű urna árktolt vállal, fül nélkül. Az előbbi edénytípusnak a bárcai csoportban kialakult fül nélküli változata. Muhi Princ-tanya (6. kép 8).

6. Egyenes peremű urna fül nélkül. Muhi Princ-tanya (6. kép 3), Erdőbénye (8. kép 15).

Az egyenes peremű kétfülű urnának a bárcai csoportra jellemző helyi variánsa.

7. Ivelt nyakú csupor vállán két fülel s bütykökkel. Muhi Princ-tanya (2. kép 19).

Hasonló alakú edényt a bárcai temetőből ismerünk, de egy fülel (1. kép 7). A kétfülű típus inkább a zagyvapálfalvi temető hasonló formájával hozható kapcsolatba.

8. Egyenes peremű, csonkakúpos nyakú csupor, vállán két fülel. Sajókeresztúr (9. kép 10), Belsőbócs (9. kép 14).

A bárcai csoport első szakaszából eddig nem ismerjük. Ezzel szemben igen gyakori a zagyvapálfalvi csoport lelőhelyein, ahol a halomsíros kultúrából származtatható. Az eddigi leletek tanúsága szerint a bárcai csoport második felében jutott el a Hernád vidékére. A fiatalabb pilinyi kultúra időszakára alatt egész Észak-Magyarországon általános, de keskeny árktolt vállal. A Zagyva vidékén alakult át helyi fejlődés eredményeképpen, s a bárcai csoportot lezáró újabb zagyvapálfalvi népmozgás terjesztette el. A korábban, még a bárcai csoport életében a Hernád mentére eljutott darabok (Sajókeresztúr, Belsőbócs) csupán a két csoport közti kapcsolatról, de nem népmozgásról tanúskodnak.

9. Kihajló peremű tál. Muhi Princ-tanya (5. kép 2), Tiszaluc (10. kép 7).

⁴⁹ Tompa F., FA 1—2 (1939) 29—31.

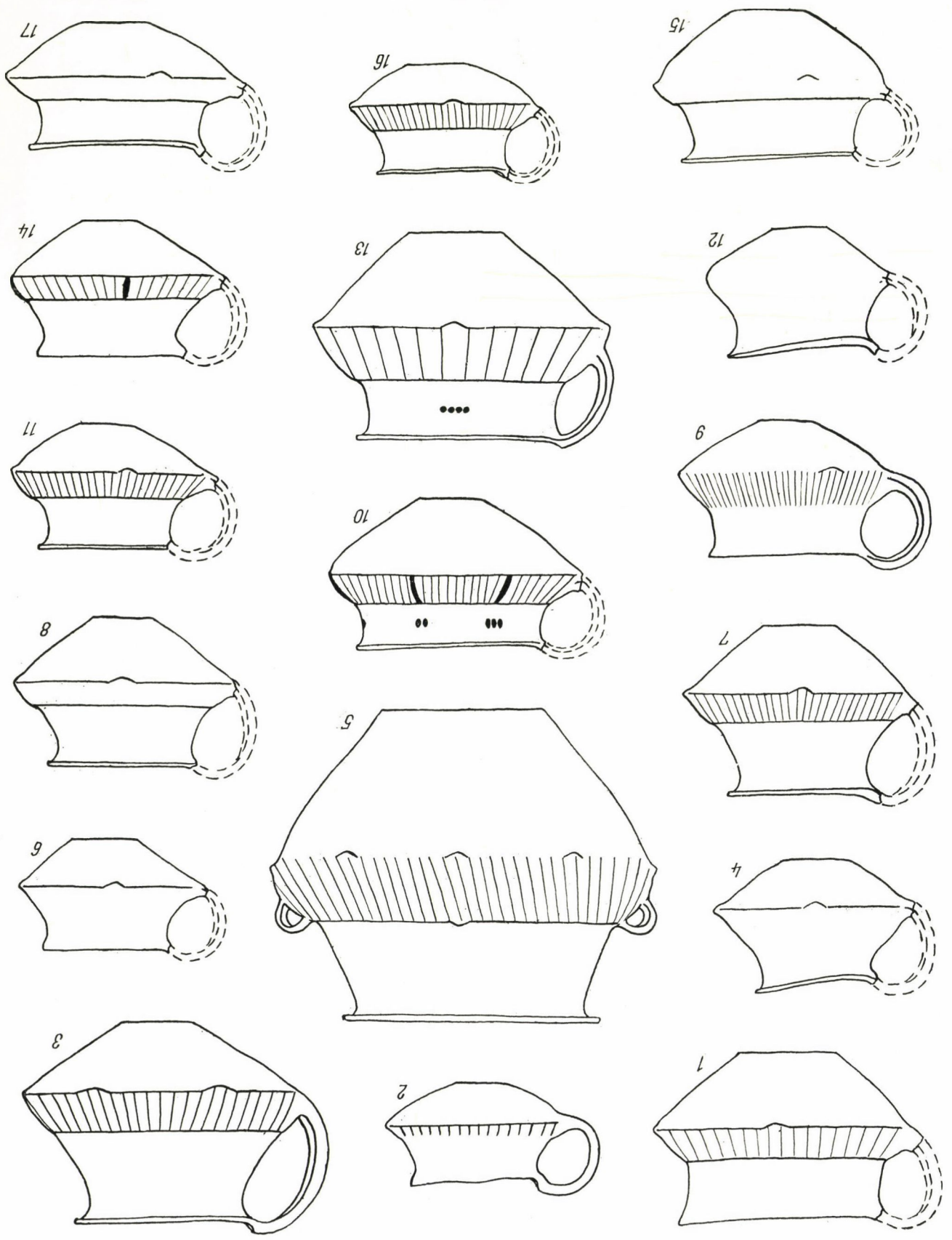
⁵⁰ Arch. Ért. 84 (1957) 85.

⁵¹ Hillebrand J., Arch. Ért. 40 (1923—26) 12—.

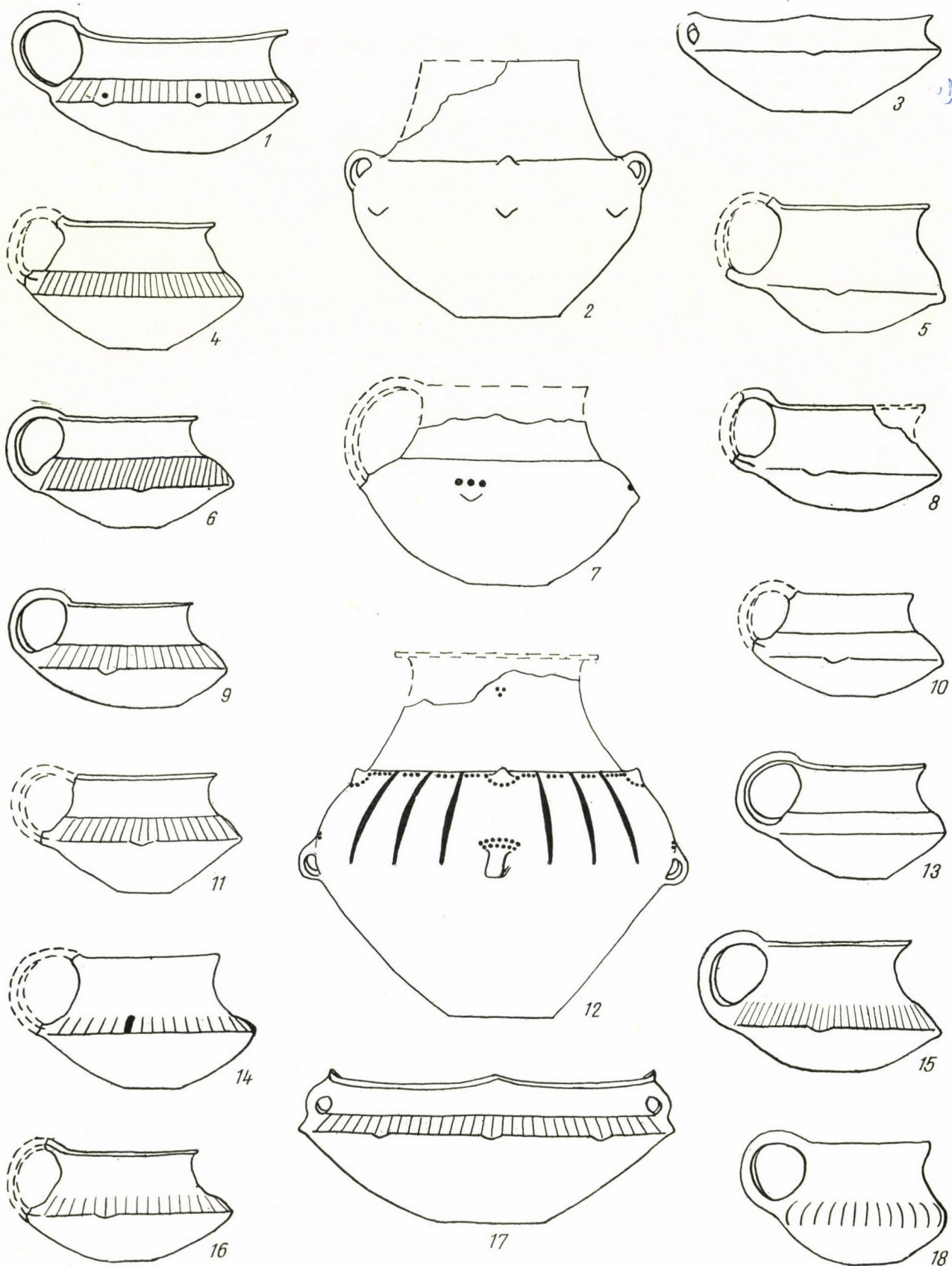
⁵² Trógmayer Ottó, Acta Arch. Hung. 15 (1963) 104.

3. кеп. Муби Prince-anya
 Рис. 3. Муби Ипину-танба
 Fig. 3. Муби-Prince-anya

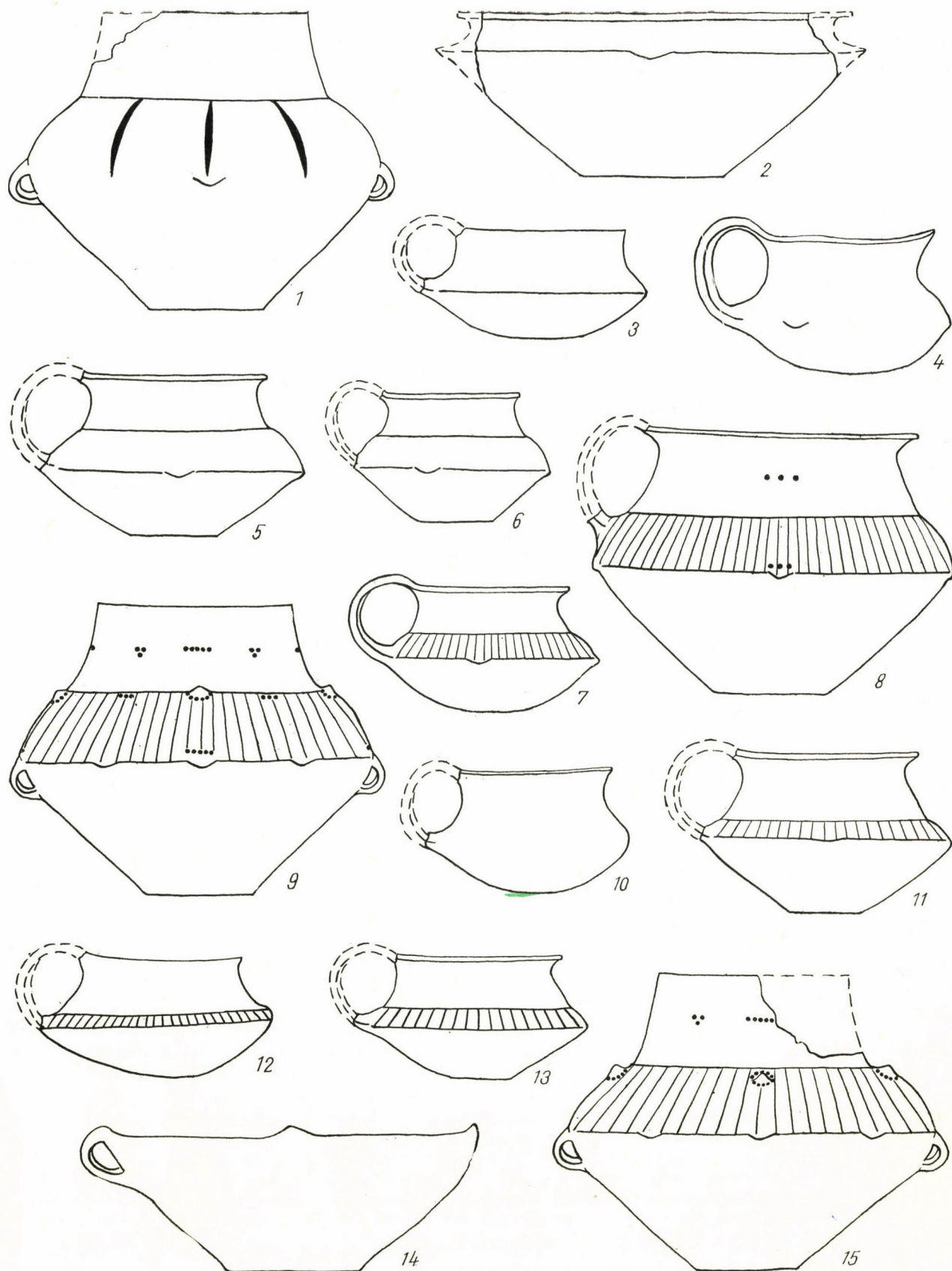

4. кѣр. Muhi Princ-tanya
 Рис. 4. Мухи Принц-танья
 Fig. 4. Muhi Princ-tanya

5. кѣр. Muhi Princ-tanya
 Рис. 5. Мухи Принц-танья
 Fig. 5. Muhi Princ-tanya

A Hernád vidékén a középső bronzkori helyi előzménye hiányzik, így a zagyvapálfalvi csoportból, esetleg az egyeki kultúrából kerülhetett oda. A pilinyi kultúra egész élete folyamán használt edénytípus.

10. Kicsúcsosodó peremű tál. Muhi Princ-tanya (4. kép 3, 5. kép 14), Belsőbócs (9. kép 19).

A bárcai csoport első szakaszába tartozó lelőhelyről még nem került elő. A második szakaszban egyaránt lehet zagyvapálfalvi és egyeki eredetű, mivel mindkét csoportban általános.

11. Behúzott peremű tál. Muhi Princ-tanya (2. kép 14., 6. kép 2); Szirmabesenyő környéke (8. kép 7), Belsőbócs (9. kép 20).

Általános középső bronzkori eredetű későbronzkori típus. A bárcai csoport idősebb szakaszában eddig csak kis méretben ismert (1. kép 8.). Elterjedése szintén egyeki vagy zagyvapálfalvi kapcsolat eredménye lehet.

12. Keskeny árkolt vállú tál. Muhi Princ-tanya (4. kép 17), Erdőbénye (8. kép 17), Tiszaluc (10. kép 10).

Az árkolással díszített vállú tálak a pilinyi kultúra fiatalabb fokozatában gyakoriak (pl.: Benczurfalva, Majorhegy, Szajla). Az eddigi leletek alapján a bárcai csoport fiatalabb szakaszában jelent meg először. Hiányzik a zagyvapálfalvi csoport második felébe osztható lelőhelyekről, amelyek egykorúak a bárcai csoport hasonló szakaszával (Jászberény Cserőhalom, Kazár Szörösi part). A fiatalabb pilinyi fokozatban tehát bárcai hagyománynak látszik.

13. Behúzott peremű, turbántekereses tál. Nyékládháza kavicsbánya (9. kép 7).

A turbántekereses peremű tál nem ismeretlen a pilinyi kultúra fiatalabb szakaszának leletei között (Szajla), azonban nem gyakori, s csak a periódus végén jelenik meg. A nyékládházi darab szórványos lelet, s összetartozása a bárcai típusú nagy bögrével bizonytalan, mindössze együtt kerültek be a múzeumba. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a turbántekereses peremű tálforma az urnamezős körben a HA periódusban lett általános,⁵³ akkor semmi esetre sem tartozhat a nyékládházi tál a késő-bárcai agyagművességbe, s csak a lelőhelynek a HA-ba, a fiatalabb pilinyi kultúrában való átnyúlására nyújt adatot. Így nem fogadhatjuk el Patek Erzsébet véleményét, aki a bárcai típusú bögrét s a tárgyalt tálat leletegyüttesnek tartja.⁵⁴

14. Egyfülű kis korsó talpgyűrűvel. Tiszaluc (10. kép 11); Belsőbócs (9. kép 13).

A későbronzkor első felében a Kárpát-medencében általánosan elterjedtek az ebbe a formakörbe osztható középsőbronzkori eredetű korsók.⁵⁵ A bárcai csoportban a bodrogszerdahelyi típus folytatódott tovább. Míg az első szakaszban egyike a leg-

gyakoribbedényformáknak, addig a fiatalabb fázisban már csak elvétve fordul elő. Formája is módosul, zömökebb lesz, díszítése megváltozik, a hármas vonalcsoporthatárát többnyire az enyhe árkolás váltja fel.

15. Egyfülű kis bögre, öblén bütykökkel. Muhi Princ-tanya (2. kép 21, 3. kép 4, 6, 12., 4. kép 5., 8., 5. kép 3., 4., 10., 6. kép 9); Kisgyőr Mocsolyás, Belsőbócs (9. kép 15–16); Meszes; Megyaszó; Bodrogkeresztúr rézkori temető területe (10. kép 1); Erdőbénye (8. kép 12).

A bárcai csoport első felének is gyakori (1. kép 2.), a bodrogszerdahelyi csoportból levezethető formája.

16. Egyfülű bögre erősen hangsúlyozott keskeny vállal. Muhi Princ-tanya (2. kép 22., 3. kép 8., 17., 4. kép 10., 13., 5. kép 5., 6); Borsodgeszt–Mocsolyás-puszta (9. kép 2); Gelej–Kanalas-dűlő (8. kép 3, 5); Szirmabesenyő környéke (8. kép 8–9); Sajókeresztúr (9. kép 4).

Az előbbi bögrétípusból fejlődött ki a bárcai csoportban, s annak csak a második szakaszára jellemző.

17. Keskeny árkolt vállú, egyfülű bögre. Muhi Princ-tanya (2. kép 5., 18., 20., 3. kép 1., 3., 7., 9., 11., 14., 16., 4. kép 1., 4., 6., 9., 11., 14., 15., 16., 18., 5. kép 7., 11., 12., 13., 6. kép 4., 5., 7); Cserépfalva (8. kép 10); Sály Vizoldal (9. kép 1); Kisgyőr Mocsolyás; Mezőcsát (9. kép 3); Tiszaluc (10. kép 8.); Tiszakeszi Szódadomb; Bodrogkeresztúr rézkori temető területe (10. kép 3); Erdőbénye (8. kép 10); Sajókeresztúr (9. kép 9).

Bodrogszerdahelyi örökség a bárcai csoport első szakaszában (1. kép 3–4.), de csak a csoport életének második felében vált általánossá. Továbbélését a HA periódus első felében is megfigyelhetjük (Bodrogkeresztúr,⁵⁶ Aggtelek, Jasov,⁵⁷ Kostany⁵⁸). Ezt a fiatal formát Paulik a Kyjatice-kultúra körébe sorolja.⁵⁹

18. Fületlen kis csésze. Bodrogkeresztúr rézkori temető területe (10. kép 2., 6).

Az előbbi, árkolt vállú bögreforma fül nélküli változata.

19. Nagyméretű bögre, egy füllel, többnyire árkolt vállal. Muhi Princ-tanya (2. kép 3., 3. kép, 10., 13., 15., 4. kép 7., 5. kép 8., 6. kép 1); Kisgyőr (9. kép 5); Gelej Kanalás-dűlő (8. kép 1); Nyékládháza kavicsbánya (9. kép 6); Belsőbócs (9. kép 12., 17); Bodrogkeresztúr rézkori temető területe (10. kép 5); Erdőbénye (8. kép 16); Vajdácaska.

A bárcai csoportban alakult ki (1. kép 10–11.) az egyfülű, kisebb bögre mintájára. Az első szakaszban általában gazdag vonaldíszítéssel fordul elő. A második fokozatban ezt többnyire az árkolás váltja fel. A pilinyi kultúrát is túléli ez a forma (Ózd Kőalja alatti urnatemető, Majda-Hrasko, barlang⁶⁰)

⁵³ Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 151.

⁵⁴ Patek, E., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 64.

⁵⁵ Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 178–.

⁵⁶ Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

⁵⁷ Tompa F., BRGK 24/25 (1934–35) LI t. 2, 3.; Kormos T. BK 4 (1917) 15., 8. kép; Eisner, J., Slovensko

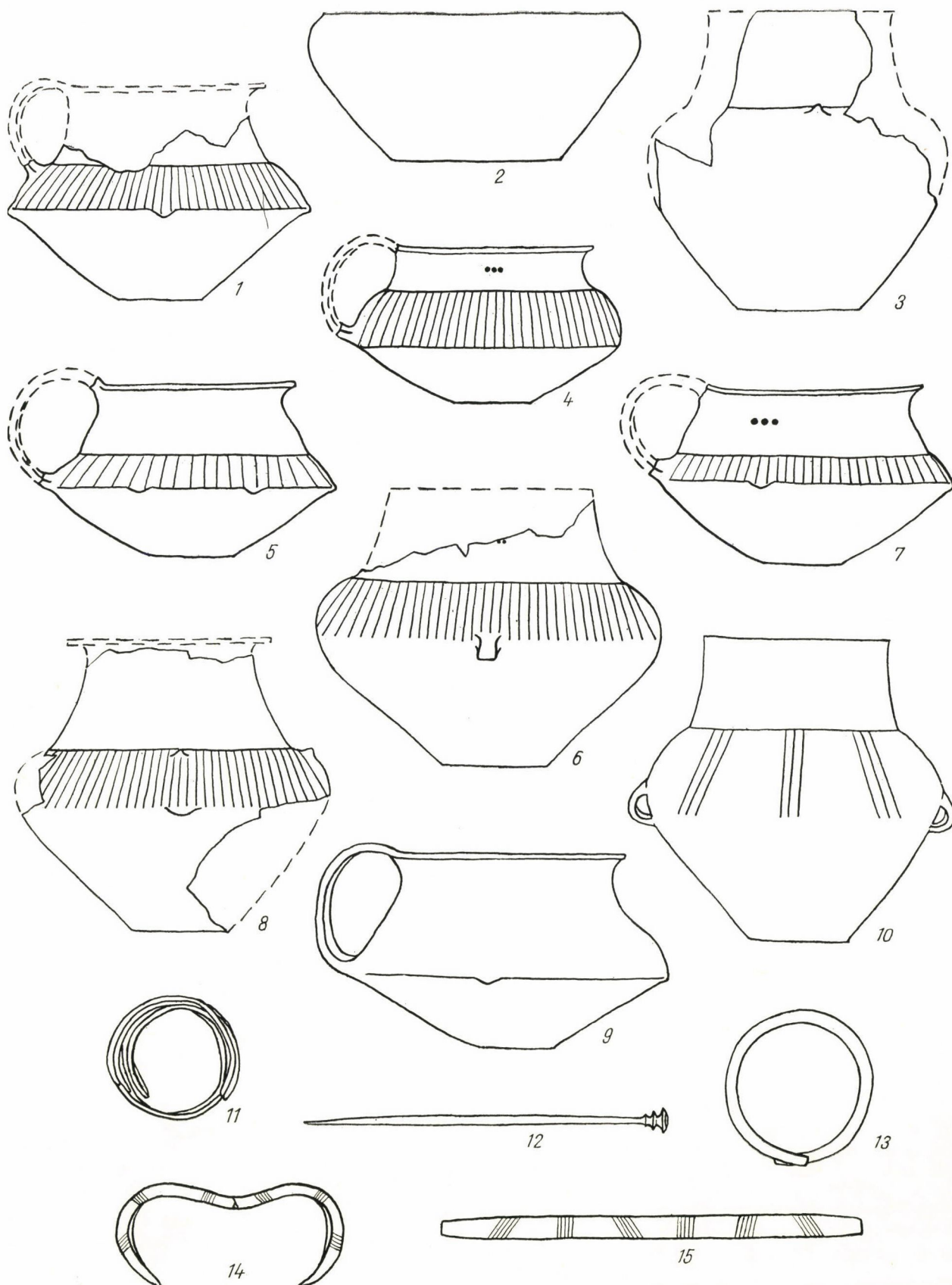
... XLVII. t. 9.

⁵⁸ Pástor, J., AR 14 (1962) 126–127.

⁵⁹ Paulik, J., Sborník Archeologický 2 (1962) 126.

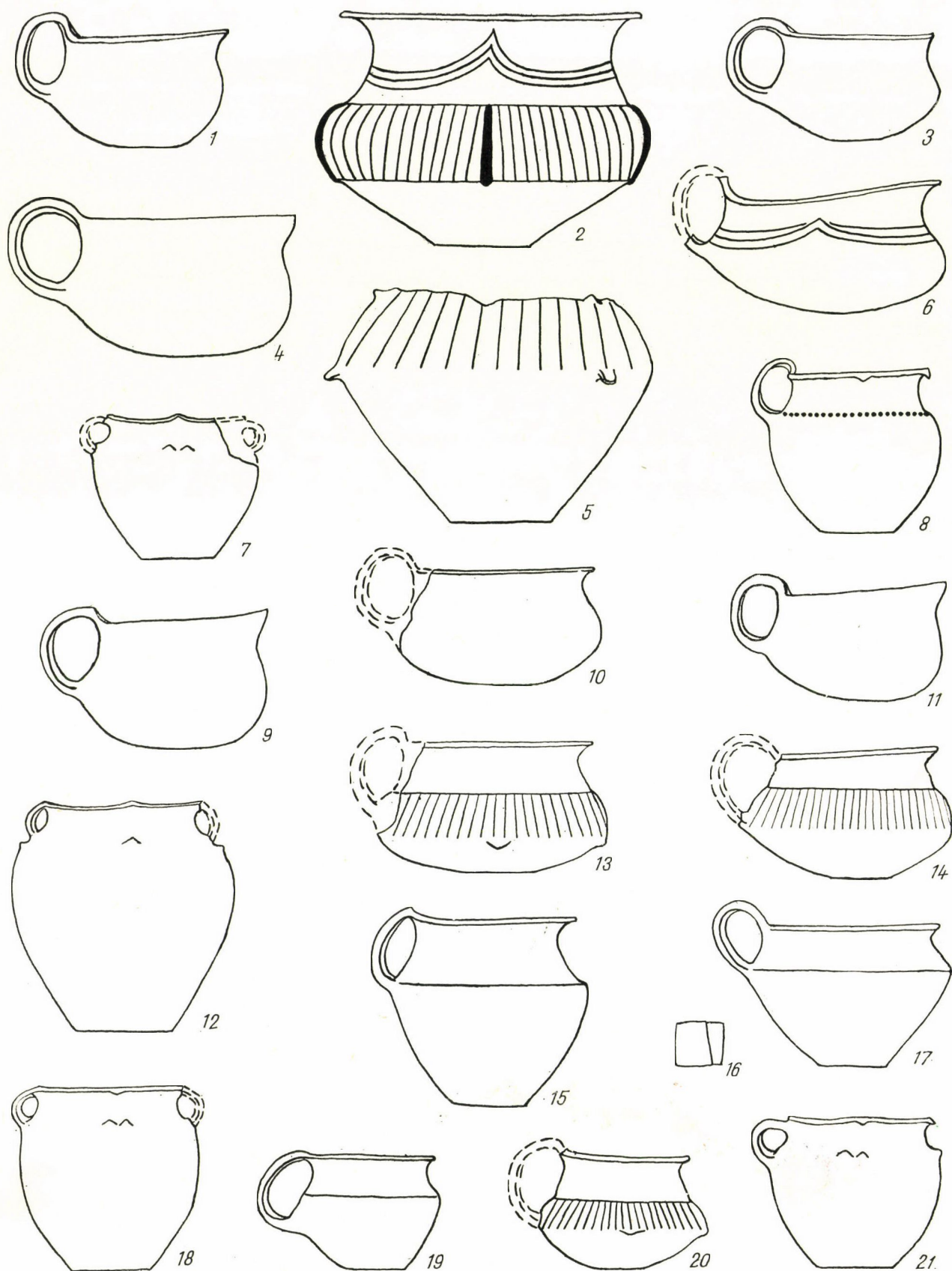
⁶⁰ Herman Ottó Múzeum, Miskolc; Barta, J., SA 6 (1958) 356., II. t. 6.

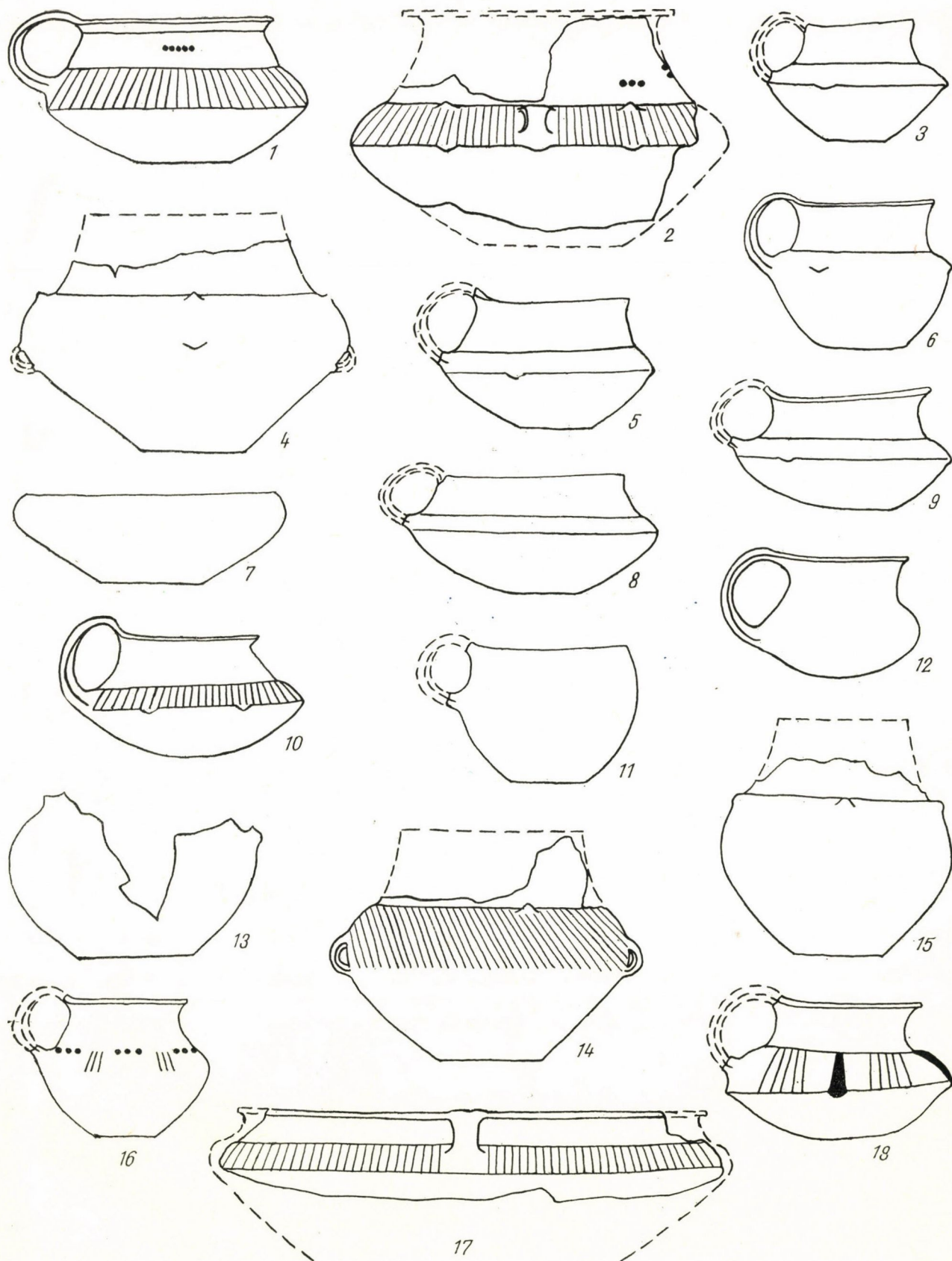
6. kép. Muhi Princ tanya
 Рис. 6. Мухи Принц-танья
 Fig. 6. Muhi Princ-tanya

7. kép. Muhi Princ-tanya. Berkesz—Demecher-típusú leletek
 Рис. 7. Мухи Принп-танья. Находки типа Беркес—Демечер
 Fig. 7. Muhi Princ-tanya. Trouvailles du type de Berkesz—Demecher

8. kép. 1—3, 5. Gelej Kanalas-dűlő. — 4, 6—9. Szirmabesenyő környéke — 10—17. Erdőbénye. — 18. Cserépfalu
 Рис. 8. 1—3, 5. Гелей Каналаш-дьюлő — 4, 6—9. Окрестность Сирмабешенő — 10—17. Эрдебене — 18. Черепфалу
 Fig. 8. 1—3, 5. Gelej Kanalas-dűlő. — 4, 6—9. Environs de Szirmabesenyő. — 10—17. Erdőbénye. — 18. Cserépfalu

nyilván a korai vaskorba, a Kyjatice-kultúrában tovább élő, beolvadó pilinyi népesség elemeként.

Összehasonlítva a bárcai csoport első és második felének agyagművességét, megállapíthatjuk, hogy a változást elsősorban a gazdag vonaldíszítés eltűnése, s az árkolás uralkodóvá válása jelenti. A kerámiaformák változatossága megszűnik, mindössze néhány forma folytatódik tovább. A zagyvapálfalvi csoporttal való szoros kapcsolatot új formák átvétele bizonyítja. A készítés technikájában bekövetkezett változást az Aföldtől átvett kettős edényszín használata jelenti. A bárcai csoportot megszüntető újabb zagyvapálfalvi népmozgás nem semmisítette meg a bárcai népességet, amit egészen a koravaskorba is átnyúló bárcai típusú kerámia megléte is bizonyít.

Berkesz—Demecseri típusú kerámia a Muhi princ-tanyai leletanyagban

A bárcai csoport második szakaszára jellegzetes edénytípusokon kívül a Muhi princ-tanyai leletanyagban olyan edények is előfordulnak, amelyek semmi esetre sem tartoznak a bárcai agyagművességbe.

Nemcsak formában, hanem kidolgozásban is eltérnek a bárcai kerámiától.

Az alacsony, árkolt vállú kihajló peremű urnának (7. kép 2) a párhuzamai a Kárpátoktól északkeletre, a Komarowo-kultúrában vannak meg.⁶¹ Eltérést jelent viszont a nyakat díszítő ívelt vonalköteg, ez a Komarowo-kultúrában nem fordul elő. Megtaláljuk viszont a Kárpát-medence délkeleti részén a későbronzkor második felében, s a korai vaskorban.⁶² A késő-vattina-kultúrában jelentkezett a legkorábban (Iladza).⁶³ Északra jutása valószínűleg az északkeletre húzódó egyeki kultúra közvetítésével történt.

Az egyeki kultúra és a Berkesz—Demecser-csoport lelőhelyein találjuk meg az egyfülű, kihajló peremű csupor (7. kép 8., 15., 21) párhuzamai.⁶⁴ A Közép-Tisza mentén fejlődött ki az egyeki kultúrában halomsíros előzményekből,⁶⁵ majd a Berkesz—Demecser-csoportnak is jellegzetes kerámiatípusa lett a későbronzkor 3-ban.

Szintén az egyeki kultúrára vezethetjük vissza a kétfülű, öblös csuporokat.⁶⁶ 2. kép 11., 7. kép 7.,

12., 18.). Eredete a halomsíros kultúrára nyúlik vissza.⁶⁷

Az egyeki kultúra második szakaszából⁶⁸ és a Berkesz Demecser csoportból⁶⁹ ismeretesek a nagyobb és kisebb egyfülű bögrék árkolt vállal s alacsonyan ülő bütykökkel (2. kép 27., 7. kép 13., 14., 20). A bárcai típustól jól megkülönböztethető, mivel azok válla keskeny, a bütykök közvetlenül a hasélén vannak, s az alsó rész fordított csonkakúp alakú.

A lapos, perem fölé emelkedő fülű csészét (7. kép 6) a vállán levő ívelt vonalakból álló, a fenti urna nyakán levővel megegyező díszítés köti a tárgyalta formacsoporthoz.

Kalicz Nándor a felső-szöcsi csoport fiatalabb szakaszára tartotta jellemzőnek az egyfülű, ívelt nyakú, fordított csonkakúp alakú alsó részű díszítetlen csészét (7. kép 17., 19).⁷⁰ Az általa felsorolt lelőhelyek viszont a Berkesz—Demecser-csoport körébe oszthatók.⁷¹ Így a késő felső-szöcsi típusú bögrék is e csoport keretébe tartoznak, s csupán a felső-szöcsi lakosság továbbélését bizonyítják.

A felső-szöcsi csoport formáival rokonok a 2. kép 25., 26., és a 7. kép 1., 3., 4., 9., 10., 11. sz. alatti csészék is. Díszítésnélküliségük, s alacsonyabb formájuk az egyeki kultúra bögreformája hatásának tulajdonítható.

Valószínűleg szintén ebbe a formakörbe osztható a lefelé álló bütykökkel díszített tálka (2. kép 23) és a urna alsórész (7. kép 5). A pilinyi kultúrában teljesen ismeretlen az ilyen bütyökkiképzés. Az ívelt vonaldíszhez hasonlóan szintén a Kárpát-medence délkeleti részére mutat.⁷²

Összegezve az előbbi, a bárcai csoporttól elütő edényformák elemzéséből levonható tanulságokat, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalta típusok a Berkesz—Demecser-csoportba sorolhatók. Egyaránt megtalálhatjuk köztük a Berkesz—Demecser-csoportra jellemző egyeki, késő felső-szöcsi és keleti elemeket.

A Berkesz—Demecser-csoport szoros genetikai összefüggésben áll az egyeki kultúrával, kezdete a Reinecke BD periódus kezdetével párhuzamosítható. Az egyeki kultúra elfoglalva a felső-szöcsi csoport Felső-Tisza vidéke területét, összeolvadt a helyi felső-szöcsi lakossággal, s valószínűleg a Komarowo-kultúrára visszavezethető keleti ele-

⁶¹ Kovács T., I. m.; Sulimírski, T., Extrait du Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. (Cracovie, 1936.) 177., 2. kép 13.; Gardawski, A., Materialy Starożytne 5 (1959) LXXIII. t.; Rogozinska R., Materialy Archeologiczne 1 (1959) I. t. 1., 5.

⁶² Merhart, G., BJ 147. (1942).

⁶³ Marijanski, M., RAD 6 (1957) 17., I. t. 1., III. t. 4.

⁶⁴ Zoltai, L., MKÉ 1 (1907) 35., 24. kép.; DJ 1907. 23.; DJ 1909, 43.; Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 5., 3. kép 4.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 183., 3. kép. 13.

⁶⁵ Točík, A. — Paulík, J., SA 8 (1960) 114., IV. t. 5., V. t. 11.

⁶⁶ Kalicz N., HOMÉ 2 (1958) 68., I. t. 4, 7., II. t. 8. stb.

⁶⁷ Behrens, G., Bronzezeit Süddeutschland. (Mainz, 1916.) XVII. t. 3.; Willvonseder, K., Die mittlere Bronzezeit in Österreich. (Wien, 1937.) VII. t. 2.; Stocky, A.: La Bohème à l'âge du bronze. (Prague, 1928.) XXXI. t. 8.; Böhm, J., Základy halstattské periody v Čechah. (Praha, 1937.) 17., 6. kép.; Foltiny I. Rég. Füz. 4 (1957) I. t. 7., II. t. 12.; Arch. Ért. 32 (1912) 191., 3. kép.

⁶⁸ Zoltai, L., MKÉ 1 (1907) 32., 10. kép.; DJ 1909. 43. Muhi Csüllődomb — Miskolci Múzeumban.

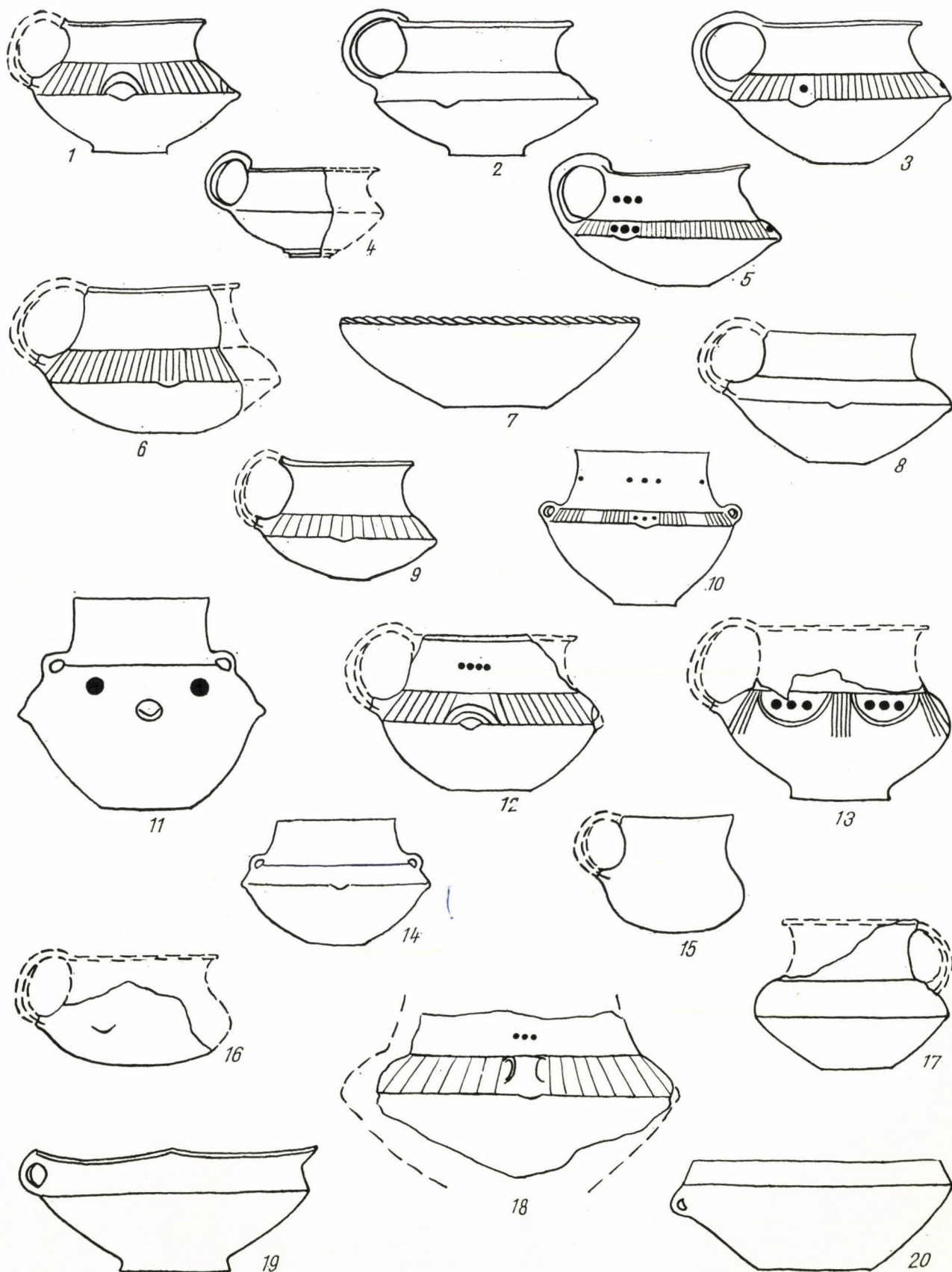
⁶⁹ Kalicz N., Arch. Ért. 87 (1960) 5., 3. kép 3.; I. t. 7.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 175. 3. kép 6, 7.

⁷⁰ Kalicz N., i. m. 10.

⁷¹ Kemenczei T., i. m. 183.

⁷² Nestor, J., BRGK 22 (1932) XV. t. 1., 3.

9. kép. 1, 4. Sály Vízoldal. — 2. Borsodgeszt Mocsolyás-puszt. — 3. Mezőcsát. — 5. Kisgyőr. — 6—7. Nyékládháza kavicsbánya. — 8. Nyékládháza Rákospuszt. — 9—10. Sajókeresztúr. — 11—20. Belsőbőcs

Рис. 9. 1, 4. Шаль Визолдал — 2. Бовшодгест Мочольаш-пуста — 3. Мезечат — 5. Кишдév — 6—7. Неклад-хаза-кавичбанья. — 8. Некладхаза — Ракшопуста — 9—10. Шаёкерестур — 11—20. Белшёбёч

Fig. 9. 1, 4. Sály Vízoldal. — 2. Borsodgeszt Mocsolyás-puszt. — 3. Mezőcsát. — 5. Kisgyőr. — 6—7. Nyékládháza kavicsbánya. — 8. Nyékládháza Rákospuszt. — 9—10. Sajókeresztúr. — 11—20. Belsőbőcs

mekkel, s kialakította a Berkesz—Demecser-csoportot.⁷³ A Bükk hegység alatti alföldi területen a Berkesz—Demecser-csoport az egyeki kultúra szerves továbbfolytatódásának tartható. Ezt tanúsítja a Muhi-csüllődombi temető anyaga is, amelyben még tiszta egyeki, s már berkesz—demecseri elemeket egyaránt találunk. A Muhi Princ-tanyán előkerült berkesz—demecseri típusú leletek két úton juthattak a pilinyi kultúra bárcai csoportjának emlékei közé. Az egyik s valószínűbb feltevés, hogy két különálló temetőről van szó. A bárcai csoport késői szakaszába tartozó temető közelében a Muhi csüllődombi temető legvégső szakaszával, tehát a Berkesz—Demecser-csoport kezdetével azonos korú temető volt. Az útépités mindkettőt érintette, s a felszínre került leletek együtt jutottak be a miskolci múzeumba. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a bárcai csoport késői szakasza követte, s kiszorította erről a területről a kibontakozó Berkesz—Demecser-csoportot, akkor az is elképzelhető, hogy agyagművészete átvett berkesz-demecseri elemeket is. Ennek a feltevésnek ellentmond az, hogy más lelőhelyről nem ismerünk ilyen keveredést; másrészt pedig az, hogy a Muhi princ-tanyai berkesz—demecseri edények a legteljesebb mértékben, színben, kidolgozásban megegyeznek a Berkesz—Demecser-csoport Felső-Tisza vidéki leleteivel, s élesen különböznek a bárcai típusú, hiteles leletegyüttesek alapján meghatározható leletektől.

Végeredményben tehát a Muhi princ-tanyai kerámiaanyag két részre osztható. Az egyik a bárcai csoport második felének hagyatéka, míg a másik a Berkesz—Demecser-csoport kezdetére helyezhető. Minden bizonnyal két különböző temetőből származnak.

Fémművesség

A bárcai csoport második szakaszába osztható leletegyüttesekből jóformán alig ismerünk fémtárgyat. Ezek is különböznek azonban, fiatalabbak, az első szakasz bronztípusaitól.

A félkör keresztmetszetű, egyenes és ferdén futó vonalcsoportokkal díszített karperec a Kárpát-medence keleti felében, a Reinecke BD periódusra keltezhető kincsleletekben tűnik fel először,⁷⁴ s a korai vaskor első felében is igen gyakori.⁷⁵ A bárcai

csoportba a Tiszától keletre fekvő területekről került.

Ugyancsak erre az időszakra keltezhető, s megegyező eredetű a Bodrogkeresztúron bárcai típusú kerámiával együtt előkerült kerek átmetszetű vonalcsoportokkal díszített karperec.⁷⁶

A késő halomsíros kultúrában lépett fel először a lapos fejű, zeg-zúg vonalakkal díszített szárú tű,⁷⁷ s általános közép-európai típussá vált. A bárcai csoport lelőhelyei közül Bodrogkeresztúr környékén találjuk meg.⁷⁸

A korai vaskorban az urnamezős körben általános a profilált fejű tű.⁷⁹ A čakai halomsírban Reinecke BD korú leletekkel került elő.⁸⁰ E kor szak első felére keltezhető a Muhi princ-tanyai példányok is (2. kép 1., 28., 6 kép 15).

A nagyméretű „Noppenringe”, amelyek a Muhi princ-tanyai leletanyagban előfordulnak (2. kép 12., 13., 6. kép 11), a Zagypálfalvi és bárcai csoport életének első szakaszában használt⁸¹ kisebb „Noppenringe” továbbfejlődésének tarthatók.

A bronzkorban általános az egyszerű díszíttelen karperec (6. kép 13), huzal és spirális gyűrű (2. kép 2., 6., 8—10., 15—17., 24), így sem kor, sem kulturális meghatározásra nem alkalmas.

A bárcai csoport második szakaszának fémművességébe a fenti sírleleteken kívül beletartoznak a csoportot záró raktárleletek is.

A bárcai csoport elterjedési területén, a csoport lezáródását követő időszakban számos lelőhellyel egy szintén a pilinyi kultúrába tartozó leletanyagot tudunk elkülöníteni (pl.: Mezőkeresztes Csincsetanya,⁸² Alsóberecki⁸³). Ez különbözik a bárcai csoport legfiatalabb szakaszának lelőhelyeitől, bár megfigyelhetők benne bárcai reminiscenciák, s a Zagypa vidékének hasonló korú emlékeivel mutat szinte teljes megegyezést (pl.: Kazár Szörösi part,⁸⁴ Jászberény Cserőhalom).⁸⁵ Levezethető a zagypálfalvi csoport legidősebb leleteiből, azok továbbfejlődését jelenti. Ennek Észak-Magyarország keleti felére való kerülése csak a Zagypa vidékéről kiinduló újabb népmozgással magyarázható. Ennek következményeképp kerülhettek a földbe azok a kincsleletek, amelyek időben megfelelnek a bárcai csoportnak, s típusaikban számos megegyezést árulnak el a bárcai csoport temetőiből előkerült bronz sírmellékletekkel. A következő raktárleletek sorolhatók ide: Forró,⁸⁶

⁷³ Kemenczei T., i. m. 183—.

⁷⁴ Bernjakovič K., SA 8. (1960) 340.

⁷⁵ Hampel J., A bronzkor Magyarhonban. II. (Bp., 1892.) CXLIX. t. 1—6.; Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg Lahn, 1953.) XL. t. 31—36.

⁷⁶ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 4.; Hampel J., A bronzkor... II. CXIV. t. 22—26., CXXII. t. 55—70., CLVI. t. 21.; Gardawski, A., Materialy Starozitne 1. (1956) CVIII. t.

⁷⁷ Eppel, AAu 2. (1949) 46.; Pittion, R., Die Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien, 1954.) 280. kép.; Kőszegi, F., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 142.

⁷⁸ Magyar Nemzeti Múzeum.

⁷⁹ Foltiny I., Zur Chronologie der Bronzezeit des

Karpatbeckens. (Bonn, 1955.) 51.

⁸⁰ Točík. A. — Paulik. J., SA 8 (1960) 73., 13. kép 2.

⁸¹ Kemenczei T., HOMÉ 4 (1961—62), 14.

⁸² Rég. Füz. 11 (1959) 19—20.

⁸³ Arch. Ért. 85 (1958) 200.; Rég. Füz. 10 (1958) 11.; Rég. Füz. 11 (1959) 14.

⁸⁴ Arch. Ért. 88 (1961) 386; Rég. Füz. 13 (1960) 35.; Rég. Füz. 14 (1960) 23.

⁸⁵ Rég. Füz. 13 (1960) 24.

⁸⁶ Hampel J., A bronzkor... II. 42., CLXII. t.; Ua., Arch. Ért. 10 (1890) 146—148.; Åberg, N., Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie V. (Stockholm, 1935) 9.; 8. kép.

Zalkod,⁸⁷ Abaújkér,⁸⁸ Drevenik,⁸⁹ Bologd,⁹⁰ Malý Hores.⁹¹

A raktárleletek kormeghatározására elsősorban a Felső-Tisza vidékéről a bárcai csoport területére jutott bronztárgyak a mérvadók. Az erősen bordázott karperec (Malý Hores), a nyéltetős fejsze (Abaújkér) a későbronzkor utolsó felében, a Reinecke BD időszaknak megfelelő korban tűnt fel.⁹² A Tiszától nyugatra az említett leletekben való előfordulásuk egyúttal első jelentkezésük is.

Ezzel a keltezéssel megegyezik a közép-európai eredetű fémek által meghatározható kor is. A zalkodi leletben levő neuzingeni vagy Sprockhoff II/a típusú kardok Cowen szerint a Reinecke BD-től a HA-ig voltak használatban.⁹³ Az egyik kard vállának a Boiu típusú kardokra emlékeztető összeszűkülése e korszak elejére mutat.⁹⁴ Ugyancsak ennek felelhet meg időben az abaújkéri lelet Peschiera-kése is, mivel Észak-Magyarországon Reinecke BC korú leletből nem ismerünk Peschiera-formát.

A fenti bronztárgyak tehát a raktárleleteket a Reinecke BD periódusba keltezik. Számos, ezeknél idősebb eleme a raktárleleteknek arra mutat, hogy e korszak elején kerültek a földre. Itt a forrói Reinecke BC korú, nyugati eredetű, nyolcszögletű markolatú kardot;⁹⁵ a dreveniki cseh típusú sarkított baltát;⁹⁶ félhold alakú csüngőket egyszerű középtaggal;⁹⁷ szív alakú üres hajkarikákat;⁹⁸ kis tölcsercsüngőket; „Noppenringeket” (Drevenik); patkó alakú csüngőket (Malý Hores)⁹⁹ említhetjük meg.

A Reinecke BC periódusnál későbbben nem jelenhettek meg a bárcai csoportban a halomsíros, koszideri hatásra visszavezethető többszörösen duzzadt nyakú tűk (Forró, Drevenik); széles menetű nagy spirálisokban végződő kartekercs; üreges karperec (Drevenik). A dreveniki, abaújkéri, s a zalkodi raktárleletekben levő, valamint Olaszliszkán előkerült kézfejjvédő spirálisnak szintén Reinecke BC korú, koszideri típusú leletekben, a felső-szöcsi csoporthoz köthető zajtai és podgorjani raktárleletekben¹⁰⁰ találjuk meg párhuzamát.

Nyilván a felső-szöcsi csoportból került a bárcai területre.

Az eddig tárgyalt fémeknél jóval fiatalabb, HA közepére keltezhető, a fiatalabb pilinyi kultúra végén földre került rimaszombati típusú raktárleletekben általános bronzformákkal is találkozunk a bárcai csoportot záró kincsekben. Itt az ún. salgótarjáni típusú kézfejjvédő spirális, s a keskeny, kis spirálkorongokban végződő hosszú kartekercset említhetjük meg (Forró). Mindkettő jól megkülönböztethető a bárcai csoportban használatos megfelelő típustól.

Az ún. salgótarjáni kézfejjvédő spirális nagy spiráljának közepén hegyes tutulus van, a felső hurok állása általában ferde, s mindig háromszögletű huzalból készül. Díszítése szakaszosan megismétlődő összefutó vonalkázás. A bárcai csoportban használt kézfejjvédő típus közepén félkör alakú gomb van, a felső hurok állása vízszintes, s kerek huzalból készült (kivéve a dreveniki darabokat). Mindkét forma gyökere közös, az apa—gaurai típusú középső bronzkori kézfejjvédő spirális.¹⁰¹ A bárcai csoport a koszideri körbe tartozó felső-szöcsi csoporttól vette át annak típusát, míg a pilinyi kultúra zagyvapálvi csoportja a koszideri kör fejlődésének kezdetén álló formából alakította ki a salgótarjáni típust. A salgótarjáni típus eljutott a bárcai csoportba, s egy időben használatban volt a koszideri, felső-szöcsi formával. Hatása jelentkezik az olaszliszakai példány díszítésén is. A bárcai csoport önálló fejlődését lezáró második zagyvapálfalvi népcsoport megjelenése következtében a bárcai népesség hagyatékeként került a földre. Ezzel a népmozgással azonban ismételtelen elterjedt Észak-Magyarország keleti felén, s a fiatalabb pilinyi kultúra befejezésekor a HA közepén a rimaszombati kincsleletek alkatrészeként jutott ismét a föld alá.

A két kincsleletcsoport kartekercstípusa közti különbség a rimaszombati típus hosszú, keskeny, kis spirálkorongokban végződő s a zalkodi, valamint a dreveniki kartekercsek kevésmenetű, alacsony, nagy spirálkorongokban végződő jellegében mutatkozik meg. A forrói kincsben levő rimaszom-

⁸⁷ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg Lahn, 1955.) 20., XXXVIII. t. 8—13.; Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 218.

⁸⁸ Magyar Nemzeti Múzeumban. Lelt. sz.: 21. 1951. 1—3.

⁸⁹ Neustupný, J., SNMP 1 (1938—39) 201—220., XII—XIII. t.

⁹⁰ Hampel J., A bronzkor... II. 42.; Medveczky, M., PA 37 (1931) 93.

⁹¹ Pástor, J., AR 3 (1951) 154—155., 114—116. kép.

⁹² Erősen bordázott karperece: Hampel J., A bronzkor... LI t. 3, 4.; CXLIII. t. 22, 23., CXCVI. t. 13. 14. 16—18., CLXXVIII. t. 7—9.; Roska M., Erdély Régészeti Repertórium. (Kolozsvár, 1942.) 18., 7. kép 2., 69., 71. kép., 87., 107. kép. stb.; Moga, M., Dacia 7—8. (1937—38) 145.; Popescu, D., Dacia 9—10. (1941—44) 541—542.; Bernjakovič, K., SA 8 (1960) X. t. 2., XII. t. 3. Nyéltetős baltára: Nestor, I., BRGK 22 (1932) 130—133.; Bernjakovič, K., SA 8 (1960) 338.

⁹³ Cowen, BRGK 36 (1955) 63.

⁹⁴ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 12 (1960) 120.

⁹⁵ Reinecke, P., Germ. 8 (1924) 43—; Holste, F., Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns. (München, 1953.) 8.

⁹⁶ A vonatkozó irodalommal: Bóna, I., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 263.

⁹⁷ Jilková, E. — Malacký, PA 45 (1954) 248., 4. kép.; Torbrügge, W., Die Bronzezeit in der Oberpfalz. (Kallmünz, 1959.) LX. t. 9, 11, 12.; Foltiny I., Rég. Fü. 4 (1957) XI. t. 9, 11, 12.; Patay P., Arch. Ért. 81 (1954) 43., 12. kép. 4.

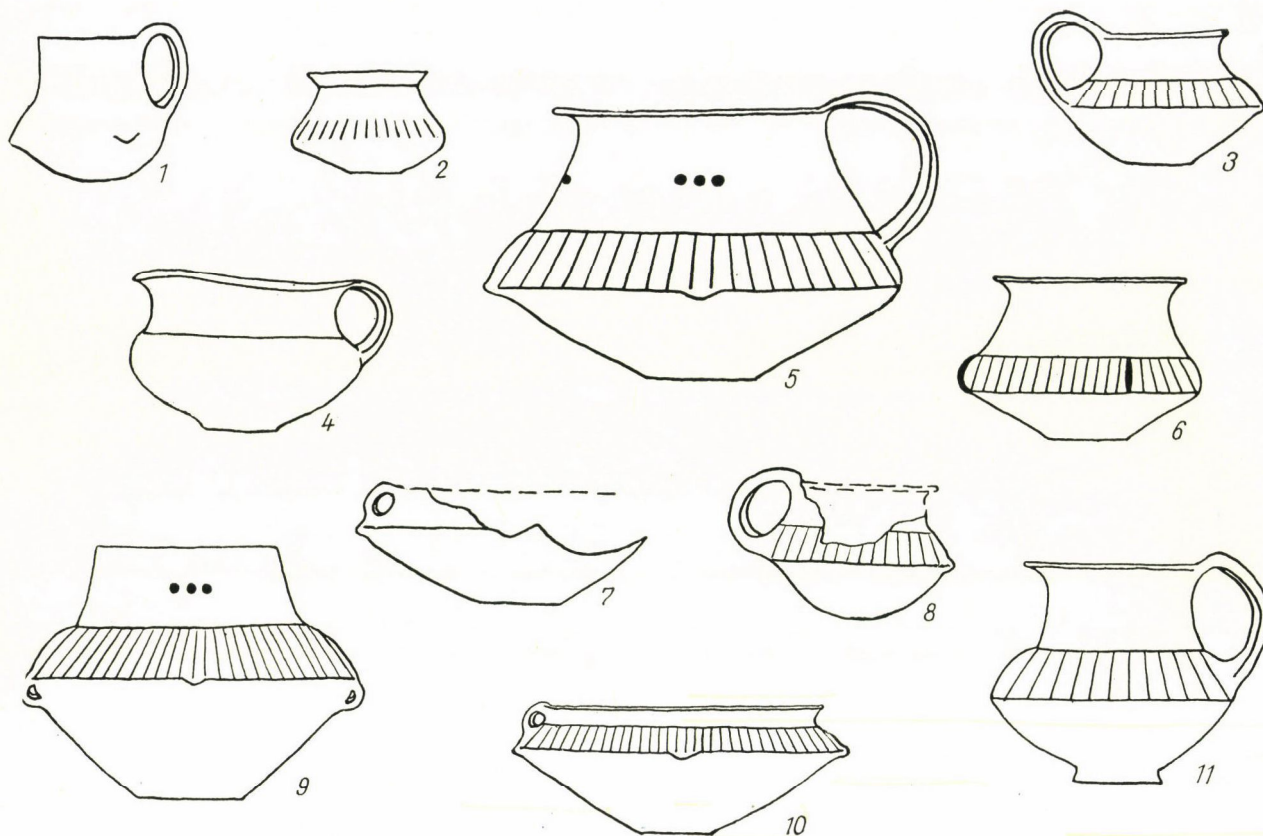
⁹⁸ Mozsolics, A., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 253—263.

⁹⁹ Kemenczei T., A pilinyi kultúra idősebb fokozata. A zagyvapálfalvi csoport. Kézirat, 1962.

¹⁰⁰ Tompa F., BRGK 24/25 (1934—35). XXXV. t. 1—8.; Bernjakovič, K., SA 8 (1960) XV. t. 3.; Kemenczei T., Arch. Ért. 90 (1963) 184.

¹⁰¹ Popescu, D., Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. (Bucuresti, 1944.) 124.

10. kép. 1–6. Bodrogkeresztúr rézkori temető területe. — 7–11. Tiszaluc
 Рис. 10. 1–6. План могильника эпохи меди близ Бодрогкерестура — 7–11. Тисзалуц
 Fig. 10. 1–6. Territoire du cimetière de l'âge du Cuivre de Bodrogkeresztúr. — 7–11. Tiszaluc

bati típus eredete, odajutásának módja megegyezik a salgótarjáni kézfejjvédőtípusával.

A bárcai csoporthoz tartozó és a rimaszombati típusú kincsleletekben egyaránt előforduló közös típus nem jelentheti azt, hogy a két raktárleletcsoport egy időpontra keltezhető. A bárcai csoport raktárleletei közül hiányoznak a rimaszombati típusú raktárleletekben általános közép-európai eredetű, a Reinecke BD-ben megjelenő bronzok (pl.: Riegsse-típusú kardok, Peschiera-török, szárnyas balták, ívelt oldalú lándzsák, markolatnyújtványos sarlók, sodrott nyakperecek stb.), de nincsenek meg a Felső-Tisza vidéki — erdélyi fémművességi kör Reinecke BD-ben elterjedt bronz típusai sem (pl.: nyakkorongos fejszék, tokos balták, nagy összetett csüngők stb.). A közös elemeket az magyarázza, hogy mindkét leletcsoport lényegében azonos kultúrkör hagyatéka, csupán különböző időpontokban kerültek a földbe, illetve azonos kultúrának különböző csoportjaiban alakultak ki összetevőik.

A tárgyalt raktárleleteknek a bárcai csoporthoz való tartozását kétségtelenül bizonyítják a sírleletekkel közös típusaik. Így a temetőkben és a raktárleletekben egyaránt megtaláljuk a következő bronz tárgyakat: háromszorosan duzzadt nyakú tűk (Forró, Drevenik, illetve Szőlőske); kis tölcse-csüngő (Drevenik, illetve Abaújszántó, Bodrog-

keresztúr környéke, Šena IV.); „Noppenring” (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr környéke, Bárca, Muhi Princ-tanya, illetve Drevenik); szív alakú, üres hajkarika (Drevenik, illetve Enyicke, Szőlőske); zárt félhold alakú csüngő egyszerű középtaggal (Drevenik, illetve Abaújszántó, Bárca); vonalkázással díszített karperec (Drevenik, Malý Hores, illetve Abaújszántó környéke, Muhi Princ-tanya); spirálkorongokban végződő gyűrű (Drevenik, Bologd, illetve Abaújszántó környéke).

A raktárleletekben a koszideri fémművességi kör, a zagyvapálfalvi csoport és a Felső-Tisza vidéke hatását, valamint a helyi fejlődést tudjuk megállapítani. A koszideri fémművességi körtől átvett elemnek a cseh típusú sarkított baltát, s a kerek gombú, gömbölyű huzalból készített kézfejjvédő spirálist tarthatjuk.

A későbronzkor 3. periódusában a Felső-Tisza vidékén, s Erdélyben kibontakozott fémművességi központ erős hatást gyakorolt a pilinyi kultúra bronziparára. Ennek első jelentkezését a bárcai csoport raktárleleteiben figyelhetjük meg, amiről a bordázott karperecek, a nyéltetős balta s a csúcsos nagy pitykék (Podgorjani) tanúskodnak.

A bárcai fémművesség termékének tarthatjuk a koszideri hatásra létrejött széles, nagy korongú karkercseket, az üreges karpereceket (Drevenik) s a szemüvegspirálisokat, közepükön gombbal (Bologd).

Reinecke	Mozsolics A.	Bóna 1.	ÉSZAKMAGYARORSZÁG		
			Zagyva vidéke	Hernád vidéke	
B	B III	Középső BK 3	Középső BK 3	Füzesabonyi kultúra	
		Késő BK 1	Késő BK 1	Zagyva—Mátra vidékén továbbélő füzesabonyi csop.	Bodrogszerdahelyi csop.
C	B IV	Késő BK 2	Késő BK 2	Pilinyi kult. zagyvapálfalvi csop. I.	Pilinyi kult. bárcai csop. I.
D		Késő BK 3		Zagyvapálfalvi csop. II.	Bárcai csop. II.
			HA	BV	
		Korai vaskor	Korai vaskor		

A zagyvapálfalvi elem a salgótarjáni típusú kézfejjvédő spirális és a hosszú, keskeny kartekercs.

A bárcai csoport fémművességéről összefoglalásul a következőket mondhatjuk: A zagyvapálfalvi csoport fémművességének erős hatása alatt állt, amit számos zagyvapálfalvi elem hernádvidéki elterjedése mutat. Eltérést jelent viszont a bárcai csoport emlékéanyagában jelentkező sok koszideri forma. Ennek oka egyrészt a bodrogszerdahelyi csoport hagyományainak továbbélése, amely szintén a koszideri körbe tartozott, másrészt pedig az egyeki kultúra és a felső-szöcsi csoport jelentékeny hatása. A későbronzkor 2. végén új kapcsolatokról tanúskodó elemek jelentek meg a bárcai csoport fémművességében. Ez a felső-szöcsi csoport után a Felső-Tisza vidékén fellendülő fémművességi központtal jött létre. Főleg ennek a kapcsolatnak a révén a Hernád vidékére eljutó fémek kelteznek a bárcai csoport lezáródását és a raktárleletek földbe kerülését az észak-magyarországi későbronzkor 2. végére (R BD közepe).

Kapcsolatok

A bárcai csoport fejlődése olyan időszakot tölt ki, amikor a környező területeken mélyreható kulturális és etnikai változások mentek végbe. Ez természetesen kihatott a bárcai csoport fejlődésére is.

Kelet felé a bárcai csoport életének első felében a felső-szöcsi csoporttal voltak kapcsolatai. Ez leginkább a fémművességben nyilvánul meg, a kerámiaanyagban mindössze egy felső-szöcsi típusú bögrét ismerünk (Méra Fő utca). A Reinecke BC—BD fordulóján Északkelet-Magyarországon a felső-szöcsi csoportot az egyeki kultúra térfoglalása szüntette meg, s ennek nyomán kialakult a Berkesz—Demecser-csoport. Ebben az időszakban bontakozott ki nagymértékben a Felső-Tisza vidéki fémművesség, amely szoros kapcsolatban állt Erdéllyel, s számos típust átvett onnan. A bárcai csoportra való hatását a raktárleletek már említett Felső-Tisza vidéki—erdélyi típusai bizonyít-

ják. A két csoport közti kapcsolat, legalábbis a kezdeti időszakban, nem lehetett barátságos, mivel a Berkesz—Demecser-csoportot még a kialakulás stádiumában a dél felé terjeszkedő bárcai csoport népe kényszerítette a Bükk hegység lábainál elterülő alföldi területről a Tiszától keletre való áttelepedésre.

A lausitzi kultúrával nincs a bárcai csoportnak megbízonyítható összeköttetése. A kerámiaművességben nem mutatkozik lausitzi hatás, s az egyetlen számba jöhető fém, a profilált fejű tű, annyira általános urnamezős fém, hogy kulturális kapcsolat megállapítására alkalmatlan.

Természetesen, nyugat felé voltak a bárcai csoportnak a legerősebb kapcsolatai, hisz egy kultúrkörbe tartozott a zagyvapálfalvi csoporttal. Az első szakasz emlékéanyagában összetevőként szereplő zagyvapálfalvi elemek újakkal bővültek, amelyek a második fejlődési szakasz alatt kerültek a Hernád vidékére.

Időrend

A kerámiából és a fémleletek közül csupán az utóbbiakat tudjuk figyelembe venni a bárcai csoport második szakaszának keltezésénél. A fiatalabb bárcai típusú kerámia egyenes továbbfejlődése az idősebb szakasznak, így csak a bárcai csoporton belül van relatív kronológiai értéke. Az ilyen típusú kerámiával előkerült fémek viszont biztosan keltezhetők a Reinecke BD-be. Az első szakasz síregyütteseiben viszont, ha a legfiatalabb keltezési lehetőséget is figyelembe vesszük, csak a Reinecke BC-nek megfelelő időszakba tartozhatnak a bronzmellékletek. A raktárleletek elemzése megmutatta, hogy azok a Reinecke BD közepénél később nem kerülhettek a földbe. Így a bárcai csoport második szakasza az észak-magyarországi későbronzkor 2. periódus második felébe, azaz a Reinecke BD periódus első felére keltezhető.

A bárcai csoport befejezésének a keltezésére megadott időpontunk nem egyezik Jilkova állásfoglalásával, aki a bárcai temetőt, s ezzel az egész

pilinyi kultúra végét a HA-ba helyezte. A pilinyi kultúrára vonatkoztatott relatív keltezése lényegében helyes, de a bárcai temető leletanyaga alapján megállapítani ezt nem lehet. A bárcai temetőből eddig előkerült leletek a bárcai csoport első szakaszában, vagyis a későbronzkor 2. periódusnak, a Reinecke BC második felének megfelelő fázisába tartoznak. Ettől fiatalabb időre keltezhető leletek nincsenek a bárcai temető anyagában. A Jilkova által a HA-ig keltezett bárcai temetőt valójában még követi a bárcai csoport fiatalabb szakasza a Reinecke BD periódus közepéig, majd a fiatalabb pilinyi kultúra számos lelőhellyel, s csak ennek befejeződését helyezhetjük a HA közepére.

Történet

A későbronzkor 1. periódusát (Reinecke BB vége) Észak-Magyarországon a délről érkező vattinai s a nyugatról ide jutó fiatalabb halomsíros kultúra népcsoportjainak megjelenése zárja le. Ez a népmozgás csak a Zagyva vidékét érintette. Következmenyként itt alakult ki a pilinyi kultúra zagyvapálfalvi csoportja.

A Zagyva területéről a későbronzkor 2. (Reinecke BC) elején kisebb népcsoportok húzódtak át a Hernád völgyébe. Itt megszüntették a középső bronzkori füzesabonyi kultúra továbbélését jelentő bodrogszerdahelyi csoportot, s kialakították a bárcai csoportot. Ez a pilinyi kultúrához kapcsolható,

annak egy sajátos, önállóságát megőrző csoportját alkotja. Edény- és részben fémművészete alapján két fokozatra osztható. Az első szakasz az észak-magyarországi későbronzkor 2. periódusától a Reinecke BC második felének megfelelő időszakot, míg a második szakasz a Reinecke BD első felét tölti ki. Lezáródását elrejtett raktárleletek jelzik, amelyeknek földbe kerülését a Zagyva—Mátra vidékéről új, a korábbinál erőteljesebb népmozgás idézte elő, amely megszüntette a pilinyi kultúra két csoportra tagolódását, s egyben annak második fázisa, a fiatalabb pilinyi fokozat kezdetét jelentette.

Tanulmányunk végső következtetéseként megállapíthatjuk, hogy a „muhi” név használata különálló csoport, fokozat, típus jelzőjeként indokolatlan. A Muhin előkerült későbronzkori anyag két kultúrába tartozik, egy név alá nem lehet vonni. Az egyeki és a Berkesz—Demecser-csoportba osztható emléktárgyak lényegében nem különbözik a csoportok más lelőhelyeiről előjövő leletektől. A bárcai csoport késői fázisába tartozó leletanyagot, bár végeredményben a pilinyi kultúra fejlődésében önálló szakaszt képvisel, nem látjuk helyesnek „Muhi” névvel jellemezni. A „Muhi” névnek az eddigi szakirodalomban sokféleképpen való értelmezése miatt csak növelnénk a terminológiai zűrzavart e téren az újabb „muhi szakasszal”. Helyette a bárcai csoport második szakasza elnevezést javasoljuk.

Kemenczei Tibor

EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER GLIEDERUNG DER PILINYER KULTUR

Auszug

Die Tatsache, daß die Kultur von Piliny zu mehreren Abschnitten zerfällt, war allen Forschern, die sich mit dieser Kultur befaßten (J. Eisner, F. Tompa, V. Budinský Krička, J. Böhm, P. Patay, L. Hajek) klar. Dem größtenteils aus Streufunden stammenden, mangelhaften Fundmaterial zufolge vermochten sie aber den Entwicklungsweg der Kultur von Piliny nicht in allen Details aufzuklären.

Die Studie befaßt sich nicht mit allen Entwicklungsphasen der Kultur; lediglich eine, die sog. »Muhi-Stufe« soll hier untersucht werden.

»Muhi« ist als Bezeichnung einer Kultur, eines Stadiums, Typus oder einer Gruppe in der bisherigen Fachliteratur öfter erschienen, wurde aber von Fall zu Fall anders ausgelegt.

J. Eisner bezeichnete den ersten Abschnitt der Kultur von Piliny als Muhi-Stufe; M. Solle versetzte den »Muhi-Typus« in HA. István Bóna hat Gruppen verschiedenen Alters unter dem Namen »Muhi—Gáva—Dombrád-Kultur« zusammengefaßt, um später, als die chronologische Lage der Gáva-Kultur gewissermaßen geklärt war, von einer »Muhi—Berkesz—Demecser-Gruppe« zu sprechen. Frigyes Kőszegi bedient sich der Bezeichnung »Egyek—Muhi-Kreis« und versetzt ihn zwischen das Ende der Kultur von Egyek und das HA. Erzsébet Patek schreibt in einer Studie über die »Muhi—Gáva-Kultur«. Nándor Kalicz bezeichnet die zweite, jüngere Stufe der Kultur von Piliny als »Muhi-Stufe«.

Die vielseitige Deutung von »Muhi« rührt daher, daß die spätbronzezeitlichen Funde aus Muhi aus zwei verschiedenen Fundorten zweier verschiedener Kulturen stammen.

Ein Teil der Funde von Muhi stammt aus der Kultur von Egyek und aus der Berkesz—Demecser-Gruppe. Ihr Fundort ist Muhi—Csüllödomb, von wo die Funde bereits in den 70er Jahren des vergangenen Jahrhunderts in das Ungarische Nationalmuseum gebracht wurden; später wurden auch in mehreren Provinzmuseen solche Funde untergebracht. János Szendrei grub hier und legte etwa 150 Urnebestattungen frei.

Die Parallelen der Funde aus dem Gräberfeld von Muhi—Csüllödomb sind aus dem Gräberfeld von Egyek und aus den Fundorten der nordungarischen Berkesz—Demecser-Gruppe bekannt. Demzufolge dürfte das Gräberfeld zu Beginn der Spätbronzezeit 2 (Beginn der Reinecke BC-Periode) begonnen haben. Der Zeitpunkt seines Abschlusses ist der dem Anfang der Reinecke BD-Periode entsprechende Abschnitt der Spätbronzezeit 2, der Beginn der Entfaltung der Berkesz—Demecser-Gruppe.

Der andere Teil des aus Muhi bekannten spätbronzezeitlichen Materials kam 1943 im Princ-Gehöft beim Bau eines Weges zutage und gelangte als Geschenk in das Museum von Miskolc. Bei einem Vergleich mit den Funden vom Csüllödomb ist klar erkenntlich, daß die Funde vom Princ-Gehöft den Nachlaß einer anderen Kultur bilden. Die engste Verwandtschaft weisen sie mit dem zur Kultur von Piliny gehörenden Gräberfeld von Bárcsa auf.

Das Gräberfeld von Bárcsa wurde von E. Jilkova publiziert. In der Studie wird das Fundmaterial von Bárcsa als für die gesamte Kultur von Piliny kennzeichnend beschrieben. Wir können dieser Auffassung nicht beipflichten. Ein Vergleich der Gräberfelder von Zagyva-

pálfalva, Nagybatony und Bárca läßt bedeutende Unterschiede erkennen. Bei der eingehenden Analyse des Materials aus dem Gräberfeld von Zagyvapálfalva sind wir zu dem Ergebnis gekommen, daß im Tal der Zagyva zur Zeit der Wende der Spätbronzezeit 1–2 (Wende von Reinecke BB–BC) zwei Völkergruppen verschiedener Herkunft erschienen sind. Die erste kam der Donau entlang aus dem südostslowakischen-niederösterreichischen Gebiet der Hügelgräberkultur. Sein bedeutendster Fundort ist das reiche Gräberfeld von Maklár mit mehreren Hundert Gräbern. Die andere Volksgruppe wanderte aus dem Gebiet der Gírla Mare-Vattina-Kultur dem Tal der Theiß und der Zagyva entlang nach dem Norden und riß Elemente vom Rákóczi-falva-Typus mit sich. Aus dem Verschmelzen dieser zwei Gruppen und des in der Zagyva–Mátra-Gegend fortlebenden Volkes der Füzesabonyer Kultur entstand die Zagyvapálfalva-Gruppe der Kultur von Piliny. Ihre Verbreitung kann man nur in der westlichen Hälfte von Nordungarn und in den anschließenden Gebieten der Slowakei, besonders im Tal der Zagyva beobachten.

Im östlichen Teil des ungarischen Hochlandes kann man von der ersten Hälfte der Spätbronzezeit 2 an ein Fundmaterial absondern, das von den Funden vom Zagyvapálfalva-Typus abweicht, aber mit diesem eng verwandt ist. Seinem bedeutendsten Fundort nach bezeichnen wir es als »Gruppe von Bárca«.

Die Entwicklung der Gruppe von Bárca zerfällt in zwei Abschnitte. Den einen bilden die dem Material aus dem Gräberfeld von Bárca entsprechenden Funde, während der kennzeichnendste Vertreter des zweiten Abschnittes das Fundmaterial aus Muhi, Princ-Gehöft ist.

In der Keramik des ersten Abschnittes der Gruppe von Bárca kann man drei Hauptgruppen unterscheiden. Die erste Gruppe bilden die mit dem Material von Zagyvapálfalva eng verwandten Formen, zur zweiten gehören die aus der Gruppe von Bodrogszerdahely ableitbaren Keramik-Typen, während man der dritten Gruppe die im Rahmen der Gruppe von Bárca selbständig entwickelten Typen zurechnen darf. Auch den Einfluß der Kultur von Egyek kann man an der Keramik der Gruppe von Bárca beobachten.

Auch die aus den Gräberfeldern der Gruppe von Bárca zutage gekommenen Bronzebeigaben lassen sich in drei Gruppen einteilen: In die während der ersten Hälfte der Spätbronzezeit im Karpatenbecken allgemeinen, aus der Hügelgräberkultur stammenden Typen, in die mit Vermittlung der Gruppen von Zagyvapálfalva dahingelangten Typen (kleine Trichteranhänger, Noppenringe, Nadeln ostdeutschen Typus), und in die im Rahmen der Gruppe von Bárca entwickelten Typen (Nadeln mit dreifach ausladendem Hals, konische Nadeln mit durchbohrtem Kopf). Die Analyse der Keramik und der Metallschmiedekunst zeigte, daß das Denkmalmaterial der Gruppe von Bárca aus drei Komponenten besteht. Als stärkste erwies sich die Zagyvapálfalva-Gruppe. Die Verwandtschaft ist so eng, daß man mit dem Übergehen kleiner Völkergruppen aus dem Siedlungsgebiet der Gruppe von Zagyvapálfalva in das Tal der Hernád rechnen muß. Diese Volksbewegung löste die Gruppe von Bodrogszerdahely auf, deren Elemente aber weiter lebten und der materiellen Kultur des angesiedelten Volkes von Zagyvapálfalva ein eigenartiges, ortsfremdes Gepräge verliehen. Auch die Kultur von Egyek übte einen Einfluß aus. Die entstandene neue Volksgruppe darf infolge des ausschlaggebenden Charakters der Elemente von Zagyvapálfalva als eine selbständige Einheit der Kultur von Piliny betrachtet werden.

Im jüngeren Abschnitt der Gruppe von Bárca ist die Veränderung in der Keramik durch das Verschwinden der reichen linearen Verzierung und der Überhand des Kerbmusters angezeigt. Auch die Mannigfaltigkeit der Formen hört auf, lediglich einige Gefäßformen leben weiter. Der enge Kontakt mit der Gruppe von Zagyvapálfalva ist durch die Übernahme neuer Formen belegt. Die in der Herstellungstechnik erfolgte Veränderung zeigt die aus der Großen Ungarischen Tiefebene übernommene Zweifarbigkeit der Gefäße: sie sind außen schwarz, innen gelb.

Auch die mit der jüngeren Keramik vom Bárca-Typus zutage gekommenen Bronzetyphen weichen von den Metallfunden des vorangehenden Abschnittes ab, sie sind jünger. Auf die Reinecke BD-Periode darf man den in der Umgebung von Bodrogresztur mit Keramik vom Bárca-Typus zutage gekommenen Armreifen mit rundem Querschnitt und Linienbündelverzierung, und die mit Zick-zacklinie verzierte flachköpfige Nadel, ferner den aus Muhi, Princ-Gehöft stammenden, mit Linienbündeln verzierten Armreifen mit halbkreisförmigem Querschnitt, die Nadel mit profiliertem Kopf und den großen Noppenring ansetzen.

Zur Metallschmiedekunst der Gruppe von Bárca gehören neben den obigen Grabfunden auch die Hortfunde. Hierzu rechnen wir die folgenden: Forró, Zalkod, Abaujkér, Drevenik, Bologd (Blazice), Malý Hores.

Für die Zeitfolgebestimmung der Hortfunde sind vornehmlich die aus der oberen Theißgegend in den Bereich der Gruppe von Bárca gelangten Bronzegegenstände ausschlaggebend. Der stark gerippte Armreifen aus Malý Hores und die Schaftlochaxt von Abaujkér erschienen in der letzten Periode der Spätbronzezeit, in der Stufe D nach Reinecke.

Dieser Datierung entsprechen auch die aus den Metallgegenständen mitteleuropäischer Herkunft bestimmbare Datierung. Die im Fund von Zalkod vorhandenen Schwerter von Neuzingener oder Sorokhoff II/a Typus waren laut Cowen vom Reinecke BD bis zum HA in Gebrauch. Die Verengung der Schulter des einen Schwertes, die an die Schwerter vom Boiu-Typus erinnert, läßt auf den Beginn dieses Abschnittes schließen. Derselben Zeit entspricht auch das Peschiera-Messer aus dem Fund von Abaujkér, da uns aus Nordungarn keine aus der der Reinecke C Periode entsprechende Metallgegenstände von Peschiera-Typus bekannt sind.

Die obigen Bronzetyphen setzen die Depotfunde auf die Reinecke BD Periode an. Manche Elemente, die älter als die angeführten sind zeigen, daß der Hortfund zu Beginn dieser Periode in die Erde geriet. Wir denken dabei an das Schwert mit achteckigem Griff (Forró), an das Absatzbeil böhmischen Typus, an die Halbmondanhänger mit einfachem Mittelteil, an die herzförmigen, leeren Schläfenringe, an die Trichteranhänger und Noppenringe (Drevenik) und an die Hufeisenanhänger (Malý Hores).

Die auf den Einfluß der Metallschmiedekunst von Koszider zurückführbaren Nadeln mit mehrfach ausladendem Hals (Forró, Drevenik), die in breiten Spiralen endenden Armreifen und die hohlen Armreifen (Drevenik) konnten in der Gruppe von Bárca nicht eher als die dem Reinecke BC entsprechenden Zeitpunkt erschienen sein. Parallelen zu solchen Handruckschutzspiralen, wie man sie in den Hortfunden von Drevenik, Abaujkér und Zalkod antrifft und die auch in Olaszliszka zutage gekommen ist, findet man ebenfalls in Funden vom Koszider-Typus, nämlich in den Depotfunden von Zajta und Podgorjan, die man mit der Gruppe von Felsőszécs verbindet kann.

In den die Gruppe von Bárca abschließenden Hortfunden trifft man jüngere als die bisher besprochenen, in der ersten Hälfte des HA in die Erde geratene Bronzegegenstände, die in den zur jüngeren Kultur von Piliny zurechenbaren Hortfunden vom Rimaszombater Typus geläufig sind. Wir erwähnen hierzu die Handruckschutzspirale vom sog. Salgótarján-Typus und die schmalen, in kleinen Spiralscheiben endenden langen Arspiralen (Wendelringe). Beide kann man von den in der Gruppe von Bárca gebrauchten entsprechenden Typen gut absondern.

In der Mitte der Handruckschutzspirale vom sog. Salgótarján-Typus befindet sich ein spitzer tutulus, der oberste Ring steht in der Regel schief, sie ist immer aus Draht mit dreieckigem Querschnitt hergestellt. Die Verzierung besteht aus regelmäßig wiederkehrenden, konvergierenden Linienbündeln. In der Mitte der Handruckschutzspiralen, die in der Gruppe von Bárca gebraucht sind, befindet sich ein halbkreisförmiger Knopf, der obere Reifen steht gerade, sie sind aus Draht mit rundem Quer-

schnitt hergestellt (mit Ausnahme der Stücke aus Drevenik). Beide Formen sind gemeinsamen Ursprunges, sie stammen von den Handrückschutzspiralen vom mittelbronzezeitlichen Apa-gaura-Typus. Diesen Typus hat die Gruppe von Bárca von der zum Koszider-Kreis gehörenden Gruppe von Felsőszőcs übernommen, während die Zagypálfalvaer Gruppe der Kultur von Piliny den Salgótarjáner Typus aus einer am Anfang der Entwicklung des Kreises von Koszider stehenden Form ausgeprägt hat. Der Typus von Salgótarján gelangte in die Gruppe von Bárca und stand mit der Felsőszőcs-Form von Koszider zugleich in Gebrauch. Infolge des Erscheinens der zweiten Volksgruppe von Zagypálfalva, die die selbständige Entwicklung der Gruppe von Bárca abschloß, gelangte diese Form als Nachlaß des Volkes von Bárca in die Erde. Mit dieser Volksbewegung fand die Form aber wieder Verbreitung in der östlichen Hälfte von Nordungarn und gelangte beim Abschluß der jüngeren Kultur von Piliny in der ersten Hälfte des HA wieder in die Erde.

Der Unterschied zwischen den Wendelringen (Armspiralen) der zwei Hortfundgruppen offenbart sich darin, daß der Typus von Rimaszombat lang und schmal ist und in kleinen Spiralscheiben endet, während die Armspiralen aus Zalkod und Drevenik aus wenigen Gängen bestehen, kurz sind und in großen Spiralscheiben enden. Ursprung und Weg des Typus von Rimaszombat, der sich im Hortfund von Forró befindet, entspricht in allem denen der Handrückschutzspirale von Salgótarján.

Die obigen zwei, den Hortfunden der Gruppe von Bárca und vom Rimaszombater Typus gleichwohl vorhandenen gemeinsamen Typen bedeuten nicht, daß man die zwei Hortfundgruppen auf dieselbe Zeit ansetzen darf. Die Erklärung für die gemeinsamen Typen ist, daß beiderlei Hortfunde den Nachlaß desselben Kulturkreises bilden, lediglich zu verschiedenen Zeitpunkten in die Erde gerieten bzw. daß ihre Komponente in verschiedenen Gruppen derselben Kultur entstanden sind.

Die Zugehörigkeit der besprochenen Hortfunde zur Gruppe von Bárca ist durch die mit den Grabfunden identischen Typen zweifellos bewiesen. So findet man in den Gräberfeldern und in den Hortfunden gleichwohl die folgenden Bronzegegenstände: Nadel mit dreifach ausladendem Hals (Forró, Drevenik bzw. Seleska), kleiner Trichteranhänger (Drevenik bzw. Abaújszántó, Umgebung von Bodrogkeresztúr, Sena IV), Noppenring (Drevenik bzw. Abaújszántó, Umgebung von Bodrogkeresztúr, Bárca, Muhi, Princ-Gehöft), herzförmiger, innen hohler Schläfenring (Drevenik bzw. Haniška, Seleska), geschlossener Halbmondanhänger mit einfachem Mittelstück (Drevenik bzw. Abaújszántó, Bárca), mit Linien verzierter Armreifen (Drevenik, Malý Hores bzw. Um-

gebung von Abaújszántó, Muhi, Princ-Gehöft), in Spiralscheiben endender Ring (Drevenik, Bologd bzw. Umgebung von Abaújszántó).

Den Beginn der Gruppe von Bárca geben für uns die Elemente von Zagypálfalva an. Den Beginn des Gräberfeldes von Zagypálfalva darf man auf die Wende der Spätbronzezeit 1—2 (Wende von Reinecke BB—BC) ansetzen. Die Gruppe von Bárca mußte später entstanden sein, zu Beginn der 2. Periode der Spätbronzezeit. Nach Aussage der aus den Gräberfeldern der älteren Periode von Bárca zutage gekommenen Bronzebeigaben und eines verzierten Fußbechers vom Felsőszőcs-Typus aus einem Grab in Méra, Fő utca umfaßt dieser Abschnitt jene Periode der Spätbronzezeit 2, die der zweiten Hälfte von Reinecke BC entspricht.

Die mit der jüngeren Keramik von Bárca-Typus zutage gekommenen Metallgegenstände lassen sich mit Sicherheit auf die Reinecke BD-Periode datieren. Die Analyse der zur Gruppe von Bárca gehörenden Hortfunde bewies, daß sie nicht später als zu einem, der Mitte der Reinecke BD-Periode entsprechenden Zeitpunkt in die Erde gelangt sein konnten. Somit kann man den zweiten Abschnitt der Gruppe von Bárca auf die zweite Hälfte der Spätbronzezeit 2, d. h. auf die erste Hälfte der Reinecke BD-Periode datieren. Ihr Ende geben die gehorteten Depotfunde an, deren Vergrabung eine aus der Zagypa—Mátja-Gegend ausgehende, stärkere als die vorangehende Volksbewegung verursacht hat, welche die zweifache Gliederung der Kultur von Piliny aufhob und zugleich den Anfang ihrer zweiten Phase, des jüngeren Grades der Kultur von Piliny bedeutete.

Als letzte Schlußfolgerung der Studie kann festgestellt werden, daß der Gebrauch des Ortsnamen »Muhi« zur Bezeichnung einer selbständigen Gruppe, eines Entwicklungsgrades oder Typus ungerechtfertigt ist. Das in Muhi zutage gekommene spätbronzezeitliche Material gehört zu zwei Kulturen, man kann es nicht unter einem Namen zusammenziehen. Das zur Kultur von Egyek und zur Berkesz—Demecser-Gruppe zurechenbare Material unterscheidet sich im Prinzip nicht von jenen Funden dieser Gruppe, die aus ihren anderen Fundorten zutage gekommen ist. Wir halten es nicht für angebracht, das zur Spätphase der Gruppe von Bárca gehörende andere Fundmaterial mit dem Namen »Muhi« zu bezeichnen, obwohl es letzten Endes einen selbständigen Abschnitt in der Entwicklung der Kultur von Piliny vertritt. Die Einführung des »Muhi-Abschnittes« würde infolge der vielseitigen Deutung von »Muhi« in der bisherigen Fachliteratur das terminologische Chaos nur vergrößern: wir schlagen eher vor, sich der Bezeichnung »Zweiter Abschnitt der Gruppe von Bárca« zu bedienen.

T. Kemenczei

SAVARIA UTCARENDSZERÉNEK REKONSTRUKCIÓJÁHOZ

A nagymúltú Savaria-kutatás sok adatrögzítése és megfigyelése már régen megérett a rendszerezésre. P. Buocz Terézia ez irányú munkái¹ provinciális régészetünk egyik legsúlyosabb adósságát törlesztik. Most nyílik először lehetőség arra, hogy hazánk legrégebb római városának történeti topográfiájával a kutatás érdemben foglalkozhasson. Az ilyen vizsgálódások annál is szükségesebbek, mivel a településformák kutatása nálunk nagyobb összefüggő területek feltárásának hiányában a kezdet kezdetén áll.

A következőkben Savaria utcarendszerének rekonstrukciójához szeretnénk javaslatot tenni. Megfigyeléseink alapjául természetesen Buocz T. közleményei² szolgáltak. Munkájának értékét és jelentőségét korántsem csökkenti, ha a magunk részéről sokban eltérő feltételezésekre jutottunk. A kutatás mai állása mellett a töredékes adatok többféle értelmezése is felmerülhet, s az általunk javasoltat csak annyiban tartjuk elfogadhatóbbnak, amennyiben néhány általános tapasztalatnak jobban megfelel. További kutatások nyilvánvalóan jelentős módosításokat tesznek majd szükségessé.

Buocz T. utcarendszer-rekonstrukciója,³ amelyet vázlatosan itt is közlünk (1. kép), voltaképpen négyféle irányú utcát eredményezett. Nagyjából É—D irányú a 4. és 5. utca, nagyjából Ny—K irányú a 11., 12., 13., 14., 15., 16. utca, ÉÉNy—DDK irányú az 1., 2., 3. és 6. utca, s végül KÉK—NYDNY irányú a 10. utca. Mindezekről eltér a 17. utca ÉNy—DK tájolása, azonban ezt az utcát egyelőre figyelmen kívül is hagyhatjuk; lehetséges, hogy egy helyi jelentőségű elkanyarodás⁴ vagy pedig kimenő út, amilyenek másutt igen gyakran szögben érik a városmag utcahálózatát (5., 7., 8., 9. kép).

Buocz T. rekonstrukciója az utcák többféle irányítása szerint több periódust tételez fel. Két É—D irányú utcát (4., 5. utcák) egy korábbi városépítési periódus nyomának tart. Ezt támogatni látszik az a körülmény, hogy az 5. utcára

épült rá a cella trichorának tartott apszisos épület. Gyengíti ellenben az érvelést az, hogy az 1. utcán is találtak ráépítkezést,⁵ holott ezt az utcát Buocz T. rekonstrukciója a későbbi periódusba sorolta. E ráépítkezéseket nem kell döntő időrendi bizonyítékoknak tartanunk. Egyes utcák lezárása vagy beszűkítése előfordulhatott bármely városépítési periódusban, s még a meglehetősen biztonságosan kimenő útnak tartható 1. utcáról is elképzelhető, hogy egyes szakaszait ráépítkezéssel beszűkítették.

Elképzelhetőnek tartunk egy másfajta periodizációt is. A rekonstrukció szerint a 2. periódusban két, hosszan követhető, egymásra merőleges utcával (az 1. és 10. utcával) egyidőben legalább négy (11—14. utcák), de esetleg még több (15., 16. utca) ezektől eltérő, de egymással párhuzamos utca lett volna. Ez a szigorúnak látszó, de kétféle szabályszerűség inkább két külön periódust tenne valószínűvé úgy, hogy mindegyik periódus utcái egyféle szabályszerűség szerint lennének rendezve. Ilyenfajta lehetőség lenne az, ha az É—D és K—Ny irányú utcákat sorolnánk az egyik, az ÉÉNy—DDK és KÉK—NyDNY irányú utcákat a másik periódusba. Ez a rekonstrukciós lehetőség (2. kép) egyben kiküszöbölné a romboid insulákat is, amelyek egy korai coloniánál, mint Savaria, szokatlanok lennének. A korai (és nem rangemléssel azzá vált) coloniákban a derékszögű utcarendszert alkalmazták⁶ (5—10. képek) — Savariában is ilyet kell várnunk.

A felvetett rekonstrukciós lehetőség (2. kép) két városépítési periódust tételez fel, mindkettőt derékszögű, de más-más tájolású utcarendszerrel. Feltűnik azonban e rekonstrukcióban egy gyanús jelenség; a két periódus utcái közül az egyik periódusnak csak hosszanti, a másiknak csak keresztirányú utcái metszik egymást azon a területen, ahol mindkét periódus utcái megvannak. Ez a kiindulás tévességére enged következtetni.

Mindkét eddig tárgyalt rekonstrukció (1. és 2. kép) azzal számol, hogy Savaria utcarendszerét

¹ Arch. Ért. 88 (1961) 220—: temető, 89 (1962) 181—: utcahálózat, 90 (1963) 263—: épületek. A továbbiakban e három tanulmányt rövidítve idézzük: T(emetők), U(tcahálózat) és É(pületek).

² Topográfiai anyaggyűjtéseinek az 1. j.-ben idézett eredményeit összefoglalóan ismertette 1964. novemberében a Szombathelyen rendezett III. Várostarténeti Kon-

ferencián. Jelen tanulmányunk egyes eredményeit írásos hozzászólásban ugyanott ismertettük.

³ Buocz U 185, 4. kép.

⁴ Az utca folytatását az újabb kutatások még nem találták meg, 1. Buocz U 186. De lásd még a 28. j.-et.

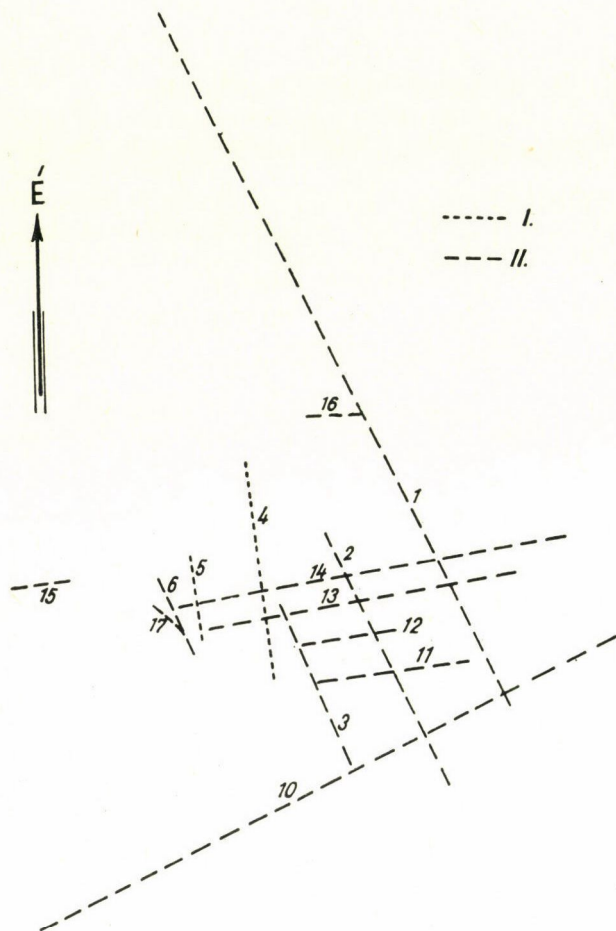
⁵ Buocz É 266-.

⁶ Pl. Schleiermacher, W., Historia 2 (1953) 97-.

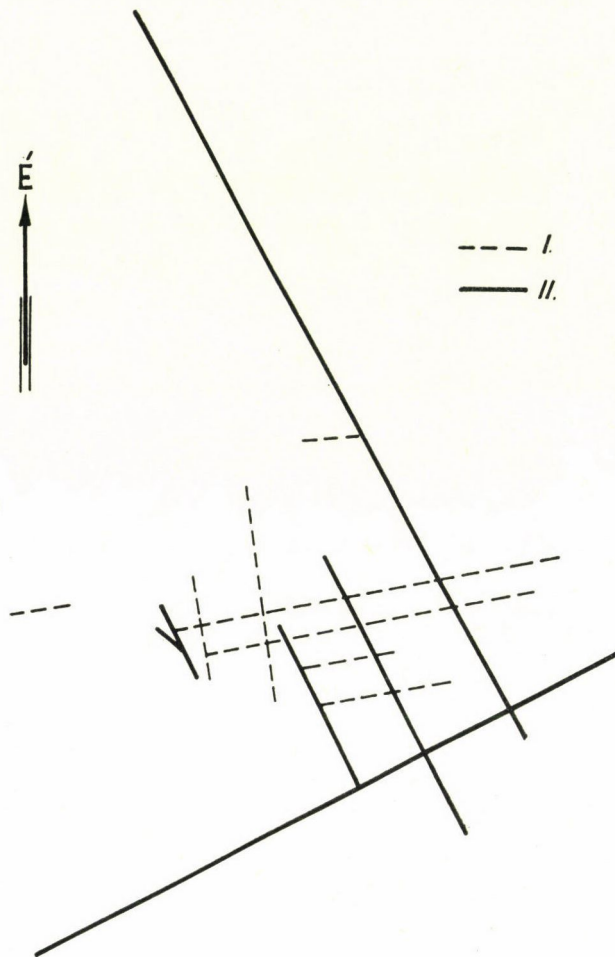

gyökeresen megváltoztatták, teljes egészében át-tájolták egy későbbi városépítési periódusban. Ilyen új városrendezés, amely a régire semmi tekintettel nincsen, az összes nagyobb épület lebontását, sőt az egész város planírozását tette volna szükségessé. Semmilyen háborús pusztulás nem

ható meg. Az adatok azon része, amely az utca irányát is megadja, kétféle tájolású utcarendszerre enged következtetni; az adatok részben É—D és K—Ny, részben ÉNy—DK irányú utcákról beszélnek. DNy—ÉK irányról csak egy esetben értesülünk: ez a bazilikától délre futó csatornázott utca.⁸

1. kép. Savaria utcarendszere P. Buocz T. szerint
Рис. 1. Система улиц в Саварии по Т. П. Буоцу
Fig. 1. Le système routier de Savaria selon T. P. Buocz

2. kép. Az utcarendszer periodizációjának egy lehetősége
Рис. 2. Вариант реконструкции системы улиц
Fig. 2. Une possibilité de périodiser le système routier

okozhatott ekkora tabula rasát. Legfeljebb a 455. év — egyébként pontosabban nem ismert erejű — földrengése lehetett volna ilyen hatással, ha korábban bekövetkezett volna.

Ezek után kíséreljük meg az utcarendszer rekonstrukcióját abból a két feltevésből kiindulva, hogy 1) Savariának, mint dedukciós coloniának derékszögű utcarendszere volt, 2) az utcahálózat — rendszerét tekintve — nem szenvedett változásokat a római kor folyamán.

Az adatok⁷ egy része mindössze útról vagy utcakövezés nyomairól szól. Ilyen esetekben az utca iránya ma már természetesen nem állapít-

Az 1. és 2. képen közölt rekonstrukciókból világosan látszik, hogy sem pontos É—D és K—Ny, sem pontos ÉNy—DK és ÉK—DNy tájolás nem adódott. A legtöbb utca ÉÉK—DDNy és KÉK—NyDNy tájolású, s e tájolásoknál a fő égtájak vagy azok felezői egyforma joggal adhatók meg. Ha az adatokat az iránymeghatározások feltehető pontossága szempontjából megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy az É—D és K—Ny irány kevés kivétellel olyan bemondásokra vagy feljegyzésekre megy vissza, amelyeknél az irány pontos bemérésével nem számolhatunk. Ezzel szemben minden olyan megfigyelés, amelynél pontos

⁷ Buocz U 181—185.

⁸ Buocz U 181: Alkotmány utca 1, I. sz. út = Buocz U 185, 4. képen AI.

bemérés feltételezhető, ÉNy—DK irányú útról szól.⁹ A biztosan É—D vagy K—Ny irányú utcák a romkert ásatások területére korlátozódnak.

Az utcák irányának meghatározásához tehát a következő támpontjaink lehetnek: 1. a romkert ma is látható útjai,¹⁰ 2. több, egyvonalba eső útszakasz pontjainak összekötéséből adódó irányvonalak, 3. biztosan megfigyelt irányú útszakaszok. A többi útszakasz-megfigyelések iránymeghatározásait 45° ingadozáson belül szabadon értelmezhetjük. Az adatok ilyen kritikáját jórészt Buocz T. is elvégezte, amikor pl. a Köztársaság tér A útszakaszát a megadott K—Ny helyett ÉK—DNy irányba, a Széchenyi utcai A útszakaszt a megadott É—D helyett ÉNy—DK irányba állította aszerint, hogy milyen egyéb pontokkal esett egyvonalba.

A csatornákat nem vehetjük döntő támpontoknak. Egyrészt azért, mert épületekben is voltak csatornák, gyakran igen nagyok is, s a csatornákra vonatkozó adataink a méretbeli és technikai különbségekre nem mindig szolgálnak útmutatással. Másrészt pedig azért, mert a csatornák irányukat az utcák irányától függetlenül is változtathatták, mint pl. az Óperint utcában észlelt csatorna, amely biztos megfigyelések szerint „éles szögben” elkanyarodott.¹¹

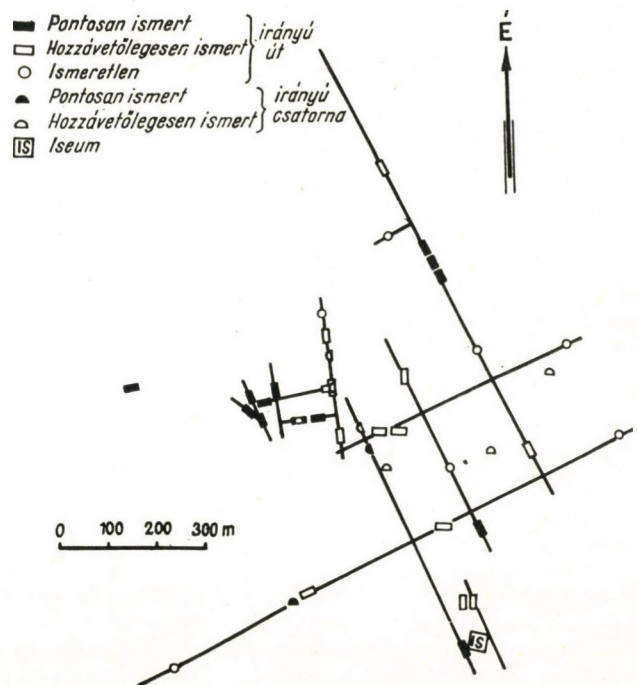
Javasolt rekonstrukciónk (3. kép) mindezek figyelembevételével készült. A vázlaton megkülönböztettük az irány-adatok pontossági fokát, s mindegyik út-nyomot a megadott (általunk nem korrigált) irányban tüntettük fel.

Kétségtelennek látszik a hosszú ÉÉNy—DDK irányú út, amely észak felé messze a városon kívül, a temetők területén túl is követhető. Számos megfigyelt útszakasz esik az irányába. Hasonlóan biztos az erre derékszögben futó KÉK—NyDNy irányú út, amelynek nyoma a Perinten túl is jelentkezik. További, e rendszerbe illeszthető utcák Buocz T. 2., 3., 6. utcái.

Eddig a pontig rekonstrukciónk Buocz Teréziát követi. Mindössze az ő 3. utcáját hosszabbítottuk meg D felé egészen az Iseumig, mert a szentélykörzet Ny-i oldalán futó utca ennek irányába esik. A szentélykörzet keleti oldalát szegélyező utca egy további, e rendszerbe illeszkedő utcának bizonyul (Buocz T. rekonstrukciójában nem szerepel), s biztosan ennek az utcának egy szakasza a Buocz T. által 7. és 8. utcának nevezett két egymástól 4 méterre előkerült párhuzamos utcák egyike. Ebből az utcapárból a másik aligha lehetett utca, mert 4 méteres insula elképzelhetetlen. Vagy belső

udvar vagy egy insulán belüli kisebb utca¹² (zsákutca, magánút) lehetett.

Ezzel voltaképpen meg is kaptuk a derékszögű utcarendszer bizonyítékát. További utcákat ezekkel párhuzamosan kell keresnünk. Adataink sajnos nagyon gyérek. Azok a nyomok, amelyeket Buocz T. 11—14. utcáinak magrajzolásához felhasznált, beilleszthetők azonban a kapott, ÉÉNy—DDK tájolású derékszögű rendszerbe. Biztosnak látszik egy utca, amely a Széchenyi utca északi oldalának házai alatt került elő, a amelynek folytatása lehetne a Bajcsy-Zsilinszky úti B útnyom. Az így nyert két KÉK—NyDNy irányú utca azonban túlságosan távol esik egymástól. Közöttük nyilván még legalább egy utca futott, de nyomai eddig nem kerültek elő.¹³ Hasonlóan nagy lenne a távolság az ÉÉNy—DDK irányú utcák között is, ha az Iseum feltárásával nem szereztünk volna adatokat az insula szélességének megállapításához. Az Iseum tájolása kb. 25°-kal tér el É-től Ny felé.¹⁴ Egyezik ezzel a kapott utcarendszer tájolása. A szentélykörzet két keskeny oldalát szegélyező utcák ezért a derékszögű utcarendszer utcái lehetnek, s a szentélykörzet kb. 70 méte-

3. kép. Savaria rekonstruálható utcái
Рис. 3. Улицы Саварии, подлежащие реконструкции
Fig. 3. Les rues reconstituables de Savaria

⁹ Buocz U 181, 6. j.: „a régebbi adatok nem pontos bemérésen alapulnak, általában fő égtájak szerint határozták meg...”

¹⁰ Sajnálatos, hogy az 1938—1941. évek nagy feltárásairól csak a műemléki rendezés és parkosítás utáni helyzetet feltüntető, ásatási helyszínrajznak nem tekinthető felmérési rajz került közlésre: Paulovics I., Savaria—Szombathely topográfiaja. (Szombathely 1943) I. t.

¹¹ Buocz U 184.

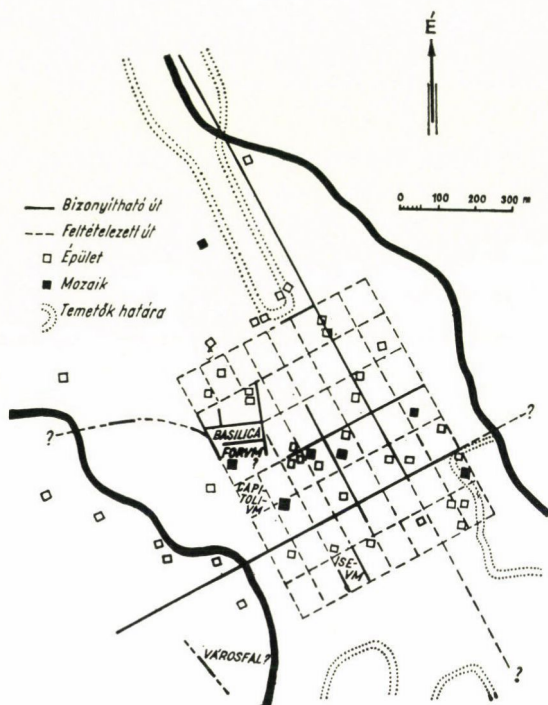
¹² Pannóniai példák erre Swoboda E., Carnuntum³ (Graz—Köln 1958) 7. kép; Szilágyi J., Aquincum (Bp. 1956. I. melléklet).

¹³ Azok a csatornák, amelyeket rekonstrukciónknál figyelmen kívül hagytunk, ismeretlen irányúak. Lehet, hogy a hiányzó keresztutca alatt futottak.

¹⁴ Az alaprajzot lásd Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 11, 6. kép.

res hosszúsága így az insula nagyságát legalább egy irányban megadja. Emona, Colonia Treverorum, Augusta Raurica és Aventicum példái azonban arra mutatnak, hogy az insulák nem egyforma nagyságúak (5., 7–9. képek). Az utcák párhuzamossága miatt minden sorban azonos szélességű, de változó hosszúságú insulák voltak. Más coloniák-

4. kép. Savaria utcarendszerének teljes rekonstrukciója
Рис. 4. Полная реконструкция системы улиц в Саварии
Fig. 4. La reconstitution intégrale du système routier de Savaria

ban, így Thamugadiban vagy Augusta Taurinorumban (6. és 10. kép) azonos insula-nagyságokat találunk. A két változat között Savaria esetében csak egy teljesebb rekonstrukció dönthet, amely nagyobb számú, topográfiailag pontosan rögzített adatra épül.

Ebbe az ÉÉNy–DDK tájolású derékszögű utcarendszerbe nem illik bele a romkertben és tőle K-re előkerült utcarendszer, amely önmagában szintén derékszögű, de viszonylag kis területet foglal el a városban. Ny felől egy olyan utca határolja, amely az ÉÉNy–DDK hálózat része, s ettől Ny-ra alighanem már ki is értünk a város zártan beépített, szabályos utcahálózatú részéből. — Ez az eltérő tájolású városrész nem bontotta meg nagy területen a város ÉÉNy–DDK hálózatát, s mint a Ny-i szélén futó utca bizonyítja, az ÉÉNy–DDK hálózaton belül foglalt helyet. Talán

azért volt eltérő tájolása, mert a nagy kultikus és középületek itt kaptak helyet, hiszen itt kell várunk a Capitoliumot is. Hasonló esetet találtunk Augusta Rauricában (5. kép), ahol a színház és a két nagy templom a város egy részének (szintén az ÉNy-i részének) eltérő tájolást adott. Talán nem véletlen az sem, hogy Augusta Raurica derékszögű utcahálózata sincsen égtájak szerint tájolva, míg a két nagy templom és a színház csaknem pontosan a szélrózsa főirányait követi, mint a tárgyalt savariai városnegyed is. Az eltérő tájolás másik magyarázata lehetne az, hogy itt volt a város dedukció előtti, legkorábbi része, az a település, ahol az Emonienses qui consistunt finibus Savariae is laktak.¹⁵ Ezt a már kialakult kisebb települést, talán éppen azért, mert szentélyközete és vásártere volt, lényegében érintetlenül hagyva belefoglalták a más tájolásban kijelölt colonia utcarendszerébe. Mindez természetesen ma még pusztán találgatás. Derékszögű utcahálózat esetében is gyakori azonban az, hogy egyes (többnyire a kimenő) utak ferdén átszelik az insulákat (5. kép),¹⁶ gyakran a város közepéig is.

Igy tehát lehetséges, hogy az É–D tájolású városrész csakugyan korábbi periódus nyoma, de fennállt akkor is, amikor az ÉÉNy–DDK tájolású utcarendszert kiépítették.

Ezekután, bármennyire is kockázatos, nem tudunk ellenállni a bizonyítható útirányokon alapuló teljes rekonstrukció csábításának. A közölt rekonstrukció (4. kép) aligha tekintendő véglegesnek, különösen a teljes egészükben feltételezett utcák számát illetően. Lehetséges, hogy több, lehetséges, hogy kevesebb utca volt. Rekonstrukciónk nagyjából azonos nagyságú insulákat tételez fel, s ez korántsem bizonyított. Számolnunk kell továbbá azzal is, hogy egyes nagyobb épületek több insulát foglaltak el, úgy, hogy ezáltal egyes utcák megszakadtak (vö. 5., 6., 7., 8., 9., és 10. kép: különösen Thamugadi).

Az utcahálózat tájolása csaknem biztos. Az ÉÉNy–DDK irányú utcák átlagos egymás közti távolságát az Iseum körzetének mintegy 70 méteres hosszúsága adja meg. A NyDNY–KDK irányú utcák átlagos közét kb. 90 méterre tehetjük annak alapján, hogy a biztosan megrajzolható két ilyen irányú utca távolsága túlságosan nagy, ellenben egy közbeeső utca beiktatásával kb. 90 × 70 méteres átlagos insula nagyságot kapnánk, ami megfelel a szokásosnak (Aventicum: átlagban 95 × 71, Augusta Taurinorum: kb. 90 × 80 m).

A derékszögű utcarendszerrel borított terület nagyságát meghatározhatjuk az utca- és épületnyomok elterjedéséből. Három kivétellel (Ady Endre tér, Zsiray Lajos utca, Kertész utca + Nikosz Beloiannis utca D) az összes útnyom egy zárt területen fordul elő. Ha a legszélső útnyomo-

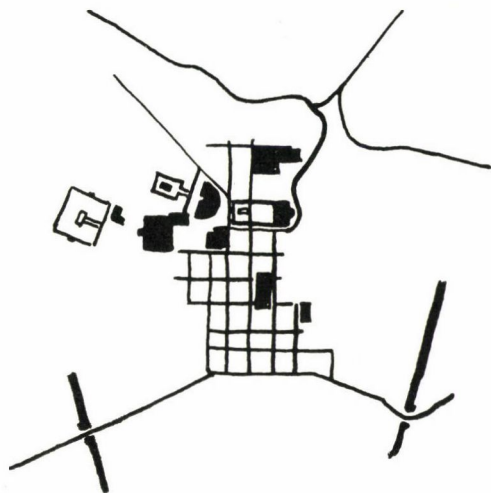
¹⁵ Buocz U 186 véleményétől, aki e városrészt szintén a korábbiak tartotta, csak annyiban térünk el, hogy feltételezzük a városrész utcáinak későbbi hasz-

nálatát is.

¹⁶ és pl. Verulamium: Frere, S. S., Antiquity 38 (1964) 103—.

kat az insulás városrész szegélyező útjainak veszszük, akkor északon a Petőfi Sándor utcát,¹⁷ keleten a Derkovits Gyula és Bajcsy-Zsilinszky utcával párhuzamos, azoktól kissé keletebbre futó vonalat, Ny-on a romkert ÉÉNy–DDK irányú útját kell a várost szegélyező utcáknak tartanunk. Az így kapott négyszög¹⁸ területére esik egy ki-

5. kép. Augusta Raurica (Augst)
Рис. 5. Augusta Raurica (Орст)
Fig. 5. Augusta Raurica (Augst)

vétellel az összes mozaik-lelet és az épületnyomok kétharmada. Valószínű azonban, hogy a Petőfi Sándor utcától É-ra, többnyire a temető területén mutató falak jórészt, vagy mind sírépületekhez tartoztak. K és D felé nincsen kívül maradt épületnyom, Ny felé pedig csaknem az összes kívül maradt épület a Perinten túl fekszik, ahol szórt település lehetett. Képünk (4. kép) jól mutatja, hogy az útnyomokból rekonstruálható hálózat és az épületnyomok nagymértékben összeesnek.

Az így kirajzolt négyszög kb. 720×580 méter nagyságú, a centuriáció hossz mértékével számítva 20×16 actus, azaz az oldalak aránya 5:4. Ez az arány városépítési szabálynak (természetesen nem kizárólagos szabálynak) látszik: Augusta Taurinorum és Emona ugyanezt az arányt mutatja.

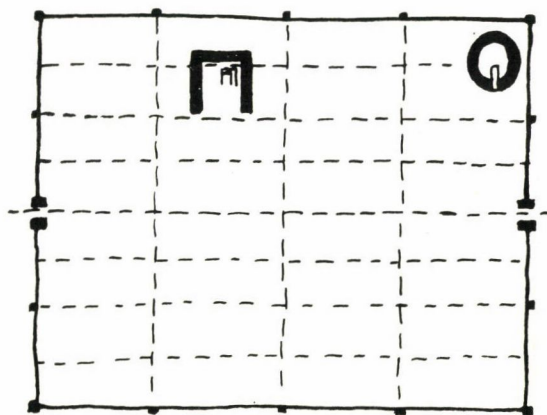
Savaria insulásan beépített területe kb. 42 ha, alig nagyobb tehát Aventicumnál (39 ha). A pannóniai városok közül Emona kb. 23 ha, Aquincum municipiuma kb. 50 ha,¹⁹ Bassiana kb. 19 ha,²⁰ a többi pannóniai város nagyságához semmi komolyabb támpontunk nincsen.²¹ Savaria tehát a nagyobb területű pannóniai városok közé tartozott.

¹⁷ Ebben az utcában négy helyen került elő római utca nyoma, Buocz U 184. Ezért mindenképpen indokolt, hogy az itt jelentkező római utca irányát (Buocz térképével ellentétben) a többi római utca tájolásához igazítsuk.

¹⁸ Hasonlóan jelölte ki a város határát Kádár Z. — (Géfin Gy. — Horváth T. A.), Szombathely. (Bp. 1961) 10, 4. kép.

A városfal kérdése az insulásan beépített (vagy kijelölt) terület megrajzolásával nem oldható meg. Aventicum, Augusta Raurica²² és Colonia Treverorum (5., 8., 9. kép) városfalai az insulás település területének többszörösét foglalták magukba. Aventicumban a városfalon belüli terület nagyrésze beépítetlen maradt. Másutt ellenben a városfalak pontosan a derékszögű utcahálózatot zárják körül (6., 7., 10. kép). Az insulás településen kívül eső épületek előbbi esetben a városfalon belül, utóbbi esetben kívül voltak. Az épületek elterjedéséből ezért szintén nem lehet a városfalakat meghatározni. Mivel azonban tudjuk, hogy Savariának kapui voltak (Amm. Marc. XXX 5, és Passio Quirini), városfalának is kellett lennie. A városfal részeinek tartható nyomok egyelőre nagyon bizonytalanok.²³

Mivel épületek állhattak a városfalon kívül is, ellenben temetők — legalábbis a IV. sz. közepéig — nem lehettek a városfalon belül, a temetőknek a városmag felőli elhatárolódásából kell kiindulnunk. Eszerint É és K felől a temető szorosan az insularendszerhez csatlakozik, tehát a városfal az insularendszer határoló É-i és K-i utca mentén keresendő. D felé a városfal és az insularendszer között mintegy 100–200 méteres beépítetlen vagy szórványosan települt rész lehetett, míg Ny felé a szórványos épületnyomok és a Ny-i temető széle egyaránt arra engednek következtetni, hogy a Perint keresztülfolyt a városfallal körülvett területen is.²⁴ A Körömdi utcában előkerült vastagabb falak ezért csakugyan a városfalhoz tartozhattak. Nem lehetetlen, hogy a városfal kb. a Körömdi, Dózsa György, Nagykar, Petőfi Sándor, Bajcsy-Zsilinszky, Derkovits Gyula, Zrinyi

6. kép. Augusta Taurinorum (Torino)
Рис. 6. Augusta Taurinorum (Турин)
Fig. 6. Augusta Taurinorum (Turin)

¹⁹ 600–700–800 méteres városfalakat feltételezve, lásd Szilágyi J., i. m. 25.

²⁰ Grbić M., Antiquity 10 (1936) 475—: a város kb. 550×350 m.

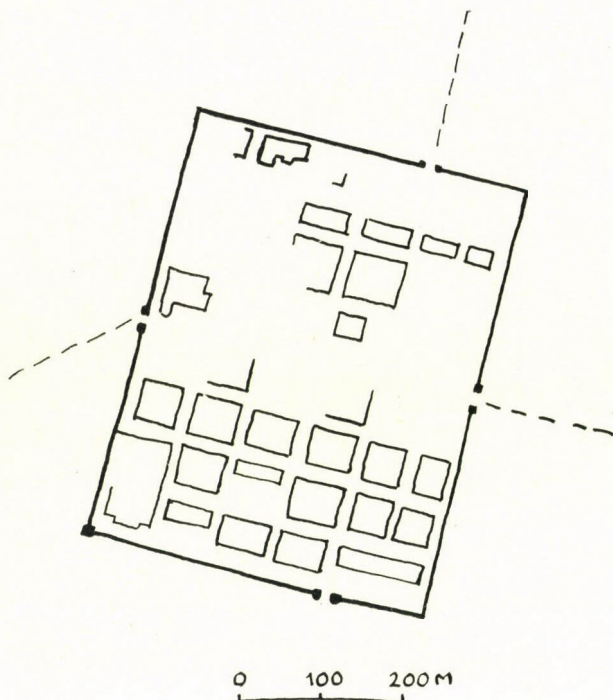
²¹ Ha Sopron középkori városfala a római városfalon emelkedett, akkor Scarbantia területe kb. 25 ha volt.

²² L. a 34. j.-et.

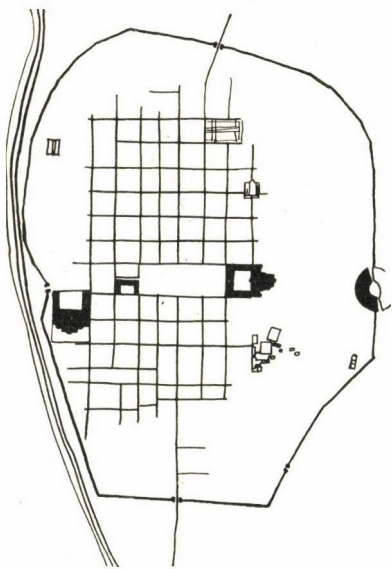
²³ Buocz É 269, 1. kép.

²⁴ Buocz É 270.

7. kép. Emona (Ljubljana)
Рис. 7. Емона (Любляна)
Fig. 7. Emona (Ljubljana)

8. kép. Colonia Treverorum (Trier)
Рис. 8. Colonia Treverorum (Трир)
Fig. 8. Colonia Treverorum (Trier)

Ilona és Juhász Gyula-utcák vonalában fogta körül a várost.

A temetők kiterjedését rekonstrukciós rajzunkban (4. kép) Buocz T. temetőtérképe²⁵ alapján tüntettük fel. Valószínű, hogy a temetők ennél jóval nagyobb kiterjedésűek voltak; különösen az

É-i és D-i temető foglalhatott el a feltüntetettétnél nagyobb, összefüggő területet.²⁶ A K-i temető egyes sírjai az insularendszer területére esnek, ami rekonstrukciónkat cáfolni látszik. Valószínű azonban, hogy itt a legkésőbbi temetkezések szokásos jelenségével állunk szemben: azzal, hogy a halottakat már a város területén is temetni kezdik.²⁷ Emellett szól, az hogy éppen ezen a területen (a Derkovits Gyula utca mindkét oldalán) számottevő épületnyomok is mutatkoznak.

A kimenő utak közül egyelőre csak az É-i, a Sopron felé menő látszik biztosnak.²⁸ Nagyon valószínű, hogy a Ny-i kimenő út nyoma került elő az Ady Endre téren, s egy esetleges másik Ny-i kimenő út kövei láthatók a Zsiray Lajos utcában. Nyugat felé talán azért volt két kimenő út is, mert arra felé nem volt jelentős összeköttetés,²⁹ s így nem alakult ki egyetlen uralkodó forgalmi útvonal.³⁰ A K-i és D-i kimenő utat talán az É-i és az egyenesen kifutó Ny-i út meghosszabbításában kell keresnünk. Analógiáink e tekintetben kevés szabályszerűséget mutatnak (5., 7–9). Talán a nyilvánvaló, az insularendszer tájolásába eső É-i kimenő út mintájára kell a többi utat is elképzelnünk.

Az utcarendszer tájolását a város alapítását megelőző munkálatok során határozták meg, amikor a territórium centuriációja megtörtént, s amikor a város helyét és kiterjedését is kijelölték. A centuriáció hálózatának tájolása így könnyen egybeeshetett a város utcáinak tájolásával. Ezért röviden beszámolunk egy kísérletről, amelynek folytatásától még sok új felismerés várható.

A római városok, különösen a coloniák territóriumának derékszögű kataszteri hálózatát többféleképpen rekonstruálhatjuk. A legtöbb mutatós ered-

²⁶ Lásd az adatok felsorolását Buocz T 219.

²⁷ PWRE Suppl. IX (1962) 697—; Neumann A., Archaeologia (Warszawa) 11 (1959—60) 62—; Barkóczi L., FA 13 (1961) 108—; Nagy T., Budapest Műemlékei II. Szerk. Horler M. (1962) 63.; Parragi Gy., BpR. 20 (1963) 311; Fitz J., Alba Regia 2—3 (1963) 143—.

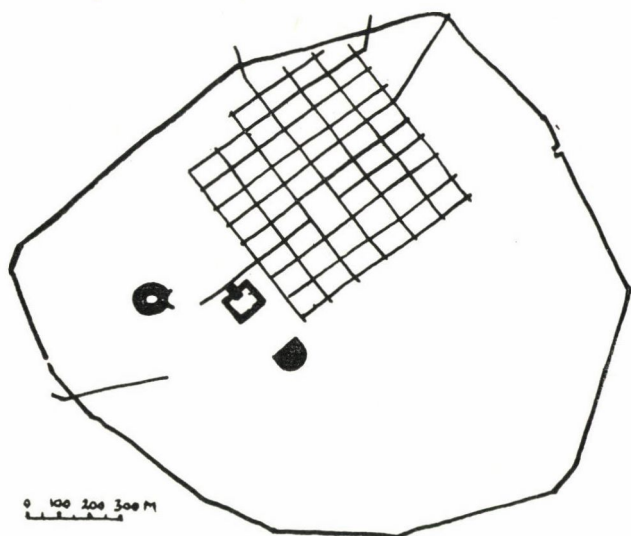
²⁸ Vö. Buocz U 186— megjegyzését a porta Scarabentensis valószínű nyomairól és az út további nyomairól. Az északi kimenő út annyira biztosnak látszik, hogy szükségessé teszi a Quirinus-passzió idevágó helyének, illetve a Quirinus-bazilika azonosításának revízióját. Bár az „ad portam Scarabetensem” nagyon távol értelmesebb, a bazilika ehhez a kapuhoz esett volna a legközelebb, a romkert messze van az északi kimenő úttól, s így több lehetőség is mérlegelendő: 1) a későbbi időben az északi kimenő út áttevődött a 4. utca irányába, amit alátámasztana az, hogy az 1. utcára több helyen ráépítkeztek (Nikosz Beloianisz-utca). Az új kimenő út csak a városon kívül egyesült a Sopron felé menő régi útírányával. 2) A romkerti mozaikos bazilika nem azonos a Quirinus-bazilikával. Ezt a lehetőséget beszélgetések során már többen felvetették; az érvek semmiképpen sem megalapozatlanok. A kérdést a romkertben és környékén végzendő ásatásokkal tisztázni lehetne.

²⁹ Hogy volt, azt mérföldkö bizonyítja: BHb. 1—2 (1932—33) 37, 82. sz.

³⁰ A 15. és 17. utcák olyan összekapcsolását, amelyet a 4. képen adtunk, Buocz U 186 vetette fel. A 6. és 14. utcák mellett előkerült vámpülete (Buocz É 270) is amellett szól, hogy a 17. utca kimenő út volt.

²⁵ Buocz T 220, 1. kép.

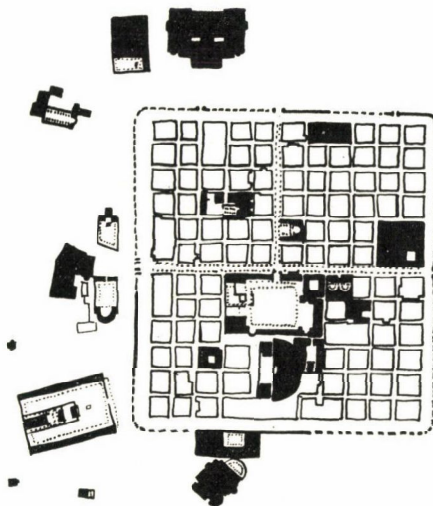
9. kép. Aventicum (Avenches)
Рис. 9. Aventicum (Аванш)
Fig. 9. Aventicum (Avenches)

ményre vezető eljárás a légifényképezés,³¹ amelynek ma már a régészet sajátos igényeihez alkalmazkodó módszereit is kidolgozták. E tekintetben óriási a lemaradásunk. Ami azonban a centuriáció kutatását illeti, azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy erre a légifelvétel nem mindenütt a legalkalmasabb eljárás. Az egyéb lehetőségek közül a számunkra is járható abból a feltevésből indul ki, hogy a mai felszín egyes vonalai (dűlőutak, mezsgyék, fasorok, bozótok, erdőszélek) közül több-kevesebb megőrizte a római kataszteri határok irányát. Elég, ha ez a vonal-konzerválódás a római határvonalak töredékére korlátozódik, mert a római hálózat tájolása, jobb esetben maga a hálózati rendszer már ennyiből is rekonstruálható. Tekintve, hogy a centuriáció derékszögű hálózatot jelölt ki az egész territóriumon vagy annak egy igen nagy részén, a római kataszteri határvonalak konzerválódott szakaszai könnyen felfedezhetők, ha a mai vonalak közül megkeressük azokat, amelyeknek iránya egy tőlük távolabb, esetleg 20–40 km-re fekvő másik mai vonallal egybevág. Az így nyert vonalak közül azok római eredetűek, amelyek egyetlen, meghatározott irányú hálózatba beleillenek.

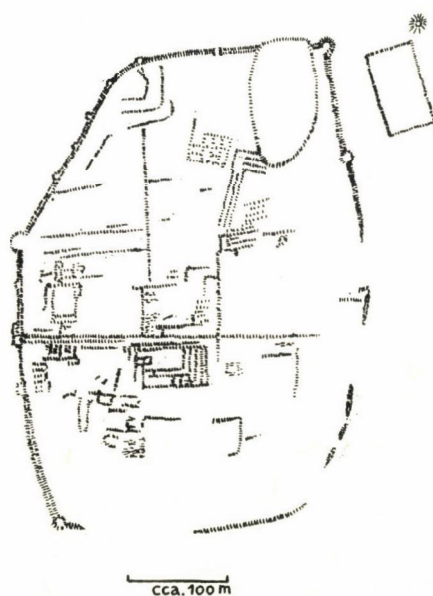
Mindez nem jelenti a birtoklás vagy a lakosság kontinuitásának feltételezését. Ugyanis a több évszázadon keresztül használt mezsgyéken, utakon a talaj és növényzet egészen másként alakul, mint a mesterséges növényzetű megművelt földeken. Utak, fasorok, bozótok mint adottságok sokáig megmaradnak anélkül, hogy folyamatos birtoklás vagy művelés tartaná fenn őket. A római vonalak kiválasztását az teszi lehetővé, hogy egyetlen más

kataszter sem állt nyílegyenes vonalak megyényi területet borító hálózatából. Véletlen irányegyzések pedig soha nem csoportosulnak azonos tájolásban.

Az 50 000-es térképen megkíséreltük az ilyen vonal-konzerválódás kinyomozását;³² a vizsgált terület a Fertő és a Rába közötti mintegy 50 km széles sáv volt. A centuriáció rekonstrukciójához még további alapos vizsgálatok szükségesek, mert a római eredetű, de ma is használt határvonalakhoz az újabb korokban is hozzámérhettek azokkal párhuzamos vonalakat, s csak ezek kiválaszt-

10. kép. Thamugadi (Timgad)
Рис. 10. Thamugadi (Тимгад)
Fig. 10. Thamugadi (Timgad)

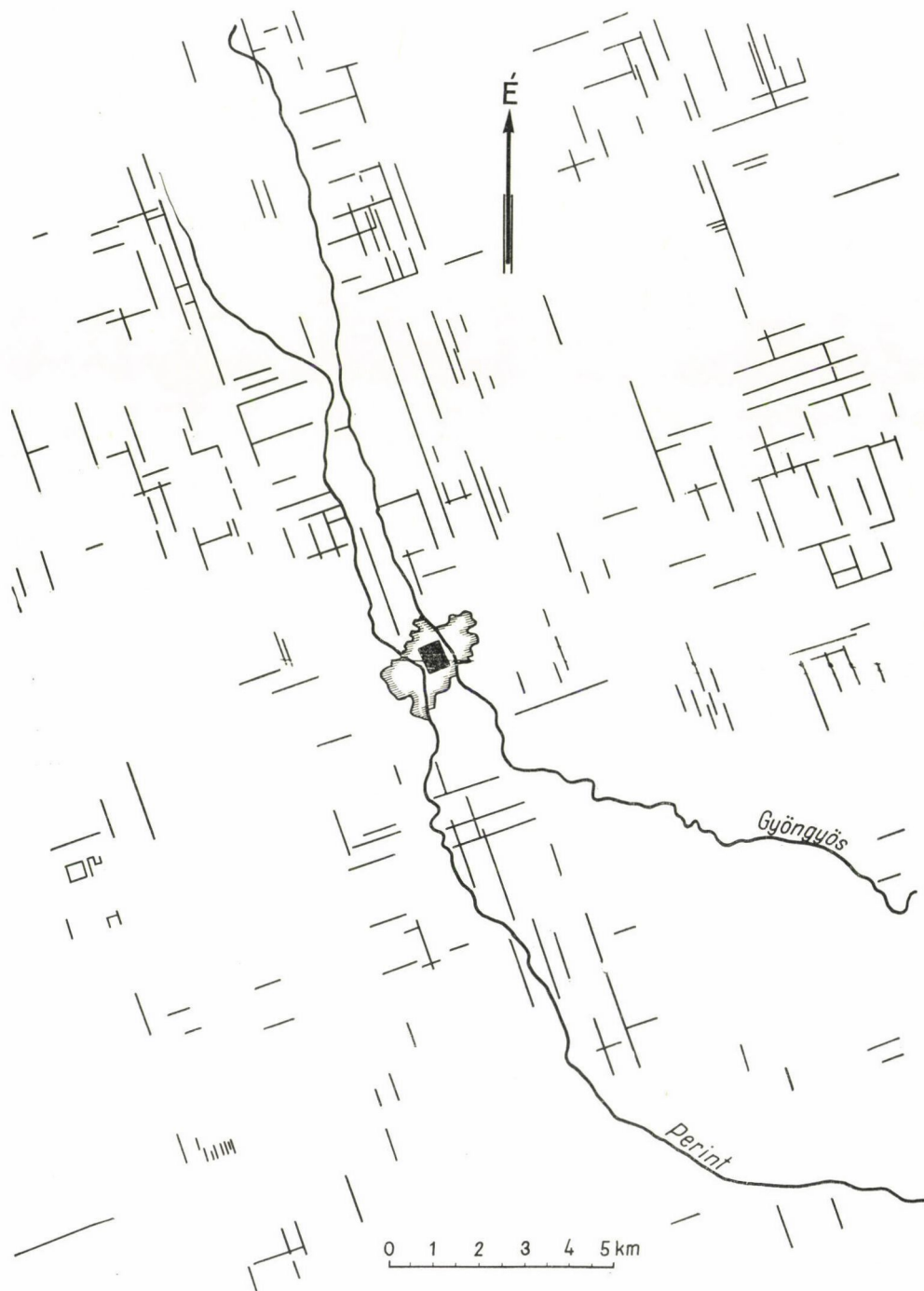

12. kép. Bassiana (Petrovci) légifelvétel nyomán
Рис. 12. Bassiana (Петровцы). Вид с самолета
Fig. 12 Bassiana (Petrovci) d'après une photographie aérienne

³¹ pl. *Chevallier, R.*, Bollettino di geodesia e scienze affini 17 (1958) 141—; vö. *Mócsy A.*, R.Dolg. 5 (1963) 76—.

³² A nagy türelmet igénylő munkát Soproni Sándorral végeztük el, amiért neki ezúton is köszönetet mondok.

11. kép. A centuriáció nyomai Savaria környékén
 Рис. 11. Следы центурации в районе Саварии
 Fig. 11. Les vestiges de la centuriation dans les environs de Savaria

tása után rekonstruálhatók a centuriák is. Egyetlen biztos eredményként eddig csupán a centuriáció tájolásának megállapításáig jutottunk el.

A kirajzolódtott hálózat, amelynek technikai okokból csak egy részét mutatjuk be (11. kép), a Rábától D-re és K-re nem követhető. Mivel a Rábát eddig is Savaria területének határaként tartottuk számon, a hálózat kiterjedése is bizonyíték lehet a római eredet mellett.

A centuriáció tájolása kb. 22–23 fokkal tér el É-től Ny felé. Azonos tehát a város utcahálózatának tájolásával, amely kb. 25° eltérést mutat ugyanebben az irányban. A városi utcahálózat pontosabb tájolása azonban csak nagyléptékű térkép és több pontosan bemért útszakasz alapján lesz megállapítható.

Ha a centuriáció és a városi úthálózat tájolása egyezik, akkor utóbbit nyilvánvalóan Claudius

korában, a dedukcióval egyidőben jelölték ki, s így további bizonyítékot nyertünk arra, hogy az utcahálózat a város első építési periódusából ered.

Összefoglalva tehát arra a feltevésszerű eredményre jutottunk, hogy 1) Savaria utcarendszere derékszögű utcarendszer feltételezésével is rekonstruálható, 2) ez az utcarendszer a továbbiakban lényegileg változatlan maradt, 3) a város kultikus és közéleti centrumának tájolása eltért az insulás város tájolásától, 4) valószínű, hogy a városfalak az insulán beépített kb. 580×720 m nagyságú területnél jóval nagyobb területet zártak körül, 5) az utcarendszer tájolása egyezik a territórium kataszteri hálózatának tájolásával, 6) a város utcarendszerét ezért Claudius idejében határozták meg.

*

Végezetül talán nem lesz haszontalan, ha Savaria feltételezett városképét összevetjük az ismert pannóniai városképekkel.³³ A dedukciós coloniák (Emona, Savaria, Siscia, Sirmium, Poetovio, Mursa) közül még Emonát ismerjük (7. kép). Emona azt a colonia-típust képviseli, amelynél az insulás települést szorosan körül fogja a négyszögben futó városfal (6., 7., 10. kép). Ezt Emonában azzal szoktuk magyarázni, hogy a colonia a felhagyott legióstábor helyét foglalta el. Azonban az utóbbi évtized rajnamenti kutatásai végleg bebizonyították, hogy éppen az Augustus- és Tiberius-kori táborok szabálytalan sokszög alakúak, tehát nem a későbbi (vagy korábbi, polybiosi) tábortípust követték. Ezért az emonai colonia típusa is független a tábor-előzménytől.

A másik colonia-típusba tartozik Savaria, ahol a városfal az insulás települést messzebb, szabálytalan négyszöget vagy sokszöget alkotva fogta körül (5., 8., 9. kép). A két típus között nincsen kronológiai különbség (5–10. képeink időrendi sorrendben következnek). Ellenben valószínű, hogy a kétféle városfal-típus a városfalak megépülésének idejével függ össze. A szabályos négy-

szögű városfal az alapításkor épült (Emonában ezt felirat is bizonyítja), a szabálytalan később, amikor az insulás településen kívül létrejött épületeket is bele akarták már foglalni. Augusta Raurica falait pl. a III. sz.-ban kezdték építeni.³⁴ Ha a két Domitianus-tábla csakugyan a savariai városkapuk felirata volt, akkor az alapítástól eltelt csaknem félévszázados idő magyarázná azt, hogy Savaria városfalai nem mindenütt szorosan zárkóznak az insulás településhez.

A pannóniai municipiumok közül eddig Aquincum egy nagyobb és Carnuntum egy kisebb részét ismerjük ásatások alapján, továbbá Bassianát egy jól sikerült légifényképről (12. kép).³⁵ Scarbantiában ma már valószínű, hogy a középkori városfal a római város falára épült rá.³⁶ A szabálytalan sokszög erősen emlékeztet Bassianára. Aquincum szabályos, négyszögű városfala képviseli az egyik, Bassiana és Scarbantia szabálytalan sokszögű falai a másik típust. Talán itt is ugyanaból adódott e különbség, mint a coloniáknál. Aquincum városfalai Nagy Lajos szerint³⁷ Hadrianus alatt épültek, míg Scarbantia falai valószínűleg a IV. sz.-ban.³⁸

A coloniák és municipiumok között a döntő különbség az utcahálózatban nyilvánult meg. A coloniák utcáit az alapítást megelőzően megtervezték, előre kimérték, és ehhez igazodott a beépítés, amely természetesen már fokozatos volt. A municipiumokban az utcák ezzel szemben többnyire egyenesek ugyan, és többnyire derékszögben találkoznak, de nem alkotnak olyan hálózatot, amely azonos hosszúságú vagy szélességű insulákat eredményezett. Várostervezés helyett tehát legfeljebb városrendezésről beszélhetünk.

A harmadik városfajtaról, a legiós táborok canabaeiról egyelőre még kevesebbet mondhatunk. Valószínű azonban, hogy a tervszerűtlenség hiánya, a fokozatos kialakulás vagy gyors kiépülés (pl. az I. sz. végén Aquincumban) még jobban rányomta bélyegét e városokra.

Mócsy András

К ВОПРОСУ РЕКОНСТРУКЦИИ СИСТЕМЫ УЛИЦ В САВАРИИ

Резюме

Исследования Т. П. Буоца, опубликованные на страницах настоящего журнала в последние три года, положили основу к реконструкции облика Colonia Claudia Savaria. Однако результатом реконструкции планировки улиц Буоца явились ромбовидные инсулы (рис. 1), что не имеет аналогий среди ранних римских колоний. Два периода уличной системы, различные и по своей ориентации, заставляют предполагать, что город во время римского господства подвергся такому сильному разрушению, что все здания были снесены и все улицы намечены заново. Другая периодизация ромбовидных инсул (рис. 2) могла бы это исключить, но однако и в таком случае остались бы два периода в системе улиц.

Предполагая, что городские инсулы были прямоугольными и что система улиц в римское время не подверглась существенным изменениям, мы, опираясь на следы улиц, перенесенных на карту, имеем возможность предложить иную реконструкцию. (Рис. 3, где следы улиц с неизвестной ориентацией отмечены кружками, улицы с приблизительной ориентацией помечены четырехугольниками и улицы, ориентация которых была измерена — черными четырехугольниками. Каналы мы пометили таким же образом, только полукругами.)

Если соединить следы улиц, фиксированных до сих пор, то мы получим две системы улиц, различные не только по ориентации, но и территориально. Если сис-

³³ Az irodalmat lásd PWRE Suppl. IX (1962) 693—.

³⁴ L. Laur-Belart, R., Über die Colonia Raurica und den Ursprung von Basel² (Basel 1959) 56—.

³⁵ Grbić M., i. h.

³⁶ Sz. Póczy K., Arch. Ért. 89 (1962) 61.

³⁷ Nagy L., BpR 12 (1937) 262.

³⁸ Sz. Póczy K., i. h.

тема с северо-южной ориентацией занимает северо-западную часть города, то вторая система с ориентацией ССЗ—ЮЮВ покрывает всю остальную часть города. Капитолий и, вероятно, форум с общественными зданиями находились в северо-западной части города. Сходную картину можно наблюдать в Августе Раурике (рис. 5).

Остатки улиц располагаются в форме крупного четырехугольника размером приблизительно 580×720 метров, что соответствует 20×16 актусам. Этот четырехугольник мог являться первоначальной площадью города, намеченной во времена Клавдия (Рис. 4, на котором остатки зданий и стен мы отметили небольшими четырехугольниками, мозаику — черными четырехугольниками. Фиксированная площадь некрополя отмечена на рисунке точками, в действительности же она была значительно шире. Остатки стен или строений, расположенные к северу от системы инсул, могли являться фрагментами могильного сооружения. Могилы, отмеченные в юго-восточном углу инсулы, восходят, вероятно, ко второй половине IV века, когда повсюду в городах Паннонии стал распространяться обычай захоронения и внутри города.)

Городские стены колоний или вплотную примыкали к городу, заселенному инсулообразно (рис. 6, 7, 10), или находились от него на расстоянии и имели форму неправильного многоугольника (рис. 5, 8, 9). В Саварии

городские стены были построены, вероятно, по второму принципу, поскольку в западном и южном направлениях некрополь расположен на значительном расстоянии от инсульного центра города. В таких случаях городские стены строились, повидимому, не во время основания города (Эмона), а позднее (например, Августа Раурика), когда городскими стенами стремились охватить возникшие за площадью инсула разбросанные поселения.

В доказательство того, что система улиц с ориентацией ССЗ—ЮЮВ возникла действительно во времена Клавдия, у нас есть и другие аргументы. Следы *ager Savariensis centuriatio* в Венгрии впервые могут быть выявлены с вполне очевидной уверенностью. Центуриация так же, как и система улиц города имела ориентацию ССЗ—ЮЮВ (Рис. 11). На рисунке представлена только часть всей территории. Следы центуриации можно обнаружить не только здесь, но и по всей территории.

В заключение мы предлагаем обзор типов городских поселений Паннонии. Система улиц известных в настоящее время муниципий отличается от планировки колоний: несмотря на то, что улицы в большинстве случаев были прямоугольными и прямыми, здесь нельзя констатировать сети параллельных улиц, распространенных по всей территории города. Вместо планировки города (*Coloniae*) здесь можно говорить лишь только о его упорядочении.

A. Мочи

ZUR REKONSTRUKTION DES STRASSENSYSTEMS VON SAVARIA

Auszug

Die in den letzten drei Jahrgängen dieser Zeitschrift veröffentlichten Arbeiten von T. P. Buocz haben eine Grundlage zur Rekonstruktion des Stadtbildes der *Colonia Claudia Savaria* geschaffen. Die Rekonstruktion des Strassensystems durch T. P. Buocz (Abb. 1) scheitert aber daran, daß es keine rhomboide *Insulae* in römischen Colonien der Frühkaiserzeit gab, und zwei, auch in der Orientierung von einander abweichende Strassensysteme nur unter Voraussetzung einer während der Römerzeit entstandenen *tabula rasa* vorzustellen wären. Die rhomboiden *Insulae* wären zwar durch eine andere Periodisation der Straßen leicht zu eliminieren (Abb. 2), aber dann bestände noch das Problem der zwei grundverschiedenen Strassensysteme.

Vorausgesetzt, daß die *Insulae* der Stadt rechteckig waren und das Strassensystem keine wesentlichen Änderungen in der Römerzeit erfuhr, haben wir auf Grund der kartierten Spuren von römischen Straßen eine neue Rekonstruktion versucht. (Abb. 3, wo die Spuren der Straßen unbekannter Richtung mit einem Kreis, die Spuren der Straßen, deren Richtung nur ungefähr bekannt ist, mit einem Viereck, und die Spuren der Straßen gesicherter Richtung mit schwarzem Viereck bezeichnet sind. Die Kanäle sind ebenso wie die Straßen, aber mit einem Halbkreis eingezeichnet.)

Verbindet man die bisher festgestellten Spuren von römischen Straßen, so ergeben sich zwei rechteckige, einander räumlich ausschließende Systeme. Während das etwa nordsüdlich orientierte System den nordwestlichen Teil der Stadt einnimmt, decken die Spuren des NNW—SSO orientierten Systems alle übrigen Teile der Stadt. Auf dem Gebiet des abweichend (N—S) orientierten nordwestlichen Stadtviertels stand das Capitolium (die drei Kultbilder kamen dort im 18. Jh. zum Vorschein) und wahrscheinlich auch das Forum mit den öffentlichen Gebäuden. Eine analoge Lage ist in *Augusta Raurica* (Abb. 5) anzutreffen.

Die Streuung der Spuren von Straßen ergibt ein etwa 580×720 m großes Viereck (20×16 actus); innerhalb dieses Vierecks sind die Gebäudespuren am dichtesten zutage getreten. Dieses Viereck dürfte die ursprüngliche, unter Claudius vorgezeichnete Fläche der Stadt gewesen

sein. (Abb. 4, wo die Gebäudespuren oder die bisher festgestellten römischen Mauern mit kleinen Vierecken, die Mosaiken mit schwarzen Vierecken bezeichnet werden. Die bisher festgestellte Ausdehnung der Gräberfelder — die ursprünglich offenbar viel größer waren — ist mit Punkten angegeben. Manche römische Mauern nördlich des *Insulasystems* dürften als Reste von Grabdenkmälern angesehen werden. Die Gräber in der SO-Ecke des *Insulasystems* stammen wahrscheinlich aus der Zeit nach der Mitte des 4. Jh. als die Tote auch in der Stadt selbst begraben wurden.)

Die Stadtmauern der Colonien schlossen sich entweder dicht an das *Insulasystem* an (Abb. 6, 7, 10) oder wurden weiter, in einem unregelmäßigen Vieleck errichtet (Abb. 5, 8, 9). Im Fall von *Savaria* ist es wahrscheinlich, daß die Stadtmauern dem zweiten Typ gefolgt haben, denn die Gräberfelder sind im Westen und Süden ziemlich weit vom *Insulasystem* entfernt. In solchen Fällen wurden die Stadtmauern wahrscheinlich nicht zur Zeit der Gründung (wie in *Emona*), sondern später erbaut (z. B. *Augusta Raurica*), als man auch die außerhalb des *Insulasystems* entstandene Streusiedlung umgeben wollte.

Dafür, daß das NNW—SSO orientierte Strassensystem von *Savaria* unter Claudius entstanden ist, haben wir auch ein weiteres Argument. Die Spuren der Centuriation des *ager Savariensis* ließen sich — zum erstenmal in Ungarn — mit ziemlicher Sicherheit feststellen. Die Centuriatio war, genau wie die Straßen der Stadt, NNW—SSO orientiert (Abb. 11, zeigt nur einen Ausschnitt aus dem Territorium der Stadt. Die Spuren der Centuriatio ließen sich auf dem ganzen Territorium, aber nur dort feststellen.)

Zum Schluß wurden noch die städtischen Siedlungstypen von Pannonien behandelt. Die uns bisher bekannt gewordenen Strassensysteme von Municipien weichen von dem der Colonien ab: die Straßen waren zwar meistens geradlinig und kreuzten sich meistens rechteckig, aber ein durch die ganze Stadt laufendes Netz von Parallelstraßen läßt sich nicht nachweisen. Statt Stadtplanung (Colonien) darf im Falle der Municipien höchstens von einer Regelung des Stadtbildes gesprochen werden.

A. Mócsy

A JANISLAWICEI ŐSLAPP

1936-ban, a lengyelországi Janislawice helységben, Skierniewice igazgatási körzetében, Konrad Jazdzewski, a lódzi egyetem régész-professzora, egy Ancyclus-kori tardenoisien sírból, 1,5 m mélységből, töredékes emberi csontvázat emelt ki. Az egyént Wanda Steslicka-Mydlarska 30 év körüli, lappid típusú férfinak határozta meg.¹ E lelet, finnugor őstörténeti jelentősége folytán, számot tarthat a magyar régészek érdeklődésére.

A lappok sok szempontból kivételes esete az etnikai embertannak. Mindössze 3 testi jellegük kombinációjáról is már 93%-ban felismerhetők,² s nép és típus határai gyakorlatilag egybeesnek. A sötét színekompexiójú, alacsony termetű, a törzshöz képest hosszú karú és rövid alsó végtagú, rövid és egészen kerek fejű, alacsony és széles (de nem lapított) arcú, homorú-széles orrú, keskeny ajkú, egyenes és gracilis állkapcsú és fogazatú, lekerekített állú, mély arci redőkkel ellátott, sajátos fiziognómiájú lappid típus (1. kép) diagnózisa nemcsak a populáción, hanem az egyénen is felállítható. Ugyanez érvényes a csontvázra is.³

A váz taxonómiaiilag legértékesebb része a koponya. A lengyelországi mezolitikus koponyából csak a homloki részén hiányos agytekercsek maradt meg. Steslicka meghatározását ennek segítségével kell ellenőriznünk. A lappid koponyatípus a megfelelő részeken a következő meghatározó sajátságokat viseli: felülnézetben többnyire ék alakú, brachykran; a magas koponyatetőtől viszonylag meredeken eső és a nyakszirten egyenletesen ívelt mediánszagittális körvonal; magas ívű, laposan illeszkedő halántékpikkely; viszonylag kicsiny és előretolódott, határozottan negatív szögű öreglyuk; gyenge izomerdekességek; hátulnézetben széles házfforma, a legnagyobb szélesség a falcsoniti dudorok alá esik; általában szélességben fejlett, minden irányban lekerekített, globuláris forma. A 2. képen jól megfigyelhető, hogy a felsorolt tulajdonságokat a janislawicei lelet éppúgy viseli,

1. kép. Lapp férfi Észak-Svédországból
Рис. 1. Лопарь-мужчина с Северной Швеции
Fig. 1. Homme lapon du nord de la Suède

mint az összehasonlításul bemutatott, azonos nemű és életkorú⁴ recens lapp koponya.

A megfigyelő szubjektív mérlegelésétől függetlenebb ellenőrzési lehetőséget nyújt a mérés-sorozatot kohérens szöveteknek felfogó, s azt egységes matematikai kifejezéssel megragadó, többváltozós statisztika.⁵ Hogy segítségével lemérhessük a janis-

¹ Steslicka-Mydlarska, W., Wiad. Archeol. 20 (1954) 49–66.; Steslicka, W., Przegl. Antrop. 29 (1963) 67–75.; Ua. Annex (gépirásos angolnyelvű függelék, 1963). — A szerző köszönetet mond Dr. Wanda Steslicka-Mydlarskának a leletről szóló munkái és eredeti fényképfelvételei szíves megküldéséért!

² Dahlberg, G. — Wahlund, S., The Race Biology of the Swedish Lapps. II (Uppsala 1941).

³ Lassila, V., Acta Soc. Med. Fenn. „Duodecim” 3/f. 3 (1923) 1–64; Schreiner, K. E., Zur Osteologie der

Lappen. I–II. (Oslo 1931–35); Schreiner, K. E., Further Note on the Craniology of the Lapps. (Oslo 1945); Vö. még: Thoma A., Egy finnországi lap csontváz vizsgálata. Biol. Közl. 3 (1956) 135–156.

⁴ Thoma A., i. m. 137.

⁵ Ez a modern kutatási módszer a brit és indus biometriai iskola által kidolgozott diszkriminancia-analízis körébe tartozik; az alábbiakban alkalmazásra kerülő variánsát 1. Penrose, L. S., Ann. Eug. 18 (1954) 337–343.; Rahman, N. A., Ann. Hum. Genet., 26 (1962) 97–106.

lawicei leletnek a lappid kranio-típustól való, általánosított alaktani távolságát, ki kell választanunk azokat a diagnosztikus méreteket, amelyek a rendelkezésre álló koponyarészt kimerítően leírják, és lehetőleg önálló információkat közölnek. Az I. táblázaton megadjuk az e kritériumoknak elegendő

I. táblázat. Metrikus-statisztikai összehasonlítás a janislawicei lelet és recens norvégiai lapp koponyaanyag között. Magyarázat a szövegben

M é r e t	Lappok (♂ ♂)	Janislawice	σ
Agykoponya legn. szélessége (eu—eu)	147,0 (166)	147	5,07
Legn. nyakszirtszélesség (ast—ast)	113,7 (164)	114	4,37
Agykoponya magassága (ba—b)	128,1 (168)	134	4,94
Falesonti ív (b—1)	119,9 (169)	120	7,19
Nyakszirte ív (1—o)	116,2 (166)	117	7,08

T á v o l s á g	S z i g n i f i k a n c i a
Nagyságbeli: $C_Q^2 = 0,078$	$\chi^2_{[1]} = 0,203; P > 50\%$
Formabeli: $\frac{m-1}{m} C_Z^2 = 0,213$	$\chi^2_{[4]} = 1,383; P > 70\%$
Általánosított: $C_R^2 = 0,244$	$D_p^2 = \chi^2_{[5]} = 1,586; P > 90\%$

tevő öt méretre a lapp átlagokat (a vizsgált esetek számával),⁶ valamint a janislawicei koponya értékeit.⁷ A méretek standardizációjára szolgáló σ a megfelelő szórások világ-átlaga.⁸ A táblázat alsó részén található a Janislawice—lapp távolság mértékszámai, a szignifikanciájukat vizsgáló próbákkal. Az eltérést a biometria $P \leq 5\%$ esetében tartja jelentősnek, vagyis ha a véletlen befolyásának esélye legfeljebb öt százalék. Ilyen alapon nem kétséges, hogy a janislawicei koponya nagyság- és formaelemeiben csak jelentéktelen módon tér el a lappid kraniotípustól. Nagyság és forma kombinációjából kapjuk⁹ magát az általánosított távolságot (D_p^2); a véletlen befolyásának esélye a kapott mértékszámra 90% fölött van. A Janislawice—lapp általánosított távolság tehát nem egyszerűen jelentéktelen, hanem már kifejezetten jó megegyezést mutat az összehasonlítás tárgyai között. Azt jelenti, hogy a lapp populációból véletlenszerűen kiemelt koponyáknak több mint 90%-a mutatna — a normál biológiai variáció következtében — legalább akkora eltérést az elvonatkoztatott lappid átlagtípustól, mint a janislawicei koponya.

A vázcsontokból a lengyel professzornő 158,1 cm-es testmagasságot számított — a norvégiai lapp férfiatlag 158,2 cm.¹⁰ Steslicka diagnózisa

tehát kiállja a morfológia és biometria kettős próbáját: a janislawicei egyén lappid típusú! Egyetlen eltérés, hogy a janislawicei csontok igen robusztusak, míg a mai lappok gracilis vázalkatúak. Ez az eltérés nem jelent leszármaztatási nehézséget: a recens *Homo sapiens* evolúciós gracilizációja egyetemes jelenség.

A lelet helyes értékeléséhez ismertetnünk kell az utolsó évtized embertani kutatásának egy lényeges eredményét, amely a lappidok taxonómiai helyét végképp eldöntötte, az europid emberfajta-hoz való besorolás értelmében.¹¹ Egyes antropológusok ugyanis sokáig kitartottak a lappidok mongolid affinitásai mellett.¹² A többség hiába érvelt avval, hogy az alacsony termet és sötét színekomp lexio nem diagnosztikus mongolid jellegkombináció (hiszen pl. a szicíliai olaszokra is jellemző), vagy hogy az agykoponya és arcváz egyes hasonló index-számai lappidoknál és mongolidoknál teljesen eltérő anatómiai struktúrákat fednek. Az érvek elfogadása azért nehéz, mert a morfológiai ítéletalkotás nagyban függ a megfigyelők egyéni tapasztalataitól, formaérzékétől és vizuális iskolázottságától. A döntést új, fiziológiai és genetikai tények hozták meg. A lappidok nem egyszerűen egyes gének százalékos gyakoriságában térnek el a mongolid populációktól (ami lehetne helyi szelekció vagy véletlenszerű „genetikai sodródás” eredménye), hanem durva genetikai konstitúciójukban. Az ABO vércsoport-rendszer A_2 -génje a lappidoknál világcsúcs-gyakoriságot ér el: 32%; a mongolidoknál ez a gén teljesen hiányzik. Az MNS-rendszer MS- és NS-kromoszómáinak előfordulása lappidoknál mintegy hatszorosa a mongolid gyakoriságoknak. Az Rh-rendszer cde-kromoszómájának lappföldi gyakorisága 20% körül van, míg az ázsiai szárazföld mongolid népességénél ez a kromoszóma nem fordul elő. A Kell-rendszer K-génje és a Lutheran-rendszer Lu^a-génje, amelyek a mongolidoknál hiányzanak, a lappidoknál jelen vannak. A Diego-rendszer Di^a-génje, amely csak mongolid népességekben fordul elő, a lappidoknál éppúgy hiányzik mint egész Európában. A gammaglobulinok Gm-génje lappidoknál 57%-ban fordul elő, míg az eddig vizsgált mongolid populációkban nem sikerült kimutatni. Végül a hideg-adaptáció a lappidoknál és a sarkvidéki mongolidoknál két, teljesen különböző, élettani megoldást követ (testüreg „insulatio“-ja, illetve az alapanyagcsere emelkedése).

Az egyes gének százalékos gyakoriságában a lappidok a többi európai populációtól is eltérnek:

⁶ Schreiner, K. E., Further Note... 3.

⁷ Steslicka-Mydlarska, W., i. m. 60.

⁸ Van Bork-Feltkamp, A. J., Man 50 (1950) Art. 15. — A nyakszirtszélesség átlagos szórása saját becslés.

⁹ A koponyaméretek közötti $R = +0,23$ értékű, pearsoni átlagos interkorreláció segítségével.

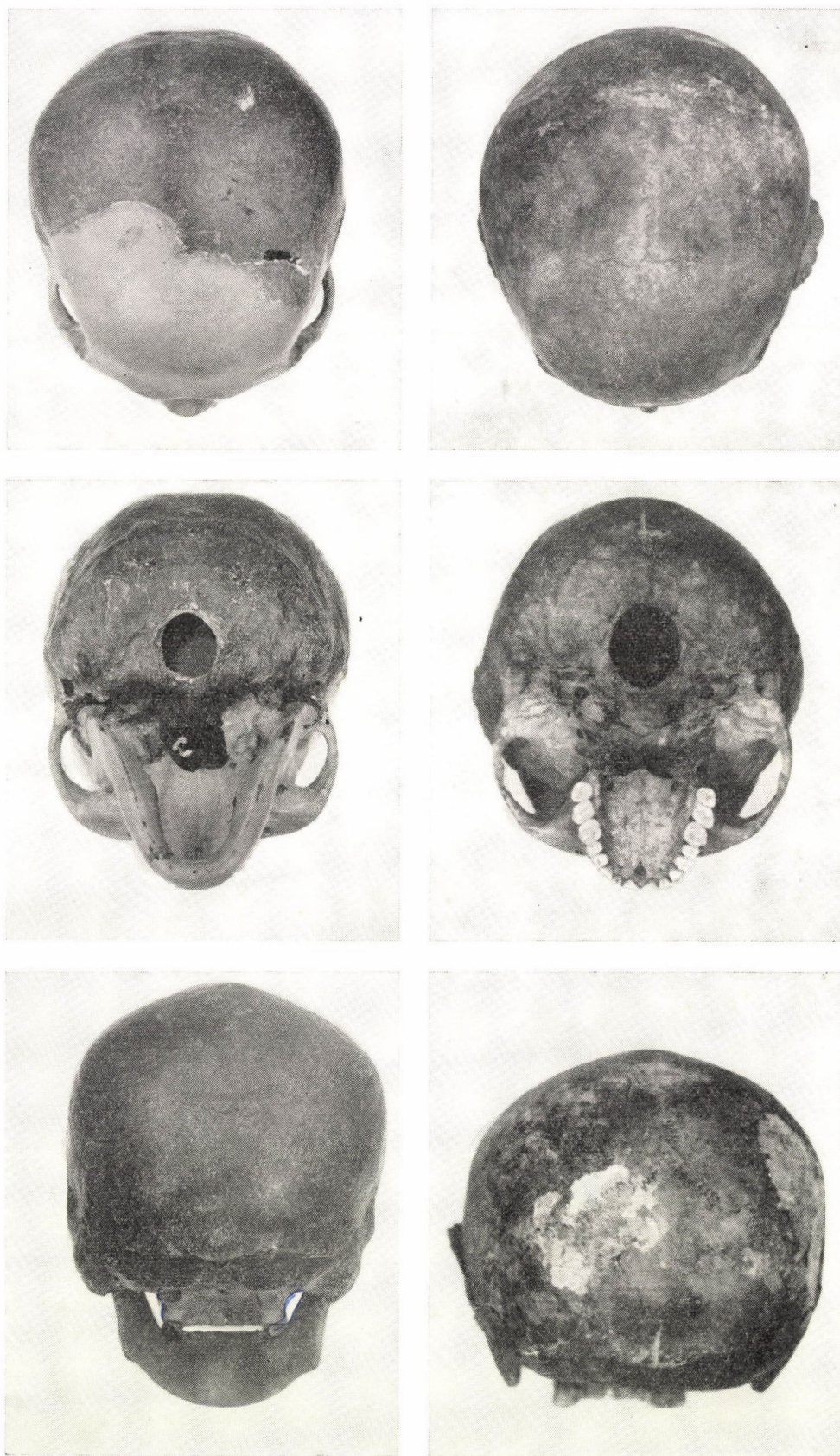
¹⁰ Steslicka-Mydlarska, W., i. m. 65—66. Mindkét érték K. Pearson képletével számítva.

¹¹ Lundman, B., Anthropos 47 (1952) 119—132.; Allison, A. C. — B. Broman — A. D. Mourant — L.

Ryttinger, J. R. Anthrop. Inst. 86 (1956) 87—94.; Schwidetzky, I. Hgb., Die neue Rassenkunde. (Stuttgart 1962) 76—77., 137—218.; Boyd, W. C., Am. Anthrop. 65 (1963) 247—249.

¹² Ezzel a nézettel találkozhatunk Európa embertanának legrészletesebb kézikönyvében is; Coon, C. S., The Races of Europe. (New York 1939) 305. Lásd ezzel szemben Lipták Pál állásfoglalását: Nyelvtud. Közl. 56 (1954) 97—116.

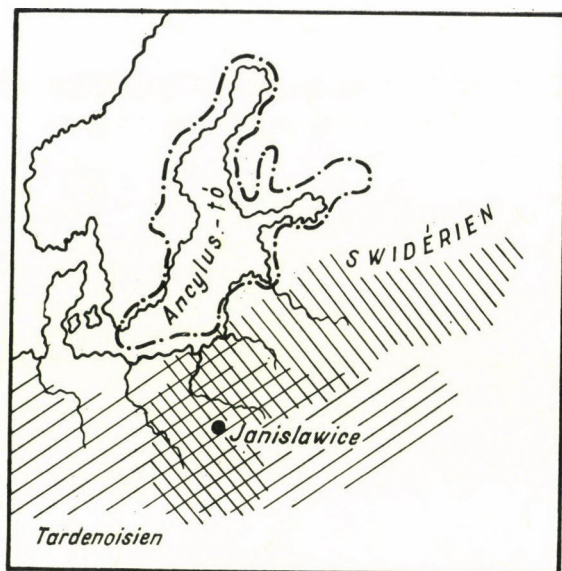
2. kép. Balra a janislawicei koponya Steslicka után. Homloki és arci részei rekonstruálva. — Jobbra lapp koponya a finnországi Inariból (a KLTE Embertani Intézetének tulajdonában). Mindkettő három normában.
 Рис. 2. Слева яниславицкий череп по Стеслицкой. Лобовая и лицевая части реконструированы. — Справа череп лопаря из Инари (Финляндия, находится в Антропологическом институте КЛТЕ). Оба экземпляра в трех нормах.
 Fig. 2. A gauche le crâne de Janislawice, d'après Steslicka. Les parties du front et du visage sont reconstituées. — A droite un crâne lappon d'Inari en Finlande (propriété de l'Institut Anthropologique KLTE). Tous deux en trois normes

Európa génfrekvencia-térképeiből a Lappföld szigetszerűen emelkedik ki. Ez a tény az europid emberfaján belüli viszonylagos különállásukra utal. E jelenség azonban már a klasszikus embertani módszereivel is megállapítható volt. Testi felismerhetőségüket már említettük. Az europid emberfajta összes mai változatai levezethetők két felső-paleolitikus alaptípusból (Cromagnon és Brunn/Combe—Capelle), kivéve a lappidokat és a velük rokon alpi típust. Janislawice-nél egyszerre „kész formájukban” bukkannak fel a mezolitikumban. A paleolitikus hosszúfejűség után az európai középső kőkorban fellép a koponya meg rövidülésének szórványos tendenciája. A számbajöhető leletanyag azonban többnyire a lappidoktól eltérő habitusú,¹³ s csak a dél-németországi tardenoisien Ofnet-barlang heterogén koponyasorozatának néhány egészen kerek fejű egyéne hozható kapcsolatba a lappid vagy az alpi típussal.¹⁴ Ugyanerre a következtetésre jut Steslicka is.¹⁵ — Ismerve azonban a Hominidák általános evolúciós tempóját,¹⁶ nem kerülhető el a következtetés, hogy egy ilyen, erősen elkülönült emberi forma ősalakjának valahol, mélyen az európai felső-pleisztocénben kell lappangania. A lappok tehát őseurópai nép, és a lappid típus az europid emberfajának egy igen régen eldifferenciálódott formája.

Számunkra azonban most az a legfontosabb kérdés, hogy mit mond a janislawicei lelet a finnugor őstörténet számára? — A mai lappok finnugor nyelvet beszélnek, de a nyelvészek többsége szerint a protolapp nyelv más volt. Minden érvet gondosan mérlegelve Hajdu Péter is a lapp nyelvcsere mellett foglal állást.¹⁷ Egyesek azt is feltételezik, hogy a lapp szókinsz megfejtetlen egyharmada egy ismeretlen, jégkori, őseurópai nyelv maradványa. A finnugor nyelv átvételének ideje vitatott, de kétségtelen, hogy nem lehet új keletű. A lapp kérdés sarkalatos pontja a finnugor őstörténetnek: általános a vélemény, hogy csak az az elmélet fogadható el, amely a lapp kérdésre is ellentmondás nélküli magyarázatot ad. László Gyula újszerű őstörténeti szintézise¹⁸ az eddigi kísérleteknél időben régebbre és területileg délnyugatrabbra helyezi a finnugorság (helyesebben: az uráliak) kialakulását és ősi szállásterületét — azonosítva azt a keleteurópai mezolitikum swidéri műveltségével. Vizsgáljuk meg ezt az elméletet az előbbi kritérium függvényében.

Gimbutas összeállítása szerint¹⁹ a swidéri és tardenoisii műveltségek elterjedése Lengyelország területén fedi egymást. Ebből a kevert műveltségű övezetből került elő a janislawicei tardenoisien csontváz (3. kép). Minden alapunk megvan arra, hogy a tardenoisien népességét — legalábbis rész-

3. kép. Janislawice helye a mezolitikus kultúrtartományokban (Gimbutas térképének felhasználásával)

Рис. 3. Место Яниславицы в районе распространения мезолитических культур (с использованием карты Гимбутас)

Fig. 3. La place de Janislawice dans les provinces de la civilisation mésolithique (utilisant la carte de Gimbutas)

ben — az őslappokkal azonosítsuk. A finnugorság embertanilag heterogén, és csontváz-anyagon nehezen különíthető el. Azonban a lappok nyelvadományozója csak az a nép lehetett, amely — az anyagi kultúra emlékeivel is bizonyíthatóan — huzamosabb ideig együtt élt vele: tehát a swidériek. Így más premisszákból kiindulva ismét László Gyula tételéhez jutunk. A nyelvcsere kezdetének a mezolitikumig való visszanyúlása magyarázatot adhat a lapp-szamojéd és lapp-ugor szóegyezések zavaró tényére. A lappok későbbi vándorlása a Baltikumon át Észak felé már jól nyomon követhető.²⁰ Új megvilágításba kerül az a László által nyitva hagyott kérdés, hogy honnan került részben lapp jellegű lakosság az Oka vidékére még a swidériek Nyugatról való ideáramlása előtt,²¹ ha figyelembe vesszük, hogy a tardenoisien déli ága — az elsődleges swidéri szállásterületet megkerülve — a Pontus-vidékről Északra kanyarodik, és ide is felnyomul.²²

Végző következtetésünk tehát az, hogy a lappok eredetére vonatkozó, újonnan felmerült embertani adatok harmónikusan beilleszkednek a finnugor őstörténet László Gyula által felvázolt képébe, s így annak helytálló voltát bizonyítják.

Thoma Andor

¹³ Vallois, H. V., L'Anthropologie 40 (1930) 337—389.

¹⁴ Saller, K., Z. Morph. Anthropol. 52 (1962) 1—51.

¹⁵ Annex.

¹⁶ Boné, E., Bibl. Primat. 1 (1962) 71—92.

¹⁷ Hajdu P., Finnugor népek és nyelvek. (Bp. 1962) 317—323.

¹⁸ László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai,

(Bp. 1961)

¹⁹ Gimbutas, M., The Prehistory of Eastern Europe. I (Cambridge, Mass. 1956) 12. kép.

²⁰ László Gy., i. m. 193—194.; Hajdu P., i. m. 323—326.

²¹ László Gy., i. m. 195.

²² Gimbutas, M., i. m. i. h.

ПРОТОЛОПАРЬ ИЗ ЯНИСЛАВИЦЕ

Резюме

Предлагаемая статья исследует скелет тарденуазского человека из Яниславице. По описанию В. Стеслицка-Мдлярской, это был мужчина примерно тридцатилетнего возраста. Автор с помощью метода многомерной статистики (multivariate statistics) контролирует и подтверждает диагноз, данный польским антропологом. Автор делает отчет о новых полулятивно-генетических исследованиях, доказывающих принадлежность лопарей к европеоидной расе и их относительную обособленность внутри нее. Тарденуазское население хотя бы отчасти может быть идентифицировано с протолопарями. По мнению компетентных лингвистов, лопари заимствовали угрофинские слова путем языкового взаимообмена.

В Польше тарденуазская и свидерская культуры покрывают одна другую, а это означает, что племена

свидерской культуры могли являться носителями лопарского языка. Эта конклюдия автора совпадает с теорией венгерского археолога Д. Ласло, относящего образование уральской языковой семьи к свидерской эпохе и локализирующего ее на территории распространения свидерской культуры. Определение мезолитической эпохи в качестве времени, на которую падает начало языкового обмена лопарей, может дать объяснение такому запутанному явлению, как совпадение слов современного лопарского языка не только с финскими словами, но и с самоедскими и угрофинскими.

Автор выражает благодарность профессору В. Стеслицка-Мдлярской за предоставление научных материалов.

A. Тома

THE PROTOLAPP OF JANISLAWICE

Summary

The present paper deals with the skeleton of the Tardenoisian man of Janislawice, described by Wanda Steslicka-Mydlarska and defined by her as a man of about 30 years, belonging to the Lappid type. The author controls and justifies this diagnosis of the Polish anthropologist by multivariate statistics. He reviews recent researches in population genetics, proving the inclusion of the Laplanders in the Europid race and their relative self-standing in its orbit.

The Tardenoisian population may be identified, at least partially, with the Protolapps. According to the competent linguists the Laplanders received their present Finno-Ougrian language by an exchange of languages. In the territory of Poland the areas of the Tardenoisian

and Swiderian cultures are overlapping, consequently the people of the Swiderian culture may have given the Lapps their language. This conclusion is in accord with the theory of a Hungarian archaeologist, Gy. László, fixing the evolution of the Uralian family of languages to the area and age of the Swiderian culture. By dating the Lapponic exchange of languages to the Mesolithic an explanation may be given to the disturbing fact that the present Lapponic language shows identical words not only with that of the Finns but also with the Samoyedic and Ougrian languages.

Finally the author expresses his thanks to Prof. Wanda Steslicka-Mydlarska for kindly sending him scientific materials.

A. Thoma

AESKULAPIUS ÉS HYGIEIÁT ÁBRÁZOLÓ GEMMA LENYOMATÁVAL DÍSZÍTETT EDÉNY AQUINCUMBÓL

A Budapest III. ker. Meggyfa utcai ásátások során 1960 nyarán két kisebb figyelemreméltó edénytöredék került elő (1. és 2. kép). A Drag. 37 típushoz tartozó peremtöredékek Aeskulapiust és Hygieiát ábrázoló gemma lenyomataival vannak díszítve. A kifelé vastagított, legömbölyített perem alatt 2–4 mm-re kezdődik a gemmalenyomatok felső széle. Valószínűleg mindkét töredék egy edényhez tartozott, de törésfelületük nem illik egymáshoz. Anyaguk sárgásszürke, nem túl finoman iszapolt, de egyenletesen, jól kiégetett. Felületük kívül-belül barnás bevonatú, helyenként világosabb foltokkal. A pecsételésre használt gemma ovális alakú volt, kb. 19×14 mm átmérővel. Meglehetősen gondatlanul és szabálytalanul nyomkodták be az edény falába, vízszintesen egymástól 1–3 mm távolságra. Ennek következtében a lenyomatok elesúsztak, deformálódtak, így a gemma eredeti nagyságát sem lehet pontosan megállapítani. A nagyobb töredéken két teljes (3. kép.) és két töredékes, a kisebbben egy teljes és egy töredékes lenyomat maradt fenn. A nagyobb töredéken az Aeskulapius gemma alatt ismét egy gemma lenyomatának felső része látszik, erősen elmosódva, úgy hogy csak egy fejet lehet kivenni. Az azonban kétségtelen, hogy nem azonos a fenti gemmával.

A nagyobb töredék meglevő peremszélessége 16 mm; magassága 65 mm; legnagyobb szélessége 54 mm (1. kép).

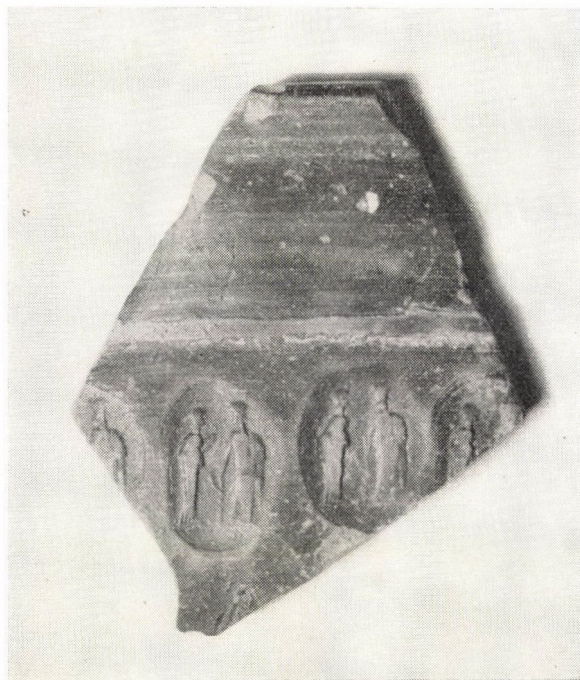
A kisebb töredék meglevő peremszélessége 15 mm; magassága 59 mm; szélessége 34 mm (2. kép).

Aeskulapius a lenyomat jobb oldalán áll, bal felé fordulva, kicsit előrenyújtott jobb kezében botot tartva (4. kép). A botra háromszorosan tekeredik rá a szokásos kígyó, fejét fölfelé tartva. Az isten fején széles karimájú kalap (*πέτασος*) van. Öltözeke alsó lábszára közepéig ér, bal karjáról redőzött hull alá. A gemma lenyomat bal oldalán Aeskulapius felé fordulva Hygieia áll. Előrenyújtott bal kezében paterát tart, melyből a jobb kezében tartott kígyót itatja. Fején az Aeskulapiuséhoz hasonló kalapot visel, hosszú ingszerű ruhája földig ér.

Amint láthatjuk, a gyógyító istenpárt, az orvosok patrónusát a szokásos, hagyományos módon ábrázolta gemmánk is. A nagyszámú, hasonló típusú ábrázolás közül jelenleg csak a gemmákon előfordulókat említjük.

A Metropolitan Múzeumban levő darabon¹ az istenpár ábrázolása teljesen azonos a miénkkel, csak alul az *ΑΘΙΜΟ* felirat olvasható (5. kép). G. Richter szerint ez Anthimou-ra egészítendő ki, és Anthimos nyilván a megrendelő tulajdonos neve.

¹ Richter, G., Catalogue of Engraved Gems. Metropolitan Museum. (Roma 1956) 79., 341. sz. Ezen Asklepiost himationban, Hygieiát khitonban ábrázolták.

1. kép. Gemma lenyomattal díszített edény nagyobb töredéke a Meggyfa utcából

Рис. 1. Большой фрагмент сосуда, украшенного отпечатком геммы, найденного на ул. Медьфа

Fig. 1. Fragment majeur d'un vase orné de l'empreinte d'une gemme, trouvé dans la rue Meggyfa

2. kép. Gemma lenyomattal díszített edény kisebb töredéke a Meggyfa utcából

Рис. 2. Малый фрагмент сосуда с отпечатком геммы с ул. Медьфа

Fig. 2. Fragment mineur d'un vase orné de l'empreinte d'une gemme, trouvé dans la rue Meggyfa

3. kép. Az 1. kép kinagyított részlete
Рис. 3. Увеличенная деталь рисунка 1
Fig. 3. Détail grossi de la fig. 1

Az aquineumi lenyomathoz nagyon hasonló gemma-ábrázolást ismertet Kibaltchitch² Dél-országból (6. kép).

Furtwängler az antik gemmákról írott alapvető művében³ egyetlen analóg ábrázolást sem említ, viszont a berlini Antiquarium anyagából⁴ négyet is közöl.

A gemmával díszített római kori edények rendkívül ritkák. Ilyen edénytöredékeket ismertet a moszkvai Puskin múzeum anyagából M. I. Makszimova, de csak az anyag közzlésére szorítkozik, minden egyéb következtetés nélkül.⁵ Pannónia területéről a szakirodalom csak a capuai Victoriát ábrázoló gemma lenyomatával jelölt kelta, era-viszkusz edénytöredékeket említi.⁶ Ebben az esetben azonban a gemmalenyomat nem az edény díszítésére szolgált, hanem minden bizonnyal mesterjegyként nyomta be gyűrűkövét a készítő fazekas. Az edények ismertetőjének is ez volt a véleménye, mivel a lenyomat az edény oldalán, de az aljához egész közel, rosszul látható helyen és edényként csak egyszer szerepel. A Meggyfa utca-i Aeskulapius—Hygieia lenyomat viszont az edény vállán, a leginkább szembeütő helyen, vízszintes sávban ismétlődően kétségtelenül díszként szerepel. A díszítő célatot bizonyítja, hogy nagyobbik töredékünkön az Aeskulapius-os díszítés alatt egy másik gemma lenyomatának töredéke is látszik (1. kép).

² Kibaltchitch, *Gemmes de la Russie méridionale*. (Berlin 1910) 51., IX. t. 287.

³ Furtwängler, A., *Die antike Gemmen*. (Leipzig—Berlin 1900) I—III.

⁴ Furtwängler, A., *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium*. (Berlin 1896) 2550, 2551, 2679, 8391. sz.

⁵ Материалы и исследования по археологии СССР № 103. Пантикапей. (Москва 1962) 190—194.

⁶ Nagy L., *Вр. Тört. I. Budapest az ókorban*. (Bp. 1942) 242., XXXIX. t. 3.

4. kép. A gemma lenyomat nagyított rajza
Рис. 4. Увеличенный отпечаток геммы в рисунке
Fig. 4. Dessin grossi de l'empreinte de la gemme

5. kép. Gemma a New Yorki Metropolitan Múzeumból
Рис. 5. Гемма из музея Метрополитен в Нью-Йорке
Fig. 5. Gemme du Metropolitan Museum de New York

6. kép. Dél-országi gemma
Рис. 6. Гемма из Южной России
Fig. 6. Gemme de la Russie Meridionale

7. kép. Benyomott bélyegzővel díszített edénytöredék a Meggyfa utcából
 Рис. 7. Фрагмент сосуда, украшенный вдавлением печати, с ул. Медьфа
 Fig. 7. Fragment de vase orné d'un sceau imprimé, trouvé dans la rue Meggyfa

8. kép. A 7. képen ábrázolt edény díszítése
 Рис. 8. Орнамент сосуда, изображенного на рис. 7
 Fig. 8. Ornement du vase représenté sur la fig. 7.

9. kép. Kinagyított részlet a 8. képből
 Рис. 9. Увеличенная деталь рис. 8
 Fig. 9. Détail grossi de la fig. 8.

Ugyancsak a Meggyfa utca-i 1961. évi ásatás során került elő egy benyomott díszítésű, Drag. 37. formát utánzó edénytöredék (7. kép). Világosnarancs színű, kívül belül festett, fényes. (Ez helyenként lekopott.) A peremtől a talpgyűrűig meglevő töredéken négy sorban, sűrűn egymás mellé benyomkodva húzódnak a díszítések (8. kép). A töredék meglevő magassága 97 mm; perem átmérője 182 mm. A legfelső és legalsó sávban Resatus formakincséhez közel álló levélmintát látunk.⁷ A levelek mindkét sorban hegyükkel jobb felé néznek, tehát csak a negatív bélyegző hasonló Resatuséhoz, a díszítési mód nem. Felülről a második sávban bal felé futó nyúl alakja ismétlődik, ugyancsak közvetlenül egymás mellé benyomkodva. A bélyegző vagy erősen lekopott, vagy már eleve elnagyoltan készült, mert a lenyomatok lényegében csak az állat körvonalát adják vissza a szörzet sematikus jelzésével. Ez alatt következik a számunkra jelen esetben legérdekesebb díszítő motívum. Meglehetősen szabálytalanul, egymástól 12–22 mm távolságra, ovális (mandorla formájú) lenyomat látható (9. kép). Az elmosódott, nehezen kivehető lenyomatokon álló nőalakot figyelhetünk meg. Jobb kezében hal, tömlő, esetleg amfóra formájú tárgyat, lelógó bal kezében feltehetőleg kisebb edényt (korsó, kosár?) tart. Az alakot körben sugárkoszorú szerű rovatkolás keretezi, mely csak a lábnál szakad meg.

A lenyomat formája és az ábrázolt alak gemmára emlékeztet. Ennek a feltevésnek viszont ellentmond az, hogy a lenyomat széle kissé szabálytalan, és az alak erősen elmosódott. Vésett kőnél elképzelhetetlen az ilyen erős kopás, illetve az emberi alaknak csak körvonalait feltüntető bemélyítés. Ezért inkább egy gemma vagy érem után készült kerámiabélyegzőre kell gondolnunk. Esetleg ezek feliratának betűit jelzi sematikusán a körbefutó rovatkolás. A vízszintes, övezetes díszítési mód az egymás után ismétlődő mintákkal, különösen az előbb említett gemmára emlékeztető bélyegzővel, és bizonyos mértékig az edény formája, rokonságban áll az Aeskulapius gemmás töredékkel. Mindkét edény a II. század közepére keltezhető, anyaguk, formájuk és bevonatuk alapján is. Mindkét edény töredékei azonos területen és rétegből kerültek elő. Bár az aquincumi kerámia leletek között egyelőre meglehetősen társztalanul állnak, talán megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy helyi készítménnyel van dolgunk.⁸ Az edények anyaga és a levéldíszítés legalábbis erre vall.

A különböző isteneket ábrázoló gemmák az egész birodalom területén elterjedtek, így az ábrázolás témájából edénytöredékeinkkel kapcsolatban messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. Aeskulapius kétségtelenül népszerű volt Aquincumban és kultuszát számos lelet igazolja.⁹ Ezek a leletek kerámia töredékeinkhez hasonlóan, nagyjából ugyanígy a katonaváros északi feléhez kapcsolódnak.¹⁰

A gyógyító istenpárt ábrázoló gemma valószínűleg római császárkori, provinciális készítmény volt. A lenyomatok elmosódottsága miatt pontosabb meghatározásra nem vállalkozhatunk.

Wellner István

⁷ Nagy L., Bp. Tört. I. 256., 4. kép.

⁸ Sz. Póczy Klára véleménye szerint is. Szíves szóbeli közlése.

⁹ Brelich, A., Aquincum vallásos élete. DissPann II. 10. (Bp. 1938) 109–110.; Nagy T., Bp. Tört. I. Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 399–400.; Alföldy G., BpR 20 (Bp. 1963) 54.

¹⁰ Legújában még egy Aeskulapiusnak szentelt oltárkö került elő a mai Római fürdő forrásánál (K. Parragi Györgyi szíves szóbeli közlése).

EIN MIT DEM GEMMENABDRUCK DES AESCULAPIUS UND DER HYGIEIA VERZIERTES
GEFÄSS AUS AQUINCUM

Auszug

Am Nordrand der Canabae von Aquincum (Budapest III., Meggyfa-Gasse) kamen bei den Ausgrabungen im Jahre 1960 zwei Gefäßfragmente zutage, die mit dem Abdruck einer das heilende Götterpaar darstellenden Gemme verziert sind. Die Gefäße aus gelblichgrauem Material, innen und außen braun glasiert, sind dem Typ Drag. 37 ähnlich. Die Gemme von etwa 19×14 mm Durchmesser wurde auf der Schulter des Gefäßes in 1–3 mm Entfernung ziemlich unregelmäßig eingestempelt. Auf dem größeren Fragment ist unter der Aesculapius-Gemme der obere Teil eines weiteren Gemmenabdruckes zu sehen.

Das Götterpaar ist auf der Gemme auf die übliche Weise dargestellt. Aesculapius steht nach links gewendet, er hält in seiner vorgestreckten Rechten einen Stab, auf den sich dreifach eine Schlange windet. Auf der linken Seite des Gemmenabdruckes steht Hygieia mit der Patera in ihrer Linken, aus der sie die in ihrer rechten Hand gehaltene Schlange tränkt.

Ähnliche Gemmen haben Furtwängler aus dem Berliner Antiquarium, G. Richter aus dem Metropolitan Museum und Kibaltschitsch aus Südrußland beschrieben.

Fragmente mit den Abdrücken von Gemmen sind aus Aquincum bereits bekannt. Auf diesen Eravisker-Gefäßen erscheint der Abdruck der die Victoria von Capua darstellenden Gemme jedoch nicht als Zierde, sondern offensichtlich als Meisterzeichen. Deshalb hat der Meister — im Gegensatz zu den Fragmenten aus der Meggyfa-Gasse — seinen Stempelring nur einmal, unmittelbar oberhalb des Gefäßbodens in den Lehm gedrückt.

Ebenfalls bei der erwähnten Ausgrabung ist auch ein orangefarbenes, glasiertes Gefäßfragment zutage gekommen, das den Typ Drag. 37 nachahmt. Die Seiten sind in vier Reihen mit eingedrücktem Muster verziert. Die dritte Reihe erinnert ebenfalls an eine Gemme, doch muß man auf Grund der Konzeption der stark verschwommenen Frauenfigur eher an den Gebrauch eines Keramikstempels denken, der nach einer Gemme oder Münze hergestellt worden war. Wie aus dem Rohmaterial zu schließen, dürften die Gefäße örtliche Produkte sein. Aesculapius war in Aquincum recht populär und sein Kult ist mit mehreren Altarsteinen und Reliefs belegt.

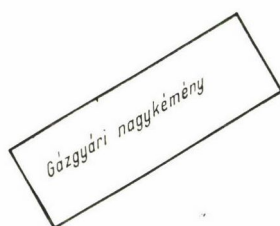
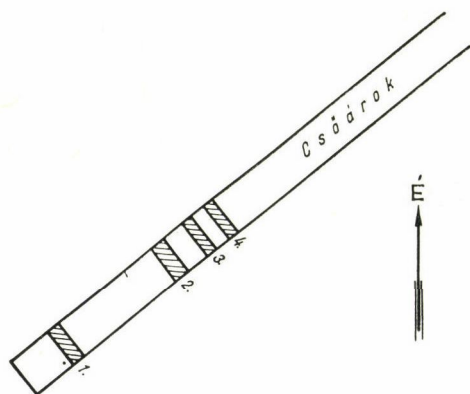
I. Wellner

ÚJABB SÍROK AZ ÓBUDAI GÁZGYÁR TERÜLETÉRŐL

A Gázgyár területén 1958-ban csőfektetési munkák közben római sírok kerültek elő.¹

1. sír. É—D-i tájolású, téglalapokból összeállított sír. Erősen bolygatott. A koponyatöredékek, bemondás szerint a sír D-i végében feküdtek. Melléklet nem volt.

0 5 10 m

2. sír. Előzőtől 10 méterre feküdt. ÉNy—DK-i tájolású, kőlapokból összeállított sír. Koponya a koporsó ÉNy-i részén feküdt. Mellékletek: 1) jobb lábszárnál tör, hossza 28 cm, 2) bal térdnél ládika bronz veretei, 3) Benyomott falú pohár (Faltenbecher) magasság 21 cm, száj átm. 9,5 cm, 4) hagymafejes fibula, hossza 8 cm, szélessége 5 cm, 5) 2 db bronz karika, átm. 3 cm.

A téglalap alakú veret (10,5 × 7 cm) közepén L alakú kulcslyuk bevágás, hátán vaszár részei. A lemezt 6 db vasszöggel erősítették a ládikához. A vasszögek bronz lemezzel vannak borítva. A két hosszúkás szegélypánt (9 × 2,2 cm) széleit léctag keretezi, alul, felül 1—1 szeghely látható² (1. kép).

A benyomott oldalú ivópohár (Faltenbecher) elkeskenyedő talpú típusa a III. sz. végéig használatban volt³ (2. kép). Az ezüst fibula kengyelét és lábát niellós berakás

¹ A leletmentést dr. Wellner István végezte.

² Párhuzama: Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) LVI. t. 1, Kat. 182.

³ L. Póczy, K., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 47.

⁴ Kovrig I., A császárkori fibulák főbb formái Pannóniában. DissPann II. 4 (1937) 25.

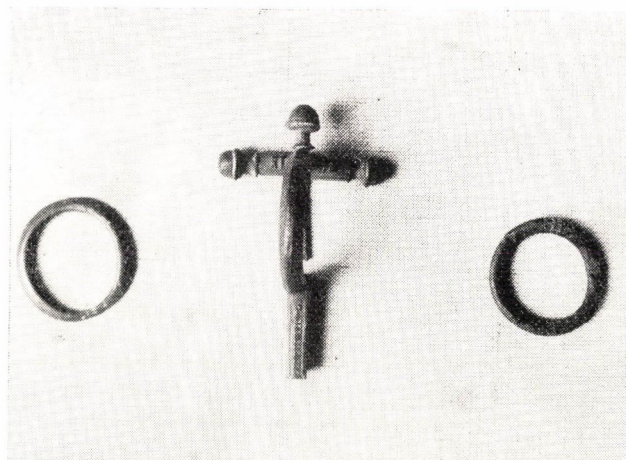
1. kép. Ládika veretek a 2. számú sírból
Рис. 1. Пластины от шкатулки из могилы № 2
Fig. 1. Ferrures de coffret, de la tombe n° 2

díszíti. A kengyel gerincén és a lábón ék alakú motívumok láthatók, a kengyel két oldalán futó kutya díszítés. A kengyel és a láb találkozásánál vékony drót szálát csavartak 10-szeresen körül. A hagymafejek még nem a kifejtett formát mutatják, mindegyiket gyöngysor szegélyezi. A fibulát Kovrig XIII/2 csoportjába sorolhatjuk, és a IV. sz. elejére keltezzük⁴ (3. kép). A két bronz karika pontos rendeltetését nem ismerjük (3.

2. kép. Benyomott falú pohár a 2. számú sírból
Рис. 2. Стакан с вдавленными боками из могилы № 2
Fig. 2. Gobelet à paroi enfoncée, de la tombe n° 2

3. kép. Hagymafejes fibula és bronz karikák a 2. számú sírból

Рис. 3. Фибула с луковидной головкой и бронзовые кольца из могилы № 2

Fig. 3. Fibule à tête bulbiforme et anneaux de bronze, livrés par la tombe n° 2

kép). Intercisában a 41. sírból hasonló került elő ezüstből. Sági Károly játékszer alkatrészének határozza meg,⁵ és megemlíti, hogy egy aquincumi női sírban is találtak hasonlót bronzból, amely azóta elveszett. A mi esetünkben játékszerre nem gondolhatunk, felmerülhet azonban, hogy esetleg ruha összefogására használták.

A sír korát a leletek alapján a IV. sz. elejére tesszük.

3. sír. Előzótól 1 méterre. ÉK—DNy-i tájolású, a földbe fektetett csontváz 6 db peremes téglával volt befedve. Fej ÉK-en, kezek a medencén összekulcsolva. Mellékletek: 1) medencén rossz fenntartású, meghatározhatatlan középbronz, 2) lábánál ládika bronz veretei, 3) bronz ládika fogantyú, 4) bronz kulcs.

A ládika négyszögletes előlapjának (8×8 cm) széleit kettős pálcátág keretezi. Az L alakú kuleslyuk nyílást négyszerezesen domborított körgyűrű veszi körül, melyek közül a legszélső a legvastagabb. A lemez felerősítése 4 db kúpszeggel történt, ezek közül kettőt a lemezbe berozsdásodva találtunk. A két oldalsó lemezt (9×4 cm) szintén kettős pálcátág keretezi, a felerősítésre szolgáló két szeg körül kettős domborítású körgyűrű látható, ezenkívül a lemezt a belső szélén még 3 szeggel rögzítették a ládikához. A ládika oldallapjait két derékszögben behajlított kettős körgyűrűvel díszített lemez tartotta össze, négy sarkán 1—1 szeggel (4. kép).

A sarokpántos lemezek a IV. sz-ra jellemzőek. A III. sz. 2. felétől használták azokat a kúpszögeket, amelyekkel a gázgyári ládikát is megerősítették.⁶ A ládika veretének analógiáját megtaláljuk Intercisában a 69. és 85. számú, É—D-i tájolású, IV. sz. elejéről származó sírban.⁷

A visszahajló végű, négyszögű átmetszetű kis ládika fogantyúja elfines fogantyúk leegyszerűsített változata (hossza: 5,5 cm) Radnóti Aladár szerint tengeri állatok farkát akarták utánózni ezzel a formával.⁸ A fogantyút két sasszeggel erősítették a ládikához. A kerek fejű kules szárán és tollán bereszelt vonaldísz látható⁹ (5. kép).

A ládikában találtunk egy féltőjás nagyságú, zsíros tapintású anyagot, ami valószínű gyanta lehetett. Gyanta volt egy Dunaújvárosból származó bronz ládikában is,¹⁰

⁵ Sági K., Intercisa I. AH 34 (Bp. 1954) 64.

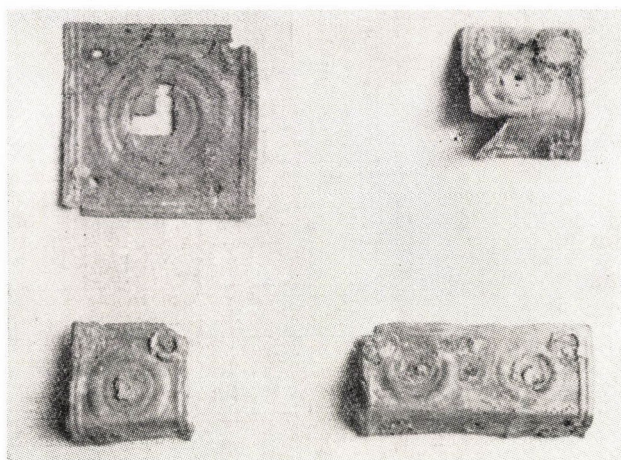
⁶ Radnóti, A., Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 294.

⁷ Sági K., i. m. 73, 79.

⁸ Radnóti A., Arch. Ért. 82 (1955) 179.

⁹ Párhuzama: Intercisa II AH 36 (Bp. 1957) L. T. 6, kat. 104.

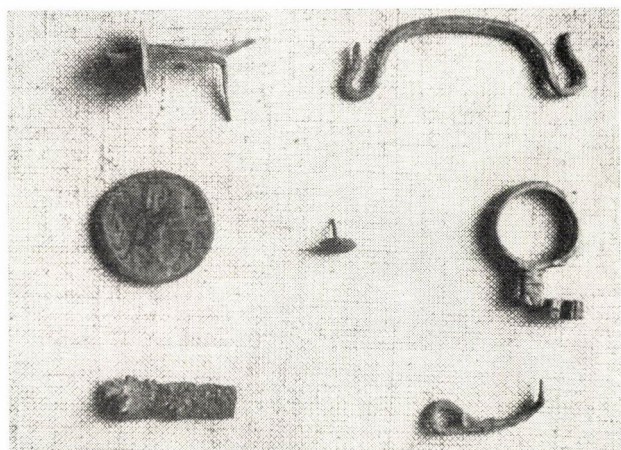
¹⁰ Marosi A., Arch. Ért. 37 (1917) 6.

4. kép. Bronz ládika veretei a 3. számú sírból

Рис. 4. Пластины от бронзовой шкатулки из могилы № 3

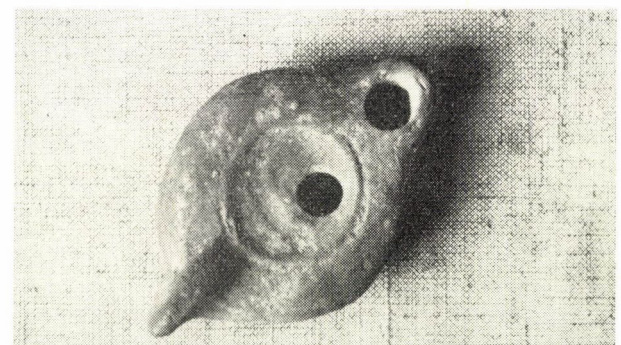
Fig. 4. Ferrures d'un coffret de bronze, de la tombe n° 3

5. kép. Bronz fogantyú és kulcs, sasszegek a 3. sír bronz ládikájának tartozékai. — Septimius Severus nagy-bronza az 5. sírből

Рис. 5. Ручка и ключ из бронзы и железные гвозди от бронзовой шкатулки из могилы № 3. — Бронзовая скульптура Септима Севера из 5-ой могилы

Fig. 5. Anse et clef de bronze, et goupilles fendues: accessoires du coffret de bronze de la tombe n° 3. — Le grand bronze de Septimius Severus livré par la tombe n° 5

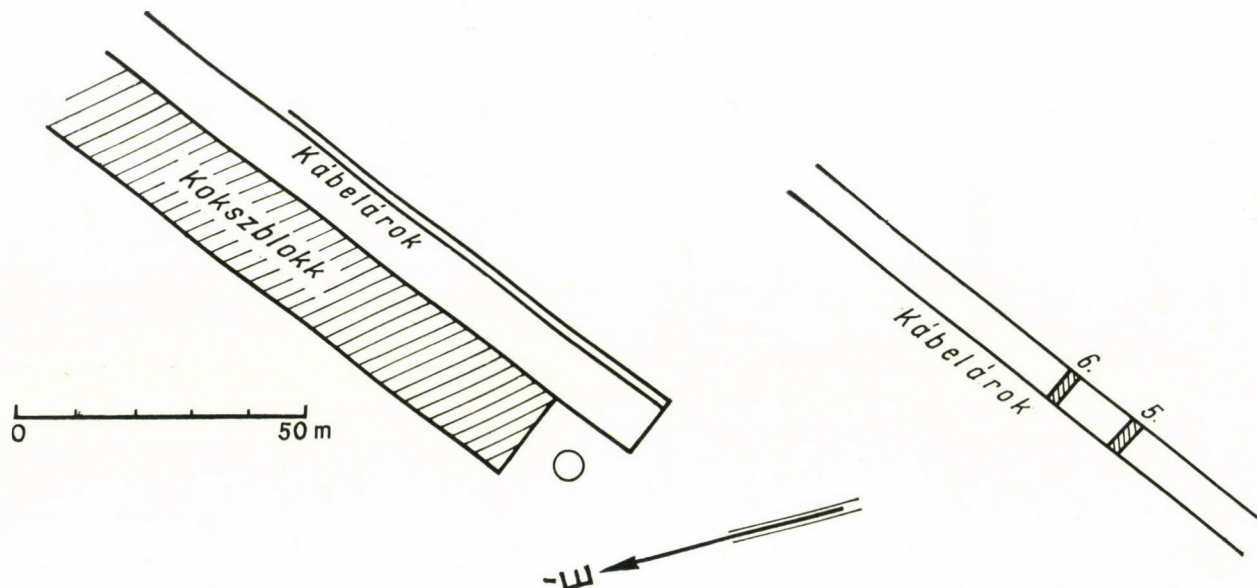

6. kép. Méceses a 4. sírből

Рис. 6. Светильник из могилы № 4

Fig. 6. Lampe livrée par la tombe n° 4.

s Vágó Eszter a böleskei 3. sírban ugyancsak gyantát talált egy csonttégelyben.¹¹ A sír korát a IV. sz. elejére tesszük.

4. sír. Előzötől 1 méterre feküdt. ÉK—DNy-i tájolású, a csontváz koporsó nélkül volt a földbe fektetve. Bolygatott, a korábbi földmunkáknál elpusztult csak az övön felüli rész maradt meg. (Az egész terület gázcsövekkel van behálózva.) A csontváz mellett vöröses-barna festésű 1 lágú, méceses volt (hossza 7,5 cm) (6. kép) Ilyen került elő Intercisában egy É—D-i tájolású gyermeksírből.¹² Ez a mécestípus a III—IV. sz. folyamán még használatban volt.¹³ A sír korát a III. és IV. sz. fordulójára tesszük.

5. sír. É—D-i tájolású, téglalapokból összeállított sír. Nyújtott csontváz, a láb felőli részt az árok ásásnál szétrombolták. Medencéjén Septimius Severus nagybronz (5. kép). Az érem kopott, ezért feltehetjük, hogy tovább volt használatban, s valószínű, hogy ez a sír sem került a III. sz. 2. felénél előbb földbe.

6. sír. ÉNy—DK-i tájolású, földbe fektetett csontváz, fej a DK-i részen. Bolygatott, mellette rossz fenntartású, meghatározhatatlan kisbronz.

A leletmentés során előkerült hat sír beillik a Gázgyár területén eddig feltárt temető képébe. 1909—1913 között a Gázgyár építése alkalmával tárták fel a polgár város legnagyobb késői temetőjét, mely a K-i városfalától a Dunáig húzódott.¹⁴ Téglalapokból, kőlapokból, másodlagosan felhasznált sírkövekből összeállított sírokba temették a halottakat. A sírok mellékletben szegények, s É—D-i irányításúak voltak. A sírok zöme egy alaprajzában ismert ókeresztény temetőkápolna körül helyezkedett el. Ez a temetőkápolna a IV. sz. elején vált használatossá a provinciában.¹⁵

1958-ban feltárt 6 sír ÉNy—DK-i, É—D-i tájolóssal voltak eltemetve.

A Táborhegyen előkerült, kőlapokból összeállított, É—D-i irányítású sírban a legkésőbbi érem I. Constantiusé volt.¹⁶ Intercisában az É—D-i tájolóssal eltemetett sírok a III. sz. végén, IV. sz. elején kerültek földbe.¹⁷ Ez a tájolósi mód Sági Károly szerint a pannóniai limes Alfölddel érintkező szakaszára jellemző.¹⁸

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk a leletanyag és a tájolás alapján, hogy a leletmentés során előkerült sírok a III. sz. végén és a IV. sz. elején kerültek földbe.

Parragi Györgyi

WEITERE GRÄBER AUS DER FREILEGUNG IN DER GASFABRIK VON ÓBUDA

(Auszug)

Das spätrömische Gräberfeld der Zivilstadt von Aquincum wurde 1909—1913 freigelegt; es erstreckt sich von der östlichen Stadtmauer bis zur Donau. Die Toten wurden hier in aus Ziegeln, Steinplatten, sekundär verarbeiteten Grabsteinen zusammengestellten Gräbern bestattet. Die Gräber waren nord—südlich orientiert und größtenteils um eine — in ihrem Grundriß bekannte — altchristliche Grabkapelle herum angeordnet.

1958 wurde hier eine neue Rettungsgrabung ausgeführt; in 3 von den 6 freigelegten Gräbern waren Beigaben; sie sind nordwest—südöstlich bzw. nord—südlich orientiert. Von den Beigaben sollen eine silberne

Zwiebelkopffibel mit Nielloverzierung und die Bronzebeschläge eines Kistchens hervorgehoben werden. Die Beschläge sind mit einer doppelten Stäbchenreihe umgeben, um die L-förmige Öffnung bzw. um den zur Befestigung dienenden Nagel herum sind hervorspringende Ringe angebracht. Der kleine Griff mit zurückneigendem Ende wurde mit zwei Vorstrecknägeln befestigt.

Auf Grund der Orientierung der Gräber und ihrer Beigaben konnte festgestellt werden, daß sie Ende des 3. und Anfang des 4. Jh. gegraben wurden.

Gy. Parragi

¹¹ B. Vágó E., Arch. Ért. 88 (1961) 271.

¹² Sági K., i. m. 55.

¹³ Iványi, D., Die pannonschen Lampen. DissPann II. 2. (1935) 14. XI. típus.

¹⁴ Nagy L., Bp. Tört. I. (Bp. 1942) 468.

¹⁵ Nagy L., i. m. 768.

¹⁶ Römer F., Arch. Ért. R. f. 9 (1875) 299.

¹⁷ Sági K., i. m. 94.

¹⁸ Sági K., i. m. 95.

I. ENDRE KIRÁLY SÍRKÖVE

A magyar középkor korai szakaszának egyik igen jelentős emléke maradt fenn számunkra a Tihanyi-félszigeten emelkedő hegy csúcsán. Évszázadok zord története nem engedi, hogy eredeti formájában gyönyörköd-hessünk szent Benedek szerzeteseinek itt épült apátsági templomában, de épen maradt altemploma, ha nem is kárpótól, fel tudja idézni bennünk a nagyobb arányú román kori templomok művészi élvezetet adó hangulatát.

A legnagyobb részében eredeti altemplom tudományos vizsgálata az 1889-es ásatással kezdődött. Ez hozta felszínre a jól ismert, vitatottan I. Endrének tulajdonított sírkövet. Egyszerű, keretelt mezőben, hornyolt száron nyugvó kereszt képezi minden díszét (1. kép). Jelentőségének ellenére félévszázadon keresztül csak kisebb, nem tudományos megalapozottságú ítélet hangzott el róla. Békefi Remig a Balaton környékéről írva jegyzi meg, hogy az altemplomban I. Endre sírköve van.¹ Benkó Mihály említi, hogy itt nyugszik az alapító király Dávid fiával, és sírjukat egyszerű pallósző ábrázoló emlék jelzi.² Mihályi és Vigyázó közös munkájukban a király állítólagos síremlékéről beszélnek.³ Cholnoky is csupán annyit jegyez meg, hogy I. Endre sírhelyét egyszerű kereszttel díszített kőlap fedi.⁴ Az első, aki mértéktartó művészettörténeti szemlélettel vizsgálta, Gerevich Tibor volt.⁵ Kutatása azonban nem volt mélyreható, a sírkő Endrének ítélesében nem foglalt állást, mindössze annyit állapított meg — ez viszont jelentős —, hogy az valóban a XI. századból való. A kérdés lényegét tekintve a kutatók később sem jutottak előbbre. Radnóti és Gerő a Balaton környékéről írt munkájukban⁶ említik az altemplomban I. Endre fonatos kereszt (kardos) kőtábláját, mint a legrégebb emlékeink egyikét. Kampis Antal Tihany műemlékeiről írt kisebb terjedelmű monográfiájában⁷ viszonylag bővebben foglalkozik a sírkővel. Indokoltnak tartja azt a feltevést, hogy az alapító király és más személyek sírját eredetileg egy sírlap fedte megfelelő díszítéssel és feliratokkal. Ez a sírlap vagy felépítmény — szerinte — elenyészett, s helyettesítették a vitatott sírkővel, amelyet azonban ő is kétségtelenül XI. századnak, s az altemplom eredeti maradványának tart. Két feltevést említ. Az egyik szerint I. Endréé, a másik szerint valamelyik apáté. Végül következtetésként állapítja meg, hogy a kérdést szilárdabb bizonyságok híján nem lehet eldönteni. Ugyanezt a bizonytalanságot képviseli Genthon István is.⁸

¹ Békefi R. A Balaton környékének egyházai és várai (Bp. 1907) 215—218.

² Benkó M. A tihanyi félsziget. Klny. Turisták Lapja. 1913. 10.

³ Mihályi E.—Vigyázó F. Tihany részletes útikalauza. (Bp. 1926) 25.

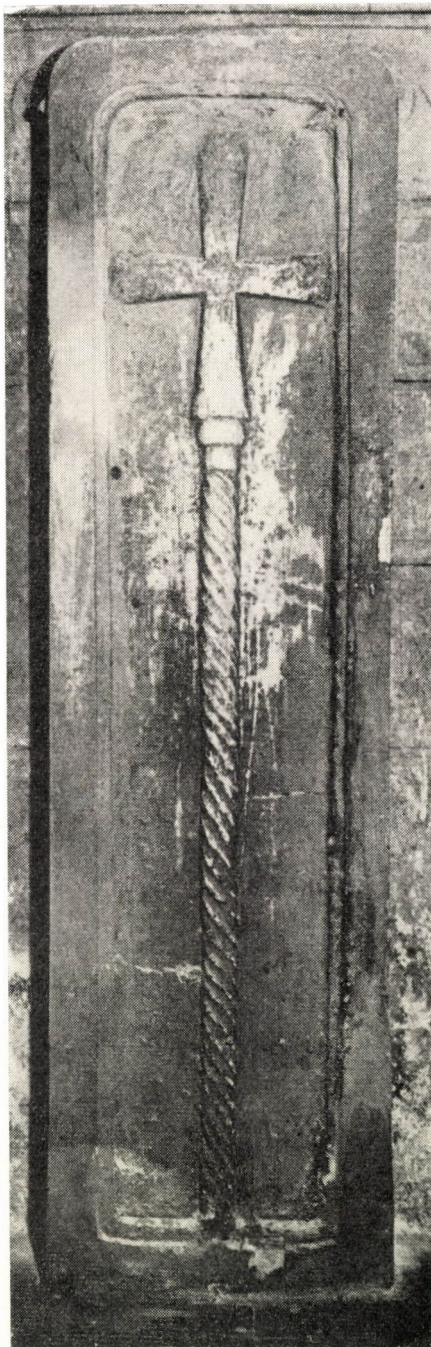
⁴ Cholnoky J., Tihany (Bp. 1940) 20.

⁵ Gerevich T., Magyarország román kori emlékei (Bp. 1938) 60.

⁶ Radnóti A.—Gerő L., A Balaton régészeti és történeti emlékei. (Bp. 1952) 76—77.

⁷ Kampis A., Tihany műemlékei. (Bp. 1957) 10.

⁸ Genthon I., Magyarország művészeti emlékei. I. (Bp. 1959) 394.

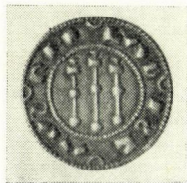

1. kép. I. Endre tihanyi sírköve

Рис. 1. Надгробный камень Эндре-ого в Тихане
Fig. 1. La pierre tombale d'André Ier à Tihany

A művészettörténeti kutatás igen jelentős eredményt ért el, amikor megállapította, hogy a sírkő a XI. században készült, de a kérdést további művészettörténeti elemzéssel — szerintünk — nem lehet eldönteni. Megoldására vezethet azonban, ha az ábrázolt keresztet más összefüggésben vizsgáljuk. Tudjuk, hogy I. István király II. Silvester pápától apostoli keresztet kapott. Ezt sokáig kettős keresztnek értelmezték. Az állítás tarthatatlanságát Hóman Bálint mutatta ki,⁹ bebizonyítva, hogy nyugaton a kettős keresztet csak a kereszties hadjáratok során ismerték meg. A kettős kereszt jellegzetes bizánci használat, I. Leó császárnál (457–474) tűnt fel, I. Mihálytól kezdve pedig (811–813) együtt használták a felújított labarummal, mint a császári hatalom jel-

2. kép. I. László (CNH 33.) denára
Рис. 2. Динарий Ласло I (CNH 33.)
Fig. 2. Le denier de Ladislas Ier (CNH 33)

kepeivel. Magyarországra III. Béla király hozta, aki ezzel is ki akarta mutatni Magyarország szuverenitását Bizánc-szal szemben. Valószínűleg hasonló indokok vezették nyugatot is a kettős, majd a hármás kereszt használatának felvételére, de az előbbi sem lehet korábbi a XII. század második felénél. A jelenleg bennünket érdeklő tény, hogy II. Silvester pápa nem ajándékozhatott kettős keresztet, mert nyugaton ilyen nem használtak, hanem csak hosszú szárú egyes keresztet, s apostoli keresztnek is kizárólag ilyen küldhetett. Írott források számolnak be arról, hogy ezt a nyélre tűzött keresztet ünnepélyes alkalmakkor a király előtt hordozták. IV. Béla 1238-ban a pápához írt levelében írta: „... Item ut intra Ungariam, super terram Asoani procedentes, crucem nobis et nostro exercitui anteferre liceat.”¹⁰ Ugyanerről számol be a Hartwik legenda is: „... Crucem insuper ante regi ferendam velut in signum apostolatus misit.”¹¹ Mindez tehát azt bizonyítja, hogy I. Istvántól III. Béláig minden bizonnyal a magyar királyi hatalom egyik jelvénye volt a nyélre tűzött hordozható egyes apostoli kereszt, mint amilyent I. Endre király tihanyi sírkövén is láthatunk. Ilyen értelemben tehát az ábrában nem egyházi rendeltetésű körmeneti keresztet kell vélnünk, ami egyházi személy sírját jelezne.

Hasonló ábrát — nyélre tűzött keresztet — találunk a korabeli pénzekben is, természetesen a pénz jellegének

megfelelően, kissé torzabb formában. I. László CNH.¹² 33 és CNH. 34. vereteire gondolunk elsősorban (2. kép). A kereszt éremképelemként való felhasználása általános, mégis a kibocsátó személy hatalmát hangsúlyozza. Az éremképek ábrái többnyire a használható legmagasabb jelvényeket mutatják. Amennyiben az uralkodó alakját verték a pénzre, úgy azt mindig koronával, jogarral, országalmával ábrázolták. Ez általános mind keleten, mind nyugaton. Bizánci pénzekben a császár ugyancsak koronával, kereszttel vagy labarummal és országalmával jelenik meg. A szigorú hierarchia legjobban a nyugati pénzekben látszik. Nyugat-Európában, különösen a XIII. században, számtalan kisebb feudális úrnak volt pénzverő joga. Birodalmi almat azonban csak a császár használhatott, s a tartományurak pénzein valóban hiányzik a birodalmi alma. Ugyanígy címeket és más jelvényeket pénzekben — és pecséteken is — csak akkor használtak, ha erre joga volt a kibocsátónak, azonban természetesen a lehető legmagasabb jelvényt használta. Így kerülhetett a hosszú szárú kereszt is I. László pénzeire, mint királyi jelvény.

Ugyancsak Békefi foglalja össze annak bizonyosságát, hogy I. Endrét valóban Tihanyban, az általa 1055-ben alapított bencés kolostorban temették el.¹³ Endre valószínűleg már azzal a céllal alapította, hogy neki és családjának temetkezési helyül szolgáljon. Tény, hogy 1060-ban a Béla öccsével szemben elvesztett csatából sebesülten Zircre vitték, s itt is halt meg. Tetemét Zircről vitték Tihanyba. II. Endre 1211-ben a tihanyi apátság birtokainak megerősítésére kiadott oklevélben írta: „... Huius igitur rei speculatione salubriter ammoniti monasterio in honorem Sancti Aniani de progenitore nostro rege Andrea recolende memorie in monte Thichon fundato, ubi eciam fundatoris corpus pie et devote sepultum requiescit.”¹⁴ A Chronicon Pictum Vindobonense ugyanígy írt: „... Sepultus est autem in monasterio sancti Aniani confessoris, quod idem rex construxit in Tihon iuxta lacum Balaton.”¹⁵ I. Endrét tehát minden bizonnyal Tihanyban temették el.

Kampis Antal a sírkőnél hiányolta a feliratot és a gazdagabb díszítést.¹⁶ Az egyszerűség ugyan még nem jelent szegénységet, de ennek az is lehet magyarázata, hogy a sírkő I. Béla alatt készült, s ékeesebb síremlékre ez időben nem volt mód.

Vizsgálódásainkat az alábbiakban foglalhatjuk össze, egybevetve a korábbi kutatásokkal:

1. Az 1889-es ásatásnál XI. századból származó sírkő került elő.

2. Az előkerült sírkő ábrája királyi jelvény.

3. I. Endre királyt Tihanyban temették el.

Ez a három tényező az igazság igen nagy valószínűségével arra mutat, hogy a kérdéses sírkő valóban I. Endre király sírját fedte.

Gedai István

LA PIERRE TOMBALE DU ROI ANDRÉ Ier

Résumé

L'un des monuments les plus intéressants du commencement du moyen âge hongrois est l'église abbatiale des Bénédictins à Tihany, dont la crypte était conservée presque entièrement dans sa forme primitive. L'étude scientifique de la crypte fut entreprise en 1889 lorsque les fouilles commencèrent. C'est alors que la pierre tombale découverte fut attribuée — non sans controverses —

au roi André Ier, dont le seul ornement était une croix reposant sur une branche moulurée. Malgré l'importance de la pierre aucune opinion fondée sur des recherches poussées n'était émise pendant presque un demi siècle. Tibor Gerevich, le premier qui l'a étudiée au point de vue de l'histoire de l'art, a établi qu'elle datait sans aucun doute du XIe siècle. M. Antal Kampis a soumis la pierre

⁹ Hóman B., A magyar címer történetéhez. Turul XXXVI (1918–1921) 3–11.

¹⁰ Fejér G., Codex Diplomaticus Hungariae. IV/I. 114. Szentpétery I., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. (Bp. 1923. 642. sz.)

¹¹ Gombos A. Catalogus fontium historiae Hungariae. III. (Bp. 1938) 2586.

¹² Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. I. (Bp. 1899.)

¹³ Békefi R., i. m.

¹⁴ Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár I. (Bp. 1860) 106. Szentpétery I., i. m. 262. sz.

¹⁵ Gombos A., i. m. I. 628.

¹⁶ Kampis A., i. m.

à une étude plus approfondie et a émis l'opinion que cette pierre tombale avait été substituée à une pierre plus ancienne richement décorée mais qu'il n'était pas certain qu'elle ait recouvert la tombe d'André Ier ou éventuellement celle d'un abbé.

Pour attribuer la pierre à André Ier le plus grand obstacle pour les chercheurs était la présence de la croix sur la pierre qu'ils ont prise pour une simple croix de procession. Bálint Hóman a démontré que la croix apostolique que le roi Étienne Ier reçut du pape Sylvestre II ne dut être qu'une croix simple, en Occident la croix lorraine n'étant pas été connue avant les croisades. En Hongrie elle n'apparut que sous le règne du roi Béla III. Il est connu par la lettre de Béla IV écrite au pape, ainsi que par la légende de Hartvik, que la croix apostolique fut portée à des occasions solennelles devant le roi. Dans ce sens ce n'est pas une croix de procession religieuse que l'on doit voir dans le motif de la croix de la pierre tombale, mais un insigne royal.

La forme de la croix montée sur un manche apparaît aussi sur les monnaies de l'époque. Les faces des monnaies portent pour la plupart les insignes suprêmes du

souverain qui les a émises. Les monnaies représentent le roi avec la couronne, le sceptre et le globe royal. L'hierarchie rigoureuse s'affirme nettement dans les frappes de l'Occident où le globe est absent sur les monnaies émises par des seigneurs féodaux mineurs, car seul l'empereur eut le droit de l'utiliser. C'est dans ce sens que la croix à longue branche devait figurer sur les monnaies de Ladislas Ier comme un insigne royal.

Les chercheurs antérieurs, grâce aux riches sources étant à leur disposition, avaient établi avec une certitude absolue que le roi André Ier fut enseveli à Tihany.

Dans les suivants nous résumerons le résultat de nos recherches en le comparant aux résultats des recherches antérieures:

1. Les fouilles de 1889 ont mis au jour une pierre tombale du XIe siècle

2. L'ornement de la pierre tombale est un insigne royal

3. Le roi André Ier fut enseveli à Tihany.

Ces trois éléments indiquent avec une grande probabilité que la pierre tombale en question avait en effet recouvert la tombe du roi André Ier.

I. Gedai

AZ EGRI VÁR XVII. SZÁZADI ALAKOS KÁLYHACSEMPÉI

Az egri vár feltárása során előkerült nagyszámú kályhacsempetöredék között van egy lovasalakos típus, amellyel egy ízben már részletesen foglalkoztak, és készítésének korát a XIV. század II. felére tették.¹ A szerző — Kádár Zoltán — később ezt az állítását maga is bizonyíthatatlannak tartotta.² Más témákkal foglalkozó dolgozatokban is utalás történt ezekre a darabokra, amikor készítésük korát már a XVI. század végére,³ illetve a XVII. század II. felére tették.⁴ Minthogy a típus első ismertetésénél kiemelték kerámiatörténeti, viselettörténeti, ikonográfiai fontosságát, és a középkori anyagi kultúra történetével foglalkozó kutatók részére is figyelemre méltónak ítélték, szükségesnek tartjuk, hogy kissé részletesebben foglalkozzunk e kérdéssel, elsősorban a korhatározás szempontjából. Az utóbbi években az egri várban végzett feltárásokon előkerültek hasonló darabok, amelyekkel kapcsolatban módunkban állt rétegtani megfigyeléseket is végezni. A rétegtani megfigyelések, valamint az említett darabokkal együtt előkerült régészeti leletekkel való összehasonlítás alapján kísérjük most meg a lovasalakos kályhacsempé készítésének korát pontosabban meghatározni és a készítő műhely helyét megjelölni.

Az egri várban 1957–63 között folyó ásátásokon előkerült töredékek alapján sikerült a lovasalakos kályhacsempéből egy mázatlan (1. kép) és egy mázas darabot kiegészíteni. A két darab egy negatívval készült, csak az egyikre, az olcsóbbra nem került máz. A jól formált, futó lovon ülő vitézen rövid dolmány és magas tollforgós süveg van. Derékán szablya függ, felemelt kezében könnyű buzogányt (?) tart. Az ábrázolás egy jó képességű mesternek (fakargónak) alkotása, amelynek népies ízt ad a ló lábai alatt növényzettel borított föld, az oldalakon és a felső sarkokban elhelyezett leveles, indás díszítés, valamint az igen hangsúlyos rozetták.

A bemutatott darab (1. kép) a Földbástya alsó termeibe vezető lépcsőlejárát felső ágában, a beszakadt boltozat alatt és felett került elő, fekáliás, sötétbarna rétegből, több más, XVII–XVIII. századi lelettel együtt.⁵ A Földbástyának ez a része a XVIII. század I. felében pusztulhatott el. Az ásátás során előkerült zöldmázás, lovasalakos töredékeket is minden esetben a felső, újkori rétegben találtuk. A mázatlan lovasalakos töredékekkel együtt került elő néhány teljesen hasonló anyagú mázatlan,

hálómintás kályhacsempetöredék és oromcsempetöredék (2–3. kép). Feltehető, hogy ezek a töredékek is a lovasalakos kályhához tartoztak. A lovas ruházata, fegyverzete és a ló szerszáma a rétegtani megfigyelésekkel egybehangzóan a kályhacsempé XVII. századi készítésére utal.⁶

Hasonló két lovasalakos, zöldmázás kályhacsempetöredék került elő a diósgyőri vár ásátásán, amelyeket ugyancsak kiegészítettek (4. kép).⁷ Ezek közül az egyik sarokcsempé. Az egri és a diósgyőri lovasalakos kályhacsempék azonos helyein felvett méretek arra utalnak, hogy egy negatívból kerülhettek ki a két különböző helyen talált darabok.⁸ A diósgyőri csempé hátkiképzése, hátpereme is egyezik az egri darabokéval. A mázban mutatkozik némi különbség, de az a két diósgyőri darab között is kimutatható.

Előkerültek az egri várásátáson — nem egy esetben a lovasalakossal együtt — egy másik típusúhoz tartozó kályhacsempé töredékei is, amelyekből ugyancsak sikerült három darabot kiegészíteni (5–6. kép).⁹ Ezek közül az egyik darab mázatlan, a másik kettő zöldmázás. Méreteik azt bizonyítják (23 × 16 × 6,5 cm), hogy a mázatlan és mázas darabok egy negatívval készültek.

A csempé közepén kiterjesztett szárnyú, felemelt bal kezében kardot tartó, másik kezével a kard hüvelyét átmarkoló angyal áll, fején glória, azon pedig kereszt. A kardot sújtásra emelő angyal kétségtelenül Szt. Mihály arkangyalt ábrázolja. A jelenet a középkori és barokk képzőművészetben egyaránt gyakran előforduló téma.¹⁰ Annál inkább érdekes számunkra ez a kályhacsempé, mert tudomásunk szerint a hazai régészeti anyagban sem ismeretes hasonló témájú darab, sőt szakirodalmunkban sem közöltek Szt. Mihály arkangyalt ábrázoló kályhacsempét.

A középkori püspöki palota NY-i, emeleti helyiségének ÉNY-i sarkában feltárt aknában találtunk egy olyan zöldmázás, angyalos kályhacsempetöredéket, amely a kályha formájára, a csempék feltehető elrendezési módjára, valamint azok készítésére is fontos adatokat szolgáltat. Az említett darab egy sarokcsempé alsó része. A csempé két lapja egymással derékszöveget zár be, amely azt bizonyítja, hogy a kályha keresztmetszete négyszögletes volt. A derékszögben beforduló féldarab töredékén felismerhető az angyalos kályhacsempé jobb fele, az előrelépő első lábbal és a mögötte levő növényzet. A töre-

¹ Kádár Z., Arch. Ért. 76 (1949) 102.

² Kádár Z., MűÉ 2 (1953) 69.

³ Méri I., Arch. Ért. 84 (1957) 201.

⁴ Kozák K., BpR 20 (1963) 176.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Adattára. Kozák K., Eger, várásátás. 1961. (Ltsz.: V. 64. 16. 1., a zöldmázás csempé ltsz. V. 64. 17. 1.)

⁶ E kérdéssel már Kádár Zoltán és Méri István részletesebben foglalkoztak idézett dolgozataikban. Kádár Zoltán közül egy olyan képet is a XVII. század II. feléből, amely a lovas viseletére nézve összehasonlítási lehetőséget nyújt. — A hálómintás kályhacsempé ltsz. V. 64. 18. 11., a párkánydaraboké V. 64. 18. 13–14. és V. 64. 19. 1., egy zöldmázás darabbé pedig V. 64. 20. 1.

⁷ Az egyik darabra már Kádár Zoltán és Méri István is hivatkozik. Méri István (i. m. 197.) az egri- és diósgyőri töredékeket egy műhely készítményeinek tartotta.

Megköszönöm Komáromy Józsefnek, hogy hozzájárult a diósgyőri lovasalakos kályhacsempék képeinek közléséhez, és K. Végh Katalinnak a kályhacsempék adatainak megküldését köszönöm.

⁸ Az egri lovasalakos kályhacsempé méretei 18 × 20, 5 × 5 cm, a diósgyőri darab pontos méretei 18 × 21 × 5 cm. A mérések azt bizonyítják, hogy egy negatívval készítették az Egerben és Diósgyőrből előkerült darabokat.

⁹ Az angyalos kályhacsempé töredékei a középkori püspöki palota emeletének ÉNY-i sarkában feltárt aknából az É-i falszorosból és a Földbástyáról kerültek elő. Ltsz.: V. 64. 14. 1–3. és egy Földbástyán előkerült (1962. I. 24.) zöldmázás darabbé pedig V. 64. 15. 1. Méretei: 16 × 23 × 5,5–7 cm.

¹⁰ Molnár A. — Német L. — Voit P. Művészettörténeti ABC (Bp. 1961) 274.

1. kép. Máztatlan és zöldmázos kályhacsempe. Egri vár, XVII. sz. vége
 Рис. 1. Изразец с зеленой поливой и без поливы. Эгерский замок, конец XVII века
 Fig. 1. Carreau de poêle non vernissé et à émail vert. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

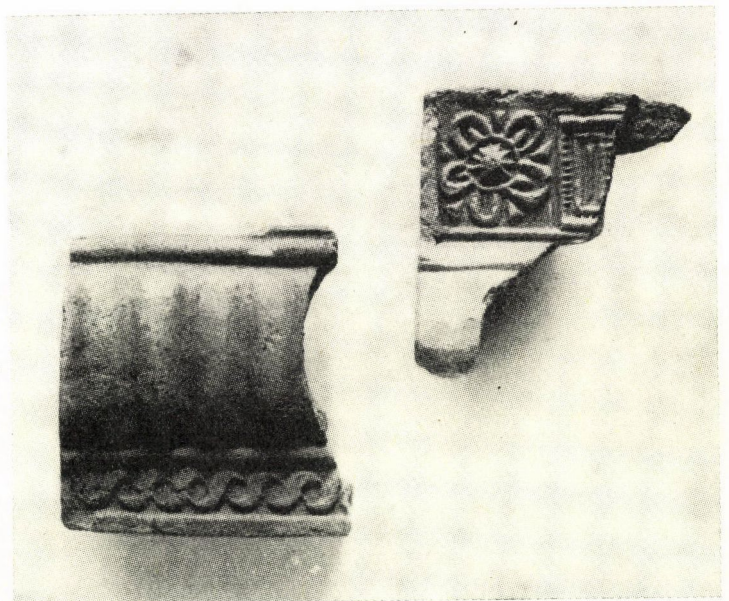
déken lemérhető ennek az oldálnak teljes szélessége, amely fele az egész csempe szélességének. A két darab égetés előtti összeillesztése is jól vizsgálható a töredéken. Egy készre elkészített egész kályhacsempét pontosan félbevágtak, majd hátkiképzését körülbelül harminc fokos szögben lemetsztették. A levágott oldalhoz illesztették az egész kályhacsempe hátkiképzés nélküli oldalát, a harmincfokos szögben lemetszett alsó hátkiképzéshez — a felső részen is hasonlóan — pedig hozzádolgozták az egész csempe minden bizonnyal ugyanolyan szögben lemetszett részeit, amint ezt az égetés előtti összesímitás nyomai jól mutatják. Az, hogy ennek a sarokcsempének két oldalán azonos ábrázolás mutatkozik, az egy sorban

végig futó angyalos kályhacsempék elrendezési módjára utal, s a fent leírt készítési eljárás pedig egy műhelyfogásra világít rá. A kályhát angyallal és hálós mintával díszített oromcsempék (7. kép) koronázták.¹¹

¹¹ Egri várásatás, 1959. II. 25—III. 3. — A vár ÉNY-i sarkán feltárt Földbástya D-i oldalán végzett terep rendezés során (1962. I. 24.) a felső törmelékben találtunk egy zöldmázos, angyalos, felső töredéket is (7. kép) egy 1680-as és egy 1707-es évszámú pénzzel együtt. (A zöldmázos oromcsempe hálómintája a 3. képen bemutatott töredékkel való kapcsolatára utal (Ltsz. V. 64. 32. l.)

2. kép. Máztatlan oromcsempe töredékei. Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 2. Фрагменты изразцов без поливы. Эгерский замок, конец XVII века
 Fig. 2. Fragments d'un carreau de fronton non vernissé. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

3. kép. Máztatlan kályhacsempe töredéke. Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 3. Фрагмент изразца без поливы. Эгерский замок, конец XVII века

Fig. 3. Fragment d'un carreau de poêle non vernissé. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

4. kép. Zöldmázás kályhacsempe, Diósgyőri vár, XVII sz. vége

Рис. 4. Изразец с зеленой поливой, замок в Дюшдье, конец XVII века

Fig. 4. Carreau de poêle à émail vert. Château-fort de Diósgyőr, fin du XVIIe siècle

Az angyalos kályhacsempe négy sarkába elhelyezett rozettás díszítés első látásra elárulja, hogy az előbb tárgyalt lovasalakos csempe készítőjének műhelyével van dolgunk. Ezt bizonyítja a földből kinövő növényzet és a sarkokat, rozettákat díszítő levelek, indák közti hasonlóság is. A vékony léckeret, a hátkiképzés formája (8. kép), a díszítésben mutatkozó hasonlóság, valamint az angyal fegyverkabátra emlékeztető ruházata és a kezében tartott kard egyenes keresztvashoz csatlakozó zárt kézfejtartója egyaránt a kályhacsempe XVII. századi készítésére utal.¹²

A fent tárgyalt lovasalakos- és angyalos kályhacsempe-töredékekkel több esetben együtt kerültek elő az egri várban azok a máztatlan és zöldmázás kétfejtű sasos kályhacsempe-töredékek, amelyeken az előbbi darabokkal közös jegyeket találtunk. Ezen egyezésekre és hasonlóságra már korábban is felfigyeltünk.¹³ Most a már közölt máztatlan darabbal teljesen egyező, kiegészíthető, zöldmázás töredéket találtunk az angyalos töredékekkel azonos rétegben (9. kép).¹⁴ E sasos kályhacsempek is rozetták díszítik a sarkait, sőt még a farktollak melletti mezőket is. A sas karmai fölött levő levéldísz pedig a lovasalakos csempe alján látható növényzetre emlékeztet. Van azonban még egy részlet, amely — bármennyire kisméretű is — kétségtelenné teszi a két kályhacsempe készítője közti közvetlen kapcsolatot. A kétfejtű sas kiterjesztett szárnyai szélén az evezőtollakat a mester (faragó) két összefutó vonal által határolt keskeny mezőbe húzott, megközelítőleg függőleges és párhuzamos vonalakkal ábrázolta (9. kép), a lovas süvegét díszítő tollforgó tollaihoz hasonlóan (1. kép).

A lovasalakos-, az angyalos és a fenti kétfejtű sasos kályhacsempeknél egyaránt előfordul az egri várban máztatlan és mázas darab, sőt hátkiképzésük is igen hasonlít egymásra (8. kép). Az említett egyezések és hasonlóságok mellett ezek is a közös műhelyre utalnak, amely egyaránt készített máztatlan és zöldmázás kályhákat is. A három típus darabjai egy kályhához tartozhattak, de az is elképzelhető, hogy csak két-két darab tartozott egy kályhához vagy esetleg egy másik eddig még nem tárgyalt típus darabja is e kályhákhöz tartozott.¹⁵

Van még egy fajta kétfejtű sasos, zöldmázás kályhacsempe, amelynek töredékei ugyancsak az angyalos töre-

¹² Szendrei J., Magyar hadtörténeti emlékek. (Bp. 1896) 319., 344. — Az itt idézett munka 319. oldalán látjuk Szunyogh Gáspár képét, aki Buda ostromában is részt vett és 1727-ben halt meg. Mint Szendrei János írja, a kép azért is érdekes, mert megismerhetjük arról egy ezredes vagy tábornok hadi öltözetét a XVII. század végétől. A kabát — amely igen hasonlít a kályhacsempe angyalának öltözetéhez — tulajdonképpen a páncélt helyettesíti, s rendszerint 20–30 rétselyemből és vászonból varrták. — A 344. oldalon viszont egy hegyes tőr-kardot közöl Szendrei a XVII. századból, amelynek keresztvasa és kézfejtartója az angyal kezében tartott kardra emlékeztet bennünket. A Nemzeti Múzeum Fegyvertárában is sok hasonló tőr-kardot őriznek a XVII. századból. (Kádár Zoltán is közöl egy angyalos töredéket, de az alsó részről nem ismerhette fel az angyalt. A rozetta alapján azonban kapcsolatba hozta a lovasalakos kályhacsempeével. A töredéket a Képes Krónika miniaturái alapján tévesen Nagy Lajos korára datálta.

¹³ Kozák K., i. m. 176–177. (A dolgozatban az 50. képen közöltünk egy máztatlan, kiegészített darabot, amely a mázas darabbal egy negatívval készült, mérete: 21,5 × 21,5 × 6,5 cm.)

¹⁴ Egri vár, Földbástya, 1960. XII. 7. A középkori püspöki palotában és környékén más időpontban is találunk népies, mázas és máztatlan kályhacsempe-töredékeket lovasalakos és angyalos töredékekkel együtt. Ltsz. V. 64. 27. 1. Méretei: 20 × 21 × 5,5 cm.

¹⁵ Elsősorban a párkánydarabok hiányos volta nehezíti meg a kályha rekonstrukciójának elkészítését.

5. kép. Mázatlan kályhacsempe Szt. Mihály arkangyal alakjával díszítve. Egri vár, XVII. sz. vége
 Рис. 5. Изразец без поливы, украшенный фигурой Св. Михаила. Эгерский замок, конец XVII века
 Fig. 5. Carreau de poêle non vernissé orné de la figure de l'archange Saint Michel. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

dékekkel azonos rétegből kerültek elő.¹⁶ A sas alakja jóval naturalisztikusabb mint az előbbi (10. kép), viszont az sokkal egyénibb és mozgalmasabb (9. kép). A kompozíció azonban hasonló. A csempe sarkait itt is rozetták díszítik, a sast pedig pontkörös keretelésen belül

helyezték el. A népies kétfejű sasos darabbal szemben ez kissé levegősebb, de egyben üresebb is. Ezt a csempét is vékony léckeret szegélyzi, és hátkiképzése az előzőekhez hasonló (8. kép). A hátkiképzés alakításával kapcsolatban megfigyeltük, hogy ennél a típusnál a sarko-

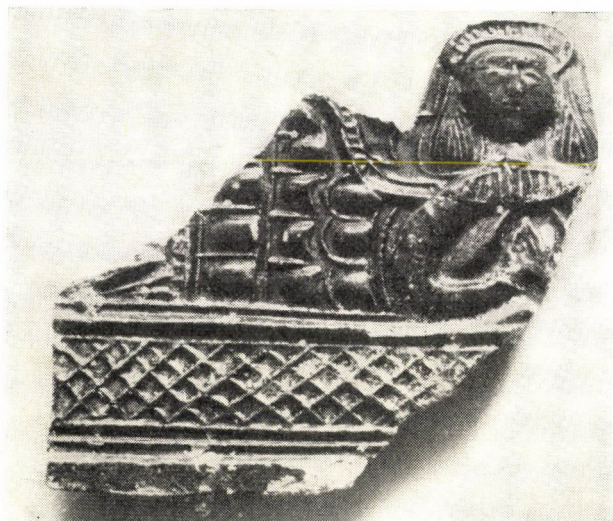
¹⁶ Egri vár, várudvar ÉNY-i sarka. 1963. IV. Ltsz.: V. 64. 28. 1. Mérete: 19×20,5×5 cm. Találtunk egy e típushoz tartozó mázatlan féldarabot (töredéket) a

Földbástya É-i lejárataánál a mázatlan lovasalakos töredékekkel azonos rétegben.

6. kép. Zöldmázos kályhacsempe, Szt. Mihály arkangyal alakjával díszítve. Egri vár, XVII. sz. vége
 Рис. 6. Изразец с зеленой поливой, украшенный фигурой Св. Михаила. Эгерский замок, конец XVII века
 Fig. 6. Carreau de poêle à émail vert, orné de la figure de l'archange Saint Michel. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

7. kép. Zöldmázos oromcsempe, Szt. Mihály alakjával díszítve
 Рис. 7. Изразец с зеленой поливой, украшенный фигурой Св. Михаила
 Fig. 7. Carreau de fronton à émail vert, orné de la figure de Saint Michel

kat kissé lemetszették, keskeny lapot alakítottak ki azon. Hasonló kiképzést figyeltünk meg egy másik típushoz tartozó saroktöredéken is, ahol a sarkot díszítő rozettához indadisz csatlakozik, és a vékony léckeret belső oldalát fűrészfogas díszítés kereteli. A töredéket áttetsző, világoszöld máz fedi.¹⁷

A fent leírt darabhoz nagyon hasonlít az a kétfejű sasos, zöldmázos kályhacsempetöredék, amelyet az É-i falszorosban találtunk, angyalos és népies sasos töredékekkel együtt az újkori, felső rétegben (11. kép).¹⁸ Felső részén az ilyen típusú sasos kályhacsempék sarkait díszítő egyik rozetta széle, s az abból kinövő indás díszítés látható, amely hozzákapcsolja ezt a darabot az angyalos- és lovasalakos kályhacsempék csoportjához. Van azonban még egy másik olyan részlet is ezen a töredéken, amely az angyalos kályhacsempénél is megtalálható. A sas körvonalait „párhuzamosan” követő plasztikus vonalhoz hasonló kereteli az angyal szárnyát és ruházatát is. Ez a keretelő vonal, az indás rozetta, a szárnyak fölé helyezett virágdísz és a fejek közti, eredeti formáját elvesztő díszítő szerepet betöltő „korona” jóval mozgalmasabbá teszi ezt a darabot az előbb tárgyalt, realisztikusabb, levegősebb kályhacsempénél (10. kép) és közelebb hozza a dolgozatban leírt többi csempéhez.

Ez a most tárgyalt töredék (11. kép) adja meg az összekötő láncszemet ahhoz a zöldmázos, kétfejű sasos kályhacsempéhez, amely az ásátás rétegtani megfigyeléseivel összhangban — megközelítő pontossággal — meghatározza a dolgozatban tárgyalt típusok készítésének idejét. Ezen a kályhacsempén hasonló kétfejű sas van, mint az előző kettőn és olyan indás rozetta a sarkokban, amilyent az előző darabnál láttunk (12. kép).¹⁹ A különbség csak az, hogy a szárnyak fölé tett virágdísz helyén itt 1682-es évszám — a negatív készítésének ideje — olvasható. A díszítés koncepciója azonos a dolgozatban tárgyalt kétfejű sasos kályhacsempékével, pontkörös keretbe komponált. Az előző darabbal részleteiben is megegyezik: indás rozetta, „korona”, a sást hangsúlyossá tevő, „párhuzamosan” futó vonalas keretezés, a szárny felső vonala, a nyak és szemek alakítása. A sarkokban levő indás rozetták, a karmok alatti íves, hálómintás mezők, a farktollak formája és a vékony léckeretet belülről szegélyező fűrészfogas díszítés — a sas formájának naturalisztikusabb megfogalmazása ellenére — közel hozza ezt a típust a közölt népies, kétfejű sasos kályhacsempéhez (9. kép), s azon keresztül a lovasalakos és angyalos típushoz is.

A fentiekben kívül elsősorban a lelőköriülmények és a készítményekben mutatkozó egyezések támasztják alá az 1682-es évszámú, kétfejű sasos kályhacsempe kapcsolatát az itt tárgyalt típusokkal. Ehhez a típushoz tartozó zöldmázos töredékek nagy számmal kerültek elő a Földbástya D-i oldalán folyó tereprendezési munkák során. A meredeken lejtő domboldal felső rétegében ugyanazon a napon és helyen zöldmázos, angyalos töredékeket is találtunk.²⁰ A Földbástyán előkerült töredékek között van egy olyan darab, amelynek hátsó peremét pontosan úgy metszették le — keskeny lapot kialakítva —, mint a másodszor tárgyalt zöldmázos, két-

¹⁷ Egri vár, Földbástya D-i külső oldalánál folyó tereprendezés során (1962. I. 24.) Mérete: 19 × 8,5 × 5 cm. Ezek a darabok (Ltsz.: V. 64. 30. 1–2. és V. 64. 31. 1.) a később tárgyalandó, 1682-es típus (12. kép) csoportjába tartoznak.

¹⁸ A töredék Ltsz.: V. 64. 29. 1. (mérete: 8,5 × 6,5 cm).

¹⁹ Eger, Dobó István Vármúzeum L. sz. 57. 16. 1. Mérete: 21 × 21,5 × 6 cm. — *Kozák K. i. m.* 175–176; 49. kép.

²⁰ A 11. jegyzetben említettük már, hogy egy angyalos töredékkel együtt találtunk egy 1680-as és egy 1707-es pénzt is. Ugyanezen a napon előkerültek itt zöldmázos népies- és zöldmázos, 1682-es évszámú sasos töredékek (1962. I. 24.) A tárgyalt felső törmelékrétegekben (Földbástya, É-i falszoros) több XVII. sz. végi és XVIII. századi pénzt találtunk.

fejú sasos kályhacsempe sarkait (10. kép). Ez a készítési mód viszont annyira jellegzetes — szinte érzi az ember az azonos kéz mozdulatát —, hogy ennek alapján a két típust egy műhely készítményének tarthatjuk, a kettő között tárgyalt töredékekkel együtt (11. kép). Egy másik itt talált zöldmázos saroktöredék — ez is az 1682-es típushoz tartozik — viszont azt bizonyítja, hogy ezek a darabok is négyzetes keresztmetszetű kályhákhoz tartoztak, s valószínűleg egy sorban egyforma csempék voltak mint az angyalosoknál, mert a derékszögben beforduló féldarabot egy egész sasos csempéből vágták le. Ez egyben a készítmény azonosságára is utal. A hátperecs sarkainak összedolgozása is hasonlóan mutatkozik a leírt angyalos saroktöredékéhez, bár ennél nem figyelhető meg olyan pontosan a készítmény.

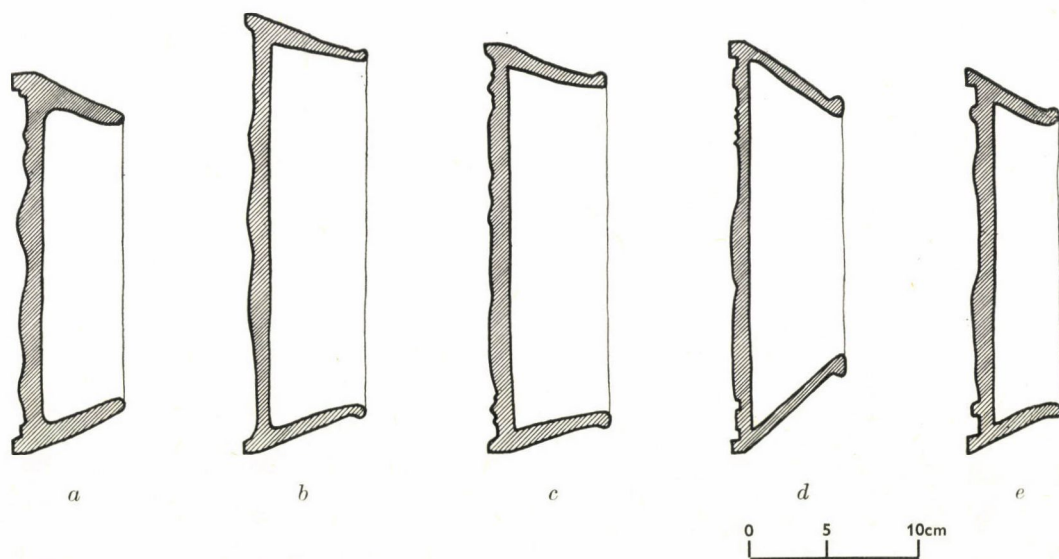
A fent elmondottak alapján az a véleményünk, hogy a lovasalakos-, az angyalos- és a népies, kétfejú sasos kályhacsempék negatívjai egy mesternek (fagaragónak) alkotásai, s a közölt darabok — a többi sasos csempével együtt — azonos vagy esetleg azzal szoros kapcsolatban álló műhelyből kerültek ki 1682 táján.

A pénzekkel és egyéb újkori leletekkel meghatározott felső történelmi korok, a lelőhelyek, a most tárgyalt darabok közti összefüggések megerősítik, sőt bizonyítják a fenti korhatározás helyességét, egyben a készítő műhely helyére vonatkozólag is fontos adatot szolgáltatnak.

Az 1682-es évszámmal jelzett kétfejú sasos kályhacsempe a jelzett időben nem készülhetett Egerben, amelyet akkor még a törökök tartottak megszállva. A fentiekből következik, hogy a többi ismert darab sem. Elképzelhetetlen, hogy a várat és a várost hatalma alatt tartó török megengedte volna a császár címerével díszített kétfejú sasos vagy akár a Szt. Mihály arkangyalos és a magyar lovas alakját formázó kályhacsempe készítését, esetleg más városból való behozatalt az egri várba, amikor azt még Buda visszavétele után is erősen tartot-

ták 1687 decemberéig.²¹ Ezek a kályhacsempék véleményünk szerint nem Egerben készültek, kivéve talán a naturalisztikusan ábrázolt zöldmázos kétfejú sasos kályhacsempét és az ahhoz igen hasonló töredéket (10–11. kép), amelyeknek mérete is arra utal ($19 \times 20,5 \times 5$ cm), hogy ezek már az évszámok darab ($21 \times 21, 5 \times 6$ cm) után készültek. Természetesen készülhettek ezek is az előzőekkel egy műhelyben is, esetleg valamivel később.

A diósgyőri várban előkerült, itt is közölt zöldmázos, az egri darabokkal azonos méretű, egy negatívval készített lovasalakos kályhacsempe (4. kép) talán megadja a választ, hol is készültek a dolgozatban közölt, több típushoz, de minden bizonnyal azonos műhelyhez tartozó darabok. A készítő műhely véleményünk szerint Miskolcon volt, ahol a fazekas-kályhás mesterségnek régi hagyományai voltak, sőt 1596-ig Eger számára is dolgoztak.²² Bár Miskolc is sok zaklatáson esett át az ezután következő évtizedekben és kályhásokról csak a század vége felé ismerünk újabb adatokat, számolhatunk e mesterség folyamatos munkájával. Minden bizonnyal felélesztették a régi kapcsolatokat, és azonnal felkeresték áruikkal a régi piacot, Egert, amint erre lehetőségük nyílt. Az első adat ez időben 1683 elejéről ismeretes, tehát majdnem az évszámok, kétfejú sasos kályhacsempe készítésével egyidőből, amely „Az Oscholába kemence csináló Fazekas embereknek...” fizetéséről tudósít bennünket.²³ Minden bizonnyal helyi mesterek lehettek ezek a fazekasok, és nem szólhat ez ellen az sem, hogy néhány évvel később a miskolci piacra behozott edény-nemű árusítási szabályozásáról is ismerünk adatokat. Ilyen természetű rendelkezéseket a miskolci fazekasoknak jóval később, az 1767-ben adott új céhszabályzatban is találunk.²⁴ Úgy gondoljuk, hogy az 1682-ben készített kétfejú sasos kályhacsempe negatívját vették elő a miskolci kályhások akkor, amikor az 1687 decemberében felszabadított egri vár részére sürgősen kályhák készítették. A császár címerével, a lovas vitéz vagy

8. kép. Kályhacsempék metszetei: a) lovasalakos, b) Szt. Mihály arkangyalos, c) kétfejú sasos (népi), d) kétfejú sasos (1682), e) kétfejú sasos (=10. kép). Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 8. Профили изразцов: a) с фигурой всадника, b) с фигурой Св. Михаила, c) с изображением двуглавого орла (народный), d) с изображением двуглавого орла (1682), e) с изображением двуглавого орла (= рис. 10). Эгерский замок, конец XVII века

Fig. 8. Coupes de carreaux de poêles: a) à figure de cavalier, b) à l'archange Saint Michel, c) à aigle à deux têtes (populaire), d) à aigle à deux têtes (1682), e) à aigle à deux têtes (= fig. 10). Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

²¹ Pataki V. Az egri vár élete. (Eger 1934) 33.

²² Voit P. MŰE 3. (1954) 113–120.

²³ Voit P., i. m. 120. (Miskolc Város Levéltára,

Miskolc Város Számadaskönyve, 1683. január 14.)

²⁴ Szendrei J., Miskolc város története. II. (Miskolc 1904) 579.

9. kép. Zöldmázos, népies ízlésű, kétfejű sasos kályhacsempe, Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 9. Изразец с зеленой поливой, выполненный в народном вкусе с изображением двуглавого орла. Эгерский замок, конец XVII века

Fig. 9. Carreau de poêle à email vert, orné d'un aigle à deux têtes, d'un style populaire. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

Szt. Mihály arkangyal alakjával díszített kályhák egyaránt kedveltek lehetnek a várban berendezkedő sereg vezérkarának körében. E sereghez tartozott a több ezer hajdút és huszárt vezérlő Koháry István is.²⁵ Ő és tisztársai különösen szerethették a lovasalakos kályhákat, amelyen a vezérletük alatt harcoló magyar huszár alakját látták. Az egri várban feltárt, most közölt kályhacsempek a helyreállított középkori palotából és környékéről kerültek elő, tehát igen valószínű, hogy nagyobb részét a palotában egykor álló kályhákhoz tartozhattak. A középkori püspöki palota később is a várparancsnokok, tisztek lakhelye volt. E palota részére készíthették a lovasalakos, angyalos és kétfejű sasos kályhákat, közvetlenül a vár visszavétele (1687) utáni években, évtizedben.

Az egri lovasalakos kályhacsempeknek és a csoportjukba sorolt daraboknak feldolgozásával — a pontosabb korhatározáson keresztül — lehetőség nyílik néhány kerámiatörténeti, viselettörténeti, de elsősorban módszertani kérdés tisztázására is. A kerámiatörténeti kutatás szempontjából igen értékesek azok a darabok, amelyek készítésének kora a rajta található évszámmal vagy esetleg más módon pontosan meghatározható. Az ilyen tárgyakon található ábrázolások sok esetben viselettörténeti, fegyvertörténeti és más szempontból is értékesek lehetnek. A készítményekben fellelhető jellegzetességek viszont műhelyek vagy típusok közti kapcsolatra utalhatnak vagy esetleg bizonyíthatnak. Az évszámok darabok azonban a kutatás szempontjából is igen értékesek, különösen akkor, ha azok feltárás során kerülnek elő. Ilyen esetben rétegek korának meghatározására is alkal-

10. kép. Zöldmázos kályhacsempe, Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 10. Изразец с зеленой поливой. Эгерский замок, конец XVII века

Fig. 10. Carreau de poêle à email vert. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

masak, nem egy esetben pénzekkel egyenértékűek. Míg a pénzek azonban csak a rétegben előkerült leletek korának meghatározásához nyújthatnak segítséget, az évszámos tárgyakon található jegyek más kapcsolatok kiderítéséhez is hozzásegíthetnek bennünket. Ilyen módon kíséreltük meg az egri vár lovasalakos kályhacsempejének korát meghatározni, amelyet a korábbi viselettörténeti és fegyvertörténeti összehasonlítással nem sikerült megoldani. A nadabi kályhacsempek esetében hasonló helyzet adódott. Méri István idézett dolgozatában más módszerekkel, a történeti forrásanyag, a készítmény és a többi lelet tanulságának összevetése alapján szolgáltat biztosabb adatokat a nadabi kályhacsempe korának meghatározásához. A viselet párhuzamai az előzők mellett jóval kisebb szerephez jutnak. Ezért nem kíséreltünk mi viselettörténeti párhuzamok keresésével és a ruházat, fegyverek, lószerszám részletesebb leírását sem adtuk. A pénzekkel és évszámos kályhacsempetörödékekkel pontosan meghatározott rétegek és az ott előkerült leletek közti összefüggések vizsgálatán keresztül, a történeti adatok figyelembevételével kíséreltük meg a pontos korhatározást, hogy így kerámiatörténeti és viselettörténeti szempontból egyaránt értékes darabokhoz jussunk. A lovasalakos kályhacsempe korának meghatározása lehetővé teszi, hogy néhány kerámiatörténeti kérdésben világosabban lássunk.

Eddigi ismereteink alapján a tiszántúli és dunántúli „népies” kályhacsempeket mázatlanoknak, a Felvidék-peremieket mázasnak tartották, összefüggésbe hozva ezt az ottani műhelyek fejlettségével.²⁶ Megfigyeléseink módosítják ezt, hisz Egerben igen sok mázatlan törödéket találtunk a Felvidék-peremi egri—diósgyőri lovasalakos kályhacsempéből, sőt a most e csoportba sorolt Szt. Mihály arkangyalos és kétfejű sasos kályhacsempékből is. Így tehát a mázas vagy mázatlan csempe csak ezen az alapon nem sorolható egy fejlett vagy egy fejletlenebb műhely készítményei közé. Különösen akkor nem, ha azok készítése között két évszázad különbség mutatható ki. A fent említett dunántúli „népies” kályhacsempék ugyanis a XV. sz. II. felében készültek,²⁷ az egri—diósgyőri pedig a XVII. sz. II. felében. Ha ezen utóbbi darabokat összevetjük például a sümegi

²⁵ Pataki V., i. h. — A dolgozatban közölt kályhacsempék kiegészítését Horváth János és Rozsnyói Márton, a fényképeket Sz. Kovács Éva, a rajzokat Kremicsán Ilona készítette, a mérések ellenőrzésében Holl Imre vett részt. E helyen mondok köszönetet mindnyájuknak.

11. kép. Zöldmázás, kétfejű sasos kályhacsempé töredéke.

Egri vár, XVII. sz. vége

Рис. 11. Фрагмент изразца с зеленой поливой, орнаментированный изображением двуглавого орла. Эгерский замок, конец XVII века

Fig. 11. Fragment d'un carreau de poêle à émail vert, orné d'un aigle à deux têtes. Château-fort d'Eger, fin du XVIIe siècle

várban feltárt zöldmázás, kétfejű sasos kályhacsempékkel, amelyek ugyancsak a XVII. sz. II. felében készültek az egyik darabon látható 1670-es évszám szerint,²⁸ mesterségbeli tudásban nem igen mutatható ki különbség közöttük.

Itt emlékezem meg még arról, hogy az egri—diósgyőri lovasalakos kályhacsempét Méri István egy „népi” mester, új önálló kompozíciójának tartja, de a lovas és a ló tartásában a Szt. György ábrázolások mintaképét véli.²⁹ Úgy gondoljuk, ez esetben nincs erről szó. Az egri—diósgyőri lovasalakos csempé ábrázolása nagyon realisztikus, azt ábrázolja a „népi” mester, amit az életben lát. Ehhez hasonló felfogásban készült, de vagy száz évvel korábban a füleki, többszínmázás, huszárt ábrázoló, valamint a Méri István által közölt másik három lovasalakos kályhacsempé is. Szt. György ábrázolásos kályhacsempét ismerünk még a XVII. század-

12. kép. Zöldmázás kályhacsempé, Egri vár, 1682

Рис. 12. Изразец с зеленой поливой. Эгерский замок, 1682

Fig. 12. Carreau de poêle à émail vert. Château-fort d'Eger, 1682.

ból is, de az más környezetben élő emberek számára készülhetett, feltehetően korábbi előképek alapján.³⁰

Az egri vár itt közölt XVII. sz.-i alakos kályhacsempéi a „népies”-nek nevezett csoportba tartoznak, amelyre utal a tér- és alakábrázolás, az aránytalanságok, valamint a gazdag díszítőkedv.³¹ Az egri kályhacsempék e csoportjának feldolgozásával a magyar kerámiatörténet néhány kérdését kívántuk tisztázni, s a kutatást ikonográfiai adatokkal és műhelykérdésekkel bővíteni.

Kozák Károly

LES CARREAUX DE POÊLE FIGURÉS DU XVIIe SIÈCLE TROUVÉS DANS LA FORTERESSE D'EGER

Resumé

Dans son étude, l'auteur se propose de présenter un groupe de fragments de carreaux de poêle mis au jour en grand nombre par les travaux de dégagement effectués dans la forteresse d'Eger. L'un des types de ce groupe, celui qui porte une figure de cavalier (fig. 1 et 4), a fait plusieurs fois l'objet de études des spécialistes qui ont mis la date de leur fabrication d'abord à la seconde moitié du XIVe siècle, puis à la fin du XVIe ou à la seconde moitié du XVIIe siècle. Grâce à des fragments analogues mis à découverte lors des fouilles effectuées entre 1957 et 1963, il a été permis de compléter un carreau de poêle non vernissé (fig. 1) et un à émail vert, et de détacher des pièces trouvées avec les fragments un groupe «populaire» consistant de carreaux sortis du même atelier. Outre la similitude et l'identité de la forme

et de la composition, l'appartenance au même groupe de ces carreaux est étayée par les observations de l'état des couches. Les carreaux de poêle datés et non datés portant des aigles à deux têtes ont, en considération des couches datées par les monnaies, corroboré les constatations relatives au temps de leur confection, aussi ont-ils aidé à déterminer l'endroit probable de leur fabrication.

C'est avec les carreaux de poêle bruts, non émaillés et décorés de figures de cavalier (fig. 1) que furent mis à découverte des fragments de carreaux de corniche faits sans aucun doute pour le même poêle ou fabriqués dans le même atelier (fig. 2), ainsi que le fragment d'un carreau à ornement géométrique (fig. 3). Des fragments de carreaux de corniche analogues furent trouvés dans la forteresse aussi ailleurs, dans des variantes à émail vert.

²⁶ Méri I., i. m. 197.

²⁷ Kozák K., XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I (1963) 143—150. Az oroszlános kályhacsempékkel azonos rétegből kerültek elő a dunántúli „népies” lovas

kályhacsempék töredékei is.

²⁸ Kozák K. BpR 20 (1963) 175.

²⁹ Méri I. i. m. 199.

³⁰ Kozák K. BpR 20 (1963) 1969, 11. kép.

³¹ Méri I. i. m. 196.

Un fragment, portant le même motif que le carreau de poêle à figure de cavalier, fut mis au jour au cours des travaux de dégagement du château-fort de Diósgyőr (Miskolc) (fig. 4), ce qui dirige notre attention sur Miskolc, ville qui, au temps présumé de la fabrication des carreaux de poêle, donc au XVIIe siècle, était économiquement assez développée et n'appartenait pas au territoire occupé par les Turcs.

Des similitudes de la forme des pièces permettent d'établir d'une manière sûre que c'est de ce groupe que fait partie le carreau de poêle orné de la figure de l'archange Saint Michel, dont les fragments furent trouvés avec ceux qui portaient des figures de cavalier et l'aigle à deux têtes (fig. 5—7). Parmi ces pièces il y a aussi bien des fragments à émail vert que des fragments non vernissés. Le poêle composé de ces carreaux était couronné d'une corniche d'un décor analogue (fig. 7). Les rosaces et les ornements à rinceaux et à feuilles disposés dans les angles des carreaux prouvent que ceux-ci furent fabriqués dans le même atelier que les carreaux à figures de cavalier, et qu'ils appartenaient sans doute au même poêle. Le modelé des figures, les motifs décoratifs ainsi que la composition indiquent que les pièces présentées sont les produits d'un atelier «populaire».

Les fragments de carreaux de poêle aux figures de cavalier et de Saint Michel ont été trouvés presque toujours avec les fragments de carreaux décorés de l'aigle à deux têtes. Il y a parmi ceux-ci une pièce de goût «populaire» (fig. 9), qui relie les autres carreaux à aigle à deux têtes trouvés à Eger (fig. 10, 12) aux pièces ornées de figures de cavalier et de Saint Michel. Sur l'un des carreaux de poêle à émail vert et orné d'un aigle à deux têtes (fig. 12) on lit la date 1682, ce qui est fort important sous deux rapports. D'une part elle détermine en accord avec les monnaies trouvées dans la couche supérieure, mais encore plus exactement, la date de la fabrication des carreaux de poêle à aigle à deux têtes et des autres carreaux aux figures de cavalier et de Saint Michel trouvés ensemble, et d'autre part elle indique que ces pièces n'ont pas pu être produites à Eger, ville qui dans ces temps-là était encore occupée par les Turcs. Il est inconcevable que les Turcs qui dominaient la forteresse et la ville auraient permis de fabriquer des poêles décorés des armes de l'ennemi (aigle à deux têtes), de son saint patron et de son héros équestre. Il est bien plus vraisemblable que les poêles aient été fabriqués quelque part ailleurs avec l'aide de matrices faites en 1682, année où à Eger, libéré en décembre 1687, on en avait urgemment besoin de poêles. Cet endroit ne dut pas être très éloigné d'Eger. Étant donné que dans la forteresse de Diósgyőr, située dans la proximité immédiate

de Miskolc, on a mis à découverte une pièce dont les dimensions étaient les mêmes que celles du carreau de poêle à émail vert et orné d'une figure de cavalier, trouvé dans la forteresse d'Eger, nous pensons que les carreaux étudiés ont dû être également fabriqués à Miskolc. Cette supposition se trouve étayée par le fait que Miskolc n'appartenait pas au territoire dominé par les Turcs. A en juger sur les indices, la vie économique était dans ces temps-là assez développée dans la ville de Miskolc qui eut déjà antérieurement, au XVIe siècle, des rapports avec Eger dans le domaine de la fabrication de poêles. (Les fouilles effectuées dans la forteresse d'Eger ont livré nombreux fragments de carreaux de poêle à émail vert et signés du nom de Mihály Miskolczy.) Les anciennes relations furent en toute certitude renouvelées, et dès que l'occasion se présentait les artisans se rendirent à Eger pour y placer leur marchandises.

Le classement des carreaux de poêle d'Eger ornés de figures de cavaliers ainsi que des pièces appartenant à ce groupe, nous a permis d'éclaircir, grâce à la datation plus précise, quelques problèmes de l'histoire de la céramique, du costume, et de la méthodologie, même de poser des questions y relatives. Au point de vue de la recherche de l'histoire de la céramique sont très importantes les pièces dont l'année de la fabrication peut être déterminée avec précision grâce aux dates qui y sont inscrites, ou éventuellement par un autre moyen. Les représentations que ces pièces portent sont dans nombreux cas fort précieuses pour l'histoire du costume et des armes, et sous d'autres rapports. Les pièces trouvées lors des fouilles pourraient nous offrir une aide efficace pour déterminer l'époque des couches et des fragments livrés par celles-ci. Dans le cas présent il était possible de modifier quelque peu les opinions sur le développement des ateliers des carreaux de poêle de style «populaire» de la Transdanubie et des contrées au-delà de la Tisza.

Les carreaux de poêle du XVIIe siècle publiés dans cette étude et trouvés dans la forteresse d'Eger, appartiennent au groupe «populaire» du pays, ce qu'est indiqué par l'aménagement de l'espace, la représentation des figures, les disproportions, ainsi que le goût des riches ornements. Le lieu de leur fabrication, comme il est à présumer, était Miskolc, et leur confection se situait probablement aux années entre 1687 et 1695. Par le dépouillement de ce groupe de carreaux de poêle d'Eger nous avons désiré d'élucider quelques problèmes de l'histoire de la céramique hongroise, et de fournir de nouvelles données iconographiques à la recherche tout en soulignant l'importance des problèmes relatifs aux ateliers.

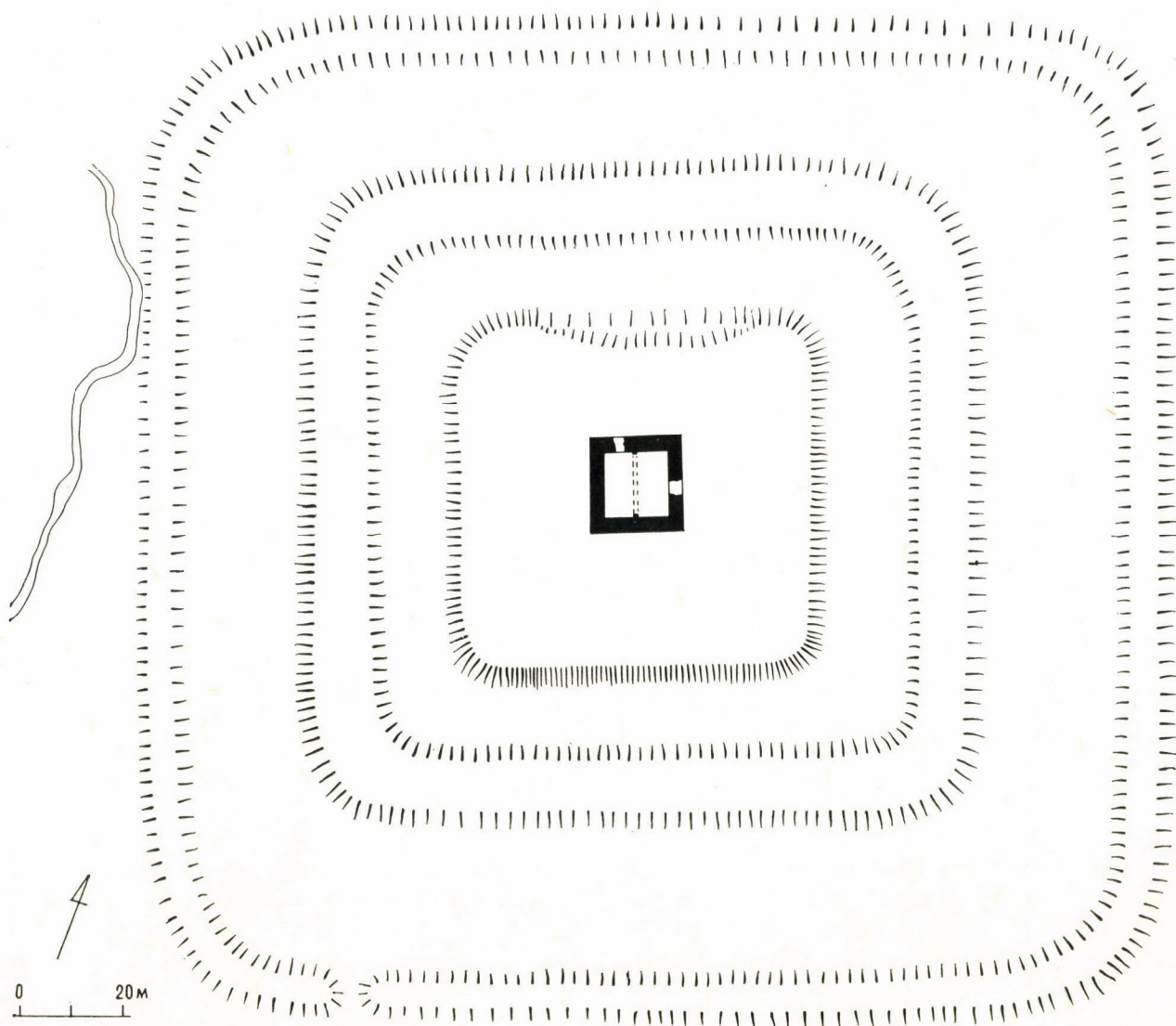
K. Kozák

KÁRPÁTALJAI KÖZÉPKORI VÁRAK

Kárpátalja, Ukrajnának történelmi és régészeti vonatkozásban egyik legkevésbé kutatott területe. Az itt levő régészeti és műemlékek nagy részét még nem kutatták fel. Ez egyaránt vonatkozik mind az őskori, mind a középkori emlékekre. Ezek közül az emlékek közül igen sok nagy jelentőségű mind a Szovjetunió, mind pedig Magyarország történetére nézve.

Az utóbbi években Kárpátalján feltártak néhány erődített és nyílt szláv települést, valamint temetőket is. Ismerünk ezen a kis területen jelentős mennyiségű várromot is. Sajnos, Kárpátalja kővárait ez ideig még igen kevésbé kutatták. Keletkezésükről, beosztásukról, építészeti sajátosságairól a legkülönbözőbb vélemények hangzottak már el, nagyobb részt azonban minden bizonyíték nélkül.

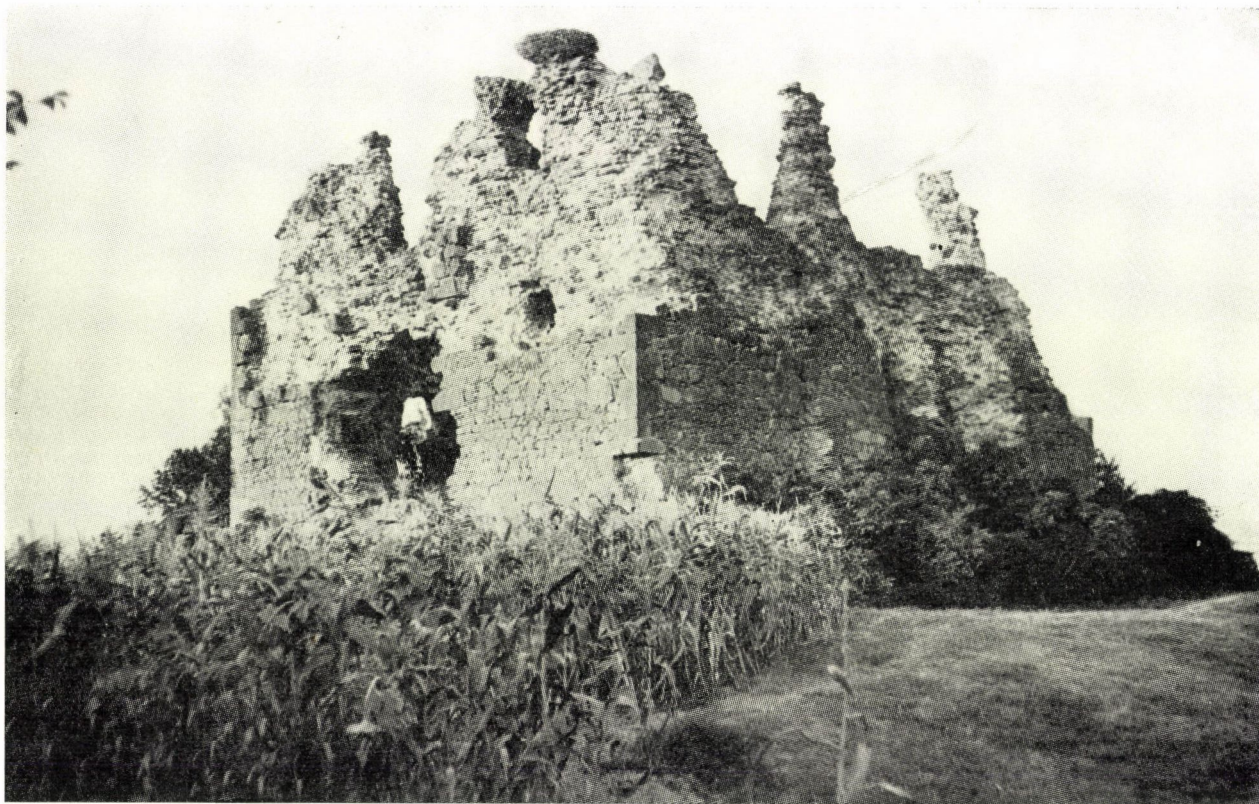

1. kép. A szerednyei vár alaprajza

Рис. 1. План замка Середне

Fig. 1. Plan du château-fort de Szerednye

2. kép. A szerednyei vár
Рис. 2. Замок Середне
Fig. 2. Le château-fort de Szerednye

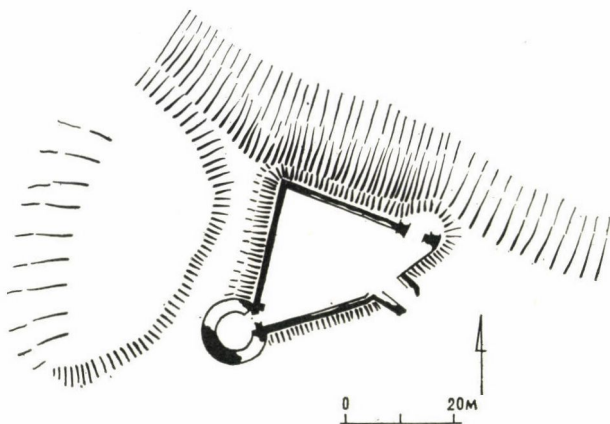
Az írásbeli források alapján és az általános történeti elképzelésekből kiindulva, Kárpátalja várai a magyar várépítészeti emlékeihez kapcsolódnak.¹

A magyar várakkal foglalkozó irodalomban, ennek ellenére — az egy Munkács vára kivételével — nem esik szó ezekről az emlékekről.²

E tanulmányban három középkori vár — Szerednye, Kovászó és Nyevice — történetét ismertetjük.³

A szerednyei vár a község DNY-i részén, sík területen helyezkedik el és tulajdonképpen egyedülálló négyzetes toronyból áll (1. és 2. kép). A torony külső méretei $18,5 \times 18,5$ m, a falak vastagsága 2,65 m. A falak általá-

ban 8–9 m magasságig megmaradtak, sőt egyes részei a 12 m-es magasságot is elérik. Belül — az alsó részben feltétlenül — a torony tere vékony fallal kétfelé volt választva. A toronynak legalább három szintje volt, a fal belső részén látható gerendalyukak tanúsága szerint. Bár a fal néhány helyen rongált, ezek a hiányok azonban nem a bejárat nyomai, a földszinten ilyen nem volt. A harmadik szinten, a fal belső oldalán kémény (?) nyomai láthatók. A falakat faragatlan kövekből építették mészhabares kötéssel. A falak felületét azonban nagyobb és pontosan megválogatott, a külső oldalukon simára faragott kövekből építették. A sarkokon nagy méretű faragott köveket építettek be. Itt-ott — főleg az ívek-nél — téglát is találunk a falazatban. A téglák $4-4,5 \times 14 \times 26-27$ cm méretűek. A torony egy — a szélek felé kissé lejtő — sík téren áll. A tornyot széles, de nem mély árok veszi körül, melyet egy még szélesebb árok kerít. Az árkok és a köztük levő töltésszerű magaslatok alaprajzilag négyzetes formát adnak. A vár teljes területe, a külső sáncra mérve 195×195 m. A rendelkezésünkre álló adat szerint a toronytól 17 m-re kőfal haladt el régebben, azonban ez ma már teljesen elpusztult.⁴

3. kép. A kovászóai vár alaprajza
Рис. 3. План замка Квасово
Fig. 3. Plan du château-fort de Kovászó

¹ Нееди, З. Р., История Закарпатской Руси до XIV ст. Известия АН СССР. Серия истории и философии. 4 (1954) 211.

² Gerő L., Magyarországi várépítészeti. (Bp. 1955) 132.

³ A vizsgálat 1962-ben folyt le. A felmérést Je. Mitrofanov, L. Molitvin és A. Rappoport végezte a szerző vezetésével. Egyúttal kifejezzük itt köszönetünket Gerevich Lászlónak (Budapest) és SZ. I. Penjaknak, akik egyes írásos források adataival szolgáltak.

⁴ Сова, П.: Архитектурные памятники Закарпатья. (Ужгород 1961) 13.

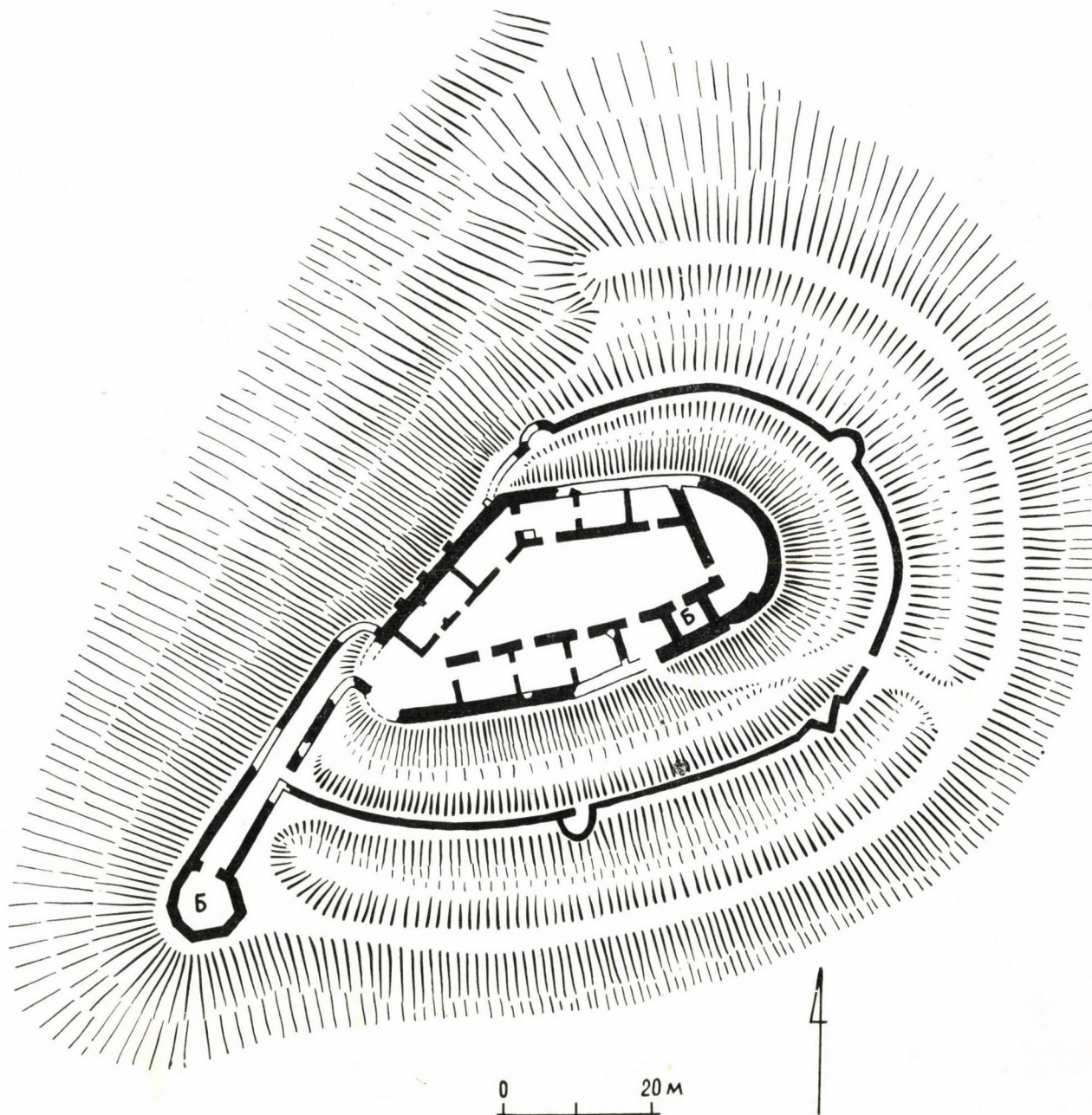

Kovácszó vára egy olyan sziklás magaslaton áll a Borzsova folyó partján, amely 4 m-rel emelkedik ki a környező terület fölé. Északról, vagyis a folyó felőli magassága 15 m. Nyugat felől a vár területét a sziklás altalajba vágott, mély árok határolja. A vár épülete olyan — nagyjából háromszögletű — épületből áll, melyhez DNy-ról egy kerek bástya csatlakozik (3. kép). A bástya külső átmérője 12 m. falvastagsága 2,05 m. A bástyából csak néhány omladék maradt meg. Ez a falmaradvány kevésbé magas, mint a háromszög alaprajzú épület fala, vagyis csak közvetlenül a szikla felett jelentkezik. A háromszög alaprajzú épület fala sokkal vékonyabb (1,3 m), kelet felől valamiféle építmény csatlakozott hozzá egykor. A vár háromszögletű alaprajzának méretei 32×24 m.

A kerek bástya falát megmunkálatlan kövekből építették, mészhabarcs kötéssel. A háromszögletű épület

falában a kövek között téglát is alkalmaztak, de ezek jobbára csak töredékek. Téglák $5-6 \times 12-14 \times 28,5$ cm méretűek.

A nyevicei vár romjai Uzsgorod mellett (Ungvár) egy magas hegytetőn állnak. A vár alapépületét egy központi udvar köré építették. Méretei: 35×12 m (4. kép). A helyiségek közül a DK-i részen kiválik az egyik, amely tulajdonképpen magas négyszögletes torony volt. A torony belseje — gerendázat segítségével — négy szintre volt osztva, melynek nyomai a falak belsején még ma is jól láthatók. A többi helyiségekben szintén gerendás padlózattartó volt, amelynek nyoma még több helyen is látszik. Az egyik helyiség sarkában — az udvar felől — az É-i részen egyenes falú, kikövezett kút van, amely ma már betömődött. Az udvar D-i oldalán két helyiségben is megmaradtak az egyenes kürtőjű kandallómaradványok.

4. kép. A nyevicei vár alaprajza
Рис. 4. План замка Невicke
Fig. 4. Plan du château-fort de Nyevice

5. kép. Lőrés a nyevicei vár falában
Рис. 5. Амбразура в стене Невичкого замка
Fig. 5. Barbicane dans le mur du château-fort de Nyevice

A helyiségek közvetlenül a hegyoldalhoz érnek a vár ÉNy-i részén, és itt támfalak erősítik kívülről.

A vár épülete előtt árok halad, ez előtt húzódik egy kerekbástyás külső fal. Kívülről, e várfal előtt egy második árok van, kifelé néző sáncsal. A vár központi építményét Ny felől folyosó köti össze egy különálló bástyával, amely a hegy szélén áll.

A falat faragatlan kővekből mészhabarcsba rakták. Az összes boltozatok dongaszerűek, és szintén faragatlan kővekből épültek, de vékonyabbak, mint a falak. Itt-ott téglával való egyengetés és a késői vakolat darabjai, valamint egyéb későbbi javítások nyomai is láthatók. A falak külső oldalán igen sok helyen láthatók az építő-árványzat szögletes lyukai.

A különálló bástyán, valamint a központi épület ívelt részén — egy kőből faragott — fordított kuleslyuk alakú lőrések vannak (5. kép).

A külső fal bástyáin az összes lőrések négyzetes alakúak és eléggé nagyméretűek.

A vár belső udvarán húzott kutatóárok 70 cm vastag kultúrrejteget tárt fel. Ebben a rétegben XIV—XVI. sz.-i kerámiát találtunk.

A felsorolt várak keletkezésének kutatása különösen nehéz, mert kettő közülük nem is szerepel a korabeli írásos forrásokban. Csak a nyevicei várról vannak adataink, melyet királyi várként ismerünk Károly király 1322. július 28-án kelt okleveléből. („Castrum nostrum Nyevice”) ⁵

A XIV. század 60-as éveitől kezdve az oklevelek egész sora emlegeti. ⁶

A nyevicei vár alaprajza is a XIV. századra utal, azonban nem minden részét építették egyidőben, a XIV. sz.-ban. A várat körülvevő külső falat, ugyanúgy a különálló sokszögű bástyát is, nem lehet a legkorábbi építkezés emlékei közé sorolni. Ennek a falnak a kiugró kerek bástyái, valamint a lőrésformák kissé későbbi időre utalnak, de mindenesetre nem előbbre, mint a XIV. század végére vagy a XV. század elejére. ⁷

Amikor a sokszögű bástya épült, ugyanakkor építették át a központi épület ívelt részét is ott, ahol az a szögletes alaprajzú bástyához csatlakozik. Ezen is vannak fordított kuleslyuk alakú lőrések. A vár központi épülete, — vagyis az udvar köré csoportosuló helyiségek — a XIV. század első felében, sőt, annak az elején keletkezettek.

A szerednyei és kovászói várak alaprajzuk szempontjából egy régebbi típus képviselői. Igazán világosan a szerednyei vár mutatja ezt, amely egy toronyból, donjonból áll. Nyugat-Európában a kőből épült, toronyból álló várak a XII—XIII. és részben a XIV. századra ⁸ legjellemzőbbek. Vannak közöttük olyan négyszögletes tornyok, melyek igen közel állanak struktúrájuk szempontjából a szerednyei várhoz. Ennek a várnak párhuzamait Kárpátaljához közeli vidékeken lehet megtalálni. Így a XIII. században kezdődik Sziléziában a lakótornyok építése. ⁹ A XII—XIII. században és a XIV. század első felében ilyeneket nagy számban építettek Csehországban is. ¹⁰ Végül, ami igen fontos, éppen ezek a vártípusok terjedtek el a XIII. és részben a XIV. században Magyarországon is. ¹¹

Mindezek az adatok a szerednyei vár tájékoztató jellegű keletkezését a XII. századtól a XIV. század közepéig terjedő időre következtetik. Ez a keletkezés nem mond ellent azon téglák méreteinek sem, melyet az építéskor igaz, hogy igen kis mértékben felhasználtak. Hasonló keskeny téglatípust használtak Magyarországon is a XIII. században. ¹²

Meg kell jegyeznünk, hogy világos alaprajza, jó minőségű falazata és átalakíthatatlansága miatt a szerednyei vár a középkori erődítések egyik klasszikus típusát példázza. A népszerűsítő irodalomban azt találjuk, hogy a szerednyei várat a Templomos lovagrend építette. Ez a feltételezés igen hihető, mert a templomosoknak már a XII. század második felétől kezdve ¹³ voltak birtokaik és váraik Magyarországon.

A kovászói vár alaprajza és építészettörténete már kissé bonyolultabb. A falrakás technikája alapján eredeti magjául egy kerek torony szolgált, így ez a vár is a szerednyei vár típusához tartozik. Azonban az ehhez hozzáépült későbbi fal egy olyan természetes emelkedés

⁵ Anjoukori Okmánytár II (Bp. 1881) 38.

⁶ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I (Bp. 1890) 386.

⁷ A lőrések formáiról: B. H. St. Y. O'Neil. Castles and Cannon. (Oxford 1960) 8,6.

⁸ Lásd pl. Toy, S., A history of Fortification from 3000 B.C. to A.D. 1700. (London 1955), Toulse, A., Burgen des Abendlandes. (Wien 1958) 38,81. A XII—XIII. századi várak jellegzetes csoportját alkotják a négyzetes alaprajzú kőtoronyok, donjonok lásd: Jope, E. M.—Threlfall, R. I., The twelfth-century Castle at Ascot-Doilly. The Antiquaries Journal 39 (Oxford 1959) 219.; Douglas Simpson, W., Castle Sween. Transactions

of the Glasgow Archeological Society. Új f. 15 (1960) 3.; Renaud, J. G. N., Oosterwijk in Kennemerland. Berichten van de rijksdienst vor het oudheidkundig bodemonderzoek 10—11 (1960—1961) 522.

⁹ Guérquin, B., Zanki Śląskie. (Warszawa 1957) 24.

¹⁰ Reichertová, K. K., Problematice výzkumu středověké tvrze. PA 52 (1961). 601.

¹¹ Gerő L., Magyarországi várépítéset. (Bp. 1955) 119.

¹² A magyarországi téglaméreteket Gerevich László szíves közléséből ismerjük.

¹³ Lásd pl.: Fejér, G. Codex diplomaticus Hungariae. (Buda 1829) t. 2. 188 (1175) 241 (1187) 329 (1198) t. 3. v. I 272 (1219) t. 3. v. 2. 231. (1231) t. 4. v. I. 36. (1236)

peremén halad végig, amelyet meg kellett hogy erősítsenek már akkor is, amikor még csak a torony állott. Így tehát a kovászói vár eredetileg nemesak egy masszív toronyból, donjonból állott, hanem hozzá egy akkor még nyilván fából készült erősítés csatlakozott.

A kovászói vár keletkezése nem különbözhet jelentősen a szerednyeietől. A XVI. században a kovászói várat lebontották, mivel rablófészekként szolgált.¹⁴

A lakótorony-maggal rendelkező várak típusához valószínűleg több kárpátaljai várat lehet még sorolni, így

pl. a munkácsi Palanok várat is. Ennek az utóbbinak a keletzése még nincs kellően megvilágítva, de az eredeti masszív, négyzetes alaprajzú lakótorony megléte — melyet négyszegletes kőfal vett körül — nem kétséges.¹⁵

A szerednyeie és kovászói váraktól eltérően a munkácsi vár nem síkon, hanem hegytetőn épült. A többi kárpátaljai várat — az ungvárit és husztit — sajnos még eddig nem vizsgálták, és így elsődleges formájukat sem ismerjük.¹⁶ (ford. Erdélyi István)

P. A. Rappoport (Leningrád)

ЗАКАРПАТСЬКІ СРЕДНЬОВІКОВІ ЗАМКИ

Резюме

Статья посвящена трем неизученным средневековым замкам Советского Закарпатья.

Замок в селе Среднее (Szerednye) представляет собой отдельно стоящую квадратную башню; наружные размеры ее 18,5×18,5 м толщина стен 2,65 м. Стены сохранились на высоту до 12 м. Внутри башня имела не менее трех ярусов, разделенных балочными перекрытиями. Вокруг сохранились остатки земляных валов.

Замок в селе Квасово (Kovácsó) состоит из здания, имеющего приблизительно треугольную в плане форму, и примыкающей к нему круглой башни; наружный диаметр башни 12 м, толщина ее стен 2,05 м. Башня является наиболее древней частью замка.

Невицкий замок (Nyevicke) находится на вершине высокой горы и состоит из группы помещений, расположенных вокруг центрального двора. Снаружи проходит вторая, наружная оборонительная стена.

Письменных источников, свидетельствующих о времени постройки трех перечисленных замков не имеется. На основании анализа фортификации самих сооружений и косвенных данных Середнянский и Квасовский замки могут быть отнесены к XII—XIII вв., но во всяком случае не позже середины XIV в. Невицкий замок, видимо, относится к первой половине или началу XIV в., а его наружная стена к XV в.

П. А. Рappoport

¹⁴ Corpus Juris Hungarici. (Bp. 1899) 1563. évi LVI Sz. dekrétum.

¹⁵ Jankovich, J. M. Mukačevsky hrad (Palanok) a Mukačevo. (Užhorod 1929) 52. Lásd még: Пастернак, Я., Мукачівський княжий замок. Життя і знання. 11 (1938) фüz. 317.

¹⁶ Ua., Средньовічні городи на Закарпатті. Життя і знання. 5 (1931) 3. фüz. 70.; Népszerűsítő kiadványokban vannak még adatok kárpátaljai várakról pl. Dienes A., Regélő romok. II (Rozsnyó 1940).

KUZSINSZKY BÁLINT

(1864. november 6. — 1938. augusztus 23.)

(Részletek a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulatban az 1964 tavaszán elhangzott emlékbeszédéből.¹)

Kuzsinszky Bálint zsebében a fehértemplomi gimnázium jeles érettségi bizonyítványával akkor került föl a fővárosba — 1883-ban —, amikor a parlamentben, a budapesti tanács ülésein és a sajtóban — a tudományos és napi sajtóban egyaránt — éles polémiák hangzottak el a megrendezett, de félbeszakított budapesti régészeti kutatások újrakezdéséről. Első lépése már olyan ragyogó eredménnyel járt, mint az óbudai külső amfiteátrum és a nem messze tőle fekvő közfürdő fölfedezése.² Hogy ez az esemény hozzájárult-e Kuzsinszky későbbi pályaválasztásához, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy valamiféle hatásának kellett lennie ebben a korban levő legfogékonyabb ifjú lélekre. A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán latin és görög filológiát, ókori történelmet, régészetet hallgatott, sőt, hogy minél mélyebb betekintést nyerjen az antik életbe, átjárt a jogi kar római jogi előadásainak hallgatására is. Tanárai, az akkori professzori kar kiválóságai közül kerültek ki. Ponori Thewrewk Emil, Ábel Jenő, Hampel József, Torma Károly voltak reá legnagyobb hatással, és hallgatta Henszlmann Imrénének művészettörténeti előadásait is. Másodéves korában jelenik meg első cikke az Egyetemes Philológiai Közlönyben, és negyedéves korában 50 forintos pályadíjat nyert az Érem- és régiségtani tanszék által kitűzött bronzkorból vett pályatétel helyes megoldásával. Munkájáról professzor-bíráói olyan elragadtatással nyilatkoztak, hogy az egyik a mű megjelentetését, a másik a pályadíj esetleges fölemelését is javasolta.³ Bár tanári vizsgái pontos letételével készült az oktatói pályára, sorsát mégis az a pályázat döntötte el, mely versenyvizsga útján kívánta betölteni a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában megüresedett gyakorlati helyet. A Pulszky Ferencből, Hampel Józsefből és Torma Károlyból álló bizottság előtt Kuzsinszky Bálint nyerte el az állást, mely jövőendő életét egy csapásra alapvetően megváltoztatta.

Így lett Kuzsinszky 1887-ben segédőre, 1899-ben őre az Érem- és régiségtárnak. 1888-ban bölcsészettudományi szigorlatot tett, 1892-ben pedig Hampel József habilitálta őt a „Római művelődéstörténet” tárgyköréből és még ugyanazon év őszén meg is kezdte magántanári előadásait a Budapesti Tudományegyetemen.⁴ Időközben a rövid néhány évre félbeszakadt aquincumi ásatások Torma Károly vezetésével ismét megindultak. Maga mellé a fiatal Kuzsinszky Bálintot vette társul. Torma 1888-ban visszavonult a munkálatok irányításától, ekkor

tanácsi határozattal Kuzsinszky véglegesen átvette az aquincumi ásatások irányítását és vezetését.

A Fővárosi Tanács elvben már 1885-ben elhatározta a Fővárosi Múzeum létesítését, azonban végleges megszervezésére csak 1887 őszén került sor. Először az ókori — főleg aquincumi — emlékek elhelyezése történt meg ideiglenesen. Az emlékek végleges elhelyezésére egy teremről álló kis múzeumépületben került sor. Az épületet 1895-ben két oldalszárny hozzáépítésével nagyobbították, majd e század elején az U alakú hátulsó lapidáriumi épületrészleggel is kibővítették. Ezekbe a munkákba beleszólása volt Kuzsinszkyknak is, aki 1899-ben végleges megbízást kapott a Fővárosi Múzeum — a mai Budapesti Történeti Múzeum — megszervezésére és vezetésére.⁵ Ezzel a kinevezéssel Kuzsinszky Bálint további működése határozott irányt kapott. Tevékenységét most, tudományos munkája kiterjesztése és elmélyítése mellett, két intézmény között osztotta meg: a Fővárosi Múzeum és a Budapesti Tudományegyetem között, ahol 1901 őszén az ókori egyetemes történelem tanszékére nyilvános rendkívüli, majd 1911 őszén nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. Midőn 1913 tavaszán Hampel József meghalt, 1914. júniusában a Bölcsészettudományi Kar bizalma az egyetemi Érem- és régiségtani tanszék professzorává őt állította. Itt tanított azután 1930. május 1-én történt nyugdíjba vonulásáig, megosztva a tanszék és a tanítás gondját a Fővárosi Múzeum vezetésének és bővítésének munkájával. A harmincas évek közepén ezt az állását is föladta, és innen is nyugdíjba vonult egyre rosszabbodó testi állapotára való tekintettel.

Tudományos munkásságát Aquincum kutatásának eredményeivel kezdi. Aquincum építészeti maradványait ő publikálja elsőnek; azután megkezdte az ásatások alkalmával előkerült kőemlékeknek több sorozatban való ismertetését. Tanulmányai a Budapest Régiségei-ben — melynek indulásától kezdve munkatársa, az V. kötet-től pedig szerkesztője volt —, az Archeológiai Értesítőben, az idegen nyelvű organumokban, így az Archeologische Zeitungban, az Österreichische Jahreshefteben, de legnagyobb tömegükben a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetében és annak Supplementumaiban jelentek meg. Kuzsinszky ezeknek az emlékeknek magyarázásával, fölfejtésével és pontos meghatározásával panóniai kutatásunk e területén föl sem mérhető értékű munkát végzett. Munkásságával országunk határain túl is nagy tisztességet és becslést szerzett magának és a magyar régészeti tudománynak. Harminc éves korában, mint egészen fiatal kutató hatalmas munkára vállalkozott. Saját kutatásai és anyaggyűjtése alapján megírta

¹ Kuzsinszky Bálint életrajzának és munkásságának idáig legjobb összefoglalása az a méltatás, melyet Láng Nándor írt az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve II. évfolyamában, az ún. Kuzsinszky emlékkönyvben (Bp. 1927), melyet a 60. életévét betöltött tudós életművét ismerteti 1926-ig. Utána ugyanő még egyszer összefoglalta az egész életművet abban a nekrológban, mely az ismert „Laureae Aquincenses” (Diss Pann II. 11) 1941 (343—346) II. kötetében jelent meg. Kiseb nagyobb nekrológok jelentek még meg az Archeológiai Értesítő, az Akadémiai Értesítő és a Budapest Régiségei kötetben is.

² Ezekről a polémiákról a korabeli Értesítő, a napilapok továbbá Ortway Tivadarnak Hampel Józsefről szóló emlékbeszédében és a Fővárosi Múzeum megalakulását tárgyaló munkákban bővebben olvashatunk.

³ L.: Láng N. RTÉ 2 (1926) 7.

⁴ Kuzsinszky Bálintnak és a Budapesti egyetemnek relációit megközelítő teljességgel kíséreltem meg tárgyalni az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészeti tanszékének kiadványában, a Dissertationes Archaeologicae VI. kötetében külön cikkben.

⁵ L.: Legújabbban Szilágyi J., Az Aquincumi Múzeum. TBM 16 (Bp. 1964) 11—18.

a Szilágyi Sándor-féle millenáris kiadású „Magyarország története”-ben Pannónia és Dácia történetét. A 200 oldalra terjedő munka értékét bizonyítja, hogy majdnem hét évtizedig kellett várnunk, hogy a Pauly–Wisowa Realencyclopädieben Pannóniáról és külön egyetemi tankönyv formájában Pannónia történetéről az új összefoglalás az újabb kutatások felhasználásával végre megjelenhessen.⁶ Rendkívül fontos volt az a munkássága, amellyel a Pecz Vilmos szerkesztette „Ókori lexikon” két kötetében a Pannóniára és Dáciára vonatkozó címszók legtöbbjét kidolgozta. Némelyikből olyan cikk kerekedett, mely még ma is becsületére válik írójának, és mutatja azt az alapos felkészültséget, hangyaszerű szorgalmat, mellyel e cikkeket szerzőjük írta. Kévésbé sikerült a Beöthy Zsolt szerkesztésében megjelent „Egyetemes Művészettörténet” I. kötetében „Magyarország emlékszerű maradványai”-ról szóló összefoglalása. Mint ha a feladattól idegenkedett volna, előbbi munkái mellett ez mindenesetre halványabb írása. Azt mondhatjuk, szinte számtalan formában és számtalan kiadásban jelentek meg az aquincumi rommezőről és múzeumból írott „vezetői”. Talán a legsikeresebb ezek között az élete utolsó évtizedében kiadott nagy „Aquincumi vezető”-je. A formát ehhez a munkájához az Osztrák Régészeti Intézet hasonló kiadványaitól vette. Elmondhatjuk azonban, hogy csak a külső formát. A mű belső beosztása, szerkezete és a benne tárgyalt anyag mennyisége felülmúlja a példaképül vett kiadványok hasonló részleteit. „Vezetőjében” kitűnő képet adott az aquincumi polgárváros mai képéről, körmélekeiről, múzeumi tárgyairól. Sikerét mi sem mutatja inkább, minthogy a magyarhoz hasonló kelendőse volt a német, olasz, francia és angol nyelvű kiadásoknak is. Több mint félszáz azoknak a publikációinak száma, amelyekben az aquincumi ásatások újabb és újabb eredményeit közölte olvasóival. Ezek közül kettőt szeretnék e rövid áttekintés keretében külön kiemelni. Az egyik „A legrégibb terra sigillata edények Pannóniában” című (Arch. Ért. 1926. 88. kk.), a másik „A gázgyári fazekastelep Aquincumban” (BpR 11/1932/123) című, melyekben Kuzsinszky az addig sajnos erősen meddő terra sigillata kutatásunkat új utakra irányítja: mindkettő ma is nagy haszonnal forgatható e tárggyal foglalkozó kutatóink számára.

Ő vetette föl először a Magyar Tudományos Akadémia és más illetékes hivatalos fórumok előtt a magyarországi római limes kutatások megindításának fontosságát és szükségességét is — Finály Gáborral együtt szerkesztett javaslatában. Süketen hangzó szó volt ez és sok évtizedig kellett várnunk, míg végre most sor kerül e fontos régészeti problémák megoldására is.

Már Láng Nándor észrevette első összefoglalásában Kuzsinszky munkásságának egységességét. Munkásságának centrumában Aquincum áll. Alig találunk művei listájában néhány munkát, mely ettől az egységes tengelytől eltér. Emlékezetes és fontos munkáiból kettőt említenék meg itt. „Magyarországon talált római emlékek a vidéki múzeumokban s egyéb helyeken” (Múzeumi és Könyvtári Értesítő V. évf. 1908. 74–112) és nagy összefoglaló munkáját, „A Balaton környékének archeológiája.” — (Leletek és lelőhelyek. — A „Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei” című mű III. kötete I. részéből. Budapest. 1920.) Különösen az utóbbi fontos; az első topográfiai pontos bejárása egy nagy területnek — a Balaton közvetlen környékének. Minden ott folyó munkának és minden e témáról szóló műnek mintegy ősforrása ez a munka, mely megint csak Kuzsinszky lelkiismeretes, pontos és nagyvonalú tevékenységét dicséri.

Ez a terjedelmes és fontos, helyenként úttörő életmű nem maradt hivatalos elismerés nélkül. A Magyar Tudományos Akadémia 1907-ben levelező, 1926-ban rendes

tagjává választotta, régészeti bizottságának pedig 1914-től 1933-ig elnöke, majd elnöke volt. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat elődje először választmányi tagjává, majd másodelnökévé, később pedig elnökévé választotta, mely tisztséget 1920-tól 1933-ig viselte; utána pedig örökös elnökévé választották. Társulatunkat nagyon szerette, üléseiről soha nem maradt el, hacsak betegsége miatt nem. A Társulat ügyeibe mindig cselekvőleg beleszólt, vitáiban részt vett. Az ülések után tartott baráti vacsorák alkalmával nagy tudását, bölcs élettapasztalatát mindenkor haszonnal hallgathattuk. Rendes tagja volt a Németbirodalmi Régészeti Intézetnek, levelező tagja az Osztrák Archeológiai Intézetnek.

Mint múzeológus a legkiválóbbak közé tartozott. Érdekes elolvasni e szempontból azt a tervezetét, melyben a Fővárosi Múzeum osztályait, azoknak anyagát és beosztását megtervezte. Kiállítási technikájában korának embere volt. A túlszűfolt, csak anyagot bemutató kiállítások divatját első aquincumi kiállításain ő is követte. Később, amikor az első világháború után a múzeológia terén is új szelek kezdtek fújdogni, ő is inkább a válogatott, de szemléltetően és jól oktatóan összeállított anyag rendezési technikájára tért rá. Az általa nagy részben feltárt polgárváros területét féltette és óvta. Ha ez nem is mindenben sikerült neki, nem ő volt a hibás, hanem azok, akik törekvéseit nem értették meg.

Mint professzor, szaktárgyait nagy lelkesedéssel, szemléltetően és jól tanította. Kiemelkedő, hogy alatta kezdtek az egyetem Érem- és régiségtani intézet és tan-székének, történetével foglalkozni. A pannóniai és dáciai kutatások eredményei az ő előadásaiiban nyertek először szinte egyenlő jogot a klasszika archeológia egyéb területeiről való emlékekkel egyforma előadásra. Előadásain és gyakorlatain sokat foglalkoztatta hallgatóit latin felirattal és felirattal gyakorlatokkal. Nézete az volt, hogy a pannóniai emlékeket és történelmet éppen olyan jól kell ismerniük a jövő latin—történelemszakos tanárainak — akkor különleges régész képzésről még szó sem volt — mint a marathoni csata körülményeit vagy Augustus korának emlékeit, mert ellenkező esetben könnyen szégyenben maradhatnának ilyen tárgyakat, ilyen kérdéseket előzőben tanítványaikkal szemben. Kiváló tanár volt, jószívű és közvetlen. A mi időnkben egy-két jobb tanítványát szívesen hívta meg imádott Aquincuma új leleteinek, maradványainak megtekintésére. A találkozások azután barátságos symposion zárta le a Krempel malom vendéglőjében.

Mint ember is rendkívül szimpatikus volt. Nyoma sem volt benne a nagy tudású tudós göggyének. Közvetlen, egyenes, sokszor pattogó beszédű, véleményét fenntartás nélkül nyilvánító, őszinte egyéniség volt. Nemzedékek tanítója, a magyar provinciális régészeti kutatásnak mindmáig egyik legkiválóbb művelője. Munkássága első fele arra az időre esett, amikor a nagy összefoglalások korát élte a magyar régészet főképpen Hampel műveiben, de ehhez Kuzsinszky is hozzájárult főtebb bővebben méltatott összefoglaló műveivel. Életének és munkásságának második fele a két világháború közé esett, amikor új irányok kapnak lábra, válnak uralkodóvá a magyar régészeti kutatásokban. Kuzsinszky ezeket is nagy tudóshoz illően könnyen veszi át. Munkája pozitív, minden fölösleges vagy félrevezető hipotézistől mentes. Ha a ma követelt komplex feldolgozás rendszeréig nem is jutott el, korának kétségkívül kitűnő szemű, éles megfigyelő készséggel megáldott, hatalmas emlékmemóriával és olvasottsággal rendelkező kutatója volt — nem mindennapi történelmi érzékkel felfegyverezve a dolgoknak világos, könnyen érthető kifejezésére és magyarázására való képességgel. Munkái még sokáig fogják őrizni és fenntartani nevét, akit a mi nemzedékünk, de az utánunk következő is méltán vallhat mesterének.

Oroszlán Zoltán

⁶ A Pauly–Wisowa-féle összefoglalást Mócsy András, az egyetemi tankönyvet Mócsy András és Barkóczy László írták.

AZ URÁLI ŐSHAZA KUTATÁSÁRÓL

Megjegyzések Hajdú Péter észrevételeire

Az *Archaeologiai Értesítő* 1964:1:118—123. lapján Hajdú Péter módszerében és következtetéseiben alapos és megformálásában nemes bírálatot írt „Őstörténünk legkorábbi szakaszai” (Bp. 1961) című könyvről. Sok tanulsággal olvastam a finnugor nyelvészet hagyományossá vált alapjairól indított gondolatmenetét. A könyvben alkalmazott módszer nyelvészeti vonatkozásait vizsgálja aprólékos gondnal, s végül arra az eredményre jut, hogy nem állják a bírálatot, s ezért a maga régebbi őshazaelméletének kissé módosított megállapításait tekinti bizonyosabbnak. Ilyenfajta, a részletekig menő bírálat visz közelebb eredetkérdésünk megoldásához. Ezen a helyen is szeretném megköszönni, hogy ilyen meggondolkoztató módon vizsgálta meg az uráli őshaza helyére vonatkozó feltevéseimet. Más lapra tartozik, hogy nem tudok vele mindenben egyezni, s mint alább kifejtjem, éppen az alapkérdéseknél továbbra is valószínűbbnek tartom elképzeléseimet. Az uráli őshaza kutatása nem csupán kettőnk ügye s nem is csupán a holt vagy élő kutatóké, hanem a jövő nemzedéké is. Célunk sem a magunk igazának erősítése — mint ahogyan kettőnk közül egyikünk sem esik ebbe a hibába —, hanem az uráli őstörténet homályának eloszlása. Éppen ez kapcsol össze kettőnket is — ellentmondásaink ellenére — legszorosabb munkatársi és baráti érzésekkel.

Egy pillanatra sem kételkedem abban, hogy Hajdú Péter szóhasonításai és nyelvészeti megjegyzései korunk tudományos szintjén állnak. Én — mint régész — úgy fogadom őket, ahogy leírta. Amihez hozzá szeretnék szólni, nem nyelvészeti kérdés, illetőleg csak annyiban az, hogy a nyelvről van szó. Alapkérdésekről — posztulátumokról, axiómákról — beszélnek a következőkben, tehát a nyelvészeti aprómunkát részben megelőző alapozásról. Nemesak a régészetben tapasztalom, hanem pl. a természettudományokban is hogy az egykor, régebben, kevesebb tapasztalat alapján megállapított alapelvek idővel módosulnak, s ez a módosulás messzemenően kihat a következtetésekre is anélkül, hogy a részleteredmények szenvednének. Magam úgy jutottam el ezekhez az alapkérdésekhez, hogy munka közben észrevettem, hogy bizonyosnak látszó alapfeltevések éles ellentmondásba kerültek a régészet még bizonyosabbnak mondható megfigyeléseivel. A két bizonytalan között kénytelen voltam a kevésbé bizonytalanat — tehát a feltevések szerint a valósághoz közelebb állót — alapul venni. Ez pedig arra készítetett, hogy a nyelvészet nem nyelvészeti jellegű alapvetését is gyanakvóan figyeljem. Valójában ezek körül az alapkérdések körül bontakozott ki Hajdú Péterrel való vitám is. A világosabb áttekinthetőség kedvéért pontokba szedem megjegyzéseimet.

1. Jegyzetek az uráli ősnyelvről, tehát a finnugorok és szamojédok szétválása előtti nyelvről. E közös nyelvből néhány száz szó megmaradását mutatták ki a finnugor nyelvészek, továbbá rámutattak seregnyi igeragozási, névszóragozási és névmási egyezésre. Ez az alapvetés szilárdnak bizonyult, és napról napra mind több a bizonyosság mellette. Ám éppen ezekből sejthető — mint ahogy enélkül is fel kellene tennünk —, hogy az uráli nyelv annak idején az akkori élet minden mozzanatát felölelő, teljes értékű, gazdag nyelv volt, nem néhány száz, hanem tízezernyi vagy még annál is több szóval. A földkerekség vadász-halász-gyűjtögető fokon élő népeinek nyelve ma is hallatlanul gazdag. Egyrészt mert szavakat, szóbokrokat, kapcsolásokat alakított ki a vadászott — vagy nem vadászott — állatok számolhatatlan fájára, életkorára, színére, nemére, legelész vagy tovaíramló mozgására, szokásaira s ugyanígy a halakéra, a vizekére, az éghajlatra, a növényvilágra s így tovább. Ki győzné felsorolni ennek az életmódnak a mindennapokban megnyilvánuló számolhatatlan tényét. Másrészt nyilván ugyanilyen gazdag nyelvi jelenségcsoport kapcsolódott az egyéni és társadalmi emberhez, az egyéni és közös munkához, az eszközök készítéséhez s ki tudná

még mi mindenhez. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy feltehető, hogy a barlangi művészet korának embere (a Dél-Uráiban is vannak őskőkori barlangi festmények) hosszú mítoszokat regélt, talán-talán ritmikus prózában: az állat köré tömörült nemzetségi őstörténetről. Azt is tudjuk, hogy az általunk méltatlanul „primitívnek” nevezett nyelvekben, milyen páratlan gazdagságot jelent az, hogy az elvont (absztrakt) fogalmak helyett (pl. fa, állat, hal) töménytelen konkrét, egyedi szavuk van az emberek, állatok, növények jelenségvilágára. Mármost — lehet, hogy tévedek, de nem hiszem — úgy veszem észre, hogy az absztrakt fogalmak (ezek közé tartozik a számolás is, vö. Kovács Ferenc dolgozatát a „hús” szavunkról) már az uráli nyelv korában eléggé gazdagon kialakultak. Az uráli nyelv élete tehát nem néhány ezer éves. Hiszen végül is mint minden, akár élő, akár holt nyelv, az emberiségnek mintegy ötszázezer éves tapasztalatából nőtt ki, ágazott önállóvá.

Ezeket a dolgokat — tehát az uráli nyelv teljes értékű, gazdag nyelv-voltát — természetesen minden finnugor nyelvész jól tudja, s közöttük a legjobban talán Hajdú Péter.

Az egykori gazdagsághoz képest riasztóan kevés az a néhány száz szó, amit ebből a korból kelteznek nyelvészeink, annál is inkább, mert az az életforma, ami e nyelvet létrehozta, még sokáig, az újkőkori beköszönte után is nagyjából változatlan maradt, és csak az állattenyésztés és földművelés hozott benne változást. Még kockázatosabb e jelentéktelen szókészletből következtetéseket levonni például az őshazára vonatkozóan. Az alább elmondottakban felvetem ugyanis annak lehetőségét, hogy az uráli nyelvből sokkal többet ismerünk, mint eddig véltük volna, de még így is kérdőjelekkel vannak tele következtetéseink.

Ennek ellenére addig nem volt nagyobb vita az őshaza kérdésében, amíg pusztán az életföldrajzi szómaradványok alapján kutatták, és helyét a mai növénytakaróra vetítve keresték. Ám egy népnek — élőknek vagy holtak — nemcsak nyelve volt, hanem anyagi és szellemi műveltsége is, s ennek is kell hogy legyenek maradványai. Az anyagi műveltségét őrzi a föld, a telep, a temető. Ezek nagy hátránya, hogy nem szólnak meg, nem árulkodnak afelől, hogy milyen nép hagyatékából származnak; de nagy előnyük, hogy feltétlenül azonosak önmagukkal, jelentésük nem változik a szavak módjára. Éppen a régészeti tényeket figyelve találtam az első ellentmondásra az eddigi őshaza meghatározások javarészevel szemben. Ez az ellentét annál élesebbé vált, minél inkább igyekeztem egyeztetni az eddigi szóföldrajzi következtetéseket az egykori növénytakaróra vonatkozó pollen-adatokkal és a számbajöhető területek régészeti emlékeivel.

A most következőkben — Hajdú Péterrel vitázva — igyekszem kifejteni ezeknek az ellentéteknek természetét. Az előbb megsejtettük, hogy az uráli nyelvnek milyen gazdagnak kellett lennie. Abból indultam ki tehát, hogy ilyen gazdagságra egyetlen nyelv sem fejlődhetik máról holnapra, hanem kialakulásához több ezer, de inkább tízezer év szükséges. Nem is igyekeztem, s nem is igyekszem — ez egyelőre amúgy is lehetetlen — ezt a sok ezer évet pontos évszámok közé szorítani, mert az előbbi megállapítás még e bizonytalan megfogalmazásában is bizonyosnak látszó alapot nyújt további következtetésemhez. Ugyanis az uráli egység szétbomlását, tehát a szamojédok kiválását az eddigi nyelvészeti időrend nagyjából az időszámításunk előtti 4000 tájára keltezte, s nekem mint régésznek sincsen ez ellen semmi észrevételem. Számomra nem is fontos — egyelőre — a pontos évszám, csak az, hogy a szétválás előtt sok ezer évnek kellett eltelnie, hogy az uráli nyelv kialakulhasson. Ekként — a leglazább számításokkal is — eljutunk az őskőkori végéhez (nagyjából időszámításunk előtti 10 000-hez), valójában még annál is régebbi korokig.

Ezzel azonban az őshazakutatásban az eddiginél határozottabb kérdést vehetünk fel, mert világossá válik, hogy az őshazát csak olyan területen kereshetjük, ahol a kialakulás korában, egészen a szétválás idejéig emberek, kisebb társadalmak (nemzetségek vagy talán már törzsek?) éltek. Ez az egyszerű és kézenfekvő megállapítás leszűkíti az őshaza keresésének határait. A helyzet ugyanis az, hogy ha a Volga nyugat—keleti irányát meghosszabbítjuk kelet felé, egyúttal megkapjuk az őskőkorból, annak végén és az átmeneti kőkorból lakott terület északi határát az Urál hegységig; azon túl a Jenyiszej folyóig pedig ekkor még délebbre sem lakott ember. Mármost Hajdú Péter és néhányan elődei közül éppen ebben a nem lakott sávban keresik az uráli őshazát. De még valamit figyelhetünk meg a régészeti térképek alapján, s erre az előbb céloztam is: az Urál és Jenyiszej közéről eddig egyetlen e korból leletre sem bukkantak, s ez egyúttal azt is jelenti, hogy az ősuráliak nem jöhettek Szibériából, Ázsia felől. Eszerint maradna az európai térről nagyjából a Volga kelet—nyugati folyásától délre eső terület. Igaz ugyan, hogy a Káma mentére időről időre, feltehetőleg csak nyári halászárra, felhatoltak egyes kisebb nemzetségek az őskör vége táján. Ezekről írtam is könyvemben, s úgy látom, hogy e tekintetben teljes az egyezés a szovjet régész kollégákkal, ugyanis: a) ezek a halászok délorosz területekről hatoltak fel ide, de csak rövidebb időre, b) semmi közülük nincsen az Urálnak és a Káma mentének sokezer évvel későbbi — újkőkori — benépesedéséhez. Szó szerint idézem erre P. N. Tretjakovnak (akire Hajdú Péter is szívesen hivatkozik) néhány megállapítását: „Az erdős sávnak a jégkorszak utáni időben való benépesedési történetét a jelenleg ismert nagyon is hiányos tények alapján csak általános vonásokban rajzolhatjuk meg. Semmit sem tudunk annak a néhány felsőpaleolitikus törzsnek további sorsáról, amelyek településnyomait megtaláljuk az Urálban, a Volga mellett (a Káma torkolatától feljebb), az Oka és a Kljazma partján, a Deszna felső folyásánál, valamint a Szosz mentén. Azok, akik az erdős sávban az állandó népesség alapját megvetették, nem ők vagy egyenes leszármazottjaik voltak, hanem a késő-mezolitikus törzsek, amelyek ide délről kerültek a Visztula, a Középdon mentéről, valamint a Volgán túli vidékekről. A jégkorszak után ezek a törzsek évezredek alatt lépésről lépésre behatoltak az erdős területek belsejébe — a Káma mentére, a Volga—Oka vidékre, valamint a Felső-Dnyeper mentére. Az erdős sáv északabbra fekvő vidékei a kora-mezolitikus korszakban lakatlanok maradtak. Csupán a Kelet-Baltikumban nyomultak mezolitikus törzsek viszonylag a legmesszebbre észak felé, behatolva a mai Finnország területére.”

P. N. Tretjakovnak ez a dolgozata könyvemmel csaknem egyidőben jelent meg, és egymástól függetlenül jutottunk nagyjából azonos eredményekre (Szov. Ethn. 1961:1). Meg kell jegyeznem — hogy az egyezés teljes legyen —, hogy Tretjakov a visztulai törzseken a szvidérieket érti! — Visszatérve gondolatmenetemre, ott tartottunk tehát, hogy az uráli korban azon a területen, amelyen Hajdú Péter keresi az őshazát, nem laktak emberek, illetőleg az ide átmenetileg felhatolt halászok nem elődei a jóval később — s akkor is csak a Középurálban! — megjelenő népességnek. Végül is le kell szegoznünk, hogy régészeti megfigyeléseink szerint a ma finnugorok—szamojédok lakta területen az uráli időben nem laktak. Tehát az uráli ősnép sem formálódhatott ezeken a területeken, de — a tajgában sem, mert az Urál és Jenyiszej tajgaerdői s folyó melletti területei is lakatlanok voltak. Ezt könyvemben még helytelenül úgy fogalmaztam, hogy ezek a területek lakhatatlanok voltak. Azonban Zólyomi Bálint figyelmeztetett arra (NyK. 65—1963:475—477), hogy az éghajlat és növényvilág itt ebben az időben már lehetővé tette volna a megtelepülést. Nem tudjuk, miért nem telepedtek itt meg, csak annyit, hogy pl. a Káma mente régészetileg elég jól ismert ahhoz, hogy ha lenne ilyenfajta nyom, felfigyelték volna rá. Eddig úgy látszik, hogy a Középurál megszállása történt meg legelőször s ez is csak a IV. évezredben. Azok a túlzott keltezők, amelyekkel

Brjusov dolgozott, amint könyvemben kimutattam, nem helytállóak, s ugyanígy vélekedik idézett művében P. N. Tretjakov is.

A régészeti kép tehát elég világos, legalábbis a tekintetben, hogy *hol nem lehetett az uráli őshaza*. Láttuk, s még szó esik róla, hogy Hajdú Péter éppen arra a területre jut, amely semmiképpen sem lehetett az uráliak kialakulásának színtere. Felvetődik a kérdés, hogy mi lehet e tévedés oka? Én is, ő is igyekeztünk kiküszöbölni a régebbi őshaza elméleteknek azt a hibaforrását, hogy a mai növénytakarót vették alapul a növényföldrajzi szavaink értékelésekor. Ezt a hibaforrást tehát kiküszöböltük, de úgy látszik még mindig nem eléggé. A másik ok az lehet, hogy az uráli nyelv újjáalkotása feltételeinek — posztulátumainak — megfogalmazása, legalábbis részben — ma már nem tekinthető kielégítőnek. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést Hajdú Péternek a finnugor nyelvészet klasszikussá vált alapjait summázó, tömör mondatai alapján (i. m.: 122): „Az összehasonlító nyelvészeti módszer szerint uráli eredetűnek kell tartanunk nemcsak azokat az etimológiákat, amelyek tagjai valamennyi uráli nyelvből kimutathatók, hanem azokat is, amelyeknek csak a nyelvcsalád egy-két távolabbi rokonában álló nyelvében van megfelelője. Ha tehát egy szócsaládnak megvan a megfelelője az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben, akkor ez a szócsalád az uráli egység korából származik, feltéve, hogy nem újabb jövevényszó akár az egyik, akár a másik rokon nyelvben. Az ilyen szavak tehát nyelvcsaládunk legrégebbi rétegébe tartoznak, mert még az előszamojédoknak az uráli egységből történt kiválása előtti időkből származnak.” Ennek az elvnek alkalmazásakor azonban az derül ki, hogy ha a szócsoporthoz van szamojéd megfelelője, akkor uráli korú, ha nincs, akkor nem az. Ez ellen első pillanatra nem is lehetne szót emelni, hiszen a finnugor nyelvésznek egyik sokat ismételt tételét fogalmazta meg újra a szerző. E tétel alkalmazásakor a faneveknél Hajdú Péter mindenképpen uráli korúnak tekintette azokat, amelyeknek szamojéd megfelelőjük van, még akkor is, ha csak a szamojédok szomszédságában élő valamelyik finnugor népnél vagy népeknél van megfelelője. Nos itt kerültem ellentétbe a módszer alkalmazásával. Ha ugyanis a Hajdú Péter által összeállított faneveket megkíséréljük az uráli kori pollentérképre vetíteni, akkor kiderül, hogy ilyen „komplex” erdőségek nem voltak — legfeljebb olyan területeken, ahol ember nem élt. Hajdú Péter elmarasztal, mert nem figyeltem e területekre, és elsősorban a Középurál erdőségeit figyeltem. Ez természetesen, hiszen ott bukkanunk a népesség első nyomaira! Kénytelen voltam jobban hinni a pollennek, mint a szőfajtának, illetőleg az uráli korra vonatkoztatott szőfajtának. Az eléggé sűrű pollenleletek, eléggé világosan élénk rajzolják az uráli kornak megfelelő erdőségeket, s éppen ezek szemlélete kényszerített arra, hogy a fent idézett nyelvtudományi alapelv alkalmazásától, legalábbis részben, eltekintsek. Ismétlem: el kellett hogy tekintsek, mert másként egyszerűen lehetetlen volt továbblépni, mert a fanevek által megadott erdőség — akkori lakott területen — nem volt! Belátom, hogy az a vizsgálat, amelyet Collinder szótára alapján végeztem, sovány anyagra támaszkodott, mert a szótár éppen csak a leglényegesebb jelenségekre terjed ki. Ez azonban semmit sem változtat a módszerbeli alapozáson. Felvettem magamnak a kérdést, hogy miért feltétlenül ismérve az uráli korból való származtatásnak az is, ha a szamojéd nyelvek valamelyikében (vagy mindegyikében) megvan a szó, de a finnugor nyelvek többségéből hiányzik. Mi biztosítékunk van arra, hogy pl. az összes vagy több, vagy egymástól távolra került finnugor népnél megőrzött szavaink nem származhatnak az uráli rétegből, feltéve ha hangképük nem mond ennek ellent? Hiszen Hajdú Péter is írja, hogy az uráli és a finnugor szóanyagománya nagyjából azonos életről vall. Miért csak a finnugor népeknél kophatott ki a nyelvből az uráli szó s a szamojédoknál nem? Ha ezt a kézenfekvő ellenvetést elfogadjuk, akkor egyszerre nem lesz már olyan bizonyító erejű a szamojédoknál — és a tajgában vagy annak közelében lakóknál — meglevő tajga fanevecsoport! E kétségek

után tovább is mentem. A faneveket a pollentérképre vetítve úgy találtam (s ezt Hajdú Péter bírálata után is fenntartom!), hogy bizonyos, azelőtt urálinak vélt fanevek általában csak azon a területen élnek, ahol azok a fák meg is vannak; a többi területen élő népek-nél — ahol ezek a fák nincsenek meg — a rájuk vonatkozó szavak is hiányoznak. Ez nem jelenti azt, hogy például okáért közös obi-ugor—szamojéd nyelvcsoporthoz gondolnék (mint Hajdú Péter felteszi rólam), csak azt figyeltem meg, hogy mindkét népesség ma a cirbolya fenyő körzetében él, tehát van rá szavuk, míg azoknak a többségének, akik e körzeten kívül élnek, nincsen meg ez a szó. Tudnunk kell, hogy a fa felhasználása (pl. szerszám-fa, gyümölcs stb.) a fa nevét szinte a nyersanyagok, a szerszámok nevével egyazon jellegűvé teszi, s ekként nevének elterjedése is túllépi, túllépheti a fa földrajzi elterjedését. Tudunk is a balti és finn területen talált, cirbolyafenyőből készült tárgyakról (pl. hótálp): ezeket feltehetően az Urálból kapták az ottaniak — természetesen sok ezer évvel az uráli egység felbomlása után. Ezeket tudván, semmi feltűnő nem lenne még abban sem, ha a cirbolyafenyő neve is eljutott volna a többi finnugor néphez, s nem csupán a cirbolyaerdők területén és szomszédságában élne! Lehet vitatkozni, s kell is arról, hogy a régészeti leletekkel, illetőleg a pollentérképekkel való egyeztetés során a finnugor nyelvészet egyik alaptételét nem találtam alkalmazhatónak, de ma is úgy látom, éppen az alább következők alapján, hogy eljárásom jogosult volt. Ugyanis, a lehetetlen eredményekre vezető „uráli” fanévcsoport helyett, a nagyrészt csak a keletebb vagy nyugatabbi uráli népeknek meglevő szavak helyett, a Collinder szótár alapján azt kerestem, hogy vajon vannak-e olyan faneveink, amelyek nemcsak keleten vagy nyugaton maradtak meg, hanem valóban az uráli népek többségénél (ez lényeges!) megtalálhatók, s ekként uráli voltak kétségen felüli. Ekként jutottam el az uráli időkben meglevő Betula, Pinus s talán Alnus erdőségeknek Közép-Lengyelország—Oka-vidék sávjához. Most már valóban abban az időben is lakott területre jutottam s egyúttal egy, éppen erre a területre jellemző régészeti műveltséghez: a szvidérihez, valamint ennek későbbi leszármazóihoz, a fészgödörös díszű kerámiák népeihez. Ezek nagy bizonyossággal a már szétvált finnugor csoportokhoz köthetők. Azóta Zólyomi Bálint figyelmeztetett arra (NyK. 65:475—77), hogy ez az erdőség keskeny sávban az Urálig tartott. E figyelmeztetést örömmel fogadtam, mert egyúttal szinte kirajzolta az utat az Oka mentétől az Urálig (s ezt az utat régészetiileg tovább követhetjük Szibéria felé!).

2. Nézzük most közelebbről, hogy az urálinak vélt fanévcsoportnak milyen helyet jelöl ki Hajdú Péter a pollentérképen, tehát hová helyezi az uráli őshazát? Előzetesen azonban szeretném még elmondani, hogy számomra — mint régész számára — nem sokat mond az a homályos fogalmazás, hogy az „uráli” kifejezés közvetlenül a finnugor—szamojéd szétválást megelőző korra vonatkozik, mert azonnal felteszem a kérdést: és mi volt azelőtt? Hol voltak azelőtt? Mert a semmiből, terület nélkül nem alakulhatott a szétválást közvetlenül előző népesség sem. Hajdú Péter — fanévcsoportját egyeztetve a pollentérképekkel, s elfogadva a korai időkre való keltezés szükségszerű voltát — a következőket írja az őshazáról: „Az uráli őshaza helyére vonatkozó elképzeléseinken az újabb paleobotanikai kutatásokhoz igazodva változtatnunk kell — ez a legfőbb tanulság, amely László Gyula könyvéből adódik. Ez a módosítás azonban jobbra annak értelmesebb hangsúlyozására korlátozódik, hogy az őshaza az Urálon túli, nyugat-szibériai és esetleg északibb erdős-tundrás területekre is kiterjedt. Ez a szemlélet — miképp a korábbi, kizárólag a Káma mentére lokalizált őshaza elmélet — a régészet eredményeivel is összhangba hozható. Legalább is erre merek következtetni P. N. Tretjakovnak a Szovjetszkaja Etnografija 1961. évi. 2. számában megjelent tanulmányából (76—93 l.).” Még pontosabban körülírja az uráli őshaza helyét a Nyelvtudományi Értekezések 40. számában megjelent „Hol volt az uráli

őshaza?” című, ugyancsak könyvemmel foglalkozó bírálatában: „Pontosabban megfogalmazva tehát, az uráli őshaza a középholocén kezdetén és derekán a Közép-Uráltól északra az Ob alsó folyása és a Pecsora forrásvidéke között terülhetett el, zömmel azonban Nyugat-Szibériában. Időben ez az i. e. VI—IV. évezredet jelenti, s ez az eddigi nyelvészeti kronológiának nagyjából megfelel. A finnugor kor eseményei is bizonyára ezen a területen zajlottak le, esetleg azzal a módosulással, hogy az uráliak egyik ágából alakuló finnugorság most már tovább merészkedett az Urál nyugati oldalán a Káma torkolata felé.” — Szabad legyen ehhez két megfigyelést fűznöm: a) Láttuk — s nem hiszem, hogy valaki is kétségbevonhatná —, hogy az uráli nyelv jóval a VI. évezred előtt már ki kellett hogy alakuljon. Hol éltek volna azelőtt az idevándorolt uráliak? b) Sajnos ezen a területen, amit Hajdú Péter kijelöl, semmi nyoma az általa mondott korban az emberi életnek. Régészetiileg tehát megint holtvágányra futott a nyelvészeti következtetés! Itt nem is tudnám folytatni a vitát, mert ami nincsen, arról nehéz lenne vitázni. Nézzük ellenben az idézett P. N. Tretjakov dolgozatot, amely a régészet oldaláról elfogadhatóvá tenné ezt az őshaza elméletet.

Nem beszélek arról, hogy Tretjakov is világosan megírja, hogy az erdős területek benépesedése csak a késő mezolitikumban kezdődött — hiszen már idéztem e sorait —, s így a megállapításai már eleve sem vonatkoztathatók az uráli korra! Van azonban Tretjakov elméletének (amely nagyjából Csernecov indításait követi) egy sarkalatos pontja, nevezetesen az, hogy a finnsországi és az uráli Sperrings-kerámia egyezik. Ez unos-untalan felbukkan más szerzőknél is. Sajnos ebben a kérdésben nem tudok irodalomra hivatkozni, csak szóbeli közlésre. Hosszasan és részletesen megtárgyaltam a Sperrings-kerámia kérdéseit Luho professzorral e kerámia legjobb mai ismerőjével. Beszélgetésünket két pontban foglalhatom össze: a) az úgynevezett uráli Sperrings-kerámiának semmi köze nincsen a finnsországihoz, b) egyébként is a finnsországi réteg kimutathatóan korábbi, mint az uráli, tehát ha a vándorlás kérdése egyáltalán szóba jöhetne, akkor nem az Urálból indulna ki, hanem a finn területekről. Visszatérve Tretjakov szövegéhez, meg kell állapítanunk, hogy ő is csak erős kérdőjellel idézi a kétfajta Sperrings-kerámia közötti kapcsolatot. Tegyük meg hozzá: hogyha ez meg is lenne, csak az i. e. III. évezredre vetne némi fényt, ami — az uráli őstörténetet tekintve, — már túlságosan késői ahhoz, hogy bármiféle történeti következtetésre alapot adhatna. A Tretjakov idézte többi adatok megéppenséggel a II. évezredre vonatkoznak, ami már a finnugor törzsek szétválására nézve is késői időnek látszik. Sajnos az eredeti tárgyi anyag ismeretének hiányában nem tudom követni Tretjakov felfedéseit, de úgy látom, hogy a volossovói műveltség feltett Urál menti származtatása is erősen kérdőjeles (Brjuszovnak és Fossnak meg magának is más erről a véleménye), de még ha el is fogadnánk ezt, akkor is a feltett, Urálból kiinduló, vándorlás az Oka mentén megtorpan, s onnan semmiféle út nem vezet a balti finnság felé!

Nem tudom tehát osztani Hajdú Péternek azt a fel fogását, mintha őshaza elméletét a régészet is támogatná. Mert a) az esetleg számba jöhető régészeti leletek nem az általa meghatározott őshaza területéről valók, b) mert kivétel nélkül mind későbbiek, mint a feltehető uráli korszak, c) mert nem vezetnek el a finnugorok által már évezredek óta lakott területre. — Tretjakov egyébként éppen az általam tárgyalt értelemben beszél a volgai — okai törzseknek a szvidéri műveltségen alapuló későbbi kultúrájáról, de valamely előzetes beidegzés kapcsán („E vidékeken természetesen nem kereshetünk protofinnugorokat”) nem találta meg a szvidéri műveltségnek az uráli ősnéppel feltehető kapcsolatát vagy éppenséggel azonos-ságát.

3. Hajdú Péter felveti a kérdést, hogy az általam kijelölt terület túlságosan nagy lenne. Erre részben azt válaszolhatom, hogy általános tapasztalata a régészeknek, hogy a kétségtelenül egy műveltségi körhöz tartozó késő paleolit lelőhelyek egymástól jelentős távolságra

vannak, és nagy területet ölelnek fel (pl. a gravetti-művelt-ségben). Az is tapasztalat, hogy e nagy, egységes területen megfigyelhetők helyi sajátosságok, pl. a kőiparban. Semmiképpen sem gondolhatjuk tehát, hogy ilyen nagy területen élő halász-vadászok nyelvében is ne lettek volna nyelvjárási eltérések, s hogy az uráli nyelv egységes lett volna a maga egészében. De meg is fordíthatom érvelésemet: a klasszikus nyelvészeti őshaza-meghatározás szerinti terület, még Hajdú Péter bővítése után is, túlságosan kicsi ahhoz, hogy jelentősebb népesség megélhessen rajta. Még bírálóm figyelmeztetése után sem tudok eltekinteni attól a feltevésemtől, hogy a feltett uráli nyelvjáráásokat nem egyforma tömegű népesség beszélte. Bár a népesség és szaporodása tekintetében csak laza párhuzamokra vagyunk utalva, hadd szóljak erről is néhány szót. A ma élő népek megfigyeléséből az derül ki, hogy a letelepedés jelentősen megnöveli a népességet: csökken a gyermekhalandóság, és növekszik a születési arányszám. Olyan népek megfigyeléséből, amelyeknél egy rész letelepedett, más része pedig nomád vadász maradt, arra az eredményre jutottak, hogy míg az utóbbiak népessége szám szerint egy szinten maradt vagy éppenséggel csökkent, az előzőknél a népesség, aránylag rövid időn belül jelentősen megnövekedett. Mármint, az újkőkortól kezdve a finnugor népek legnagyobb része, talán az obi-ugorok kivételével, már letelepedett, s mégis igen nagy a számbeli ingadozás az egyes népek közt. Tehát egyenlő esélyek mellett is erősen különbözővé vált lélekszámuk. Tudjuk, hogy ennek történeti okai is lehetnek s vannak is, mégis jogosult az a visszakövetkeztetés, hogy ezeknek az igen nagy lélekszámbeli különb-

ségeknak oka, hogy eredetileg is kisebb-nagyobb csoportokban éltek az uráli nemzetségek, egymástól távol.

Hajdú Péter nagyrészt bírálatának még több, de érzésem szerint kevésbé jelentős pontja van, amelyre most nem tértem ki, de nem is volt célom, mert sokat köztük megszívlelek. Más helyen ezekre is sort kerítetek. Itt elsősorban az volt célom, hogy indokoljam azt, hogy eltérő eredményeink oka módszerbeli alapozás különbségben rejlik és abban, hogy magam mint régész sokkal nagyobb időtávlatokban gondolkodom. Be kell vallanom, hogy éppen annak láttán, hogy a nyelvészeti életföldrajzi magyarázatok olyan területekre vezetnek, amelyek — nem lévén emberi élet nyoma — mai tudásunk szerint semmiképpen nem alakulhattak ki az uráli ősnépesség, még az eddigieknél is jobban megrendült hitem a régi nyelvészeti-életföldrajzi módszerek célra-vezető voltában. Úgy vélem a szót az ősi szállásterületek tekintetében mindinkább a régészet veszi át a jövőben, s hozzá csatlakozik az embertan is. A pollentérképek még tökéletesebbé válása is nagy segítségünkre lehet. Két út áll előttünk: a bizonyosan finnugor népekhez köthető régészeti anyag nyomozása térben és időben visszafelé vagy az, amit magam is követtem: kiindulni a valóban uráli korig visszavezethető fanevekből, s úgy jutni el a finnugor koron keresztül az egyes népekhez. Úgy látom, hogy abban a feltevésben, amellyel könyvemben összefogtam eddigi ismereteinket, a két út — a fésűs kerámia bizonyos csoportjain keresztül — találkozott, s ezért remélem, hogy vitára bocsátott elméletem további olyan nagyrésztű hozzájárulásokat vált ki, mint Hajdú Péter elemző bírálata.

László Gyula

A MAGYAR RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIA KÖZÉPKORI RÉSZÉNEK FELDOLGOZÁSI SZEMPONTJAI

Amikor az MTA Régészeti Kutató Csoportja a Régészeti Topográfia előkészítését megkezdte,¹ megbízást kapott arra, hogy a magyar középkori régészet korszakával kapcsolatos anyaggyűjtési és feldolgozási szempontokat kidolgozzam. Miután az egyre fokozottabban végzett anyaggyűjtéssel és a munkába bekapcsolódó régészek számának növekedésével az érdeklődés is fokozódik, a kidolgozott szempontoknak az eddiginél szélesebb körű ismertetésére is szükség van. Másrészt a módszerek, akár a gyűjtés tágabb körét, akár a feldolgozás (elsősorban a nyomdai előállítás anyagi korlátai miatt) szűkebbre szabott határait nézzük, közel sem lezárt és problémátlan kérdések; módosulhatnak, bővíülhetnek. Az anyagi korlátokból adódó késedelem, a régész-kapacitás korlátozott volta ezúttal valami jót is eredményezhet: alkalom nyílik arra, hogy egyre gazdagodó szempontok szerint készüljenek el az egyes kötetek, és szerzőik a felvetődő ésszerű javaslatokkal élhessenek.

Az alábbiakban megpróbálom röviden összefoglalni azokat a szempontokat, amelyek alapján az anyaggyűjtés tájékoztatója munkatársaink részére 1962-ben a munka végzését körvonalazta — természetesen csak a középkori régészet területén.

¹ Az általános szempontokat tárgyalta már, Patek E., Magyar Tudomány 1962. 432–433.

² Valószínűnek tartjuk azt is, hogy a kételkedők néhány hasonló jellegű külföldi publikáció korszakhatárai-ból vonják le véleményüket. Valóban több ilyen külföldi országos „régészeti térkép” vagy egy körzet „őstörténeti és kora-történeti emlékei és leletei”-t tárgyaló kötet kizárja a késő középkort anyagából. Akarva-akaratlan azonban néha ezek is átnyúlnak a 11–13. századba, például a földvárak tárgyalásánál.

³ Elegendő talán csak néhány történetileg fontos témát említeni, amelyeknél már eddig is komoly eredményeket lehetett elérni a régészet segítségével — ter-

I. A feldolgozás korszakhatára

Az első felvetődő — és többek szerint ma is nyitott — kérdés: szükséges-e a R. T.-ban a magyar középkor időszakát is feldolgozni?² Ennek a korszaknak a bevonása szükségtelenül terheli az amúgy is nagyarányú munkát. A kérdésnek ilyen felvetése azt a téves elképzelést tükrözi, hogy a magyar középkor történeti, kultúrtörténeti vagy művészettörténeti kutatása mellett a régészettudomány sajátos módszereivel csak nagyon szerény adatokat szolgáltat e kor megismeréséhez. Régészetünk eredményei már eddig is ennek ellenkezőjét bizonyítják,³ s nyilvánvaló, hogy az eddigieken túlmenő jelentőségű témák feldolgozásához a topográfiai rendszerezés sok esetben jó kiinduló pontot fog szolgáltatni.

Véleményünk szerint mindenképpen helytelen lenne egy korszak teljes elhagyása akkor, amikor egyik fő feladatunk e munkával az új rendszerű áttekintés lehetővé tétele, a régészek további munkájának könnyítése.⁴ Másrészt a készülő kötetek hiányossá válnának azok számára is, akik pl. a helytörténeti kutatások kiszélesítésére a régészet eredményeit is segítségül kívánják hívní.

természetesen a régészeti adatok és bizonyítékok értékelése során már a társtudományok területéhez tartozó módszereket is alkalmazzuk, komplex feldolgozással: középkori falutelepülések jellege, házformái a XIII–XVI. században; a királyi műhelyek szerepe a magyar késő-középkori építészetben és kézművességben; a Duna-medence késő középkori kereskedelmi kapcsolatai és a hazai kézművesség viszonylagos fejletlenségének összefüggése.

⁴ Ez alatt nemcsak a tudományos kutatást értjük, de a muzeológiai munkának különböző részeit is, pl. a leletmentések hatékonyabb végzését. Az anyaggyűjtés gerincét képező terepbejárások adatai a korábbi-nál nagyobb tervezhetőséget biztosítanak e téren is.

Nem tagadhatjuk el azt a többször felmerült álláspontot sem, hogy a gyűjtés és feldolgozás határait a tatárjárásnál vagy a 14. század valamelyik évtizedénél vonjuk meg. (Már elvileg is helytelen az a felfogás, amely szerint a kutatási téma fontossága azzal mérhető, elég korai anyaggal foglalkozik-e?) Főleg gyakorlati okok szólnak ez ellen: nagyon sok olyan, a R. T.-ba tartozó emlék, település-nyom, épület vagy ásatási lelet van, melynél a 13–15. századon belül ma, de később is nehéz volna eldönteni, innen vagy túl van az adott évnél vagy évtizednél, tehát tekintetbe vegyük-e vagy sem.⁵ Másrészt az okleveles adatokkal is rendelkező települések esetében gyakori, hogy az Árpád-kori falu első írásos adata csak a 14. század közepéről való, ezeket kihagyva tehát a megközelíthetőség jóval szegényebb képet nyernénk.

A korszak lezárásaként kezdettől fogva 1541-et, a török hódoltság kezdetét javasoltuk. A 16. század első fele ugyanis — éppen az ország történetében beállott változás folytán — az emléktanyag legnagyobb részénél már jó elhatárolási lehetőséget nyújt. A lezárást nem értelmezzük mereven, a teljesség miatt a hódoltság alatt elpusztult települések adatainál, amennyiben kideríthető, minden esetben tovább mennénk a pusztulás koráig.

II. A feldolgozás tárgyi határai

A R. T. címéből is érezhetően olyan munka, mely elsősorban a régészet további tudományos munkáját akarja elősegíteni, tehát saját tudományágának feladataiból indul ki. Ez esetünkben azt jelenti, hogy középkori részében a műemléki topográfiának és a történeti földrajznak sem helyettesítője, sem (a már feldolgozott megyék esetében) egyszerű kiegészítője nem lehet. Tárgykörében ezért sajátos régészeti szempontjait figyelembe véve kell hogy szelektáljon. Ne tartalmazzon például elsődlegesen a műemléki topográfiába tartozó kérdéseket, illetve emlékesoportokat.⁶ Amikor pedig az építészettörténet tárgykörébe tartozó bizonyos építményeket (pl. kk-i templom, kolostor, vár, lakóház) más, alább részletezett szempontok miatt felhasználunk az anyaggyűjtésnél és a feldolgozásnál, úgy leírásuk és ábrázolásuk módja és mértéke a szokásos műemléki publikálásnál sürítettnek kell hogy legyen. A R. T.-ban például egy kk-i templom nem műemléki, művészeti jelentőségének megfelelően szerepel, hanem mint amely a középkori település magját, egyik központját bizonyítja, azaz ma már esetleg elpusztult, félreeső vagy éppen új beépítése miatt nehezen felismerhető falu- vagy város-központ utal. Ez a templom felépülésével, fő építési korszakaival a település életében és történetében is nagy szerepet játszó

korszakokra, dátumokra hívhatja fel figyelmünket. Másrészt, miután a történeti kérdéseket a régészet a településtörténet vizsgálatával és a település életének nyomain, anyagi maradványain keresztül vizsgálja, tekintetbe kell vennünk, hogy ezek a középkori objektumok (templom, vár stb.), melyekről viszonylag inkább megemlékeznek a levéltári adatok, még romjaikban vagy teljesen elpusztítva is a kutatás kezdetén jó kronológiai és térbeli támpontokat nyújtanak. Ezért tárgyalásuknál ilyen sajátosságait ki kell emelnünk. (Például a hazai műemléki topográfiák nem adják meg sem rajzban, sem leírásban a tp. helyét, nálunk viszont helyüket a községhatártérképen pontosan kell jelölnünk).⁷ Minden esetben, ha régészeti feltárás vagy műemléki kutatás során sikerült az épület periodizálását elvégezni, úgy a közlésre kerülő alaprajznak ezt is tartalmaznia kell.⁸ Kutatás és új felmérés hiányában az esetleg meglevő régi alaprajzot közölhetjük, ekkor természetesen periódusok jelzése nélkül; többfajta alaprajz esetén pedig azok összevetésével és helyszíni ellenőrzésével dönthetünk.⁹

A magyar középkor korszakával kapcsolatban egyik legvitatottabb kérdés: a feldolgozásban szerepeljenek-e a leletanyaggal nem rendelkező középkori (elpusztult vagy meglevő) települések? Miután múzeumban őrzött leletanyaguk még nincsen, ezek nem tekinthetők még régészeti lelőhelynek. Véleményünk szerint — a lehető legrövidebb formában, lexikális tömörséggel ezeket is tárgyalni kell, és a községhatártérképen, ha terepbejárással azonosíthatók, jelölnünk kell azokat. Előkészítő munkaként az írott forrásanyag gyűjtése elengedhetetlen. Ennek segítségével ugyanis tágabb időhatáraiban a leletekkel ma még nem rendelkező települési pontok nagy része meghatározható, sőt a teljesen elpusztult települések egy részénél is a terepbejárás után az azonosítás elvégezhető, topográfiailag is berajzolható. Evvel a munkával — még az anyagi lehetőségeink miatt korlátozott forrásgyűjtéssel és terepbejárással is — a települések számát a ma is meglevőkhöz mérten mintegy kétszerezére növelhetjük,¹⁰ azaz az egykori képet megközelíthetjük. A régészeti topográfiának legfőbb célja a további kutatás elősegítése, ezt pedig a középkor esetében a fentiekben vázolt módszerrel jobban elősegíthetjük, mint ha csupán a múzeumokban meglevő középkori leletekből akarunk kiindulni. Tekintetbe kell venni ugyanis, hogy más korszakokhoz képest legtöbb gyűjteményünkben a középkori leletanyag nagyon kevés, zömében szórványos jellegű, mert rendszeres gyűjtését régebben elhanyagolták. Így pusztán a meglevő leletekből e korszaknál ma még igazi összefoglaló feldolgozás el sem képzelhető.

Holl Imre

⁵ Sokszor nem lehet eldönteni pl. egy 14. századi falusi templomnál — még inkább romjainál —, hogy 1320-ban vagy már 1340-ben épült? Várainknál pedig legtöbbször még tágabb időhatárok sem elegendők építésük meghatározására: „... a belsőtornyos váraknál a XII–XV. századig terjedő időben nem sikerült olyan jellegzetességekre találnunk, melyeknek segítségével különböző építési korokat állapíthatunk meg.” [Gerő L., Magyarországi várépítész. (Bp. 1955) 164.]

⁶ Pl. kk-i templom falfestésze, épületszobrászati anyaga, felszerelése (leírásban és képen) — csak abban az esetben, ha ez az egyedüli támpont az építési kor meghatározásához. Még ebben az esetben is elegendő a rövid utalás.

⁷ A magyar műemléki topográfiák a falusi templom alaprajzát hozzák, helyszínrajzát nem, csak kivételes esetben. Rom esetében már gyakran szükségtelennek tartják az alaprajz közlését is.

⁸ A periódusokat a műemléki topográfiák csak a leíró részben említik, az alaprajzon nem jelölik. Több korszakot magában foglaló épületnél így a közölt alaprajz még építészettörténeti szempontból sem értékelhető.

⁹ Pl. váraknál inkább G. Turco 16. századi rajzát közöljük, mint Könyöki múlt századi, de hiányosabb és e mellett még pontatlanabb felmérését.

¹⁰ A terepbejárás során egyébként is szükségszerűleg lelethellyé változik sok eddig „lelet nélküli” elpusztult telephely.

AZ 1963. ÉVI MONGOL–MAGYAR RÉGÉSZETI EXPEDÍCIÓ EREDMÉNYEI

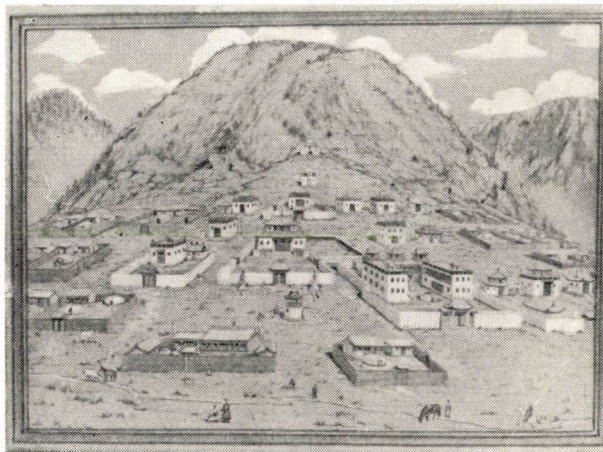
Ebben az évben a közös mongóliai ásátásainkon, szemben a tavalyival, magyar részről csak magam vehettem részt. Május 9-én érkeztem Ulán-Bátorba, és már május 11-én el is indultunk tehergépkocsival az ásátás színhelye felé a Huni folyó völgyébe. A Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete részéről D. Navaan vett részt a munkálatokban, aki tavaly is aktívan dolgozott közös expedíciónkon. Ásátási munkásként két történetshallgató működött közre (Lagaan és Lhagva). Ulán-Bátorból nyugat felé vettük útunkat, majd Lunon keresztül délnyugat felé tartva Harhorinba, a régi Karakorum város romjai közelébe érkezünk. Az 1220-ban az Orhon völgyében alapított¹ mongol város maradványairól szerzett benyomásainkról most nem akarunk részletesen beszámolni. Az 1891-es felmérés óta az összes kilátszó alapfalak eltűntek, a főutca vonalát is nehéz kivenni a füves dombocskák között. 1948 és 49-ben itt Sz. Kiszeljov vezetésével ásátás folyt, de az eredmények publikálása ez ideig nem történt meg. Az ásátás egyik legérdekesebb eredménye a mongol város alatt levő IX–XIII. sz.-i rétegek kimutatása volt. A várost nemzetközi régészeti együttműködéssel kellene feltárni, melynek különösen a kereskedőnegyede hozhat eurázsiai vonatkozású eredményeket. A mongol régészek szívesen vennék, ha ebbe a munkába majdan a magyar régészek is bekapcsolódnának. Karakorum mellett az Erdeni-dzu kolostort is megtekintettük (épült 1586-ban, alapította Abataj kán). Karakorumot elhagyva Hocso Cajdamba, a keleti türk fejedelmek emlékműveihez érkezünk. Kül Tegin (megh. 731) síremlékénél 1958-ban a csehszlovák–mongol régészeti expedíció dolgozott, szelvényei betemetetlenek, az eredményekről csak előzetes jelentés tájékoztat.² Az ettől kb. 800 m-re levő síremlék testvérenek Bilgä Kagánnak (Mekilien) síremléke (megh. 734), egy villámcsapás következtében romokban hever. A világhírű feliratos sztélét és a szobortöredékeket lassan beborítja a föld (1. kép). Itt ezen a helyen, mongol részről felajánlották nekünk az emlék feltárását, melyet némi állagmegóvásnak kell majd követnie. Ez a közös régészeti munka méltó folytatása lenne eddigi sikeres együttműködésünknek, és a felbecsülhetetlen értékű emléket is megmenthetné a végleges pusztulástól, nem beszélve arról, hogy a feltárható leletek komoly adatokkal járulhatnak hozzá a türk kor szak problémáinak megoldásához. További utunk során Cecerleg városban, Arhangaj ajmak központjában megtekintettük a kerületi múzeumot, amely a Dzajin kolostor egyik épületében van berendezve (2–3. kép). Vegyesen tartalmaz zoológiai és növényzeti anyag mellett régészeti és néprajzi tárgyakat. Kiállítása két teremből áll, két rak-tára és preparátor műhelye is van. A régészeti leletanyag a bronzkortól kezdve van kiállítva.

Cecerleg mellett megtekintettük a Tajhir csulú nevű egyedülálló sziklát a Tamir-folyó partján, melyet a türk (sőt talán az ős-)kortól kezdve festett feliratok tömege borít. Gerelt dzam termelőszövetkezeti központot át egy ideig még a Tamir völgyében haladtunk, majd észak felé elértük a Huni-folyó völgyét. C. Dordzsszüren útmutatásai nyomán megtaláltuk 1956. évi ásátásai színhelyét a Huni egyik bal oldali mellékfolyója, a Bartin sódú partján. Terepbejárásunk igen jó eredményre vezetett. A Huni bal partján, kb. 2,5 km-re a Dordzsszüren által vizsgált kurgántól egy újabb, hasonló korú köves kurgán találtunk (*Hana 1.*) (4. kép). A közeli két óriási kerek-szurtól elég távol, délre, ill. délnyugatra feküdt, nincs hozzájuk semmi köze. A kurgán közepe kissé süppedt volt. A kurgántól D-re 4 m-re 3 kis kő feküdt egymás mellett.

A kurgán méretei: 8,80 × 9,50 m. Magassága kb. 1 m. Közepén 3 × 2 m-es szelvényben szedtük ki a kőveket, majd leástunk 150 cm mélységig, de lelet 3 lófogon és egy

1. kép. Bilgä kagán síremlékének romjai
Рис. 1. Развалины памятника Билге кагану
Fig. 1. Les ruines du monument funéraire du kagan Bilgä

2. kép. A Dzajin kolostor (festmény)
Рис. 2. Монастырь Заяин-хид (картина)
Fig. 2. Le monastère de Dzajin (peinture)

állati csonttöredéken kívül nem volt. A szelvény É-i részén jól látszott a sírrablók régi beásása.

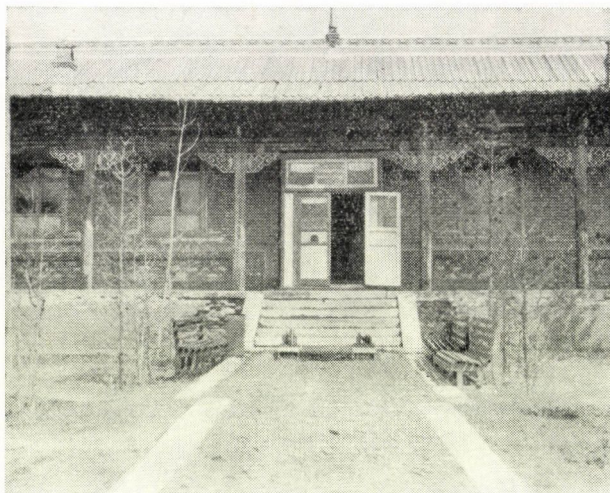
160 cm mélyen nyírfakéregből készült tegez (?) maradványai feküdtek a merevítő faváz apró töredékével együtt. A szelvény ÉNy-i részén, a szelvény K-i fala közelében 60 cm mélyen emberi sarokcsont. A kővek még tovább folytatódtak lefelé. 165 cm mélyen csont béklyópecsek tamgával, valamint vasnyílhegy füttyülő csontgömbbel. A kővek még mindig folytatódtak. Teljes rendetlenségben a következő leletek bukkantak elő: kis darab nyílvevő-töredék vasrésszel együtt, emberi láb-középsont, lócsont a D-i szelvényfalnál, mellette emberi gerincesigolya. A mélység itt már 175 cm. A lócsont mellett kis fatöredék. A gerincesontnál öntött, szív alakú bronzveret, hátlapján 3 szegeccsel (az egyik szegecs törött) díszítetlen, éles gerinccel. Mellette feküdt az egyik

голии. СА, 2(1957) 99–100.

² Jisl, L., AR 12 (1960) 86–115. Az ásátást 1963 nyarán folytatták.

¹ Cleaves, F. W., Sino-mongolian Inscription of 1346. Harvard Journ. of As. Studies. 1951.— A város kultúr-retegeit az 1260–61. és az 1380 évi pusztulása égési rétegei jellemzik: Киселев, С. В., Древние города Мон-

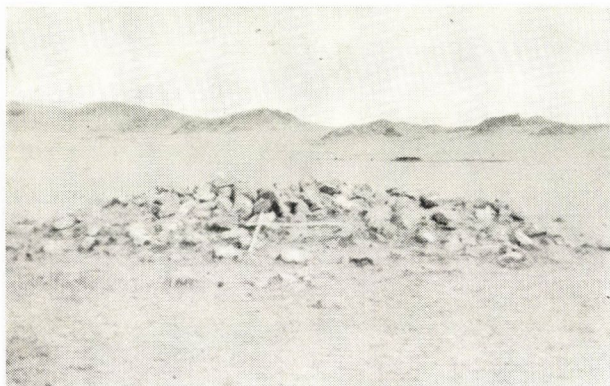

3. kép. A Cecerlegi Múzeum, a Dzajin kolostor egyik épületében

Рис. 3. Цэцерлэгский музей в одном из зданий монастыря Заяин-хид

Fig. 3. Le Musée de Cecerleg dans l'un des bâtiments du monastère de Dzain

4. kép. A Hana 1. kurgán

Рис. 4. Курган Хана 1

Fig. 4. Le kourgane Hana 1

lólábszárcsont és lábközépcsont. (Jelentkeztek az első jégkristályok is a fagyos földben.) Ló medencecsont. — Az É-i szelvényfalnál — ami most 250 cm-re lett kiszélesítve — lóborda feküdt. További hosszú, keskeny papálcatöredék és nyírfakéregdarab, az előző famaradványok közelében. Az előbbi lóborda közelében egy másik töredékei. Középtájon nyírfakéregtöredékek: egy 5 cm széles szalag, hossza 12,5 cm, melynek két vége befelé fordul, egyik végén apró szegecslyuk, valamint egy 12 cm széles igen rossz állapotban levő töredék.

Mindezek szintén a tegez részei lehetnek. Emberi lábujjcsontok, lógerinc és farokcsigolyák. Még két lóborda. 190 cm mélyen csont tömlőszáj vagy ostornylvég (?) (5. kép a). 195 cm mélyen még két vasnyílhegy közvetlen egymás mellett, az egyik füttyülő, a másik egyszerű három tollú, hosszú szárral, keskeny tollakkal. Megtartásuk igen rossz. Jól látszik, hogy a csontgömbön a lyukak a szárnyak közé esnek. 210 cm mélyen, a szelvény K-i részén, újabb lócsontok mutatkoztak. Kétségtelen, hogy itt teljes lóval temettek. A far- és medencecsontok, valamint a koponya helyzetéből megállapítható, hogy fejfel Ny-nak helyezték őket a sírba. A farsontok mellett néhány rozsdával átitatott fafoszlány maradt meg. Deréktájon volt még két szív alakú bronzpityke. A sírrablók a lóvá-

zat nyaktól a medencecsontig tönkretették. A lókoponya szájrésze közelében az egyik zablakarika (vas) töredéke feküdt. Lejjebb, a szelvény D-i sarkánál, báránycsontok. Mellettük egy nagy téglalap alakú vas hevedercsat. A szelvény középtáján, a ló jobb oldalán másodlagos helyzetben törött íjcsont, az íj közepéről. Végén és az egyik peremén irdalt. A ló- és az emberváz között bőrfoszlányok és késtöredékek. Hosszan elnyújtottan a test mellett famaradvány, az íj fájának részei. Közeliében selyemfoslányok, igen vékony bronzszíjvég, (6. kép, d) egészen keskeny kisszíjvég hegyének töredéke (6. kép, b), szív alakú bronzveret (4., 6. kép, i), kisszíjvég, erősen ónos fehérbronzból, mint a többi szíjvégek, hátlapján egy szegeccsel, közepén gerinccel (6. kép, g), még egy szív alakú veret (5.) bőrrel együtt, hasonló csont béklyópecsek (5. kép b), mint az előző, azonos tamgával. Az emberi és a lóváz két külön bemélyített gödörben feküdt, helyesebben az embernek fülkét vájtak. A lócsontok számbavételekor kiderült, hogy azok két lótól származnak, azonban csak egynek a fejét találtuk meg. Az emberi váz kb. 10–15 cm-rel mélyebb szinten feküdt, mint a lovak, (7. kép.) szintén jó megtartású. Deréktájon mindegyik szövetfoslányok. Jobb oldalán hosszában 38 cm hosszú zsindeleszerű, elhegyesedő falap. Szélessége: 8 cm. A deréktájon bronz verettöredékek (lyukvédők). A bal kéz a medencén, a jobb kéz a combcsont mellett feküdt. Arceal Ny felé nézett. A váz hossza a sírban 160 cm volt. Tájolása 20° eltéréssel D felé.

A sírgödör (a padmaly) végső mélysége 245 cm. A halott medencéje körül mintás kínai selyemdamaszt, kis darab durva szövet, valamint nemezdarabok voltak. Övét szögletes és félkörös bronzveretek, valamint sima bronzcsat (6. kép, b, c, a) díszítették. A koponya alatt egy lapos kő volt. Jobb lábszára külső oldalán bronzkarika feküdt szíjdarabbal, melyen apró szív alakú bronzveret volt. Bőrtarsolyát, ami a bal oldalon volt, arany bújató verettel (6. kép, h.) zárták. Benne törött csontfésűt hajszálakkal, 2 kovakövet és csiholóvasat találtunk, az utóbbi máregészen elmállott. A tarsoly szegélyén láncszerű horgolás volt. Az emberi váz jobb mellkasa alatt báránycsontokat találtunk, ami az ételmellékletből maradt meg. Övének nagyszíjvége a medence alatt feküdt.

Az idén általunk vizsgált másik lelőhely ugyancsak a Huni bal partján, az előzőtől kb. 10 km-re feküdt (8. kép).

Najmaa tolgoj 1. Egyedülálló kőves kurgán, melynek kőkerítése nem volt. Átmérő: 8,50 × 8. m. M: 30 cm. Kővek és erősen kevert föld borította. Alakja a körtől az ovális felé a DK–ÉNY-i tengelyben tért el. (Ásatási szelvényméret: 3,50 × 3 m.)

Az első sor között, a DNY-i saroknál állati csonttöredék, mellette beljebb lófog feküdt. Az É-i fal mellett, az ÉK-i sarokhoz közel faszéndarabok jelentkeztek már a második köréteg kővei között, valamint a DK-i sarok közelében is. A harmadik köréteg alja erősen füstös és égett volt. Igen sok volt közte a faszén. Leletek: 2 vaskegely (9. kép), egy S alakú oldalpálcás vaszabla, vasszíjvég 2 lemezből, egy szögletes vasveret, égett csontok egymás mellett. Mélységük 55 cm. A máglya feltja majdnem teljesen beleesett blokkunkba. Felszedve a lószerszámot, mellette kővekkel kitöltött üreg jelentkezett, a kővek között és alatt égett állatcsont-töredékek és széndarabkák.

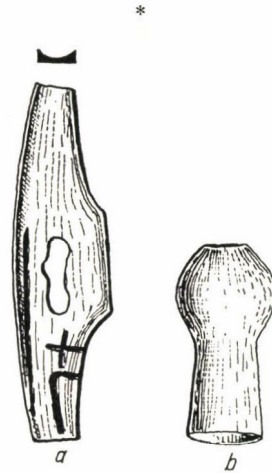
Najmaa tolgoj 1. Az előzőtől teljesen különálló temető (10. kép). Az általunk feltárt sír annak NY-i szélén fekszik. (Szelvényünk 2 × 3 m-es.) A szelvénybe csak egy felszíni kő esett, majd 15 cm mélyen még egy kő jelentkezett. A 2. ásónyomban is volt még néhány kő. A 3. ásónyomban csonttöredéket és szénszemcsét találtunk a szelvény K-i szélén. Még néhány nagy kő volt 40 cm mélyen és valamivel még mélyebben. A szelvényre ÉNY felől rá kellett bontani egy 2 m × 0,50 m-es felületet, mert a sírfolt nem esett egészen bele. Ebben a mélységben a kővek kettő kivételével már eltűntek. Kb. 70 cm mélyen, a szelvény D-i részén két apró szürke kerámatöredék és egy báránylapockacsont volt. Ezután már csak apró kővek jelentkeztek, 120 cm mélységben. 150 cm mélyen még egy kerámatöredék és báránylapockacsont rész került elő. A nyugati sírszegélyen két nagy kő, középtájon

kisebbség állottak. A 160 cm-es szinten egy alsó állkapocsból származó emberi metszőfog került elő (gyermeké), valamint egy kis fatöredék és egy újabb apró kerámiadarab. 2 m mélyen jelekedett a koporsó É-i szélé és középtáján egy koponya, ami már darabokban volt. A koporsó darabjai a sírgödör Ny-i szélé közelében, hosszában jelentkeztek. Mintha egy deszka volna a koporsó fedeléből. Rajta kis darab faszén. Mélysége 210 cm. Mellette keresztben folytatódott a deszka. A famaradvány szélessége a sírban 75 cm. A koporsó szélessége a fejénél 110 cm, hossza 240 cm volt. (11. kép). 225 cm mélyen 4 kerámia-töredéket találtunk, ebből kettő perem, ugyanabból a nagyméretű edényből. Emberi alsó- és felső állkapocstöredékek, juhcsontok és nyúlcsont,³ igen sok szénszemcse, emberi borda és gerinccsigolya a sír É-i felében voltak. Középtáján a medencecsontot találtuk meg eredeti helyén. A bal oldalon fekvő felnőtt váz rendben feküdt, a mellkasi részen szédarabkák. A lábfejek környékéről három fog is előkerült, az egyik gyermekváz koponyájából. A bal lábfej közelében levő nagyobb edény-töredék mellett feküdt az edényfenék darabja, eredeti helyén.

A második váz közvetlen az első mellett feküdt, azzal egy szinten, tájolása is azonos. A sír É-i végéhez közel 2 emberi borda feküdt, valamint csigolyák. Ezek egy harmadik, mégpedig gyermekváz maradványai. 2 kis lapos mézskőkorong is volt a csontok között, valamint 8 db barágy astragalos. Közülük kettőnek egy-egy oldala símára van csiszolva. A „B” váz jobb medencéje felső szélénél egy kicsi és egy nagy vaskarika, valamint egy szögletes vascsat feküdt. Sz: 35 mm. Ø 42 és 35 mm. A fejénél fent, eredetileg talán a hajba tűzve, csont fülkánál. A koponya alatt törött kis zöldesfehér beryll kő, melynek egyik lapja csiszolt, valamint kagylóperemtöredék, egy erősen rozsdás vaskarika (12. kép, b) és egy kétlyukú, görbe, fekete színű fenékkő feküdt. A két koponya között, de a nőéhez közelebb, görbe végű csonttű, mellette vaskarika feküdt. Az „A” váz tarkója alatt, jobb felől öntött bronzgomb (12. kép, c.), melynek fülére textilszalag volt rákötve. Pereme egy helyen kissé

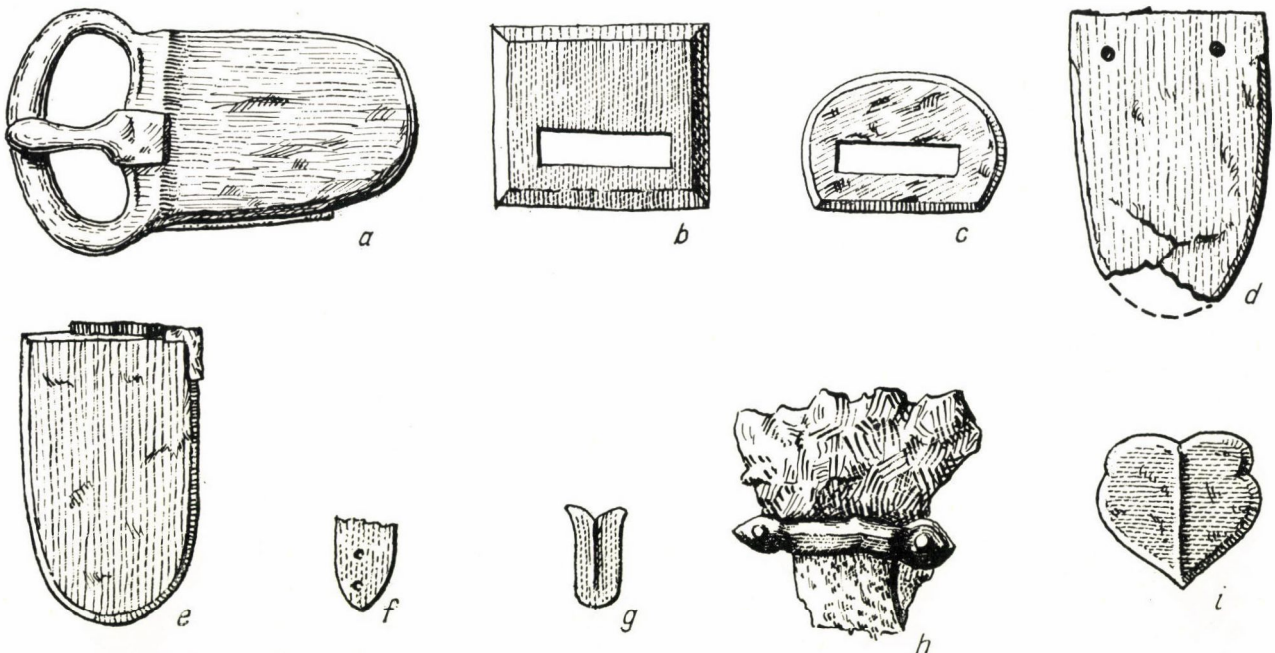
csorbult. A „B” váz bal mellkasa alatt nyílhegy (?), felette két erősen rozsdás vaskarika feküdt. A vasnyílhegy, ha tényleg az, lapos volt. Ahol az edény állt, annak a közeléből, a bolygatott földből még egy törött, ismeretlen rendeltetésű rozsdás vastárgy kerül elő, egy szegeccsel. (12. kép, a). Az „A” váz feje bal oldalán, kissé mélyebben, keskeny csontfésű maradványai, rajta csomóra kötött textilszalag. Alatta kerek nyírfakéreg-dobozkában törött TLV típusú kínai fémtükör. (13. kép.) Fülén textilszalag maradványaival.

5. kép. b) Csontból faragott tömlőszáj, vagy ostornyelv vég — a) Csontból faragott béklyópecsek

Рис. 5. б. Костяная трубочка от кожаной фляги. — а. Костяная палочка аркана

Fig. 5. b) Bec d'un outre ou extrémité d'un manche de fouet sculpté en os. — a) Bâtonnet d'entrave sculpté en os

6. kép. Bronz övveretek. a-i

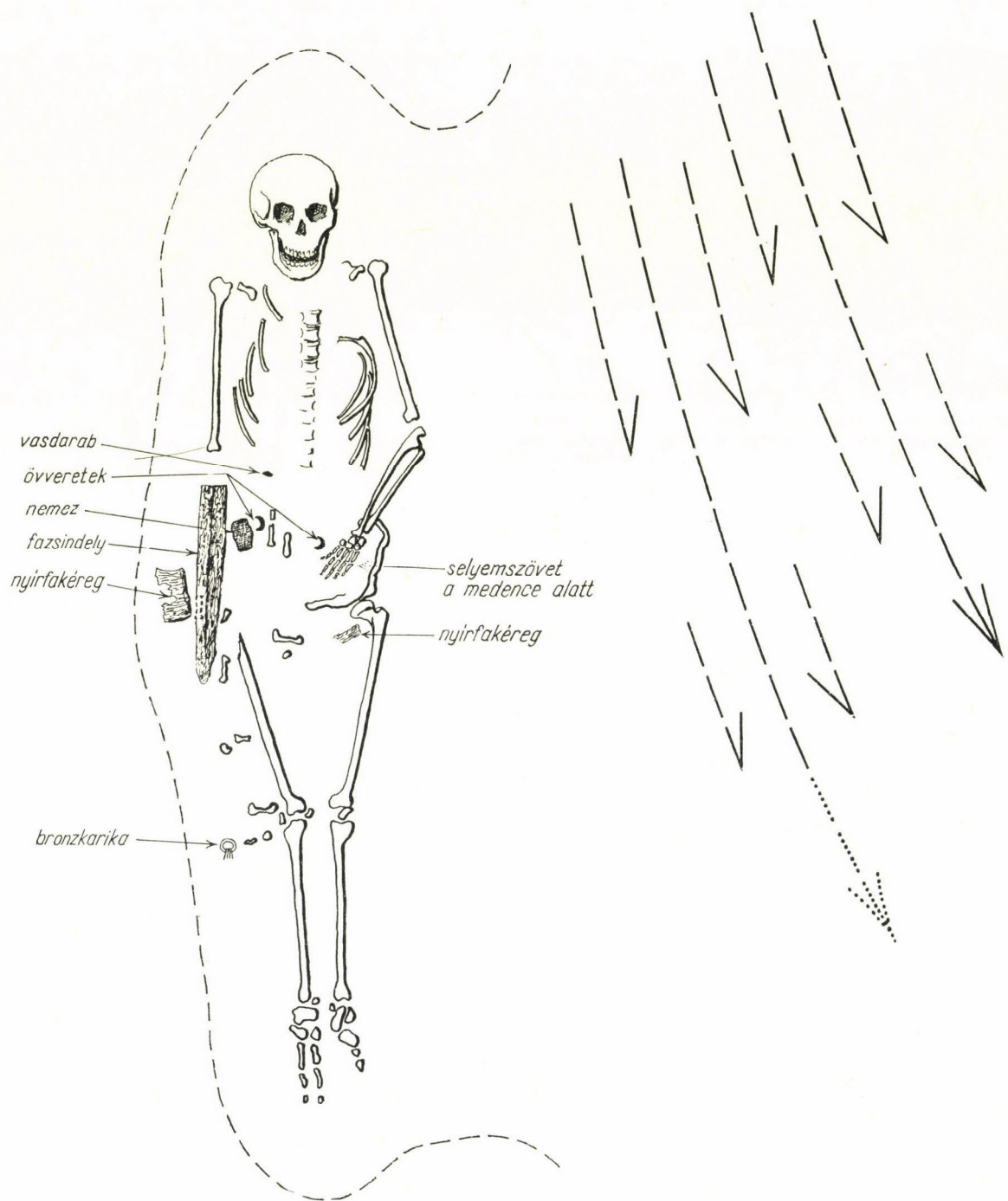
Рис. 6. Бронзовые накладки ремня. а-і

Fig. 6. Plaques de ceinture en bronze. а-і

³ Bökönyi Sándor meghatározása szerint fiatal nyúl bal oldali humerusa.

0 0,25 0,5m

7. kép. A Hana 1. sír
Рис. 7. Погребение Хана 1
Fig. 7. La tombe Hana 1

8. kép. A Najmaa tolgoj 1. sír
Рис. 8. Погребение Наймаа-толгой 1
Fig. 8. La tombe Najmaa tolgoj 1

Az 1963. évi mongóliai leleteink interpretálása nem könnyű feladat. Addig is, míg az eddigi kutatásaink eredményei egy közös magyar–mongol régészeti tanulmánykötetben megjelennek, szeretnénk őket beilleszteni az eddig ismert emlékek sorába, legalább megközelítően meghatározni időrendi helyzetüket, valamint az írásos források alapján megközelíteni értelmezésüket.

A *Najmaa-tolgoj 1* temető első sírja jól beleilleszthető az eddig ismert mongóliai hun emlékek körébe. Egyedül a sírban fekvő vázak tájolása meglepő, mert eddig szinte kivétel nélkül csak fejjel É felé tájolt vázakat tártak fel, mind Mongóliában, mind a Bajkálontúlon. Kivételt csak a Gol-mod lelőhelyen feltárt négy kurgán képez, ahol a vázak tájolása szintén D-i volt. Ez, véleményünk szerint, arra utal, hogy az ázsiai hunok már itt a mai Mongólia területén sem lehettek egységesek etnikai tekintetben. Erre a kérdésre azonban az antropológiától várjuk a választ.⁴

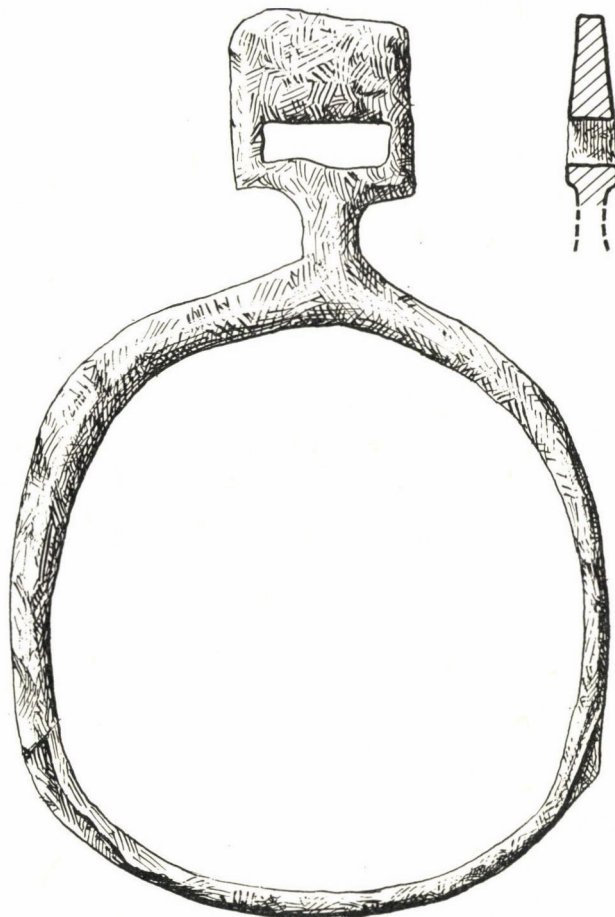
A sír keltezését a női váz koponyája mellett talált TLV típusú kínai tükör teszi lehetővé.⁵ Hasonló típusú, de írásjelek nélküli tükröt Dordzszzüen talált a Hunifolyó jobb partján, lelőhelyüinktől 20–25 km távolságban levő Gol-mod lelőhely 25. sírjában, ahol a tükör szintén a csontváz fejénél feküdt.⁶ Tükrünk legközelebbi párhuzamait több híres gyűjteményből ismerjük. Ezek kivétel nélkül Wang Man trónbitorló uralkodásának idején készültek (i. u. 9–23). A nagyfokú egyezés mellett azonnal szembetűnik egy lényeges különbség: a mi tükrünk egész peremrésze hiányzik. Ez nem utólagos törés eredménye, ezt bizonyítja a kerek öntési szél, hanem már az öntőforma volt hibás, és talán azért készítették így, mert már az a barbároknak készült export céljából. A tükör datálása összhangban van a kínai történeti források adataival. Igaz ugyan, hogy Csi-csi vezetésénél

⁴ Az ideiglenesen Magyarországra szállított csontvázak feldolgozását Tóth Tibor kezdte meg.

⁵ Umehara, S., *Ancient Mirrors and their Relationship to Early Japanese Culture*. Acta Asiatica 4 (Tokyo, 1963.) 70–79., I. t. a Shikiu-san sírból az Osaka prefektúrából (Kyoto Univ. Ms.); *Karlgren, B., Early Chinese Mirror Inscriptions*. Hansford, H., *The Seligman Collection of Oriental Art*. I (London, 1957.) XXXIV. t. 63, 76–77.; *Feddersen, M., Chinesische Kunstgewerbe*. Bücherei des Kunstsammlers I. (Berlin, 1939.) 127–128.; *Bulling, A., The Decoration of Mirrors of the Han Period*. Artibus Asiae suppl. XX. (Ascona, 1960.) 48. E. kép, valamint a 35, 41, 42, 42.a pl. XIX., XXIII., XXIV. és a XXV. táblákon és 41. D. (ld. még Artibus Asiae 18. 1. 1955.) — *Sidney, M., On the Origin of TLV Mirrors*. Revue des Arts Asiatiques XI. (1937) 21–24., valamint kínai és japán publikációk egész sora, amelyet most nem látunk célszerűnek felsorolni. C. Schuyler,

már az i. e. I. sz. közepén elhagyta a hunok egy része a Hangajjt,⁷ de zömük csak i. sz. 155 körül tűnt el. Akik pedig még Belső-Ázsiában maradtak, azok beolvadtak a következő itt uralkodó nép, a szien-pik közé.⁸

Az ez évi népvándorláskori emlékek értelmezését a *Hana 1*. sírral kell kezdenünk. Ezeknek az emlékeknek a pontos keltezése viszonylag még tág határok között mozog. Leleteinkhez publikált párhuzamot a Mongol Népköztársaság területéről nem is tudunk bemutatni, ezért altaji és jenyiszeji leletekre vagyunk utalva. A temetkezési szokással kapcsolatban mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a tájolása eltér a hasonló korú Hutag uli síroktól, ahol a vázak fejjel Ék-nek feküdtek.⁹ A mellék-

9. kép. Kovácsolt vaskengyel a Najmaa tolgoj 1. sírból
Рис. 9. Железное стремя из погребения Наймаа-толгой 1
Fig. 9. Étrier en fer forgé livré par la tombe de Najmaa tolgoj 1

a lamaista Mandala ábrázolásával veti egybe a TLV tükrök képeinek középrészét [TLV Patterns on Cosmic Mirrors of the Han Period, JAOS 68. 4 (1948) 1959–167].

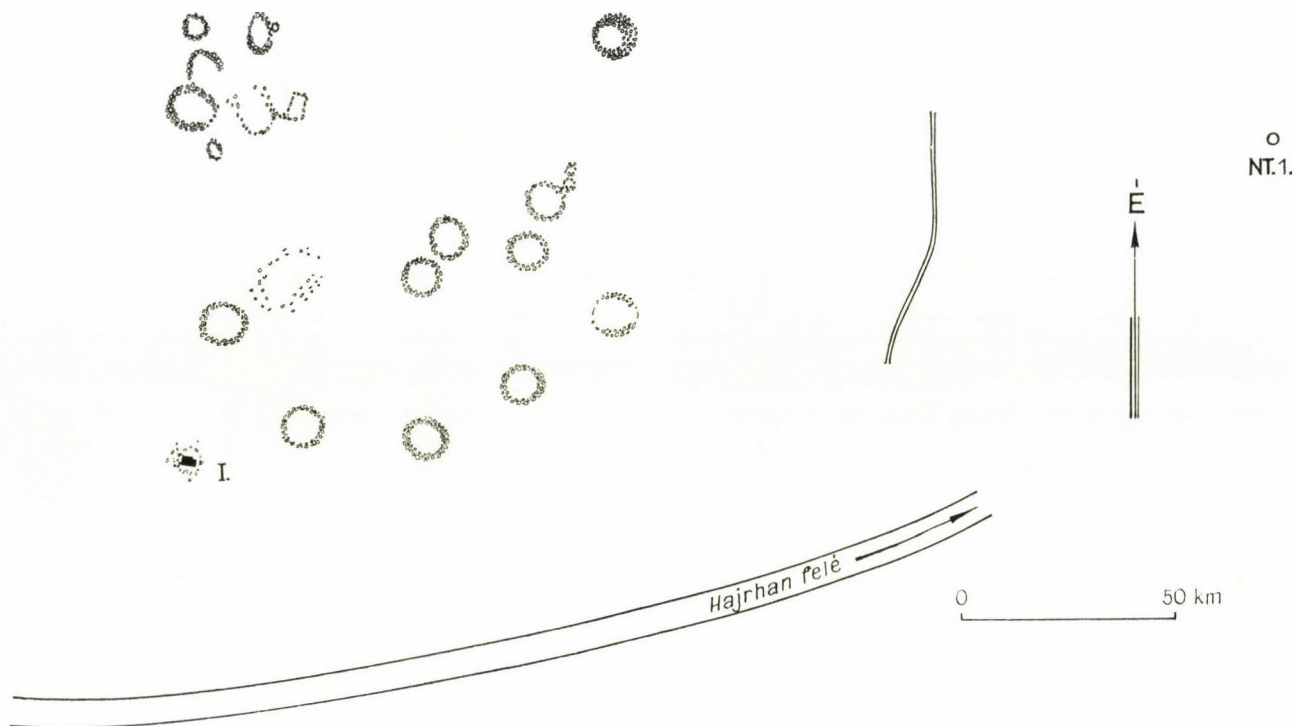
⁶ Доржсүрэн, Ц., Раскопки могил хунну в горах Ноин-ула, на р. Хуни-гол (1954–57 гг.) Монгольский археологический сборник. (Москва, 1962.) 37. 7/7. a és 43–44.; Уа., Умард Хунну. (Улаанбаатар, 1961.) I. fejezet.

⁷ Гумилев, Л. Н., Некоторые вопросы истории гуннов. ВДН 4. (1960). 123.

⁸ Грум-Гржимайло, Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край. II (Ленинград, 1926) 130–131. A szien-piket tunguz eredetűeknek tartotta: Бартольд В.: Очерк истории Семиречья. 2. Kiadás (Фрунзе, 1943) 15.

⁹ 1959-ben Hoeco-Cajdamtól É-ra kb. 7 km-re Szer-Odzsav vezetésével D. Navaan és E. A. Novgorodova 5 türk kori sírt ástak ki. Közöletlenek, napló és leletek a Mong. TA Történettud. Int. Régészeti Laboratóriumában.

10. kép. A Najmaa tolgoj I. temető
Рис. 10. План могильника Наймаа-толгой I
Fig. 10. Le cimetière de Najmaa tolgoj I

letek közül az öv félköríves sima veretei, a csont-béklyó-
pecsek viszont egyezöek. A fülkesírt vagy helyesebben
padmalyos sírt első esetben figyeltük meg Mongólia
területén. A szögletes övveretek távolabbi párhuzamait
megtaláljuk Tuvában, szintén kökerítés nélküli köves
kurgánból¹⁰, ahol a lómelléklet is megvolt, igaz hogy
csak egy ló és az is a jobb oldalon. Két lóval temetett
VI–VIII. sz.-i harcos sírjára viszont Borovka akadt
Mongóliában 1925-ben a Tola-folyó völgyében,¹¹ amely-
ben az emberi váz fejjel K felé feküdt. A lóval való teme-
tés jellegzetesen altaji szokás volt. Az ilyen és hasonló
bronzveretekkel díszített övek képe megmaradt a
türk kori kőszobron is. Az egyik legszebb példája Tuvából
való¹² a Ham-Dit-folyó partjáról, Handagajti falu köze-
léből. Ezen ugyanúgy vegyesen vannak félkör alakú és
négyzetes veretek, mint az általunk feltárt sírban
talált övön. Hasonló veretes övet viselő férfiakat, altaji
és több mongóliai szobron is ábrázoltak.¹³ Ezek a veretek
Tuvában leletekkel is képviseltek, például a Mongun
Tajgából, ahol a hanaihoz hasonló béklyópecsek társa-
ságában kerültek elő.¹⁴

A Jenyiszej vidékén a VI–VIII. sz.-i Kopjoni csaatasz-
ból kerültek elő hasonló szögletes bronzveretek, amelye-
ket Kiszeljov a kirgizekkel hozott kapcsolatba.¹⁵

Ezeket a vereteket egészen Kelet-Európáig megta-
lálhatjuk: a Káma vidékén a brodi temetőben¹⁶, az egyik
VII. sz.-i sír övesatja azonos típusú a hanaival, a félkör
alakú veretek a nyevolínói temetőből is ismeretesek.¹⁷

Az Altajból igen sok hasonló lelet származik, így
például béklyópecsek a VI–VIII. sz.-i kuráji temetőből
(II–III. csoport), ahol egyébként a kettős lótemetést is
megtaláljuk (II/4. és III/2. kurgánok). A halottak tájo-
lása itt fejjel K felé történt. Ugyanebben a temetőben
olyan kőszobron is állt, melynek övét hasonló félkör alakú
veretek díszítették.¹⁸ Ezeket a sírokat is egyszerű, kerítés
nélküli köves kurgánok borították. A szív alakú kis
bronzveretek párhuzamait ugyanennek a temetőnek a
IV. csoportjából ismerjük.¹⁹ Hasonlók újabban a Csuj-
folyó völgyében kerültek napvilágra.²⁰

A nyírfakéreg-tegez, amelynek mi csak kis töredékeit
találtuk meg, ebben a korban szintén ismeretes volt
az Altajban²¹. Ebben tartották a fűtyülő, csontgömbös
nyilakat is, melyeknek ábrázolásait is ismerjük ebből a
korból, a turfáni medencéből²² Tárgyi párhuzamai meg-
vannak Tuvában²³, és a Jenyiszejnél a kapesáli temető-
ben.²⁴

A deréktájon megmaradt selyemdamaszt darab
külön vizsgálat és feldolgozás tárgyát képezi. Az ilyen

¹⁰ Грач, А. Д., Археологические раскопки в Монгун-
Тайге и исследования в Центральной Туве. Тр. ТКАЭ I.
(1961.) 17.

¹¹ Археологическое обследование среднего течения р.
Толы. Северная Монголия II. (Ленинград, 1927.) 73–74.

¹² Кызласов, Л. Р., Тува в период тюркского кага-
ната (VI–VIII вв.) Вестник МГУ. сер. IX. ист. науки I.
(1960.) 58–59., 2. кёр а–б.

¹³ Естухова, Л. А., Каменные изваяния Южной
Сибири и Монголии. МИА 24. (1952.) 74. 3. кёр, 97. 45–
46. кёр, 100. 49. кёр.

¹⁴ Грач, А. Д., i. m. 126–127. a MT 58 X kurgánból.

¹⁵ Древняя история Южной Сибири. (Москва–
Ленинград, 1952.) 617., LIX. t. 13.

¹⁶ Генинг, В. Ф., Бродовский могильник. КСИИМК
52. (1953.) 34. кёр 7.

¹⁷ Közöletlen. 17 sír: Feldolgozás alatt. Erdélyi I. –
Ojtozi E., Der Friedhof von Niewolino. A. V. Schmidt
ásatása.

¹⁸ Киселев, С. В., i. m. 530, 533., XLVIII. t. 2.,
XLIX. t. 5.

¹⁹ Уо. L. t. 3.

²⁰ Шер, Я. А., Погребение с конем в Чуйской долине.
CA I. (1961.) 280–282.

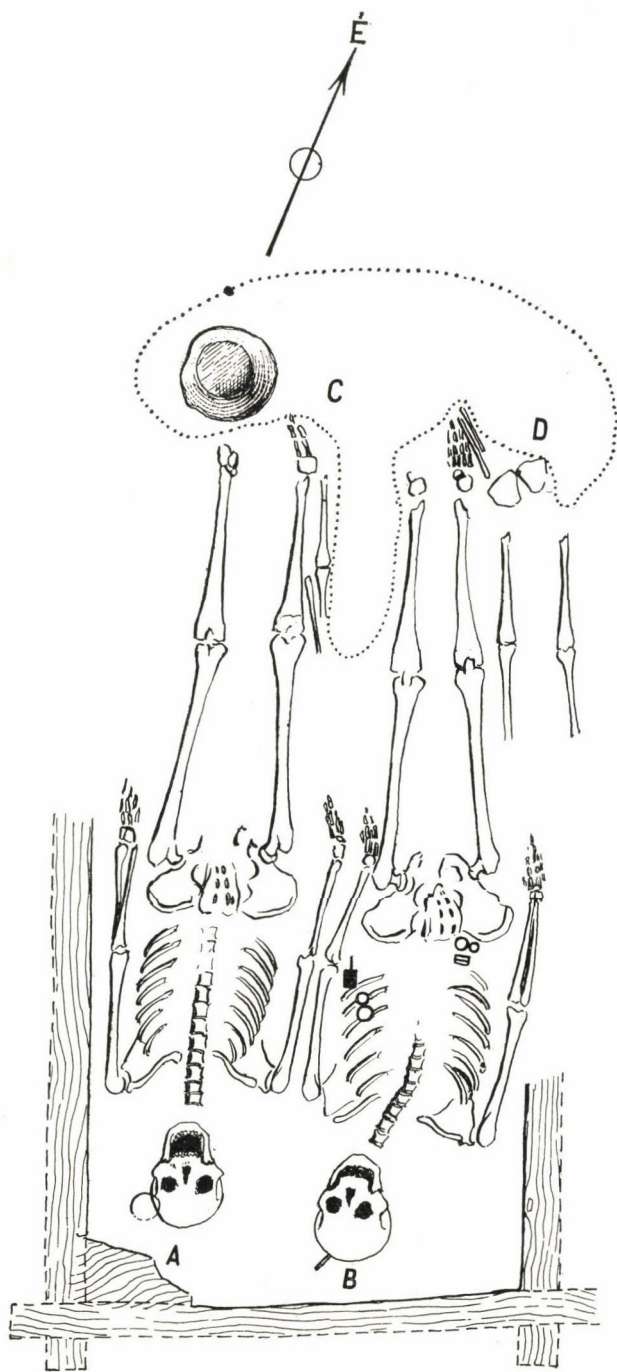
²¹ Киселев, С. В., i. m. L. t. 24. Курáji temető, IV.
csoport.

²² Le Cog, A. Chotscho (Berlin) I. t. 31. Bázáklík.

²³ Грач, А. Д., i. m. 132, 75. кёр MT 58 IV. kurgán.

²⁴ Киселев, С. В., i. m. LIX. t. 21.

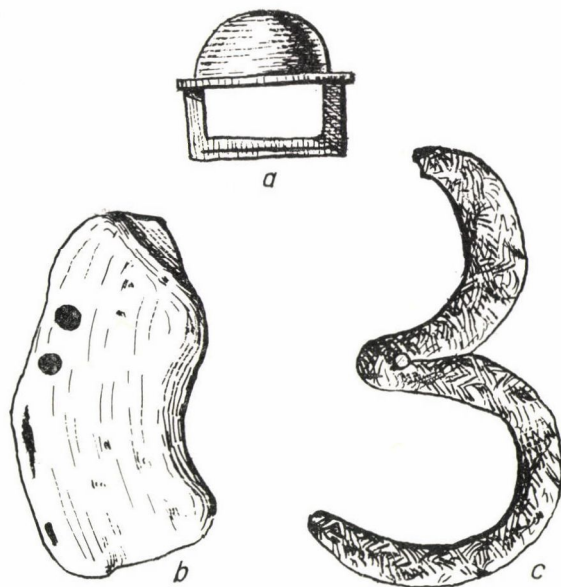

11. kép. A Najmaa tolgoj I. temető általunk feltárt sírja
Рис. 11. Первое погребение могильника Наймаа-толгой I, открытое нашей экспедицией
Fig. 11. La tombe dégagée par la Mission dans le cimetière de Najmaa tolgoj I

leletek elég ritkák, Mongóliában eddig csak Borovka talált hasonló korú selymet 1925-ben a Tola völgyében és találta még a II. Katandai temető leletei között is.²⁵ A kínai határon külön a türkök számára létesített piacokon nem

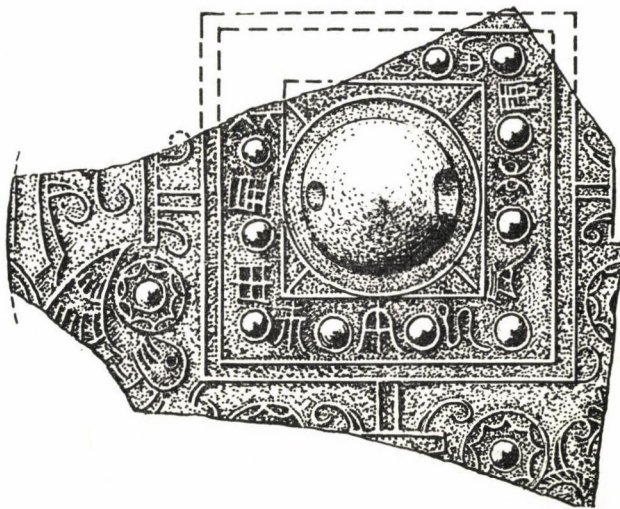
²⁵ Захаров, А., Материалы по археологии Сибири. Труды ГИМ I (Москва, 1926.) (1865. évi lelet).

12. kép. A Najmaa tolgoj I. temető első sírjának leleteiből: a) öntött bronzgomb, farkocsdisz(?) b) Átfúrt, lapos fenékö, c) Vashorog.

Рис. 12. Из находок первого погребения могильника Наймаа-толгой I: а. Литая бронзовая пуговица, украшение косы б. Плоский просверленный точильный камень. с. Железный крючок.

Fig. 12. Quelques objets trouvés dans la première tombe du cimetière de Najmaa tolgoj I: a) Bouton de bronze estampé, parure de natte(?) b) — Pierre à aiguiser percée. — c) Crochet de fer.

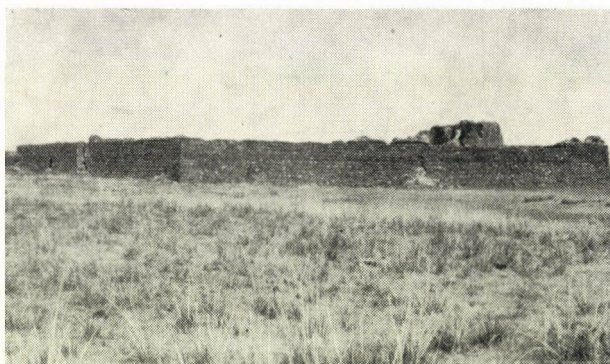
13. kép. Kínai fémtükör
Рис. 13. Металлическое китайское зеркало
Fig. 13. Miroir en métal chinois

lehetett nehéz ezek beszerzése (adatok 588, 624 és 730-ból).²⁶

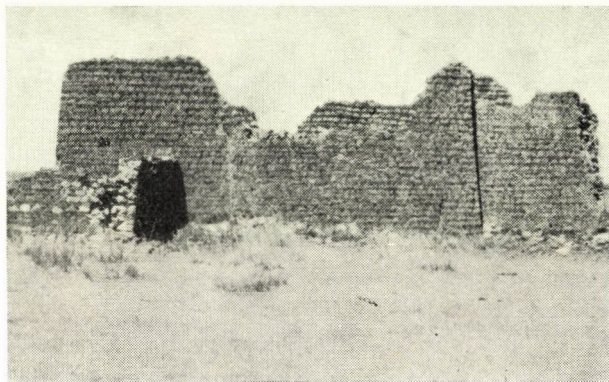
Az arany bűjtatóval záruló bőrtarsoly szegélye egészen archaikus típusú varrott szegélyt mutat, melynek

²⁶ Бичурин, Н. Я., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. I—II (Москва—Ленинград, 1950.) 239, 240, 251, 276.

a

b

14. kép. A Harabuhin balgasz romjai: a) A központi épületek, b) Részlet a romokból
 Рис. 14. Руины Харабухин-балгас: а. Центральная часть. б. Часть развалин
 Fig. 14. Les ruines du balgas de Harabuhin: a) Les édifices centraux. — b) Détails des ruines

Dél-Kirgíziában vannak néprajzi párhuzamai.²⁷ Ezek után tekintettel arra, hogy korban nagyjából megegyezik a hanai leletekkel, térjünk most rá a *Najmaa tolgoji* 1. objektum vizsgálatára. A kőhalom alatt emberi csontok nem voltak, így hát jelképes sírként vagy egy közeli, de rejtett temetkezés járulékaként vehetjük számításba. A benne talált masszív vaskengyel és zablatípusok Dél-Szibéria, közelebbről a Jenyiszej felé vezetnek bennünket, a kapcsolati temető hasonló leleteihez,²⁸ valamint az Altajba a Kuraj falu mellett feltárt kurgán temető IV. csoportjához,²⁹ habár ezek nem égetéses objektumokból erednek. A kínai forrásokból tudjuk, hogy a türkök a

VII. sz. elején már felhagytak a hamvasztás szokásával,³⁰ bár az is lehet, hogy a szokás egy ilyen félig jelképes, csak a tárgyak egy része és az ételek hamvasztására szorítkozott ezután, mintegy átmenetként. Ilyen türk kenotaphiumokat Tuvából is ismerünk, bennük szintén kengyeleket és zablát találtak.³¹

Tekintettel arra, hogy eddig csak mongol nyelven jelentek meg, és korban tulajdonképpen ide tartoznak, szeretnénk néhány szót szólni C. Dordzsürennek 1956-ban a közelben talált leleteiről.³² A Bartin sűdű melletti három kis kőves kurgán egyikében ő egy selyembe burkolt elkorhadt kis ládikát talált, melyben egy miniatűr öv aranyveretei és ruhadíszek voltak. A másik két kurgánban lelet nem volt. A kurgánokat a folyó felől egy félkör alakú alacsony kőtöltés „védté”. Az ásató a vereteket az V–VI. sz.-ra datálja és a zsuan-zsuanokhoz vagy a türkökhöz szeretné kapcsolni. Ezeknek a vereteknek a párhuzamaikat kárpát-medencei kora avarkori leleteink között is megtaláljuk. Így többek között Kiskőrös Vágóhid-dűlőben,³³ Baján³⁴ és a Zsitvatoroknál³⁵ egy igen gazdag sírban.

A VI–VIII. sz. közé eső időszak igen mozgalmas korszak mind Mongólia, mind pedig a környező területek történetében is. Ezért és a kevés feltárt lelet miatt igen nehéz ezeket a sírokat etnikumokhoz kötni. A mai Mongol Népköztársaság területén a IV. sz. végétől a VI. sz. közepéig a zsuan-zsuanok (vagy zsuzsanok) voltak az urak,³⁶ akiket az Altajból előrenyomuló³⁷ türkök igáztak le 552–554 között³⁸. Ővék ez a terület a 745-ben bekövetkezett újgur győzelemig, akiknek az államát viszont 840-ben a jenyiszeji kirgizek döntötték meg. A közel két évszázadig létezett türk hatalom többször esett át kríziseken, sőt már 581-ben a birodalmuk két részre tagolódott. (A nyugati Kaganátus csak 660-ig állott fenn.) Minket most csak a keleti türk hatalom érdekel, mert az általunk feltárt leletek annak a területére esnek. Virágkora 619-ben érte el tetőpontját. Etnikai szempontból meg kell jegyezni, hogy a keleti kaganátus fő népcsoportjai újgur és tölös törzsekből tevődtek össze.³⁹ Az általunk meglátogatott, fentebb említett türk kagáni síremlékeken kívül még egy kevésbé jelentős, de a felszíni jelekből ítélve kirabolatlan türk vezéri sírt tekintettünk meg a Gerelt dзам mtsz. központjától kb. 20 km-re, a régi Bugat szumunközpont felé haladtunkban, attól is kb. 18–20 km-re, tehát nagyjából féluton. A sírra halmozott kőveket földbe süllyesztett nagy kőtáblák foglalják négyzetbe. Kelet felé hosszú balbalsor vezet ugyanúgy, mint a kagánok sírjainál láthatjuk. Ezek az eltemetett által sajátkezűleg megölt ellenség számát mutatják.⁴⁰ Ami *Tuva* területét illeti, ahonnan több párhuzamot hoztunk leleteinkhez, azt 555–745 között az újgurok foglalták el, és az ő uralmuk alatt állott egészen 840-ig, a jenyiszeji kirgizek győzelméig. A türk korszakot követő újgur periódus emlékeivel utunk során behatóan nem foglalkoztunk. Említettük már, hogy Karakorum XIII. sz.-i rétegei alatt is megtalálták a IX–XII. sz.-i emlékeket. Fővárosuk, amely a kirgizek égették fel 840-ben, szintén az Orhon völgyében volt, romjai Karabalgaszun néven isme-

²⁷ Антипина, К. И., Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. (Фрунзе, 1962.)

²⁸ Киселев, С. В., i. m. LIX. t. 19.

²⁹ Уо. L. t. 22.

³⁰ Liu-Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (Wiesbaden, 1958.) I. 193. és II. 464.

³¹ Грач, А. Д., i. m. 40.

³² Rövid leírásuk Нэгэн булшны тухай ёмен а Шинжлэх Ухаан 46. 4. (1956.) 39–41.

³³ Horváth T., Az üllői és a kiskőrösi avar temető. AH XIX. (1935).

³⁴ Harnpel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II. (Braunschweig, 1905) 841. (Arch. Ért. 23 (1903) tévesen Szeghegy alatt szerepel)

³⁵ Budinski-Krička, V., Pohrebisko z neskorej doby avarskej Žitavskej Toni na Slovensku. SA. IV. 1. (1956) XXVII. t. (a 26. számú lovassírban.)

³⁶ Бартольд, В. В., i. m. 15.

³⁷ Л. Н. Гумилев, a türköket Hesziből 439-ben az Altajba vándorolt, több elemből álló népcsoportnak tartja. Ld. a Древние тюрки VI–VIII вв. c. autoreferátumot. (Ленинград, 1962.) 4.

³⁸ История МНР. 2. rész I. fejezet 66.

³⁹ Гумилев, Л. Н., i. m. 22.

⁴⁰ Итс, Р. Ф., О каменных изваяниях в Синьцзяне. СЭ 2. (1958.) 102. Közli a Szuj-suból Bicsurin által lefordított vonatkozó szövegrész javított változatát: „A sírnál fából építenek házat. Belsejében a megholtat ábrázolják, valamint az életében általa véghezvitt hőstetteket. Rendszerint, ha egy embert ölt meg, egy követ állítanak és így százig és ezerig...”

retesek az irodalomban. A cecerlegi múzeumban látunk egy teknősbéka-sztélét, amelyet Bugatból hoztak be, felirata, mivel az emlék homokkőből készült, nehezen vehető ki.

Cecerlegből visszafelé jövet megtekintettük egy romváros épületeit (4. kép, a–b.) Dasencsilen szumum központjától 12 km-re. Neve: *Harabuhin balgasz* (más néven Hadaszangin b.), egy kis folyó partján terül el. Kerámiája, amely a felszínen is nagy számban található, genetikusan kapcsolatban áll az újgur kerámiával. A várost azonban, H. Perlee véleménye szerint, a következő nép, a kitajok építették.⁴¹

A települést, melynek területe $0,5 \times 0,5$ km, magas földsánc veszi körül, amit a négy égtáj felől törnek át kapuk. A Ny-K irányú főutca két oldalán állanak a főbb épületek romjai.

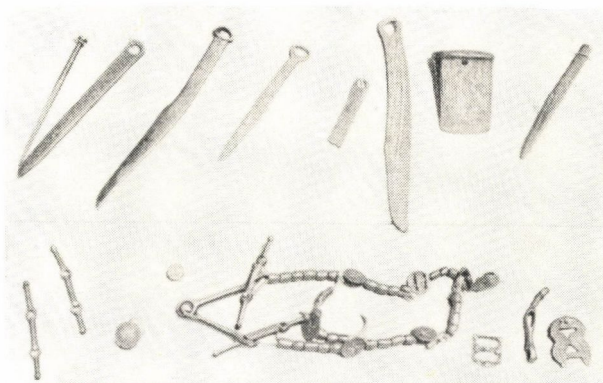
Szintén kitaj kori emlék Dasencsilen közelében az úgynevezett *Csin-tolgoj* halom (15. kép) és a mellette levő település, melyet a 994-ben alapított *Csen-Csou* várossal lehet azonosítani.⁴² Maga a halom őrhalom szerepét volt hivatva betölteni, magaslatáról a közeli és távoli vidék jól belátható.

Egy másik, még a Huni-folyó közelében megtekintett földvárat — ásások nélkül — igen nehéz keltezni. Általában a mongóliai földvárak és sáncok keltezésére vonatkozólag még nem történtek komoly lépések. Az általunk bejárt földvár, melynek neve Dörvöldzsín gadzar (= Négyszögletes sánc), a Hunival párhuzamosan folyó Corgün súdú partján fekszik és az irodalomban eddig ismeretlen volt. Az említett kis folyóba torkoló patak azzal két oldalról jól védett mocsaras partot alkot. Erre épült rá a földvár, amelyet hátulról egy hegyesúcs meredek lejtője védelmez. Bejáratát K felől találjuk. A sánc magassága kb. 6 m. A földvár felszínén sehol nem találtunk leleteket. Mivel neve nem maradt fent a hagyományban, arra gondolunk, hogy a mongol kornál régebbi lehet. C. Dordzsüüren több földvár adatait gyűjtötte össze, közöttük arhangaj ajmakiakét is, de keltezésükre nem vállalkozik.⁴³ Vjatkina, a Teuldzsin-folyó (Möngön morto szumun) partján levő sáncvárat, valamint az ún. Dzsingisz sáncát is hun korinak tartja. Nem lehetetlen, hogy az általunk megfigyelt erőd is hun kori. A hiungnuk területén eddig öt hun települést vizsgáltak meg ásással és ezek mind hasonlóan erődítették.⁴⁴ (A sánc melletti árok nem azon kívül, hanem — az általunk megtekintett földvárral ellentétben — a sáncban belül volt pl. az ivogai földvár esetében.)

Utoljára hagytuk az útközben felfedezett bronzkori emlékeket, tekintettel arra, hogy velük foglalkoztunk legkevésbé. Már az előző két jelentésünkben érintettük a kerített köves kurgánok, más szóval kerekszurok problematikáját.⁴⁵ Ezek zöme bronzkori, vagy kora vaskori. D. Navaan kora középkoriaknak véli őket. Utunk során több ponton láttunk, illetve vizsgáltunk meg kerekszurokat. (Lun előtt, attól légvonalban kb. 7–8 km-re, Ulán—Bátor felől jövet az út jobb oldalán, a sziklás hegyoldal déli lejtőjén bronzkori kőlapos sírokat láttunk.) Néha a sok természetes kő között nehéz eldönteni, hogy kerek szurokról vagy természetes alakulatokról van-e szó. Így pl. *Dasencsilentől* 22 km-re kezdődően kb. 3 km-en át, a Har-bog-folyó jobb partján, majd kis szünettel az előbbi településtől 29-km-re a folyó és az út közötti sávban. Ezek vizsgálata a jövő feladata. *Hasat* szumun központtól 12 km-re, az út bal oldalán, a sziklás hegylábánál egy kőlapos sírt, majd tőle kb. 2 km-re az út jobb oldalán egy kerek kőhalmazt figyeltünk meg. *Erdeni-ázu* mellett, Harhorintól kb. 1,5 km-re (a kultúrház épületétől számítva) az Orhon-folyó új esatornája partján láttunk 4 kis kőlapos sírsoportot. Innen Cecerleg ajmakközpont felé vettük utunkat. Útközben Ögij szumun központtól (azon túl) 44 km-re az út jobb oldalán 7 db közepes nagyságú

15. kép. A Csin-tolgoj halom
Рис. 15. Курган Чин-толгой
Fig. 15. La butte da Csin-tolgoj

16. kép. Bronzkori leletek a Cecerlegi Múzeumban
Рис. 16. Находки эпохи бронзы на выставке Цэцэрлэг-ского музея
Fig. 16. Trouvailles de l'âge du Bronze au Musée de Cecerleg

kerekszurt vettünk észre, kör alakú kerítéssel, egymástól igen távol feküdtek. Az egyik közülük kerítés nélküli. Az utolsó előtti közülük szögletes kerítésű. A legnagyobb körkerítéses sugara 15 lépés, és a körön kívül, kelet felől kis áldozati kőkörök követték annak vonalát. A szögletes kerítésű egyik oldala 25 lépés volt. E mellett is voltak áldozati körök. Az utolsó a láncban megint kör kerítésű, sugara 20 lépés. Ezek a sírok nagyságukkal a közepesek közé tartoznak Mongóliában. Az 55. km-oszlopnál is láttunk 3 kerekszurt, majd onnan kb. 500 m-re még egyet. Szemben a hegyoldalon még egy óriási kör kerítésű volt kivehető. Kissé tovább haladva innen, közvetlenül az út mellett, bal oldalt helyezkedik el még 3 kör kerítésű kerekszur, majd innen még vagy 500 m-re még 2 kör kerítésű, de már az út jobb oldalán (valamivel az 50. km. oszlop előtt). Átkelve a Tamir-folyón, a 17. km-oszlopnál és a 10.-nél még egy-egy kerekszurt láttunk az út jobb oldalán.

Cecerlegben az említett múzeumban többek között bronzkori tárgyak is vannak kiállítva (16. kép). Ezek

⁴¹ Киданские города и поселения на территории МНР Монгольский Археологический сборник. (Москва, 1962.) 61.

⁴² Уо. 55–56.

⁴³ 1956–57 онд Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн тухай. (Улаанбаатар, 1958.) 22.

⁴⁴ Доржсүрэн, Ц., Умард хунну. i. м. II. fejezete.

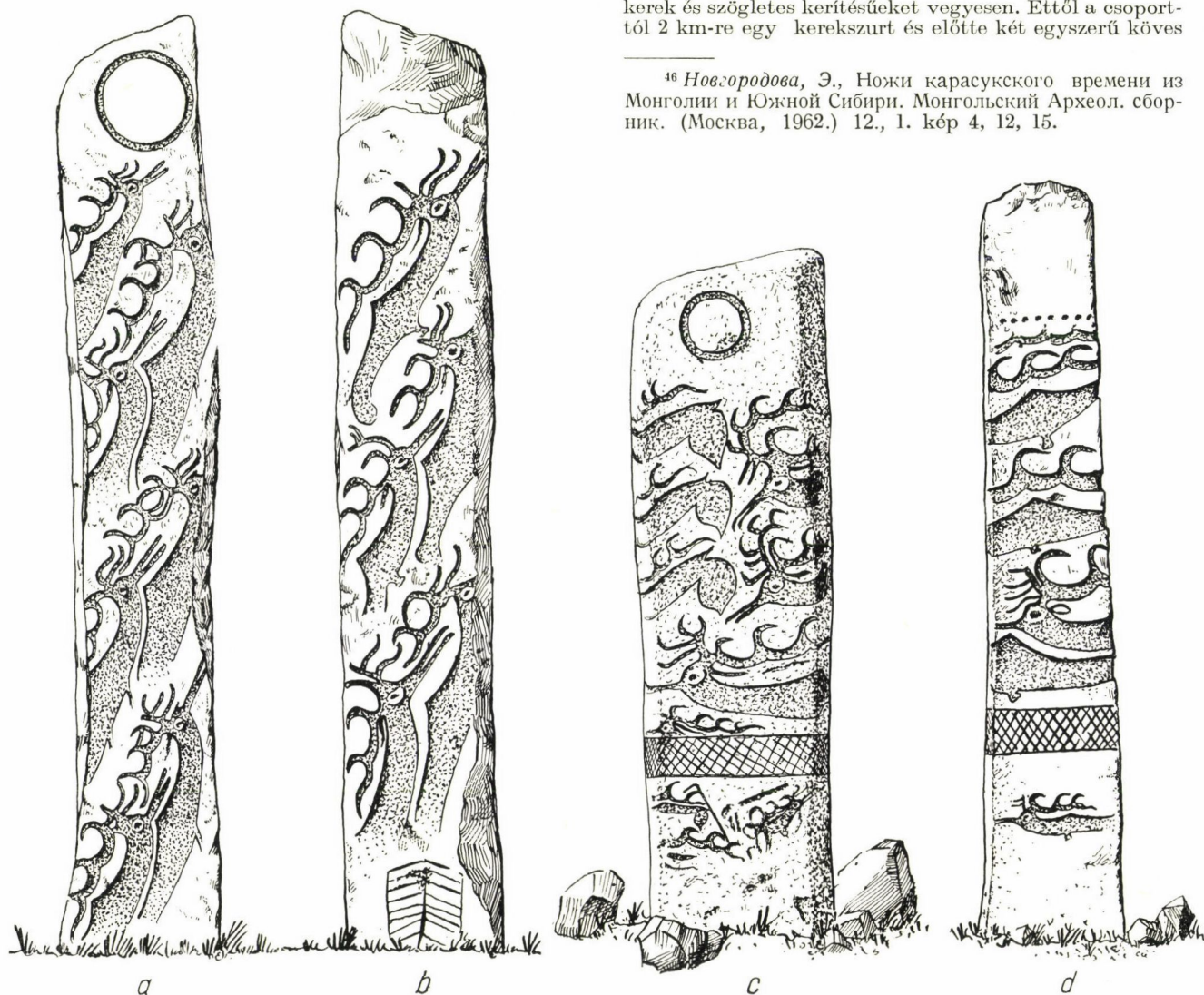
⁴⁵ Arch. Ért. 89 (1962) 93–100., 90. (1963).

feldolgozását D. Navaan fogja elvégezni. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a kések típusukban a Karaszuk-kultúra késeivel egyezők, amely kultúra Kína és Belső-Ázsia felől jövő elemek hatása alatt alakult ki a Jenyiszejnél, a Minuszinszki-medencében, a Felső-Ob vidékén.⁴⁶ Érdekesek a zablákl és a lószerszám egyéb darabjai, ezeket messze nyugatra követhetjük nyomon. Cecerleget elhagyva egy hágón át a Tamir-folyó partjára érkeztünk. Ezen átkelve lh Tamir előtt láttunk néhány kőlapos sírt a magas folyóparton. (A termelészövetkezet neve Gerelt dzam = Világos út.) A folyóparton a folyás ellenében haladva tovább, a településtől 7 km-re láttuk meg az újabb kerekaszurokat.

A kis csoport után, azoktól kb. 300 m-re még egy kör kerítésű következett. Innen 8 km-re egy szögletes kerítésű pillantottunk meg, az úttól jobbra, melyet áldozati körök kísérték. Ettől kb. 2 km-re, a folyó magas partján még két szögletes kerítésű tűnt fel előttünk. Alig 1 km-re innen, az úttól balra egy kerek és szögletes kerítésű helyezkedik el. Ezekről szintén kb. 1 km-re, az úttól szintén balra négy kis csoport következett egymás után, melyek főleg szögletes kerítésűekből állanak. Szemben

velük az út jobb oldalán szintén van egy kis csoport (kb. 10), közülük az egyik szögletes kerítésű, egyik oldala 43 lépés hosszú. Az áldozóhelyek a DK-i oldalt követik. A legutolsó kerekaszur egészen lent fekszik a folyóparton. Az egyik közülük nem más, mint egy téglalakú, kövekkel egészen beborított terület 11×4 lépés nagyságban. Ettől a csoporttól újra alig 1 km-re, az úttól jobbra és balra összesen 7 kerekaszur, közöttük két téglalakú kikövezett térséggel. A láncolat következő tagja megint csak kb. 1 km távolságban egy újabb kerekaszur-csoport az útelágazásnál. Két km-nyi úton, míg átkeltünk a Tamir egyik kis mellékfolyóján, csak egy újabb körkerítésű kerekaszurt láttunk. A kis folyócskán túl megint volt kettő, majd arrébb egy egész csoport tekintélyes méretű szögletes kerítésű. Innen visszafordultunk, és az É felé vezető útra tértünk rá. Az előbbi elágazástól nem messze egy téli szállás mellett, az úttól jobbra csak egy szögletes kerítésű kerekaszurt vettünk észre. Innen alig 2 km-re, az úttól jobbra egy kis sziklás orom alatt szögletes kerítésű kerekaszur-csoport tűnt szemünkbe. A régi Bugat szumun központján áthaladva a Huni folyó völgyébe vettük útirányunkat, a Han ojut felé vezető úton. A településtől 12 km-re 4 kerekaszurt láttunk, kerek és szögletes kerítésűeket vegyesen. Ettől a csoporttól 2 km-re egy kerekaszurt és előtte két egyszerű köves

17. kép. Szarvasos kővek: a–b. A Bombon-hegynél, c–d. Az Urtin-súdú partján, e–f. Cecerleg közelében.

Рис. 17. Оленные камни: а–б. У горы Бомбон, с–д. На берегу Уртын-шуду, е–ф. Вблизи города Цэцэрлэг, г. В Тарялангском сумуне

Fig. 17. Pierres ornées de cerfs: а–б. Au pied de la montagne de Bombon, с–д. Sur la rive de l'Urtin-sudu, е–ф. Dans le voisinage de Cecerleg, г. Dans le soumoune de Tarjalang

⁴⁶ Новгородова, Э., Ножи карасукского времени из Монголии и Южной Сибири. Монгольский Археол. сборник. (Москва, 1962.) 12., 1. кеп 4, 12, 15.

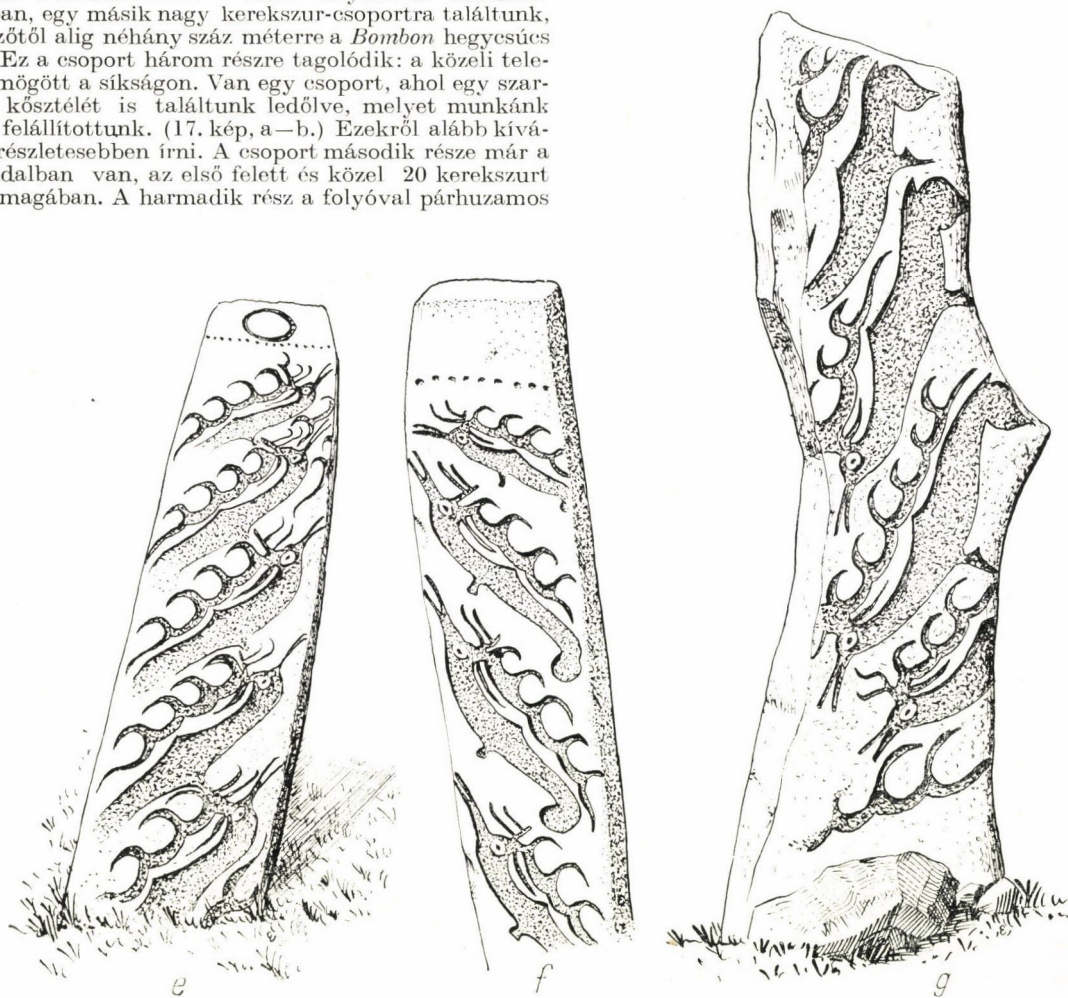
kurgánt láttunk. A kiszélesedett folyóvölgyben 9 nagy kereksszur tűnt a szemünkbe, melyek közül 7 lent fekszik a síkságon. Tőlük kb. 4 km-re, egy kicsi, bal oldalról befolyó patak partján még két kereksszur fekszik. További 10 km-rel arrébb kb. 20 db-ból álló óriási kereksszur-csoport bukkan elénk. Egy hegyfok alatt helyezkednek el, amely mögött ott folyik a Huni. Tőlük 2 km-re, az úttól jobbra még három van, majd balra a hegyháton egy újabb kis csoport. Egy km után, lent a síkon két nagy kereksszur áll, egymástól elég távol. Az úttól jobbra a Dicht nevű magaslat tövében egy körkerítéses nagy kereksszur, vele szemben, az út bal oldalán pedig még kb. 20 kereksszur volt látható. A következő kereksszurok már utunk végcélja körül, vagyis a *Bartin súdú* patak előtt (2 db a *Hana* nevű határrészen) és ettől É-ra a Huni partjain tűnt szemünkbe. Ezeket már alaposabban is tanulmányozhattuk, felmérhettük. A Hana lelőhely két kereksszura alaprajzát is elkészítettük. (Ezek mellett állt a Hana 1. sz. fentebb leírt népvándorláskori sir.) Az egyik kereksszur kőhalmához durva fehér márványdarabokkal kirakott szőnyegszerű „út” vezet. Hasonlót annál a közeli kereksszur-csoportnak egyik — legnagyobb — tagjánál láttunk, melyet C. Dordzsszüen 1956-ban fel is tárt. Egy lókoponyán és kézzel gyúrt agyag edénytöredéken kívül mást nem talált az óriási lapos kőtömbökből épített és állítólag már kirabolt sírkamrában. Hasonló márvány utat még eddigi vizsgálataink során sehol sem láttunk. Továbbhaladva a Huni folyásával ellenkező irányban, egy másik nagy kereksszur-csoportra találtunk, az előzőtől alig néhány száz méterre a *Bombon* hegyesűcs alján. Ez a csoport három részre tagolódik: a közeli település mögött a síkságon. Van egy csoport, ahol egy szarvasos kőstételt is találtunk ledőlve, melyet munkánk végén felállítottunk. (17. kép, a—b.) Ezekről alább kívánunk részletesebben írni. A csoport második része már a hegyoldalban van, az első felett és közel 20 kereksszurt foglal magában. A harmadik rész a folyóval párhuzamos

hegylábán helyezkedik el és 8 kereksszurból áll, melyek közül az egyik körkerítésű, a többi pedig négyyszögletes. Innen kb. 5 km-re a folyóval párhuzamosan van a *Najmaa tolgoj* nevű lelőhely. Ezen túl, egy kis patak széles völgyében még találtunk 9 db szögletes kerítésű óriási kereksszurt és mellettük kőlapos sírokat.

A patakon túl, tovább az úton kb. 2 km-re kezdődik egy újabb, két részre tagoló kereksszur-együttes. Az úthoz közel eső része, a folyó első teraszán, egy érdekes „megalit utcát,” szőnyegszerűen lerakott kőveket⁴⁷ foglal magában, egy durva kőoszlopon és kisebb kereksszurokon kívül. A felette levő hegy, a *Gurvan del* oldalában, egészen fel a gerincig helyezkedik el 11 kereksszur. Ezek jól el vannak rejtve a hegyoldal sziklái között, és így biztos nincsenek még kirabolva.

Innen kb. 20 km-re, szintén a *Hajrhanba* vezető út mellett van az általunk meglátogatott utolsó sírcsoport (Hajrhantól kb. 35 km-re lehet), szintén a Huni bal partján az Urtin súdú beömlésénél. Közepét egy óriási szarvasos kő uralja. Ezt az előbb említetttel együtt fogjuk tárgyalni (17. kép, c—d). Ásatást az idén kereksszurokban nem végeztünk, kivéve a Bombon-hegy alatti csoport szarvasos kőves csoportjának legnagyobb kereksszura mellett, ahol egy áldozati térséget tártunk fel, de ebben egy juhlabrszárcsonton kívül lelet nem volt.

A Huni-folyó túlsó partján végzett terepbejárásunkkor a Bombon hegy melletti táborunkkal szemben, tehát a

⁴⁷ Roerich, J. N., The Animal Style among the Nomad Tribes of Northern Tibet. Skythika 3 (Prag, 1930.) 16., 5. kép. Do-ring, a Pa-gong Co-ha tótól délre, ennek tibeti párhuzama.

folyó túlszárnyán, egy szögletes kerítésű nagy kerekasztalt láttunk. Átkelve a folyóval párhuzamos két alacsony hegyláncra, a *Corgin sūdū* völgyében három helyen láttunk feltehetőleg őskori emlékeket, a kisfolyó bal partján, a Dörvöldsin gadzar földvár közelében, attól É-ra: egy óriási körkerítéses kerekasztalt, majd három köztételt. Visszafelé jövet az első hegylánc hágójára való felmenés-kor É felé két kerekasztalt láttunk. Az egyik szögletes, a másik pedig kör kerítésű. A harmadik szarvasos kőoszlopot Ulán-Bátorba való visszautunk során vettük észre Cecerlegen túl, attól 10 km-re az út jobb oldalán (17. kép, e–b.). Tekintettel arra, hogy az említett kövek egyike sincs még közzétéve, szükségesnek látjuk rövid leírásukat és rajzuk közlését.

A Bombon-hegy alatti szarvasos kő magassága 250, szélessége az alján 42, fent 30, vastagsága szintén 30 cm. Az ábrázolások 3 oldalát borítják, ha a negyedikén volt egyáltalán, akkor időközben már lefagyott. A kő a tuvai—észak-mongóliai körben szokásos sémát, vonuló szarvasok stilizált sorait mutatja. Ezen a kővön sorban vonulnak egymás alatt a szarvasok. Az ábrázolás egészen lapos dombormű, ahol a háttérrel mélyítették be a kőbe. Az ábrázolás a legtöbb kővön nem igazi profil, mert a két szarv egymás felett van, állapította meg N. A. Cslanova, aki összegyűjtötte Mongólia és Szibéria régészeti irodalmából ezeket az emlékeket. Ő állapította meg azt is, hogy csak Tuva és Mongólia területére jellemzők a csőr alakú pofával ábrázolt szarvasok.⁴⁸ Ő tételezi fel azt is, hogy a kőoszlopok eredetileg emberalakot ábrázoltak. Szerinte az egyes köveken meglevő öv, mint pl. az Urtin sūdū patak mellett, a fegyveröv jelzése. Véleményünk szerint ez inkább karámkerítésre vagy hálóra emlékeztet. Ház (vagy szentély) jelzése található a Bombon-hegy alatti kő egyik oldalán, közvetlen a föld felett. Az ilyen kövek viszonylag kevés számának okát Cslanova azzal magyarázza, hogy azok csak vezérek sírjainál állottak. Azonban rendszerint az a helyzet, hogy egy temetőn belül csak egy ilyen kő szokott lenni, és így inkább totemoszlop szerepe kell velük kapcsolatban gondolkodnunk. Cslanova megpróbálja őket a saka néppel is kapcsolatba hozni, nevüknek jelentése V. Abajev magyarázata szerint szarvas. Az iráni népcsoport jelenlétének az őskorban ellentmond a kerekasztalokban bár még csekély számban talált koponyák mongolid volta. Ezt az ellenmondást ugyan már ő maga is megérezte, de azzal magyarázza, hogy ide messze keletre kevés jutott el az igazi sakákából. Történeti források Mongóliában azonban soha nem említenek sakákat. Az Urtin sūdū patak melletti sztéle tekintélyes nagyságával emelkedik ki az általunk felfedezett köztől. „Övéről” már írtunk. Felső végén szintén megvan a Nap és a Hold (?) sematikus ábrázolása, ugyanúgy mint a Cecerleg mellett vagy a Bombon-hegy alatt láthatjuk.

Az „öv” alatt nehezen kivehető alakok vannak, talán a karámon (vagy hálón?) belül ide-oda rohangáló szarvasok? V. N. Szkalon véleménye szerint⁴⁹ a kőoszlopokon rénszarvasokat ábrázoltak. A sírokat és az ábrázolásokat a terület fokozatos kiszáradása következtében északra

húzódo réntenyészto nép hagyta hátra. Eddig ez látszik a legkézenfekvőbb megoldásnak.

Nemcsak életföldrajzi, hanem régészeti indokokból is kikövetkeztethető egy É felé való vándorlás, amely az i. e. XII. sz.-ban kezdődött el Kiszeljov véleménye szerint. Ennek során indult meg a nem kínai származású törzsek kiszorítása a Gobi déli peremére és az Ordoszba⁵⁰. Ennek a déli mozgásnak nyilván éreztetnie kellett a maga hatását a Gobitól É-ra fekvő területen is. Az expedíció által felfedezett kőoszlopok utolsó példánya a Cecerleg melletti sztéle. A séma ugyanaz: több sorban vonuló szarvasok. Az oszlop tetején levő kört itt pontsor választja el a szarvasoktól.

U. Köhalmi Katalin szívességéből be tudjuk itt mutatni ennek a stíluskörnek még egy darabját, melynek képe már megjelent ugyan, de téves hely- és kormegjelöléssel. A kő Mörön ajmak Tarjalang szumunjában áll. A szarvasok elhelyezkedése a kő szeszélyes alakjához alkalmazkodik. Érdekes, hogy ebben az esetben a sorok a föld felé tartanak (17. kép, g.).

A kerekasztalok alakjáról, kellő mennyiségű anyag hiányában, korai még következtetéseket levonni. Ennek a kérdésnek a tárgyalása emellett túl is menne jelentésünk keretein. Erre majd egy másik munkában alkalomadtán visszatérünk, most csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a közelmúltban, néprajzi adatok bevonásával, kísérlet történt eredeti formájuk rekonstrukciójára.⁵¹ A korai tagar kultúra „kerekasztalai”, melyeket Hakassziában az i. e. VIII–VII. sz.-ra kelteznek, hasonló négyszögletes körkerítéssel vannak körülvéve, mint a mongóliaiak. Ezen belül, a temetőkör úgy képeztek ki a sírt, mint egy földbe mélyített kunyhót, és ezt fedték le kövekkel. A régebbi irodalomból a leginkább figyelemre méltó G. N. Potanyin összeállítása, aki a lelőhelyek felsorolása mellett rajzban hozza az egyes észak-nyugat-mongóliai típusokat.⁵² (Szögletes és kör alakú kerítések, az előbbi mellett egyik oldalon, a körök esetében egy égtáj felől áldozóhelyekkel; kövekkel lerakott felületek és egész kerekasztal-együttesek [p. a VI. t.] is.)

Felgyűjtésük és rendszerezésük sürgős feladat, a minden egyes típusban folytatandó próbaátadás mellett.

*

Ez évi expedíciánk jó eredményeit a jó időjárás túlmenően szerencsénknek és a mongol munkatársak jó szervezőmunkájának köszönhetjük. Eredményes munkánk jelentős lépés volt a közös eurázsiai történeti kérdések megoldása terén. Mindnyáján reméljük a közös kutatás gyümölcsöző folytatását.

A felszerelés és vizsgálati anyag szállítása körüli gondoskodásért, szíves, a hivatali formák mentesülése mellett a vendégszeretetért illesse köszönet messze követségünk és kereskedelmi kirendeltségünk minden egyes munkánkat lelkesen támogató tagját.

Erdélyi István—D. Navaan

⁴⁸ Членова, Н. Л., Об оленних камнях Монголии и Сибири. Монг. Археол. Сб. 2 (Москва, 1962.) 30, 33–35.

⁴⁹ Скалон, В. Н., Оленные камни Монголии и проблема происхождения оленеводства. СА XXV (1956). 91, 93, 95. Hasonló „csőrösfejű” ábrázolást közöl még Дорж, Д., Монгол орны хад чулуун дээрх зураг сүгийг зүйл. Studia Historica II. 3–8 (Улаанбаатар 1962). 84–86. 2. kép, melyet C. Dordzsuszuren talált 1955-ben a Төмөтін-фольо mellett (Caganhajrhan szumun).

⁵⁰ Киселев, С. В., Монголия в древности. Изв. АН СССР 1947. 4. 361.

⁵¹ Карцов, В. Г., Некоторые особенности могильных сооружений и обряда погребения в тагарских курганах близ улуса Сагай. Уч. Зап. Хак. НИИЯЛИ VIII. (1960.) 169–181.

⁵² Потанин, Г. Н., Очерки Северо-Западной Монголии. I. (Санктпетербург, 1881.) 52–65., I–VII. t.

РЕЗУЛЬТАТЫ МОНГОЛО—ВЕНГЕРСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 1963 ГОДА

Резюме

Монголо-венгерская археологическая экспедиция 1963 года была уже четвертой общей в совместном монголо-венгерском археологическом сотрудничестве. В этом году с целью, осмотра, исследования и раскопок археологических памятников на машине проделали почти 2000 км. В экспедиции принимали участие с венгерской стороны Эрдели Иштван, кандидат исторических наук, ученый секретарь Археологической Исследовательской Группы Венгерской Академии Наук, с монгольской стороны Д. Наваан, археолог, сотрудник Института Истории Монгольской Академии Наук. В качестве экспедиционных рабочих работали Лагаан и Лхагва, слушатели Монгольского университета. По пути нашего следования осмотрели развалины города Каракорума, могильные памятники Кюл-тегина и Билге-кагана, затем через Цеперлег поехали в долину реки Хуней, где вблизи раскопок Ц. Дорджурсена 1956 года, вскрыли отдельно стоящий каменный курган VII века (Хана I.) В могиле в подобе рядом с двумя лежащими в главной камере конскими скелетами лежал скелет воина.

По пути дальнейшего нашего следования тоже на левом берегу реки Хуней на Север от предыдущего местонахождения обнаружили новый могильник эпохи хиунг-ну, одну могилу которого мы раскрыли. (Наймаа-толгой I.) В могиле лежал костяк взрослого мужчины и женщины, а также два детских скелета. У головы женщины нашли китайское металлическое зеркало, датирующее могилу первой половиной I века н. э.

Вблизи могильника Наймаа-толгой мы вскрыли еще одинокий объект, где на месте костра нашли жеванные кости животных и рядом — железную пряжку, пару железных стремян и железный конек ремня. Этот плоский каменный курган на основании находок может быть датирован VIII веком (Наймаа-толгой I.).

По пути нашего следования занимались еще изучением «оленных камней». В нашем отчете рисунки рельефов мы изложили.

Надеемся, что плодотворное монголо-венгерское археологическое сотрудничество будет продолжаться во многих совместных экспедициях.

И. Эрдели—Д. Наваан

A KAZÁROK TÖRTÉNETÉNEK ELSŐ ÖSSZEFOGLALÁSA

Артамонов М. И., История Хазар. Leningrád 1962. Az Állami Ermitázs kiadása. Szerkesztette és egyes jegyzetekkel kiegészítette Gumil'ov L. N. 523 lap, 107 kép és 6 térkép.*

Az általunk most bemutatott könyv 1962. végén látott napvilágot. Teljes bátorsággal lehet azt állítani, hogy egyike azoknak a szovjet történeti munkáknak, amelyek fontossága igen nagy egész Kelet-Európa története és ezen belül a magyar őstörténet szempontjából. Szerzője, Mihail Illarionovics Artamonov professzor, 25 éven át dolgozott e munkán. Benne megtalálhatjuk nemcsak az ő, hanem a többi vezető szovjet régész vita fényében megvilágított véleményét is, sok kora középkori és népvándorláskori problémáról.

(1)—(7—39)

A szerző könyve bevezetésében a kazárokról vonatkozó írásos források értékelését, valamint az eddigi kazár kutatás rövid történetét adja. A kazárokról viszonylag nagyszámú történeti forrás, több mint hatvan munka áll rendelkezésre (IV—XIV., ill. XVII. századig). Két késői zsidó forrás mellett (József király válaszeleveli) legnagyobb az arabnyelvű (Ibn Hurradadbihtől Abulfidáig) és a velük nagyjából egykorú perzsa források száma (Jayhānītól, Rašīd ad-Dīn-ig) összesen 25. A korábbi latin és görög nyelvű (beleértve a bizánciakat és a szláv redakciókban fennmaradt forrásokat is) történeti források száma már csak 21. (Ammianus Marcellinustól a Notitiae episcopatumig.) A kazár történet megírásába M. Artamonov ezeken kívül bevonta a szíriai (Johannes Stilitestől Bar Hebraeusig) örmény (Chorenei Mészestől kezdve) és grúz történetírókat is (Szabaniszdzse). E források ma már mind ki vannak adva oroszul vagy más nyugati nyelven, kivéve Tabarit, akinek szövegét A.M. Belenyickij fordította le számára. Nem maradt ki a XVII. századi Derbend Nameh felhasználása sem, és bizonyos mértékig bevonta a kínai források adatait is.

A források értékelése után az orosz forráskiadások történetét jellemzi röviden, majd a kazár kérdés felvetésére tér rá, melyre a XVIII. században került sor. Ezután kapjuk a XVIII—XIX. századi nyugat-európai

történészek munkáinak áttekintését, ezután pedig az első összefoglaló igényű XVIII. századi orosz munkákat idézi.

A kazárok etnikumának kérdését tudományos alappossággal először H. Howorth vetette fel 1876-ban; ő jelentette ki, hogy a kazárok törökök voltak, szemben az addig uralkodó finnugor elmélettel. Az orosz bizantinológusok munkáinak rövid áttekintése után, párhuzamosan a nyugat-európai (Marquarttól kezdve) és az orosz történészek munkáinak taglalására kerül sor. A kazár régészeti anyag kérdése először 1908-ban vetődött fel a szaltovói temető kutatásakor.

A kazár állam volt az első feudális állam Kelet-Európában, amely „barbár” alapon jött létre, és a rabszolgatartó formációt átugratta fejlődésében. Számunkra azért lényeges történetének tanulmányozása, mert a magyar fejlődés szempontjából döntő jelentőségű volt a kazár birodalom mellett, sőt rövidebb-hosszabb ideig pedig benne való élésünk.

2. Hun törzsek Kelet-Európában (40—68)

A hun törzsek betörése óriási változást okozott Kelet-Európa népi és politikai történetében egyaránt.

Az ázsiai hiung-nuk közel 200 évig a Dél-Ural—Aral tó vidékén tartózkodtak, ahol is az ugorokkal keveredtek L. Gumil'ov véleménye szerint, akik között a szarmata anyagi kultúra volt elterjedve. Türk nyelvűket megtartották, sőt az elterjedt az ugorok között is (B. Szerebrennyikov elmélete). Ezeket a IV. század közepén magukkal ragadták Európába. 370 körül már meg is törték az alánok ellenállását, és betörték a keleti gót Hermanarich soknépű birodalmába, megsemmisítve a két évszázadig fennállt csernjahovói kultúrát (46—47). (Melynek egyébként a szerző nem látja semminemű kapcsolatát a szlávok anyagi kultúrájával.) Ezután némi nyugati foglalat és nagy kaukázusontúli hadjáratok következtek (az örmény források honjait és a hunokat, szemben K. Treverrel, azonosnak tekinti 52.), melyek Elő-Ázsiára is kihatottak.

A kelet-európai hun törzsek legerősebbike, az akat-zír törzs (vagy törzsszövetség) volt, melynek fejéül Attila 448-ban legidősebb fiát, Ellákot tette meg. Ezek ott is maradtak a dél-oroszországi steppéken, pontosabban a Dnyeper mellett. Az V. század közepén, a pannóniai hunoktól teljesen függetlenül, kaukázusi és kaukázusontúli háborúk folytak. Attila halála után fiai vezetésével a hunok visszatértek keletre, a Fekete-tenger mellé.

* Ismertetésünknek az 1—11., 13., 16., 18—19. és 21. fejezetekről szóló része Erdélyi István, a 12., 14. és 17. Kádár Zoltán, a 15., 20. és 22—25. fejezeteké pedig Ojtozi Eszter munkája.

A gótok, majd Bizánc elleni küzdelmeik sikertelenek maradtak.

Az V. század 60-as éveiben a saragúrok keletről előrenyomulva meghódították az akatzirokat. Bizánc az új ellenséget Iránra irányította, akiknek neve a kaukázusi hadjárataik után már nem fordul elő a forrásokban, talán a Nyugat-Szibériából betörő szabírok öröklhették fel őket, akiket viszont az avarok űztek el keletről.

Az avar-zsuan-zsuan azonosításnak M. Artamonov nem híve. A zsuan-zsuanokat a türgesekkel azonosítja. (L. Gumiljov jegyzetében az avar—abar (kínai forrásokban a-pa) egyezést találjuk, akiket egy, a VI—VII. században a Tien-Sánban lakó törzsben talál meg.) A szabírokat ugoroknak tekinti, akikről tatár hagyomány is beszél az Irtsi folyó mellett.

3. Szabírok (69—78)

A Szibériából kiűzött szabírok a Kaukázus—Káspi-tenger közötti partsávot foglalták el egészen Derbentig. A hun-szabírok 515-ben már a Kaukázusontúlra vezettek hadjáratot.

A szabírok által kiszorított onogurok a Káspi- és Azovi-tenger között a steppe nyugati részét foglalták el. Nem mások mint eltürkösödött ugorok. Etnikailag alig különbözhetek maguktól a hunoktól.

4. Utigurok és kutigurok (79—102)

M. Artamonov a bolgárok első említéseként csak az V. század eleji említésüket fogadja el (Paulus Diaconus, Hist. gentis Lang.). Az V. század végén, egészen 499-ig Bizánc szövetségesei voltak a gótok ellen. Ettől kezdve gyakran dúlták végig a Balkánt. Etnikai tekintetben ugor eredetűeknek véli őket, akik még Nyugat-Szibériában csatlakoztak a hunokhoz.

A hun kori régészeti anyag kevésbé ismert. Az első kísérletet a hun régészeti anyag kiválasztására, ill. összegyűjtésére azonban korántsem J. Werner tette az első kísérletet, hanem *Pósta Béla* (Archeologische Studien auf russischem Boden. Budapest—Leipzig 1905. in: Dritte asiatische Forschungsreise des gr. E. Zichy. 375 skk.) *Alföldi András* (Funde aus der Hunnenzeit. 1932.) és *Fettich Nándor* (Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst 1951.) újabb kísérletét is meg kellett volna említeni a 99. jegyzetben. Ami a hamvasztásos sírok megjelenésének idejét illeti, hogy azok csak a hunok utáni időben bukkannak fel, és a türkökkel vannak kapcsolatban, a magyarországi leletek ismeretében nem érthetünk egyet. (Fettich, N., La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged—Nagyszéksós. A. H. XXXII. 1953.)

5. Az avarok (103—113)

A T'u-kiüe történetének rövid előadása után az európai avarok eredetét nézve a szerző azt az álláspontot fogadja el, amely szerint az európai avarok nem a zsuan-zsuanok utódai (mint azt Klaproth gondolta), nem is igazi avarok (a-pa), hanem a türküktől elmenekült ogar—ugorok var és hunni nevű törzsei voltak. Az első törzsnév összecsengése az avar névvel adott alapot az avar név felvételére. A második rész más forrásokban hionnak hangzik. A türkök, lévén lefoglalva a heftalikkal folytatott háborúval, nem üldözték őket. Az avarok először a szabírokra támadtak, majd a kutrigurok oldalán az utigurokra vetették magukat.

Tovább haladva nyugat felé, a kutrigurok másik ellenségére, az antokra támadtak. Tárgyalásokat folytatva arra nézve, hogy Bizánc letelepedési területet adjon nekik, ezalatt Thüringiában és a Tisza vidékén (?), a gepidák ellen hadakoztak. A magyar régészek közül Nagy Tibor és Kovrig Ilona foglalkozott részletesen az avar honfoglalás és útvonal kérdésével (Studia Avarica I—II. 1946—48 és Contribution au problème de l'occupation. Acta Arch. 1955).

Az avar—kutrigur—bolgár viszonyok rövid tárgyalása után, melynek Csallány Dezső véleménye szerint érdekes régészeti emléke a Dagobert bajor királyhoz menekült kutrigurok hagyatéka (*Ladenbauer—Orel, A., Linz—Zizlau. 1960—* ill. Archeológiai Értesítő 1963) az

avar—szláv viszony tárgyalására tér rá a szerző. Itt meg kell jegyeznünk Zastérova B. érdekes megfigyését, mely szerint a dulebek nem orosz törzs, hanem csehországi dulaba (X. század), és emléküik az Orosz évkönyvbe morva forrásművekből került (Üznik a počatky Slovanů III. 1960. 15—37.).

Ami az avarok régészeti emlékeit illeti, sajnálattal kell megemlítenünk, hogy a szerző csak a 30-as évek magyar régészeti irodalmát ismeri, és a kelet-európai avar emlékekről azt írja, hogy ismeretlenek. Érdekes lett volna pedig tudnunk véleményét a fativizsi leletekről (*Kozlovskaja V.* cikke nyomán, a Grusevskij emlékkönyvben. Kijev 1928), vagy más VII. századi dél-oroszországi leletről (pl. a martinovkai kinséről); ld. *Fettich N.* előbb idézett könyvében (1951).

6. Első tudósítások a kazárokról (114—132)

Véleményét a kazárok eredetéről azok eltörökösödött ugor voltában összegezi, a nyelvükre nézve pedig arab írók nyomán megjegyzi, hogy a bolgárhoz volt hasonló.

A kazárok addig, míg a szabírok nagy része át nem telepedett a Kaukázusontúlra és más részét az avarok le nem verték, a szabír törzsszövetségbe tartoztak bele. Ezután Dagesztánban a hatalmat a kazárok kerítették kezükbe (Berszália).

7. A T'u-kiüe (=türkök) Európában (133—141)

Alighogy megszabadultak a kazárok a szabír hatalom alól, a türkök vetették őket alá hatalmuknak, akik perzsa szövetségben végre legyőzték a VI. század utolsó harmadában a heftalitákat is, valamint követváltásokat és tárgyalásokat folytattak Bizánccal. 580-ban pedig a Krími Boszporuszt is elfoglalták.

8. Türk-kazárok a Kaukázuson túl (142—156)

A VII. század első évtizedeiben Bizánc Perzsia csapásai alatt nyögött, a kazárokról a források nem tudósítanak igen hosszú ideig. Végül is Heraclius császár szövetséget kötött a türkökkel Perzsia ellen, és azok megkezdtek kaukázusontúli hadjárataikat, hogy lekossák némileg Perzsia haderejét. A türk kaganátus belső bajai, a keleti rész bukása (a kínaiak csapásai alatt) 630-ban, a kaukázusontúli területek elhagyását követelte tőlük. A kazárok, akik a türkök haderejének alapvető részét teheték ki, szintén önálló életet kezdhettek ezután.

9. Nagybulgária (157—169)

A nyugati türk Kaganatus romjain nemcsak egy állam épült fel. A VII. században az Azovi-tengertől keletre, a Don és Kubán között találjuk a bolgárokat, feltehetően az onogurok utódait. Kuvrát vezetésével 632-ben létre is jön országuk Nagybulgária. Nyugaton magába foglalta ezután a kuturgur területeket is, egészen a Dnyeperig. Kuvrát halála után ez a birodalom nem bizonyult erősnek. A bolgárok egy része a helyén maradt ugyan, és kazár alattvaló lett, de nagyobb részük a mai Bulgária területét foglalta el, illetve északra menekült a Volgához.

10. A kazár állam keletkezése és létezésének első időszaka (170—180)

651-ig a kazárok nem vitték kenyértörésre a dolgot a türkökkel, és csak a század második felében alakul ki az önálló kazár állam. Fennállását egyelőre nem zavarta az arabok kaukázusontúli megjelenése és a velük való, epizódyszerű küzdelem sem az ötvenes években.

11. Hun Királyság Észak-Dagesztánban (182—192)

Az arab és örmény források ezeket a hunokat nem azonosítják a kazárokkal. Fővárosuk előbb Varačan, majd Szemender volt. Ibn Hurradadbiht ezt az országot Szuvarnak (vagy Szavirnak) nevezi. A Varačan név talán a barszeltekkel hozható kapcsolatba V. Minorsky véleménye szerint. De az is lehetséges talán, hogy a bolgár név elírása csupán.

12. Kazár—bizánci szövetség (193—201)

A kazárok és a bizánci birodalom kapcsolata a VII. században veszi kezdetét. A két ország közti kapcsolatok szempontjából a korai időkben nagy szerepet játszik Cherson. Erre már Ostrogorsky is rámutatott. (*Ostrogorsky G.*, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1952, 62).

13. Háború az arabokkal (202—232)

A kazárok visszafoglalták rövid időre Derbentet és ezt a fontos erődöt az arabok 713/14-ben vették be újra. Mélyen behatoltak magába a „hun királyságba” is, de Szemenderig nem jutottak (723). Ezután az alánokat verték le, majd tovább folytatták a harcot a kazárokkal, az utóbbiak aktív támadásai és visszavágásai közepette.

A kazároknak végül sikerült megállítaniuk az arabokat a Kaukázusban, amivel óriási cselekedetet hajtottak végre Kelet-Európa népei védelmében. Az arabok csak Dagesztán déli részén tudták szilárdan megvetni lábukat, egymás után verve le a kis fejedelemségeket.

14. Kapcsolatok Bizánccal és az arabokkal a VIII. század II. felében (233—261)

717/718 telén az arab seregek megkísérelték a bizánci birodalom fővárosának elfoglalását. Nehéz küzdelmek után — hála Tervel bolgár kán segítségének — végül sikerült Bizáncnak a veszedelmes ellenséget elhárítania. III. Leo szászár nemcsak a bolgárok segítségét nyerte meg az arabok ellen, hanem a kazárokat is. A császár fiát, a későbbi V. Konstantinos Kopronymost összeházasította a kazár uralkodó leányával. E leány nevét, *Moravcsik Gyula* kutatásai alapján (Seminarium Kondakovianum IV. 59—76) — amelyet M. Artamonov is elfogadott — ismerjük: Čičäk-nak hívták, a császári trónon Iréné néven szerepelt. Ez a házasság igen kedvezően hatott a két birodalom kapcsolataira; magában Konstantinápolyban külön kazár negyed keletkezett a Szt. Illés templom közelében. M. Artamonov behatóan foglalkozik az arab források figyelembevételével a kazár—arab háborúk történetével. E háborúk idején változhatott meg a kazár birodalom székvárosa is az ősi kaukázusvidéki Szemender helyett az araboktól távolabb eső, biztonságosabb Itilbe helyezte át székhelyét a kagán. A VIII. században Szemender az arabok kezére kerül. A két főváros jellegében is különbözik egymástól. Szemender eredetileg *kertváros* jellegű volt, az új főváros már a letelepülésre áttért életformát tükrözi. A Keres melletti Tiritaka területén, továbbá Tamanban, Phanagóriában és másutt a Krímben folytatott ásatások, kőalapozású téglalapú épületei, a talált használati eszközök (tojás alakú amforák stb.) mutatják a korábbi kazár életforma megváltozását, a nomád pásztorkodásról a földművelésre való áttérést. Magában Keresben 757 táján a János evangélista temploma körül lehetett a kazár negyed, itt is már kőalapozású téglalapú épületeket találtak. Persze nem könnyű mindig megállapítani, hogy ezek az építkezések melyik néphez fűződnek: tudjuk, hogy a IX. században a Keleti-Krímben a Tepszen-hegyi bazilikát átépítik, de problematikus, hogy alának, bolgárok vagy kazárok-e az építők.

15. A kazárok felveszik a zsidó vallást (262—282)

Ez a fejezet bemutatja és elemezni kívánja azokat az okokat, melyeknek következtében a zsidó vallás államvallás lett Kazáriában. (Ld. *Gyóni M.* Kalizok, Kazárok, kabarok, magyarok. Magyar nyelv 1938. 86—96.) M. Artamonov véleménye szerint mivel a kereszténység, vagy az iszlám felvétele egyúttal lehetőséget adott volna Bizáncnak, illetve az arab kalifátusnak, hogy a maga érdekszférájába vonja a kazár kaganátust, ez utóbbinak uralkodóosztálya tudatosan, függetlenségét demonstrálni kívánva, politikai céllal választotta a harmadik lehetőséget. Az a meghatározás egyébként, hogy a zsidó vallás államvallás lett, nem jelent többet, csupán annyit, hogy ezt a hitet követte a kagán, a főkirály, az előkelők és a nép egy része. Az ősi törzsi kultuszok, a kereszténység és az iszlám egyaránt tovább virágzottak a nép körében.

A zsidó vallásra való áttérés kérdését tárgyalva, abból a feltevésből indul ki, hogy a középkori zsidóság nem ismerte és nem engedte meg a prozelitizmust, ti. a zsidóra való áttérést, csak abban az esetben, ha a neofita „fajlag” etnikusan is, tehát egy ágon zsidó volt. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy hiába lett államvallás a zsidó, csak eltávolította a felső réteget a néptől, bár azt nem tudja bebizonyítani, hogy a zsidóvá lett felső réteg etnikusan is zsidó lett volna.

A kiindulás, vagyis a prozelitizmus kérdése hibás. Ebből következik az előbb említett helytelen értékelés, mely szerint az államvallássá lett judaizmus miatt nem kaphatott segítséget saját tömegeitől a kazár uralkodó osztály, történetének válságos korszakában.

A valóság ezzel szemben az, hogy a középkorból több olyan áttérést ismerünk, melynek alanyai bizonyíthatóan árják, sőt a katolikus egyház papjai voltak. Például Jámbor Lajos egyik diaconusa, Bodo, 893-ban zsidó hitre tér, felveszi az Eleázárnevet, és zsidó nőt vesz feleségül (*Heller B.* Zsidó hitterjesztés. IMIT Évkönyve 1930. 90—99.). Weccelinus pap 1012-ben tér át Németországban a zsidó vallásra (*Golb N.* Sefunot VIII. Jerusalem 1964. 85—104.). Andreas barii érsek 1078-ban zsidó hitre tért (*Blumenkrantz B.* La conversion au Judaïsme d'André, Archevêque de Bari. The Journal of Jewish Studies 1963. XIV. 33—36.). Johannes normann pap 1102-ben tért át a zsidó vallásra, egyházi és családi üldöztetése miatt Egyiptomba menekült (*Scheiber A.* Fragment from the Chronicle of Obadyah, the Norman Proselyte. Acta Orientalia IV. 1954. 271—296.).

Artamonov felsorakoztatva az áttérés idejére vonatkozó, egymásnak ellentmondó adatokat, arra a következtetésre jut, hogy az áttérést a VIII—IX. század fordulójára kell rögzítenünk. A források (József király levele, a cambridgei Névtelen, Jehuda Halévy) közölnek legendákat az áttérés körülményeiről, s ezeknek kiemelhető közös motívuma, hogy valamennyi Dagesztánra (Kazária ősi centrumára!) utal, mint arra a helyre, ahol a konverzió folyamata megkezdődhetett.

Bulán az első kazár előkelőség, akinek 730 táján történt áttéréséről értesülünk. Artamonov ennél a pontnál egy másik fontos problémát kapcsol eddigi fejtegetéseihez: a kettős királyság kialakulásának kérdését. Valószínűnek látszik, hogy az áttért Bulán leszármazottja, Obádja volt az, aki átvette a tényleges hatalmat, dinasztiát alapított, háttérbe szorítva a kagánt, aki azután már csak szakrális funkciókat gyakorolt. Obádja alatt zajlott le a zsidó vallásnak államvallássá való deklarációja. József úgy jellemzi levelében Obádját, mint az állami élet reformátorát, valamint a zsidó vallás nagy pártfogóját. Obádját közvetlen leszármazottjai követték a trónon, valamennyien zsidó neveket viseltek. József megjegyzi az öröklés rendjéről, hogy „csak a fiú követheti apját a trónon, idegen nem kerülhet a trónra”. Így nyert végleges formát a kettős királyság rendszere a kazár birodalomban.

16. Sárkel (288—323)

A VIII. században a kazár fennhatóság északabbra fekvő szláv területekre is kiterjedt. Ennek az expanzióknak az eredményeként pusztult el a középdnyepéri kultúra is („Rosz”), melynek helyét utóbb részben a szlávok foglalták el.

Másfél évszázadon át a kazárok voltak az urak egész Dél-Oroszországban. A kazár gátat elsőként a magyarok törték meg, majd a besenyők vágtattak át rajta. Ugyanekkor jött létre az Orosz Állam, amely már komoly veszélyt jelent a kazárok részére. Fel kellett építeni Sárkelt, ami 834-ben történt meg. A 186 × 126 m-es parti erőd a szárazföldi karavánutat védte a folyóra támaszkodva. Garnizonja ogúz vagy besenyő harcosokból állt. Az erőd citadellán kívüli részén a szaltovói kultúra emlékeit találták meg az M. Artamonov vezette ásatásokkor. Ez pedig a bolgárok és a kazárok anyagi kultúrája is lehetett a IX. században. A tárgyakon talált nyelvi emlékek (Sárkelben és más donvidéki lelőhelyeken) török nyelvre utalnak, mint a kultúra hordozói nyelvére, nem pedig irániira.

Szemből Sárkellel a Don jobb partján, egy valamivel kisebb kőerőd állott, ami előbb épült fel, mint Sárkel és a révet volt hivatva ellenőrizni. Ez az erőd talán már a IX. század második évtizedében elesett, erről dirhem-leletek tanúskodnak. A tőle messze levő település azonban nem pusztult el. Ez arra utal, hogy az erőd feudális beháború során pusztult el, nem pedig a magyarok vették azt be, állapítja meg M. Artamonov.

17. Polgárháború Kazáriában.
Konstantinos Philosophos missziója (324–335)

A IX. század elején Obádja uralkodása alatt polgárháború tört ki Kazáriában, mint erről Konstantinos Porphyrogennitos beszámol. A felkelés élén kazár vezetők, bégek tarkánok állanak, a hozzájuk csatlakozó zendülők egy csoportja a kabarok, a magyarokhoz menekültek.

A felkelés előzményeit kutatva nem feledkezhetünk meg a IX. század elején Kazáriában beállott ideológiai változásokról sem, bár a felkelés közvetlen okai nem ideológiai, hanem hatalmi tényezőkben keresendők.

Egy a IX. század elején készült püspöki jegyzék, amelyet M. Artamonov 806–815 közé keltez (Moravcsik szerint i. m. 201.: 805–815 közt készült, ő említi a jegyzék vonatkozó bibliográfiai adatokat is) Kazáriát a konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó országok közt említi. A jegyzékből hiányzik a gót metropolis, s a Krimben csak a boszporuszi püspökséget említi. Ez a tény arra mutat, hogy Obádja a zsidó vallást tette uralkodóvá a hatalma alá tartozó területeken s a keresztény egyházi szervezet megsemmisítésére törekedett, mert ebben idegen hatalom, Bizánc politikai és szellemi fegyverét látta. Ez volt a kazár birodalom válasza Joannes krími gót püspök kazárellenes felkelésére.

Artamonov szerint az Obádja elleni felkelés idején törték ki a magyarok a Volgán túlról (!) a Dontól nyugat felé, ők is részt vettek a beháborúskodásban, s a felkelők oldalán állottak. Minthogy kazár nemzetségek is felkeltek Obádja ellen, a kazár király idegen népeket hív segítségül a saját népéből származó felkelők ellen, még pedig az uzokat és a besenyőket. Ezt a tényt az archeológiai leletek is igazolják: a nagy fontosságú kazár erőd, Sárkel védői — az emlékek szerint — ezután uzok vagy besenyők. A kazárok nagy része kiirtódott a beháborúban, s így az idegen népek törték fel, s Kazária a IX. század végéig uz és besenyő hatás alá került. A harc végső aktsa Sárkel felépítése és barátsági szerződés kötése a bizánciakkal 834-ben. Ekkor járt a kazár uralkodónál Petronász Kamatiros, mint a konstantinápolyi udvar követe. A beharcokban meggyengült kazár uralkodó kénytelen volt elismerni, hogy Bizánc annektálta a krími Góthiát.

A kazárok felkelése az uralkodóház ellen valószínűleg Obádja utódai idején is folytatódott. Az új rend csak Obádja fivére, Obádja Chanukka alatt szilárdult meg. Az ő nevéhez fűződik valószínűleg az említett szárkeli erőd megépítése is. A felkelés minden valószínűség szerint a IX. század második és harmadik évtizedére tehető. Az új rend megerősödése csak úgy volt lehetséges, hogy az uralkodó teljesen átszervezte a hadsereget a saját népéből besorozott katonák helyett ezentúl a hatalmát zsoldoshadseregére építi, amely nem kazárokból állott. Az új rend ellenségei nemcsak a keresztényekből tevődtek ki, hanem a mohamedánokból is, akiket a zsidó uralkodók szintén üldöztek. Természetes, hogy mindkét üldözött vallás hívei segítségben reménykedhettek, a keresztények Bizánctól, a mohamedánok viszont az arab birodalomtól várták felszabadításukat. Mert hiába kötött barátsági szerződés Kazária a kelet-római birodalommal, de mégsem tett engedményeket a kereszténységgel szemben olyannyira, hogy az említett Petronásznak nem engedte meg, hogy Sárkelben templomot építtethessen, jöllehet — az ásatások tanúsága szerint — már a faragott építőköveket is odahozatta. A kazár területen lakó mohamedánok sorsára viszont jellemző adatot említ szerzőnk: e szerint 854–855-ben 300 kazár mohamedán menekült el hazájából a kaukázusontúli területre az arab kalifátus védelme alá. Arra is utal M. Artamonov, hogy a pogányok sem érezték biztonságban magukat a zsidó

kazár uralkodók alatt, ezért a pogány kabarok a magyarokhoz menekültek.

A szóban forgó fejezet második részében behatóan foglalkozik a szerző Konstantinos Philosophos (Kyrillos)-nak a „szlávok apostolának” kazáriai missziójával. Konstantinos Kyrillosz Photios patriarcha, akit III. Mihály császár *chazaroprosopos*-nak (kazárképfű) nevezett, nemcsak térítő, de politikai céllal is küldte a thessalonikei származású szerzetest a kazárok földjére. Konstantinos először Chersonnesosba utazott, ahol a kazár, a zsidó és a szamaritánus nyelveket tanulmányozta. További missziós tevékenységére nagy hatással volt az a tény, hogy e városban ősi orosz betűkkel írott zsoldár- és evangéliumi szövegeket talált. Majd lebeszélte a kazár „vajdát” egy keresztény város ostromáról s a macotisi tavon (a mai Azovi-tengeren) hajóra ült s a „kazár úton” érkezett a Káspi-tengerig. Itt a Kaukázus hegységnek lábánál egy hitvitában vett részt, majd 200 embert megkeresztelt, mint életreálja mondja. Elérkezvén Zakariás kagán szállására, őt mint a bizánci birodalom követét, a kagán nagy tisztelettel fogadta, bár ő maga nem tért át a keresztény hitre, viszont megígérte, hogy a bizánci hadifoglyok egy részét elengedi, majd visszatért Konstantinápolyba. M. Artamonov elfogadja Vernadsky nézetét, hogy Konstantinos Kyrillosz térítő útja egybeesett az orosz keleti kereskedelem útjával, melyet Ibn Hurrardabih ír le: ez az út az Azovi-tengertől a Don vidékén át a Volga alsó folyásának területe felé vezetett (Dontól a közeli Volga-könyök irányába), innen ért el a Káspi-tengerhez. Valószínűleg a mai Daghesztánban Derbent táján találkozhatott Kyrillosz a kagánnal. M. Artamonov itt is említi, hogy e területen már a VII. században volt keresztény misszió, tehát itt találkozhatott a bizánci térítő keresztényekkel. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Moravcsik rámutat arra, miszerint a Kaukázus vidéki hunok körében a nesztorianizmus volt elterjedve (Moravcsik Gy., Szt. István Emlékkönyv I. 187–189). Legutóbb pedig a Kaukázus vidéki korai hun kereszténységről Fr. Altheim írt összefoglalólag (Geschichte der Hunnen, III. Berlin, 1961, 21. 102. kk.).

Teljesen egyetérthetünk M. Artamonovval abban, hogy kizárt eset, miszerint a kazárok, — mint Marquart és újabban Vernadsky vélik — csak abban az időben, 860 táján tértek volna a zsidó hitre. Azt a véleményt hogy a kazárok Harun al Rašid kalifa idején (azaz a VIII–IX. századok fordulóján) tértek volna át a kazár hitre, már Moravcsik is hangzottatta, újabban Ferdinándy is kifejtette (M. de Ferdinándy. Álmos, in G. Vernadsky — M. de Ferdinándy. Studien zur ungarischen Frühgeschichte, München 1957, 58. old. 57. j.).

Valószínű, hogy Konstantinosnak sikerült a Tamán-félszigeti keresztény egyházszervezet helyreállítása, egy adat szerint Fullában saját maga állítja helyre, azonban egy új dél-oroszországi metropolis megszervezése neki sem sikerülhetett.

Mindez azonban nem kisebbíti Konstantinos missziójának jelentőségét. E misszió eredményei közt felsorolja továbbá M. Artamonov a nagy térítő sikereit Fullában, a krími kazár adminisztratív központban, ahol már a VIII. század elején a hivatali életben is fontos szerephez jutottak a keresztények. Itt Kyrillos saját maga vágta ki a pogányok szent tölgyfáját; e tette a helyi pogány kultusz megsemmisítését jelképezte. Az újjászervezett fullai egyházszervezet fontosságára jellemző, hogy a VIII. század második fele óta már nem kazár eparchia, hanem a fullai érsekség neve szerepel a püspökségek jegyzőkönyveiben (a fullai archiepiskopia egyébként egészen a XII. századig fennállott). A buzgó szerzetes visszaállítja a sugdeai és a tamatarchai püspöki katedrákat is. Ebben az időben tehát a kazár területen megszűnt a gót érsekség hatalma, helyette a kazár eparchia vette át a helyi keresztény egyházszervezet irányítását.

További eredményei Konstantinosnak, hogy szellemi fegyverekkel segítette a kazár keresztények harcát a zsidó propagandával szemben. Erre vonatkozólag is fontos adatokat találunk a nagyérdemű szerzetes „Vita”-jában, amelyet saját maga vagy rendtársa, útítársa és testvére Method ír. Konstantinos Kyrillos kazáriai útja megerős-

sította Bizánc baráti kapcsolatait Kazáriával, ami erkölcsi és diplomáciai segítséget jelentett az arabokkal szembeni küzdelemben.

M. Artamonov—Georgijevvel egyetértésben — rámutat arra a nagy fontosságú tényre, hogy ez a bizánci misszió megelőzte a szlávok megtérítését. Ezt bizonyítja az említett szerzetes „Pannóniai Vita”-ja, amely a morvaországi misszió kapcsán lett megírva.

18. Magyarok és besenyők (336–352)

A magyarok „vengri” nevét nem az onogur névvel hozza összefüggésbe, hanem egyszerűen a régi „ugor” névvel, amely véleménye szerint ogur és ogor alakban már a VI–VII. században ismert volt az Alsó-Volgánál és az Urál vidékén, mint több rokon törzs átfogó neve. Ide helyezi az orosz évkönyvek jügráit is.

A magyar nyelv finnugor és török elemei viszonyának és a magyar nép etnogenezisének kissé leegyszerűsített tárgyalása során, a baskír kérdést is érinti, méghozzá valóságnak véelve a magyarok baskíriai tartózkodását. Ennek tagadása az újabb kutatások alapján teljesen reálisnak látszik (R. Kuzejev 1963. és Erdélyi I. 1961).

Abból ítélve, hogy a szterlitamaki temetőről (VIII–IX. század) úgy beszél, mint annak az anyagi kultúrájának az emlékééről, amelybe a magyarság is beletartozott, a magyarokat a Volgától keletre helyezi el a VIII–IX. században. Nem találjuk meg annak az irodalomnak az utalását, amely az ősmagyar leletek keleti párhuzamai felkutatására vonatkozik. (Erdélyi I. *Archaeológiai Értesítő* 1960. 2. és 1961. 1., régebben *Fettich N. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*. A. H. 1937. Újabban *Dienes István* vetett egybe ősmordvin és honfoglaló magyar tárgyakat. (Arch. Ért. 1964. 1.)

A Volgán túlról a besenyők lökték ki a magyarokat, véleménye szerint a IX. század 20-as éveiben. Innen vándoroltak át Levédiába, ill. Etelközbe, melyeket M. Artamonov, Cassel S. nyomán, azonosnak tekint. A 20-as évek végén, három éven át (így fogadja el Konstantinos Porphyrogennétos leírását) részt vettek a kazárok minden háborújában. A magyaroknak a szaltovói kultúrához, véleménye szerint, semmi közük nem volt, a Donyec és a Don között az erdős steppezónában nem állottak meg útjuk során. Etelközbe való áttelepülésükkor Kijev mellett nem haladtak el, ez földrajzilag lehetetlen, véli M. Artamonov; meg kell jegyeznünk, hogy annál inkább lehetséges ez a Kárpátokon való átkelés előtt, ha ez tényleg Vereckén át ment végbe.

A sabartoi asphaloi magyarok kaukázusontúli letelepedése M. Artamonovnak fantasztikusnak tűnik, mert a VIII. században történt. *Czeplédy K.* bizonyítása szerint (IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. 1954. 44. old.) azonban a „kangar” besenyők támadása is igen korán történt. A besenyőket és az őket követő tork-oguzokat Kazária nem tudta már hatása alá vonni, sem leverni. A besenyők régészeti anyagáról nem kapunk sem képet, sem utalást.

19. Kazárok és alánok (353–364)

A Krími területek újra, bár nem szilárdan, Bizánc hatalmába kerültek a IX. században. Az ászok vagy jászok, akiknek utódai a XII. században az orosz évkönyvekben még szerepelnek, a Donyec és a Közép-Don közötti erdős steppén éltek, az ő kultúrájuk lehetett a szaltovói kultúra. Később, Pletnyova véleményére támaszkodik a szerző, az ő városaik lehettek a Donyecnél Szugrov, Sarukany és Balin, melyeket az évkönyvek polovec városokként emlegetnek. Itt említjük meg, hogy *Györffy György* újabb kutatásait az alánokkal kapcsolatban: A magyar nemzetségtől a vármegyéig. (francia kivenattal) I–II. Századok, 1958. 92.

A kazár hatalom fennállásakor az ászok is kazár függőségben éltek. A szaltovói kultúra a X. század elején szűnt meg. Pletnyova Sz., Rybakov véleményére támaszkodva a besenyők támadásával magyarázza ezt. M. Artamonov szerint azonban a kultúra teljes pusztulását a kazárok büntető hadjárata okozta. Egy részük a besenyőkhöz menekült.

Ezután a Kaukázus előterében élt alánok történetét vázolja, a fejezet végén. Az ottani alánok az ászokat is magukba olvasztották. Bizánc, már a VIII. századtól kezdődő térítés segítségével igyekezett őket kiszakítani a kazár szférából, de ez nem járt sikerrel.

20. A kazárok és Rusz (365–284)

A IX. század második felében Kelet-Európa történetébe egyre fokozódó jelentőséggel kapcsolódik be, s megváltoztatja az erőviszonyok egyensúlyát a kialakuló majd megerősödő korafeudális orosz állam.

Döntő jelentőséggel bír ez a tény a kazár történelem alakulására is. Szerző a IX. század második felétől a X. század második feléig terjedő időszak eseményeit részletesen tárgyalja, bemutatva Bizánc, a kazár kaganátus és az oroszok folyton változó, a pillanatnyi feudális érdekektől vezérelt koalícióinak és ellenkoalícióinak történetét.

913-ban a kazár király átengedi országa területén a zsákmányszerző hadjáratra induló orosz csapatokat a Káspi-tengerhez.

A 930-as években Bizánc felkérésére az oroszok megtámadták és bevették a kazár Szamkeret.

Hamarosan fordult a kocka, s M. Artamonov feltevése szerint igen valószínű, hogy Igor 941. évi Bizánc elleni hadjáratát megelőzte egy orosz–kazár szövetségkötés. A bizánci–kazár ellentétekbe az orosz állam a pillanatnyi körülményektől függően, hol egyik, hol másik fél oldalán avatkozott be.

943-ból értesülünk a második — oroszok vezette — káspi-tengeri zsákmányszerző portyáról. Az összefoglalásban kifejtésre kerül, hogy a fent említett két portya nem az orosz állam akciója volt, hanem magánjellegű vállalkozás, talán a knyázi szolgálatból elbocsátott druzsinatagok szervezték.

Az a tény, hogy a kazárok két ízben átengedték ezt a haderőt területükön, a kazár állam egyre fokozódó gyengüléséről tanúskodik, mely folyamat Igor utóda, Szvjatoszláv alatt nyert betetőzést.

21. Itil városa (385–399)

József király levele archaizál, nem X. századi valós állapotot tükröz a kazár hatalom kiterjedését illetően. Kétségtelen azonban, hogy a VII–IX. században Kazária nemcsak egy kis kaganátus volt. Az ország központja Itil, melyet korábban Al-Beidának neveztek, a város egy része pedig Hanbalig nevet viselt. (Vö. *Német Gy.* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 208.) Régészeti emlékeit még nem sikerült eddig megtalálni. M. Artamonov véleménye szerint a város maradványait vagy Jenotajevszk és Szelitrennoje falvak között kellene megtalálni, vagy egy más számítás szerint Asztrahánnyal közeli. A város részletes leírását az arab források alapján kapjuk meg, majd végezetül Szemender lokalizálásának kérdéseit taglalja a szerző. A fejezetekhez alapos szemléltető térkép járul a 387. oldalon.

22. Kazária a X. században (400–412)

Ebben a fejezetben a X. századi Kazária gazdasági és társadalmi viszonyaival ismertet meg bennünket a szerző, a rendelkezésre álló kevés adat alapján. A nemzetségek földjeit az azokat megművelő emberekkel együtt, kizárólag a törzsi arisztokrácia. A patriarális–feudális függőség mellett létezett a kizsákmányolás más formája is: a rabszolgaság. Isztakhri tudósít arról, hogy maguk a kazárok is eladták gyermekeiket rabszolgának, ami a vagyoni—társadalmi különbségek fokozódó elmélyüléséről tanúskodik.

A kagán a lakosságtól természetbeni adót szedett, a gazdagoknak katonaállítási kötelezettségük volt. A környező, alávetett törzsektől, így a szlávoktól is „füstönként” azaz háztartásonként szedtek természetbeni adót. A kazár állam bevételeinek nagyobbik része azonban a tranzitkereskedelem megvámolásából származott. Kazária fontos tradicionális kereskedelmi utak metszéspontjában feküdt, fővárosa Itil az Észak–Dél–Kelet irányú áruforgalom egyik jelentős állomása volt.

Itil keleti, ún. „kereskedelmi”, negyedében számos kereskedő és iparos telepedett le, idegenek is, mivel ez a város kiválóan alkalmas volt ügyleteik lebonyolítására, s áruikat közvetlenül is piacra tudták dobni.

Az alávetett népek kormányzását a jólismert elv alapján oldották meg; hagyták őket saját szokásaik szerint élni, adót és katonát szedtek tőlük, s csak kivételes esetben küldték ki a kazár helytartót a tudunt, hogy a helyi hatalmi szerveket ellenőrizze. M. Artamonov kiemeli annak jelentőségét, hogy a bevételek — elsősorban a vámok — lehetőséget adtak arra, hogy a kazár király állandó hadsereget tarthasson, s így kiterjedt területek felett gyakorolhatott szuverén jogokat.

A fejezet a kettős királyságra vonatkozó adatok rövid felsorakoztatásával és értékelésével zárul; ismerteti a szakrális királysággal kapcsolatos képzeteket, a rituális királygyilkosság szokását; valamint a ténylegesen uralkodó cár szerepét.

A szerző hangsúlyozza, hogy a kazár állam jellemző vonásai közé tartozik az etnikai és vallási sokrétűség, valamint a vallási türelem, ez utóbbit a kereskedelmi érdekek magyarázzák.

Külön nyomtatékkal hívja fel figyelmünket M. Artamonov arra, hogy új eredményeket a jövőben elsősorban a régészettől várhat a kazárokkal foglalkozó kutatás. Itil és Szemender helyének, a kazár temetkezéseknek felkutatása a jövő sürgető feladata. Ez utóbbiakra — tudomásunk szerint — L. N. Gumiljov már rá is talált a Volga torkolatvidékén.

23. A kazárok keleti szomszédai (413–425)

Kazária X. századi meggyengülésének és későbbi bukásának okait elemezve, két évszázad fejlődésének summáját adja M. Artamonov ebben a fejezetben.

24. A kazár birodalom bukása (426–437)

A X. század utolsó harmadában a meggyengült kazár birodalom Nyugatról kapta azt a döntő csapást, mely további sorsára elhatározó jelleggel bírt.

Az orosz őskronika és az arab források egybehangzó tanúsága szerint Szvjatoszláv hadjáratot vezetett a Volgához a kazárok ellen (965. év), és bevette Itilt. Ennek a hadjáratnak a célja az volt, hogy a kijevi állam a maga kezébe vegye a keleti kereskedelmi út ellenőrzését, mert gazdasági érdekei ezt kívánták.

A X. század második felében fokozatosan terjedtek az orosz telepek, Kelet felé elérték a Don vonalát, a Keresi földszorosnál pedig kialakult a később nagyjelentőségre szert tevő, tmtutorokányi knyázság. Szvjatoszláv hadjárata után Ibn Haukál és Mukkadaszi tudósítanak az Itiltől elmenekült kazárokról, akik azonban hamarosan visszatértek a városba, mivel Szvjatoszláv, aki közben megindította dunai hadjáratát Bizánc ellen, nem tudta az elfoglalt keleti területeken uralmát megszilárdítani.

Szvjatoszláv hadjárata után számolnunk kell még egy eseménnyel. A kazár területek feletti fennhatóság Chorezm számára sem volt közömbös, s valóban az arab források arról tudósítanak, hogy a chorezmi sah is hódított Kazáriában. Nem ismeretes viszont az, hogy mely területeket sikerült elfoglalnia, mikor és mennyi időre. A szűkszavú adatok hosszabb, mintegy kétévtizedes háborúra engednek következtetni, mely váltakozó sikerrel folytatható.

A volgai területekért folyó harcban végül a Kijevi Oroszország lett a győztes. Vlagyimir 985-ben atyja nyomdokain haladva, hadjáratot vezetett a Volgához a bolgárok és a kazárok ellen. A bolgárokkal külön békét kötött, azok függetlenek is maradtak, de az alsó-volgai területüket sikerült az orosz politikai szférába vonnia, befejezve ezzel a Szvjatoszláv által megkezdett irányvonalat.

25. A kazár örökség (438–456)

Tárgyától kissé eltérve a 438–444. lapokon Artamonov a tmtutorokányi knyázság történeti szerepével foglalkozik, melyet röviden abban lehetne összegezni, hogy

a Vlagyimir halála (1015) után a kijevi trón körül fel lángolt örökösödési harcokban ez a város volt a bázisa a menekülő trónkövetelőknek.

Meg kell jegyezni, hogy magának Tmtutorokánynak a birtoklásáért is folytak viszályok Vlagyimir és Szvjatoszláv leszármazottai között. Ezeknek a viszályoknak a történetében bukkannak fel a kazárok, akik Tmtutorokány lakosságának jelentős hányadát képezhették. Kereskedőváros volt, mely a Szvjatoszláv által elpusztított Itil korábbi szerepét vette át. Ibn Haukál és Biruni nyomán ismeretes, hogy a két fontos kazár város Szemender és Itil a X–XI. század fordulóján romokban hevert.

Sarkel sorsa másként alakult, mert a lassú orosz betelepülés folytán, orosz várossá alakult a XI. századra, megszületett Bjelaja Vezsa, mely erődből ipari—kereskedelmi centrummá fejlődött.

Az egykori kazár területek örökségét továbbvivő két város Tmtutorokány és Bjelaja Vezsa sorsát a kunok elnyomulása pecsételi meg. Ugyanez vonatkozik a kazárokra is, mint etnikus egységre. Volgai területeiket elvesztve, eltűnnek, felolvadnak a kunok között. Mint a kazárok sorsának utóhangját, Artamonov röviden letárgyalja azokat a hipotéziseket, melyek Kelet-Európa, illetve a Kaukázus zsidó vallású népességét a kazároktól kívánják származtatni. Mindezek a hipotézisek kevéssé látszanak valószínűnek, elsősorban kronológiai nehézségek miatt.

*

M. Artamonov professzor könyvét több mint 100 régészeti emlék, ill. emlékecsoporthoz szöveg közé illesztett képe díszíti, amelyek jól egészítenék ki a könyv történeti megállapításait, ha a szövegben is szerepelnének. Sajnos azonban a szöveg semminemű utalást nem tartalmaz a bemutatott igen jelentős, a legújabb archeológiai eredményeket is figyelembe vevő emlékekanyagra. Pedig azok sok érdekes problémát világítanak meg. Így a következőkben csupán a bemutatott bizánci emlékekhez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni. M. Artamonov a 63. lapon bemutatja a petrossai kincs egyik edényét és pompás fibulát, viszont a 73. lapon Justinianus császár ravennai mozaik portréját láthatjuk jobb vállán a féldrágakövekkel díszített remekműű fibulával, úgy gondoljuk, hogy a két képet a szerző szándékosan helyezte egymáshoz közel, rá akarván mutatni a petrossai kincs bizánci kapcsolataira. A petrossai kincs bizánci gót vonatkozásait jól egészíti ki a 67. oldalon látható a Kurszk vidéki Szudzsiából (Bolsaja Kamenka) származó IV–V. századi kincs késő antik vázával (műsák domborműveivel) és gót ékszereivel. Egyébként a krími gót kereszténység emlékeivel kapcsolatban figyelemre méltóak Fettich Nándor újabb kutatásai (*N. Fettich: La trouvaille de tombe princière hunnique i. m. chap. VIII. p. 178–179, pl. LVII.*).

Figyelemre méltó az avar—bizánci kapcsolatokra vonatkozó anyag is M. Artamonov munkájának képei közt. Így pl. a 188. oldalon a leningrádi Ermitázs anyagából bemutatott kamuntai lelet (VI.—VII. század) függőinek rokonságára hívnánk fel a figyelmet a szentendrei avar fejedelmi sírleletben szereplő darabokkal, amelyeket a velük talált két bizánci arany közül a fiatalabb, Phokas császár solidusa, a VII. század elejére keltez (*László Gy.: Budapest a népvándorlás korában. Budapest története, I. 2. 785–786, CXXXII. t.)* szerinte ezek is valószínűleg dél-oroszországi eredetűek, s inkább a steppénépektől kerültek Bizánc területére az analóg darabok, mint megfordítva. Érdekes volna tudni mi a véleménye M. Artamonov professzornak a 152. oldalon bemutatott VI. századi bizánci nyakékról hogyan került Dzsiginzskojeba, a Kaukázus vidékére.

A krími, ill. a chersonnesosi, boszporusi, fullai eparchátusok történetére vonatkozó legújabb régészeti irodalmat lásd: *V. Udalcova, G. G. Litavrin: Szovjetszkije Vizantinovedenije 1955–1960. gg. in Vizantijszkij Vremennik, XII, 1963, 73.*

Erdélyi István—Kádár Zoltán—Ojtozi Eszter

EGY 1802-BŐL SZÁRMAZÓ TÉRKÉP RÉGÉSZETI VONATKOZÁSAI

Geographica Descriptio Reg. Mont. Districtus in Gran címmel akvarellal színezett térkép került elő 1957-ben az egyik dorogi ház padlásán, számos értéktelen papírhulladék között. A térképvázlat bizonyosan egy nagyobb földrajzi mappa egyik darabja, melyet igazol a térkép bal alsó sarkában levő jel:

MAPPA GEOGR. 25/A Gran.

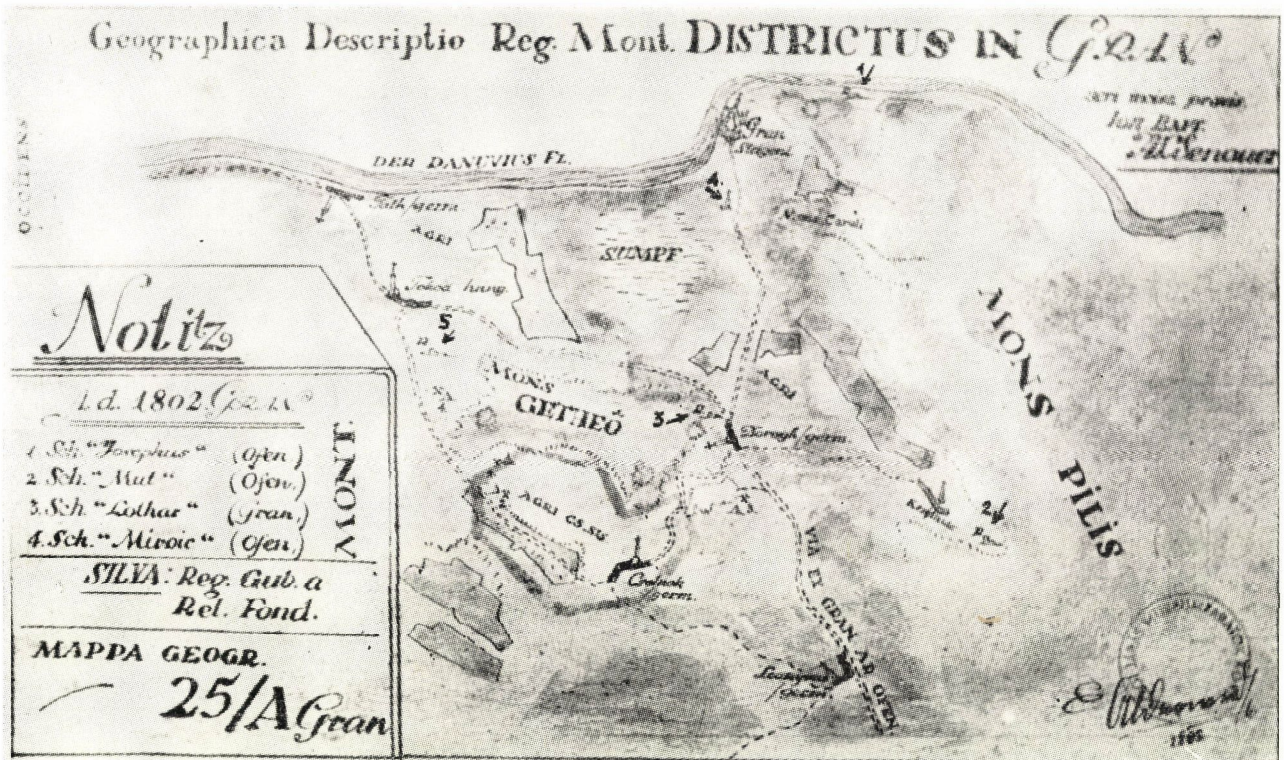
Készítője: JOH(ann) BAPT(ist) ALDENAUER, esetleg erdő- vagy bányamérnök lehetett, aki rögzíti a helyiségeket Esztergom környékén, valamint a már akkor telepített aknákat. Ez a térkép értékes adatokat nyújt a szénbányászat történetéhez, hiszen négy aknát találunk Dorog—Tokod—Csolnok térségében. Fő érdekessége a térképnek, hogy készítője feltünteti a területen akkor még elég magas falakkal álló romokat, és mind-egyik mellé egy-egy „R” jelzést (Ruine) tesz. Bizonyos, hogy Aldenauer mikor vázlatait készíti, látja ezeket a romokat és valószínűleg érdeklődése is felébred.¹

Ha szemügyre vesszük a térképet, akkor az északi részen, Esztergomtól keletre találjuk az első jelzést. Azonosítása mai ismereteink szerint nem nehéz, és azonos a Búbánatvölgy — Hideglelőskereszt (Fiberkreutz) környéki romterületekkel, ahonnan későrómai tábor és őrtornyokat,² valamint őskori telepet — urnatemetőt és népvándorláskori temetkezést ismerünk. A római épületek a Valentinianus kori erőd rendszerhez tartoztak.

A második jelzést Kesztlő községtől délkeleti irányban találjuk. Ez a rom azonos a Klastrom-pusztai középkori romterülettel, melynek megkutatását a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeuma végezte.³ E helyen, — beleszámitva a közeli Bivak-barlangot is!⁴ — a település folytonosságát az őskortól találjuk meg. Hagyományok szerint a romterület azonos a Pilis Apátságával. Ezt a kérdést azonban csak az ásatások befejezése tudja eldönteni. Mindenesetre a romterület, illetve az apátság pusztulása első ízben 1543-ban történt meg, majd II. József ismert rendelete értelmében többek között ezeket a romokat is felrobbantották és végül a múlt század végén a világhírű félkarú zongoraművész Zichy gróf épített magának köveiből egy vadászházat.⁵

A harmadik jelzést Dorogtól északnyugatra, Tokod irányában találjuk. Ez a romterület azonos lehet, a hajdani dorogi középkori templommal és azt körülvevő település maradványaival. A 20-as években gazdag sírokat bolygattak fel e helyen, és Balogh Albin végzett leletmentést.⁶ Sajnos néhány lelet kivételével, valamint a templom pontatlan alaprajzi vázlatán kívül nem tudunk többet a helyről, melyet jelen pillanatban a Mészimű 6 méter vastag meddőhányója takar be.

Esztergomtól délre, a dorogi út közelében ismét találunk egy jelzést, mely azonban templomot mutat, körülbelül a „Sintérház” környékén. Ezt nem tudjuk mással azonosítani, mint a „Lázárosok-kolostorával” ahol a „gyászmagyarkák” is éltek. Mivel azonban a jel-

1. kép. J. B. Aldenauer térképe Esztergom környékéről 1802-ből

Рис. 1. Район Эстергома. Карта Е. Б. Алденауера 1802 года

Fig. 1. La carte des environs d'Esztergom, tracée en 1802 par J. B. Aldenauer

¹ Székely Lajos ismerteti a térkép szénbányászati vonatkozásait [Esztergom-vidéke szénbányászata története, (Bp. 1961)].

² Soproni S., Limes Romanus Konferenz Nitra. (Bratislava 1959) 135—.

³ Méri I., A Klastrompusztai legendák nyomában. (Bp. 1960.); Ua., Arch. Ért. 89 (1962) 269.

⁴ Vértess László végzett régészeti kutatásokat a barlangban.

⁵ A Dunakanyar turista útmutatója. (Bp. 1926).

⁶ Balogh Albin szíves szóbeli közlése.

zés elég pontatlan, ezért esetleg a „Malonyai emlékművet” is jelölheti.⁷

Nem férhet kétség, hogy a térképen feltüntetett ötödik jelzésünk azonos a Gete-hegy és Tokod község közötti kiterjedt római településsel és táborral, a mai Erzsébet-akna iszapológödre mellett. Egy későrómai, igen jó állapotban fennmaradt castrum és mellette roma-

nizált kelta telep, kora-császárkori leletekkel, polgári és jelentős ipari településsel.⁸

Ezek voltak az 1802-ből származó térkép régészeti vonatkozásai, bizonyítva, hogy akkor még eléggé láthatók voltak a romok, és nagy pusztulásuk azóta következett be, főleg a környéken folyó építkezések során bontották el kőanyagukat.

Szepessy Géza

BESZÁMOLÓ A MILÁNÓI LERICI-INTÉZET 1964. ÉVI NEMZETKÖZI RÉGÉSZETI-GEOFIZIKAI TANFOLYAMÁRÓL

1964. március 31. — április 18. között a Fondazione C. M. LERICI ösztöndíjával alkalmam volt részt venni az elmúlt évtizedben nagy nemzetközi hírnévre jutott Intézet technikai-régészeti tanfolyamán. A LERICI-Intézetet nem kell bemutatnom. Korunk archaeológiájának általános törekvése, hogy az évszázados avult ásatási és kutatási módszereket a modern technika vívmányainak segítségével átszervezze, és ezzel eddig ismeretlen távlatokat nyisson meg a feltárások előtt — eléggé ismerttette nevét. Számos hazai régészünk ismeri azokat a szép kiállítású, izgalmas ajándék füzeteket, és könyveket amellyekkel az Intézet felhívta munkájára a figyelmet. Éppen ezért érthető várakozással tekintettem a tanfolyam elé, amelyen az előzetes tájékoztatókból feltároló módszereket, eszközöket és eredményeket a gyakorlatban személyesen is megismerhettem.

A tanfolyam szűk körű volt, mindössze 15 résztvevővel. A meglehetősen bonyolult technikai eljárások elméleti és gyakorlati ismertetése, begyakoroltatása, nagyobb létszám esetén valóban kevésbé lett volna eredményes. Hét külföldi résztvevő volt: svéd, francia, spanyol, jordániai, thaiföldi, bolgár és magyar, — az utolsó előtti két mérnök kivételével valamennyien régészek. A fiatal bolgár mérnök a LERICI-Intézettel karöltve már maga is végzett régészeti kutatásokat Bulgáriában. A többi résztvevő olasz volt, régészek, mérnökök, technikusok.

A résztvevők a tanfolyam kezdete előtt megkapták az előadások olasz, francia vagy angol nyelvű teljes szövegét, valamint 12 kisebb nagyobb könyvet és kiadványt, amelyek az Intézet eddigi kutatásait és eredményeit ismertették. A tanfolyam nyelve, mivel a résztvevők egy-két kivétellel értettek olaszul, az olasz volt.

A tanfolyam első része a milánói áll. egyetem közvetlen szomszédságában épült Politecnico di C. M. LERICI elegáns, modern épületében zajlott le. Az Intézet tágas, világos előadó termével, számos laboratóriummal, kutatószobával, könyvtárral stb. a kitűnően szervezett munkahely benyomását nyújtja. Itt hangzottak el márc. 31.—ápr. 7. között az elméleti előadások.

C. M. LERICI bevezető előadása a technikai régészeti kutatások történetét, jelenlegi állását és célkitűzéseit vázolta. A technikai kutatások geológiai alapjait O. Vecchia ismertette. Beszélt a talajban végbemenő geológiai változásokról, a talaj régészeti—geológiai kutatásának módszereiről, sírok, barlangok, földbe vájt házak, kő lakó- és sírepítmények végül a fémtárgyak sajátosságairól. A jelenleg legáltalánosabban használt elektromos ellenállás-mérés fizikai elvét, módszerét, lehetőségeit és korlátait E. Carabelli világos előadása tisztázta.

A tanfolyam elméleti részének gerincét R. E. Linington előadássorozata képezte. Bevezetesként, korunk régészeti problémáiból kiindulva, részletesen taglalta a jelenleg alkalmazott geofizikai kutatási módszereket, különböző ágazataikat és viszonyukat a régészeti feltárások mai állásához. Utána rátért a mágnesség és a gravitáció elméleti alapjainak megismertetésére és azokra a leegyszerűsített elvekre, amelyek a régészeti kutatá-

soknál a legkönnyebben alkalmazhatók. Ilyen egyszerű alapelemekre támaszkodik a mágnesség mérések jelkuls rendszere, amelynek ésszerű módszereit is bemutatta. Előadásainak második — régészek által már nehezebben követhető — részében a mágnesség elméletének bonyolultabb részleteit majd az egyszerű és protonmagnetikus kutatások elvét és módszereit ismertette.

A technikai jellegű előadások lezáródásaként G. R. Cassinis a bizonyos speciális esetekben a régészeten alkalmazható szeizmikus kutatási lehetőségeket, H. V. Morani pedig a geokémiai szondázások (pl. foszfátartalom vizsgálatok) módszereit és igen érdekes eredményeit tárgyalta.

Már a tanfolyam második napján sor került D. Adamsteanu (Roma, Aerofototeca) nagy érdeklődéssel kísért, régészek számára talán legizgalmasabb előadására. A LERICI-Intézet valamennyi kutatását ugyanis gondos légi felderítés, légi fényképezés előzi meg. Ezt a munkát a római Aerofototeca szakemberei végzik. A légifelvételek részletes és alapos értékelése jelentős mértékben hat a vizsgálandó területek kiválasztására, mondhatnók, egyenesen alapja annak. Másrészt, megfordítva, egy-egy légi úton felderített terület (többnyire temetők pl. Vulci vagy Tarquinia) geofizikai és régészeti feltárása először adott lehetőséget arra, hogy magának a légi fényképezésnek eredményességét ellenőrizni lehessen pl. a légi úton felderített és a légifelvételeken nem látható, de valóságban feltárt objektumok százalékos arányának összevetésére.

D. Adamsteanu előadását kutatástörténeti visszapillantással kezdte, az első olasz légifelvételektől (Forum Romanum, Ostia) a 20-as évek kísérletezésein át egészen addig az ugrásszerű fejlődésig, amely a R. A. F. légi dokumentációjának átadása révén keletkezett és a központi Aerofototeca megalapításához vezetett.

A jelenlegi tervszerű légifelvételeknél fekete-fehér, színes és infravörös filmeket használnak, de az utóbbit csak speciális esetekben pl. tenger alatti objektumok fényképezéséhez. Az utóbbi évek — részben eléggé ismert — légifelvételei közül több méteres méretben felvett elemzésre került a Spina etruszk városról készült sorozat, különböző antik városok (pl. Agrigento, Cannae), római táborok, római utak (Pl. az Aurelia vetus) etruszk és más őskori temetők területéről készült felvételek. A már feltárt városokról és épületekről készített felvételek ma már a régészeti-építészeti felméréseknek is talán legfontosabb alapjai. Az érdekesebb esetek közül kiemelném a tunéziai római centuriációról bemutatott döbbenetes sorozatot, néhány nagy római villáról (pl. Centoncelle) még az ásatások megkezdése előtt felvett fotót, amely építészeti szempontból magát az ásatást teljesen feleslegessé teszi, valamint a dél-itáliai neolitikus és korai bronzkori falvak rendszeres légi kutatását. A neolitikus falvak esetében pl. világosan meg lehet különböztetni 4—5 házaspár falvakat és 20—50 házaspár falvakat. Különbség van az egyes vagy kettős kör alakú árokkal és sáncal körülvett kerek házaspár afrikai-mediterrán típusú, valamint a nyílt, erődítmény nélküli, négyzetes házaspár

⁷ Némethy L., Egyházi vizsgálat Esztergom vármegyében 1701-ben. (Esztergom 1896) 12.

⁸ Récsy V., Arch. Ért. 14 (1894) 65—.; Mócsy A., Pannonia. PWRE IX. Suppl. (Stuttgart 1962) 637.; Az

újabb ásatásokról: Úa., Arch. Ért. 86 (1956) 206., Arch. Ért. 88 (1961) 290., Arch. Ért. 89 (1962) 263., Arch. Ért. 91 (1964) 257.; Soproni S., Arch. Ért. 89 (1962) 263.

álló falvak között. Feltárul a falvak építészeti, települési s egyben társadalmi szerkezete. Vannak pl. falvak, amelyekben egyenlő nagyságú házak csoportosulnak a tanácskozási tér körül, — nyilván szabad öközösségi emberek telepei; s vannak olyan nagyobb falvak, amelyekben a tanácskozó nagyházon kívül a falu előkelőinek nagyobb házai is megtalálhatók. A részleteket tovább is folytathatnám, de talán ennyi is elég ahhoz, hogy megértsük: az őskori falvak légi fényképei olyan magas színvonalú betekintést nyújtanak egy-egy őskori közösség települési módján keresztül az illető korszak gazdasági és társadalmi viszonyaiba, amihez régi feltárási módszereinkkel csak ugyanennyi telep teljes feltárása révén juthatnánk el. Az őstársadalmak széles skálájú tudományos kutatásának tehát ma már elengedhetetlen feltétele az egyszerű és olcsó légifényképezés.

A légifelvételket újabban diapozitívrá szokták készíteni, s ezeket több méteres vászonra felvetítik. Általános feltűnést keltettek a nagy méretben vetített színes diapozitívek. Ezekon ugyanis a légifelvétel tulajdonképpen alapja a talaj és a növényzet elszíneződése a maga teljes valóságában jelentkezik, s ez által olcsó látványt nyújtanak, mintha egy álló repülőgépről vizsgálnánk a terepet. A színes felvételek közül a Tarquinia környékét bemutatók, valamint tenger alatti objektumokat feltáró képek tűntek ki.

Az előadásokat az Intézet laboratóriumában bemutató kísérte, az alkalommal a résztvevők a különböző műszerekkel ismerkedhettek. Műszereik jelentős részét Lerici és mérnökei maguk tervezik. Az Intézet ereje és rugalmassága éppen abban rejlik, hogy a sokéves tapasztalatok és kíváncsiak nyomán az alpműszereket állandóan átdolgozzák, tökéletesítik, valamint különböző helyzetekben alkalmazható különböző típusokat konstruálnak a kis hatáskörű fémkutató műszerektől kezdve egészen a 100 000 ohmot mérő nagyteljesítményű voltmérőig.

Április 9. — 18. között a festői Tarquinia városkában került sor a tanfolyam második, gyakorlati részére. A terepmunkákat R. E. Linington és az Intézet kiváló geometere F. Brancaloni irányították. A helyszín a modern Tarquiniától DK-re több kilométer hosszúságban elnyúló etruszk nekropolis volt, ahol a Lerici-Intézet évek óta rendszeres kutatásokat és ásatásokat végez. Munkája eredményeként a korábban ismert 27 festett sírkamrához — amelyeket természetesen módunk nyílt meglátogatni — közel 40 újabb olyan sírkamrát találtak, amelyben festés nyomok vagy festett felirat volt. Ezek közül 16 minden tekintetben méltón csatlakozik az eddig ismert világ-hírű alkotásokhoz. Az újonnan talált festett sírkamrákból eddig csak háromt publikáltak, különös öröm volt tehát a tanfolyam résztvevői számára, hogy az Intézet lehetőséget adott a hivatalosan még lezárt, új pompás festmények megtekintésére.

Gyakorlati munkánk első napján a szellemes és gyorsan kezelhető kis méretű kézi elektromos ellenállásmérő kezelést gyakoroltuk. A következő napokban egymás után került sor a nagyobb, bonyolultabb elektromos ellenállásmérők gyakorlati alkalmazására, eredményeik leolvasására, rögzítésére és értékelésére. Mindezeknél a gyakorlatban lényegesen egyszerűbb a mérődrága, finom protonmagnetométer használata, ötletes és egyszerű jelzőkules rendszere. Annál egyhangúbb és kimerítőbb a sok ezernyi mérés, amely ezzel a kitűnő műszerrel jár. Eredményessége ennek ellenére, összevetve a sokszáz munkaórát és tetemes anyagi költséget kívánó régi típusú ásatással, rendkívül gyors és jó.

A gyakorlati tanfolyam második részében került sor a Lerici-Intézet leglátványosabb kutatási módszerének bemutatására: még fel nem tárt sírkamrák periszkópon át történő vizsgálatára. Az eljárásról a következőket kell tudni. Tarquiniában (és más etruszk temetőekben) a sírok legnagyobb része 2—6 m mélységben sziklába vájt, egykor folyóson át megközelíthető, családi sírkamra. A sírkamráknak a jelenlegi terepen állva semmiféle nyomuk sincs (a valóságban az egykori bejáratot általában dúsabb növényzet jelzi, ez tűnik fel a légi felvételeken is). Felkutatásuk elektromos ellenállásmérővel vagy protonmagnetométerrel történik. A sírok 99%-a

két évezred rablásainak esett áldozatul, a sokezernyi üres vagy teljesen feldúlt sziklásir feltárása tehát olyan anyagi vállalkozást jelentene, amelyre a régészettudományunk a hagyományos módszerek alkalmazásával talán sohasem lenne anyagi fedezete, emellett az anyagi befektetés távolról sem állna arányban a várható eredményekkel.

A periszkóp jelentősége tarquiniai viszonylatban tehát elsősorban abban rejlik, hogy segítségével megállapítható; érdemes-e egyáltalán feltárni a sírt. Az eredmények e téren lesújtók; a több ezer vizsgálat mindössze egyetlen bolygatatlan sírkamrát talált, de a festett vagy feliratos sírkamrák száma — bármily impozáns is korábbi ismereteink mellett — az összes vizsgálatok kis százalékára korlátozódik. A teljesen kirabolt festett sírkamrák nagy művészi becsé azonban, geofizikai módszerek alkalmazásával, mégis hallatlanul fontos felfedezéseket jelent. A festett sírkamrák előbukkanásának lehetősége éppen ezért rendkívül óvatos eljárást követel a sírkamra fedelét át-törő periszkóp irányításában. Több ízben volt alkalom megcsodálni azt a biztonságot, amellyel a fúró és a periszkópot a festett sírkamrák legkevésbé „sebezhető” pontjára, a bejáratnál határos tetőrész közepén vezették be, — mindez egyben az előzetes geofizikai kutatási módszerek kifinomult eljárásának ékes bizonyítéka.

A fúrás két ember által kényelmesen hordozható és kezelhető farmer motor néhány perc alatt végzi el a sziklában. Ezután leeresztik a tetszés szerint meghosszabbítható periszkópot. Az elektromos világító berendezéssel és minimax fényképezőgéppel felszerelt periszkópon át két ízben volt alkalmunk sírokba betekinteni. Az egyik teljesen kirabolt, üres, sima falú kamra volt, a másiknak a bejáratához közel eső falán jól olvasható felirat látszott, és ezzel érdemessé vált a feltárássá. Saját geofizikai módszereinek ellenőrzése végett a nekropolis egyik összefüggő részét módszeresen feltárja az Intézet. Ez az ásatás ott-tartózkodásunk egész ideje alatt folyt, szét-szórt csontokon és a sírkamrák élményén kívül azonban egyéb izgalommal — sajnos — nem szolgált.

A gyakorlati bemutatók befejezésekként Lerici másik büszkeségét a sztratigráfiai fúró alkalmazását mutatták be egy közeli római villa romjait takaró területen. A gépkocsira szerelt, 8—10 méter mélységig használható fúró lényege a csövön át a földbe juttatott vízszugár, amely a csövön kívül cserepeket sodor magával a felszínre. A fúrás eredménye természetesen tetszés szerinti mélységekben vizsgálható. Hasonló készülék segítségével egy-egy hazai réteges őskori telepünk vagy középkori városunk sztratigráfiájáról néhány fúrás útján egy-két óra alatt világos képet nyerhetnénk. Neolitikus és bronzkori telepünk sokat vitatott, hagyományos módszereink mellett még sok évig vitatható, összehasonlító sztratigráfiaja a fúró készülékkel egyetlen hónap alatt szilárdan tisztázható lenne. Anyagi befektetése pedig alig haladná meg egyetlen nagyobb sztratigráfiai ásatásunk pl. Tószeg ásatási költségeit.

A tanfolyam utolsó napjaiban C. M. Lerici tartott előadást a technikai régészeti kutatások megszervezésének módjáról, a szükséges felszerelésről, költségvetéséről és arról a nagy anyagi haszonról, amellyel ezek a kutatások végeredményben a régészet számára járnak. Majd hosszabb színes film kíséretében ismertette az Intézet egyik legismertebb tevékenységét a Sibaris város felkutatására indított expedíciót.

Az utolsó napon az Intézet nagyszabású és minden tekintetben mintaszerű cerveteri ásatását tanulmányoztuk R. E. Linington az ásatás vezetője kalauzolásával. Cerveteriben a füves, sziklás réten a híres temetőnek eddig csak légifelvételen konstalt, korábban nem is sejtett, folytatását sikerült megtalálni.

Április 18-án C. M. Lerici baráti bucsúszavaival ért véget a rendkívül tanulságos tanfolyam, amely azonban Lerici szavai szerint csupán bevezetőül szolgált újabb még részletesebb tanfolyam számára.

Mint az itáliai klasszikus feltárásoktól némileg távolálló régész résztvevő és szemlélő a következőkben összegezhetem tapasztalataimat. A Lerici-Intézet eredményei és sikerei elsősorban annak tulajdoníthatók, hogy munkájukat gondos előkészítés (légi fényképezés, geológ-

giai stb. vizsgálat) vezeti be, másrészt az Intézet sokféle, változatos kutatásra, különböző feladatok elvégzésére van felkészülve. Tisztában vannak azzal, hogy nem lehet mindent egyetlen műszertől vagy módszertől várni, azzal, hogy más terep és feladat másféle eszközöket kíván, mivel a legtökéletesebb technikai eljárásnak is bizonyos területeken és problémák kutatásánál számos korlátja lehet. Műszereiket számos külföldi expedícióban Bulgáriától—Guatemaláig, Jordániától—Libián át Spanyolországig különböző terepeken, különböző régészeti feladatok elvégzésében tökéletesítik. Ugyanakkor azt is világosan látják, hogy a geofizikai kutatások, a szép eredmények ellenére is, még mindig gyermekeipőben járnak. Étruszk sírkamrák, kőfallal övezett városok, kő

épületek felkutatásában, feltérképezésében az Intézet máris világraszóló eredményeket könyvelhet el, kevésbé mondható el ugyanez az egyelőre alig kipróbált egyszerűbb földobjektumok, földsírok, földbe vájt házak kutatásában.

Hadd fejezzem be beszámolóim ismét azzal, ami rám a legnagyobb hatást tette: a légifényképezéssel. Légi felderítés nélkül modern komplex archeológia ma már el sem képzelhető, — légifelvétel hiányában bármilyen települést kutató régész nem tesz mást, mint a múlt század módszerével a számára áttekinthetetlen kutatási területet rombolja, legjobb esetben ismeretlen, de légifelvételen magától értetődő kutatási problémák sötétjében tapogatózik.

Bóna István

KÜLFÖLDI HÍREK — A KÍNAI RÉGÉSZET ÚJABB LELETEI

Az utóbbi öt esztendőben a kínai régészek ásatásai során számos új leletet tártak fel.

A paleolit leletek között rendkívüli fontosságú felfedezés a majomember jó állapotban levő fosszilis állkapcsa, amelyet 1963-ban Lantienben, a Senszi tartományban találtak. Vizsgálatánál megállapítható volt, hogy morfológiai szempontból az állkapocs és a bele illeszkedő fogak némileg hasonlítanak a pekingi ember (*Sinanthropus pekinensis*) állkapcsához; földtani koruk pedig megfelel azoknak a leleteknek, amelyeket a *Sinanthropus* csoukoutieni barlangjaiban találtak, azaz a negyedkor középső pleisztocén korszakából valók.

A neolitikus régészet terén a Licsia faluban, Hszih-sziangban (Senszi tartomány) feltárt lelőhely fontos útmutatást nyújtott a Jangsao kultúra előzményeinek felkutatásában. Az 1960—61-ben (a lelőhelyen) folytatott ásatásokból két jellegzetes edénytípus került elő: az egyikbe gyűrűs talpú agyagfazekak tartoznak, melyeknek belső fala fekete, a külső vörös és zsinórmintás; a másikba háromlábú, hengeres vagy kis fenékű csésze formájú edények sorolhatók. Mindkét típus előkerült más Jangsao lelőhelyeken is, de kivétel nélkül a legkorábbi szakasz kultúrretegeire és sírjaira korlátozva.

Előkerültek még e lelőhelyen finom agyagból készített kerek talpú po- edények és agyagjában homokkal keveredve kuan-edények is, amelyekkel a Jangsao kultúrában általában találkozunk, de a festett kerámia teljesen hiányzott. Mindez arra mutat, hogy a Licsia faluban feltárt lelőhely szorosan kapcsolható a tipikus Jangsao kultúrához, de még régebbi korszakra nyúlhat vissza az a kultúra, amelyet képvisel.

1959-ben történt felfedezése óta a Sárga Folyó alsó vidékén megtalálható Tavenkou kultúra nagy érdeklődést váltott ki. 1962—63-ban ennek a kultúrának számos sírját tárták fel Hszih-sziahouban (Csufu, Santung tartomány). A késői szakasz sírjaiból előkerült kerámia bizonyos mértékben hasonlít a tipikus Lungsan kultúra edényeihez. A Tungvei községben (Csufu) folytatott ásatások sztratigráfiai alapon bizonyítják, hogy a jellegzetes Lungsan kultúrát a Tavenkou kultúra megelőzte.

A Jensiben (Honan tartomány) levő erhlitoui lelőhely egyike az utóbbi években feltárt fontosabb lelőhelyeknek. Főbb leleteit három egymást követő réteg szolgáltatta: a legrégebbi a honani Lungsan kultúra késői szakaszával egyidős, a középső lényegében a Sang kultúrához áll közel, de még bizonyos Lungsan elemeket is megőrzött, a legkésőbbi pedig a Sang kultúra (i.e. XVII—XI. század) képviselője. A lelőhelyen a késői szakaszból származó, nagy kiterjedésű, döngölt földpadlózást és kő oszloplábakat is feltártak. A történeti források szerint feltételezhető, hogy ez a hely lehetett a Sang dinasztia első uralkodója, Tang által alapított főváros, Hszipo. Ha a késői korszak leletei az ő uralkodása idejéből származnak, a középső és korai szakaszokból valókat még korábbi időre kell tenni. Így ez a felfedezés olyan adatokat szolgáltatott, amelyek a Hszia kultúra (XXI—XVII. század i.e.) hitelesítésénél hasznosíthatók.

A Sang és a Nyugati Csou dinasztiák (i. e. 1200—771) idejéből való bronz tárgyakat gyakran tártak fel különböző helyeken. Panlungesengben (Huangpi járás, Vuhan város közelében) a régészek öt sírt ástak ki, amelyek az Erhlikangban (Cseongesou) találtakhoz hasonló bronz tárgyakat tartalmaztak. Ugyancsak találtak Sang-kori bronz leleteket Ningsziang járás vidékén (Hunan tartomány). Mindezek értékes anyagot szolgáltattak a Sang kultúrának a Jange völgyében kifejtett hatására vonatkozó kutatáshoz. A feltárt Nyugati Csou-korabeli bronz tárgyak közül említést érdemel a Csangesiapo-ban (Csang járás) talált 53 edény és a Csicsia községben (Fufeng járás, Senszi tartomány) kiásott 39 edény, mint-hogy legtöbbjük feliratos.

A Houmában (Sanszi tartomány) talált Keleti Csou (i. e. 770—221) jellegű maradványok valószínűleg Hszientiennek, a Cin állam tavaszi és őszi korszaka (770—476) fővárosának helyét jelölik. Ezen a lelőhelyen 1960-ban egy igen nagy bronz-öntő maradványait hozták napvilágra, így több mint 30 000 (többnyire töredékes) agyagból készített öntőmintát, melyeket a bronzöntésnél használtak. Egyeseken igen tetszetős díszítő motívumokat láthatunk.

Azok a kutatások és próbaásatások, amelyeket 1959 óta a Csin-korabeli (i. e. 221—206) fővárosnak, Hszien-jangnak a helyén (Szia közelében) folytattak, egy tucatnyi épület alapjait és sok más emléket hoztak napvilágra. Az épületek mind téglalap alakúak. A 6. sz. épület például 55×28 méter méretű, és falaira színes geometrikus mintákat festettek. Ezenfelül 500 kilónál több bronz és vas tárgy került elő, közöttük egy bronz tábla, mely Csin Si Huang Ti császárnak (i. e. 221—210) a mértékeket egységesítő rendeletét tartalmazza.

Időközben a Nyugati Han-korabeli (i. e. 206—i. sz. 24) fővárossal, Csangannal foglalkozó régészeti kutatások is tovább folytak. A legutóbbi években a régészek a város nyolc főútvonalának és a Csang Lo és Vei Janq paloták romjainak feltárásán kívül még a városfalak kívüli Csien Csang palota maradványait is megvizsgálták. 1962 óta a lojangi Keleti Han (i. sz. 25—220) és Vei (i. sz. 220—265) korbeli fővárosok váltak a régészeti tevékenység további gócpontjaivá; itt már tíz városkapu és öt főútvonal nyomait derítették fel.

A Déli és a Nyugati dinasztiák korából (i. sz. 420—580) való régészeti leletek sorában fontos annak a feliratosnak a felfedezése, mely a Nyugati Csin dinasztia (i. sz. 385—431) Csien Hung császára első évéből (i. sz. 420) származik, ezt 1963-ban találták meg a Jungesingben (Kanszu tartomány) levő Pinglingsszu 169. számú barlangjában. Ez a kínai barlangtemplomokban talált legrégebbi felirat. A legtöbb szobor és falfestmény, amelyet ebben a barlangban tártak fel, a Nyugati Csin kor alkotása.

Befejezve azt az átfogó vizsgálatot, amelyet a régészek a Ta Ming palota romjaival folytattak, valamint a Han Juan csarnok ásatásait, a kutatás a császári székhely (Csangan) romjainak további feltárására, így a lakóépületek negyedeinek vizsgálatára irányult,

melynek során a Nyugati Empórium romjait is kiásták. Az utóbbit szabálytalan formában két párhuzamos utca-pár szeli át, mindegyiket nyílt csatornák szegélyezik mindkét oldalon. Az utóbbiakon túl házak és boltok romjai találhatók. Most a kutatók arra törekednek, hogy rekonstruálják a palotákat a régészeti adatok alapján; a Han Juan és Ling Te csarnokok rekonstrukciójának rajzai már el is készültek.

Az utóbbi években feltárt Tang-kori sírok sorában két fontos leletet jelentenek Jungtai hercegnőnek és egy bizonyos Szu úrnak a sírjai. Mindkettőt gyönyörű fal-festmények díszítik, emellett száznál több cserép sírfigurát tartalmaznak, amelyek a már ismert típusok közül valamennyit képviselnek, és sok közöttük a mázas.

1959 és 1960 között negyvennél több régi sírt ástak ki a Kao Csang királyság fővárosának helyéhez közel, Asztanában (Turfan, Szinkiang tartomány). A IV–VII. századból való, nagy mennyiségű anyagot fedeztek fel a kutatók, közöttük a legendákban szereplő Fu Hszi istent és Nu Va istennőt ábrázoló selyemfestményeket, selyem ruhaanyagokat, szerződések és más okmányok

töredékeit. Ezek a selyem anyagok — akárcsak az 1959-ben Nijában (Minfeng járás, Szinkiang tartomány) kiadott, Han dinasztia korabeli brokátok is — igen becsesek a régi kínai selyemgyártás történetének tanulmányozásához. A régészek az utóbbi években ennek technológiáját és mintáit kutatták.

Ami a régi porcelánkemencék kutatását és ásását illeti, külön említést érdemelnek a lungesuani kemencék-nél folytatott ásások. A sztratigráfiai bizonyítékok alapján a nagy mennyiségben feltárt porceláncserepet négy szakaszba lehet beosztani: az Északi Szung dinasztia (i. sz. 960–1127), a Déli Szung dinasztia (i. sz. 1127–1279), a Juan dinasztia (i. sz. 1280–1368) és a Ming dinasztia (i. sz. 1368–1644) korából származókra. Ezen felül műhelyek, téglapadlók, házak és kemencék maradványai kerültek elő. Ezeknek a cserepeknek egy részét már eljuttatták a porcelánnal foglalkozó szakemberekhez a máz és az edénytest kémiai vizsgálata végett; ennek eredményeit a régi kínai porcelán technológiájára vonatkozó előzetes jelentésben közölték.

Kao Csi

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
XIV. 1962., 480 lap, 26 tábla.

A kezdő tanulmányban *Makkay J.* a balkáni, ú. n. fej nélküli (ember alakú), neolit idolkok eredetét és magyarázatát fejtegeti. Eredetük Mezopotámiában keresendő (16. o.), innen terjedt át, a Tell—Halaf vagy az Al Ubaid kultúra révén (23. o.), az Aegei tenger szigeteire. Görögországból kiemelkedően sok példa ismeretes (az i. e. 4. évezred II. és a 3. évezred I. feléből).

Görögország közvetítésével jutott el használatuk olyan észak-balkáni kultúrkörökbe, amelyek görögökkel rokonok. Ezen idoltípus a bronzkor végéig élt részint Thessaliában, részint a jugoszláv Macedóniában. Az MH-ban teljesen nyoma veszett, csak Romániában találtak későbbi példáit (24. o.).

Az idoltípus a neolit termékenységistenő (Magna Mater) sajátos megjelenési formája, a thessaliai nő-idolkokat a neolit Déméternek is nevezik, akinek a leányát (Persephone) a mitológia szerint Kronos sarlójával fejezték le. Isis sorsára is gondolhatunk, akinek a fejét Horus (a fia) lemetszette, és ő fej nélküli tűzköszoborrá változott át.

Fitz J. Pannónia hadtörténetét taglalja, a 180—235. években. Az 1. fejezet Pannónia hadászati helyzetét, a határvédelmi rendszert világítja meg (a marcomann háborúk előtt), felújítva a megelőző szakirodalom vonatkozásait.

A 2. fejezet a szomszédos cliens (csatlós), részben szövetséges, részben szolgálatokra kötelezett, részint önálló népek rendszerét elemzi. A 3. fejezet a pannóniai védelmi rendszer újjászervezését és újjáépítését tekinti át (a marcomann inváziók pusztításai nyomán). További fejezet a pannóniai táborerődítmények és helyőrségek rendjét taglalja a tárgyalat félévszázad folyamán.

Fontos a 37. o. táblázata, amely táborok szerint elosztva sorolja fel a csapatteket. Különösen figyelemre méltó a 74. o. táblázata: Helyőrségszerék i. sz. 130-ban (Campona—Acumincum dunai határszakasz érintik). A következő fejezetekben a 185—186. évi szarmata háború kerül megtárgyalásra, majd a 188. és a 189. évi marcomann, ill. quad „expeditio”. Külön fejezetet szentel F. J. a belháborúnak és a két parthusok elleni hadjáratnak a 193. és a 202. év között.

Másik fejezet a 196—203. évek hadrendi eseményeit (a dunai térségben) csoportosítja. Külön fejezet tárgyalja meg a 206—211. évek közötti belső lázongások és a britanniai háborúk kérdéseit. Összefogva taglalja F. J. a 212—214. évekbeni dunamedencei mozgalmakat is, majd a 215—217. évek közötti, parthusok elleni hadmenetet, továbbá a Severus Alexander korabeli „barbár” mozgolódásokat is. Az enciklopédikus jellegű tanulmány utolsó fejezete a 231—235. évek közötti, perzsák és germánok elleni háborúkat taglalja.

Acsády G.—Harsányi L.—Nemeskürty J. értekezése a középkori Zalavár népességét és halandóságát elemzi. Alapvető a 114. o. grafikonja: A halálozási esetek eloszlása élettartamok szerint Zalavárott (csoportok: Vár, kápolna, falu). Meglepő összehasonlításokat tesz lehetővé a 115. o. táblázata: A zalavári, halimbai és kérpusztai (10—12. századi) népességbeni infans-halandóság mértéke (ezrelékben), összehasonlítva a modern Magyarország és más államok helyzetével.

A 10—12. századi zalavári várban a gyermekhalandóság (54%) kedvezőbb, mint pl. az 1951—5. évi Magyarországon vagy az 1958. évi Mexikóban és Görögországban. A 117. o. fontos grafikonján 5-féle görbe (Zalavár, Kérpusztai, Magyarország 1955) fekvőpontjaiból olvasható le a halálozási adatok eloszlása, % és élettartam szerint. A 120. o. táblázata is tanulságos: A várható átlagos élettartam (a születéskor) a zalavári településeken, összehasonlítással modern államokkal.

A Zalavár-falubeli helyzet megint sokkal súlyosabb, mint a Vár és a templomi település demográfiai képe. Zalavár-faluban (10—12. század) a várható élettartam (27,3 év!) a legalacsonyabb valamennyi összehasonlító adat körében; az 1950. évi Guineában is (falu: 30,5 év) magasabb. A 122. oldalon levő táblázatából az olvasható ki, hány éves átlagkorat remélhettek azok, akik a 20. évet elérték? A zalavári faluban 48,3—48,1 évet (a két nem körében), az 1958. évi Magyarországon 74,8, az 1950. évi Indiában és Görögországban 52,9 évet.

A lakosok számát a zalavári várban 160—210, a templomnál 90—120, a faluban 40—80 főre becsülik (129. o.). A tanulmány II. részében a zalavári temetők patológikus leletanyagának elemzését kapjuk. Adatrendszerező táblázatok a 132. lapon: A patológikus esetek eloszlása nemek, életkor és temetők szerint (9. tábla); A patológikus (11-féle) változatok eloszlása temetők szerint (10. tábla).

A legtöbb csontvázon spondylosis és spondylarthrosis okoztak elváltozásokat. Végül a 140. oldalon található fontosabb táblázat: A normál- és patológikus esetek összehasonlító gyakoriságai a zalavári temetőkben. A férfiak körében 217, a nőknél 165 normálessettel áll szemben 59, ill. 21 beteges elváltozás, mégpedig a Várban a legsúlyosabb ez az arány.

Vértes L. az 1960—1961. évi arkai ásatás eredményeit ismerteti a feltárt paleolit településen („Herzsarét”). A 144. lapon régészeti vonalazás térkép mutatja a sűrűbb sílex-előfordulások helyeit. Kiinduló tájékoztató a 149. o. táblázata: A szerszámleletanyag (92 típus!) áttekintése (a darabszám összesen: 644). Különösen szépek a hátvakarók és a mikrogravetták.

A statisztikai rendszerezés eredményeit egyszerre vetíti fel a 151. o. grafikonja: Az alsó és a felső kultúr-reteg szerszámai előfordulásainak arányszámai (típus-szerszámok és %-számok szerint). A szerszám típusok eloszlása Arkan, Willendorf II/5 és II/9-ben, Kechneceen és Křepicen a 152. o. grafikonján vethető egybe. Az arkai, homogénnek tekinthető régebbi kőkori leletanyag a Gravetti kultúra jellegzetes megjelenési formája, amely Aurignacien vonásokat is tartalmaz, de későbbi sajátosságokat is megőrzött (156. o.).

Gábori M. a Shabarakh (mongóliai mezolitik-neolitik) kultúra tipológiájához és elterjedéséhez nyújt adalékokat. Ez a művelődési kör Külső-Mongóliának déli és középrészében is elterjedt, hatása a mongol Altai-tól délre fekvő területig nyomon követhető. Külső-Mongólia déli részében keletkezett, észak-szibíriai kultúrelemek ösztönzésére, helyi művelődés alapján.

A leletek gyarapodásával egyre kevésbé valószínű, hogy ezen kultúra iparát a legrégibb lótenyésztő népek hozták el Közép-Ázsiába, ill. nyílhegyei Észak-Afrikából származtak volna (174. o.). Az egyes lelőhelyek anyagából legnagyobb számukkal a pengék tűnnek elő (160. o.).

Bökönyi S. az „Ur” (a háziasított szarvasmarha vadon élő őse) magyarországi alakulásához és a szarvasmarha domesticálásának kérdéseire szól hozzá. Adatrendszerző lelehetérték (Magyarország) a 177. oldalon, amely a neolit-rézkortól a középkorig menően 44 lelehetet ölel fel. A Pleisztocénban az „ur”-nak igen kevés a nyoma, de már a korai Holocénban sűrűn fordul elő Magyarországon. Virágkorát a neolitikumban érte el, amikor településeink a vadon élő állatok maradványainak több mint a fele az „ur” tartozéka.

Az „ur” kihalásának (-háziasításának) menete három periódusban ment végbe. Az I. periódus a neolitikum végétől a rézkor kezdetéig tartott (206. o.), a II. korszak mintegy időszakításunk 7. századáig, a III. periódus a 13. század derekán zárult (207. o.).

Kruglikova I. T. Dél-Szovjetunió ókori falusi településeire vonatkozó kutatásait összegezi. A szemennovkai településről pl. a tűzhely (kőlap-építmény!), kétlábú asztalka (kőlapokból) és kézi őrlők érdemelnek említést (217. o.). A cserépmécsék és az amforák az (i. sz.) III. századból erednek, ugyanígy a terrakotta istennő-szobrocskák is.

A novootradnojei telepen találtak kőkapát (223. o.), kerek aranylapot nőistenség domborképével (229. o.), Szemenovkában halászhorogokat (vasból), hordozható tűzhelyet agyagból (224. o.) és gúla-alakú agyagnehezéket (230. o.).

A Szovjetunió déli részében kialakult ókori államokban a városok közelében levő falvak földjeit részben a városi lakosok művelték meg, részben rabszolgatartó gazdaságok alakjában (230. o.). Ezen ókori államok különféle viszonyban éltek a környező néptörzsekkel. Az utolsó ókori városok életében a hűbéri tekintélynek különböző változatai fejlődtek ki.

Erdélyi I. a mongol–magyar közös régészeti expedíció eredményeit (1961, Noin-Ula) vázolja. Előrehaladtak a hunok etnogenezisének tisztázásában. A megfigyelt sírsoport nem különbözik a más hun síroktól, sem külsőleg, sem a halmok elhelyezkedésében. A noin-linszi sírok (általános feltevése szerint) a Han-dinasztia korából származnak (pl. egy kínai serpenyő felirata alapján), többségükben az i. sz. század kezdetéről (247. o.).

Az egyik halom kettős kamráját jól megfigyelheték. Előkelő személyek temetkezése táru itt fel; gazdagság, erős kínai befolyás jellemzi ezt a hanyatló hun társadalmat.

Tóth T. a Hudjirte völgyében (Noin-Ula) talált paleo-antropológiai leletek elemzését nyújtja. A 252–253. o. táblázata érdemlegesen egybeveti a hudjirtei férfi koponyák és a shilkai (i. e. 2. század), az ivolgai (2. század i. e.–2. század i. sz.), továbbá a mosonszentjánosi (i. sz. 8. század) leletek mértékszámait. Különösen figyelemre méltó a megegyezés a mosonszentjánosi és a hudjirtei koponyák között (253. o.), ami avarságunk mongoloid vonására utal.

Füzes–F. M. a hudjirtei 1. kurgánban talált faanyagot vegyi vizsgálatokról számol be. Az 1. sírt burkoló gerendafavázból vörösesbarna darabok maradtak fenn (két évezreden át), a tenger színe feletti 1200 m-es magasság fagya és a száraz klíma alatt. Pinus silvestris L.-nek bizonyult a kurgán gerendája, és ez a fajtája borítja ma is a lelehet környékét (257. o.).

Álföldy G. Dalmátia tartomány segédesapattestjeit tekinti át. Az egyes csapatalakulatok mozdulatainak részleges taglalása után az ujoncozás rendszere és a katonák személyi viszonyai az elemzés tárgya. A 273–275. o. táblázatai foglalják össze az adatokat, korszakanként (Iulius–Claudius, Flavius–Traianus, Antoninuskori, Marcus utáni), peregrinus és római polgári elemek csoportosulnak.

Az ifjakat a 17–28. életévükben sorozták (278. o.). A 2. században lazult a házasságkötési tilalom a katonák számára (a 25 évig tartó tényleges szolgálat idején), a 3. század során már általános szokás, hogy a katonák házasságot kötnek a végelbocsátás előtt (279. o.).

A. G. hozzászól a tisztikar összetételéhez és helyzetéhez, majd a segédesapatok vallási életéhez is. Ezután a táborhelyek kérdéseivel foglalkozik, továbbá a kronoló-

giával. A 288. o. táblázata áttekinti az egyes segédesapatok dalmátiai táborozásának az időtartamait (i. sz. 9–185), végül a 289. o. fontos térképén a katonáktól származó feliratos emlékek lelehetelyei csoportosulnak (az Adria menti zónában), ill. sorakoznak (a pannóniai határ közelében). A tanulmányt a felirattanyag katalógusa zárja le, a jegyzetekben a cognomen-ek és a családi nevek elterjedésének rendszeres vizsgálatával.

Szilágyi J. adatgyűjtést szolgáltat az illir tartománycsoport és Észak-Itália halandósági statisztikájához. Az adatösszefoglaló táblázatok (az egyes életkorokban elhunytak számaival) előbb városok és tartományok szerint sorakoznak, majd társadalmi rétegek (rabszolgák, liberti, katonák, kereskedők, fizikai dolgozók, értelmiségi foglalkozásúak stb.) szerint.

Néhány város és tartomány túlélési és a valószínű élettartamot mutató táblázatai után fontosabbak a 346–347. o. táblázatai, az átlagos élettartam összefoglaló áttekintésével. Átlag legrövidebb az élet Aquileiában (21,3 év), ill. Róma rabszolgái körében (17,5 év), a leghosszabb életnek Celeia (Cilli) és Moesia (Szerbia–Bulgária) lakói (40,7, ill. 38,9 év), ill. a templomok személyzete és az orvosok (58,6, ill. 41,9 év) örvendhettek (a vizsgált területen).

Igen fontosak a 353–358. o. táblázatai: a 10. és a 20. életév előtt elhunytak százalékarányszámai; a 20. életévüket betöltők várható élettartama; a 30., a 40. életévük előtt, ill. a 70., 75. és a 80. életévük betöltése után elhaltak arányszámai; a férfi és a női élettartam adatok arányszámai.

Legkevesebben éltek meg a 80. életévet Salona-ban és Ravenna-ban, ill. Róma rabszolgái körében; legtöbben a papság, az orvosok, művészek, az értelmiségi foglalkozásúak rétegében. Az egyéni életszínvonal és jólét alapvető hatású az élettartam meghosszabbodásához. (360. o.).

Morfova Z. a szófiai régészeti múzeumból ismert egy antik orgonaábrázolást: kis márvány szoborcsoport (gladiátorok felett hydraulis domborképe pilléren). A tatarévi relief a 2.–3. század fordulójára körüli időből származik (400. o.).

Várady L. adalékokat nyújt a késő római hadügy gazdasági alapjához és az agrár adózáshoz. Az 1. fejezetben a katonaság ellátásának folyamatait (stipendium = zsold készpénzben; annona = természetbeniek; vestis = ruházat) vázolja. A 2. fejezet a késő római agrár adózás problémáit vizsgálja. A 3. fejezet becsléseket tartalmaz a hadsereg létszámára vonatkozólag.

A Notitia dignitatum alapján 250–260 ezer főből állhatott a római birodalom hadereje (433. o.), a 4.–5. században.

Krause W. Az aquincumi runaírásról értekezik, amely a katonai amfiteátrum kapuja alatt talált (aranyozott) ezüsfibulán maradt fenn. Bóna I. olvasatához, amelyet lényegében helyesnek ítélt meg, kiegészítésekkel járul hozzá. A runák formái inkább északi germán, mint gót eredetre utalnak. Bóna I. azon feltevése, hogy ez a kincslelet a heruloktól származik, helytálló.

A fibulán a runaírás kétsoros. Az értelmezhető szavak: „nemzetség”, „jó évet”, „sikereket”, „jó barát”. Tehát a herul ajándékozó jókívánságait fejezi ki a runák bevéseivel, valószínűleg az 5. század derekán vagy II. felében, mindenesetre az 505-ben bekövetkezett herul vereség előtt (444. o.).

Csallány D. az avar öv rekonstrukciójával foglalkozik, a Szentés–nagyhegyi ásatáson eredeti helyzetben megfigyelt övfelszerelések alapján (1941). A különböző övfajták vázolója után táblázatokat találunk (466–467. o.) a deréköv csatolás skémáiról (jutasi párhuzamokkal), végül az övveretek szimbolikájának kifejtését olvashatjuk.

Az avar férfiak vadászai és harcos erőit örökítik meg a jelenetek. A griffalakok megtöbbszörözései a hős tetteinek, erejének és kiválóságának fokozásai. A szíjak erőssége is jelentőséggel bír. A férfias helytállásoknak három fokozatát jelenthetik a díszöv vereteinek az ábrázolásai. A legmagasabb fokozat: a lovagló hős előtt visszatekintve futnak a mesés állatok is stb. (479. o.).

A halak az övek szimbolikájában is az alvilágot jelképezik. A növényi minták az erdőségre, a természeti akadályok legyőzésére utalnak. Az övek anyaga is fémjelzi a viselőjük társadalmi helyzetét (480. o.).

Szilágyi János

Budapest Régiségei XX. Budapest 1963. Akadémiai Kiadó. 574 lap.

Gazdag és változatos tartalommal jelent meg a Budapest Régiségei legújabb kötete. Harminc kisebb-nagyobb tanulmány, anyagközlés és közlemény teszik tartalmilag színessé s egyben minden szakkutató számára nélkülözhetlenné a kötetet. A régészeti, művészettörténeti dolgozatokon kívül a rokon tudományágak is — mint a numizmatika, történeti zoológia, antropológia — képviselve vannak a kötetben. Szinte megoldhatatlan feladat előtt áll az ismertető, amikor ezt a sokrétű anyagot részletesen, kiértékelve kívánja bemutatni egy ilyen kisebb ismertetés keretében. Ismertetésemben ezért inkább csak néhány mondattal az egyes cikkek jelentőségét óhajtom kiemelni.

A tanulmányok sorát *Köszei Frigyes* dolgozata nyitja meg, aki a történeti szempontból oly jelentős késő bronzkor és korai vaskor átmenetének korszakát vizsgálja fővárosunk területén és közvetlen környékén. Megállapítja, hogy ez a terület ebben az időszakban szorosan kapcsolódott a Dunától vidékéhez.

Nagy Tibor gondos prosopográfiai apparátussal tisztázza Pannonia inferior helytartóinak sorrendjét Septimius Severus korától Elagabalig, több helyütt korrigálva a korábbi álláspontokat. Érvései meggyőzőek, talán Alfenus Avitianus helytartóságának idejét látjuk kissé problematikusnak.

Aljöldy Géza Aquincum vallási életének történetét rajzolja meg, az egyes korszakok társadalmi, történeti elemzésével kísérli meg a különböző vallások elterjedésének magyarázatát. Tanulmányában az epigráfiai emlékekre támaszkodik, s ez bizonyos mértékig egyoldalúvá teszi fejtegetéseit. Mégis sok új, érdekes szempontot vet fel dolgozatában, melyet a szerző maga is kísérleti jellegűnek tart. Véleményünk szerint a kérdés alapos, részletező kidolgozása komplex módszerrel, az összes számbajöhető emléktanyag kiértékelése révén válhat reális.

Kádár Zoltán az aquincumi ún. Venus victrix szoborról kimutatja, hogy a szobor tulajdonképpen Róma istennőt ábrázolja és az i. sz. II. század második feléből származik.

Czagány István a budavári ülőfülkék tipológiájának első részét, a legkorábbi emlékeket ismerteti tanulmányában. Bár — mint írja — a keltezéssel nem kíván részletekbe menően foglalkozni, mégis elég szűk időhatárok közé tudja szorítani az egyes emlékeket. A budavári helyreállítások és a várnegyed építéstörténete szempontjából igen értékes tanulmány.

Sándor Mária a Zsigmond-kori palota csontmunkáló műhelyéről írt dolgozata komplex módszerekkel, a néprajzi összehasonlító anyag, az oklevelek és a korabeli ábrázolások alapján értékes adatokkal gazdagítja a középkori iparművészegről alkotott ismereteinket.

Kubinyi András a vár helyreállítása kapcsán előkerült feliratos kövön szereplő Beriszló Péter hivatali pályafutását, érdekes, szövevényes politikáját mutatja be igen gazdag forrásanyag felhasználásával.

Gerő Győző a törökkori Király fürdőben végzett ásítás eredményeként a fürdő beosztását, elrendezését rekonstruálja. A fürdőbe vezető vízvezeték technikai megoldását — gravitáció — helyes lett volna néhány mérési adattal is illusztrálni.

Jankovich Miklós az 1702. évi Zaiger alapján a középkori Szentjakabfalva és Óbuda topográfiájára vonatkozóan nyújt néhány értékes adatot.

Kozák Károly stíluskritikai elemzéssel a várásatásokból származó kétféjű sasos kályhaesempék keltezését segíti elő dolgozatával. Kár, hogy a képes táblákon a képszámozás hiányzik. *P. Brestyánszky Ilona* a XIX.

századi pest-budai ötvösemlékeket ismerteti mesterek szerint, sok új, még közöletlen darabot is hoz cikkében.

Az anyagközlések rovatban néhány igen értékes dolgozat jelent meg. Különösen jelentős *Kaba Melinda* mintaszerű anyagközlése az aquincumi korai ala tábor területén végzett leletmentésről. Első ízben sikerült hitelesen igazolni azt a feltevést, hogy a legkorábbi ala tábor a Bem József tér környékén állhatott. Érdemes lenne a leletmentés eredményeként, amennyiben a terep megengedi, további feltárást végezni a környéken, hogy a római megszállás korai időszakára vonatkozóan további adatokat nyerjen a kutatás.

Ugyancsak jelentősnek kell tekintenünk *Holl Imre* tanulmányzámba menő közleményét a XIII—XV. századi kerámiával kapcsolatban. A kötet talán egyik legértékesebb dolgozatában a szerző a budai vár ásásából származó és pénzzel keltezett rétegekből előkerült kerámiát ismerteti egész pontos időhatárok közé helyezve az egyes jellegzetes típusokat. A formai, technikai, díszítéssel sajátosságok részletes elemzésével megbízható keltezhető forrásanyagot ad a középkori régészeti kutatásnak. Számos rajz és fénykép egészíti ki a hasznos összefoglalást.

A további anyagközlések között *Schreiber Rózsa* egy nagyrévi kultúrák lakógödör anyagát közli Budafokról, *Sz. Póczy Klára* a termékenység kultusszal kapcsolatos aquincumi terrakottákat ismerteti. *Wellner Isván* két kisebb közleményben egy feliratos oltárkövet, valamint leletmentés során a Lajos utcában megfigyelt épületmaradványokat adja közre. Ez utóbbinál még nem látjuk bizonyítottan a falmaradványok rendeltetését, inkább polgári település romjaira, mint római öröronyira gyanakodnánk. *Parragi Györgyi* a Bogdáni úti építkezéseknél feltárt késő római temetőrészletet dolgozza fel. Az egyébként jól összefogott közleményből hiányoljuk a részletes alaprajzot, mely a feltárt sírok helyzetét is feltüntetné.

Lipták Pál a budapesti avar temetők, sajnos gyér számú antropológiai anyagában erős mongoloid csoportot mutat ki. *Bökönyi Sándor* a budavári ásásból származó XIII—XV. századi állatesont anyag vizsgálata kapcsán igen értékes gazdaságtörténeti, táplálkozási adatokra világít rá. Ebben az időszakban elsősorban a szarvasmarha és sertés fogyasztás volt számottevő, azonban már a XV. század folyamán megkezdődik a szárnyasok előretérése a fogyasztásban.

Füerné Tóth Rózsa a margitszigeti apácakolostor hypocaustumos fűtőberendezését ismerteti, s analógiák alapján keletkezési idejét a XIII. század közepére helyezi. A továbbiakban *Huszár Lajos* tollából a budai és pesti vonatkozású reneszánsz emlékérmék összeállítását, *Gedai István*tól egy Rákosszentmihályról származó s a tatárjárás idejében elrejtett friesachi éremlelet leírását találjuk. *Scheiber Sándor* a várnegyed helyreállítása során újabban előkerült hódoltságkorabeli zsidó sírköveket, *Zakariás G. Sándor* az Egyetem utcában felszínre került Mátyás feliratos követ közli, míg *Seenger Ervin* három budapesti látkép szerzőjére derít fényt dolgozatában.

A várnegyed területén 1959-ben végzett műemléki kutatások, az 1959. évi fővárosi ásatások és leletmentések adatközlései, valamint kisebb közlemények és könyvismertetések teszik teljessé a kötet tartalmát.

Mint bevezetőnkben már említettük, a kötet igen változatos tartalommal jelent meg, mégis bizonyos észrevételt kívánunk tenni a kötet tematikájával kapcsolatban. A tanulmányok és anyagközlések között számszerűen a középkori és római kori témával foglalkozó cikkek foglalják el az első helyeket. Ez egyrészt a budai várpalota ásatása, másrészt az intezivebben folyó aquincumi kutatások következtében természetes is. Egyes korszakok azonban egyáltalán nem vagy csak alig vannak képviselve a kötetben. Az egész őskort mindössze egy tanulmány és egy kisebb anyagközlés képviseli. Már régóta ismeretes, hogy fővárosunk területe milyen jelentős szerepet töltött be az egész őskor folyamán, hiszen a két egymástól eltérő földrajzi tájegység közötti választóvonalon fekszik. A hazai és a külföldi kutatás szempontjából is kívánatos lenne, ha Budapest e korszakból szár-

mazó anyagát, a kor problematikáját jobban megismerhetnénk a Budapest Régiségei hasábjain keresztül is. Ugyancsak ez a helyzet a népvándorlás korával is, az egyetlen antropológiai vonatkozású cikkken kívül más dolgozat ebből a korszakból nem jelent meg a kötetben.

Külön kell foglalkoznunk a rezümék kérdésével. Csaknem valamennyi cikk rövidebb-hosszabb idegen nyelvű kivonatát megtaláljuk a kötetben. Érdemes lenne azonban a szerkesztőségnek figyelembe vennie a modern kutatás követelményét és a külföldi érdeklődésre is számotartó jelentősebb tanulmányok teljes szövegének valamelyik világnyelven való leközlésével a külföld számára hozzáférhetőbbé tenni az anyagot.

A kötet tartalmi értékelésén kívül meg kell emlékeznünk az immár hagyományos méltó kiállításról, az igen gazdag és jó illusztrációs anyagról is. Összegezve, a Budapest Régiségei új kötete ismét jelentős nyeresége a magyar régészeti szakirodalomnak.

Soproni Sándor

Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok 3. Akad. Kiadó 1964. 85 lap, 19 tábla.

1935 óta első ízben foghatnak kézbe a magyar régészek és érdeklődők magyar nyelven kiadott, átfogó tanulmányt területünk őskorának egyik — nagyon jelentős — kulturális-társadalmi egységéről. Ezért talán ezen a könyvön lehet leginkább lemérni szaktudományunknak az elmúlt harminc esztendő alatt befutott mind a szemléletben, mind a módszertanban jelentkező fejlődését.

A szerző a magyar föld gravetti leleteivel, ennek a nagy elterjedésű kultúra-komplexusnak emlékananyagával és a belőle lesűrhető társadalomtudományi—őstörténeti folyamatokkal foglalkozik, jól alkalmazott dialektikus, marxista felkészültséggel. Mivel pedig a jégkor végén — amint megállapítja — területünkön kizárólag gravetti embercsoportok éltek, könyve egyben az utolsó eljegesedés második felétől a posztglaciális időszak elejéig számított közel 30 ezer esztendő teljes történetét felöleli.

A könyv négy részre tagolódik. Az elsőben a szerző tüzetesen áttekintést ad a késői paleolitikum kulturális előzményeiről. Ismerteti a kutatás jelenlegi állását a magyarországi felsőpaleolit leleteket illetően és az előzményekből máris kitekint az utánuk következő gravettiekre, konstatálja a gravetti típusok más kultúrákon: a Szeleta-kultúrán és az aurignacin belüli első megjelenéseit és ezek jelentőségét a továbbiakra nézve.

A következő részt a gravetti népesség megjelenése körülményeinek szenteli. Leszögezi, hogy a Kárpát-medencében a — soergeli terminológia szerint — wümi 2 eljegesedés kezdetén jelennek meg az első gravetti embercsoportok. Szellemesen, a gyér régészeti emlékeket valós életet élő, történelmi népcsoportok hagyatékaként kezelve ismerteti a helyi megjelenési alakok elkülönülését. Megállapítja, hogy a lokális faciesek kialakítására határozott tendenciát mutató gravetti népesség közös jellege a gazdálkodási mód és az életforma: valamennyi megjelenési alak síkvidéki, sztyeppei, lakóhelyépítő. Figyelemre méltó gondolat sor végén jut el a következtetésig, hogy a sztyeppei vadászok életmódja és ebből következő társadalmuk általában magasabb rendű a hegylakókéval.

Különösen a környező országok leletanyagának megítélése szempontjából fontos az a megállapítása, hogy a gravetti nem modifikált aurignaci. Annak kapcsán, hogy a korábbi kutatók gravetti leleteinket magdaleninek tartották, kitér a magyarországi magdalení kérdéseire is. Megállapítja, hogy országunkban nincs magdalení kultúra.

A következőkben a Szovjetunió, Lengyelország és általában a környező területek gravetti leleteit, különösen az akkori embercsoportok mozgásait vizsgálja, érintve a bennünket különösen érdeklő solutréi-szeletai ipar — ez esetben elsősorban nevezéktani értékű — problémáit.

Figyelemreméltó megállapítása — amikor a gravetti csoportok kelet-nyugati irányú vándorlásainak útvonalait ismerteti —, hogy Magyarország a migráció fő irányából

kiesik: a legidősebb hullámok nem nyomultak be az ország belsejébe, csak a fiatalabbak. Az általa már korábban részletesen közölt Parassa leleteit tekinti a legidősebb hazai gravetti leleteknek.

A harmadik részben ismerteti a gravetti kultúra településeit. Különösen egyetemi ifjúságunk részére fontos a könyvnek ez a fejezete, amely a szerző által kimutatott kulturális egységek sorrendjében közli valamennyi fontosabb — a könyv lezárásának időpontjáig: 1961-ig ismert — gravetti leletünket. Legtöbbjüket ugyancsak a szerző közölte részben hazai, részben külföldi szakfolyóiratokban, de rendszerint nem magyar nyelven. Ismerteti a ságvári- és a pilismaróti-csoport jellemzőit, és — saját szavaival élve — a tipológiánál „kissé szelebb” alapú „kultúraanalízist” ad. A fejezetet a barlangi gravettiről írt ismertetés zárja, amelynek konklúziója, hogy e csoport lelőhelyei esetleg a lösz-gravettiek vadász-tanyáit foglalják magukba.

A negyedik részben a gravetti kultúra jégkorszak utáni továbbélésének bizonyítékait foglalja össze a szerző. Érdekes és didaktikai szempontból is fontos érveléssel húz határt az epipaleolit és a mezolit kultúrák között. Ismerteti a honti, sződligei, valamint más epipaleolit és mezolit leleteinket, meghatározva korukat és a gravetthez való viszonyukat.

Ismételten kiemeljük a könyv jó, átfogó, történeti szemléletét. Gábori M. a holt tárgyak mögött mindig megkeresi az élő társadalmat, az embert, akinek magatartását, mozgásait logikusan határozzák meg a földrajzi adottságok, a szákmányállatok és az éghajlat.

Növelte volna a könyv értékét, ha a kissé szűkre szabott ábra- és dokumentáció-anyag bővebb lett volna, amelynek szűk voltaért talán a szerkesztési elveket kell hibáztatnunk.

A gravetti komplexus nehezen áttekinthető, alapjában — az eltérések figyelembevételével — uniformisnak tűnő leletanyagában nem könnyű eligazodnia annak, aki nem kifejezetten ezzel a korról foglalkozik. Ugyanazoknak a jellemző eszköztípusoknak mennyiségi, szerepbeli eltolódásai vagy csupán csak méret változásai is körülhatárolják egy helyi kifejlésű csoport jellegét. Ezért üdvözlöztük volna örömmel, ha a szerző a könnyebb áttekinthetőség végett grafikusán ábrázolt vagy akár csak listába foglalt típus felsorolásokkal támasztotta volna alá az általa rajzolt, valóban nagyon bonyolult rokoni és származási kapcsolatok szövevényét, bár jól tudjuk, hogy ez az egyes részpublikációkban jobbadára megtörtént.

Végül: a nemzetközi őskorkutatás egyik legnagyobb nehézsége a közös nevezéktan hiánya, ami ellen az utóbbi esztendőben úgy igyekeznek védekezni több európai kutatócsoport is, hogy pontos definíciókat dolgoz ki, azokat értekezleteken beszéli meg és fogadtatja el legalább az érintett, kisebb-nagyobb régész-közösség tagjaival. A régészeket erre a megoldásra készítette az a körülmény, hogy a legmindennapibb őskorkori eszközök megjelölésére használt típusnevek is szinte kutatónként változtak. Gábori M. is a maga sajátos nevezéktanát használja, bizonyos fokig függetlenül a század első évtizedeiben jól-rosszul kialakult hazai terminológiától. Éppen ezért növelte volna a könyv használhatóságát, ha a végén a szerző rövid nevezéktani felsorolást is közölt volna.

Az ismertető szinte kötelezőszerűen sorolt fel néhány kisebb hiányosságot, amelyek azonban eltörpülnek a fent felsorolt értékek mellett. Gábori M. könyvének értékei szabják meg rangját az utóbbi évek hazai régészeti könyvtérítésében, s ezért mind őt, mind kiadóját elismerés illeti.

Vértes László.

Bognár-Kutzián Ida, The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. AH XLII (1963), 595 o., 139 tábla, 4 suppl.

A szerző vezetésével és munkatársai (elsősorban Patay Pál) közreműködésével négy éven keresztül (1950—54) folyó ásatások eredménye eddig legnagyobb rézkori temetőnk teljes feltárása. Több éves munka előzte meg

a temető régen várt feldolgozását is, melynek eredménye Bognár-Kutzián Ida könyve, ősrégészeti irodalmunk e nagyszabású vállalkozása. Az egyetlen temető kapcsán a magyarországi korai és javarézkor problematikáját olyan széles körű összefüggésben, olyan hatalmas területre kitekintve vette vizsgálat alá és a legaprólékosabb elemzés alá, amire még nem volt példa ősrégészeti irodalmunkban.

Bevezetőjében értesültünk, hogy párhuzamosan készült a basatanyai temető és az Alföld korai rézkorának a feldolgozása, de ez utóbbi technikai nehézségek miatt nem jelenhetett meg ezzel a könyvvel egyszerre. Így érthető, hogy amíg egyes problémákat — mint pl. a temetkezéseket vagy a rézhorizontokat — távoli előzményektől kezdve párhuzamain keresztül a legaprólékosabban feldolgozta egész Délkelet- és Közép-Európára vonatkozóan, addig más kérdésekre — mint pl. a tiszapolgári kultúra belső tagolódása, csoportjai, kapcsolatai — csak vázlatosan történt hivatkozás, részletesen tárgyalt megoldásuk a következő kötetre maradt.

A munka gerincében a korai és javarézkor kapcsolatának a kérdése áll, mely probléma a basatanyai ásatásokig s a szerző kisebb tanulmányáig nem merült fel.

Módszere az összehasonlítás volt, melyet szigorú kritikával alkalmazott, határozottan ügyelve az analógiák és konvergenciák közötti lényeges különbségekre és a felismerésükből eredő veszélyekre. Ezért következtetéseinek levonásánál az analóg jelenségek sokaságát, egészét, kívánja ismertetni. Felhasználja természetesen a temető teljes feltárásából adódó szerencsés lehetőségeket, különböző irányú vizsgálatokat, elemzéseket folytat, nem mellőzi a más tudományok által nyújtott eredményeket, s így sikerült neki a régészeti kutatás célját, az őstörténet minél teljesebb megvilágítását új utakról is megközelítenie, és így az eddigieknél jóval nagyobb eredményeket elérnie.

A könyv hét nagy fejezetre s ezeken belül számos kisebb alfejezetre oszlik. 1. Leőhely ismertetése és rövid kutatástörténet. 2. A temető feltárása, részletes leírása. 3. A leletek tipológiája. 4. A temetkezési rítus ismertetése. 5. A basatanyai temető összehasonlítása a hazai, továbbá a DK- és közép-európai neolitikus és hasonló korú temetkezésekkel. 6. Az arany és réz megjelenése, szerepük és rézhorizontok. 7. Kronológia. Ebben foglalkozik az eredetével, a relatív és abszolút kronológiával.

A földmunkák által megbolygatott basatanyai temetőben Tompa Ferenc még 1929-ben tárt fel 8 sírt. Ezek leletanyagában szerencsésen figyelt fel a szerző a péceli — badeni — kultúra horizontjának közbeiktatásával elválasztott tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra együttes előfordulására. Az 1950-ben megindult ásatások fényesen igazolták feltevését. A két kultúra sárlai ugyanabban a temetőben fordultak elő. A bodrogkeresztúri kultúra horizontja váltotta a tiszapolgári kultúra horizontját a péceli — badeni — közbeiktatása nélkül. Ezt a mai kutatás túlnyomó részétől elismert tényt Kutzián Ida ásatása vetette fel és ő tisztázta először.

155 sírból állt a temető megmaradt része, melyet a szerző munkatársaival együtt teljesen feltárt. A feltárt sírok és leletek leírásával a 2. fejezet a könyv legterjedelmesebb része lett. A leírás pontos, megbízható és nagyon részletes.

A mai régészeti kutatásban két vélemény ütközik össze. Egyik szerint a fényképezési technika és nyomdaipar fejlettsége folytán ma már nem szükséges a sírok és leletek ennyire részletekbe menő leírása. Elegendő a fényképekre, rajzokra, esetleg típusokra hivatkozni. A másik irányzat szerint a jelenségek és leletek részletes precíz leírását semmiféle jó kép nem pótolhatja. Szerző ez utóbbit nézetet képviseli. Az ásatások mennyiségi növelésével azonban a leletek száma rendkívüli módon szaporodik, s főleg az összefoglaló nagy tanulmányok terjedelme nem bírja el a leletek ilyen részletezését. Gondolnunk kell arra is, hogy a leletek mellett a kutatások eddig kéllőképpen nem méltatott újabb és újabb eredményei válnak a feldolgozások elsőrendű forrásaivá (pl. temetőelemzés, településtörténet, állattan, növénytan stb.), s ezek együttes tárgyalásánál a leírásnak mind szűkebb

térre kell szorulnia. Ezért inkább az első véleményt fogadom el. Sajnos az ismertetett könyv gyengén sikerült klisézése a másik nézet híveit erősíti.

A leletek tipológiai vizsgálatát a szerző a töle megszokott alapossggall és körültekintéssel végezte el. A temető mindkét szakaszában az edények között 12 fő típust s ezeken belül alcsoportokat különített el. Az egyes leletfajták vizsgálatánál kitért a síron belüli helyzetükre, gyakoriságukra, lehetséges funkciójukra, majd korabeli hazai és külföldi párhuzamaikra és előzményeikre vagy továbbélésükre. Az I. periódusú edények nagy részénél ki tudta mutatni a helyi előzményt, főleg a Herpály — csőszalmi kultúra edényei között, ritkábban a tiszai kultúrában. Ez utóbbiban is főleg a herpályi kultúrával kapcsolatos rokonság miatt tudta az előzményeket felfedezni.

A temető II. periódusában ugyancsak 12 edénytípust különített el. Megállapítása szerint a legtöbb edénytípusnak az előzménye az I. periódusban volt meg, emellett azonban felfigyelt arra a jelentős tényre is, hogy a II. periódus több típusa nem vezethető le az I. periódusból, s inkább a késő neolitikummal mutat hasonlóságot. Ezt azonban nem közvetlen kapcsolatnak tekint, hanem közvetetten, más területeken keresztül érvényesülő neolitikus reminiscenciák másodlagos életre kelésének. Ugyanakkor felfedez több típust, melynek egyáltalán nem volt előzménye.

Az egyes edénytípusok elemzése, párhuzamainak kutatása önálló tanulmányoknak is megfelelne, annyira széles körű összefüggésekre terjeszti ki megfigyeléseit. Ilyen pl. a haragos csőtalpak, az edényfedők, korongos tapadású fülek, mint a fémtechnika hatása, a tejesköcsög alakú edények problémája. Ezek részletes vizsgálatával a szerző számos olyan kérdést vet fel és old meg, mely nemcsak erre a temetőre, hanem az egész kultúrára vonatkozik.

Az edények tipológiai elemzése után a szerző az egyes edényformák áttekintését adja. Sajnos itt a szöveges összefoglalás nehezekebb, kevésbé áttekinthető, mintha grafikonos táblázat segítségét is igénybe vette volna a szerző.

Páratlan alapossggallal veszi vizsgálat alá a temetőben talált összes leletet, kő-, csont-, agyag- és réztárgyakat. A réztárgyak statisztikai jellegű elemzése azt is megmutatta, hogy a réz az I. periódusban csak ékszer volt, s a II. periódusra jellemző a rézeszközök és fegyverek megjelenése. Az I. periódusú sírokban több réz volt, mint a II. periódusban, amikor főleg férfi sírok mellékleteként találta meg a réztárgyakat. Ugyanakkor azt is megfigyelte, hogy a II. periódusban differenciálabb felhasználásuk. Érdekes jelenség, hogy a bodrogkeresztúri kultúra Észak- és Dél-Magyarországon gazdagabb fémekben, mint a basatanyai temető. Csak egyetlen sírban volt arany.

A korai és javarézkorai női sírok jellegzetes melléklete volt a mészkőgyöngy. Főleg a derék táján és nyakon hordták.

A tipológiai fejezetben a szerző sokkal többet adott, mint a leletek egyszerű típusba sorolása. Külön-külön a legnagyobb részletességgel keresi meg a korabeli és megelőző időkben a párhuzamokat. Előfordul azonban az is, hogy az analógiák közül nem emeli ki azt, amelyiket legjelentősebbnek tart a hatások szempontjából (pl. II. periódusban az edénydíszítés), és így az olvasó bizonytalanul válik az analógiák értékrendjét illetően. Már ebben a fejezetben is számos történeti kérdés értékes körvonala bontakozik ki a rézkor két szakaszának a jellegéről, egymáshoz fűződő és távolabbi kapcsolataikról.

A IV. fejezetet szenteli a szerző a temetkezési szokásoknak. Egy őskori temetőnek ilyen sok részletre kitérő értékelése eddig még nem történt meg hazánkban. Következtetéseit igen óvatos körültekintés előzi meg, mivel helyes megállapítása szerint a temető ugyan megőrzi a multat, de nem biztos, hogy a napi életet tükrözi, mivel a rítus olyan hagyományokat is életben tarthatott, amelyek korábbi életmódból öröklődhettek. Ezért a temetőkkel együtt a telepek vizsgálata is fontos. Véleménye szerint tájékoztatást nyújtanak: az irányítás, csontváz

helyzete, többes temetkezések, részleges temetkezések, mellékletek típusa stb. Ugyanakkor a mellékletek, gyermekhalandóság, nemek viszonya, életkor, betegségek okozta elváltozások stb. objektív adatokat nyújtanak, melyeknek konkrét történeti és kronológiai jelentőségük van.

Az eddig még nem alkalmazott, sok részletre kiterjedő, újszerű vizsgálatok a temető közösségének életéről egészen meglepő képet adnak, s a könyv egyik kiemelkedő értékes részévé teszik ezt a fejezetet.

A temetkezések sorrendjében a sírok száma a sírsorokban meghatározza az elpusztított sírok számát. Az igen valószínű számítások szerint kb. 100 sírból állott az I. periódus, és hasonlóképpen 100 sír tartozhatott a II. periódushoz, 7 sír volt átmeneti jellegű. Az utótemetkezések sohasem pusztították el a régibb sírt, vagyis a temető használatának kezdetétől végéig ismerték a temetkezések helyét. Módszertanilag érdekes megfigyeléseket tett az átmeneti korú fölétemetkezésekkel kapcsolatban. Ezek életkora átlagosan 12–15 évvel több, mint az alsó temetkezéseké. Tehát, ha ezek az életben egykorú összetartozó házastársaknak tekinthetők, kb. 12–15 évvel éltek túl I. periódusbeli házastársukat, s ennyi lehetett az átmeneti időszak az I. és II. periódus között. Ezeket a számadatokat más irányú számítások is alátámasztják. Felmerül ugyan a kérdés, hogy miért csak az átmeneti időszakban voltak fölétemetkezések? Nem játszott-e közre a közösség életében bekövetkezett változás is, amire a szerző utal, esetleg új telepések beáramlása? Számításai szerint átlagosan évi egy halottat veszített a közösség, s a temetőt 210–225 éven keresztül használták. Nemeskéri János adatai szerint 8–9 generáció temetkezett Basatanyán, s az átlagos életkor 27 év volt.

Levonja a következtetéseket azokból a különbségekből, amelyek a két periódust a sírok irányítása és a szugorítás módja szerint elválasztották. Igen nagy teret szentel a szokásostól eltérő temetkezéseknek, és sok néprajzi párhuzamot is bevonva megkísérli megvilágítani okukat is. Felvetette a temetővel kapcsolatban a rituális emberéves, emberáldozat és halálbüntetés lehetőségét is.

Hosszan boncolgatja a többes temetkezések problémáját. Ezeknél semmiféle szabályosságot sem tud megállapítani a különleges rítusra. Basatanyán gyermekkel voltak a többes temetkezések. A szerző kizárja a gyermek és özvegy áldozat lehetőségét. Más temetőben felnőttel, sőt férfit férfival is találtak. Mellékletük nem különbözött. Kutzán Ida arra a feltevésre hajlik, hogy ezek oka az egyidejű elhalálozás volt, melynél nem lehet kizárni a járvány lehetőségét sem.

Részletes összehasonlító vizsgálattal állapítja meg az egyes lelettipusok gyakoriságát az I. és II. periódusban, a férfi, női és gyermeksírokban. Az eszköz-mellékleteket vizsgálva arra a feltevésre jut, hogy a II. periódusban a nők több eszközt kaptak, s ez a nők helyzetének a javulását tükrözheti. A leletek ilyen jellegű vizsgálata az élet sokoldalú bemutatását tette lehetővé.

Az állatesont-mellékletek vizsgálata a szerző szerint a telepek hiányában nem adhat teljes képet az életéről, annak ellenére, hogy a sírok túlnyomó részében volt állatesont. Azonban már így is megállapítja, hogy az állattenyésztésnek nagy jelentősége volt az életben. A temető legkorábbi sírjaiban már domesztikált állat volt a sertés, marha és a juh. A vadállatok száma a II. periódusban csökkent, a szerző azonban ezt nemcsak az állattenyésztés terjedésével magyarázza, hanem a temetkezési rítus változását is jelentheti, amint több ízben is hangsúlyozza a könyvben, hogy a temetkezések nem tükrözik feltétlenül a korabeli életet.

A basatanyai temető egyik érdekes jellegzetessége a sertés állkapocsok mellékelése a férfi sírokban. A szerző behatóan foglalkozik jelentőségükkel. Előzményüket a Herpály-csőszalmi kultúra sírjaiból ismerteti. Gyakoribbak az I. mint a II. periódusban. A totémisztikus jelentőséget nem tartja valószínűnek, és inkább trófea szerepüket emeli ki. Bár ennek ellene mond, hogy főleg domesztikált sertés állkapocsok voltak a sírokban. Ezt a nehézséget a szerző úgy hidalja át, hogy véleménye szerint a trófea szerepét még a domesztikálás erőteljessége

válásával is megőrizte a sírítás, amikor eredeti jelentésüket már elvesztették. A szerző sem tartja elegendőnek az adatokat a probléma megoldására. Véleményem szerint ezek nemcsak egyszerű trófeaak lehettek, s nemcsak az egyénnel voltak kapcsolatban, hanem gyakoriságuk miatt a közösség szembeötlő, más közösségektől megkülönböztető jelvényei lehettek, s így talán nem zárható ki a totémisztikus jelentésük sem.

Foglalkozik a gazdagság problémájával is. A leletek számát nem tartja elegendőnek a gazdagság meghatározására, és igen helyesen sok tényező bevonását igényli, minőség, anyagritkaság, nehéz munka stb. A basatanyai temetőben a leletek nem tették lehetővé a szerzőnek nagy különbség kimutatását. Úgy fogalmazta meg helyesen, hogy a temetőben a leggazdagabb temetkezések elsők az egyenlők között. Ezt a leletek, sírgödör nagysága, mélysége és a temetőtérkép legalaposabb elemzése alapján állapítja meg. A basatanyai leggazdagabbnak vehető sírok csontváza még súlyos betegségek nyomait is viselték.

A szerző három korabeli magyarországi aranyleletet tart a gazdagság kifejezőjének (Tiszaszőlős, Hatvan, Mojgrád). Igaza van abban, hogy ezek jelentőségét csak az anatóliai és kaukázusi fejedelmi leletekkel lehet párhuzamba állítani, de a hazai temetőkben ilyeneket eddig nem találtak. A különbség problémája szélesebb körű vizsgálatokat igényel.

Nagyon érdekes adatokat közöl a csontvázak elváltozásainak vizsgálatából. Igen sok csontváz mutatja betegség nyomát. Leggyakoribb betegség a köszvény, reuma. Arra a meglepő eredményre jutott, hogy a közösség éppúgy gondoskodott a betegekről, munkaképtelenekről, öregekről, mint egészséges tagjairól. Más tudomány-szakok nyújtotta adatok ilyen felhasználása és értékelése első ízben jelentkezett ősrégészeti irodalmunkban s széles körű alkalmazása új távlatokat nyújt az őskori élet és történet rekonstruálására.

Ugyancsak meglepő eredményekre jutott a nemek és életkor vizsgálatával. Az I. periódusban 50:100 arányt említ a női és férfi halottak között. Többféle lehetőség ismertetése után arra a valószínű feltevésre jut, hogy ennek a kis közösségnek a nyomorúságos fizikai állapota talán szükségessé tette a csecsemők egy részének a megsemmisítését. Mivel a nő a termékenység szimbóluma az újkőkortól kezdve, tehát elsősorban a leánygyermeket pusztították el. Mivel egyébként a férfi és női sírok mellékletei nem különböztek lényegesen, nincs okunk a szerző szerint feltételezni, hogy a nőket áldozták volna fel a férfiaknak.

A II. periódusban a helyzet változott. Nőtt a nők száma, csökkent a gyermekhalandóság. Ezt a közösség jólétének növekedésével magyarázza.

Mindezen érdekes és valószínű feltevések után nem mulasztja el a szerző kinyilvánítani a kétely lehetőségét is, bár igen széles körű korabeli és néprajzi párhuzamokat ismertet, melyek valószínűsítik feltevését.

Az V. fejezetben a basatanyai temetőhöz összehasonlítás céljából megvizsgálta az eddig ismert csaknem összes magyarországi neolitikus, korai és javarészt neolitikus temetkezést. Részletes elemzését több jelentős megállapítással zárja le. Pl. a telepektől elkülönült temetők Magyarországon először a korai rézkorban jelentek meg. A nemek elkülönült fekvése is a rézkorban vált általánossá.

Basatanya legfontosabb előzményeit joggal Csőszhalom temetkezéseiben látja a szerző. A II. periódusban (tehát a bodrogkeresztúri kultúra időszakában) a nyújtott fekvés megszűnt. Itt is levonja a következtetést, hogy a tiszapolgári kultúra temetkezési szokása a Herpály-csőszalmi kultúrára vezethető vissza. Megállapításaival teljesen egyetértünk. A táblázatok, grafikonok mint több helyen, ebben a fejezetben sem lettek volna feleslegesek.

A hazai temetkezések után a külföldi korabeli és korábbi temetkezéseket vizsgálja Anatóliától egész Közép-Európáig. Igyekszik kihámozni a közös jegyeket és az eltérő vonásokat. Igen helyesen hangoztatja, hogy Magyarországon a rézkorban elkülönült temetőkkal egy időben megváltozott a települési szerkezet, vagyis az életmódban is lényeges változásnak kellett végbemennie.

Magam is úgy vélem, hogy amíg a neolitikumban a telepek jelentették a közösség életében az állandóságot, a rézkorban az állattenyésztésnek megfelelő mozgékonyabb életmód idején a közösségi temető volt az a hely, ahova mindig visszatértek, tehát a temető lett az állandóság jelképe, a társadalom szerkezetében végbement változás hatásaként szigorúbb rituissal.

A balkáni párhuzamok szerint a korabeli telepeken talált temetkezéseknek más speciális jelentőségük lehetett.

Igen nagy figyelmet szentelt a szerző a sokat vitatott marosdészei temetőnek. Megállapítása szerint a bodrogkeresztúrtól eltérő etnikum temetőjét találták meg. Kapott hatást a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrától, és igen lényeges hatások érték a sztyeppéről is. Főleg Marjupol temetőjével voltak kapcsolatai. Bár időrendi helyzetét a szerző sem látja megoldottnak, egyes fém tárgyak, pl. torques miatt a tiszapolgárinál későbbi keltezését is lehetségesnek tartja.

Marosdészevel kapcsolatban foglalkozik a bodrogkeresztúri kultúrára gyakorolt steppei hatásokkal. A nagy kőéseket egyes kutatókkal ellentétben nem tartja a steppei hatás megnyilvánulásának. Véleménye szerint ilyenek már korábban is megjelentek. Kétségtelen azonban, hogy tömegesen hazánkban csak a rézkorban jelentek meg, s anyaguk, formájuk méretük megfelel a Kárpátokon kívüli területek hasonló leleteinek. Tehát véleményem szerint onnan származhattak, s mivel pedig a marosdészei temetőben megjelentek a steppei elemek, nincs okunk kételkedni, hogy hazánkba is eljuthattak a rézkor idején.

A szerző Marosdészevel kapcsolatban a gödörsíros kultúra első hullámát említi. Azonban a marjupoli temető nem tartozik a gödörsíros kultúrához. A gödörsíros kultúra új népességet jelent a pontuszi neolitikum területén.

A IV. fejezetben foglalkozik a fém megjelenésével és jelentőségével. Az aranytárgyak a szerző megállapítása szerint is korábban jelentek meg, mint a bodrogkeresztúri kultúra (Szlovákia, Balkán).

Nem elégzik meg a temető részleteinek a vizsgálatával, hanem felöleli a réz megjelenésének egész Kárpát-medencei problematikáját, s ezt beleülteti az egész Közép- és Délkeleti-Európát magába foglaló nagy horizontba. Így megállapításai széles körű összefüggésben tárnak elénk. Bírálja az egyes fontos leletekkel kapcsolatban tett elavult vagy helytelen megállapításokat. A habašešti jelentős leleteknek is megadja meggyőző helyes keltezésüket (3. évezred vége).

Szokás volt a szórványos nagy réztárgyakat néhány sírlelet alapján a bodrogkeresztúri kultúrához, illetve idejéhez kapcsolni. A szerző óriási körültekintéssel, hatalmas bizonyítványra támaszkodva arra a megállapításra jut, hogy a nagy rézeszközök egy része hazánkban kívül bizonyítottan megjelent a tiszapolgári kultúra időszakában. A korai horizont egyik központja Szlovákia lehetett (tibavai temető). Délen a jugoszláviai Pločnik jelenti a korai rézhorizontot. Szerző feltehetőnek tartja, hogy a nyírségi szórványos rézeszközök egy részét is a korai rézkorba kell sorolni. Véleményével egyetértünk.

Bár a rézet importálták hazánkba, a szerző a basatanyai temetőben a rézmegmunkálás helyi bizonyítékát is megtalálta. A réz gazdasági jelentőségével foglalkozva megállapítja, hogy a neolitikori szórványos réztárgyak nem változtatták meg a gazdálkodást. A korai rézkorban bekövetkezett változást nem tulajdonítja a rézészerek feltűnésének. A nagyobb réztárgyak megjelenése sem okozott szerinte lényegesebb változást. Véleményem szerint is nem a réz megjelenése okozta a gazdálkodás megváltozását, hanem az életben bekövetkezett változásnak megfelelően nőtt meg az igény a több réztárgy iránt. A két jelenség között feltétlenül összefüggésnek kellett lennie.

Szerző felosztása szerint a rézhorizontok a következő képet adják.

1. *horizont.* Szórványos ékszerek és kisebb tárgyak. Még neolitikum.

2. *horizont.* Rézkor kezdete. Rézészerek gyakoribbak. Hazánkban kívül nagyobb réztárgyak megjelenése. Kárpát-medencében az arany első fellelése,

3. *horizont.* Középső rézkor. Bodrogkeresztúri kultúra rézsákányai, lapos balták.

A VII. fejezetet szenteli a szerző a származással, relatív és abszolút kronológiával összefüggő kérdések tárgyalásának.

Határozottan hangsúlyozva, hogy a tiszapolgári kultúra genetikai elődje a Herpály–csőszhalmi kultúra. Az átmenet zökkenőmentes. A herpályi és csőszhalmi egy kultúra két csoportja. A tiszapolgári kultúra döntő jelentőségű eredetkérdésével kapcsolatban többször hivatkozik a Herpály–csőszhalmi kultúrára. Sajnos a szerző és a sorok írójának között és külön-külön végzett ásatásai, melyekre hivatkozas történik, máig is közöletlenek.

A bodrogkeresztúri kultúra a szerző szerint Magyarországon keletkezett. Alapja a tiszapolgári kultúra volt. Kialakulási központját nagyobb területen keresi, mint az előzményt (pl. ludanicei csoportban is). Mivel a Dunántúlon a bodrogkeresztúri kultúra nem terjedt el, a szerző feltételezi, hogy ott ebben az időben a badeni kultúra népessége élt. A legújabb dunántúli leletek szerint, azonban a bodrogkeresztúri kultúrának megfelelő időben területének igen nagy részén az újonnan felfedezett balatoni csoport élt, és így nem szükséges már a badeni kultúra kezdetét egy periódussal korábbra hozni. A bodrogkeresztúri kultúra kifejlődésében helyesen tételezi fel a Kárpátokon kívüli területekről származó hatást (Cucuteni). Ehhez kapcsolnám még a steppei elemek megjelenését is.

Elemezi a temető sztratigráfiáját, amire a telep és sírmentések adnak lehetőséget. Az I. és II. periódus viszonyát a sírok elhelyezkedése világosan tükrözi. Nincs keveredés a bodrogkeresztúri és badeni kultúra között. Éppen ezen az alapon ismerte fel a szerző még a székelyi sztratigráfia feltárása előtt mindenkit megelőzve a péceli–badeni kultúra helyes relatív kronológiáját. Mint már láttuk a tiszapolgári kultúrát tartja a rézkor I. periódusának, a bodrogkeresztúrt a rézkor II. s a badeni kultúrát a rézkor III. periódusának. Véleménye szerint a basatanyai temető első sírjainak idején már létezett a tiszapolgári kultúra, és a bodrogkeresztúri kultúra is kialakult kész formában jelentkezett a temetőben. Bár a két kultúra között a legtöbb edényformának megvolt az összefüggése, több ízben is hangoztatja a bodrogkeresztúri kultúrában megjelent új elemek jelentőségét. Mindenesetre a két kultúra egymáshoz való viszonyának apró részletekbe menő tisztázása még a jövő feladatai közé tartozik annak ellenére, hogy a szerző bőséges és kifogástalan bizonyítékot hoz a két kultúra egymást váltó, illetve folytató időrendi helyzetére. Az általa felvetett lehetőség szerint az I. periódus második felében kezdett kialakulni a bodrogkeresztúri kultúra, s a periódus végére elegendő erős ahhoz, hogy átvegye a megelőző kultúra területét. Eszerint, bár a szerző genetikai kapcsolatot és egymást váltó időrendet tételez fel, mégis szembeállítja a két kultúrát, s valami ismeretlen külső tényezőt kell feltételezni, ami azt okozza, hogy a tiszapolgári területen kívül, még azzal egyidőben megindult a bodrogkeresztúri kultúra kialakulása. Bár a szerző nem foglal teljes határozottsággal állást, elfogadhatjuk a jelentős külső tényezők szerepét (pl. déli és keleti elemek). Több lehetőség ismertetése és kritikája után egyelőre megoldhatatlannak tartja a bodrogkeresztúri kultúra belső tagolását.

Behatóan foglalkozik a bodrogkeresztúri kultúra és a töleséres edények kultúrájának a kapcsolatával, melyre már a korábbi kutatás gyakran hivatkozott. A szerző az összes adatokat megvizsgálva, arra a megállapításra jut, hogy a töleséres edények hatása a Cucuteni kultúrán keresztül is érvényesülhetett. A kérdést még nem látja eldönthetőnek.

Állást foglal a rézkor terminológiájának jogosultsága mellett hazánk területén, bár helyesen említi meg, hogy a korszak elnevezése nem döntő. Valóban, az elnevezés a kultúra jellegét nem változtatja meg. Azért helyes a szerző rézkori terminológiája (korai, java- és késő rézkor), mivel egybeesik a történeti folyamattal. Meg kell azonban jegyezni, hogy magyarországi rézkor helyett, helyesebb csak kelet-magyarországi rézkorról beszélni, mivel a

Dunántúl területén a lengyeli kultúra egyik része még újkőkori, másik része (amely a tiszapolgárral párhuzamos) már rézkori lenne. Egy kultúrát pedig helytelen lenne újkőkori és rézkori fázisra szétválasztani, főleg, ha a fejlődésben nem mutatkozik törés.

Az igen széles területre megállapított kultúra-horizontokat; a relatív kronológiai párhuzamosításokat a rézkor szakaszára elfogadjuk, kivéve talán a gödörsíros kultúrát, melynek kezdetét későbbre kelteznénk mint a szerző.

Igen lényeges megállapítása a szerzőnek a bodrogkeresztúri kultúrának a Cucuteni A vége AB és részben B-vel való párhuzamosítása, amelyet a kutatás egy része nem tartott valószínűnek. A Karbuna-i kincslelet azonban ezt a kelteztést fényesen alátámasztja.

Relatív kronológiai párhuzamosításra hatalmas irodalmi anyagot dolgozott fel, és igyekezett ezeket összhangba hozni nemcsak a hazai időrenddel, de egymással is. A tiszapolgári periódus kortársa Gumelnita II, Salcuta II, a bodrogkeresztúrié Gumelnita III (B), részben IV és Salcuta III–IV.

Megkísérli az abszolút kronológia megállapítását a Balkánon keresztül követhető rövid kronológia alapján. A bodrogkeresztúri kultúrát a XXII. század második felére és a XXI. századra, a tiszapolgári kultúrát a XXIII. századra és a XXII. század első felére keltezik. A badeni kultúra végét a hazai kutatással megegyezően i. e. 1900-ra helyezi.

Igen nagyszámú és egymással összhangban levő az egész Balkánról összegyűjtött adataiban nincs okunk kételkedni. Abszolút számadatait meggyőzőnek tartjuk.

A rézkor késői szakaszának és végének problémáit is megemlíti vázlatosan.

A C14-es vizsgálatok eredményeit is ismerteti. Ezek szerint a korai rézkor 3300–3100, javarézkorunk 3100–2700 és késő rézkorunk 2700–2400/2300 tájára lenne keltezhető. Túl nagy az eltérés a C14-es és klasszikus számítások között, ennek áthidalását a szerző is sok C14-es vizsgálat eredményétől várja. Megjegyzi azt is, hogy az abszolút kronológia számadatai egyelőre becslésen alapulnak.

A függelékben E. Sangmeister rövid beszámolót ad a temető réztárgyainak az elemzéséről.

A könyv szövegéhez járul még a mintaszerűen összeállított hatalmas bibliográfia és mutató, 122 fényképes, 17 rajzos típusábra és 4 térkép a lelőhely különböző jellegű felbontásával (telep, temető).

Mint az ismertetésből kitűnik, a szerző messze túl lépte a temető problémáinak tárgyalását. Sokszor úgy látszott, hogy a temető egy-egy jelentéktlenebb lelete csak arra szolgált, hogy annak kapcsán a legnagyobb részletességgel térjen ki egy-egy országos, sőt határainkat is túllépő jelentőségű kérdés tisztázására. Ez az alaposág a nemzetközi irodalom ilyen bőségű és kritikák alkalmazása egyrészt a könyv erőssége. A bizonyító anyag sokaságának összegyűjtése és többirányú egybeesése után teszi meg csak megállapításait. Legtöbb lényeges és részlet-eredményével egyetértünk. Ezek a megállapítások, eredmények, rézkori kutatásunk nagy nyereségévé lettek. A szerző által elsőként alkalmazott új források művét életszerűbbé, történeti igényűvé és értékűvé tették.

Másrészről, a túlzott alaposág vagy óvatosság, a részletkérdések kimerítő elemzése a fő mondanivalót olykor háttérbe szorította, s az ilyen kitérések az egységes szervezetet fellazították. A részletkérdések több esetben külön tanulmányként is megállták volna helyüket, és ez nem okozott volna a könyvben hiányosságot, hanem a lényeges dolgok nagyobb hangsúllyal ragadták volna meg az olvasót. Ezek azonban olyan kifogások, melyek a könyv témagazdagsága miatt merültek fel.

Mindezek együttes értékelése alapján megállapíthatjuk, hogy Kutzián Ida könyve ősrégészeti irodalmunk kitűnő alkotása.

Meg kell még említenünk a könyv szép kiadását, melynek hatását csak a fényképes táblák rossz kliséi rontják.

Kalicz Nándor

Kalicz N., Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. (Studia Archeologica II.) Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 101 lap, 7 tábla.

A centeri sírok nem mindennapos, rendkívüli jelentőségű leleteiből kiindulva a szerző tüzetes vizsgálat alá veszi tanulmányában a péceli, vagy korábbi nevén badeni kultúrának emléktárgyát, mégpedig abból a szempontból, hogy a kultúra déli eredetét kimutassa. Tehát egy adott leletből kiindulva, jól kihasználva a lehetőségeket, túllépi a lelet ismertetésének és értékelésének kereteit, és egy globális kérdést tárgyal meg. A 3. sírban talált három antropomorf urna adja számára azt az alapgondolatot, hogy a hazai rézkorvégi és az anatóliai korai bronzkori leletek között egészen szoros kapcsolatnak kellett fennállania. Mégpedig olyan szorosnak, ami csakis etnikai egyezésekkel magyarázható meg. Ehhez keresi és találja meg a további bizonyítékokat, amidőn sorra analizálja a kultúra leletanyagának és jelenségeinek számos részletét, s kimutatja, hogy mindezek előzményei délen, Bulgáriában, Makedóniában. Tesszáliában, de mindenek előtt Anatóliában keresendők.

Vizsgálata nem szorítkozik arra, hogy az egész eredetkérdést illetően, annak összességében és a részletekben menően, regisztrálja más kutatók véleményét. Nem, bár részletesen foglalkozik, szükség esetén vitázik velük, mégis maga vonja le a következtetéseket, amelyek minden esetben következetesen azonosak: a gyökök az Égeikum vidékére, Kisázsia nyúlhatnak.

Ha Kalicz Nándor tanulmányát áttekintjük, megállapítjuk azt is, hogy bár az utolsó tíz évtől éppen a péceli (badeni) kultúrával nem is egy nagy jelentőségű tanulmány foglalkozott, még mindig sok új mondanivaló maradt a szerző számára.

Tanulmányának címében Kalicz az általa tárgyalt kultúrának két nevét is említi; a Banner János monografiájára nyomán a magyar régészeti szakirodalomban újabban meghonosodott „péceli”, valamint zárójelben a korábban általánosan bevett „badeni kultúra” nevet is. Függetlenül attól, hogy eme, igen nagy területen elterjedt, sok helyi csoportra tagozódó kultúrkomplexum egyes – magyarországi – csoportjainak közös megjelölésére ma sem érzem szükségét egy új fogalom bevezetésének, a névhasználat terén a szerzőtől következetességet várhattunk volna el. Ott ugyanis, ahol más kutatók véleményével foglalkozik (nemcsak idézetekben) továbbra is a „badeni kultúra” nevet használja, míg egyébként „péceli”-ről beszél. A szerzőnek el kellett volna döntenie, hogy melyik megjelölést tartja indokoltnak, s emellett ki kellett volna tartania.

Nem kétséges, hogy a szerző által feltárt 7 centeri sír leletei önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy belőlük kiindulva új perspektíva nyíljon meg a tárgyalt kultúra vizsgálatához. Sajnáljuk azonban, hogy a lelőhelyet nem aknázták ki a szerző nagyobb ásatás lebonyolítására. Annál is inkább, mivel azon a legutolsó évben újabban leletek láttak napvilágot, többek között egy újabb antropomorf urna. Talán egy nagyobb feltárás nyújtotta leletanyag még több adatot szolgáltatott volna a szerzőnek tanulmánya alapjául.

A sírok és leletek leírását követően a szerző a temetkezési rítust veszi vizsgálat alá. Kimutatja, hogy a sírokat sírkövel jelölték meg – ez volt ennek a szokásnak első hazánkban kimutatható esete –, de ennek a szokásnak nincs köze az észak- és nyugat-európai menhirekhez. A Centeren használatos hamvasztásos temetkezést illetően hangoztatja a szerző, hogy bár a péceli kultúra idejében, ill. az azt megelőző időkben Európában többfelé is divott ez a temetkezési szokás, közvetlen helyi előzménye egyáltalában nincs. Ezen megállapításával teljes egészében egyet tudunk érteni, még akkor is, ha újabban megállapíthatjuk, hogy a bodrogkeresztúri kultúrában a jászladányi 29. síron kívül a fényeslitkei 4. sír is hamvasztott volt. (Még nincs ismertette.)

Kalicz ugyan nem tud állást foglalni a rítus eredetkérdésében, de rámutat arra – egyelőre következtetés levonása nélkül –, hogy az Trójában és a Balkánban is előfordult elvétve a péceli kultúrát megelőző időkben.

De összevetve a déli eredetű pithos- és a helyi urnatemetkezéseket, a centeri antropomorf urnák ismeretében kapcsolatot vél e két rítus között látni, és így felveti annak a lehetőségét, hogy a péceli kultúra hamvasztásos urnatemetkezéseinek eredetét is délen keressük — ami azonban egyelőre csak problémafelvetésnek fogadható el, nem pedig megállapításnak.

Teljes mértékben igazat kell adnunk Kalicznak, amikor különösebb gondolkodás nélkül kimondja, hogy a centeri antropomorf edények és a trójai arcos urnák közös eredetre nyúlnak vissza. Ehhez kétség nem férhet. Mégis ezt a tényt a leletek részleteinek analizálásával is igazolja, s gondolatmenete e téren is helytálló. (Meg kell jegyeznünk, hogy még több egyező részletet talált volna, ha már ismerte volna az újabban talált negyedik antropomorf urnát is. Ezen ugyanis még plasztikus szemöldökívét találunk.)

Kalicz azonban nem hagyta figyelmen kívül a trójai és centeri példányok közötti különbségeket sem, és éppen ezért a tárgyalt darabokat helyben készültnek minősítette — szerintünk helyesen. Nem találjuk azonban meggyőzőnek azt az ismételt megállapítását, hogy a centeri urnák készítőjének a trójai edényeket feltétlenül ismernie kellett. Ennek alátámasztására fel is tételez egy menekülésszerű gyors népvándorlást, amelynek eredményeként Trója V. városának feldúlása után a menekülők egy kis csoportja Észak-Magyarorszáig jutott volna el, és egyenesen Center vidékén telepedett volna le. Ez kétségtelenül áttűtő és szellemes megoldása a centeri urnák problémájának, azonban csak akkor érezném bizonyítottának, ha Center leletei között még mások is lennének, amelyek a lehető legszorosabb kapcsolatban állanak Trójjával.

Mert akármennyire is aprólékosan, edényformáról edényformára és jelenségről jelenségre mutatja is ki a szerző, hogy a péceli kultúra sem helybeli, sem közép- vagy észak-európai eredetű nem lehet, viszont emlékeanyaga alkotóelemeinek analógiáit megtaláljuk délen, főként Anatóliában, más hasonló, egészen közeli kapcsolatot Center és Trója között mégsem tud megállapítani.

Ha mindazt helytállónak találjuk is, amit a péceli kultúra emlékeanyaga alkotóelemei származását illetően Kalicz megállapít, egy tényt mégsem hanyagolhatunk el egészen. Banner és Korek, ill. Banner és Kutzián tanulmányai alapján nyilvánvaló, hogy a péceli kultúra nem egységes. A Kárpát-medencén belül is több, térben és időben elhatárolható csoportját különböztethetjük meg. Minderre maga Kalicz is hivatkozik. Mégis, amikor analizisét végzi, nem próbálja meg tisztázni, hogy a péceli kultúra melyik csoportjában jelennek meg az egyes elemek. Igen érdekes lett volna megállapítani, vajon a csoportosan temetkező budakalász—alsónémedi csoport, amely a Dél-Dunántúlon fellépő ún. „protobadeni” csoporttól eltekintve talán a legidősebb hazánkban, még erősebben van-e áthatva déli elemekkel, szorosabban kapcsolódik-e az Égei-tenger vidékének kultúráihoz, mint a valamivel fiatalabb fonyód—unyi csoport? Vagy vannak-e az antropomorf urnákon kívül olyan elemek, amelyek csak a legfiatalabb ózd—pilinyi (Bošaca) csoportban jelennek meg? A probléma lényegére ugyan utal Kalicz is; maga is mondja, hogy a tipológiai vizsgálat során a péceli kultúra leletanyagát mint statikus egységet tárgyalta. Mégis analizisét olyan értelemben nem terjeszti ki, hogy a kultúra típusainak időbeli differenciálódását is vizsgálná, s így a különböző népmozgalmakra vonatkozó megállapításai — bár nem hagyhatók figyelmen kívül — mégsem meggyőző erejűek.

Elégge bonyolult különben a péceli kultúra kialakulásával és elterjedésével kapcsolatban megrajzolt kép is. A szerző által feltételezett lassú, békés felszívargás a Dunántúl déli részére, az onnan bekövetkezett nagyfokú expanzió mellett beszél a szerinte a javarészkorban csak szóróványosan lakott Alföldnek a Balkán népeire gyakorolt vonzó hatásáról is. Mindamellett tisztázatlan marad az, hogy a péceli kultúra különböző csoportjainak kialakulásában mennyiben volt részük a különböző időkben bekövetkezett bevándorlásoknak?

Az a tény, hogy a korai bronzkori kultúránkban is észlelhetők anatóliai eredetű kultúrelemek, arra vall hogy tényleg több hullámú lehetett a feláramlás, s ezek közül az utolsó a péceli kultúra virágzása legvégén vagy talán már csak akkor érte el hazánk területét, amikor az már helyenként le is tűnt. Viszont, hogy ez a hullám több kultúrában is éreztette hatását, nem teszi valószínűvé, hogy csak a trójai menekülő lakosság, azaz egy kisebb csoport felvándorlásáról lehetett szó.

Az is némiképp zavarólag hat — s ezt is látta a szerző, de szintén nem tudta áthidalni —, hogy a péceli kultúra egyes formáinak és elemeinek kisázsiai analógiái nem mind azonos korúak. Sőt egyesek teljes egy évezreddel megelőzik a kérdéses emlékeanyagunkat. Olyan analógiák is találhatók, amelyek a péceli kultúra idejére már rég eltűntek. Ezért Kalicz csak feltételezi, hogy utóbbi formák Makedóniában és Bulgáriában továbbéltek, s ez a terület közvetítette azokat a Kárpát-medencébe.

A típusok részletes analízise után a szerző vizsgálat tárgyává teszi azt is, vajon nem származhatott-e a péceli kultúra az öt megelőző hazai kultúrákból, így a bodrogkeresztúri vagy a lengyeliből. E kérdésben megállapításai eléggé negatívak, s ezt teljes mértékben helytállónak is véljük. A bodrogkeresztúri kultúrából a péceli semmit sem vett jóformán át, a lengyeliből is csak keveset. Abban sem kételkedhetünk, hogy az E. Neustupny-ny folytatott vitájában: a „Trichterbecher” kerámiából való származás kérdésében is a helyes utat követi Kalicz.

Végezetül szerző beállítja a péceli kultúra létrejöttét kialakító népvándorlás idejét az anatóliai történeti események kronológiai rendjébe. Bár a kutatók egymástól eltérő abszolút időadatait inkább csak felsorolja, mintsem valamelyik mellett is szilárdan állást foglalja, a péceli kultúra kialakulásának idejét i. e. 2100/2050-re, a centeri urnák alkotóinak feltételezett vándorlását pedig i. e. 1900-ra keltezi.

Találunk a tanulmányban még néhány apróbb részletet, amellyel nem tudunk egyet érteni teljes mértékben. Ezek azonban mind kisebb jelentőségűek, úgyhogy az általunk helyesnek vélt értelmezésük sem változtatja meg a fent érintett végkövetkeztetést. Így pl. nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy az antropomorf edényekkel összefüggésbe hozott Hernád-völgyi és alsószolcai edényre (VII. t. 7—8) a trójaiakhoz hasonló arcos fedő illett volna. Ezeknek az edényeknek szájereme kifelé tart. Ez pedig kizárja az ilyen edényfedők alkalmazását (25—26. o.). Nem lehetetlen azonban az a ráckevei edény esetében, amelyiknek nyaka felfelé enyhén szűkül (VII. t. 4).

Nem tartom helytállónak a szerző azon véleményét, hogy a függőedények a bodrogkeresztúri kultúrában szerfölött ritkák. A valóságban éppen egyik jellemző edénytípusa a függőedény, mint amilyent éppen a bodrogkeresztúri kultúra és Trója közötti kapcsolatok igazolására mutatott be Hillebrand. Talán az tévesztette meg Kaliczot, hogy utóbbiak általában lényegesen nagyobb méretűek a péceli kultúra függőedényeinél. De előfordulásuk aránya a bodrogkeresztúri kultúrában nagyobb, mint a péceliben.

Behúzott peremű tálakat is ismerünk a szerző állításával ellentétben a bodrogkeresztúri kultúrából, igaz annak perifériális lelőhelyein (Rákoscсаba, Mónosbél).

Vita tárgyát képezheti, vajon a bodrogkeresztúri kultúra elterjedési területén nincsenek-e rézbányák (69. o.)? Ha a Mátrát, amelynek lábánál a bodrogkeresztúri kultúra lelőhelyei (Tarnabod, Hatvan) ismeretesek, mint réztermőhelyet nem is tekintjük jelentősnek, az Erdélyi érchegységtől nyugatra is, keletre is ismerünk számottevő „bodrogkeresztúri” lelőhelyeket (Kürtös, Magyarhomorog, Asszonyvására, ill. Marosgezse, Gernyeszeg), tehát ez a hegység beleesett az elterjedési területébe.

Félreértésre adhat okot az a megállapítás, hogy a péceli kultúra telepein nem figyelhető meg hosszabb ideig tartó egy helyben lakás (68., 81. o.). A szerző itt bizonyára az Alföldről és a Dunántúlról ismert telepekre gondolt, amelyekre érvényes e megállapítás, de a péceli kultúra legfiatalabb, ózd—pilinyi (Bošaca) csoportjának területén számos olyan magaslati települést (Ózd—Kőalja-

tető, Salgótarján—Pécskő, Piliny—Várhegy) találunk, ahol vastag kultúrréteg halmozódott fel.

Nem tudom, miért mondható ritkán lakottnak az Alföld a bodrogkeresztúri kultúra időszakában (82. o.), amikor pl. a regisztrált temető-lelőhelyek számát tekintve, utóbbinak lényegesen több lelőhelye van az Alföldön, mint a pécelinek.

Indokolatlan, miért a déli eredetű edényfestési technikát közvetítette a lengyeli kultúra (61. o.), amikor annak erős helyi gyökerei is voltak a lengyelit megelőző időkben.

A péceli kultúra fémművességének tárgyalása során hiányolhatjuk, hogy a bárcai laposbaltának megemlítését és méltatását a szerző mellőzte (63–64. o.).

Sajnálatos, hogy a balassagyarmati Múzeumban őrzött — egyébként Benczurfalváról származó — hegedű-idoloikat Kalicz annak igazolására említi, hogy azok a Vučedol-zóki kultúrára jellemzőek. Ezeket a példányokat ugyanis a pilinyi kultúra telepén magam ástam ki (551. jegyzet).

Úgyes megoldás volt a szerző részéről, hogy formátáblákon szemléltetően hasonlítsa össze a péceli kultúra hazai anyagának jellegzetes típusait az Égei-tenger vidékének anyagával. Sajnos azonban formátáblái nemcsak rajztechnikájuk tekintetében nem minden esetben felelnek meg a kiadvány színvójának, hanem kezelésük is nehézkös. A képtáblákat követő, tehát a formátábláktól elszakított jegyzékben csak némelyiknél szerepel a lelőhely, ugyanakkor a szövegben ezt és nem a formátábla típus-számát említi. Ennek következtében csak a lábjegyzetek közbeiktatásával tudjuk megtalálni, hogy a hivatkozott tárgy a formátábla melyik darabjának vagy típusának felel meg. De van eset, amikor nem is a szövegben említett darabot ábrázolja a formátábla, viszont az ábrázoltak egyikére sem hivatkozik a szöveg. (Pl. a formátáblák 40. száma alatti vissi típusú fülek egyikére sem hivatkozik a 377. jegyzetben, viszont az itt felsoroltak nincsenek ábrázolva.)

A fentebb felsoroltak azonban a munka teljes értékét semmiképpen sem csökkentik. Végső soron ez után a tanulmány után nem lehet vitás előttünk a péceli kultúrának az anatóliai korai bronzkorból való származása. S ha részletkérdések maradnak is még nyitva, csak hálásak lehetünk Kalicz Nándornak, hogy elvetve és megcáfolva a korábbi és E. Neustupny révén visszatérő északi származás elméletét, hazai kutatásunkat jelentős lépéssel előre vitte.

Patay Pál

Fekete L. — Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Budapest 1962. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. 658 lap.

A magyarországi törökkor történetére vonatkozó forráskiadványok között örömmel üdvözljük Fekete Lajos professzor és Káldy Nagy Gyula — mester és tanítvány — legújabbban megjelent közös művét.

A hazai törökkor megismerésének szinte elengedhetetlen előfeltétele a török nyelvű írott források ismerete. Ennek a szükségyszerű igénynek kielégítése céljából indul meg már a XIX. század második felében az a nagyarányú levéltári kutatás, amelynek eredményeként számos, addig ismeretlen történeti kútforrás került napvilágra. E munkák legtöbbjét a Magyar Tudományos Akadémia magyar nyelvű fordításban is megjelentette. A történeti kútforrások mellett azonban, habár jóval kisebb számban is, de okmányok is kerültek kiadásra. A gazdaságtörténeti vonatkozású anyag megismertetésében kezdeményező lépést jelentett számos hibája ellenére is a Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek két kötetének a megjelentetése. Hosszú időn keresztül ez volt az egyetlen ilyen jellegű munka, amelynek adatain keresztül bepillantást nyerhettünk e kor gazdasági, kereskedelmi, ipari és bizonyos mértékig társadalmi életébe is. Épp ezért a törökkor gazdaságtörténetének kutatása területén e könyv hézagpótló munkát jelent.

A jelen mű két nagy önálló fejezetre oszlik. A kiadvány első fele a budai és pesti török pénzügyi egység (mukátaa) pénztári feljegyzéseit tartalmazza, melyek túlnyomó többsége vámügyi feljegyzés. A vámnapló az 1550—51, 1572—74 és az 1579—80 közötti idő naponkénti bejegyzéseit foglalja magába. E naponkénti bejegyzések mindegyike részletesen számot ad arról, hogy ki milyen árut és mennyit hozott át a vámon és az elvámolás fejében mekkora összeget fizetett ki. Több esetben azt is megtudjuk, hogy az egyes árukat honnan hozzák és milyen szállító eszközön. A szállítás vízi, vagy szárazföldi úton történt. A szállítóeszköz általában egyben mértekegységül is szolgált. A csomagolás módja is igen különböző. E célra is rendszerint olyan eszközt vagy módot találnak, amely a gyakorlatban legjobban bevált. Az egyes csomagolási formákat igen gyakran árujegységként is használják, mint pl. egy hordó bicska vagy egy láda apró vegyesáru.

Az egyes áruk eredetére vonatkozóan rendszerint csak nevéből lehet következtetni. A szállított áruk között élelmiszerek, ruházati cikkek, különféle háztartási és használati eszközök, nyersanyagok és rabok szerepelnek.

Az árusok között a lakosságra jellemző nyelvi nemzetiségi és vallási megoszlás is jól nyomon követhető. A foglalatást követő első évtizedekben még igen sok magyart találunk közöttük, akiknek a száma azonban a későbbiekben egyre fogy. Ezeknek egy részét mint kalmárt, más részét mint „diák”-ot említik. Közülük kerültek ki a marhakereskedők is. A nagyszámú mohamedán kereskedő és a magyarok mellett azonban ott találjuk a zsidókat, görögöket, örményeket, bosnyákokat, szerbeket, sőt még a cigányokat is.

A könyv második fejezete a budai török kincstár 1558—60. évi pénztári naplója. A napló a pontos napi keltezés megjelölésével külön rovatban hozza a bevételeket és külön a kiadásokat. A bevételnél minden esetben megtudjuk, hogy az milyen címen lett befizetve és mely területről, valamint azt is, hogy ki volt a befizető. Hasonlóképpen felsorolja a kiadásokat is, amelyeknél azt is megtudjuk, hogy a kiadott összeget milyen célra utalták ki. Néhol az is kitérnek, hogy a kiadás milyen befolyt összegből fedezik.

A pénztári napló két rovatát összehasonlítva mindkét év esetében azt látjuk, hogy a kiadás nem sokkal marad alatta a bevételnek. Különösképpen ez tapasztalható a napló első évének számadásainál. A kiadások legnagyobb összegét természetesen a kifizetett zsold teszi. Kisebb összeget tesz ki a dzsámik személyzetének fizetése, a különböző vár és épületjavítások, a szegények temetési költségei, valamint Ferdinánd király követének a fogadásával kapcsolatos kiadások.

A kötet befejező részét a közölt vámnaplók és a pénztári napló értékelése alapján írott rövid gazdaságtörténeti összefoglalás alkotja. E rövid, de igen alapos tanulmány még csak fokozza a kiadvány értékét.

A könyvhöz járuló gondosan összeállított mutatók nagyban megkönnyítik az abban való gyors tájékozódást, és nagyban elősegítik a török politikai és gazdasági élet terminus technicusainak elsajátítását.

Fekete és Káldy Nagy könyve mindazok számára, kik a magyarországi törökkor történetével — akár történeti, gazdaságtörténeti vagy éppen kulturális szempontból foglalkoznak — egyaránt értékes forrásmunkát jelent.

A szép kivitelben és gondos munkával készült könyv a szerzőket és a kiadót dicséri.

Gerő Győző

Allechin, F. R., Neolithic Cattle-keepers of South India. A Study of the Deccan Ashmounds. Cambridge, 1963. The University Press. 189 lap, 12 tábla.

Az európai régészet, különösen pedig az ősrégészet problémáival foglalkozó kutató számára a fenti mű célkitűzései és módszerei egyaránt igen szokatlanoknak tűnnek. Ennek egyetlen oka az, hogy elszórt esetektől eltekintve, a mi kutatásaink területén aligha alkalmazhatók. Mert

miről is van szó ebben a munkában? Egyes elő-indiai területek szarvasmarhatartó népeinek gazdasági és társadalmi berendezkedését a néprajz kutatói már régebben mint igen archaikus, hagyományos jellegűt határozták meg. Ehhez járult az, hogy a marhatartással kapcsolatos rituális cselekményeik évezredek múltjára lehetett következtetni. Közéjük tartozik pl. a *Toda* népcsoport. Semmi képpen sem tarthatjuk tehát önkényesnek azt a gondolatot, amely e mai marhatartó népek és a korábbi évezredek régészeti leletanyaga, illetve a leletanyag alapján körvonalazható „pásztornépesség” között összefüggéseket, sőt indokolt esetben leszámazásbeli kapcsolatokat keres. Allchin munkássága lényegében ennek a gondolatnak a jegyében született meg.

Már a múlt század eleje óta feljegyezték a kutatók, hogy elsősorban India központi vidékén, a Deccan-on sok olyan hamus halom található, amelyek a marhatrágya elégetésekor keletkezett hamurétegek felhalmozódásából jöttek létre. Több olyan teória ismert, amely e keletkezés mikéntjét igyekezett magyarázni. Woolley szerint pl. a vasolvasztás melléktermékével állunk szemben.

Míg ezek a korábbi vélemények csupán találgatások voltak, addig Allchin módszeresen vizsgálta meg a problémát. 1957–1958-ban célul tűzte ki minél több hamus halom bejárását, új hamus halmok felfedezését, majd az ásatásra legalkalmasabbak alapos átkutatását. Így esett választása az Utnūr-i hamus halomra, amelyen jelentős ásatást is végzett. Néhány más halomra csak kisebb szondázás segítségével vizsgált meg.

Az Utnūr-i halom rétegeinek a tanúsága szerint a lelőhely a „korai neolitikus idők” óta lakott volt, egészen a modern időkig, de a megtelepültség nem volt folytonos. Az igen jelentős hamus rétegeken kívül csak gödröket találtak, részben leletanyaggal. A kerámiaanyag igen jelentéktelen, némileg gazdagabbnak mondható a köeszközzanyag. Az állatesontok (összesen 200 egyed) túlnyomó többsége szarvasmarhától, mégpedig a *Bos indicus*-tól származik. Ez a terület mai marhafajtájának a közvetlen őse. A patalenyomatok viszont nagyobbak, mint a megfelelő mai típusé. A legkorábbi neolitikumot jelentő réteg keltezése rádiókarbon módszerrel 4120 ± 150 , azaz i. e. 2160. A megásott hamus-halmok szarvasmarha-őrző karámok maradványai. Méreteik általában a következők voltak: 200 láb hosszúak, 140–150 láb szélesek. Különböző megfontolások alapján 540–1600 marha befogadására lehettek alkalmasak. A rétegek szerint a hamus halmok keletkezésében bizonyos ciklusosság figyelhető meg. Mégpedig egy kezdődő réteg felhalmozása, majd a marhák ott-tartózkodásával kapcsolatos trágya felhalmozódása, végül erőteljes égés és a keletkezett hamuréteg létrejötte. A tűzek jellege kétféle: megfigyelték kis területre és a halom egész felületére kiterjedő egyaránt. Ezekkel a nagy tűzekkel együtt elpusztult a fakerítéssel körülvett egész karám, és újabb ciklus vette kezdetét. Lényegében tehát a karámban felhalmozódott trágya periodikusan megismétlődő nagy égések révén vált hamuvá. Kérdés tehát, hogy ezeknek az ismétlődő égéseknek mi volt az oka.

Allchin tehát végeredményben arra következtet, hogy a hamurétegek keletkezése a pásztornépeknél általában szokásos évenkénti ünnepségekkel kapcsolatos. Ezek az ünnepségek a termékenység elősegítését mágikusan szorgalmazták, és igen gyakran nagy tűzáldozattal járnak. Erre vonatkozólag mind a mai pásztornépek, mind a korábbi források számos bizonyosságot szolgáltatnak. Különösen elképzelhetőnek tartja ezt a megoldást Allchin az évszakonkénti visszatérő vándorlást, ún. *transhumance*-t folytató pásztornépek esetében.

Mindezek bizonyítására Allchin rámutat, hogy a hamus halmok elterjedési területén számos olyan helynév ismert, amely a „hamu” elemet is tartalmazza. Több ilyen helység közvetlen közelében megtalálhatók a jellegzetes hamus halmok is. Sőt, az egyik neve éppen „Ökör-hamu-falu”, *Ettina Būdihāl*. Szinte egész Indiában megvannak a szarvasmarhával kapcsolatos rítusokban az ún. „hamutűz-kultusz” maradványai, gyakran igen erőteljes formában. Véleményünk szerint mindezek az adatok kétségtelenül és meggyőzően bizonyítják a jellegze-

tes deccani marhatartás igen ősi eredetét, hagyományait. Elfogadható az a feltevés is, hogy a Harappa-ban és Mohenjo Daroban talált pecsétengerek szarvasmarhaábrázolásai a hamus halmokban talált és maig tenyészített faj közvetlen elődei. Kevésbé hihető az, hogy a karámok égés által történt pusztulása, helyesebben pusztítása csupán mágikus cél eredménye lett volna. Valószínűbb, hogy a szűk karámok a bennük összezsúfolt nagyszámú állat felhalmozódó trágyája következtében időnként szennyeződésnek áldoztak, és megtisztításukhoz a leg egyszerűbb módszer a felegetés volt. Ez természetesen kapcsolatban állhatott bizonyos purifikációs, a rontó szellemeket elűző, távoltartó „tisztító tűzzel” is.

A könyv egyik fejezetét különös figyelem illethetné. Ez a pásztornépek vallásával általában foglalkozó rész. Ebben a szerző az indiai, a fejlődésben elmaradt pásztorkodó népcsoportok vallásos szokásain kívül figyelmet szentel az iráni, sőt az európai rokon adatoknak is. Sajnálatos, hogy elsősorban a Frazer kutatásai alapján már jól ismert, és ma már nem mindig helytálló adatok felhasználásán csak általános semmitmondásokkal lép túl. E fejezet fő értéke az lett volna, ha részben saját kutatásai alapján azt körvonalazta volna, hogy egy korai, intenzív pásztorkodást folytató népcsoport vallásos élete milyen alapvető különbségeket mutat a hasonló korú földművelő-állattartó népek vallásával szemben. Egy ilyen kísérlet jelentős előrelépés lett volna.

A munka jelentősége abban foglalható össze, hogy egy zárt, jellegzetes régészeti emléktárhely, helyesebben lelőhelytípus egykori rendeltetésének meghatározásában több olyan módszertani lehetőséget is bemutat, amely más területek régészeti kultúráinak esetében is járható út lehet. Még akkor is, ha a hamus halmok esetében igen extrém példával állunk is szemben. Figyelmeztet azonban ez a monográfia, hogy az őskori népcsoportok életformájának meghatározásában (nagyállattartás, földművelés-állattenyésztés, vándorló pásztorkodás) nem támaszkodhatunk kizárólag az emberi településforma (tell, futólagos megtelepülés), illetve az állatesontanyag elemzésére, hanem fokozott figyelmet kell fordítani az állatok befogadására, őrzésére, istállózására egykor szolgált építmények kutatására is.

Makkay János

Monumenta Graeca et Romana. Szerkesztette H. F. Mussche. — II. kötet Griechische Baukunst, 2. füzet. H. F. Mussche. Die profanen und militärischen Bauten. Leiden, Nederland, E. J. Brill., 21–40 lap, 65–128 tábla.

Még ma is jó szolgálatot tesz Franz Winternek a század elején megjelent, füzetekből álló műve, a „Kunstgeschichte in Bildern, Altertum”, mely pár oldalas összefoglalásokkal a görög és római művészet legjelentősebb alkotásait mutatja be összegyűjtve, használható fényképekben. Hasonlóan fontos vállalkozás indult el a fenti kötettel H. F. Mussche szerkesztésében. Mint a szerkesztő vallja a munka bevezetésében, nem valami új görög–római művészettörténetről vagy a klasszikus kultúra fő műveinek felvételeiből álló képeskönyvről van szó. A szerkesztő a prehellen, a görög, az etruszk és a római kultúra területeiről kíván jól összegyűjtött dokumentációt adni, mely ismert remekket és leleteket és még nem publikált maradványokat és emlékeket egyaránt tartalmaz. Ezért választott kiadványának nagy 4° formátumot, melyen épületeket, tervrajzokat és kisebb tárgyakat egyformán bemutathat. A munka tíz kötetben, 30 füzetben kb. 500 lapnyi szöveget és 5000 oldalnyi képet tartalmazna. Egy-egy kötet foglalná magában a prehellen kultúrákat, a görög építészetet, a görög szobrászatot, a görög vázafestészetet, a görög „artes minore”, az etruszk hagyatékot, a római építészeti emlékeit, a római plasztikát, a római váza- és falfestészetet és a római „artes minore”. Minden kötet 3–3 füzetből állna, s 1–1 füzet nagy quart formában 16 lapnyi magyarázatos szöveget és 64 lapnyi képanyagot tartalmazna. A szöveg egyéb adatok mellett főleg szoros és pontos leírásokat foglalna magában.

A tervezet fontosságát látjuk abban is, hogy a szerkesztő olyan emlékek közlését is tervbe vette, melyek még első közzétételükre várnak, és olyanokat is, melyeket modern kultúránk megrongált, tönkre tett. A megjelent füzet és a többi füzetek képeit is nagyrészt a szerkesztő készítette, és a felvétel évszámát a leírásokban a tárgy megnevezése után zárójelben közli.

Az előttünk fekvő füzet, a II. kötet 2. fasciculusa, a profán és katonai építményeket foglalja össze. A leírások csak a legszükségesebb adatok felsorolására szorítkoznak az objektum rövid, pregnáns leírása mellett: méretek, az emlék keletkezésének ideje, az építési anyag felsorolása, a feltárás ideje, bibliográfia. A füzetben az utcák, terek (agorák), színházak, stadionok, palaistrák, vásárcsarnokok, cisternák, lakó- és vendégházak, sírok erősségek és bástyatornyok bemutatását kapjuk, köztük sok olyant, amelyekkel itt-ott régebbi és újabb folyóiratok hasábjain találkozunk, vagy amelyekről ásatási jelentések útján tudunk, de képüket eddig sehol nem láthattuk.

Hangsúlyozzuk meggyeszer: H. F. Musche „Monumenta graeca et romana”-ja hiányt pótol, és ott a helye az egyetemek és muzeumok könyvtáraiban.

Oroszlán Zoltán

A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos? (118. Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin) Berlin, 1963. De Gruyter, 41 lap, 4 tábla.

Az évszázados hagyományú berlini Winckelmann-ünnepségek 1961. évi előadásán az előadó, A. Greifenhagen, a nyugat-berlini antik gyűjtemény vezetője, az antik vázafestészet neves kutatója a szokásnak megfelelően egy ritka és nehezen értelmezhető új emléket mutatott be és interpretált. A most nyomtatásban megjelent előadás tárgya a nyugat-berlini múzeum egy új szerzeménye: egy attikai vörösalakos kancsó, amely i. e. 460 körül készült, és az ún. Altamura-festő kezeműve. A kancsó képének középpontjában Dionysos hatalmas álló alakja van, előtte négy kis méretű szatír-alak fut, fáklyával a kezében, a jobb szélén álló, kerítéssel körülvett oltár felé, amelynek korlátján trombitát fújó Silénos-figura látható.

Fáklyás versenytűtást Athénben ebben az időben az írott Források tanúsága szerint három ünnepen rendeztek: a Pannathénaia, a Héphaisteia és a Prométhéia ünnepén. Dionysos-ünnepen rendezett fáklyás versenytűtásról nem tud az antik hagyomány. Greifenhagen, mint-hogy szerinte a vázafestő aligha vitte át magától az ünnepi szokást a dionysosi szférába, arra gondol, hogy a képet egy szatírtűtást inspirálta. Bár a kép alakjai nem viselnek álarcot, ez nem zárja ki az értelmezés lehetőségét; a Silénos ebben az esetben karvezetőként szerepelne, Dionysos pedig mint a szatírok ura s egyszersmind mint az ünnep és a színjáték istene állna a jelenet közepén.

Ez a feltevés, tekintettel arra, hogy az attikai vörösalakos vázákon igen nagy számban találhatók szatírtűtást-ábrázolások (vö. F. Brommer összefoglaló munkáját: *Satyrspiele*, Berlin 1959), igen valószínű. Jóval bizonytalanabb talajon mozog a szerző, mikor megkísérli meghatározni, melyik szatírdráma emlékét őrzi a vázákép. Ő maga is csak kérdőjellel mer Aischylos egy elveszett szatírtűtástára gondolni, amelynek azonban egyelőre egykori létezése is csak feltevés marad. Jobb, ha nem követjük a szerzőt ezen a rendkívül bizonytalan úton, amelyre ő is csak a legnagyobb óvatossággal lépett; így is megmarad a füzet érdeműl egy új és egyedül álló ábrázolású antik váza első bemutatása és lényegében meggyőző interpretálása.

Szilágyi János György

Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. Band 5. *Willi Wegewitz*, Die Urnenfriedhöfe von Dohren und Daensen im Kreis Harburg. Hildesheim 1961. August Lax Verlag. 64 lap, 18 kép, 42 tábla.

Band 6. *Willi Wegewitz*, Der Urnenfriedhof von Ehestorf—Vahrendorf im Kreise Harburg aus der vorrömischen Eisen- und der älteren römischen Kaiserzeit.

Hildesheim 1962. August Lax Verlag. 104 lap, 10 kép; 64 tábla.

Az Alsó-Elba-vidék langobard urnatemetőinek a második világháború alatt félbeszakadt közzétételének folytatását üdvözölhetjük a két szorosan összetartozó szép kötetben. Az új temetőket az 1951-től meginduló nagyarányú leletmentések hozták napvilágra. A most ismertetendőkön kívül még három nagyobb késő La Tène-kori —kora-császárkori urnamezőt tártak fel: a Ham-burg-marmstorfit és langenbeckit (összesen 532 sírral) és az utóbbi években már tervszerűen ásott rendkívül gazdag és fontos putensenit. Ezek közzétételét a következő kötetekben ígéri a szerző: aki csak e feladat elvégzése utánra tervezi az Alsó-Elba-vidéki langobard és korai történet összefoglaló megrajzolását. — E program ismeretében érthető, hogy a jelen két monográfia elsősorban pontos, részletes és alapos anyagközlésre törekszik s nem a langobard kérdés revíziójára.

A most közrebocsátott temetők lelőhelyeit évtizedek óta számontartotta már a kutatás, egyikben-másikban kisebb-nagyobb ásatások is folytak. A szerző ismeretességüket így mindenkor a kutatás történetével kezheti. Utána kerül sor az utóbbi évek rendszeres feltárásának leírására. Az anyagközlés elve mindkét monográfiában azonos: a kutatástörténetet sorrendben a régi majd az új ásatások anyagának katalógusa, illetve sírleírása követheti. A teljes leletanyagot év- és sírsorrendben rendezett kitűnő rajzos táblákon hozza. A munka második részében az ásatási megfigyeléseket, temetkezési szokásokat és rendszert ismerteti, majd az anyagot nagy időrendi egységek szerint csoportosítja. Ezt a részt a kerámika és a fém tárgyak, időrendi sorrendben elhelyezett fényképes táblái illusztrálják.

A mi problémáinktól távolabb eső Dohren és Daensen urnatemetője (236 és 48 sír) a langobard föld őstörténetébe világít be. Kezdetük (az északi értelemben vett) bronzkor és korai vaskor határáig nyúlik vissza, legkésőbbi sírjaik a késő vaskori Jastorf fokozatba tartoznak. A szerző szerint a temetők legkorábbi leletanyaga arra utal, hogy a bronzkori lakosság élete töretlenül folytatódott a korai vaskorban.

A leletek túlnyomó része edény: urna és fedőtál. A fémeket csupán ékszerek: bronzból, később vasból készült egyszerű tűk, övkapcsok, fibulák képviselik. Fegyveres sírok az Alsó-Elba vidékén az i. sz. I. századi Seedorf fokozat előttről eddig nem ismeretesek, ezért nem teljesen világos számomra miként vezeti vissza Wegewitz a császárkori ékszermellékletes női és fegyvermellékletes külön férfi temetők kialakulását erre az időre.

A két temető a Jastorf b. fokozattal megszakadt. Olyan, meglehetősen általánosnak látszó, törés játszódhatott ekkor le az Alsó-Elba vidéki lakosság életében, mint a korai császárkor végén, amikor a régi temetkezőhelyek hasonló tömeges felhagyását lehet megfigyelni. E jelenségek szerintem történelmi magyarázatot kívánnak. Wegewitznek az a feltevése, hogy az északi földművelés fejlettsége még nem tette lehetővé az állandó falvak kialakulását elvileg elfogadható (bár pl. a vahrendorfi temetőben közel 600 év temetkezése van együtt!), ezeket az általános szakaszos töréseket mégsem tisztázza teljesen megnyugtatóan.

Mind a Pannónia előterében élt quadok, mind a Pannóniában a VI. század elején feltűnő langobardok előtörténete szempontjából nagyon fontos kutatásunk számára az ehestorf—vahrendorfi temető. A Kiekeberg északi oldalán fekvő nagy kiterjedésű urnamező több, mint 100 éve ismert. 1906, 1911 és 1941—42. években gyűjtések, gyűjtő- és leletmentő ásatások történtek területén. Nagyobb mérvű feltárására 1951—53-ban került sor, amikor is a temetőnek mintegy 1/3-át sikerült módszeresen átkutatni és eredményeként 1021 temetkezést (közte 69 ún. szórthamvasztásos sírt) feltárni. A temető keleti és déli oldalát azonban még a jövőnek kell felkutatnia.

A vahrendorfi temető az Alsó-Elba-vidék jelentős urnamezői közé tartozik. A késő La Tène korszaktól kezdve a korai császárkor végéig tartalmazott sírokat. Típusára nézve fegyvermellékletes férfi temető.

Vahrendorfban a temetkezés a Jastorf b. fokozat néhány urnájával (15 sír), valójában azonban a következő Ripdorf fokozattal kezdődik (176 urna). A sírok zöme a Seedorf fokozatba tartozik, amely az i. e. I. és i. sz. I. századok körüli évtizedeket tölti ki. Az eddig feltárt területen a temetkezés erősen lecsökken a korai római-kor derekán (53 urna), a legkésőbbi sírokat az ún. „svéb fazekak” szórványos fellépése jelzi. Wegewitz feltételezi, hogy az utóbbi edénytípus mintegy átmenetet — összekötő szálát jelezhet a Kiekeberg DK-i szélén talált IV—VI. századi urnasírokhoz. E hosszú életű edényforma azonban, újabb ásatások nélkül, önmagában a közvetlen összeköttetést egyelőre alig bizonyíthatja.

A feltárt területen az urnák rendkívül sűrűn helyezkednek el. Az egymást követő korszakok temetkezései — éppúgy, mint más germán urnatemetőkben — ugyanazon a területen egymásra „rétegződve” helyezkednek el anélkül, hogy egymást különösképpen zavarnák, ami a sírok egykorú megjelölésére utal. Fontos és érdekes az a megfigyelés, hogy az ún. szórthamvasztásos sírok valójában fa edényben történt temetkezések maradványai.

A vahrendorfi temető — összehasonlítva a harsfeldi hamburgi és putenseni fegyveres temetőkkel — határozottan szegénynek mondható. A sírok több mint 90%-a melléklet nélküli, amelyek legfeljebb felnőt és gyermek temetkezések szerint választhatók szét a mindenkor grammnyi pontossággal közölt hamumennyiség alapján. A Vahrendorfban temetkező közösség vezetőit a négy bronzedényben eltemetett halottban sejthetjük. Közülük kiemelkedik egy pompás capuai vödör. Két rangos halottat a szerintem langobard eredetű (Eggers 5. és 6. típusú) vasszegélyes bronz bográcsokban temettek el.

A közösség vezető rétegét a fegyveres sírok jelzik, alig 30—40 harcos, tehát az eddig feltárt sírok 2—3%-a. Karddal eltemetett ezek között sem akadt, bár két sírban

talált késő La Tène típusú kardlanc-szem továbbá a putenseni ásatások során sírrablásra utaló új megfigyelések alapján kardok egykori eltemetésével számolni lehet. Néhány gazdagabb harcos sírban lándzsát, gerelyt és pajzsdudort vagy több lándzsát is találtak, tehát a szabad harcos teljes fegyverzetét, a legtöbb esetben azonban a felsoroltak közül csak valamelyik, többnyire a lándzsa került a sírba. Előfordult pajzsdudor pajzsfogó nélkül és viszont — az ilyen hiányosságokat a hamvasztásra lehet visszavezetni. A fegyverzetet a germán harcos szokásos felszerelése: néhány olló, borotva, ár, fenékkő egészíti ki — még a fegyveres sírokhoz képest is meg lehetőszen kis számban. Ugyanez vonatkozik a viseletre, amelyre csak néhány késő La Tène és kora császárkori típusú fibula utal. Helyesen állapítja meg tehát Wegewitz, hogy a vahrendorfi temetőben szegény lakosság és vékony vezető rétege temetkezett.

A Duna-vidéki kutatáshoz is nyerünk néhány fontos és érdekes adatot a vahrendorfi temetőből. Néhány kora császárkori urnája a langobard és quad temetőkben gyakori talpas serlegforma előfordulását szaporítja. A malackai quad harcos felszereléséhez jó párhuzamokat találunk a 84. sír pajzsdudorjában, a 364. sír lándzsájában és az 580. sír kopjájában. Történetileg még fontosabbak azok az új párhuzamok, amelyeket a kálozi A. sír harci felszereléséhez nyerünk. Pajzsdudorjának jó megfelelője a vahrendorfi 612. sírban talált, nemcsak alakja, de bronzal bevont gombjai révén is. Pajzsfogója az 580. sírével, lándzsája a 371. és 684. sírokéval rokon.

Az ismertett módszeresen ásott, példásan és ízléses köntösben közzétett urnatemetők máris számos új adattal, szemponttal és gondolattal gazdagították langobard kutatásunkat. Érthetően nagy várakozással tekintünk tehát Wegewitz professzor további anyagközlései és alapvetőnek ígérkező összefoglaló műve elé.

Bóna István

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA

1964

MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák rövidítései
Abbreviationes

- ActaAntHung. = Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. Tom. XI. fasc. 3/4, XII. 1/2, 3/4.
ActaAntSzeged = Acta Antiqua et Archeologica Univ. Szegediensis. Tom. V.
ActaArchCarp = Acta Archeologica Carpathica, Kraków. Tom. IV. fasc. 1/2.
ActaArchHung = Acta Archeologica Acad. Scient. Hung. Tom. XV. fasc. 1/4. XVI. 1/2, 3/4.
ActaEthnHung = Acta Ethnologica Acad. Scient. Hung. Tom. XIII. fasc. 1/4.
ActaGeolHung = Acta Geologica Acad. Scient. Hung. Tom. VIII. fasc. 1/4.
ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung. T. X. f. 1/2, 3/4.
ActaHistHung = Acta Historica. Revue de l'Acad. d. Sc. de Hongrie. T. X. 1/2, 3/4.
ActaHistSzeged = Acta Historica Univ. Szegediensis. Tomus XII.
ActaJurHung = Acta Juridica Acad. Scient. Hung. Tom. III, IV.
ActaLingHung = Acta Linguistica Acad. Scient. Hung. Tom. XIV. fasc. 1/2.
ActaOrHung = Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. Tom. XVI. fasc. 1, 2, 3.
AgTörtKözl = Agrártörténeti Közlemények 8. köt. 1/2.
AgTörtSzle = Agrártörténeti Szemle, Gödöllő. 1. évf. 1/2, 3/4.
AJA = American Journal of Archaeology, Princeton. Vol. 68. No. 2, 3.
AktEpigr = Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1962 (1964)
AlbaRegia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. Vol. II/III.
DasAltertum = Das Altertum, Berlin. Band 10. Heft 3.
AnaleleUIasi = Analele Stiintifice ale Universitate din Iasi. Sect. III. Tom. IX.
AnTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Vol. X. 3/4, XI. 1/2.
AnthropHung = Anthropologia Hungarica (antea: Crania Hung.) Bd. VI. Nr. 1/2.
AnthropKözl = Anthropologiai Közlemények. VII. köt. 3/4, VIII. köt. 1/2.
l'Anthropologie = l'Anthropologie, Paris. Tome 68. No. 1/2
Anthropos = Anthropos. Revue internat. d'ethnologie et de linguistique, Freiburg. Vol. 59. fasc. 1/2.
Antiquity = Antiquity, Cambridge (England). Vol. XXXVIII. No. 150.
AntJ = The Antiquaries Journal, London. Vol. XLIV. Part I.
ArbForB = Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Dresden. Bd. 11/12.
ArchAustr = Archaeologia Austriaca, Wien. Heft 35.
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. Vol. 91. fasc. 1.
ArchHung = Archaeologia Hungarica. Vol. XLIII.
ArchPolski = Archeologia Polski, Wrocław—Warszawa—Kraków. Tom. 7. zeszyt 2.
Argo = Argo. Informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo. Ljubljana. 1, 2, 3 : 1.
Arheologija = Археология, Sofia. Tom. 5. No. 4.
ARoz = Archeologické Rozhledy. Praha. Ročník 16. sešit 1, 2.
Arrabona = Arrabona. Les Annales de Musée de Győr. Tome 6.
BeiNamen = Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg. Jg. 15. Heft 1.
Belleten = Belleten Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
BiClOr = Bibliotheca Classica Orientalis, Berlin Jg. 8. Heft 6., Jg. 9. Heft 3., 4., 5.
BonnJb = Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Bd. 162.
BorsSzle = Borsodi Szemle, Miskolc. 8. évf. 1, 2, 3, 5. sz.
BpR = Budapest Régiségei. 21. köt.
BullBA = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Art. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. No. 24.
ComHistMed = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae. 30, 31, 32.
EgriMÉ = Annales Musei Adriensis. Az Egri Múzeum Évkönyve I.
EgriTK = Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. N. S. II.
ÉpKK = Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. VIII. köt. 1/2.
AzÉrem = Az Érem. 19. évf. 26. sz., 20. évf. 27/28. sz.
Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 75. évf. 1, 2. sz.
FA = Folia Archeologica. Tom. XVI.
FilolKözl = Filológiai Közöny. X. évf. 1/2. sz.
FinUgFor = Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki. Bd. 35.
FöldrÉrt = Földrajzi Értesítő. XIII. évf. 1. füzet
FöldrKözl = Földrajzi Közlemények. 12 (88). kötet 3. sz.
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Jg. 42. Halbbd. 1/2.
HambNum = Hamburger Beiträge zur Numismatik, Hamburg Heft 17.
Helikon = Helikon. Rivista di tradizione e cultura classica dell' Università di Messina. Anno 3. No. 1/4.
Historia = Historia, Wiesbaden. Bd. XIII. Heft 2, 3.
Homo = Homo. Internationale Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen. Stuttgart. Bd. 8. Heft 3.

- IMÉ = Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. VI, VII.
- IrKözl = Irodalomtörténeti Közlemények
- IzEtnSofia = Известия на Етнографския Институт и Музей. Sofia. Tom VI.
- Jáskúnáság, Szolnok. 6. 1960, 7. 1961, 8. 1962, 9. 1963.
- JÖByz = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. Graz—Köln. Bd. XIII.
- JsSalzburg = Jahresschrift des Salzburger Museums Carolino Augusteum, Salzburg 1963.
- Klio = Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Berlin. Bd. 41.
- LevKözl = Levéltári Közlemények. 34. évf. 2. sz.
- MedLund = Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1962/1963.
- MEpm = Magyar Építőművészet 1963. 6. sz.
- MiskolciKözl = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 5. füzet.
- MiskolciMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis. Tom. III.
- MMűvéd = Magyar Műemlékvédelem 1959/1960
- MTAKI = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 21. köt. 1/4. sz.
- MTAK II = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. XIII. köt. 4. sz., XIV. köt. 1/2. sz.
- MTud = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 71. köt. Új folyam. 9. köt. 2, 3. sz.
- Musaica = Musaica. Sbornik filozofické fakulty Univerzity Komenského. Ročník XIV.
- Művéd = Műemlékvédelem. 8. évf. 1, 2, 3. sz.
- Művészet. V. évf. 2, 7, 8. sz.
- MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő. XIII. évf. 1, 2, 3.
- MúzKözl = Múzeumi Közlemények. 1963 : 4 1964 : 1, 2, 3.
- NépkutFüz = Népkutató Füzetek. A szakszervezetek Bács-Kiskun megyei tanácsa tudományos és kulturális kiadványai, Kecskemét. 1961 : 5. sz., 1962 : 1/2, 3/4. sz.
- Népművelés = Népművelés. Az Országos Népművelési Tanács folyóirata. XI. évf. 11. sz.
- NéprNyelvt = Néprajz és Nyelvtudomány, Szeged. 7. köt.
- NK = Numizmatikai Közlemények. 62/63. évf.
- NumListy = Numismatické Listy, Praha. Ročník 19. č. 3, 4.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. 66. Köt. 1. sz.
- OrAnt = Oriens Antiquus, Róma. Vol III. fasc. 1.
- PécsiMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs. 1962, 1963.
- PraehZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin Bd. 41.
- RégDolg = Régészeti Dolgozatok. Dissertationes Archaeologicae. Fasc. 5.
- RégFüz = Régészeti Füzetek. Fasc. 17., Ser. II. fasc. 12.
- RégTan = Régészeti Tanulmányok. III. köt.
- LaRenaissance = La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963.
- RevArch = Revue Archéologique, Paris 1964. Tome I.
- RevDroAnt = Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, Bruxelles. 3. serie. Tome XI.
- SbornikBrnoArch = Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnské University. Rada Archeologicko-Klasická. č. 9.
- SbornikBrnoUmen = Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnské University. Rada Umenovedná, č. 9.
- SCIV = Studii și Cercetări de Istorie Veche, București. Anul XIV Nr. 2.
- SlavAnt = Slavia Antiqua. Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim, Warszawa-Poznań. Tom. 10, 11.
- Slavica = Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis. Tom. II, IV.
- SlovArch = Slovenská Archeológia, Bratislava Tom. XII. fasc. 1.
- SSZ = Soproni Szemle. Helytörténeti folyóirat. 18. évf. 1, 2, 3, 4.
- StudEthn = Studia Ethnologica. Műveltség és Hagyomány, Debrecen. 5. köt.
- StuSl = Studia Slavica Acad. Scient. Hung. Tomus X. fasc. 1/2.
- Sz = Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. 97. évf. 6. sz., 98. évf. 1/2, 3, 4. sz.
- SzA = Советская Археология Москва. Tom. 20. Nr. 2.
- SzegediMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged 1963.
- SzovMűvt = Szovjet Művészettörténet XIX. füzet (Szépművészeti Múzeum)
- TanBpM = Tanulmányok Budapest Múltjából. XVI. kötet
- TársSzle = Társadalmi Szemle. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóirata. 19. évf. 8/9. sz.
- TerMÉ = A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. Tomus LV.
- TörtSzle = Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történelemtudományi Intézetének Évkönyve. 7. évf. 1, 2. sz.
- TtK = Természettudományi Közlöny. 7 (95) évf. 8. sz.
- Valóság = Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi közlönye. 7. évf. 3, 7, 10. sz.
- VeszpmK = A Veszprém megyei múzeumok közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém Tom. 1.
- Vigilia = Vigilia
- Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. 5. évf. 6, 11. sz.
- VizVrem = Византийский Временник, Москва. Vip. 24.
- VSz = Vasi Szemle. Szombathely. 18. évf. 1, 2.
- ZAeS = Zeitschrift für Ägyptische Sprache, Berlin. Bd. 90. Heft 1/2.
- ŽivaAntika = Živa Antika, Skopje 12. god. Svazek 2.
- ZOtlaniWieków = Z Otlani Wieków, Wrocław-Poznań. Rok XXIX. Zeszyt 1.

*I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák
Periodica et collectanea*

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XI. 1963. fasc. 3/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, Gy. Moravcsik redigit I. Trencsényi-Wapldafel. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 131—320; Tomus XII. 1964. fasc. 1/2, 3/4. 480 p. 2 ill.*
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XV. 1963. fasc. 1/4. Adiuvantibus A. Dobrovits, F. Fülep, L. Gerevich, J. Harmatta, M. Párducz redigit Gy. Moravcsik. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 440 p. 52 t. 76 ill.; Tomus XVI. 1964. fasc. 1/2, 3/4. 442 p. 50 t. 274 ill.*
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Vol. II/III. 1961/62. Szerkesztette-redigit Fitz Jenő. Székesfehérvár 1963. 216 p. 48 t., ill. István király múzeum közleményei, C sorozat 2/3.*
- Annales Musei Agriensis I. Az Egri Múzeum évkönyve I. Heves megyei múzeumok közleményei. Szerk. Bakó Ferenc. Eger: Globus ny. Bp. 1963. 333 p., ill.*
- Annales Strigonienses I. 1960. Rec. Kubinyi András: Sz 98. 1964 575—576.*
- Antik tanulmányok. Studia Antiqua. X. köt. 3/4 sz. Felelős szerkesztő Moravcsik Gyula. Szerkesztő bizottság: Gaal László, Harmatta János, Maróti Egon, Trencsényi Waldapfel Imre. Bp. Akadémiai Kiadó 1963. 131—320. 2 ill., XI. köt. 1/2. sz. 1964. 1—156. 12 ill.*
- Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a concilio archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae reductae. Series nova. XLIII. Tata.*
- Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat tudományos folyóirata. Szerkesztő: Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczi László, B. Bónis Éva, Harmatta János, Korek József, Oroszlán Zoltán. Vol. 91. 1964. fasc. 1. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 164 p. 78 ill.*
- Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr. 4. Rec. Kóhegyi Mihály: ComHistMed 30. 1964. 402. p., ill.*
- Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. XX. Rec. Dercsényi Dezső: Művéd 8. 1964. 117—118., XXI. Szerkeszti Tarjányi Sándor. Segédszerkesztő Gábori Miklós. Bp.: Képzőművészeti Alap Kiadó 1964. 393 p. 341 ill.*
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960/1961. Rec. Kóhegyi Mihály: Ethn 75. 1964. 314—316., Mendele Ferenc: Művéd 8. 1964. 116.*
- Az Érem. Közlemények az éremgyűjtés köréből. Közzéteszi a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerkesztő bizottság: Huszár Lajos, Kupa Mihály, Pávó Elemér 19. évf. 1963. 26. sz. 73—96., 20. évf. 27/28 sz. 97—144.*
- Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XIV. 1962. Rec. Castiglione László: ArchÉrt 91. 1964. 127—129., Nagy Emese: ArchÉrt 91. 1964. 129—130., XVI. 1964. Szerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Huszár Lajos, L. Kovrig Ilona, Méri István, Mihalik Sándor. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1964. 296 p. 101 ill.*
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1962. Szerkesztő Papp László. Pécs: Szikra ny. 1963. 391 p. 53 t., ill., 1963. ibid. 1964. 323 p. 37 t., ill.*
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. III. Szerkesztő Komáromy József. Miskolc: Múzeum 1963. 209 p. 17 t., ill.*
- A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 5. 1963 szeptember. Miskolc: Múzeum 1963. 64 p. ill.*
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1963. Szerkesztő Bálint Alajos. Szeged: Szegedi ny. 1964. 237 p. ill.*
- Műveltség és Hagyomány. Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. III. 1961. Rec. Jerábek Richard: Sbornik Brno Umen 12. 1963.; et IV. 1962. Schnellbach Ingrid: FinUgFor 35. 1964. 181—185., V. 1963. Szerk. Gunda Béla Bp. Tankönyv kiadó 1964. 227 p., ill.*
- Múzeumi Közlemények. A múzeumi terület tájékoztatója. Kiadja a Művelődési Minisztérium múzeumi főosztálya által megbízott múzeumi kabinet. Szerkesztő bizottság: Gerelyes Ede, Korek József (felelős szerkesztő), Kovács István, Lakatos László, Major Gyula, Radocsay Dénes, Szolnoky Lajos, Vízó Ottó. 1963.: 4. szám 80 p., 1964.: 1. szám 63 p., 2. sz. 53 p. 3. sz. 71. p. Bp. Múzeumok Rotaüzeme*
- Numizmatikai Közöny. Kiadja a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya. Szerk. Huszár Lajos. 62/63 évf. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó 113 p. 6 t. 2 ill.*
- Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Dissertationes archaeologicae ex instituto archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. 5. Szerkesztő bizottság: Banner János, László Gyula, Oroszlán Zoltán. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1963. 138 p.*
- Régészeti Füzetek. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. 17. sz. Az 1963. év régészeti kutatásai. Ser. II. 12. sz. Nováki Gyula: A magyarországi földvárkutatás története.*
- Régészeti Tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja régészeti kiadványai. 1. és 2. Rec. Török Gyula: MTA II. 14. 1964. 73—75. 3. sz. Gábori Miklós: A késői paleolitikum Magyarországon.*
- Tanulmányok Budapest Múltjából XVI. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. Szerkesztő Tarjányi Sándor. Segédszerkesztő Kubinyi András. Bp.: Képzőművészeti Alap Kiadó 1964. 250 p. 16 t.*
- A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém I. 1963. Veszprém: Megyei ny. 1964. 367 p. 323 ill.*

*II. Általános munkák és összefoglaló ásatási
jelentések — Generalia. Effossiones*

- Ákos Károly: Az ördög. Istenek nyomában. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1964. 232 p.*
- Alpatov M. V.: A művészet története Bp. 1963. Rec. Perneczky Géza: TársSzele 19. 1964: 8/9. 125—129.*
- Baktay Ervin: Die Kunst Indiens. Bp. 1963. Rec. Stele France: Argo 3. 1964. 23—24., Tóth Edith: Acta OrHung. 17. 1964. 360—361.*
- Balás Vilmos: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. — Околы большой венгерской низменности. (Резюме.) Acta Arch. Hung. 15. 1963. 309—336, sep. 3. 4 ill.*
- A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960—1961-ben. — Notbergungen und Plangrabungen des Historischen Museums von Budapest im Jahre 1960—1961. BpR 21. 1964. 295—323, 324—336. 28 ill.*
- Sz. Burger Alice vide: Az 1963. év régészeti kutatásai. Carson R. A. G.: Coins. Ancient, Medieval, Modern. London 1962. Rec. Gedai István: NK 62/63. 1963/1964 99.*
- Castiglione László: Az archaeológia fogalma és helyzete a tudományok rendszerében. (Vitaanyag.) Bp. MTA Régészeti Kutatócsoportja 1963. 17 p. (rota)*
- Cennerné Wilhelmb Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. Bp. 1962. Rec. Rózsa György (deutsch): ActaHistArtHung 10. 1964. 356—360. 6 ill.*
- Congressus internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960. Bp. 1963. Rec. N. Sebestyén Irén: ActaLingHung14. 1964. 179—189.*
- Csalog Zsolt: Régészeti kutatómunka Szolnok megyében. Jászkunság 9. 1963. 69—77. 6 ill.*
- Dankó Imre: Az almaszimbolika magyar vonatkozásai. (Die ungarische Beziehungen der Apfelsymbolik.) Bp. 1962. Rec. Györgyi E. (deutsch): ActaEthnHung 13. 1964. 424—425.*

- Draveczy Balázs* – *Sági Károly* – *Takáts Gyula*: Somogy megyei múzeumok régészeti adattára. Kaposvár 1964. 63 p.
- Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalkotásától mohácsi bukásáig. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1964. 328 p.
- Éremleletek* melyek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában kerültek feldolgozásra. (Trouvailles de monnaies.) NK 62/63. 1963/1964. 95–97.
- Az 1963. év régészeti kutatásai*. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1964. 101 p. ill. Régészeti Füzetek 17.
- H. Fekete Péter*: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Bp. 1959. *Rec. Benda Kálmán*: Sz 98. 1964. 579.
- Ferenczy Endre* vide: Világtörténet II.
- Gedai István* vide: *Carson R. A. G.*
- Hajdúböszörmény* vide: *H. Fekete Péter*
- Halász Zoltán*: Históriak a magyar régészet történetéből. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1964. 170 p. 16 t., ill. Búvár könyvek 47.
- Halecki Oskar*: Grenzraum des Abendlandes. Eine Geschichte Osteuropas. Salzburg 1956. *Rec. Niederhauser Emil*: Sz 98. 1964. 814–817.
- Huszár Lajos*: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén. – Münzfundorte im Komitat Veszprém. VeszPMK 1. 1963. 151–159, 160.
- Ila Bálint* – *Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 440 p. 69 t. *Rec. D. Nagy Katalin*: MTAK II. 13.1963. 467–478.
- Kaposvár* vide: *Zádor Mihály*
- Katona Ferenc*: Az agysebészet története. Bp. Medicina Könyvkiadó 1963. 175 p. 37 t. – Koponyalékelés a történelem előtti időkben 7–14. 2 t., Az első írott emlékek az agysérülések felismeréséről. 15–22. 1 t.
- Kemenczei Tibor*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti kutatása. Miskolci Múzközl 5. 1963. 14–17.
- Kempler Kurt*: A gyógyszerek története. Bp. Gondolat 1964. 284 p. 39 t.
- Kenessey Magdolna*: A gyűrű vándorútja. Éltud. 19. 1964. 1467–1470. 5 ill.
- Keszthely*. Bp. 1962. *Rec. Gerő László*: MűvtÉrt 13. 1964. 158.
- Koczur Éva*: Régészeti és történeti védett területek országos jegyzékének elkészítése. Múzközl. 1964:2. 8–14.
- Kőhegyi Mihály*: Adatok Nagybaracska település történetéhez az őskortól a honfoglalásig. NépKutFüz 1962:3/4. 1–23.
- A Kultúra Világa*. Az emberiség története. Írták: Hahn István, Makkai László, Ince Miklós, Jemnitz János. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963. 1095 p. ill. – Ókor 9–152, Középkor 153–391.
- A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 568 p.
- Magyarország története*. Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin és Székely György. 1–2. Bp. Gondolat 1964. 627+655 p. 20 t. 395 ill. *Rec. Gunst Péter*: Valóság 7. 1964:10. 102–111.
- Major Máté*: Építészettörténet és műemlékvédelem. – Architekturgeschichte und Denkmalschutz. ÉpKK 8. 1964. 213–217, 218–223. *Stoikov Georg*: Einige Bemerkungen zum Beitrag von Prof. Major. – Hozzászólás M. M. referátumához. 356–357, 357. *Vatasianu Virgil* (deutsch): 359–361, 361.
- Mócsy András*: A magyar régészet helyzete (vitatézisek). Bp. MTA Régészeti Kutató Csoportja 1963. 7 p.
- Pámer Nóra*: Az Országos Műemléki Felügyelőség ásatásai 1959–1960-ban. Magyar Műemlékvédelem 1959/1960. 246–247.
- Pamlényi Ervin*: Szalay László, Magyarország története. MTAK II. 14. 1964. 29–39.
- Perényi József*: Lengyelország története (Geschichte Polens). Bp. 1962. *Rec. Niederhauser Emil*: StuSI 10. 1964. 199–201.
- Pošvař Jaroslav*: Měna v českých zemích (od 10. do poč 20. století). Opava 1962. *Rec. Pohl Artúr*: NK 62/63. 1963/1964. 101.
- Rádai Ödön*: Ásatások a víz alatt. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1964. 165 p., ill. Búvár könyvek 46.
- Rados Jenő*: Tata. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1964. 223 p. 193 ill. Városképek-Műemlékek
- Román József*: Mondák, eposzok, legendák. Bp. Gondolat 1964. 456 p., ill.
- Rózsa György* vide: *Cennerné Wilhelmb Gizella*
- Saad Andor*: A kaptárkövekről. – Bienenstocksteine. EgriMÉ 1. 1963. 81–87, 88. 12 ill.
- Sági Károly* vide: *Draveczy Balázs*
- Šmilauer Vladimír*: Úvod do toponomastiky. (Bevezetés a földrajzi nevek tudományába.) Praha 1963. *Recs Markuš M.* Ethn. 75. 1964. 319–320.
- Somogy megye* vide: *Draveczy Balázs* etc.
- Szabó János Győző*: Tíz év régészeti feltárásai Heves megyében. – Dix ans de recherches archéologiques au département de Heves. (1953–1962). EgriMÉ 1. 327–332, 332–333.
- Szalay László* vide: *Pamlényi Ervin*
- Takáts Gyula* vide: *Draveczy Balázs*
- Tálas István*: A magyar nép anyagi kultúrája Európában (a folyamatos kutatások tükrében). MTAK I. 21. 1964. 3–22.
- Tata* vide: *Rados Jenő*.
- Tóth Sándor*: A veszprémi várból származó, 1963 végéig előkerült ókori és középkori faragványok jegyzéke. VeszPMK 1. 1963. 139–141.
- Tóth Tibor*: Methodische Fragen in der historischen Anthropologie. TerMÉ 55. 1963. 551–554. 1 ill.
- Vajkai Aurél*: Balatonmellék. Bp. Gondolat 1964. 224 p. 32 t.
- Vargha László*: Építészettörténeti szempontok a magyar népi építészet vizsgálatában. – Baugeschichtliche Standpunkte bei der Untersuchung der ungarischen Volksbauten. ÉpKK 8. 1964. 367–372, 373.
- Veszprém megye* vide: *Huszár Lajos, Ila Bálint*–*Kovacsics József*
- Viehucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. Ethnographische Studien. Bp. 1961 *Rec. Schellbach Ingrid*: FinUgFor. 35. 1964. 179–181.
- Világtörténet II.* kötet. Szerk. Sz. L. Utcenko. Bp. 1962. *Rec. Ferenczy Endre*: Sz 98. 1964. 551–556.
- Winkler Judit*: Kemény József éremgyűjteménye és numizmatikai érdeklődése. – Die Münzsammlung von Kemény József und seine numismatischen Studien. NK 62/63. 1963/1964. 59–72, 111–112. 1 t.
- Zádor Mihály*: Kaposvár. Bp. Műszaki Könyvkiadó 1964. 319. p. 2 t. 188 ill.
- Zolnai László*: Hogyan dolgozik a régészet? Népszabadság 22. 1964:57. (1964. III. 8.) p. 14. 1 ill.

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeológia – Historia archaeologiae. Catalogi museorum

- Andrae Walter*: Lebenserinnerungen eines Ausgräbers Berlin 1961. *Rec. Komoróczy Géza*: ArchÉrt 91. 1964. 149.
- Baja* vide: *Farkas Henrik* etc., *Kőhegyi Mihály*
- Bakó Ferenc*: Az egeri múgyűjtemények története. – L'histoire du Musée István Dobó la forteresse d'Eger. EgriMÉ 1. 1963 7–35, 36–38. 14 ill.
- Baktay Ervin* 1890–1963. *Nekrológ. Felvinczi Takáts Zoltán*: MűvtÉrt 13. 1964. 36–37.
- Balassa Iván*: A múzeumi kiállítások tudományos előkészítése. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1964. 53 p. 4, ill. Múzeumi módszertani útmutató füzetek 3.
- Banner János*: B. Pósta und die dritte Zichy-Expedition. – Бела Пошта и третья экспедиция Зичи (Резюме.) ActaArchHung 15. 1963. 409–426, sep. 4.
- Banner János*: Emlékezés Pósta Bélára, születésének száz éves fordulóján. Beszéd a kecskeméti Katona József Múzeum előcsarnokában elhelyezett emléktábla leleplezésén 1963. november 21-én. RégDolg 5. 1963. 17–27. Zusammenfassung 28.
- A Baranya megyei múzeumok 1962. évi működése*. PécsiMÉ 1962. 387–391., 1963. évi működése. PécsiMÉ 317–322.

- Báthy Géza: A fakonzerválás helyzete és eredményei Lengyelországban. *MúzKözl.* 1964:3. 46–55.
- Belitzky János–Zólyomi József: Nógrád megye múzeumai. Balassagyarmat 1963. 68 p. Nógrád megyei múzeumi füzetek 2.
- Bibliographia archaeologica Hungarica* vide: Németh Endre
- Bibliographie choisie des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1961.* *ActaHist-Hung* 10. 1963. 195–229.; ...dans la première moitié de 1962. *ibid.* 10. 1964. 447–460.
- A *British Múzeum és új szervezete.* *ÉlTud.* 19. 1964. 1626–1627. 2 ill.
- A *Budapest Történeti Múzeum 75 éve.* Tarjánnyai Sándor: *Előszó.* *TanBpM.* 16. 1964. 9–10., Szilágyi János: Az Aquincumi Múzeum. 11–18. 2 ill., Nagy Tibor: Az Ásatási és Régészeti Intézet. 19–21., Lócsy Erzsébet–Kubinyi András: A Középkori Osztály–Vár-múzeum–története. 22–30. 1 ill.
- Sz. Burger Alice: Tízéves az Adattár. — Die zehnjährige Abteilung von Dokumentation des Ungarischen Nationalmuseums. *FA* 16. 1964. 283–288. 289–290.
- Csalog Zsolt: Régészeti leletbejelentő hálózat Szolnok megyében. *MúzKözl.* 1964:1. 43–48.
- A *Debreceni Déri Múzeum.* Összeáll. Béres András. Debrecen 1963. 48 p. 46 t.
- Eger vide: Bakó Ferenc
- Éri István: A nagydémi lararium múzeumba kerülése. — Geschichte der Erwerbung des Nagydémer Larariums. *VeszpmK* 1. 1963. 27–37, 38. 1 ill.
- Éri István vide: Székesfehérvár, *Veszprém*
- Farkas Henrik–Kőhegyi Mihály–Lükő Gábor–Solymos Ede: Vezető a bajai Türr István múzeum állandó kiállításához. Baja 1963. Bp. Révai ny. 48 p. 16 t. *Deutsche Zusammenfassung* 43–45.
- F. Fejér Mária: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. *NK* 62/63. 1963/1964. 103–105.
- Fejős Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1802–1847. *FA* 16. 1964. 267–281. 3 ill.
- Felvinczi Takáts Zoltán vide: Baktay Ervin
- Fettich Nándor: Emlékezés Rhé Gyulára (1871–1936). — Erinnerung an Gyula Rhé. *VeszpmK* 1. 1963. 9–15, 16. 12 ill.
- Fitz Jenő vide: Székesfehérvár, *Veszprém*
- Fülep Ferenc: Beszámoló a brünni tájmúzeumi konferenciáról. *MúzKözl.* 1964:2. 44–46.
- A göcseji múzeum jubileumi emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg 1960. *Rec. Bendefy László:* *FöldrÉrt.* 13. 1964. 104., Hanzó Lajos: *Sz* 98. 1964. 273–275.
- Gyula: Dankó Imre: Jelentés a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum 1963. évi munkájáról. Gyula 1963. 23 p. A gyulai múzeum kiadványai 50.
- Hampel József vide: Oroszlán Zoltán
- Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság 1963. évi közgyűlése. *AnTan* 10. 1963. 314–315.
- Hensel Witold: IV. Miedzynarodowe sympozjum archeologii stowiańskiej w Budapeszcie (22–28. X. 1963). *SlavAnt* 11. 1964. 425–430. 1 ill.
- Henszlmann Imre vide: Zádor Anna
- Huszár Lajos: Magyar vonatkozású numizmatikai irodalom. *NK* 62/63. 1963/1964. 102–103.
- Kanócsay Margit: Mommsen levelek a Széchenyi könyvtár kéziratárában. — Mommsen-Briefe im Handschriftenarchiv der Széchenyi-Bibliothek. *RégDolg* 5. 1963. 81–117, 118.
- Kemény József vide: Winkler Judit
- Kiss László: A múzeumok 1963. évi munkája. *MúzKözl.* 1964:1. 1–20.
- Kőhegyi Mihály: A bajai múzeum régészeti tevékenysége (1958–59). *NépKutFüz* 1962:1/2. 47–52.
- Komáromy József: A múzeumépület múzeumi felújítása. *MiskolciMúzKözl* 5. 1963. 2–6. 3 ill.
- Komáromy József: A múzeumi szervezet feladatai, Deák Gábor hozzászólásával. *MiskolciMúzKözl* 5. 1963. 7–14.
- Komáromy József vide: Megay Géza
- Korek József: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1963. évi munkájáról. *FA* 16. 1964. 291–296.
- Kovács Béla: A miskolci Herman Ottó múzeum új kiállításairól. *MúzKözl.* 1964:3. 55–58
- Kralovcánszky Alán: Néhány gondolat készülő régészeti kiállításainkhoz. *MúzKözl* 1964:2. 28–32.
- Kubinyi András vide: A *Budapesti Történeti Múzeum 75 éve*
- Lócsy Erzsébet vide: A *Budapesti Történeti Múzeum 75 éve*
- A *Magyar Nemzeti Múzeum.* Le Musée National Hongrois. Das Ungarische Nationalmuseum. Bp.: Kossuth ny. 1964. 16 p. 14 ill.
- Marót Károly (1885–1963). *Nekrológok.* Moravcsik Gyula: *ActaAntHung* 12. 1964. 253–256., *id.*: *AnTan* 11. 1964. 1–4. ill., *Ortutay Gyula:* *Ethn* 75. 1964. 160–161. 1 ill., *Trencsényi-Waldapfel Imre:* *MTAK* I. 21. 1964. 361–363., *id.*: *MTud* 71 1964. 178–194.
- Marót Károly vide: R. Szalay Ágnes
- Maróti Andor: A múzeumok a társadalom szolgálatában. *Népművelés* 11. 1964:11. 16–18. 5 ill.
- Megay Géza (1904–1963). *Nekrológ.* Komáromy József: *BorsSzle.* 8. 1964:1. 70–72.
- Mommsen Theodor vide: Kanócsay Margit
- Múzeumi kiadványok, az 1963-ban megjelentek. *MúzKözl.* 1964:1. 60–62.
- Múzeumok igazgatótanácsának nemzetközi munkaértekezlete 1964. Bp.: Múzeumok Rotaüzeme. 1964. 63 p.
- Nagy Tibor vide: A *Budapesti Történeti Múzeum 75 éve*
- Németh Endre: *Bibliographia archaeologica Hungarica.* Magyar régészeti irodalom 1963. *ArchÉrt* 91. 1964. 150–164.
- Nemzeti Múzeum forgatókönyve az állandó kiállításához a honfoglalástól a szabadságharcig. Fel. kiadó Fülep Ferenc. Bp.: Múzeumok Rotaüzeme 1964. 214 p. 8 t.
- Nemzeti Múzeum. Die Geschichte der Völker Ungarns bis Ende des 9. Jahrhunderts. — Puvodce vystavou „Dejiny národu Uher až do konce 9 století” Bp. 1963. *Rec. Casteln Karel:* *NumListy* 19. 1964. 84.
- Nemzeti Múzeum. Онайко Н. А.: Археологическая экспозиция Будапештского Национального Музея. *SzA* 1964:2. 260–267. 5 ill.
- Nógrádi múzeumok vide: Belitzky János–Zólyomi József
- Onajko N. A. vide: *Nemzeti Múzeum*
- Oroszlán Zoltán: Hampel József. *ArchÉrt* 91. 1964. 116–118., *RégDolg* 5. 1963. 3–14. *Zusammenfassung* 15.
- Országos múzeumi hónap 1964. Az 1964. évi múzeumi hónap programja. Bp.: Múzeumok Rotaüzeme 1964. 142. p. ill.
- Országos múzeumvezetői konferencia 1963. Bp.: Múz. Rotaüzeme 1964. 83 p.
- F. Petres Éva: Múzeumok és tanácsok. *MúzKözl.* 1964:1. 23–26.
- Pósta Béla vide: Banner János
- Rhé Gyula vide: Fettich Nándor
- Schlager Károlyné: Restaurálási tapasztalatok a Szovjetunióban. *MúzKözl.* 1964:2. 36–43.
- Schmidt József halálának 30 éves fordulójára. Írta Máty Zoltán *AnTan* 10. 1963. 131–153.
- A Somogy megyei múzeumok, emlékmúzeumok és kiállítások vezetője. Kaposvár 1964. 16 p. *Somogyi Múzeum* füzetek 3.
- A Soproni László Ferenc Múzeum 1963-ban. *SSz* 18. 1964. 271–280 9 ill.
- R. Szalay Ágnes: Marót Károly irodalmi munkássága. *AnTan* 11. 1964. 5–6.
- Szeged vide: Trogmayer Ottó
- Székesfehérvár: Éri István: A székesfehérvári István király múzeum új állandó kiállításáról. *MúzKözl.* 1963:4. 32–37.
- Székesfehérvár: Fitz Jenő–Pesovár Ferenc–Petres Éva Jelentés az István király múzeum 1958/59 évi tevékenységéről. *AlbaRegia* 2/3. 1961/1962. 97–127. 8 t. 17 ill.
- Szilágyi Ferenc: Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. *MTAK* I. 21. 1964. 267–291.
- Szilágyi János vide: A *Budapesti Történeti Múzeum 75 éve*
- Szilágyi János György–Somogyi Árpád–Solymár István: Bulgária művészete az ókortól napjainkig. (Kiállítás a Nemzeti Galériában.) *MúzKözl.* 1963:4. 54–57.

- Szöke Béla nekrológ: Kádár Zoltán: *Slavica* 2. 1962. 274—275.
- Tarjányi Sándor vide: *A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve*
- Trogmayer Ottó: Vezető a Móra Ferenc múzeum régészeti kiállításában. Szeged 1964. 23 p. 11 ill.
- Uzsoki András: Jelentés a Győr—Sopron megyei múzeumi szervezet 1963. évi működéséről. Arrabona 6. 1964. 385—395.
- K. Végh Katalin: A Borsod—Abaúj—Zemplén megyei múzeumok baráti köre. *Múzközl* 1964:1. 48—50.
- Veszprém: Éri István: Beszámoló a Veszprém megyei múzeumi igazgatóság 1962. évi munkájáról.—Bericht über die Arbeiten der Direktion der Veszprémer Komitatsmuseen im Jahre 1962. *VeszpMK* 1. 1963. 17—24, 25.
- Veszprém: A veszprémi Bakonyi Múzeum új állandó kiállítása. *Múzközl* 1964:2. 32—36.
- Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1963. január 1.—december 31.) *Sz* 98. 1964. 345—372, 893—921.
- Zádor Anna: Henszlmann Imre emlékezete. *MTud* 71. 1964. 63—68.
- IV. Őskor — Praehistorica
- Bagby Philip: Culture and History. Prolegomena to the Comparative Civilizations. Berkeley 1963. *Rec. Voigt Vilmos*: *Ethn* 75. 1964. 312—313.
- Bánda Gábor: Adatok a Közép-Dunamedence korai és középső bronzkorának települési kérdéseire. — Beiträge zu den Siedlungsfragen der frühen und mittleren Bronzezeit im Mittleren Donauraum. Pécsi ME 1962. 103—108, 109. 7 ill.
- Bánda Gábor: Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südslawen. *Musaica* 3. 1963. 23—45. 3 t.
- Bánda Gábor: Übergang von der früh- auf die mittlere Bronzezeit in Nord-Transdanubien und in der Südslawen (Tokodgruppe) Diss. Auszug. *RégDolg* 5. 1963. 125—126.
- Banner János: Herman Ottó helye a magyar őskor kutatás történetében. — Otto Herman, der erste Forscher des ungarischen Paläolithikum. Miskolci ME 3. 1963. 7—12, 13.
- Banner János: Opponensi vélemény Bognárné Kutzián Ida: A magyar rézkor kronológiája c. kandidátusi értekezéséről. *RégDolg* 3. 1963. 29—72. Zusammenfassung, 73.
- Behrens Hermann: Die Rindskelettfunde der Péceli Kultur und ihre Bedeutung für die Erkenntnis historischer Zusammenhänge. — Скотские скелеты пещерной культуры и их историческое значение. (Резюме.) *ActaArchHung* 15. 1963. 33—36. sep. 1.
- Bognárné Kutzián Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár Basatanya. Bp. 1963. *Rec. Argo* 3. 1964. 30., *Bibliotheca Orientalis*, Leiden 21. 1964. 1/2., *Pittioni Richard*: *ArchAustr* 35. 1964. 126—127., *Pleslová E.*: *ARoz* 16. 1964. 139—140., *Powell T.G.B.*: *The Antiquity* 38. 1964. 237—238.
- Bognárné Kutzián Ida vide: Banner János
- Bökönyi Sándor: Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa. — Данные о лошадях железного века в Средней и Восточной Европе. (Резюме.) *ActaArchHung* 16. 1964. 227—239. sep. 2. 6 ill.
- Bökönyi Sándor: A lengyeli kultúra lelőhelyeinek gerinces faunája III. — Позвоночная фауна местонахождения Лендельской культуры III. — Die Wirbeltierfauna der Fundorte der Lengyeli Kultur III. Pécsi ME 1962. 73—99, 100, 101.
- Bökönyi Sándor: A Maroslele-panai neolitikus telep gerinces faunája. — Позвоночные животные неолитического поселения Марослеле—Пана. Резюме. — The Vertebral Fauna of the Neolithic Settlement at Maroslele-Pana. *ArchÉrt* 91. 1964. 87—92, 92, 93. 4 ill.
- Bóna István: The Cemeteries of the Nagyrév Culture. *AlbaRegia* 2/3. 1961/1962. 11—23. 18 t. 1 ill.
- Bóna István: Európa őstörténete az újkőkortól a római birodalom kialakulásáig. Kézirat. Bp. Jegyzetsokszorosító 1964. 108 p.
- Bóna István: Tiszakeszi későbronzkori leletek. — Spätbronzezeitliche Funde in Tiszakeszi. (Zusammenfassung.) Miskolci ME 3. 1963. 15—31, 31—35. 6 t. 8 ill.
- Clark J. G. D.: Prehistoric Europe. The Economic Basis. London 1952. *Rec. Hoffmann Tamás*: *AgrTörtSzle* 1. 1957. 102—104.
- Csalog József: Tűzfűró és fűró az őskorban. — Feuerbohrer und Bohrer in der Urzeit. Szegedi ME 1963. 3—18, 18—19. 5 ill.
- Csalog Zsolt: A jászberény-borsóhalmi rézkori temető és lakótelep. *Jászkunság* 7. 1961. 53—58, 144—150. 9 ill.
- Az ember fejlődéstörténete. — Die Abstammung des Menschen und der urgeschichtliche Mensch. — The Origin of Man and Prehistoric Man. A Természettudományi Múzeum Embertani Tára új kiállításának vezetője. Szerk. Malán Mihály. Békés ny. 1963. 79 p. 12 ill.
- Foltiny István: Flange-hilted Cutting Swords of Bronze in Central Europe, Northeast Italy and Greece. *AJA* 68. 1964. 247—257. 4 t.
- Gábori Miklós: Beiträge zum Paläolithikum des Donau-knie-Gebietes. — Новые данные к палеолиту района поворота Дуная. (Резюме.) *ActaArchHung* 16. 1964. 171—186. sep. 1. 6 ill.
- Gábori Miklós: Az epipaleolitikum lelőhelye Honton. Bp. 1956. *Rec. Kozłowski J.*: *L'Anthropologie* 68. 1964. 150—151.
- Gábori Miklós: Gisements et industries de l'âge de la pierre en Mongolie. — Местонахождения и культуры каменного века в Монголии. (Резюме.) *ActaArch Hung* 15. 1963. 11—32. sep. 1. 1 ill.
- Gábori Miklós: Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. *ArchAustr* 27. 1960. 57—65. *Rec. Kozłowski J.*: *L'Anthropologie* 68. 1964. 145—146.
- Gábori Miklós: A késői paleolitikum Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 86 p. Régészeti Tanulmányok 3.
- Gábori Miklós: Őseimbek, ásátások. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1964. 192 p., ill. Búvár Könyvek 50.
- Gazdapusztai Gyula: Beziehungen zwischen den prähistorischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkaukasus. (Beiträge zum sogenannten Kimmierproblem). Szeged: Egyetem 1963. 40 p. *ActaAnt Szeged* 5.
- Gazdapusztai Gyula: Későneolitikus telep és temető Hódmezővásárhely-Gorzsán. Előzetes beszámoló az 1956—57. évi ásátásokról. — Siedlung und Friedhof aus dem Spätneolithikum in Hódmezővásárhely-Gorza. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in den Jahren 1956—57. (Auszug.) Szegedi ME 1963. 21—46, 46—48. 9 t. 5 ill.
- Gazdapusztai Gyula: A nagy halomsírok (kurgánok) feltárásának néhány módszertani kérdéséhez. (Tézisek.) Bp. MTA Régészeti Kutató Csoport 1964. 7 p.
- Giedion S. The Eternal Present. The Beginnings of Art. London 1962. *Rec. Vértés László*: *ArchÉrt* 91. 1964. 140—141.
- Gunda Béla: A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. — Die Integration der Kultur und die Ausgestaltung der ethnischen Gruppen. Gáldi László, Dömötör Sándor, Andrásfalvy Bertalan, K. Kovács László, Vargyas Lajos, Wolski Krzysztof, Barabás Jenő, ifj. Kodolányi János, Dankó Imre hozzászólásaival. *StudEthn.* 5. 1963. 3—23, 24.
- Herman Ottó vide: Banner János
- Kalicz Nándor: Die Péceli (Badener) Kultur und Anatolien. Bp. 1963. *Rec. Berciu D.*: *SCIV* 14. 1963. 483—484., *Korosec Josip*: *Argo* 2. 1963. 77—79. 283—285., *Neustupny Evžen*: *SlovArch* 12. 1964.
- Kemenczei Tibor: Beiträge zu der spätbronzezeitlichen Geschichte Nordungarns. Diss. Auszug. *RégDolg* 5. 1963. 127—128.
- Kőszegi Frigyes: Adatok a magyar okkersírok eredeté-

- nek kérdéséhez. Bp. 1962. *Rec. László Attila: Analele UIasi Sect III. 9. 1963. 195—198.*
- Kőszegi Frigyes: Beiträge zu der Geschichte der ältesten Urnenfelderkultur Transdanubiens. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 25—31. 1 t.*
- Kőszegi Frigyes: A halomsíros kultúra néhány magyarországi leletéről. — On Some Finds of the Tumulus Culture in Hungary. Summary. ArchÉrt. 91. 1964. 3—14, 14—15. 2 ill.*
- Kovács Tibor: Jelentés az Aba—Belsőbáránd—Bolondváron végzett 1960. évi ásatásról. — Report on the Excavations Carried out on the Bolondvár at Aba—Belsőbáránd in 1960. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 131—135, 135—136. 5 ill.*
- Kralovánszky Alán: Jelentés a Pázmánd — János tanyai régészeti leletmentésről. — Bericht über den Grabungen von János tanya bei Pázmánd. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 137—138, 139. 4 ill.*
- Kretzoi Miklós—Vértes László: Tata. Zusammenfassung. ArchHung. 43. 251—253. 1 t.*
- Kretzoi Miklós—Vértes László: Die Ausgrabungen der Mindelzeitlichen (Biharien) Urmenschensiedlung in Vértesszőllős. ActaGeolHung 8. 1964. 313—317.*
- Kretzoi Miklós—Vértes László: A vértesszőllősi alsópaleolit őstelep. MTAK II. 13. 1964. 421—428. 1 t.*
- Kroeber Alfred L.: Style and Civilization. Berkeley 1963. Rec. Voigt Vilmos. Ethn 75. 1964. 299—301.*
- Lengyel Irina: A fazekaskorong megjelenésének kérdése a Nagyalföldön. — Zur Frage des frühesten Gebrauchs der Töpferscheibe in der Großen Ungarischen Tiefebene. FA 16. 1964. 25—31, 32. 3 t.*
- Makkay János: An Important Proof to the Prehistory of Shamanism. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 5—10. 3 ill.*
- Makkay János: Early Near Eastern and South East European Gods. ActaArchHung 16. 1964. 3—64. 98 ill.*
- Makkay János: Recent Books on the History of Prehistoric Religion. Tasks and Possibilities of Hungarian Research. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 199—201.*
- Mozsolics Amália: Der Bronzefund von Ópályi. — Бронзовая находка в с. Опай, комитат Сабольч-Сатмар. Резюме. — Anhang I. Schubert F. u. E.: Spektralanalytische Untersuchung der Hortfunde von Ópályi und Nyírbéltek. Anhang II. Serceľ J. A.: Analyse der Holzreste des Tumulus von Nyírkársz-Gyulaháza. ActaArchHung. 15. 1963. 65—81, sep. 2., 82—83, 84. 6 t. 3 ill.*
- Mozsolics Amália: Der Steinaxt von Dad. — Каменный Топор из с. Дад (комитат Комаром). Резюме. Acta ArchHung 16. 1964. 217—225, sep. 1. 5 ill.*
- Nemeskéri János: „Human Evolution and Prehistoric Man”. The New Anthropological Exhibition of the Hungarian Natural History Museum. — «Происхождение человека и первобытный человек». Новая выставка отдела антропологии Естественно-научного Музея — Ter. Mű 55. 1963. 577—579, 579.*
- Nováki Gyula: Adatok a soproni belváros rétegeinek kronológiájához. SSz 18. 1964. 236—243. 5 ill.*
- Nováki Gyula: A magyarországi földvárakutatás története. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1963. 93 p. Régészeti Füzetek Ser. II. 12.*
- Nováki Gyula: Über den gegenwärtigen Stand der Erdwallforschung in Ungarn. Diss. Auszug. RégDolg. 3. 1963. 129—131.*
- Nováki Gyula: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle” in Ungarn. ActaArchHung 16. 1964. 99—149. 36 ill. Rec. Gerő László: Művéd. 8. 1964. 115—116.*
- Patay Pál: Bodrogeresztúr—Dudinice—Ludanice. Mit deutscher Zusammenfassung. Mosaica 3. 1963. 11—21. 2 t. 1 ill.*
- Patay Pál: A bokodi pénzlelet. — Der Bronzefund von Bokod. FA 16. 1964. 7—20, 21—23. 3 t.*
- Patay Pál: Cmentarzysko scytyjskie w Alsótelekes w Karpatach węgierskich. — Nécropole scythe à Alsótelekes dans les Carpathes hongroises. Résumé. — Скифский могильник в Альшотелекеш в Венгерских Карпатах. Резюме. ActaCarp 4. 1963. 221—225, 225—226, 226. 3 ill.*
- Patay Pál—Zimmer—Szabó Z.—Sinay G.: Spektrographische und metallographische Untersuchung kupfer- und frühbronzezeitlicher Funde. — Спектрографическое и металлогграфическое исследование находок медного и раннебронзового веков. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 37—64. Sep. 1.*
- F. Petres Éva: A gárdonyi kora vaskori település. — Die früheisenzeitliche Siedlung in Gárdony. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 140, 140.*
- F. Petres Éva: A kelta eredet kérdéséhez. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 205—207.*
- Puljanosz A. N.: A paleolitikum Görögországban. Ford. Tóth Tibor. AnthropolKözl 7. 1963. 157—160. 3 ill.*
- Stjernquist Berta: Ein ungarischer Fund mit metallverzierter Keramik. Medlund 1962/1963. 136—147. 7 ill.*
- Szegedy Emil: A bronzkor sarlója. Bp. Révai ny. 1963. 8 p. 9 ill. Kohászati történeti bizottság közleményei 25.*
- Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Hg. v. László Vértes. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 284 p. (28 t.) ArchHung 43. Rec. Filip Jan: ARoz 16. 1964. 765—766., Narr Karl J.: Anthropos 59. 1964. 303—305.*
- Tempir Z.: Beiträge zur ältesten Geschichte des Pflanzenbaus in Ungarn. ActaArchHung 16. 1964. 65—98. 48 ill.*
- Thoma Andor: Le déploiement évolutif de l'Homo sapiens. Bp. 1962. Rec. Hanáková H.: ARoz 16. 1964. 468.*
- Trogmayer Ottó: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der Ungarischen Tiefebene. — Данные к позднебронзовому веку южной части Большой Венгерской низменности. Резюме. — ActaArch. Hung 15. 1963. 85—121, sep. 2. 30 t. 4 ill.*
- Trogmayer Ottó: Funde von Csóka—Koppánypart. — A Csóka—Koppányparti leletek (Összefoglalás). SzegediMű 1963. 49—60, 60. 1 t.*
- Trogmayer Ottó: Megjegyzések a Körös csoport relatív időrendjéhez. — Замечания и релативной хронологии Кёрёш-группы. Резюме. — Remarks to the Relative Chronology of the Körös Group. Summary. ArchÉrt. 91. 1964. 67—84, 84, 85—86. 13 ill.*
- Végh Anna—Viczián István: Petrographische Untersuchungen an den Sillexwerkzeugen. Tata, ArchHung 43. 129—131. (1 t.)*
- Vértes László: Die Altsteinzeit der südlichen Donaugebiete. Quartär 12. 1960. 53—105. 7 t. 9 ill. Rec. Kozłowski J.: L'Anthropologie 68. 1964. 144—145.*
- Vértes László: Eine prähistorische Sillexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. — Предисторические кремневые копи на холме Модьорш при с. Шюмер. Резюме. — ActaArchHung 16. 1964. 187—215, sep. 1. 18 t. 16 ill.*
- Vértes László: A Szekszárd—palánki jégkorvégi őstelep. Dunaújváros 1964. 12 p. 4 ill. A szekszárdi Balogh Ádám múzeum tudományos füzetek 3.*
- Vértes László: Tata. Die Ausgrabung und die archäologischen Funde. ArchHung 43. 133—249. 49 ill.*
- Vértes László: — Tóth L.: Der Gebrauch des glasigen Quarzporphyrs im Paläolitikum des Bükk-Gebirges. — Употребление стеклокварцевого порфира в палеолите гор Бюкк. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 3—10, sep. 1. 2 ill.*
- Vértesszőllős vide: Kretzoi Miklós—Vértes László*

V. Klasszikus és keleti régészet —
Archaeologia classica et orientalis

- Abaev V. I.: Le cheval de Troie. Parallèles caucasiens. Paris 1963. Rec. Istvánovits Márton: Ethn 75. 1964. 171—174.*
- Alföldy Géza vide: Detschew Dimitër, Mayer Anton, Deutsch Leo*

- Antalfy Gyula*: L'organisation de l'État d'Athènes sous le régime de l'esclavage. Résumé по-русски und deutsch. ActaJurHung 4. 1962. 225—259.
- Аполлония илирийская*. Apollonia e Ilirisé. Moszkva—Tirana 1959. *Rec. Oroszlán Zoltán*: ArchÉrt 91. 1964. 144—145.
- Bábel tornya*. Az ókori Kelet mítoszai és mondái Az egyiptomi, mezopotámiai, hettita és ugariti mítoszokat és mondákat Dobrovits Aladár és Kákósy László, a héber mítoszokat és mondákat Komoróczy Géza dolgozta fel. Bevezette Trencsényi-Waldapfel Imre. Bp.: Móra Ferenc Könyvkiadó 1964. 568 p. 32 t.
- Baktay Ervin*: Die Kunst Indiens. Bp. 1963. *Rec. Stele Franc*: Argo 3. 1964. 23—24.
- Baktay Ervin*: 1890—1963. *Nekrológ*. IMÉ 7. 1964. 157. 1 t.
- Barkóczi László* vide: *Walser G.* — *Pekáry Th.*
- Benedek Ferenc*: A senatus consultum Silesianum. Pezjome. Sommario. Bp.: Tankönyvkiadó 1963. 48 p. *Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata* 28.
- Bíróné Sey Katalin* vide: *Carson R. A. G.*
- Brósz Róbert*: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. (A római polgárság rétegződése.) Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. 302 p.
- Brósz Róbert*: Use and Meaning of the Words "decurio" and "curialis" in the Sources of Roman Law. ActaJurHung. 3. 1962. 133—146.
- Carson R. A. G.*: Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. VI. Severus Alexander to Balbinus and Pupienus. London 1962. *Rec. Bíróné Sey Katalin*: NK 62/63. 1963/1964. 99.
- Ceram Ó. W.*: A hettiták regénye. Ford. M. Hegyi Márton. Bp.: Gondolat 1964. 200 p. 48 t. 46 ill. 1 térk.
- Czeglédy Károly*: A késő ókori Belső-Ázsia történeti földrajzához. AnTan 11. 1964. 123—126.
- Daux P.*: 7500 éves a görög művészet. Christian Zervos: A görögországi művészet születése. *Rec. Valóság* 7. 1964:3. 111—112.
- Detschew Dimiter*: Die thrakischen Sprachreste. Wien 1957. *Rec. Alföldy Géza*: Argo 2. 1963. 75—76.
- De Visscher F.*: Heracles Epitrapezios. Paris 1962. *Rec. Szilágyi János György*: AnTan 11. 1964. 141—142.
- De Vries Jan*: Keltische Religion. Stuttgart 1961. *Rec. Szabó Miklós*: ArchÉrt 91. 1964. 143—144.
- Diódsi György*: Familia pecuniaque. Ein Beitrag zum altrömischen Eigentum. ActaAntHung 12. 1964. 87—105.
- Diódsi György* vide: *Pereterszkij I. Sz.*
- Donadoni S.*: Le religioni dell'antico Egitto. Bari 1959. *Rec. Kákósy László*: AnTan 10. 1963. 300.
- Endrei Walter Gy.*—*Szilágyi János György*: Une fausse gemme de Pyrgoteles. — Egy ál-Pyrgoteles gemma. BullBA 24. 1964. 97—100, 147—150.
- Falus Róbert*: Az ókori görög irodalom története. 1—2. Bp. Gondolat 1964. 840 p. 48 t.
- Felvinczi Takáts Zoltán*: Some Notes to the Bronzes and Other Objects of the Chinese Collection. II—III. IMÉ 6. 1963. 221—230, 11 ill., 7. 1964. 203—210. 6 ill.
- Ferenczy Endre*: Az ékírásos jogtörténet mint tudomány. Kutatási területe, módszerei, kapcsolatai a rokon tudományokkal. Sz 98. 1964. 755—762.
- Ferenczy Endre* vide: *A görög művészet világa*
- Ferenczy László*: Bronzes of Luristan. IMÉ 7. 1964. 171—177. 4 ill.
- Frel Jiri*: Deux têtes d'„arktoi" et deux rectifications supplémentaires. — Két „arktos" fej és két kiegészítő adat. BullBA 24. 1964. 3—8, 101—102. 5 ill.
- Ghirsmán R.*: Bard-è Nechanden. Fouilles de la Mission archéologique française en Iran. Printemps 1964. — Раскопки французской археологической миссии в Иране (Бард и Нешанде). Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 241—245, sep. 2. 12 ill.
- A görög művészet világa*. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból. Szerk. Szilágyi János György. Bp. 1962. *Rec. Ferenczy Endre*: Sz 98. 1964. 817—818.
- A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta Hahn István. Bp.: Zrínyi Kiadó 1963. 944 p. ill.
- Hahn István*: Appien et le cercle de Sénèque. ActaAntHung 12. 1964. 169—206.
- Hahn István*: Florus prooemiumának kronológiai adatai. AnTan 11. 1964. 75—86.
- Hahn István* vide: *A kultúra világa*: Az emberiség története *Pars Generalia*
- Hajnóczy Gyula* — *Györgyi Gábor*: Abu Simbel megmentése — post festa. MÉpm 1963:6. 48—49. 4 ill.
- Harmatta János*: The Great Bactrian Inscription. ActaAntHung 12. 1964. 373—471.
- Harmatta János*: Az ókori India és Kína kapcsolatainak történetéből. AnTan 11. 1964. 33—47.
- Harmatta János*: Az Óperzsa Birodalom öröksége a kora hellénisztikus Egyiptomban. AnTan 11. 1964. 21—32. 7 ill.
- Harmatta János*: Das Problem der Kontinuität im früh-hellenistischen Aegypten. ActaAntHung 11. 1963. 199—213.
- Harmatta János*: Die sassanidischen Siegelinschriften als geschichtliche Quellen. ActaAntHung 12. 1964. 217—230.
- Harmatta János*: Sino-Indica. ActaAntHung 12. 1964. 3—21.
- Harrison R. M.*: A diesfényes Orpheusz. A ptolemaisi átásatás Líbiában és az éneklő Orpheusz mozaik. ÉlTud 19. 1964. 1483. 2 ill.
- Havas László*: Die Anfänge der Laufbahn des Atticus. Autoreferat. BiClOr 9. 1964. 34—35.
- Heidel A.*: The Babylonian Genesis. Chicago 1964. *Rec. Komoróczy Géza*: AnTan 11. 1964. 139—140.
- Hiram Asher*: Die Entwicklung der antiken Synagogen und altchristlichen Kirchenbauten im Heiligen Lande. Wien 1963. *Rec. Gerő László*: Művéd 8. 1964. 85—86. 18 ill.
- Horváth Tibor*: Four Archaic Chinese Jade Carvings. IMÉ 7. 1964. 179—186. 5 ill.
- Ibn Battuta* zárandokútja és vándorlásai. Válogatta és fordította Boga István és Prileszky Csilla. Bp. Gondolat 1964. 256 p. 1 t.
- Julius Caesar*: A gall háború. Ford. Szepešy Tibor. A jegyzeteket írta Boronkay István. Bp.: Európa Könyvkiadó 1964. 256 p. 1 t.
- Kákósy László*: Bés egy kopt legendában. AnTan 11. 1964. 105—112. 1 ill.
- Kákósy László*: Ideas about the Fallen State of the World in Egyptian Religion: Decline of the Golden Age. ActaOrHung 17. 1964. 205—216.
- Kákósy László*: Krokodil mit Menschenkopf. ZAeS 90. 1963. 66—74. 5 ill.
- Kákósy László*: Legrégibb adatok meteor becsapódásokról. TtK 95. 1964. 374—375.
- Kákósy László*: Osiris-Aion. OrAnt 3. 1964. 15—25. 1 t.
- Kákósy László*: Problems of the Thoth-Cult in Roman Egypt. — К проблеме культуры Гермеса—Тота в эпоху императоров. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 123—128, sep. 2. 1 ill.
- Kákósy László*: Reflexions sur le problème de Totoes. — Megjegyzések a Totoes problémához. BullBA 24. 1964. 9—16, 103—108. 4 ill.
- Kákósy László* vide: *Donadoni S.*, *Volten A.*
- Kiss Ákos* vide: *l'Orange A. P. L.*—*Nordhagen P. J.*
- Knapowski R.*: Der Staatshaushalt der römischen Republik. Frankfurt a. M. 1961. *Rec. Ürögdi György*: AnTan 10. 1963. 353—354.
- Komoróczy Géza*: Hadászat az ókori Elő-Ázsiában. A XII. nemzetközi assziológus találkozó eredményei. AnTan 11. 1964. 145—147.
- Komoróczy Géza* vide: *Heidel A.*
- Labruna L.*: Rescriptum divi Pii. Napoli 1962. *Rec. Viský Károly*: AnTan 11. 1964. 144.
- Lauffer S.*: Bemerkungen zum Sklavenproblem. ActaAntHung 12. 1964. 359—363.
- Livshitz V. A.* vide: *Tolstov S. P.*
- Luria S.*: Zum Problem der griechisch-karthagischen Beziehungen. ActaAntHung 12. 1964. 53—75.

- Lurje I.: A thebai nekropolisz kézművesei gabonajárandóságának kiosztási időpontja az új dinasztia korában. SzovMűvt 19. 1964. 83—89.
- Makkay János: A Kronos—Kumarbi—Enlil probléma. AnTan 10. 1963. 252—262.
- Marót Károly: Az eposzeia helye a hősi epikában. Bp.: MTA Néprajzi Kutató Csoportja 1964. 116 p.
- Marót Károly nekrológok vide: Pars III.
- Maróti Egon: 'Ο κοινός πόλεμος. Autoreferatium. BiClOr 9. 1964. 163.
- Maróti Egon: A római köztársaság története. Bp.: Tankönyvkiadó 1964. 197 p. Az ókor története IV.
- Maróti Egon: Zur Frage der Warenproduktion in Catos De agricultura. ActaAntHung 11. 1963. 215—234.
- Mayer Anton: Die Sprache der alten Illyrier. Bd. I—II. Wien 1957. Rec. Alföldy Géza: Argo 2. 1963. 101—102.
- Mócsy András: Az életkor ismerete a Római Birodalomban. AnTan 10. 1963. 201—211.
- Móra Mihály: A római jog szerepéről a hazai jogtörténetben. Sz 97. 1963. 1388—1391.
- Nabu-an'íd felirata lányának Sin-papnővé szenteléséről. Ford. Komoróczy Géza. AnTan 11. 1964. 148—155.
- Oertwig Siegfried: Elsüllyedt városok. Kirándulás a régészeti birodalmába. Ford. Borzsák István. Bp.: Gondolat 1963. 165 p.
- l'Orange H. P. L.—Nordhagen P. J.: Mosaik von der Antike bis zum Mittelalter. München 1960. Rec. Kiss Ákos: AnTan 10. 1963. 309—311.
- Oroszlán Zoltán vide: Apollonia
- Ovidius: Átváltozások. Ford. Devecseri Gábor
- Pereterskij I. Sz.: Директи Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. Moszkva 1956. — Iustinianus digestai. Vázlatok összeállításának történetéhez és általános jellemzése. Rec. Diódsi György: Sz 97. 1963. 1373—1376.
- Pólay Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp.: Akadémiai Kiadó 1964. 402 p.
- Régészeti expedíciót indít Egyiptomba a Magyar Tudományos Akadémia. Népszava 22. 1964. 181. (VIII. 4.) 7.
- Scheiber Sándor: Maszada, Közel-Kelet legnagyobb régészeti expedíciója. Éltud 19. 1964. 2276—2282. 9 ill.
- Schmökel H.: Hamurabi von Babylon. München 1958. Rec. Komoróczy Géza: AnTan 11. 1964. 140—141.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos: Orvosok az antik Rómban. Éltud 19. 1964. 1643—1646. 3 ill.
- Soproni Sándor vide: Walser G.—Pekáry Th.
- Stegena Lajos: Atlantisz. Bp. Gondolat 1963. 247 p. 42 p. 32 ill. Rec. Szimán Oszkár: TtK 95. 1964. 189.
- Stegena Lajos: Atlantisz elsüllyedése és az indoeurópai népek eredete. Éltud 19. 1964. 223—227. 5 ill.
- Szabó Miklós vide: De Vries J.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Zwei Beiträge zur Epigraphik und Literaturgeschichte. AkteEpigr 1962. 379—385.
- Szilágyi János: Die Sterblichkeit in den Städten Mittel- und Süd-Italiens sowie in Hispanien in der römischen Kaiserzeit. — Смертность в городах Средней и Южной Италии. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 129—224 sep. 3.
- Szilágyi János György: Αποκολοκύντωσις ActaAntHung 11. 1963. 235—244.
- Szilágyi János György vide: De Visscher F., Endrei Walter, A görög művészet világa
- Szütsné Brenner Klára: A paziriki szőnyegleletek. Művészet 5. 1964:7. 5—7. 3 ill.
- Tardy Lajos vide: Schultheisz Emil
- Teutsch Leo: Das Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tode des Kaisers Augustus. Berlin 1962. Rec. Alföldy Géza: Argo 2. 1963. 106—107.
- Tolstov S. P.—Livshitz V. A. Decipherment and Interpretation of the Khwarezmian Inscriptions from Tok Kala. ActaAntHung 12. 1964. 231—251. 1 t.
- Tóth Edit: Terracottas from the Gupta Period. IMÉ 7. 1964. 211—224. 12 ill.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1—10. Bp. Akadémiai Kiadó 1964.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: A szabad idő a görögök életében és filozófiájában. E. Ch. Welskopf: Probleme der Musse im Alten Hellas. Berlin 1962. Rec. ActaAntHung 11. 1963. 415—420., AnTan 10. 1963. 263—267.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Вариации на тему гуманизма и греков возникновения римской теории. ActaAntHung 11. 1963. 161—198.
- Ürögdi György vide: Knapowski R.
- A Varázskönyv. Szetna története. Bp. 1962. Rec. Varga Edit: AnTan 11. 1964. 137—138.
- Visky Károly vide: Labruna L.
- Volten A.: Ägypter und Amazonen. Wien 1962. Rec. Kákossy László: AnTan 10. 1963. 301—302.
- Walser G.—Pekáry Th.: Die Krise des römischen Reiches. Berlin 1962. Rec. Barkóczi László: ArchÉrt 91. 1964. 144., Soproni Sándor: Helikon 3. 1963. 748—750.
- Welskopf E. Ch.: Einige Probleme der Sklaverei in der griechisch-römischen Welt. ActaAntHung 12. 1964. 311—358.
- Welskopf E. Ch. vide: Trencsényi-Waldapfel Imre
- Wessetzky Vilmos: Észrevételek az óegyiptomi hajózásról. — Bemerkungen zur altägyptischen Schifffahrt. Auszug. ArchÉrt 91. 1964. 62—65, 66. 5 ill.
- Wessetzky Vilmos: Der Isis-Altar von Sopron. Ein Beitrag zur Charakteristik der ägyptischen Kulte in den römischen Provinzen zur Kaiserzeit. Das Altertum 10. 1964. 154—159. 1 t.
- Wessetzky Vilmos: Sinuhe's Flucht. ZAEs 90. 1963. 124.
- VI. Provinciális régészet — Saecula imperii romani
- Alföldy Géza: Eine römische Straßenbauinschrift aus Salona. — Римская дорожно-стельная надпись из Салона. Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 247—256, sep. 2. 1 ill.
- Alföldy Géza: Einheimische Stämme und civitates in Dalmatien unter Augustus. Klio 41. 1963. 187—195.
- Alföldy Géza: Das Leben der dalmatinischen Städte in der Zeit des Prinzipates. Živa Antika 12. 1963. 323—337.
- Alföldy Géza: Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia. BeiNamen 15. 1964. 55—104.
- Alföldy Géza: Des territoires occupés par les scordiques. ActaAntHung 12. 1964. 107—127. 1 ill.
- Alföldy Géza: Veteranenduktionen in der Provinz Dalmatien. Historia 13. 1964. 167—179.
- Alföldy Géza: Zur keltischen Religion in Pannonien. Germania 42. 1964. 54—59. 2 ill.
- Alföldy Géza vide: Šašel A. et J., Wiesner J., Zeman J. Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale. Catalogo I. Bologna 1964.
- Balla Lajos: Östliche ethnische Elemente in Savaria. — Восточные этнические элементы в Саварии. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 225—237.
- Bánki Zsuzsa vide: Fitz Jenő
- Barkóczi László: Beszámoló a Corpus Inscriptionum Latinarum százéves jubileumi ünnepségéről. ArchÉrt 91. 1964. 124.
- Barkóczi László: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. — История населения Паннонии от Марка Аврелия до Диоклетиана. Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 257—356, sep. 2. 1 t.
- Barkóczi László—Bíróné Sey Katalin: Brigetioi aranylelet. — Trouvaille d'or à Brigetio. NK 62/63. 1963/1964. 3—8, 109. 2 t.
- Barkóczi László—Bóna István—Mócsy András: Pannonia története. Szerkesztette Harmatta János. Bp.: Tankönyvkiadó 1963. 152 p. 24 t.
- Bíróné Sey Katalin: A perbáli érmelelet. — A Hoard of Roman Coins from Perbál. FA 16. 1964. 63—76, 77. 1 ill.
- Bíróné Sey Katalin vide: Barkóczi László
- Bóna István vide: Barkóczi László
- B. Bónis Éva: A Rei Cretariae Romanae Fautorum konferenciája Strasbourgban 1963-ban. ArchÉrt 91. 1964. 125.

- P. Buocz Terézia*: A szombathelyi Savaria Múzeum kő-tára. (Nyolcadik és kilencedik közlemény.) VasiSzle 18. 1964. 103—114. 17 ill., 265—280. 26 ill.
- P. Buocz Terézia*: Topographie Savariens. Diss. Auszug. RégDolg 5. 1963. 133.
- Sz. Burger Alice*: A bogádi késő római temető. — Позднеримляское кладбище в селе Богад. — Das spätrömische Gräberfeld von Bogád. PécsiME 1962. 111—134, 135, 138. 11 t. 28 ill. Rec. Kurz K.: NumListy 19. 1964. 83.
- Charles-Picard G.*: Nordafrika und die Römer. Stuttgart 1962. Rec. Ürögdi György: AnTan 10. 1963. 304—306.
- Ercsi* vide: *Fitz Jenő, Soproni Sándor*
- Fitz Jenő*: Boi, Carnuntum, Celeia, Celius mons, Cibalae. Der Kleine Pauly, Stuttgart 1964. 919—919, 1059—1060, 1099—1100, 1199, 1173—1174.
- Fitz Jenő*: Diana templom Gorsiumban? AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 211—212.
- Fitz Jenő*: Floriana. Jelentés a csákvári római település ásatásáról, 1960. — Bericht über die Ausgrabungen der römischen Siedlung bei Csákvár, 1960. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 153—157, 157—158. 1 t. 2 ill.
- Fitz Jenő*: Gorsium. A táci római kori ásatások. — Ausgrabungen und Funde (Zusammenfassung). Székesfehérvár 1964. Bp. Révai ny. 128 p. István király múzeum közleményei D sorozat 31 szám.
- Fitz Jenő*: A katonai diplomák topográfiai felsorolásai a dunai provinciákban. A. Radnóti: Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen. Limes Studien, Basel 1959. Rec. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 210.
- Fitz Jenő*: Késő római sírok Eresiben. — Spätrömische Gräber in Ercsi. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 159—160, 161. 2 ill.
- Fitz Jenő*: A két L. Neratius Priscus Pannóniában. R. Symex: The Jurist Neratius Priscus. Hermes 1957. Rec. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 208—209.
- Fitz Jenő*: Legati Augusti pro praetore Pannoniae Inferioris. ActaAntHung 11. 1963. 245—324.
- Fitz Jenő*: A naristák lakóhelyének kérdése. AlbaRegia 2/3 1961/1962. 209.
- Fitz Jenő*: Pannonia Inferior helytartói Septimius Severus Elagabalus alatt. Nagy Tibor: Alsó Pannonia Septimius Severus kori helytartóinak kérdéséhez. Bp. 1963. Rec. AnTan 11. 1964. 133—136.
- Fitz Jenő*: A Regnum Vannianum kérdéséhez. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 207—208.
- Fitz Jenő*: Titulum memoriae posuit. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 33—48. 1 ill.
- Fitz Jenő*: Über die Laufbahn der pannonischen Legaten. Helikon 1963. 373—387.
- Fitz Jenő*: C. Valerius Pudens pannóniai helytartósága. Lambert: C. Valerius Pudens. Paulys Realencyclopädie II. 15. Darmstadt 1955. Rec. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 210—211.
- Fitz Jenő*: A viminaciumi verde megszűnésének kérdéséhez. — Le problème de l'arrêt du monnayage de Viminacium. NK 62/63. 1963/1964. 19—24, 110.
- Fitz Jenő—Bánki Zsuzsanna—Lányi Vera*: Gorsium. Második jelentés a táci római település feltárásáról. — Zweiter Bericht über die Ausgrabungen in der römischen Siedlung bei Tác, 1960. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 141—150, 150—152. 14 t. 3 ill.
- Fitz Jenő* vide: *Kolbe H. G.*
- Floriana* vide: *Fitz Jenő*
- Fülep Ferenc*: Pécs római kori emlékei. Die Römerzeit in Pécs. Bp.: Képzőművészeti Alap Kiadó 1964. 40 p. 29 ill. Rec. Szilágyi János: Művészet 5. 1964:8. 45—46.
- Gabler Dénes*: Adatok az itáliai barbotinos sigillaták kérdéséhez. — Contributions to the Question of Italian Terra sigillata Decorated en Barbotine. Arrabona 6. 1964. 5—16, 17. 9 ill.
- Gabler Dénes*: Az importált terra sigillaták forgalma Pannóniában. — Angaben zur Verbreitung der Sigillaten in Pannonien. Auszug. ArchÉrt 91. 1964. 94—109, 109—110. 8 ill.
- Gábori Miklós*: Egy 200 éves adat Budapest régiségeiről, — Eine zweihundertjährige Angabe über die Altertümer von Budapest. BpR 21. 1964. 211—213, 214. 1 ill.
- Gorsium* vide: *Bánki Zsuzsa, Fitz Jenő, Lányi Vera*
- Hajnóczi Gyula—Szentlélek Tihamér*: Római kori homlokzathelyreállítás Szombathelyen. — Wiederherstellung von Fassaden der Römerzeit in Szombathely. Művéd 1995/1960. 129—135, 136. 5 ill.
- Kaba Melinda*: Az aquincumi cella trichora újabb helyreállítás. — Die erneute Wiederherstellung der Cella trichora von Aquincum. BpR 21. 1964. 337—342, 343. 9 ill.
- Kaba Melinda*: Újabb feliratos kő Aquincumból. — Ein neuer Inschriftenstein aus Aquincum. BpR 21. 1964. 247—250, 251. 3 ill.
- Katona Imre*: A hódmezővásárhelyi aranykincsek a Nemzeti Múzeumban. Művészet 5. 1964:2. 37. 3 ill.
- Kerényi András*: Gruppierung der Barbarenmünzen Transdanubiens. Bp. 1959. Rec. Castelin Karel: HambNum 17. 1963. 652—653.
- Kolbe H. G.*: Die Statthalter Numidiens von Gallien bis Konstantin (268—320). München 1962. Rec. Fitz Jenő: AnTan 10. 1963. 306—309.
- Krause W.*: Noch einmal zu der Runeninschrift von Aquincum. — Еще раз об акинкумской надписи рунического письма. Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 357—358, sep. 3.
- Lányi Vera* vide: *Fitz Jenő*
- Mócsy András*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. Rec. Nagy Tibor. AnTan 10. 1963. 295—299.
- Mócsy András*: A dél-pannóniai Cornacetes az új dáciai katonai diplomán. AnTan 11. 1964. 113—115. 1 ill.
- Mócsy András*: Lapis terminalis Pusztasomodorról. — Ein Lapis terminalis aus Pusztasomodor. RégDolg 5. 1963. 74—78, 79. 1 t.
- Mócsy András*: Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike. AkteEpigraphik 1962. 257—263.
- Mócsy András*: Poetovioi kőösszuarium a Balaton-vidékről. — Eine Aschenkiste mit Inschrift aus der Plattenseegegend. FA 16. 1964. 43—47, 48. 3 ill.
- Mócsy András*: Provinzbevölkerung und ihre Inschriften. Eine Erwiderung. ActaArchHung 15. 1963. 426—430.
- Mócsy András*: Scribák a pannóniai kisvárosokban. — Scribae in den Kleinstädten Pannoniens. Auszug. ArchÉrt 91. 1964. 16—17, 17.
- Mócsy András* vide: *Barkóczi László, Oliva Pavel*
- Nagy Tibor*: Perióduskutatások az aquincumi polgárváros területén. — Erforschung der Perioden im Zentral-Gebiete der Zivilstadt von Aquincum. BpR 21. 1964. 9—51, 52—54. 52 ill. 1 térk.
- Nagy Tibor*: Révision de l'inscription d'un autel d'Hercole de Buda. ActaAntHung 12. 1964. 207—215.
- Nagy Tibor*: Zu der Militär- und Verwaltungsreform Diokletians im pannonischen Raum. AkteEpigr 1962. 274—280.
- Oliva Pavel*: Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire. Praha 1962. Rec. Mócsy András: ActaArchHung 15. 1963. 434—436.
- Pál Imre*: A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. (IX. -ik folyt.) Az Érem 20. 1964. 27/28. 118—121.
- Pannónia története* vide: *Barkóczi László etc.*
- Parragi Györgyi*: Újabb késő-római leletek a Bécsi úton. — Neuere spätrömische Funde auf der Bécsi-Strasse. BpR 21. 1964. 215—237, 238. 43 ill.
- Sz. Póczy Klára*: Aquincum a IV. században. — Aquincum im 4. Jahrhundert. BpR 21. 1964. 55—71, 72—77. 3 ill.
- Sašel A. et J.*: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Ljubljana 1963. Rec. Alföldy Géza: AnTan 11. 1964. 142—143.
- Soproni Sándor*: Az ercsi éremlelet. — Deniers romains à Ercsi. NK 62/63. 1963/1964. 9—17, 109—110. 1 t.
- Soproni Sándor*: Römerzeitliche Topographie des Komitates Komárom. Diss. Auszug. RégDolg 3. 1963. 134—135.

- Soproni Sándor*: A Tabula Imperii Romani budapesti konferenciája. MTAk II. 13. 1964. 443—444.
- Soproni Sándor*: Tabula Imperii Romani L. 34. szekciójának budapesti ülése. ArchÉrt 91. 1964. 125.
- Soproni Sándor*: Two Inscribed Relics of the Cohors XIX voluntariorum e. R. FA 16. 1964. 33—42. 4 t.
- Szabó Miklós*: Néhány nyelvéseti szempont a pannóniai kelta személynévanyag vizsgálatában. AnTan 10. 1963. 220—234. 2 ill.
- Szalontai Barnabás—Boronkai Iván*: A rómaiak kapcsolatai Nyírbátor környékével. Nyírbátor: Múzeum 1963. 8 p.
- Szentlélek Tihamér*: Savaria, scavi e scoperte. Fasti Archeologici 14. 1959. 387—388.
- Szentlélek Tihamér*: A szombathelyi Iseum avatási ünnepe, 1963. szeptember 8. VasiSze 18. 1964:1. 123—125. 2 ill.
- Szentlélek Tihamér* vide: *Hajnóczi László*
- Szikáncsi aranyelet* vide: *Katona Imre*
- Szilágyi János*: Az Aquineumi Múzeum új kiállításáról. ArchÉrt 91. 1964. 125—126.
- Szilágyi János*: A Budapesti Történeti Múzeum 75. éve I. Az Aquineumi Múzeum. TanBpM 16. 1964. 11—18. 2 ill.
- Szilágyi János*: Prices and Wages in the Western Provinces of the Roman Empire. ActaAntHung 11. 1963. 325—389.
- Szilágyi János* vide: *Fülep Ferenc*
- Szilágyi János*: Újabb adatok az aquineumi legio-táborok kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához. AnTan 10. 1963. 316—318.
- B. Thomas Edit*: Baláca. Mozaik, freskó, stukkó. Bp. Akadémiai ny. 1964. 21 p. 79 t.
- B. Thomas Edit*: Die Gläser des Espelmayrfeldes. Linz 1962. Rec. Weinberg Gladys Davidson: AJA 68. 1964. 216.
- B. Thomas Edit*: Római kori háziszentélyleletek Tamásiból. Römerzeitliche Hausheiligtümer aus Tamási. Dunaujváros 1964. 24 p. 10 t. A szekszárdi Balogh Ádám múzeum tudományos füzetek 4.
- B. Thomas Edit*: Római kori villák a Balaton vidékén. Bp. 1961. Rec. Lantier Raymond: RevArch 1964:1. 224.
- B. Thomas Edit*: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 419 p. 234 t. 177 ill.
- Tóth Tibor*: A bogádi késő római kori temető. (Paleoantropológiai vázlat) — Позднеримляское кладбище. — Der spätromische Friedhof von Bogád. PécsiME 1962. 136—150, 151, 152. 1 t.
- Ürögdi György*: A banküzlet nyomai Aquincumban. — Spuren von Bankgeschäften in Aquincum. BpR 21. 1964. 239—243, 244—245. 3 ill.
- Ürögdi György*: Marcus Antonius und die im Tempel der Ops aufbewahrten öffentlichen Gelder. Autoreferat. BiClOr 9. 1964. 293—294.
- Ürögdi László* vide: *Charles-Picard G., Knapowski R.*
- Várady László*: Additional Notes on the Problem of the Late Roman Dalmatian cunei. ActaAntHung 11. 1963. 391—406.
- K. Végh Katalin*: Újabb adat Miskolc római kori településének kérdéséhez. BorsSze 8. 1964:2. 69—76. 5 ill.
- Visky Károly*: A ius italicum és Pannónia. AnTan 10. 1963. 191—200.
- Visky Károly*: Quelques remarques sur la question des manciptions dans les triptyques de Transylvanie. RevDroitAnt 1964. 267—279.
- Weiler Ingomar*: Huic Severo Pannoniae et Italiae urbes et Africae contingerunt. (Exc. Val. IV, 9). Historia 13. 1964. 373—376.
- Wellner István*: A Mithras-kultusz újabb emléke Aquincumból. — Ein weiteres Denkmal des Mithras-Kultes aus Aquincum. BpR 21. 1964. 253—259, 260. 12 ill.
- Wiesner J.*: Die Thraker. Stuttgart 1963. Rec. Alföldy Géza: ArchÉrt 91. 1964. 142—143.
- Zeman J.*: Severni Morava v mladši dobe římské. — Nordmähren in der jüngeren Kaiserzeit. Praha 1961. Rec. Alföldy Géza: AnTan 10. 1963. 311—312.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Artamonov M. I.*: История Хазар. — A kazárok története. Leningrad 1962. Rec. Bartha Antal: Sz 98. 1964. 807—810.
- Bálint Alajos*: Kiskundorozsma—Vöröshomok dűlői leletek. — Funde von Kiskundorozsma—Vöröshomok. SzegediME 1963. 91—99, 100. 2 t. 3 ill.
- Bartha Antal*: Kijev és Itil — Киев и Итил. Резюме. TörtSze 7. 1964. 223—253, 254.
- Bartha Antal* vide: *Artamonov M. I., Szőke Béla*
- Bartucz Lajos*: Anthropologische Beiträge zur I. und II. Periode der Sarmatenzeit. Bp. 1961. Rec. Kőhegyi Mihály: ComHistMed 31. 1964. 343—344.
- Benedicty Róbert*: Экскурс о Фуле у Прокопия кесарийского. К вопросу об архаизации при этнографических описаниях в византийской литературе. VizVrem 24. 1964. 49—57.
- Benedicty Róbert*: Die historische Authentizität eines Berichtes des Priskos. Zur Frage der historiographischen Novellisierung in der frühbyzantinischen Geschichtsliteratur. JÖByz 13. 1964. 3—8.
- Benedicty Róbert*: Die Milieutheorie bei Prokop von Caesarea. Autoreferat. BiClOr 8. 1963. 266—267.
- Bökönyi Sándor*: A bolvi avar kori temető állatmaradványai. — Untersuchung der Tierknochenfunde des Gräberfeldes von Boly-Siebert puszta. (Zusammenfassung.) PécsiME 1963. 91—111, 112. 5 t.
- Bökönyi Sándor* vide: *Sós Ágnes*
- Bóna István*: Ásatások Várpalotán. (1963) — Ausgrabungen in Várpalota. RégDolg 51963. 119—124, 124. 2 t.
- Bóna István*: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6—7. Jahrhunderts in Westungarn. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 49—68. 5 t. 4 ill.
- Bóna István*: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden — К археологии и истории квадов. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 239—307, sep. 3. 16 t. 12 ill.
- Bóna István*: Cundpald fecit. A petőházi kehely és a frank térítés kezdete a Dunántúlon. I—III. SSz 18. 1964. 127—141, 218—233, 319—328. 5 ill.
- Bóna István*: Der Silberschatz von Darufalva. ActaArch Hung 16. 1964. 152—169. 2 t.
- Bóna István* vide: *Ozenstierna E.*
- Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.) Bp. 1961. Rec. L. Kovrig Ilona: MTAk II. 14. 1964. 81—85., Schmidt Berthold: PrähZ 41. 1963. 227—232., Vinski Zdenko: Argo 1. 1962. 43—44.
- Csemegi József* vide: *Szymański Wojciech*
- Dienes István*: Honfoglalás kori tarsolyainkról. — Les aumonières hongroises de l'époque de la conquête. FA 16. 1964. 79—110, 111—112. 26 ill.
- Dienes István*: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. — Пояс эпохи завоевания родины из Каранчлапуйтэ и его мордовская аналогия. Резюме. — La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des mordves. Appendice: Trouvailles survenues de l'époque de la conquête arpadienne mises au jour à Karancsalja. Résumé. ArchÉrt 91. 1964. 18—39, 39—40, 40. 15 ill.
- Diószegi Vilmos*: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Bp. 1963. Rec. Kara G. (en français): ActaOrHung 17. 1964. 354—356.
- Diószegi Vilmos*: A magyar ősvallás nyomában. Világosság 5. 1964. 672—679. 2 ill.
- Diószegi Vilmos*: Az obi-ugor sámándob eredetének kérdése. — Die Frage des Ursprunges der obugrischen Schamanentrommel. StudEthn 5. 1963. 177—186, 187. 7 ill.
- Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi művészetben. Bp. 1958. Rec. Hoffmann Tamás: Sz 97. 1963. 1395.
- Diószegi Vilmos*: A szibériai népek samanizmus. Világosság 5. 1964. 343—346. 4 ill.

- Erdélyi F. István*: A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből. NyK 66. 1964. 204—206.
- Erdélyi István*: Az 1956. évi pamíri expedíció néprajzi jegyzetei. Bp. 1962. *Rec. Györgyi E.* (deutsch): ActaEthnHung 13. 1964. 417—418.
- Erdélyi István*: A jánoshidai avarkori temető. Bp. 1958. *Rec. Csalog Zsolt*: Jászoknáság 6. 1960. 187.
- Erdélyi István* vide: *Zadneprovskij J. A.*
- Éry Kinga—Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár-környéki X—XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. — Palaeo-Sociographical Examination of the Population of the 10th—11th Century Cemeteries near Székesfehérvár. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 69—87, 87—89. 6 ill.
- Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán*: A Közép Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Bp. 1962. *Rec. Bartha Antal*: Sz 98. 1964. 233—234., *Dienes István*: ArchÉrt 91. 1964. 134—139., *Huszár Lajos*: NK 62/63. 1963/1964. 100.
- Ferdinandy Mihály*: Die Mythologie der Ungarn. Wörterbuch der Mythologie. I. Abt. Die alten Kulturvölker II. Stuttgart 1963. 209—260. 4 t.
- Fettich Nándor*: Symbolischer Gürtel aus der Awarenzeit. (Fund von Bilisics). — Az avarok jelképes övről. (Bilisicsi lelet) Kivonat. SzegediMÉ 1963. 61—88, 88—89. 5 t. 4 ill.
- Füzes M. F.*: Die Pflanzenfunde des langobardischen Gräberfeldes von Vörs. — Растительные находки в могилах лангобардского кладбища при с. Вёрш. Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 409—442. sep. 3. 12 t. 8 ill.
- Füzes F. Miklós*: A vörsi langobard temető növényleletei. — Pflanzliche Reste aus dem langobardischen Gräberfeld von Vörs. VeszpmK 1. 1963. 311—339, 340. 18 ill.
- Garam Éva*: Szarmata kori kurgánok Isaszegen. — Die sarmatenzeitliche Kurgane von Isaszeg. FA 16. 1964. 49—60, 61. 7 ill.
- Gyallay Domokos*: A fehér ló szerepe a székely hagyományban. Bp. 1962. *Rec. Györgyi E.* (deutsch) ActaEthnHung 13. 1964. 421—422.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. *Rec. Dercsényi Dezső*: MűvtÉrt 13. 1964. 155—157., *Hoffmann Tamás*: Valóság 7. 1964:1. 96—98., *Makkai László*: Éltud 19. 1964. 275., *Maksay Ferenc*: LevKözl 34. 1963. 281—282., *Moravcsik Gyula*: ArchÉrt 91. 1964. 139—140., *Szabó István*: Sz 98. 1964. 542—546.
- Györffy György*: Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio, vol II. London 1962. *Rec. Sz 98*. 1964. 248—253.
- Györffy György*: A magyar rovásírás. Éltud 19. 1964. 272—275. 4 ill.
- Hajdú Péter*: Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön” c. könyvéhez. ArchÉrt 91. 1964. 118—123.
- Hajdú Péter*: Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962. *Rec. Nyíri Antal*: NéprNyelvt 7. 1963. 179—183.
- Hajdú Péter*: Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. — К вопросу о прародине носителей уральской земли языков. Резюме. ActaLingHung 14. 1964. 44—82, 83.
- Katona Imre*: Lehel kürtje. Éltud 19. 1964. 464—466. 3 ill.
- Képes Géza*: A magyar ősköltészet nyomairól. IrKözl 1964. 1—22, 171—193.
- Kiss Attila*: A Kárpát-medencei kora középkori szőlőnevelés történetéhez. AgrtörtKözl 1964.
- Kiss Attila*: Az avar kori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. — Исследования ритуала погребения с конем аварского времени. — Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen. PécsiMÉ 1962. 153—160, 161, 162.
- Kiss Attila*: Jelentés a balinkai avar kori temetőben végzett leletmentő ásatásról. — Bericht über die Ausgrabungen im awarenzeitlichen Gräberfeld in Balinka. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 162—165, 165. 4 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *A mongolok titkos története.*
- Kovrig Ilona*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alatyán. Bp. 1963. *Rec. Bóna István*: ArchÉrt 91. 1964. 130—132., *Korosec Josip*: Argo 2. 1963. 16.
- Kovrig Ilona* vide: *Werner Joachim*
- Kralovánszky Alán*: A Balinka—Mecser pusztai avar kori sírok. — Die Gräber der Awarenzeit in Balinka—Mecserpuszta. AlbaRegia 2/3. 1961/1963. 166, 166. 7 t.
- Kralovánszky Alán*: Kora Árpád-kori sírok Előszálláson. — Gräber aus der Früh-Árpádenzeit in Előszállás. AlbaRegia 2/3 1961/1962. 180—181, 181. 2 ill.
- Kralovánszky Alán*: A Pákozd—börgöndpusztai késő-avar kori temető. — Spätawarenzeitliches Gräberfeld in Pákozd—Börgöndpuszta. AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 173—178, 179. 11 ill.
- László Gyula*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. *Rec. Gábori Miklós* (deutsch): ActaArchHung 15. 1963. 431—434.
- László Gyula*: Az urali őshaza kérdéséről. NyK 66. 1964. 179—181.
- László Gyula* vide: *Hajdú Péter*
- Lipták Pál*: Tanulmányutam a Szovjetunióban. — Моя научная командировка в СССР. Резюме. AnthropolKözl 8. 1964. 43—44, 45.
- Megay Géza*: A Mezőzombor—bálványdombi honfoglalás kori magyar temető. — Das landnahmezeitliche ungarische Gräberfeld von Mezőzombor—Bálványdomb. MiskolciMÉ 3. 1963. 37—52, 53—54. 3 t. 7 ill.
- A mongolok titkos története*. Közreadja Ligeti Lajos. Bp. 1962. *Rec. Kőhegyi Mihály*: Ethn 75. 1964. 303—305.
- Moór Elemér*: Backofen und Brot bei Slawen und Ungarn. Slavica 2. 1962. 47—58.
- Moravcsik Gyula*: Megjegyzések a magyar—bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. AnTan 11. 1964. 87—93.
- Okladnikov A. P.*: Notes on the Beliefs and Religion of the Ancient Mongols. ActaEthnHung 13. 1964. 411—414.
- Oxenskierna E.*: Die Wikinger. Stuttgart 1959. *Rec. Bóna István*: AlbaRegia 2/3. 1961/1962. 201—202.
- Papp László*: A bolyi avar kori temető. Első közlemény. — Кладбище из времени аваров в селе Бой. I. — Der awarenzeitliche Friedhof von Boly. PécsiMÉ 1962. 163—189, 190—191, 192—193. 31 t. 20 ill.
- Papp László*: A nagyharsányi avar kori temető. — Надхрещанский могильник аварской эпохи. I. — Das awarenzeitliche Gräberfeld von Nagyharsány. PécsiMÉ 1963. 113—139, 140, 141. 21 t. 35 ill.
- Párducz Mihály*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. Bp. 1963. *Rec. Wilson David M.*: Antiquity 38. 1964. 151—152.
- Sági Károly*: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. — Лангобардское кладбище при с. Вёрш. Резюме. ActaArchHung 16. 1964. 359—408, sep. 3. 18 t. 37 ill.
- Sági Károly*: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. — Neue Ergebnisse der Ausgrabungen auf dem langobardischen Gräberfeld von Vörs. VeszpmK 1. 1963. 39—79, 80. 1 t. 52 ill.
- Simonyi Dezső*: Der antike Name von Fenékvár. Autoreferat BiCior 8. 1963. 329—330.
- Cs. Sós Ágnes*: Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn. SlavAnt 10. 1963. 301—329. 12 ill.
- Sós Ágnes—Bökönyi Sándor*: Zalavár. Bp. 1963. *Rec. Filip Ján*: ARoz 16. 1964. 304—305., *Perényi József*: ArchÉrt 91. 1964. 132—134., *Willvonseder Kurt*: Jssalzburg 1962. 230—232.
- Szabó János Győző*: A honfoglalás kori lemezes korongok viselete. — Ношение пластинчатых дисков во времена завоевания венграм родины. EgriMÉ 1. 1963. 95—116, 117. 6 ill.
- Szöke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962. *Rec. Bartha Antal*: Sz 98. 1964. 232—233., *Dienes István*: ArchÉrt 91. 1964. 134—139., *Huszár Lajos*: NK 62/63. 1963/1964. 100., *Kádár Zoltán*: Slavica 2. 1962. 277—285.

- Szöke Béla: Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donauegebiet in der Spätawarenzeit. Bp. 1960. *Rec. Szymański Wojciech*. ArchPolSKI 7. 1962. 390–394.
- Szymański Wojciech: Fragment domniemanego posagu bostwa słowiańskiego z Łád na Węgrzech. J. Csemegi: A ládi kőbálvány. Bp. 1961. *Rec. Z otechlani wieków* 29. 1963. 87–88.
- Török Gyula: Beobachtungen bei der Freilegung des Gräberfeldes von Sopronkőhida. ArbForB 11/12. 1963. 464–482. 7 ill.
- Török Gyula: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert, Bp. 1962. *Rec. Dostál Borivoj*: Sbornik BrnoArch 13. 1964. 202–205., *Erdélyi István*: MTAk II. 14. 1964. 77–80. id. VeszPMK 1. 1963. 355–357., *László Gyula*: Sz 98. 1964. 804–806. *Münz Hermann*: BonnJb 162. 1962. 606–608., *Huszár Lajos*: NK 62/63. 1963/1964. 99–100., *Kőhegyi Mihály*: Ethn 75. 1964. 310–312., *Wilson David M.*: AntJ 44. 1964. 75–76.,
- Tóth Tibor: Some Problems in the Anthropology of Conquering Hungarians. TerMÉ 55. 1963. 555–560.
- Werner Joachim: Die Langobarden in Pannonien. München 1962. *Rec. L. Kovrig Ilona*: ArchÉrt 91. 1964. 145–147.
- Zadneprowszkij Ju. A.: Древние земледельческие культуры Ферганы. МИА 118. Фергана ősi földművelő kultúrája. Moszkva–Leningrad 1962. *Rec. Erdélyi István*: ArchÉrt 91. 1964. 141–142.
- VIII. Középkor, Műemlékek
— *Antiquitates et monumenta mediæ ævi*
- Acsády Gyula–Nemeskéri János: Paläodemographische Probleme am Beispiel des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Halimba–Cseres, Kom. Veszprém. Homo 8. 1957. 3.
- Balogh Jolán: A soproni Szent György templom középkori szobrai. SSz 18. 1964. 203–217. 11 ill.
- Bándi Gábor: Adatok Baranya megye Árpád-kori településtörténetéhez. — Archäologische Daten zur Siedlungsgeschichte des Komitates Baranya in der Árpádenzeit. PécsiMÉ 1963. 147–157, 158. 12 ill.
- Bertalan Vilmosné–H. Gyürky Katalin: Középkori úrendszerek kutatása a budai várnegyed területén. — Erforschung des mittelalterlichen Straßensystems im Bereich des Burgviertels von Buda. BpR 21. 1964. 345–363, 364. 23 ill.
- Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsont anyaga III. — Die Tierknochenfunde der Ausgrabungen im Burgpalast von Buda III. BpR 21. 1964. 369–372, 373.
- Bökönyi Sándor: The Drinking Horns of the Cathedral of Győr. FA 16. 1964. 157–162.
- Cennerné Wilhelm Gizella–Temesvári Ferenc: Zrínyi emlékek a Nemzeti Múzeumban 1664–1964. Bp. Múzeumok Rotaüzeme 1964. 4 p. 2 ill. Kiállítási leporello.
- Császár László: A kisvárdai vár építéstörténete és helyreállítása. Bp. Orsz. Műemléki Felügyelőség 1964. 10 p. 4 t. Helyreállított Műemlékeink 7.
- Czagány István: A középkori körtettagos profil típus emlékei a budai Vár területén. — Die Denkmäler des mittelalterlichen Birnstab-Profilstils auf dem Gebiet der Burg von Buda. BpR 21. 1964. 267–283, 284–285. 20 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona: Beszámoló a diósgyőri vár 1963. évi régészeti feltárájáról. BorsSzle 8. 1964:3. 70–75. 5 ill.
- Sz. Czeglédy Ilona–Koppány Tibor: A középkori Ecsér falu és temploma. — Средневековое село Эчер и его церкви. Резюме. — Ecsér. — Medieval Village and its Church. Summary. ArchÉrt 91. 1964. 41–60, 60, 60–61. 30 ill.
- Dankó Imre: Vámosfalu települése. MiskolciMÉ 3. 1963. 87–93. 1 ill.
- Dercsényi Dezső: Közép-európai építészettörténet felé. — Probleme der mitteleuropäischen Baugeschichte. ÉpKK 8. 1964. 225–231. 232–240.
- Détszy Mihály: Munkások és mesterek az egri vár építkezésén 1493 és 1596 között. I. közlemény — Meister und Arbeiter am Bau der Burg von Eger im 15–16. Jahrhundert. — Operai e maestri alle costruzioni della fortezza di Eger nei secoli XV–XVI. EgriMÉ 1. 1963. 173–199, 200–201, 202–203.
- Détszy Mihály: Válasz Molnár Józsefnek „Eger török műemlékei” kérdésében. Művéd 8. 1964. 64–65. 1 ill.
- Détszy Mihály–Kozák Károly: Az egri várban álló gótikus palota helyreállítása. — Die Wiederherstellung des gotischen Palastes in der Burg von Eger. MMűvéd 1959–1960. 31–70, 71–72. 50 ill.
- Entz Géza: Nouveaux résultats des recherches poursuivies en Hongrie sur le gothique tardif et la renaissance. La Renaissance 467–491.
- Entz Géza: Un chantier du Xe siècle à Zalavár. — XI. századi kőfaragó műhely Zalaváron. BullBA 24. 1964. 17–46, 109–124. 23 ill.
- Entz Géza–Szakál E.: La reconstruction du sarcophage du roi Étienne. ActaHistArtHung 10. 1964. 205–228, sep. 1. 15 ill.
- Erdei Ferenc: A gesztesi vár helyreállítása. — Die Wiederherstellung der Burg Gesztes. FA 16. 1964. 181–184, 185. 1 ill.
- Erdei Ferenc–Koppány Tibor: A veszprémi Szent György kápolna romjainak állagvédelme. Bp.: Orsz. Műemléki Felügyelőség 1964. 8 p. 4 t. Helyreállított Műemlékeink 4.
- Éri István: A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei. — Die Funde im Paulanerklöster von Nagyvázsony. Művéd 1959/1960. 85–93, 93–94. 7 ill.
- Éri István–Gerőné Krámer Magda–Szentlélek Tihamér: A dörgicsei középkori templomromok. — Die mittelalterlichen Kirchenruinen von Dörgicse. MMűvéd 1959/1960. 95–114, 114–116. 30 ill.
- Éri István–Takáts Vilmos: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár famaradványai. — Holzreste der Burg von Kinizsi in Nagyvázsony. VeszPMK 1. 1963. 341–352, 353. 24 ill.
- Fehér Géza jun.: Contribution au problème de l'orfèvrerie turque à l'époque de l'empire ottoman. ActaOrHung 17. 1964. 113–123. 4 t.
- Fehér Géza jun.: Les coupes à inscriptions turques et arabes de Esztergom-Szenttamáshegy. Néruth Armagam ndan ayribasun. Ankara Türk Tarih Kurumu Basimevi 1962. 155–165.
- Fehér Géza jun.: Encore une fois sur les monuments à inscriptions d'Esztergom-Szenttamáshegy. Türk Dili Anastirmalari Yilligi. Belleten 1963. 101–106. 5 ill.
- Fehér Géza jun.: Hódoltságkori fémművészeti kérdések. — Le hanap d'argent ture d'Eger. EgriMÉ 1. 1963. 213–233, 221–222, 233. 22 ill.
- Fehér Géza jun.: Към въпроса за периодизацията на турските занаятчийски паметници в маджарско от XVI. и XVII. в. IzEtnSofia 6. 1963. 187–204. 30 ill.
- Fehér Géza jun.: Проблеми на запаятчийството през турското владичество в унгарската археология. Archeologija. 5. 1963:4. 1–9. 20 ill.
- Fehér Géza–Hazai György: A Jászág hódoltságkori történetének török forrásai. Jászkukság 8. 1962. 57–62.
- Feuerné Tóth Rózsa: V. István király sírja a margitszigeti domonkos apácakolostor templomában. — Das Grab des Königs István V. in der Klosterkirche der Dominikanerinnen auf der Margareteninsel. BpR 21. 1964. 115–128, 129–131. 8 ill.
- Fonyód. Die spätmittelalterliche Bevölkerung von Fonyód. Von der Arbeitsgemeinschaft der Anthropologischen Abteilung des Ungarischen Naturhistorischen Museums. AnthropHung 6. 1963. 1–166. 20 t.
- Fügedi Erik: Megjegyzések a budai vitáról (Gerevich László–Zolnay László). Sz 98. 1964. 772–781.
- Gedai István: II. Endre néhány friesachi típusú pénze és kapcsolatuk Buda pecsétjével. — Einige Münzen des Königs Andreas II. von Friesachem Typ und ihr Zusammenhang mit dem Siegel von Buda. BpR 21. 1964. 261–264, 265. 11 ill.

- Gerasimov T.*: Ein Denkmal der Seldschukenkunst aus Bulgarien — Памятник сельджукского искусства из Болгарии. Резюме. ActaArchHung 15. 1963. 337—340, sep. 3. 2 ill.
- Gerevich Lászlóné—Radocsay Dénes*: A reneszánszkor művészete Magyarországon. Szépművészeti Múzeum kiállítása. Bp. 1964. 15 p. 22 t.
- Gergelyffy András*: A pannonhalmi főmonostor kerengőjének rövid építéstörténete. Bp.: Orsz. Műemléki Felügyelőség 1964. 11 p. 3 t. Helyreállított Műemlékeink 3.
- Gergelyffy András—Sedlmayr János*: A kőszegi Jurisichvár. — Die Jurisich-Burg in Kőszeg. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó. 1964. 44 p. 27 ill. Műemlékeink.
- Gerő Győző*: Adatok a budavári Szent Mihály-kápolna topográfiájához. — Données relatives à la topographie de la chapelle Saint Michel de Budavár. BpR 21. 1964. 389—392, 393. 2 ill.
- Gólya József*: Az országos műemléki felügyelőség 1962—1963. években befejezett munkái. Művéd 8. 1964. 65—73. 8 ill.
- Granasztói György*: Az alaprajzkutatás és feladatai Győr középkori történetével kapcsolatban. — Die Aufgaben der Grundrißforschung im Zusammenhang mit der Geschichte von Győr. Arrabona 6. 1964. 41—48, 48—49. 3 ill.
- Győrffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez (I. rész). — Данные к истории румын XIII. века и к началу румынского государства. Резюме. — Contributions à l'histoire des roumains au XIIe siècle et aux origines de l'état roumaine. Résumé. TörtSzele 7. 1964. 1—24, 24, 24—25.
- H. Gyürky Katalin*: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1957 und ihre wissenschaftlichen Ergebnisse. — Часовня святого Георгия в крепости Веспрем. Резюме. — ActaArchHung 15. 1963. 341—408, sep. 4. 22 t. 47 ill.
- H. Gyürky Katalin* vide: Bertalan Vilmosné
- Hazai György* vide: Fehér Géza
- Héjjné Détári Angela*: Mátyás király Fehérváron. Egy kiállítás margójára. Művészet 5. 1964:8. 6—9. 3 ill.
- Holl Imre*: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. — Die Probleme der Forschung der ungarischen mittelalterlichen Keramik. StudEthn 5. 1963. 65—84, 85—86. 18 ill.
- Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg 1963. 70 p. 1 t. A Göcseji Múzeum közleményei 23.
- Horler Miklós*: A műemlékvédelem elméleti kérdéseiről. — Über die theoretischen Fragen der Denkmalpflege. (Auszug.) ÉpKK 8. 1964. 265—290, 291—292. 19 ill.
- Horler Miklós*: Romok műemlékvédelmének módszerei. Művéd 8. 1964. 1—24. 22 ill.
- Horváth Béla* ifj.: A miskolci Ávas műemlékei. — Die Denkmäler des Miskolcer Ávasberges. Bp. Képzőművészeti Alap Kiadó 1964. 40 p. 26 t. Műemlékeink.
- Horváth Tibor Antal*: A munkácsi pénzverde bérleti szerződése (1624). — Contrat de bail de l'atelier de monnaie de Munkács (1624). NK 62/63. 1963/1964. 89—90, 113.
- Horváth Tibor Antal*: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542—1700 között. — Les fluctuations de la valeur du thaler en Hongrie depuis 1542 à 1700. NK 62/63. 1963/1964. 25—50, 110.
- Huszár Lajos*: Giskra pénzverése. — Le monnayage de Giskra. NK 62/63. 1963/1964. 51—58, 110—111.
- Huszár Lajos*: A horti XIII. századi rézpénzlelet. — Trouvaille de monnaie à Hort du XIIIe siècle. FA 16. 1964. 145—153, 154—155. 2 ill.
- Huszár Lajos*: Négy éremlelet Baranya megyéből. — Vier Münzfunde aus dem Komitat Baranya. PécsiMÉ 1963. 167—174, 175. 7 ill.
- Huszár Lajos* vide: László Gyula, Metzulescu Stelian
- Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Ford. Juhász László. A szöveget válogatta és a jegyzeteket írta Székely György. Bp.: Magyar Helikon 1962. 530 p.
- Kádár Zoltán*: Quelques observations sur la reconstitution de la couronne de l'empereur Constantin Monomaque. FA 16. 1864. 113—124. 7 ill.
- Kalmár János*: A keréklakatos puskáról. — Über das Radschloßgewehr. MiskolciMÉ 3. 1963. 63—67, 67—68. 3 ill.
- Karger M. K.*: Древний Киев. Tom I. Moszkva 1958. Rec. Ojtozi Eszter: Slavica 2. 1962. 285—288.
- Kiss Ákos*: Vármúzeumaink műemlékvédelmi kérdései. Múzközl 1964:3. 2—9.
- Kiss Attila*: A mohácsi késői középkori vaseszköz lelet. (Adatok a Kárpát-medencei középkori ekék szerkezetéhez.) — Der spätmittelalterliche Eisengerätfund von Mohács (Beiträge zu der Konstruktion der mittelalterlichen Pflüge im Karpathenbecken). PécsiMÉ 1963. 159—166, 166. 6 ill.
- Klaniczay Tibor*: A magyar reneszánsz kutatás újabb eredményei. MTA K I. 21. 1964. 235—265.
- Kőhegyi Mihály*: Középkori temető feltárása Szeremletemetőhegyen. NépKutFüz 1961:5. 31—44. 1 ill.
- Komáromy József*: A diósgyőri vár rondellájában 1958—59-ben végzett régészeti kutatás. MiskolciMÉ 3. 1963. 151—181. 11 ill.
- Koppány Tibor*: A Balaton-Felvidék románkori templomai. — Romanische Kirchen des Balaton-Oberlandes. VeszpmK 1. 1963. 81—113, 114. 55 ill.
- Sz. Koroknay Éva—Szentlélek Tihamér*: Szombathelyi reneszánsz kori kincslelet. VasiSzele 18. 1964. 249—254. 5 ill.
- Kovalovszky Júlia*: A dobozi és bashalmi Árpád-kori falu-ásatások. — Die Dorfausgrabungen von Doboz und Bashalom aus der Árpádenzeit. FA 16. 1964. 125—141, 142—143. 14 ill.
- Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957—62.). — Gli scavi archeologici eseguiti nella fortezza de Eger dal 1957. EgrimÉ 1. 1963. 119—137, 138—139. 74 ill.
- Kozák Károly*: A sajóládi háromszög alaprajzú temető-kápolna. — Kapelle mit dreieckigem Grundriß im Friedhof von Sajólad. MiskolciMÉ 3. 1963. 75—78, 78. 3 ill.
- Kozák Károly*: XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. — Kacheln mit Löwenfiguren aus dem XV. Jahrhundert in Transdanubien. VeszpmK 1. 1963. 143—149, 150. 9 ill.
- Kozák Károly* vide: Détsy Mihály
- A középkori élet*. Válogatta, az előszót és jegyzeteket írta Kulcsár Zsuzsanna. Bp.: Gondolat 1964. 279 p. 20 t.
- Krisztinkovich Béla*: Gótikus ereklyék az Árpád és Anjou korból. Vigilia 1964. 764—766.
- Kubinyi András*: Budafelnehvíz topográfiája és gazdasági fejlődése. — Topographie und wirtschaftliche Entwicklung von Budafelnehvíz. TanBpM 16. 1964. 85—170, 171—180.
- Kulcsár Péter*: Bonfini forrástanulmányok I. közlemény. — Очерки по источникам Бонфини (I.) — Études sur les sources de Bonfini (I.) ActaHistSzeged 12. 1963. 1—52.
- Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből (Pest legkorábbi említése). — Der Stiftungsbrief von Zselicszentjakab aus dem Jahre 1061 (Die früheste Erwähnung von „Pest“). TanBpM 16. 1964. 43—81, 82—83.
- László Gyula*: Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Bp. 1962. Rec. Huszár Lajos: NK 62/63. 1963/1964. 101.
- Lengyel A.*: A királyi (Győr) megye területi és társadalmi összetétele, szervezeti fejlődése. — Territoriale und soziale Zusammensetzung, organische Entwicklung des königlichen Komitates Győr. Arrabona 6. 1964. 19—38, 38—39. 1 ill.
- Lipták Pál—Farkas Gyula*: Anthropological Analysis of the Arpadian Age Population of Orosháza—Rákóczi-telep. Szeged 1962. Rec. Hanáková H.: ARoz 16. 1964. 467.
- Lócsy Erzsébet*: Középkori telekvizonyok a budai várnegyedben I. — Mittelalterliche Grundstückverhältnisse in der Bürgerstadt von Buda I. BpR 21. 1964. 191—206, 207—208. 12 ill.

- Lócsy Erzsébet—Kubinyi András: A Budapesti Történeti Múzeum 75 éve. II. A Középkori Osztály — Vármúzeum — története. TanBpM 16. 1964. 22—30. 1 ill.*
- Magirus Heinrich: Die Baugeschichte des Klosters Aloszella. Berlin 1962. Rec. Entz Géza: ActaHistArt Hung 10. 1964. 211—212.*
- Magyar Műemlékvédelem 1959—1960. Szerkesztő bizottság: Dercsényi Dezső, Gólya József, Entz Géza. Bp. Akadémiai Kiadó 1964. 270 p. 251 ill.*
- Makkai László: Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert. La Renaissance 27—46.*
- Marosi E. Beiträge zur Baugeschichte der St. Elisabeth Pfarrkirche von Kassa. — Некоторые проблемы истории строительства церкви святой Елизаветы в городе Кашша. ActaHistArtHung 10. 1964. 229—245, sep. 1.*
- Mátyás király kincsei. Kiállítás a székesfehérvári koronázás 500. évfordulója alkalmából. A kiállítást rendezte Héjjné Détári Angela. F. Petres Éva. Székesfehérvár: Múzeum 1964. 26 p. 11 t. István király múzeum közleményei, D sorozat 29.*
- Méri István: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. — Лошадиные черепа в селениях эпохи Арпадов. Резюме. — Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern. Auszug. ArchÉrt 91. 1964. 111—115, 115, 115, 1 ill.*
- Metzulescu Stelian: Un document heraldic. Glasul bisericii 18. 1960. Rec. Huszár Lajos: NK 62/63. 1963/1964. 101—102.*
- Mihalik Sándor: Problems concerning the Altar of Elizabeth, Queen of Hungary. — Алтарь королевы Эржебет. ActaHistArtHung 10. 1964. 247—298, sep. 1—2. 46 ill.*
- Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképének vizsgálata. A Fabricius ház története (kb 1350—1530-ig). SSz 18. 1964. 1—14. 5 ill.*
- Molnár József: Hamza bég dzsámija Érden. Művéd 8. 1964. 142—147. 8 ill.*
- Molnár József vide: Détsky Mihály*
- Nagy Emese: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései I. — Les questions techniques et l'organisation du travail de l'architecture de Buda et de Pest au moyen âge I. BpR 21. 1964. 133—187, 188—190. 89 ill.*
- Nagy Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. — Die Topographie der Wasserstadt zum Ausgang des 17. Jahrhunderts. TanBpM 16. 1964. 181—244, 245—249. 9 ill.*
- Nagy Lóránt: A Corpus Nummorum Slavoniae (CNS) tervezete. Az Érem 20. 1964. 27/28. 107—117.*
- Nemeskéri János vide: Acsády Gyula*
- Nováki Gyula—Vastagh Gábor: Középkori vasolvasztóhely feltárása Felsőkelecsényben. — Ausgrabung eines mittelalterlichen Eisenschmelzplatzes in Felsőkelecsény. MiskolciME 3. 1963. 55—60, 61. 4 t.*
- Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hg. v. Karl Mollay. Weimar 1959. Rec. Fallenbüchl Zoltán: Földr Közl 88. 1964. 278—279.*
- Opitz László: Értékes optikatörténeti lelet. — Ein wertvoller Fund zur Geschichte der Optik. BpR 21. 1964. 287—290, 291. 5 ill.*
- Pach Zsigmond Pál: Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert (Diskussionsbeitrag). La Renaissance 165—171.*
- Pamer Nóra—Ferenczy Károly: A tihanyújlaki templomról. Művéd 8. 1964. 77—80. 5 ill.*
- Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csataterén. — Новые исследования на поле мохачской битвы. — Neuere Ausgrabungen auf dem Schlachtfeld von Mohács. PécsiME 1962. 199—219, 220, 221. 15 ill.*
- Parádi Nándor vide: Polla B.*
- Perényi József: Zur Frage der „zweiten Leibeigenschaft“. (Diskussionsbeitrag.) La Renaissance 173—176.*
- Pleiner Radomir: Staré evropské kovářství. Stav metalografického vyzkumu. (Régi európai kovácsmesterség.*
- A metallográfiai kutatás állása.) Praha 1962. Rec. Heckenast Gusztáv: Sz 98. 1964. 576—578.*
- Polla B.: Stredoveká zaniknuté osada na Spiši (Zahržany). Bratislava 1962. Rec. Parádi Nándor: ArchÉrt 91. 1964. 148—149.*
- Prokopp Gyula: Kehr Vilmos 1841. évi rajza és tudósítása a zalavári várromról. MűvtÉrt 13. 1964. 230—232, 1 ill.*
- Radocsay Dénes: Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen II. — ActaHistArtHung 10. 1964. 57—68, sep. 2. 10 ill.*
- La Renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450—1650). Bp.: Akadémiai Kiadó 1963. 563 p. 15 ill. Studia Historica 53.*
- Reuter Camillo: Malomséd. Mit einer deutschen Zusammenfassung. PécsiME 1963. 143—145, 145.*
- Reuter Camillo: Újabb adat Pécs város középkori latin nevéhez. — Neuere Angabe zu dem mittelalterlichen lateinischen Namen der Stadt Pécs. PécsiME 1962. 195—198, 198.*
- Róza György: Budapest régi látképei. Alte Budapester Städtebilder. Rec. Seenger Ervin: ActaHistArtHung 10. 1964. 213—214.*
- Rozványiné Tombor Ilona: Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. Művéd 8. 1964. 156—158.*
- Rozványiné Tombor Ilona: A neszmélyi templom. Die Kirche von Neszmély. Művéd 1959/1960. 183—190, 190. 9 ill.*
- Sallay Marianne—Sedlmayr János: A soproni középkori zsinagóga. — Die mittelalterliche Synagoge von Sopron. Művéd 1959/1960. 191—204, 204—205.*
- G. Sándor Mária: A gesztesi vár építéstörténete. — Die Baugeschichte der Burg Gesztes. FA 16. 1964. 163—177, 178—179. 15 ill.*
- G. Sándor Mária: Régészeti kutatások Máraévárban (1960) — Archäologische Forschungen in Máraévár (In der Burg von Mára). MMűvéd 1959/1960. 117—127, 128. 15 ill.*
- Schlattner Jenő: A Rákóczi pénzek verdehelyének megállapítása közvetett úton (a címer és korona jellegzetes alakjai alapján). Az Érem 19. 1963:26. 79—90. 3 t.*
- Schramm Percy Ernst: Mutherich Florentine. Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. Ein Beitrag zur Herrscher Geschichte von Karl dem Großen bis Friedrich II. 768—1250. München 1962. Rec. Kovács Éva: ActaHistArtHung 10. 1964. 351—353.*
- Sedlmayr János—Sallay Marianne: Sopron, Fabricius ház Bp. Orsz. Műemléki Felügyelőség 1964. 7 p. 6 t. Helyreállított Műemlékeink 1.*
- Sedlmayr János—Sallay Marianne: Sopron. Szent György templom. Bp.: Orsz. Műemléki Felügyelőség 1964. 7 p. 4 t. Helyreállított Műemlékeink 2.*
- Sinkovics Imre: Le „servage héréditaires“ en Hongrie aux 16—17e siècles. La Renaissance 47—89.*
- Stier Miklós—Vida István: Zrínyi emlékek a Nemzeti Múzeumban (1964. márc. 14—1964. ápr. 5.). Sz 98. 1964. 608—610.*
- Sugár István: Az egri gyógyfürdő és fürdőkultúra története. ComHistMed 31. 1964. 41—82. 8 t.*
- Swiechowski Z.: Die Bedeutung Italiens für die romanische Architektur und Bauplastik in Polen. — Роль Италии в польской архитектуре и скульптуре романского стиля. ActaHistArtHung 10. 1964. 1—55, sep. 1. 86 ill.*
- Szabó Kálmán: Pénzértékviszonyok kecskeméti tanácsi jegyzőkönyvekből. — Monnaies et leurs valeurs figurant dans les actes du conseil municipal de Kecskemét. NK 62/63. 1963/1964. 91, 113.*
- Szakál Ernő: Adatok a „Pók kereszt“ új elhelyezésével kapcsolatban. SSz 18. 1964. 254—259. 8 ill.*
- Szamosközy István: Erdély története. Ford. Borzák István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Sinkovics István. Bp.: Helikon 1963. 387 p., ill.*
- Szántó Imre: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. — Eger zur Zeit des Rákóczi-Freiheitskampfes. Egri ME 1. 1963. 263—295. 296.*

- Szentlélek Tihomér* vide: *Éri István, Sz. Koroknay Éva*
Szűz Rezső: Várpalota látképei 1600–1908. Bp. 1963. 58 p.
 26 t.
- Szücs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17.
 Jahrhundert. La Renaissance 97–164.
- Takáts Vilmos* vide: *Éri István*
- Temesváry Ferenc*: Török tűzfegyverek Buda 1686. évi
 ostromából. — Türkische Feuerwaffen von der
 Belagerung Ofens im Jahre 1686. FA 16. 1964.
 211–217, 218. 6 ill.
- Tompos Ernő*: Arany éremlelet Sopronban, SSz 18. 1964.
 83–84. 2 ill.
- Tóth Sándor*: A veszprémi székesegyház középkori kő-
 faragványai. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismer-
 tetése.) I. — Die mittelalterlichen Werksteine der
 Kathedrale von Veszprém. VeszpmK 1. 1963. 115–
 138, 142. 26 ill.
- Troján Marian József*: Egy egri kőfaragójel és sziléziai
 vonatkozásai. — Ein Steinmetz Meisterzeichen aus
 Eger und seine Beziehungen zu Schlesien. — La
 marque d'un maître de pierre et ses rapports Silésiens.
 EgrIME 1. 1963. 205–208, 208, 209. 13 ill.
- R. Várkonyi Ágnes*: Az ismeretlen Vak Bottyán. TörtSzle
 7. 1964. 181–183.
- Walter Ilona*: Pusztuló középkori emlékek Zala megyében.
 Művéd 8. 1964. 74–76. 4 ill.
- Zolnay László*: István ifjabb király számadása 1264-ből.
 — Le Compte du jeune roi Étienne de l'année 1264.
 BpR 21. 1964. 79–111, 112–114. 2 ill.
- Zolnay László*: A középkori budavári Szent László és
 Szent Mihály kápolna. (Adatok a Nagyboldogasszony
 templom déli oldalkápolnáinak történetéhez.) — Les
 chapelles Saint Ladislas et Saint Michel de Budavár.
 (Données sur l'histoire des chapelles latérales de
 l'église Notre Dame de Buda.) BpR 21. 1964. 375–
 387, 388. 5 ill.
- Zoltay Endre*: A budai várnegyed területén a középkori
 útkutatások során előkerült vas anyag vizsgálata.
 — Untersuchung des im Bereich des Burgviertels
 von Buda im Verlauf der Erforschung des mittel-
 alterlichen Straßensystems zum Vorschein gekom-
 menen Eisenmaterials. BpR 21. 1964. 365–367, 368.
 9 ill.

Németh Endre

<i>Erdélyi István — Kádár Zoltán — Ojtozi Eszter</i> : A kazárok történetének első összefoglalása	85
<i>Szepessy Géza</i> : Egy 1802-ből származó térkép régészeti vonatkozásai	91
<i>Bóna István</i> : Beszámoló a milánói Lerici-Intézet 1964. évi nemzetközi régészeti-geofizikai tanfolyamáról	92
Külföldi hírek. <i>Kao Csi</i> : A kínai régészet újabb leletei	94

IRODALOM

<i>Szülágyi János</i> : Acta Archaeologica ASH. XIV. kötet	96
<i>Soproni Sándor</i> : Budapest Régiségei XX. kötet	98
<i>Vértes László</i> : Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon	99
<i>Kalicz Nándor</i> : I. Bognár-Kutzián, The Copper-Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
<i>Pataj Pál</i> : N. Kalicz, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien	103
<i>Gerő Győző</i> : Fekete L.—Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580	105
<i>Makkay János</i> : F. R. Allchin, Neolithic Cattle-Keeper of South India	105
<i>Oroszlán Zoltán</i> : Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 2. H. F. Mussche, Die profanen und militärischen Bauten	106
<i>Szülágyi János György</i> : A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos?	107
<i>Bóna István</i> : Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. 5—6. kötet	107
<i>Németh Endre</i> : Magyar régészeti irodalom 1964	109

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Т. Кеменцеи</i> : Расчленение пилинской культуры	3
<i>А. Мочи</i> : К вопросу реконструкции системы улиц в Саварии	27
<i>А. Тома</i> : Протопоп из Яниславице	37

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Веллер</i> : Сосуд из Аквинкума, украшенный отпечатком геммы с изображением Эскулапа и Гигиен	42
<i>Дь. Парраги</i> : Недавно открытые могилы на территории Газового завода в Обуде	46
<i>И. Гедат</i> : Надгробный камень короля Эндре I.	49
<i>К. Козак</i> : Фигурные изразцы замка XVII века в г. Эгере	52
<i>П. А. Ранпопорт</i> : Закарпатские средневековые замки	61

ОБОЗРЕНИЕ

<i>З. Орослан</i> : Балинт Кужински	66
<i>Дь. Ласло</i> : Об исследованиях в области уральской прародины. — Замечания относительно примечаний П. Хайду	68
<i>И. Холл</i> : Аспекты в разработке средневекового отдела венгерской археологической топографии	71
<i>И. Эрдели—Д. Наваан</i> : Результаты монголо-венгерской археологической экспедиции 1963 года	73
<i>И. Эрдели—З. Кадар—Э. Ойтози</i> : Новейшие исследования в области казарской истории	85
<i>Г. Сепеш</i> : Археологическое значение карты 1802 года	91
<i>И. Бона</i> : Отчет о Международном археолого-геофизическом курсе Миланского института Леричи, состоявшемся в 1964 году	92
Зарубежные новости. <i>Као Чи</i> : Новейшие находки китайской археологии	94

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Силади</i> : XIV-ый том Acta Archaeologica ASH	96
<i>Ш. Шопрони</i> : XX-ый том Budapest Régiségei	98
<i>Л. Вертеш</i> : Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon. (М. Габори, Верхний палеолит в Венгрии) ..	99
<i>Н. Калиц</i> : I. Bognár-Kutzián, The Copper-Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
<i>П. Патаи</i> : N. Kalicz, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien	103
<i>Дь. Герё</i> : Fekete L.—Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580	105
<i>Я. Маккау</i> : F. R. Allchin, Neolithic Cattle-Keeper of South India	105
<i>З. Орослан</i> : Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 2. H. F. Mussche, Die profanen und militärischen Bauten	106
<i>Дь. Я. Силади</i> : A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos?	107
<i>И. Бона</i> : Die Urnenfelder in Niedersachsen. 5—6-ой том	107
<i>Э. Немет</i> : Венгерская археологическая литература за 1964 год	109

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>T. Kemenczei</i> : Les périodes de la civilisation de Piliny	3
<i>A. Mócsy</i> : Contribution à la reconstitution du système routier de Savaria	27
<i>A. Thoma</i> : Le Lapon préhistorique de Janislawice	37

NOTES ET INFORMATIONS

<i>I. Welner</i> : Un vase orné de l'empreinte d'une gemme représentant Esculape et Hygie, trouvé à Aquincum	42
<i>Gy. Parragi</i> : Nouvelles tombes mises à découverte sur le territoire de la Fabrique de gaz d'Óbuda	46
<i>I. Gedai</i> : La pierre tombale du roi André I ^{er}	49
<i>K. Kozák</i> : Les carreaux de poêle figurés du XVII ^e siècle, trouvés dans le château-fort d'Eger	52
<i>P. A. Rappaport</i> : Châteaux-forts médiévaux de la Subcarpathie	61

CHRONIQUE

<i>Z. Oroszlán</i> : Bálint Kuzsinszky	66
<i>Gy. László</i> : Sur la recherche de la patrie d'origine dans l'Oural — Remarques relatives aux observations de Péter Hajdú	68
<i>I. Holl</i> : Les points de vues de l'élaboration de la partie médiévale de la topographie archéologique hongroise	71
<i>I. Erdélyi—D. Navaan</i> : Les résultats de l'expédition archéologique hungaro-mongole de 1963	73
<i>I. Erdélyi—Z. Káddár—E. Ojtozi</i> : Nouvelles recherches sur l'histoire des Khazars	85
<i>Gy. Szepessy</i> : Les rapports archéologiques d'une carte datant de 1802.	91
<i>I. Bóna</i> : Compte rendu du Cours international d'archéologie et de géophysique, organisé en 1964 par l'Institut Lerici de Milan	92
Nouvelles de l'étranger. <i>Kao Csi</i> : Les trouvailles récentes de l'archéologie chinoise	94

LIVRES

<i>J. Szilágyi</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XIV	96
<i>S. Soproni</i> : Budapest Régiségei (Les antiquités de Budapest) Tome XX.	98
<i>L. Vértés</i> : Gábori M., A késői paleolitikum Magyarországon (Le paléolithique supérieur en Hongrie)	99
<i>N. Kalicz</i> : I. Bognár-Kutzián, The Copper-Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya	99
<i>P. Patay</i> : N. Kalicz, Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien	103
<i>Gy. Gerő</i> : Fekete L. — Káldy Nagy Gy., Budai török számadáskönyvek 1550—1580 (Livres de comptes tures de Buda des années de 1550—1580)	105
<i>J. Makkay</i> : F. R. Allchin, Neolithic Cattle-Keeper of South-India	105
<i>Z. Oroszlán</i> : Monumenta Graeca et Romana II. Griechische Baukunst 2. H. F. Mussche, Die profane und militärische Bauten	106
<i>J. Gy. Szilágyi</i> : A. Greifenhagen, Ein Satyrspiel des Aischylos ?	107
<i>I. Bóna</i> : Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen. Tomes 5—6.	107
<i>E. Németh</i> : Littérature archéologique hongroise 1964	109

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1966 JAN 25

VOL. 92.

1965. 2. SZÁM

92. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓÍRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

91. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 40,— Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, B. BÓNIS ÉVA, HARMATTA JÁNOS, KOREK JÓZSEF, OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum). Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János:</i> Egy görögbetűs felirat Afganisztánból	125
<i>Balla Lajos:</i> Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihez (106–167)	141
<i>Zolnay László:</i> Pénzverők és ötvösök a románkori Esztergomban	148

KÖZLEMÉNYEK

<i>Patay Pál—Patay Árpád:</i> A nagyrévi kultúra leletei Diósdon	163
<i>Nováki Gyula:</i> A nagygyörbő-várhegyi korabronzkori erődített telep	168
<i>Kákósy László:</i> A Khargeh és a Dakhleh oázis régészeti emlékei	176
<i>Szilágyi János:</i> Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből I.	182
<i>Nagy Emese:</i> Az egervári vár építéstörténete	192
<i>Gerő Győző:</i> Az esztergom-vízivárosi Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámi	207

SZEMLE

<i>László Gyula:</i> Emlékezés Felvinczi Takács Zoltánra	217
<i>Mozsolics Amália:</i> Gerhard Bersu	217
<i>Erdélyi István:</i> Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSzK területén	218
<i>Szepessy Géza:</i> Adatok Esztergom városa helytörténetéhez	219
<i>Duma György:</i> Mázas kerámiák felületi elváltozásainak vizsgálata és a felületi szennyező rétegek eltávolítása ...	221
<i>Horváth Tibor:</i> Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1964. évi működéséről ..	227
<i>Soproni Sándor:</i> A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti tevékenysége az 1964. évben	228
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1964.</i>	229

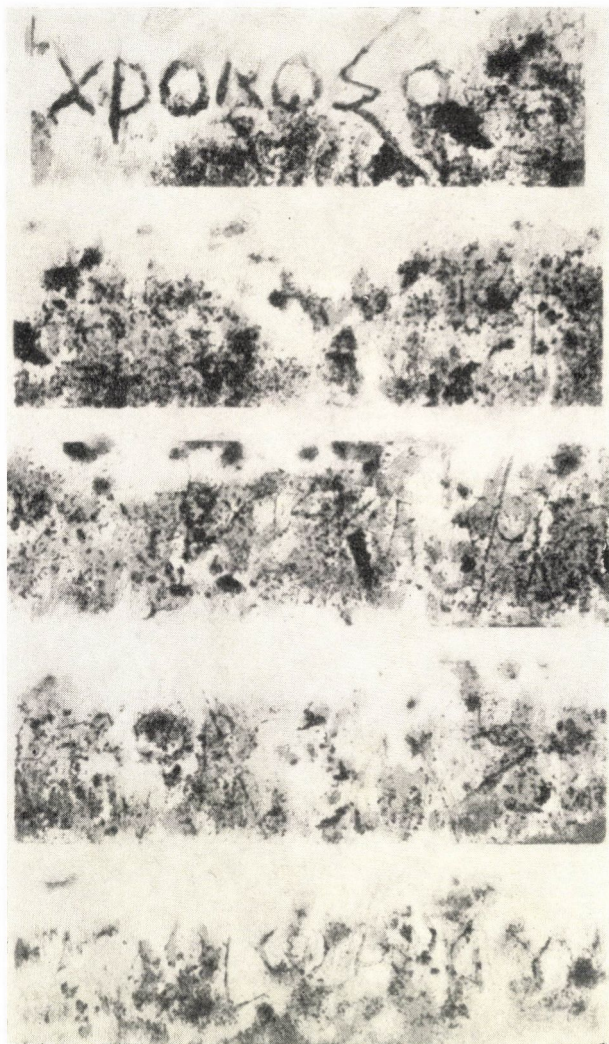

EGY GÖRÖGBETŰS FELIRAT AFGANISZTÁNBÓL

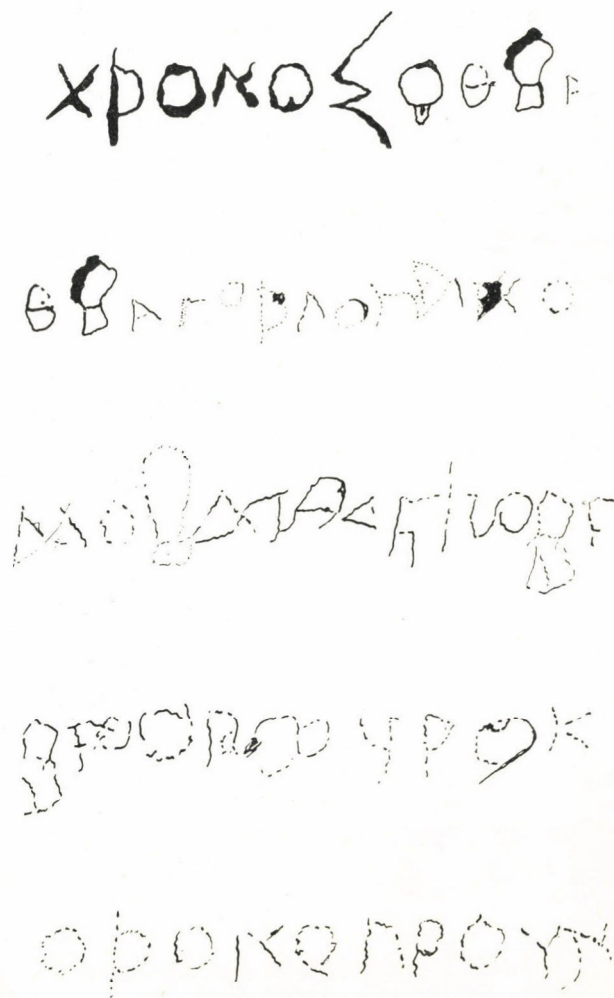
I

A Surkh Kotal-i ásatások során előkerült egy befejezetlen felirat, amelynek csak 1. sorát karcolta be a kőfaragó, s csak az első hat vagy hét betűjét véste be véglegesen. A feliratot először R. Curiel

ismertette,¹ majd első öt betűjében W. B. Henning a *XDONO* = saka *kṣuṇa*- 'regnal year, reign' szót ismerte fel.² A felirat további kibetűzését és megfejtését lehetetlenné tette az a körülmény, hogy

1. kép. A Surkh-Kotal-i befejezetlen felirat
Рис. 1. Незаконченная надпись из Сурх-Котала
Fig. 1. L'inscription inachevée de Surkh-Kotal

2. kép. A Surkh-Kotal-i befejezetlen felirat autográfiája
Рис. 2. Автография незаконченной надписи из Сурх-Котала
Fig. 2. Autographie de l'inscription inachevée de Surkh-Kotal

¹ Inscriptions de Surkh Kotal. JA 242 (1954) 189—.

² Surkh Kotal. BSOAS 18 (1956) 367.

a Curieltől közzétett fényképén csak az első, véglegesen bevésített betűk voltak olvashatók, s a bekarcolt betűkről Curieltől készített autográfia nem látszott megbízhatónak. Lényegesen kedvezőbbé váltak azonban a felirat tanulmányozásának lehetőségei azáltal, hogy A. Maricq közzétette a tőle készített pacsolat kitűnő fényképét.³ Maricq azt is felismerte, hogy a *XPONO* szó után évszámadat következik, s így a felirat első kilenc betűjét következőképpen olvasta és értelmezte: *XPONO SOE M* [„an 285, mois. . .”].⁴ Ez a meglepő keltezés a feliratot különösen fontossá és érdekessé teszi a kusánok története szempontjából. Így bármennyire kilátástalannak tűnik is első pillantásra a bekarcolt rész kibetűzése, a felirat történeti jelentősége megköveteli, hogy e feladat megoldását megkíséreljük.

Az első hat betű olvasata nem lehet kétséges: *XPONO Σ*. A hetedik betűt Maricq *O*-nak olvasta, azonban ennek alakja némileg különbözik az előbbi két *O*-tól. Míg azok kissé oválisak, ez kisebb alakú és formája a kört jobban megközelíti. Ezenkívül alul középtől rövid vonal indul ki belőle. Mindez valószínűvé teszi, hogy nem *O*-val, hanem goppával van dolgunk. Helyes olvasata tehát *Q* lesz. A következő betű Maricq szerint *E*. Ennek az olvasatnak ellene szól azonban az a körülmény, hogy a betű külső körvonala szemmel láthatólag zárt ovális alakot, amelyet középtől vízszintes vonás oszt két részre. Aligha lehet kétséges tehát, hogy *E* helyett *Θ*-t kell olvasnunk. A *XPONO* 'uralkodási év, éra-év' után álló számadat így nem *SOE* = 275, hanem *ΣΘΘ* = 299 lesz. Hogy a goppa a baktriai görög ABC-ben előfordul, azon nem kell meglepődnünk. A számjegyként használt betűk rendszerint akkor is használatban maradnak, ha egyébként az írásban már nem alkalmazzák őket. A 200 számjegyként használt sigma alakja is sokkal korábbi formát őriz e feliratban, amennyiben ez a négy vonásból álló változata csak Kujula Kadphisesig volt használatban.⁵

A következő betűt Maricq valószínűleg attól a feltevéstől vezettetve, hogy az évszám után a *MAO* 'hónap' szónak kell következnie a keltezésben, *M*-nek olvasta. A fényképen azonban elég világosan *B* olvasható, amelytől jobbra még egy betű függőleges szára vehető ki az 1. fényképsávon. (Maricq ugyanis a hosszú feliratsort 5 fényképsávra osztva közli, sajnos azonban nem jelöli meg, hogy az egyes fényképsávok hol csatlakoznak egymáshoz.)

A 2. fényképsáv elején *ΘB* olvasható. Mivel a betűk alakja pontosan egyezik az 1. fényképsáv végén látható betűkével, itt a két fényképsáv nyilvánvalóan átfedi egymást. A *B* után szabad szemmel is kivehető egy kisalakú *A*, amelynek alsó része egy vonalba esik a *B* alsó részével. Az *A*-tól jobbra nagyítóval nézve kissé magasabb síkban, mint az *A*, egy *Γ* és egy *O* vehető ki igen halványan. Az *O* után, ott ahol a kőben egy lyuk van, mintha egy halvány *D* körvonalai rajzolódna ki a nagyító alatt, ettől jobbra pedig két, felül érintkező ferde vonal, azaz valószínűleg egy *A*, azután ismét egy halvány *O* figyelhető meg. Most egy szabad szemmel is kivehető *N* következik, majd egy nagyítóval is csak halványan látható, alul nyitott háromszögre emlékeztető bekarcolás — valószínűleg egy *A*, amelynek jobboldali szárán egy eléggé erős függőleges bekarcolás halad keresztül. Ezután eléggé világosan egy *N* vehető ki, amelynek baloldali felső sarkát egy lyuk foglalja el a kőben. Az *N*-től jobbra egy hosszú függőleges bekarcolás látható, ez nyilvánvalóan

nem írásjel, azután pedig elég világosan egy *O* körvonalai vehető ki. A 2. fényképsáv olvasata tehát a következő lehetne: *ΘB A Γ O D A O N A N O*. Ebben pedig azonnal a kusán királyok *BAΓO* és *DAONANO* címeit ismerhetjük fel. Az eddigiek alapján így azt állapíthatjuk meg, hogy feliratunkban az évszám után nem egy pontosabb keltezés (hónap, nap), hanem mindjárt egy királyi titulúra következett.

A 3. fényképsáv elején elég jól kivehető egy *D* kissé szögletesen bekarcolt alakja. Ezután két, egymást felül keresztező ferde vonal látható, amelyet leginkább egy hevenyészve bekarcolt *A*-nak értelmezhetnénk. Ettől jobbra egy jól kivehető *O* következik, majd szintén eléggé világosan egy *B* olvasható, amelynek felső része aránytalanul nagyobb az alsónál. Ezután egy kissé ívelő, függőleges nagy bekarcolás figyelhető meg — nyilvánvalóan nem írásjel —, majd eléggé szabályos alakú *A*-t láthatunk, amelynek két felső szára kissé keresztbe egymást. Az *A* alsó keresztvonalát jelző bekarcolás jobb oldali felső szárát keresztezve egy másik betűbe megy át, amely egy ferdére sikerült *Z*-nek tekinthető. A *Z* alsó szára ismét egybe van karcolva a következő betűvel, amely egy meglehetősen szabálytalan alakú oválisnak néz ki, középen vízszintes bekarcolással. Az egész bekarcolás talán többszöri próbálkozás eredményeképpen jött létre, jelen formájában *Θ*-nak vagy *O*-nak értelmezhető. Ezután egy ferdén álló, kis alakú háromszög látható — nyilvánvalóan egy *A*. A *A*-tól jobbra egy eléggé szabályos *H*-t figyelhetünk meg, amelynek alsó része sokkal lejjebb nyúlik, mint az előtte álló *A*. Most még egy hasonló alakú, azonban valamivel nagyobb és feljebb elhelyezett betű következik, amelynek a középső keresztvonalát jelző bekarcolás az előző betű felső végéből indul ki. Egy hosszú, ferde, erős bekarcolás — nyilvánvalóan nem írásjel — látható ismét, amelytől jobbra világos *O* olvasható. Az *O* után nagy alakú *B* következik, ennek alsó része jóval nagyobb, mint a felső és mélyen a többi betűk alsó vonala alá nyúlik. A fényképsáv szélén még egy betű függőleges szára vehető ki. A 3. fényképsáv olvasata így a következőképpen alakul: *DAOB A Z O A H H O B*. Ebből a *DAO* szót és a *BAZO A H H O* nevet kapjuk. Az előbbi a 2. fényképsáv *DAONANO* szavával együtt a kusán királyok jólismert *DAONANO DAO* 'királyok királya' címét adja, a *BAZO A H H O* alak pedig Vāsudeva kusán uralkodó nevével azonosítható, amely a pénzekben *BAZO A H O* alakban szerepel. A feliratunkon olvasható forma e névalak orthográfiai változatának fogható fel, vagy pedig — figyelembe véve a bekarcolás provizórikus jellegét — egyszerűen a kőfaragó hibájának tekinthetjük, amelyet a végleges bevésésnél nyilvánvalóan helyesbített volna.

A 4. fényképsáv kezdetén ismét ugyanazt a *B* betűt láthatjuk, mint a 3. végén, itt tehát megint átfedéssel állunk szemben. A *B* után egy függőleges, s egy annak a tetjét derékszögben keresztező vízszintes bekarcolás figyelhető meg, amelyet legkönnyebben *Γ*-nek, esetleg hevenyészve bekarcolt *A*-nak értelmezhetnénk. Ez után egy kisebb s egy nagyobb alakú *O*-t olvashatunk, majd egy *P*-hoz igen közelálló *Π* következik, amelyet egy hosszú ferde bekarcolás (nem írásjel!) keresztez. Ez az írásjel abban különbözik az *P*-től, hogy jobboldali része fordított *S*-hez hasonlóan ívelt, s abban tér el a *Π* szokásos formájától, hogy jobboldali ívelt része nem szögletesen kapcsolódik felső vízszintes vonalához, s hogy alul a szokottnál jobban megközelíti a baloldali függőleges szárát. Ez az eltérés a szabályos alaktól bizonyára a hevenyészett bekarcolás következménye. A *Π*-től jobbra egy fekvő nem teljesen zárt és középen függőleges bekarcolással ketté osztott ovális látható. Hasonló, csak álló ovális volt a 3. fényképsávban a *BAZO A H H O* névalakban megfigyelhető. Miként ott, valószínűleg itt is többszöri próbálkozással bekarcolt *O*-val esetleg *Ω*-val van dolgunk. Ezután egy kissé hevenyészve bekarcolt *Y* olvasható — bal-

³ La grande inscription de Kaniska et Pétéo-tokharien. JA 246 (1958) III. t.

⁴ JA 246 (1958) 416. A 285 évszám A. Maricqnál

nyilvánvalóan elírás 275 helyett.

⁵ Ld. van Lohuizen-de Leeuw, J. H., The „Scythian” Period. (Leiden 1949) 378.

oldali ferde szára nem éri el egészen jobboldali függőleges szárát —, majd egy *P* körvonalaí rajzolódni ki igen halványan, szinte inkább csak sejtethők, egy ferde bekarcolás (nem írásjel!) halad rajta keresztül. Ettől jobbra egy *O* olvasható, amelynek alsó részét egy ferde, erős bekarcolás érinti. Az *O*-hoz jobbról még egy oválisan ívelő vonal csatlakozik, talán az *O* bekarcolására tett többszöri próbálkozás eredménye. A fényképsáv szélén nagytólvalól kivethető még egy vékonyan bekarcolt *K*, amelynek jobb oldali ferde szárai körül a *kő* kitöredezett. A 4. fényképsávot ezek szerint a következőképpen olvashatjuk: *ΒΓ/ΑΟΟΠΟ/ΩΥΡ'Ρ'ΟΚ*. Az olvasatból önálló szóként különíthető el a *ΒΓ/ΑΟΟΠΟ/ΩΥΡΟ* alak, amelyet a Nokonzoko-feliratban előforduló *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* címmel azonosíthatunk. Feliratunk kissé eltérő alakja valószínűleg úgy jött létre, hogy a kőfaragó a bekarcolásnál kifejtette a *B* után az *A* betűt, majd leírva a *BΓΟ* szót észrevette a tévedést, de nem tartotta szükségesnek újra karcolni a betűket, hanem még egy *O*-t írt a *BΓΟ* alakhoz hozzá, hogy a bevéssnél meglegyen a *ΒΑΓΟ* alakhoz szükséges 4 betűhely. A szó helyes olvasata tehát a következő lesz: *B<A>ΓΟ{O}ΠΟΥΡ'Ρ'ΟΚ*.

Az 5. fényképsáv elején ismét kisebb átfedés figyelhető meg: jól láthatók a 4. fényképsáv végén olvasható *K* jobb oldali ferde szárai. Ezt egy halványan bekarcolt *O* követi, majd egy elég nagy alakú *P* rajzolódik ki. Ettől jobbra 3 világosan olvasható betű: *ΟΝΟ* helyezkedik el. Most egy *A* következik, amelynek két szárát alul egy hosszú ferde bekarcolás keresztezi — nyilvánvalóan nem tartozik a betűhöz. Ezután egy kissé ferdén álló *P* vehető ki, körülötte több ponton kitöredezett a *kő*. A fényképsáv utolsó három betűje világosan olvasható: *ΟΥΝ*. Az *N* két szára között alul a *kőben* egy lyuk figyelhető meg. Az 5. fényképsáv olvasata tehát a következő: *ΚΟΠΟΝΟ ΑΡΟΥΝ*. Ebből a *ΚΟΠΟΝΟ* alakot minden nehézség nélkül azonosíthatjuk a kusán pénzekről ismert *ΚΟΠΑΝΟ* szóval, amely a késői kusán érmeiken *ΚΟΠΟΝΟ* alakban szerepel, akárcsak feliratunkon.⁶

Az egész feliratnak tehát következő olvasását adhatjuk a Maricqtól közzétett fényképek beosztásának megfelelően:

ΧΡΟΝΟ Σ'Θ Θ ΒΑΓΟ ΡΑΟ'Ν'Α'ΝΟ
ΒΑΟ ΒΑΖΟΛΗ{Η}ΟΒ
Β<Α>ΓΟ{Ο}ΠΟΥΡ'Ρ'ΟΚ
ΚΟΠΟΝΟ ΑΡΟΥΝ

Kiküszöbölve már most az átfedéseket a következő szöveget kapjuk: *ΧΡΟΝΟ Σ'Θ ΒΑΓΟ ΡΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ ΒΑΖΟΛΗ{Η}Ο Β<Α>ΓΟ{Ο}ΠΟΥΡΟ ΚΟΠΟΝΟ ΑΡΟΥΝ*.

II

Nyelvi szempontból feliratunk egy szó kivételével könnyen értelmezhető: „A 299 év(ben). A fenséges királyok királya Vāsudeva, az istenfia, a Kušāna . . .”. Figyelmen kívül hagyva egyelőre az azonosítatlan *ΑΡΟΥΝ* szót, megállapíthatjuk, hogy a felirat bekarcolt 1. sora a keltezést és Vāsudeva kusán király teljes titulátúráját tartalmazza. Vāsudeva indiai feliratokon a *mahārāja rājātīrāja*, a *deva-*

putra és a *śāhi* címeket viseli.⁷ Ezek közül a *śāhi* valószínűleg a kusán uralkodók saját kusánnyelvi címe, amely — amennyiben egyáltalán előfordul — mindig a név előtt jelenik meg ragozatlan formában, míg a titulátúra többi eleme genitívusban áll.⁸ Ezt tehát a kusán királyok baktriai és indiai titulátúrájának összevetésénél figyelmen kívül kell hagynunk. A többi cím közül a *rājātīrāja* nyilvánvalóan a *ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ*, a *devaputra* pedig a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* megfelelője. Mint láthatjuk, nincs megfelelője az indiai titulátúrában a baktriai *ΒΑΓΟ*-nak, a baktriában pedig az indiai *mahārāja*-nak. Hogy a feliratunkban szereplő kusán uralkodói titulátúra Baktriában régibb múltra tekint vissza, s valamennyi eleme stereotíp jellegű, azt bizonyítja az, hogy minden alkotórészt megtaláljuk a baktriai írásbeliség korábbi emlékein. Így a *ΒΑΓΟ ΒΑΟ* és a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* címek előfordulnak már a Kaniska éra 31. évébe keltezett Nokonzoko-feliraton, *ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ* pedig állandó alkotó eleme a kušāna érmefeliratoknak.

Mint ismeretes, a kušāna királyi titulátúra eredete meglehetősen bonyolult probléma. A régebbi, Lüderstől megalapozott elgondolással szemben, amely szerint a kušāna királyok, különösen pedig II. Kaniska titulátúrája az Ārā-i feliraton a világuralom igényét tükrözi és a sajátos kušāna uralkodói cím mellett a kínai, indiai és római uralkodó méltóságnévét tartalmazza,⁹ újabban Maricq azt az elméletet fejtette ki, hogy a kušāna uralkodói titulátúra leglényegesebb elemei párthus eredetűek, s hogy a kušāna királyok baktriai és indiai titulátúrája pontosan fedi egymást.¹⁰ Nézete szerint ugyanis a párthus, kušāna és ind címek a következőképpen felelnek meg egymásnak: βασιλεύς = *ΒΑΟ* = *mahārāja*, βασιλεὺς βασιλέων = *ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ* = *mahārāja rājātīrāja*, Θεοπάτωρ = *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* = *devaputra*, s az utóbbi kettő a párthusoktól való átvétel.

Ennek az elgondolásnak azonban számos nehézsége van. Elsősorban is az indiai feliratok titulátúrája, mint láttuk, nem felel meg pontosan a baktriai nyelvemlékeken használatnak. De eltekintve a *ΒΑΓΟ* és a *śāhi* címek megfelelőinek kölcsönös hiányától, nem egyezik pontosan a *ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ* és a *mahārāja rājātīrāja* cím sem egymással. Igaz ugyan, hogy a baktriai *ΒΑΓΟ ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* titulátúrának Indiában rendszerint *mahārāja rājātīrāja devaputra* felel meg, azonban ebből épp oly kevésbé lehet azt a következtetést levonni, hogy a *ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ* címnek *mahārāja rājātīrāja* a fordítása, mint azt, hogy a *mahārāja* méltóságnév a *ΒΑΓΟ* megfelelője. Maricq szerint a *mahārāja* cím önmagában a baktriai *ΒΑΟ* szót adja vissza, azt várhatnánk tehát, hogy az indiai *mahārāja rājātīrāja* titulátúrának megfelelően Baktriában *ΒΑΟ ΒΑΟΝΑΝΟ ΒΑΟ* kifejezést talál-

⁶ Ld. R. Göbl a következő munkában: *Altheim, Fr. — Stiehl, R., Finanzgeschichte der Spätantike*. (Frankfurt am Main 1957) 250.

⁷ Ld. Maricq összeállítását: JA 246 (1958) 392—.

⁸ Maricq, A., JA 246 (1958) 383.

⁹ Lüders, H., *Philologica Indica*. (Göttingen 1940) 233—.

¹⁰ JA, 246 (1958) 372—.

junk. Ez azonban sohasem fordul, s nem is fordulhat elő, s éppen ez a körülmény bizonyítja világosan azt, hogy a *mahārāja* sajátosan indiai uralkodói cím. A baktriaiban ugyanis a *DAO* cím olyan királyt jelöl, aki felett a *DAONANO DAO* uralkodik. Következésképpen a *DAO DAONANO DAO* titulátúra tiszta értelmetlenség lenne. Indiában azonban a *mahārāja* már önmagában is olyan uralkodó címe, aki több kisebb király, *rāja* felett uralkodik, s így mint hasonló jelentésű méltoságnév megállhat a *rājātirāja* mellett. Hogy a *mahārāja* szó olykor nemcsak a *βασιλεὺς μέγας*, hanem az egyszerű *βασιλεὺς* cím visszaadására is szolgál, annak nyilván az a magyarázata, hogy az illető *βασιλεὺς* (Demetrios) hatalmi helyzete Indiában vagy indiai fogalmak szerint egy *mahārāja*-énak felelt meg.

Mindebből világos, hogy a *mahārāja* szó a greko-ind, saka és kušāna királyok titulátúrájában mindig sajátos ind viszonyokat vagy szemléletet tükröz, s így használata egy Indiára vonatkozó politikai vagy hatalmi igényt juttat kifejezésre. Ugyanakkor a hasonló jelentésű *rājātirāja* cím használata a *mahārāja* mellett kétségtelenül arra mutat, hogy az előbbi egy idegen kifejezés, a görög *βασιλεὺς βασιλέων* vagy a saka *ṣāhānu ṣāhi* vagy a baktriai *DAONANO DAO* tükörszava. Minthogy a párthusoknál a *βασιλεὺς βασιλέων* = *MLKYN MLK'* cím jóval korábban fordul elő, ebben az esetben elfogadhatjuk azt a feltevést, hogy az idézett saka, baktriai, indiai címek forrása a párthus királyok titulátúrája volt.

Az uralkodói titulátúrák eredetének, kialakulásának és fejlődésének kérdése azonban nem csupán nyelvtörténeti probléma, hanem szorosan összefügg a politikai és hatalmi ideológia alakulásával is, sőt éppen ez a tényező az, amely a folyamat nyelvtörténeti oldalát meghatározza. Így nem kételkedhetünk abban, hogy a párthus uralkodók *βασιλεὺς βασιλέων* címének felvétele Moa részéről nem véletlenül történt, hanem nagyfontosságú politikai lépés volt. Az indoskytha király ezzel nyilvánvalóan azt akarta nemzetközi viszonylatban is kifejezésre juttatni, hogy a párthus uralkodókkal egyenrangú hatalomnak tartja magát. A történeti körülmények vizsgálata azt is valószínűvé teszi, hogy ez a lépés Moa részéről éppen úgy a párthus politikai függőség lerázását jelentette, akárcsak Tigranes, Armenia királya esetében, mint ezt már St. Konow világosan látta.¹¹

Ha azonban ez így van, akkor egy csapásra valószínűtlenné válik az a feltevés, hogy a kušāna *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* = *devaputra* cím a párthus *Θεοπάτωρ* átvétele lenne. Nézzük meg ugyanis egy kissé közelebbről ennek az elgondolásnak a történeti és nyelvészeti feltételeit. A *Θεοπάτωρ* címet a parthus uralkodók közül III. Phraates használja utoljára

(i. e. 69–57), a kušānáknál pedig Kujūla Kadphises veszi fel először a *devaputra* címet, és pedig aránylag későn: a régibb saka éra 136. évébe keltezett taxilai feliraton és egy késői kibocsátású érmesorozatán fordul csak elő. A régibb saka éra 136. éve számításunk szerint (ld. alább) i. u. 70/71-nek felel meg, a párthus *Θεοπάτωρ* cím utolsó használata és a kušāna *devaputra* méltoságnév feltűnése között tehát több mint egy és egy negyedszázad időbeli távolság van. A párthus cím Kujūla Kadphises korában nyilvánvalóan már nem is volt használatban, politikai aktualitása pedig semmiképpen sem lehetett, úgyhogy történeti szempontból még csak gondolni sem lehet arra, hogy a kušāna királyi titulátúra *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* = *devaputra* elemének forrása lehetett volna.

Ezenkívül azonban igen kérdésesnek látszik az is, hogy a görög *Θεοπάτωρ*-nak megfelelő párthus *baypuhr* valaha is szerepelt volna a párthus királyok párthus nyelvű titulátúrájában. A párthus királyoknak legalábbis három nyelvű titulátúrája volt: görög, babiloni és párthus (aramaeus). Ezek közül legjobban ismerjük a görög titulátúrát, elég jól a babilonit, s csak kevés adatunk van a párthusra.¹² Annyit mindenesetre a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló adatokból is megállapíthatunk, hogy a párthus uralkodóknak e három különböző nyelvben használt titulátúrája épp oly kevésbé fedte pontosan egymást, mint a kušāna királyok baktriai és indiai titulátúrája. Mindaddig tehát, amíg a *baypuhr* szó nem kerül elő a párthus uralkodók párthus nyelvű titulátúrájában, teljességgel bizonyíthatatlannak kell tartanunk azt a feltevést, hogy a kušāna *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* a párthus *baypuhr* átvétele lehetne.

A párthusból való átvétel ellen szól a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* szó hangalakja is. Ha ugyanis e szó a párthus *baypuhr* alak átvétele volna, akkor *ΒΑΓΠΟΥΡΟ* alakban kellene a baktriaiban jelentkeznie. Az a tény azonban, hogy a szó *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* alakban szerepel a feliratokon, egyrészt világosan bizonyítja azt, hogy magában a baktriaiban létrejött összetétel, másrészt pedig hangalakja azt is elárulja, hogy ez az összetétel nem tekint hosszabb múltra vissza. A tőszavakban és a régibb összetételekben a két magánhangzó közötti *-p*-nek a baktriaiban *-B-* a folytatása (ld. pl. a Nokonzoko-feliraton *NOBIXTO* <*ni-pišta-), ha tehát a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* szóban *-II-*t találunk, ez annak a jele, hogy az összetétel csak nemrégien keletkezett.

Mindezek alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a kušāna uralkodók baktriai *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* ill. ind *devaputra* címe nem a párthus királyok titulátúrájából származik. A királyi titulátúrák kialakulásának történeti feltételeit figyelembe véve azt is fel kell tennünk, hogy e cím felvétele Kujūla

¹¹ Konow, St., Corpus Inscriptionum Indicarum. Vol. II. Part I. Kharoshthi Inscriptions with the exception of those of Aśoka. (Calcutta 1929) XXX–XXXI.

¹² Az 1760. sz. nisai ostrakonon: 'ršk MLK' [Дьяконова, И. М.—Лившиц, В. А., Документы из Нисы I в. до н. э. (Москва 1960). 113], a susai Xvāsay-feliraton: 'rtbnw MLKYN MLK' [Henning, W. B., AM NS 2 (1952) 176].

Kadphises részéről valamilyen konkrét történeti eseménnyel vagy uralkodásának általános történeti helyzetével áll kapcsolatban. Ha Kujüla Kadphises korának történeti viszonyait közelebbről megvizsgáljuk, valóban nem is nehéz megtalálnunk azt a tényezőt, amely a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* címnek a kusāna királyi titulátúrába való beillesztéséhez vezetett.

Azok a szórványos történeti adatok, elsősorban a kínai források szűkszavú tudósításai, amelyek a kusānák i. u. I. századi történetére vonatkozólag rendelkezésünkre állanak, arról tanúskodnak, hogy ebben a korban már létrejöttek az első kapcsolatok az újonnan alakult Kusāna Birodalom és Kína között. Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt a homályos tudósítást, amely szerint az első buddhista művek i. e. 2-ben a yüe-chüktől kerültek el Kínába,¹³ akkor sem mellőzhetjük teljesen azt a buddhista hagyományt, amely szerint a buddhizmus bevezetése Kínába Ming-ti császár uralkodása alatt, az i. u. 64–67 években történt.¹⁴ Ha e hagyomány, amely szerint Ming-tinek álmában megjelent Buddha alakja, világosan magán viseli is a vallásos legenda jellegét, s hitelesnek már csak azért sem tekinthető, mert buddhista közösségek már korábban kimutathatók Kínában, de mindenestre az az eleme, hogy Ming-ti ekkor megbízottat küldött Indiába, azaz a Kusāna Birodalomba, a buddhizmus közelebbi megismerésére, jól megfelelhet a valóságnak, mert magának a császárnak a testvére pártfogója volt a kínai buddhista közösségeknek.

Másrészt az újonnan kialakult Kusāna Birodalom részéről szintén nagy érdeklődés nyilvánult meg a Han-Birodalom iránt. Ennek alapja főleg a „selyem-út”-on Kínával lebonyolított kereskedelem volt, amely fontos tényezőt jelentett a Kusāna Birodalom gazdasági életében. Így jól érthető, hogy Kujüla Kadphises igyekezett Kínával barátságos kapcsolatokat kiépíteni, s a nyolevanas évek vége felé támogatást nyújtott a Kelet-Turkesztánban harcoló kínai helytartónak, majd röviddel ezután követtséget küldött Kínába, hogy egy kínai hercegnőt kérjen feleségül a maga számára. Ha ez a követtség a kelet-turkesztáni kínai helytartó, Pan Ch'ao szűklátókörű presztizs-politikája következtében meg is hiúsult, sőt fegyveres összeütközésre is sor került a yüe-chük és a kínaiak között, a békés kapcsolatok hamarosan tovább folytatódtak, s 89 és 105 között már ismét érkezett követtség Indiából, a Kusāna Birodalomból Kínába.¹⁵

A Kusāna Birodalom és Kína vázolt történeti kapcsolatainak keretébe jól beleilleszthető a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* 'istenfia' cím felvétele is a kusāna ural-

kodó részéről. Ming-ti császár legendája annyit mindenestre bizonyít, hogy ebben az időben, a hatvanas évek közepe táján szorosabb kapcsolatok létesültek Kína és a Kusāna Birodalom keretébe tartozó buddhista területek között. Ekkor tehát Kujüla Kadphises is pontosan tájékozódhatott már a Han-Birodalom súlya és jelentősége felől. Az a körülmény, hogy a nyolevanas évek vége felé már házassági kapcsolatok kiépítésére gondolt a Han-dinasztiával, jól mutatja, hogy egyenrangúnak tekintette magát a kínai császárral. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy a kínai császár *t'ien-tsi* 'Ég fia' címének megfelelő *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* címet, amely ezt az egyenrangúsági igényt világosan kifejezésre juttatta, ez előtt az időpont előtt kellett felvennie. Fentebb már utaltunk arra, hogy Kujüla Kadphises titulátúrájában a *devaputra* cím már a régibb saka éra 136. évébe (= i. u. 70/71) keltezett taxilai feliraton megjelenik. Ez jól alátámasztja következtetésünket, s egyben azt is valószínűvé teszi, hogy a *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* = *devaputra* cím felvétele éppen a hatvanas évek közepére esik, tehát arra az időre, amelyre Ming-ti császár legendája alapján is a Kusāna Birodalom és Kína közötti első közvetlen kapcsolatokat tehetjük.

A kínai *t'ien-tsi* 'Ég fia' cím baktriai *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* fordítása több nyelvtörténeti problémát vet fel. Ami elsősorban a két szó közötti jelentéskülönbséget ('Ég fia' — 'Isten fia') illeti, ez csak látszólagos. A kínai császári címben ugyanis az 'Ég' az 'Ég isten'-t képviseli, aki a császári kultusz középpontjában állott.¹⁶ Mivel az irániaknál ennek pontos megfelelője nem volt, az általános 'isten' jelentésű *βαιο*, *bay* szóval helyettesítették. Hogy a baktriai *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* szót nemcsak egyszerűen 'Isten fia' jelentésű címként használták, hanem az egyszersmind magát a kínai császárt is jelölhette, azt nagyon valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a szogd „Régi levelek”-ben a baktriai címnek pontosan megfelelő szogd *bgpwr* szó éppen a 'kínai császár' jelentésben fordul elő. Mivel a szogd „Régi levelek” valószínűleg i. u. 196-ban íródtak,¹⁷ a szogd adatot csak egy és negyed század választja el a Kusāna uralkodók 'Isten fia' címének első előfordulásától. Hogy a szogdban mikor jelenik meg ez a kínai császárt jelölő kifejezés, közvetlen adatok hiányában egyelőre nehéz lenne pontosan meghatározni, az azonban kétségtelen, hogy előfordulása a szogd „Régi levelek”-ben még abba az időkeretbe esik, amelyben a megfelelő *ΒΑΓΟΠΟΥΡΟ* címet a Kusāna uralkodók titulátúrájukban használták.

Mint a kutatás már régebben felismerte, a *bgpwr* szó nem lehet eredeti szogd kifejezés, mert

¹³ Ld. *Grousset, R.*, *Historie de l'Extrême-Orient*. I. (Paris 1929). 243.

¹⁴ Ld. erre *Maspero, H.*, *Le songe et l'ambassade de l'empereur Ming*. BEFEO 10 (1910) 5.

¹⁵ A kusāna — kínai kapcsolatokra ld. *McGovern, W. M.*, *The Early Empires of Central Asia*. (Chapel Hill 1939). 276—, 285—; *Бичурин (Иакинф) Н. Я.*, *Собрание*

сведений о народах обитавших в Средней Азии. II. М.—Л. (1950) 227—229.

¹⁶ Ld. *Granet, M.*, *La religion des Chinois*, (Paris 1922) 56—.

¹⁷ Ld. egyelőre *Harmatta, J.*, *Acta Ant. Hung.* 12. (1964) 17.

ebben az esetben hangalakjának **bgpš*-nak vagy esetleg **bgplr*-nak kellene lennie. H. H. Schaefer a szogd szót a sakából való átvételnek magyarázta,¹⁸ azonban W. B. Henning meggyőzően mutatta ki ennek lehetetlen voltát.¹⁹ Maga Henning a párthusból való átvételre gondolt, mert a man. párthusból kimutatható a *bgpwhr* 'Isten fia, Jézus' kifejezés, s a man. szogdból is ismeretes az ebből átvett **bgpwr* szó *bgpuryč* 'Göttermädchen' továbbképzése az eredeti man. szogd alak, *bgpšyy* 'Göttersohn' mellett.²⁰ A szogd és a párthus szavak egymáshoz való viszonyának kérdését azonban most a baktriai *BAΓOΠOYPO* előkerülése bonyolultabbá teszi. Az továbbra sem lehet kétséges, hogy a man. szogd **bgpwr* a man. párthus *bgpwhr* átvétele, mert ez a manicheus vallásos terminológia keretébe tartozik, amelyből számos más párthus jövevényszó is került át a szogdba. Ez az átvétel azonban legkorábban a III. század vége felé történt, tehát jóval később, mint ahogy a *bgpwr* szó a „Régi levelek”-ben felbukkan. Ezenkívül a szogd *bgpwr* 'kínai császár' kifejezés csak úgy magyarázható, hogy vagy a szogdok maguk lefordították a kínai császár *t'ien-tsi* címét, vagy pedig e szót már 'kínai császár' jelentésben vették át egy másik iráni nyelvből. Az első esetben azonban nyilvánvalóan egy eredeti szogd kifejezés, **bgpš* vagy **bgpylr* jött volna létre (vö. a man. szogd *bgpšyy* alakot), s ezt kellene a „Régi levelek”-ben találnunk.²¹ Ezt a lehetőséget tehát ki kell zárunk. A második esetben viszont a szogd „Régi levelek”-ben szereplő *bgpwr* 'kínai császár' szót eredete szempontból el kell választanunk a man. szogd **bgpwr* 'Isten fia' kifejezéstől, és vagy a baktriai *BAΓOΠOYPO* 'kínai császár; Isten fia' vagy egy esetleg feltehető párthus **baypuhr* 'kínai császár' szó átvételeként kell magyaráznunk. Mivel hangtani szempontból a szogd *bgpwr* egyaránt lehet akár a baktriai, akár a párthus alak átvétele, a kérdést legfeljebb az döntheti el, hogy valószínűvé lehet-e tenni a párthusban a **baypuhr* 'kínai császár' kifejezés meglétét már a baktriai *BAΓOΠOYPO* cím létrejötténél korábbi időpontban.

A **baypuhr* 'Isten fia' cím létrejöttét a párthusban A. Maricq úgy képzelte el, hogy a párthusok lefordították a görög *Θεοπάτωρ* címet iránira.²² Mivel e cím először II. Phraates pénzein jelenik meg i. e. 128 körül, így ezek szerint a párthusban e cím két évszázaddal korábbi lenne, mint a kusánáknál. Fentebb rámutattunk azonban már arra, hogy semmi sem bizonyítja, hogy a párthus uralkodók párthus nyelvű titulájára a göröggel azonos lett volna. Ezenkívül az sem valószínű, hogy a görög *Θεοπάτωρ* címet **baypuhr*-nak fordították

volna le. Mint Phriapites párthus király neve mutatja, a párthusban megvolt a lehetőség arra, hogy a *Θεοπάτωρ* nevet hasonló összetétellel adják vissza. A *Phriapites* név ugyanis nyilvánvalóan egy iráni **Friyapitā* alak átírása, ez pedig szemmel láthatólag nem más, mint a görög *Θεοπάτωρ* név iráni megfelelője. Mindenesetre, még ha önállóan jött is létre a **Friyapitā* név, típusa feltétlenül létezett a párthusban, s ennek alapján a *Θεοπάτωρ* név legvalószínűbb fordításának egy **baga-pitā* > **baypid* alakot kell feltennünk. Egyelőre tehát az i. e. II. század végén egy párthus **baypuhr* 'Isten fia' címmel aligha számolhatunk.

Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy nem jöhetett-e létre a kínai császár *t'ien-tsi* címének iráni fordítása a párthusban korábban, mint ahogy e cím Kujüla Kadphises titulájában megjelenik. A Korai Han-dinasztia évkönyvei szerint az első közvetlen kapcsolat An-si (= Parthia) és Kína között Wu-ti császár uralkodása alatt jött létre i. e. 115-ben, ill. az ezt követő években. Ekkor kínai követség kereste fel a párthus uralkodót, majd a kínaiak kíséretében egy párthus követség látogatott el Kínába.²³ Ebben az időben kétségtelenül megvolt a lehetőség arra, hogy a párthusok a kínai császár *t'ien-tsi* címét megismerjék s annak visszaadására a **baypuhr* kifejezést megalkossák. Hogy megtörtént-e ekkor ez vagy nem, nem tudjuk eldönteni, az azonban kétségtelen, hogyha a párthus udvarban fel is bukkant a kínai követség látogatásakor a kínai császár megnevezéseként a **baypuhr* cím, annak semmi nyoma sem maradt. A kínai követség látogatása idején II. Mithridates volt a párthus uralkodó, s jellemző módon a *Θεοπάτωρ* címet éppen az ő pénzein nem találjuk meg. Így még arra sem gondolhatunk, hogy ekkor, a kínai császár címének hatására a *Θεοπάτωρ* cím feltehető párthus **baypid* fordítását **baypuhr*-ral helyettesítették. Nyilvánvaló, hogy ha fel is merült a **baypuhr* cím a kínai követség látogatása alkalmával, az hamarosan feledésbe is merült a párthus udvarban. II. Mithridates halála után Kelet-Iran elszakadt a Párthus Birodalomtól, s évszázadokra a sakák, az indo-párthusok, majd a kusánák állama ékelődött a párthusok és Kína közé. Csak i. u. 87-ben érkezett ismét egy követség a párthusoktól Kínába a Késői Han-dinasztia évkönyvei szerint.²⁴ Ekkor azonban Kujüla Kadphises már régen viselte a *BAΓOΠOYPO* címet.

Mindezek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a kínai császár *t'ien-tsi* címének iráni megfelelője először Baktriában, Kujüla Kadphises udvarában jött létre, s itt mindjárt bele is került a kusána uralkodó titulájába mint a kínai

¹⁸ BSOS 8 (1936) 737—.; OLZ 41 (1938) 598.

¹⁹ BSOS 10 (1940) 94.

²⁰ Ein manichäisches Bet- und Beichtenbuch. APAW (Berlin 1937) 73; BSOS 10 (1940) 94.

²¹ Esetleg azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy a **bgpwr* összetétel magában a szogdban keletkezett, mert a szogdba a párthus (?) *puhr* szó külön is behatolt

(vö. ker. szogd *purýč* 'Jungfrau' és Henning, W., BBB 73), azonban ez az átvétel sem igen lehet korábbi az i. u. III. századnál.

²² JA 246 (1958) 380—.

²³ Ld. McGovern, W., M. i. m. 146—; Бичурин, Н. Я., i. m. 157.

²⁴ Бичурин, Н. Я., i. m. 225.

uralkodóval való egyenrangúság igényének kifejezése. A baktriai *βαιοπῶρο* 'Isten fia' a kínai császár jelölésére és a kusāna király címeiként egyaránt használatos lehetett és könnyen eljuthatott a kusāna uralom alatt álló szogdokhoz is.²⁵ Így bukkanhat fel a szogd *bgpwr* 'kínai császár' szó a „Régi levelek”-ben. Később a manicheizmus terjedésével a szogdok a párthus *bgpwhr* 'Isten fia; Jézus' szót is átvették, ez azonban csak a vallásos irodalomra korlátozódhatott, míg a *bgpwr* 'kínai császár' szó *fyppur* formában később átkerült a perzsába is.²⁶

Vāsudevának a feliraton olvasható titulátúrájával kapcsolatban rá kell még mutatnunk arra, hogy ezideig ez az első teljes kusāna királyi titulátúra a baktriai feliratokon. Bár így baktriai összehasonlító anyaggal nem rendelkezünk hozzá, mégis feltűnő, hogy az uralkodó neve nem a titulátúra előtt vagy után, hanem a címek között helyezkedik el olyan módon, hogy a *BAIO PAONANO PAO* címek megelőzik, a *BAIO ΠΟΥΡΟ ΚΟΒΟΝΟ* címek pedig követik a *BAZOΔHO* nevet. Különösen akkor tűnik élesen szembe a felirat szórendjének ez a sajátossága, ha a prákrit feliratok hasonló szöveghelyeivel hasonlítjuk össze. Utóbbiakban általános szabálynak az tekinthető, hogy a titulátúra megelőzi az uralkodó nevét, mint pl. az Ārā-i feliraton: *maharajasa rajatirajasa devaputrasa kaisarasa Vajheṣkaputrasa Kaniṣkasa*. Bizonyos mértékben emlékeztet viszont a címeknek a feliraton megfigyelhető elosztására a sāsānida uralkodók gyakorlata, amely a titulátúra egyes elemeit szintén a név elé, míg a többi a név után helyezi, mint ez I. Šāhpuhr titulátúrájában is megfigyelhető: *mzdysn bgy šhpwhry MLK'n MLK' 'yr'n W'nyr'n MNW čtry MN yzd'n*. Érdekes már most megfigyelni, hogy a kusāna uralkodók címei pénzfelirataikon is megoszlanak. Így Vāsudeva titulátúrája pénzein következő formában jelenik meg: *PAONANO PAO BAZOΔHO ΚΟΒΟΝΟ*. Megállapíthatjuk, hogy ebben a pénzfeliraton Vāsudeva titulátúrájának azok az elemei, amelyek egyáltalán szerepelnek, ugyanúgy helyezkednek el, mint a befejezetlen Surkh Kotal-i feliraton: a *PAONANO PAO* cím megelőzi, a *KΟΒΟΝΟ* pedig követi a *BAZOΔHO* nevet. Nyilvánvaló tehát, hogy itt egy baktriai nyelvi sajátossággal állunk szemben, amely egyformán jelentkezik mind a feliraton, mind pedig a pénzekon, csak utóbbiakon a titulátúra helyhiány miatt lerövidített alakban szerepel.

²⁵ Hogy a szogdok Kujūla Kadphises idejében már kusāna uralom alatt állottak, kiderül abból a tényből, hogy Pan Ch'ao kérésére a *yüe-chi* uralkodó interveniált K'ang-küben, hogy szüntessék be a kínaiak ellen fellázadt Kāšgar-i király megsegítését (ld. *McGovern, W. M.*, i. m. 277). Nyilvánvaló, hogy Kujūla Kadphises csak úgy gyakorolhatott nyomást K'ang-küre, ha a két ország egymással szomszédos volt. Mivel K'ang-kü a szogdok területétől északabbra feküdt, Kujūla Kadphises hatalmi területe csak úgy érintkezhetett K'ang-küvel, ha a szogdok

A felirat utolsó bekarcolt szava, *ΑΡΟΥΝ* ez ideig nem volt ismeretes a baktriaiban. Kétségtelennek látszik, hogy a szó alakja hiányos, mert egyébként magánhangzóra kellene végződnie. Valószínű tehát, hogy a *ΑΡΟΥΝ* alakot legalábbis *ΑΡΟΥΝ[Ο]*-ra kell kiegészítenünk. Mivel Vāsudeva neve és titulátúrája voltaképpen csak az első mondatnyi egysége a mondatnak, ahhoz, hogy a mondat jelentéséről, szerkezetéről s az egész felirat céljáról képet alkothassunk, meg kell határoznunk a *ΑΡΟΥΝ[Ο]* szó jelentését.

A kusāna kori kharoṣṭhī feliratokban, amelyek a baktriai feliratokhoz a legközelebbi szerkezeti és tartalmi párhuzamokat szolgáltatják, az uralkodó neve és titulátúrája három különböző összefüggésben fordulhat elő. Ezek a következők:

1. A felirat keltezéssel kezdődik, s ezt követi az uralkodó neve és titulátúrája genitivusban mint a keltezés kiegészítője. Típus: Khalatse-i felirat (CIIInd II. 1. N° 29):

1 *saṃ I C XX XX XX XX IV*

2 *maharajasa Uvima Kathvesasa*

„A 184. évben, Uvima Kathvesa *maharaja* (uralkodása alatt)”.

2. A felirat az uralkodó genitivusban álló nevével és titulátúrájával kezdődik, s ezt követi az évszámadat. Az uralkodó neve és titulátúrája ebben az esetben is a keltezés kiegészítője. Típus: Ārā-i felirat (CIIInd II. 1. N° 85):

1 *maharajasa rajatirajasa devaputrasa kai^rsa¹-rasa*

2 *Vajheṣkaputrasa Kaniṣkasa sambatśarase ekachapar^ri¹*

3 *śai saṃ XX XX I Jeṭhasa masasa di XX IV I*

„A *maharaja*, *rajatiraja*, *devaputra*, *kaisara* Vajheṣka fia Kaniṣkának az (uralkodása alatt), a negyvenegyedik évben, a 41. év(ben), Jyaiṣṭha hónap 25. napján”.

3. Az uralkodó neve és titulátúrája nem a keltezésben szerepel, hanem annak a felsorolásnak az élén áll, amely azoknak a nevét tartalmazza, akiknek az üdvéért a kegyes alapítványt a felirat állítója tette. Típus: Taxila silver scroll (CIIInd II. 1. N° 25):

uralma alatt állottak. Azok, akik úgy gondolják, hogy a kusānák ekkor még nem vetették alá a szogdokat, K'ang-küt a szogdok területével azonosítják. Ez azonban helytelen, mert K'ang-kü nem azonosítható Sogdianéval, hanem — mint erre *G. Haloun* már régen rámutatott [ZDMG 91 (1937) 252] — ez a kínai földrajzi név a Čü, a Talás és a Šir-daryā középső folyásának területét jelölte.
²⁶ Az örmény *čēnbakur* 'Titel des Kaisers von China' természetesen nem lehet arsakida kori jövevényszó, hanem sokkal későbbi időből származik.

- 3 ... maharajasa rajatirajasa devaputrasa
Khuṣanasa arogadaksinae
 ... a maharaja, a rajatiraja, a deveputra,
 a Kuṣāṇa üdvére”

Ugyanennek a típusnak egy másik változatát találjuk a Wardak-i feliraton (CIIInd II. 1. N° 86):

- 2 maharaja rajatiraja Huveṣkasra agrabhagrae
 ... a maharaja, a rajatiraja, Huveṣka leg-
 főbb boldogságára”.

Ha a Surkh Kotal-i felirat szövegét a prákrit feliratok fentebbi formuláival összehasonlítjuk, azonnal megállapíthatjuk, hogy az csak vagy az 1. vagy pedig a 3. típusnak felelhet meg. A baktriai szöveg ugyan látszólag mindkét esetben eltér a prákrit formulától abban a tekintetben, hogy nem genitivusban áll az uralkodó neve és titulátúrája. Ezzel kapcsolatban azonban rá kell mutatnunk arra a jelenségre, hogy a baktriaiban a Nagy Kuṣāṇák idejében szemmel láthatólag megkezdődik a flexio feladása. Már a Surkh Kotal-i nagy feliraton megfigyelhető a csoportos névszóragozás, amely az első lépést jelenti ebben az irányban. Azután nyilvánvalóan ugyanezzel a folyamattal áll összefüggésben az is, hogy Huveṣka egyik-másik késői éremsorozata a *OOHḪKI* alakot *OOHḪKO* váltja fel. Végül sokatmondó tény, hogy Vāsudeva pénzfeliratain más alak, mint *BAZOΔHO* már meg sem jelenik. Nagyon valószínű tehát, hogy a *BAZOΔHO* névalak a befejezetlen feliraton is egyaránt értelmezhető nominativusnak vagy casus obliquusnak, s így mondattani funkciója azonos lehet a királyi titulátúrának a prákrit formulákban megfigyelhető szerepével.

Hogy a Surkh Kotal-i felirat szövege a prákrit formulák 1. és 3. típusa közül melyiknek felel meg, azt természetesen csak a mondattani összefüggés döntheti el. Ilyen szempontból igen lényeges szerepe van a titulátúra után következő szónak. A prákrit feliratokban a keltezés után többféle szerkezetet figyelhetünk meg: a következő szó lehet az ajándékozó neve vagy az ajándék, alapítvány megnevezése, sőt esetleg állítmány is az 1. formulatípusnál, míg a 3. esetében a titulátúra után egy 'üdv, boldogság' jelentésű szó áll. A baktriaiban azonban a Surkh Kotal-i nagy felirat mondattani szerkezete alapján ítélve aligha tehető fel ilyen szörendi szabadság.²⁷ Ha figyelembe vesszük a nagy felirat mondatainak szerkezetét, akkor — ha Vāsudeva titulátúráját a keltezéshez tartozónak fogjuk fel — az új mondat elején bizonyára egy kötőszót (pl. *KΑΔΔΙΟ*) vagy egy mutatószót (pl. *ΕΙΔΙΟ*) kellene várnunk. Kétségtelen azonban, hogy a *APOYN[O]* szó sem kötőszó, sem pedig mutatószó nem lehet. Így más lehetőség nem áll fenn, mint hogy a Surkh Kotal-i felirat szövegét a 3. formula-típusba

soroljuk, s a *APOYN[O]* alakban egy 'üdv, boldogság' jelentésű szót keressünk.

Ha a *APOYN[O]* szónak ilyen módon 'üdv, boldogság' jelentését kell feltennünk, akkor magyarázata nem ütközik különösebb nehézségbe. A **lrūno* alakot ugyanis a baktriaiban óiráni **druvana-* vagy **dravana-* alakra vezethetjük vissza, v. ö. pl. *APOYO* 'patak, csatorna' < óiráni **drava-*.²⁸ A két lehetséges óiráni előzmény közül a **druvana-* alakot az avesztai *drva-* (**druva-*) 'gesund, heil', *drvatāt-* (**druvatāt-*) 'Gesundheit, Heilum' stb. szavakkal vethetjük össze, és ennek alapján 'üdv, egészség' jelentését tehetjük fel. A feltett óiráni **druvana-* 'üdv, egészség' folytatását a sakában ki is tudjuk mutatni, ahol *drūnā-* 'health' és *drūnaa-* 'healthy' alakokat találunk. Ennek megfelelően tehát a Surkh Kotal-i felirat szövegét következőképpen értelmezhetjük: „A 299. év(ben). A fenséges királyok királya, Vāsudeva, az Isten fia, a Kuṣāṇa üdvé(re) ...”.

A felirat bevezető részének ez az értelmezése lehetővé teszi, hogy az egész felirat szerkezetéről és tartalmáról bizonyos mértékben képet alkothassunk magunknak. Azonnal szembetűnik ugyanis, hogy a felirat bevezető része teljesen elüt az eddig megismert többi Surkh Kotal-i felirattól, ellenben tartalmi és szerkezeti szempontból meg egyezik az észak-nyugat-indiai kharoṣṭhī feliratokkal. Utóbbiak rendszerint szintén a keltezéssel kezdődnek, amelyet azután különböző sorrendben a kegyes alapítvány céljának (pl. apja-anyja, rokonsága, minden élőlény üdvére stb.), az alapítványnak (pl. kút, vízvezeték építése stb.) és az alapítvány létesítőjének a megnevezése követ. A befejezetlen Surkh Kotal-i felirat kezdete olyan mértékben egyezik ezzel a tartalmi szerkezettel, hogy felépítésének hasonlóknak kellett lennie.

Valószínű tehát, hogy a bekarcolt szövegrész után azoknak a felsorolása folytatódott, akiknek 'üdvére' a felirat állítója a kegyes alapítványt tette. E részhez jó párhuzamot nyújt részben a Taxila silver scroll, részben pedig a Wardak-i edény felirata.²⁹ Figyelemre méltó és a Surkh Kotal-i felirattal való összefüggés szempontjából is fontos tény, hogy a két utóbbi kharoṣṭhī felirat készítője szintén baktriai ember volt, amennyiben a Taxila silver scroll készítője egyenesen *bahalia*-nak, azaz 'baktriai'-nak nevezi magát, a Wardak-i edényfeliraton szereplő kegyes alapítványozót pedig neve, *Vagramaregra* = baktriai **BAΓOMAPHIO* alapján³⁰ kell baktriainak tekintenünk.

E felsorolás után következhetett a kegyes alapító megnevezése és esetleg címeinek felsorolása, majd az alapítvány (valamilyen építkezés vagy relikviák elhelyezése stb.) leírása. Ismerve a baktriai feliratok stílusát, csaknem biztosra vehető, hogy a mondat a *KIPΔΙΟ* állítmánnyal zárult.

²⁷ A nagy felirat feldolgozását ld. Harmatta, J., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 390—.

²⁸ Ld. Harmatta, J., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 449—.

²⁹ CIIInd II. L. N° 27 és 86.

³⁰ Ld. Harmatta, J., Acta Orient. Hung. 11 (1960) 206. Ua, Acta Ant. Hung. 12 (1964) 375, 381.

A felirat tartalmának ez a rekonstrukciója három érdekes kérdést vet fel. Valószínűnek látszik elsősorban, hogy a felirat valamilyen vallásos létesítménnyel áll kapcsolatban. Mivel a felirat elkészítése és elhelyezése nyilván a befejező mozzanata lehetett az alapítványozó tevékenységének, a régészeti kutatásoknak a jövőben esetleg sikerülni fog meghatározni, hogy milyen vallásos alapítvánnyal kapcsolatban került volna sor a felirat elkészítésére és elhelyezésére.

A felirat bevezető része és az észak-nyugat-indiai kharoṣṭhī feliratok között megfigyelhető egyezések azután azt is valószínűvé teszik, hogy ebben az esetben nem hivatalos, hanem magánfelirattal állunk szemben. Ez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a feliratot esetleg egy magas méltóságviselő állította, ill. akarta állíttatni. Hasonló esettel van dolgunk a Mānikīālā-i kőfeliratban is, amelyet Lala *daḍaṛayago*, tehát egy magasrangú méltóságviselő állíttatott. Míg azonban a többi Surkh Kotal-i felirat a kuṣāṇa uralkodó által elrendelt építkezéseket örököltette meg, ebben az esetben az alapítvány indítéka nem királyi parancs volt.

Végül a felirat szerkezetének és stílusának egyezése az észak-nyugat-indiai kharoṣṭhī feliratokkal annyira szembeszökő, hogy ezekhez hasonlóan nagy valószínűséggel buddhista jellegűnek tarthatjuk. A *APOYNO* = *arogadakṣinae* formula a buddhista feliratok jellemző stílussajátossága, míg a jaina feliratokban más kifejezéseket, mint *mahābhogātāya*, *agrapratyāśatāye* stb. találunk. Hiányzik a Surkh Kotal-i feliratban a jaina feliratkezdő *siddham*-nak megfelelő formula is. Mindez világosan amellett szól, hogy a felirat állítója buddhista hívő volt.

E megfigyelések szerint tehát Vāsudeva uralkodása alatt a buddhizmus Surkh Kotalban is megjelent. Ez önmagában véve egyáltalán nem volna meglepő, mert a buddhizmus terjedése Baktriában már a greko-baktriai korban megkezdődött, s buddhista feliratok már Begram legkorábbi rétegében kimutathatók.³¹ A probléma csak az, hogy milyen szerepet játszhatott a buddhizmus Surkh Kotalban, a kuṣāṇa uralkodók dinasztikus kultusz helyén. Ha a befejezetlen felirat valóban valamilyen vallásos létesítmény alapító felirata, ami valószínűnek látszik, akkor feltehetjük, hogy a Surkh Kotal-i szentély-körzetben Vāsudeva uralkodása alatt buddhista épületek is voltak. A választ erre a kérdésre csak újabb buddhista jellegű feliratoktól vagy a további régészeti kutatásoktól várhatjuk.

IV

A befejezetlen Surkh Kotal-i felirattal összefüggő problémák közül a legérdekesebb kétségtelenül

az uralkodó keletkezésének kérdése. A *XDONO* ΣΘ „299. éra-év” keletkezéssel kapcsolatban elsősorban azt kell tisztáznunk, hogy milyen érára kell a 299. évszámot vonatkoztatnunk. Ez kétségtelen biztonsággal eldönthető a bekarcolt feliratszöveg alapján, amely Vāsudeva nevét és teljes titulaturáját tartalmazza.

Bár általános felfogás szerint³² több Vāsudeva nevű kusán uralkodót kell megkülönböztetnünk, s vannak, akik szerint a Kuṣāṇa Birodalom északnyugati részében az I. Vāsudeva után hatalomra jutott II. Vāsudeva alatt következett be a sāsānida támadás, annyi mindenesetre kétségtelen, hogy olyan érával állunk e feliratban szemben, amelynek 299. éve vagy I. Vāsudeva vagy II. Vāsudeva uralkodása idejébe esik. I. Vāsudeva uralkodását a Kaniška-éra 61. évétől számíthatjuk, bizonytalan azonban, hogy meddig tartott. A tudományos irodalomban általában az a felfogás uralkodik, hogy Vāsudeva egészen a Kaniška-éra 98. évéig volt hatalmon. Ez ugyanis a Kaniška-érának ez ideig ismert utolsó éve. Bár ez az elgondolás kétségtelenül lehetséges, azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy a Kaniška-éra 61. évétől 98. évéig terjedő időszakot I. és II. Vāsudeva között kell felosztanunk. A két uralkodót ugyanis csak pénzverésük alapján tudjuk szétválasztani, amely viszont nem nyújt abszolút kronológiai támpontokat.

Bármelyik felfogást tegyük is magunkévá, az kétségtelennek látszik, hogy a használatban levő éra megváltoztatása, ill. egy másik éra bevezetése legvalószínűbben egy új uralkodó trónralépésével kapcsolatban képzelhető el. Így tehát két lehetőség között kell választanunk: vagy I. Vāsudeva uralkodott a Kaniška-éra 61. évétől 98. évéig, s akkor a Surkh Kotal-i befejezetlen feliraton szereplő Vāsudeva II. Vāsudevával azonos, — vagy a Kaniška-éra 61. és 98. éve közé I. és II. Vāsudevát kell tennünk, s ebben az esetben a Surkh Kotal-i feliraton említett Vāsudeva csak III. Vāsudevával azonosítható.

A két lehetőség között könnyű a választás. A kuṣāṇa pénzverés tanúbizonysága szerint III. Vāsudeva nem II. Vāsudevának volt a közvetlen utóda, hanem III. Kanišának.³³ Ha tehát a Surkh Kotal-i feliraton szereplő Vāsudevát III. Vāsudevával akarnánk azonosítani, akkor fel kellene tennünk, hogy a Kaniška-éra 61. és 98. éve közé eső időben három uralkodó, I. Vāsudeva, II. Vāsudeva és III. Kaniška uralkodott. Ez a feltevés azonban nyilvánvalóan képtelenség. III. Kaniška ugyanis pénzei elterjedése alapján ítélve már csak az egykori Kuṣāṇa Birodalom keleti, a sāsānida hódítás után megmaradt részén uralkodott, s ugyanígy természetesen utóda, III. Vāsudeva is.

Így szükségszerűen adódik az a következtetés, hogy a Surkh Kotal-i feliraton szereplő Vāsudeva csak II. Vāsudevával lehet azonos, s I. Vāsudeva

³¹ Ld Harmatta, J., Acta Ant. Hung. 12 (1964) 4—.

³² Ld pl. van Lohuizen-De Leeuw, J. E., The „Scythian Period”. (Leiden 1949) 318; Göbl, R., Die Münzprägung der Kuṣāṇ von Vima Kadphises bis Bahram IV. 210

[Altheim, Fr., -Stiehl, R., Finanzgeschichte der Spätantike. (Frankfurt am Main 1957) könyvében].

³³ Ld. J. E. van Lohuizen—De Leeuw, i. m. 306; Göbl, R., i. m. 210.

uralkodása — mint ezt a történeti kutatás eddig is feltette — a Kaniska-éra 61. évétől egészen 98. évéig terjedt. Emellett szól az is, hogy Begramban, amelyet R. Ghirshman valószínű feltevése szerint a sāsānida seregek dúltak fel, I. Vāsudevénál későbbi kušāna pénzek nem kerültek elő. Az eddig ismert adatok alapján tehát azt a benyomást nyerhetjük, hogy az utolsó Kušāna uralkodó, aki még Baktria fölött uralkodott, I. Vāsudeva lehetett, s a sāsānida hódítás az ő uralkodásának a végére vagy éppen utódja trónralépésének az idejébe eshetik.

Ezek szerint tehát a befejezetlen Surkh Kotal-i feliraton szereplő Vāsudevát II. Vāsudevával kell azonosítanunk, s így a felirat történeti háttérét következőképpen rekonstruálhatjuk. A Kaniska-éra 98. évéig a Kušāna Birodalom fölött I. Vāsudeva uralkodott. Utóda II. Vāsudeva a Kaniska-éra alapján történő időszámítást feladta és egy másik érára tért át, amelynek 299. éve felelt meg a Kaniska-éra I. Vāsudeva halálát követő 99. évének. Önmagában véve természetesen azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy a Surkh Kotal-i felirattal szembeállított 299. év nem a Kaniska-éra 99. évének, hanem valamelyik későbbi évnél felelt meg. Ennek a valószínűsége azonban rendkívül csekély, mert ha II. Vāsudeva huzamosabb ideig uralkodott volna Baktriában, pénzeit a sāsānida támadás alkalmával elpusztult települések sāsānida előtti rétegében meg kellene találjunk. Így nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy a Surkh Kotal-i befejezetlen felirat II. Vāsudeva I. uralkodási évébe esik, azaz, hogy a rajta szereplő éra 299. éve közvetlenül a Kaniska-éra 98. éve után következik.

Ezek után nem jelent különösebb nehézséget a felirattal szembeállított éra meghatározása. Olyan éra ugyanis, amelynek 299. éve a Kaniska-éra 99. évének felelhetne meg, csak egy van: a régibb saka éra. J. E. van Lohuizen-De Leeuw meggyőzően mutatott rá arra, hogy a régibb saka éra használatában a 200. évtől kezdve a 303. évig nagy hiátus mutatkozik, s hogy a Kaniska-éra használatát éppen a régibb saka éra 200. és 303. éve közé kell tennünk.³⁴ Kétségtelen, hogy a két éra használata egymást jól kiegészíti, amennyiben a Kaniska-éra 98 (J. E. van Lohuizen-De Leeuw szerint 89) éve a régibb saka éra 102 éves hiátusát elég jól áthidalja. Mivel a Kaniska-érát a feliratok tanúbizonysága szerint I. Kaniska vezette be, aki viszont közvetlenül Vima Kadphises után uralkodott, utóbbi uralkodása pedig a régibb saka éra II. századának utolsó évtizedeire esik (a Vima Kadphisest említő Khalatse-i felirat a régibb saka éra 184. évébe van keltezve), az sem lehet kétséges, hogy a Kaniska-éra kezdetét — mint J. E. van Lohuizen-De Leeuw helyesen hangsúlyozta — a régibb saka-éra 200. éve körüli időre kell tennünk. Most, a befejezetlen Surkh Kotal-i felirat lehetővé teszi, hogy a régibb saka éra és a Kaniska-éra egymáshoz való idő-

rendi viszonyát pontosan meghatározhassuk. A régibb saka éra 299. évének felbukkanása ugyanis a használatában korábban megfigyelhető 102 éves hiátust pontosan 98 évre szűkíti le, tehát éppen annyira, amekkora időszakaszt a Kaniska-éra használata magában foglal.

Igen valószínűnek látszik tehát, hogy a Kaniska-éra 1. éve a régibb saka éra 201. évének felelt meg, azaz, hogy a Kaniska-éra voltaképpen szerves része a régibb saka éranak, s évszámait attól csak a százasok elhagyásában különböznek. Mivel a két éra szervesen kiegészíti egymást, kevés valószínűsége van annak, hogy párhuzamosan használatban lettek volna, vagy hogy a Kaniska-érát a 98. éra-éven túl is használták volna. Így aligha lehet helyes J. E. van Lohuizen-De Leeuw-nak az a kísérlete, hogy a Kanikāli Tilā-i feliratok egy csoportjának keltezését — a százasok elhagyásának feltételezésével — a Kaniska-éra II. évszázadára vonatkoztassa.³⁵ A százasok elhagyásának feltevése a Kaniska-éra évszámadataival kapcsolatban már csak azért sem valószínű, mert maga a Kaniska-éra is csak a százasok elhagyásával jött a régibb saka érából létre.

Felmerül ezek után az a kérdés, mi lehetett az oka a régibb saka éra újból bevezetésének II. Vāsudeva-részéről. A kérdést úgy is feltehetjük, hogy mi lehetett az indoka I. Kaniskának a régibb saka éranak saját érájával való helyettesítésére. Az új érák bevezetése többnyire egy új dinasztia trónra kerülésével vagy egy új államszervezet megalakulásával szokott összefüggésben állni. Kétségtelen azonban, hogy jelen esetben ellen szól ennek a magyarázatnak az a körülmény, hogy mind a régibb saka érárt használó Kujūla Kadphises és Vima Kadphises, mind a saját éráját bevezető Kaniska és utódai I. Vāsudeváig bezárólag, mind pedig a régibb saka érára újból visszatérő II. Vāsudeva és utódai egyaránt a Kušāna uralkodó nemzetséghez tartoztak.

Bár így a kušāna uralkodók dinasztikus szempontból összefüggő sort alkotnak, mégis fennáll az a lehetőség, hogy idők folyamán a Kušāna uralkodó nemzetség különböző ágai váltották egymást az uralkodásban. Így nagyon valószínűnek látszik, hogy I. Kaniska személyében a Kušāna nemzetségnek a két Kadphisestől különböző ága került uralomra, amely azután a régibb saka érárt a sajátjával váltotta fel. Ennek az eseménynek a megítélése szempontjából fontos volna tudni, hogy I. Kaniska trónralépése, ill. hatalomra jutása pontosan mikor történt. Ha ugyanis nem véletlen az új éra 1. évének egybeesése a régibb saka éra 201. évével, hanem I. Kaniska valamivel korábban jutott hatalomra, s szándékosan választotta a régibb saka éra új évszázadának kezdetét saját érája első évének, akkor ebből további két fontos következtetés adódna. Az egyik az lenne, hogy Kaniska uralkodását a világkor-elmélet szellemében egy új boldog évszázad — saeculum kezdeté-

³⁴ J. E. van Lohuizen-De Leeuw, i. m. 62—.

³⁵ J. E. van Lohuizen-De Leeuw, i. m. 263—.

nek kívánta beállítani. Hogy ilyen képzetek a Kušāna uralkodóktól a hellénisztikus hatás eredményeképpen nem voltak idegenek, azt Kaniska közvetlen elődjének, Vima Kadphisesnek pénzfeliratai is bizonyítják, amennyiben az uralkodó címei között a *trādara*, ill. *σωτηρ μέγας* címet is felsorolják. A másik következtetés pedig az lenne, hogy Kaniska érája kezdetének a régibb saka éra 201. évére való helyezésével alapjában véve megőrizte az összefüggést a Kušāna nemzetség korábbi uralkodó tagjai által használt régibb időszámítással. Az új éra így a régibb saka éra szerves része maradhatott, s annak emlékét valószínűleg sohasem homályosította el teljesen. Ha a régibb saka éra feledésbe merült volna, akkor a Kaniska-éra 98. éve után nem tudták volna ismét a használatba bevezetni.

Hasonlóképpen fel lehetne tenni, hogy II. Vāsudevával a Kušāna nemzetségnek ismét egy másik ága jutott uralomra, amely azután visszatért a régibb saka éra használatára. Ebben az esetben természetesen különösnek látszik, hogy az uralkodó nemzetség újonnan hatalomra jutott ága nem új érárt kezdett, hanem egy 98 éve nem használt érárt újított fel. Igazán érthető ez az eljárás csak akkor lenne, ha II. Vāsudeva a Kušāna nemzetség annak az ágának lenne a leszármazottja, amelynek képviselői Kujūla Kadphises és Vima Kadphises is voltak. Ebben az összefüggésben nyer különös jelentőséget a kušāna pénzverés történetének egy érdekes sajátossága, amelyre legutóbb R. Göbl hívta fel nyomatékosan a kutatás figyelmét.³⁶ Vima Kadphises pénzeinek egyik jellemző vonása a *triratna*-szimbólum (Göbl szerint „Vimasymbol”) használata. Ez a későbbi kušāna pénzekben I. Kaniskától kezdve eltűnik, s csak II. Vāsudeva pénzein jelenik meg ismét. Használata tehát párhuzamos a régibb saka éra használatával. Ahogy ennek újbóli bevezetésében II. Vāsudeva Vima Kadphisesre nyúl vissza, ugyanúgy a *triratna*-szimbólum felújításában is. Ha igaza van R. Göblnek abban, hogy e szimbólumnak sajátos szerepe van Vima Kadphises pénzverésében, vagy ha feltehetjük, hogy II. Vāsudevának valóban Vima Kadphisesre kellett visszanyúlnia e szimbólum újbóli bevezetésében, mint ahogy a régibb saka éra felújításában kétségtelenül ez volt a helyzet, akkor nagy valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy II. Vāsudeva valóban Vima Kadphises nemzetségi ágából származott, vagy e tetteivel legalábbis ezt a látszatot igyekezett kelteni.

V

A befejezetlen Surkh Kotal-i felirat még egy fontos történeti tanulással szolgál. Mint fentebb

rámutatunk, a sāsānida támadás a Kušāna Birodalom ellen minden valószínűség szerint közvetlenül II. Vāsudeva hatalomra jutása után, tehát éppen a régibb saka éra 299. évében következhetett be, amelyből a befejezetlen felirat is származik. Ez a történeti összefüggés egyúttal kézenfekvő magyarázatát adja a tárgyalt Surkh Kotal-i felirat befejezetlen voltának. Ha e felirat II. Vāsudeva uralkodásának első évéből származik, amelyben a sāsānida seregek a Surkh Kotal-i szentély-körzetet is feldúlták, akkor nagy valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy ez az esemény volt az, amely a felirat végleges bevésését is félbeszakította.

Így tehát a befejezetlen Surkh Kotal-i felirat egy fontos történeti esemény emlékét őrzi, s egyben a régibb saka érában ennek az eseménynek az időpontját is megadja. Ha meg tudjuk határozni azt az időpontot, amelyben a sāsānida támadás Surkh Kotal ellen bekövetkezett, akkor egyúttal szilárd támpontot nyerünk a régibb saka éra és a Kaniska-éra sokat vitatott abszolút kronológiai helyzetére vonatkozólag is. Így megoldhatóvá válik I. Kaniska uralkodási idejének évszázados problémája, amely az utóbbi időben már a megoldhatatlan tudományos kérdések szimbólumává vált a nemzetközi tudományos köztudatban.

A Kušāna Birodalom ellen intézett sāsānida hódítóhadjáratok időpontjára vonatkozólag a tudományos irodalomban igen különböző felfogásokat találunk. Th. Nöldeke erősen kételkedett Tabarī tudósításának hitelességében, amely szerint már Ardayšahr, a Sāsānida Birodalom megalapítója hadjáratot vezetett volna a Kušāna Birodalom ellen, s a kušāna uralkodót felsőbbbsége elismerésére kényszerítette volna.³⁷ E. Herzfeld³⁸ és A. Maricq³⁹ ezzel szemben megkísérelték Tabarī tudósításának hitelességét igazolni. R. Ghirshman⁴⁰ elgondolása szerint Ardayšahr közvetlenül V. Ardayšahr legyőzése után háborúba keveredett Vāsudevával, amely azonban két év múlva (229-ben) véget ért, és a Kušāna Birodalom nyugati részét csak I. Šāhpuhr hódította meg. R. N. Frye legújabban úgy gondolja,⁴¹ hogy a Kušāna Királyság már Ardayšahr alatt vazallusi függőségben állott a Sāsānida Birodalomtól, I. Šāhpuhr pedig később ténylegesen be is kebelezte.

A Sāsānidáknak a Kušāna Birodalom ellen folytatott harcaira két forrásunk van: Movses Xorenaci és Tabarī tudósításai. Az előbbi Xosrov armeniai király történetének elbeszélésében két alkalommal is megemlékezik az Ardayšahr és a Kušānák közötti harcokról. Movses Xorenaci e két szöveghelyen két különböző forrásra támaszkodik.

Az első helyen Agathangelos tudósítása alapján mondja el, hogy Ardayšahr halála után Xosrov bosszúból betört perzsa területre, majd így folytatja:

³⁹ Maricq, A., *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*. (Bruxelles 1953) 106—.

⁴⁰ Ghirshman, R., *Bégram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans*. (Le Caire 1946). 59—.

⁴¹ Frye, R. N., *The Heritage of Persia*. (Cleveland—New York 1963). 202.

³⁶ Göbl, R., i. m. 178, 210, 216.

³⁷ Nöldeke, Th., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden 1879) 17—.

³⁸ Herzfeld, E., *Paikuli. Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*. (Berlin 1924) 37—.

„Darnach führt er (= Agathangelos) an, dass Chosrow in sein Vaterland ins Gebiet der Khushanier schickte, dass seine Verwandten ihm zu Hilfe kämen und dem Artaschir sich entgegenstellten. Aber diese, sagt er (= Agathangelos), hatten kein Ohr dafür; denn sie standen viel lieber unter der Herrschaft des Artaschir, als unter der ihres Verwandten und Bruders.“⁴²

A másik helyen Movses Xorenaçi forrása „egy bizonyos Barsuma, akit a perzsák Rastsohunnak (= középperzsa *Rāstszavvan* 'Igazszavú') neveznek" s akinek könyvét Xorohbut fordította le. Ennek alapján valamivel részletesebben ismerteti a Kušānák és Ardaššahr között lefolyt háború történetét. Xosrov a rómaiak segítségével vereséget mér Ardaššahrra, majd követeket küld további segítségért:

„Er schickt wieder Boten zu sinem verwandten parthischen und pahlavischen Geschlechte und an alle Truppen des Landes der Khushanier, dass sie zu ihm kommen und Rache an Artaschir nehmen sollten...“⁴³

A párhuzam két ága elutasító választ ad, egyes követek azonban jó hírrel térnek vissza:

„Zu derselben Zeit kommen zu ihm Einige von seinen Gesandten, welche zu dem edelsten Volke, in das tiefste Land, nach Bahl selbst gegangen waren, und bringen ihm die Nachricht: Dein Verwandter Wehsadschan hat sich mit seiner Linie, dem karenischen Pahlav, dem Artaschir nicht unterworfen, sondern kommt zu dir, auf deinen Ruf herbeieilend.“⁴⁴

E hír után azonban Xosrov hamarosan arról értesül, hogy Ardaššahr haderejével a Karen Pahlav ág ellen vonult, s annak férfitagjait egy csecsemő kivételével, akit „a Kušānák országába” mentettek át, mind megölette. Xosrov egyedül is tovább folytatta a harcot, míg végül Ardaššahr cselhez folyamodott. A párhuzamot igyekezett rábírní arra, hogy egyikük átállást színelve férközzék Xosrov közelébe és ölje meg őt:

„Er versprach ihnen ihr angestammtes Haus, welches Pahlav genannt wurde, die königliche Stadt Bahl und das ganze Gebiet der Khushanier wiederzugeben; er versprach ihnen auch Form und Glanz des Königthums, die Hälfte der Arier und die zweite Stelle unter seiner Oberhoheit.“⁴⁵

Movses Xorenaçi elbeszéléséből kiderül, hogy a párhuzam Karen Pahlav ág és a Kušānák között mindkét forrása szerint rokonság állott fenn, ill. hogy e források a Kušāna dinasztiaát egyenesen a párhuzam Karen Pahlav ághoz számították. Hogy ez az állítás régi történeti hagyományon, naiv etimológiai kombináción vagy mindkettőn alapszik, egyelőre nem világos. Tény, hogy Movses Xorenaçi az Arsakidák eredetének elbeszélésében a Pahlav címet a Bahl városnévből vezeti le,⁴⁶ s nem lehetetlen, hogy forrása e hibás etimológia alapján kapcsolta a Karen Pahlav ágat és a Kušānák egybe. Fennáll azonban az a lehetőség is, hogy az Indo-Párhuzam Királyság fennállása idején Gondophares családja és a Kušāna nemzetség között rokoni kapcsolatok szövődtek. Kapa herceg (*erjhuṇa Kapa* = Kujūla Kadphises) szereplése Guduvhara (= Gondophares) 26. évében a Takht-i-Bāhī kharoštī feliraton bizonyos mértékben alátámasztja ezt a feltevést.⁴⁷

⁴² Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens. Aus dem Armenischen übersetzt von M. Lauer. (Regensburg 1869). 127.

⁴³ Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens. 131.

⁴⁴ I. h.

⁴⁵ Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Arme-

Mindenesetre e részlettől eltekintve mind Agathangelos, mind pedig Barsuma tudósításai eléggé világosak. V. Ardaššān pusztulása után (224-ben) Xosrov első ízben nyomult be perzsa területre. Úgy látszik azonban, hogy ekkor nem került sor összeütközésre közte és Ardaššahr között. Ezután római segítséggel ismét benyomult a Sāsānida Állam területére, s ekkor meg is ütközött Ardaššahrral és győzelmet aratott fölötte. Az elbeszélés szerint ekkor került sor Ardaššahr hadjáratára a Karen Pahlav ág, Bahl és a Kušānák ellen, amely úgy látszik teljes sikerrel járt, mert Ardaššahr a Xosrov elleni merénylet szervezésekor a gyilkosságra vállalkozónak „Bahlot és a Kušānák egész területét” ígéri.

Ugyanakkor úgy látszik azonban, hogy a „Kušānák egész területe” alatt a tudósítás csak Baktriát értette, mert a Karen Pahlav ág egyetlen megmaradt tagját Ardaššahr elől éppen „a Kušānák országába” mentették át. Ennek az elbeszélésnek nyilvánvalóan csak úgy van értelme, ha feltesszük, hogy Ardaššahr hadjárata csak a Kušāna Birodalom nyugati részét, azaz Baktriát érintette, s ettől eltekintve a Kušānák többi területei a sāsānida támadástól érintetlenek maradtak, s így a Baktriából menekülőeknek védelmet nyújthattak.

Ami az események lejátszódásának időkereteit illeti, erre vonatkozólag Movses Xorenaçi elbeszélése nem nyújt kézzelfogható támpontot. Sem az nem állapítható meg belőle, hogy mennyi ideig tartott Ardaššān halála után a küzdelem Ardaššahr és Xosrov között előbbinek a Kušāna Birodalom ellen indított hadjáratáig, sem arra vonatkozólag nem tartalmaz semmiféle adatot, hogy Ardaššahrnak a Kušānák elleni háborúja mekkora időt vett igénybe. Semmi esetre sem vonható le tehát a tudósításból olyan következtetés, hogy az Ardaššahr és a Kušānák közötti harc már 229-ben véget ért. Amyi látszik csak valószínűnek, hogy Ardaššahrnak Ardaššān fölötti győzelme után jónéhány évnek kellett eltelnie, amíg sor kerülhetett a Kušāna Birodalom elleni hadjáratára, s hogy ezt az Armenia ellen vívott küzdelemnek elég hosszú szakasza előzhette meg.

Az örmény forrás adatainak ellenőrzésére bizonyos lehetőséget nyújt Tabari tudósítása:

„Darauf (= Ardaššān legyőzése után) zog er von dort nach Hamadhān und nahm es mit Gewalt ein, ebenso das übrige Bergland, Ādharbāigān, Armenien und (das Gebiet von) Mōsul. Sodann zog er von Mōsul nach Sūristān, d. i. das Sawād, ergriff davon Besitz und erbaute am westlichen Ufer des Tigris gegenüber der Stadt Ctesiphon... einen anderen Ort, den er Beh-Ardašīr nannte, ... Dann zog er von Sawād wieder nach Istachr, von dort zuerst nach Sagistān, dann nach Gurgān, dann nach Abrašahr, Marw, Balch und Chwārizm bis zu den

niens. 132—133.

⁴⁶ Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens. 128.

⁴⁷ Ebben az esetben természetesen fel kell adnunk azt az elterjedt, de kellőleg nem bizonyított feltevést [ld. pl. Herzfeld, E., AMI 4 (1932) 70—, 80], amely szerint Guduvhara a Suren Pahlav ág leszármazottja volt.

äussersten Grenzen der Länder von Choräsân, worauf er nach Marw zurückkehrte. Nachdem er viele Leute getödtet . . . hatte, kehrte er von Marw nach Pârs zurück und liess sich in Gôr nieder. Da kamen zu ihm Gesandte des Königs der Kûsân, des Königs von Tûrân und des von Mokrán mit der Erklärung ihrer Unterwürfigkeit. Hierauf begab sich Ardašîr von Gôr nach Bahrain und belagerte den dortigen König Sanatruk, . . . Dann kehrte er nach Madâin zurück, blieb deselbst einige Zeit und krönte noch bei Lebzeiten seinen Sohn Šâpur.⁴⁸

Tabarî tudósítása szemmel láthatólag egyetlen forrás elbeszélését követi, mert a más forrásokból származó kiegészítéseket csak ezután mondja el.⁴⁹ Így e tudósítása világos áttekintést ad Ardažsahr hadjáratairól. Ardaβân legyőzése után eszerint Ardažsahr hadseregével Média fővárosa, Ecbatana — Agbatana ellen vonult, majd ennek elfoglalása után Média Atropaténé és Adiabéné területét foglalta el. E területek földrajzilag szorosan összefüggnek egymással, a tulajdonképpeni Armenia azonban kiesik Ardažsahr hadjáratának útvonalából. Éppen ezért valószínű, hogy az eredeti forrás Armenia megjelenése csak Armenia Média Atropaténével határos részére vagy éppen Média Atropaténé egy részére vonatkozik, semmi esetre sem jelentheti azonban Nagy Armeniát, amelynek elfoglalására csak jóval később, esetleg csak I. Šâhpuhr alatt került sor.⁵⁰ Lehetséges, hogy Ardažsahrnak ezzel a hadjáratával függ össze a Salmas-i szikladombormű (éppen Atropaténében), amely általánosan elterjedt felfogás szerint egy helyi armeniai fejedelem vagy előkelő meghódolását ábrázolja Ardažsahr és Šâhpuhr előtt.⁵¹

Az iráni törzsterületek megszerzése után Ardažsahr az Arsakida Birodalom gazdasági szempontból legértékesebb területét, a Tigris és Eufratesz között fekvő termékeny területet kerítette hatalmába. Itt feküdt a párthus főváros, Ktésiphón is, amellyel szemben Ardažsahr most egy saját várost alapított, s az egész területet is gazdaságilag és közigazgatásilag átszervezte. Csak ezután vonult ismét Pârsba, Istazrba, családja régi székhelyére, s innen szervezte nagy keleti hadjáratát, amelynek első célpontja Siyistân volt, majd ennek meghódítása után Gurgân, Aβarsahr és Marv elfoglalása következett. Marvnak mint nélkülözhetetlen katonai támpontnak a megszerzése után következett csak két további hadjárat Baktria és Xvârizm ellen. E hadjáratok befejezése után Ardažsahr Marvból ismét Pârsba vonult vissza, s ezután már csak Bahraint hódította meg, majd Mezopotámiában, Beh-Ardažsahrban fiát még életében megkoronáztatta.

Ez a tudósítás Ardažsahr hadjáratait politikai és hadászati szempontból olyan meggyőző sorrendben ismerteti, hogy helyességében egészben véve

aligha kételkedhetünk. Az elbeszélés számos részlete más források alapján is igazolható. Így legutóbb éppen a keleti hadjáratokra vonatkozó rész történeti hitelességét tette A. Maricq⁵² a *Res Gestae Divi Saporis* adatainak segítségével igen valószínűvé. Tabarî tudósításának értéke abban rejlik, hogy lehetővé teszi a Movses Xorenaçi elbeszélésében érintett események pontosabb elhelyezését Ardažsahr uralkodásának időkeretei között. Kétségtelennek látszik ugyanis, hogy a keleti hadjáratokra csak Ardažsahr kb. 15 éves uralkodásának második felében, azaz hozzávetőleg 232 táján kerülhetett sor. Az Ardaβân fölötti győzelem (224-ben) utáni éveket teljes mértékben igénybe vette a birodalom nyugati részének meghódítása és megszervezése. Nyilvánvaló, hogy amíg Ardažsahr az iráni törzsterületeken és a gazdasági szempontból legfontosabb Mezopotámiában uralmát nem szilárdította meg, addig nem gondolhatott a hatalmas Kušâna Birodalom elleni támadásra. Így kétségtelennek látszik, hogy a Baktria elleni hadjárat 232 előtt nem indulhatott meg.

Ezeket a következtetéseket teljes mértékben megerősítik a görög és latin források, amelyek ugyancsak Ardažsahr uralkodásának első szakasza vonatkozólag szolgáltatnak részletesebb adatokat, azonban éppen ezáltal elősegítik az örmény és arab forrásokban elmondott események időpontjának közelebbi meghatározását. E források közül legfontosabb Dio Cassius tudósítása (LXXX. 1, 2 skk.):

Ἀρταξέρξης γὰρ τις Πέρσης τοὺς τε Πάρθους τρισὶ μάχαις νικήσας, καὶ τὸν βασιλέα αὐτῶν Ἀρτάβανον ἀποκτείνας, ἐπὶ τὸ Ἄτρα ἐπεστράτευσεν, ἐπιβασίαν ἀπ' αὐτῶν ἐπὶ τοὺς Ῥωμαίους ποιούμενος. καὶ τὸ μὲν τεῖχος διέρρηξεν, συγχρὺς δὲ δὴ τῶν στρατιωτῶν ἐξ ἐνέδρας ἀποβαλὼν ἐπὶ τὴν Μηρίαν μετέστη, καὶ ἐκεῖνης τε οὐκ ὀλίγα καὶ τῆς Παρθίας, τὰ μὲν βία τὰ δὲ καὶ φόβῳ, παραλαβὼν ἐπὶ τὴν Ἀρμενίαν ἤλασε, κάνταυθα πρὸς τε τῶν ἐπιχωρίων καὶ πρὸς Μηδῶν τινῶν τῶν τε τοῦ Ἀρταβάνου παίδων πταίσας, ὥς μὲν τινες λέγουσιν, ἔφηνεν, ὥς δ' ἕτεροι, ἀνεχώρησε πρὸς παρασκευὴν δυναμῶς μεζονος. οὗτος τε οὖν φοβερός ἡμῖν ἐγένετο, στρατεύματί τε πόλλω οὐ μόνον τῇ Μεσοποταμίᾳ ἀλλὰ καὶ τῇ Συρίᾳ ἐφειδρύνσας . . .

Dio Cassiusnak ezt a töredékét még kiegészíthetjük a tudósítását felhasználó Zonarasból (XII, 15):

εἰτα Καπαδοκίαν ὁ Ἀρταξέρξης οὗτος σὺν τοῖς Πέρσαις κατέτρεχε καὶ ἐπολιόρχει τὴν Νίσιβιν.

Az idézett szöveghelyek az eseményeket az Ardažsahr és Ardaβân közötti harcok kitörésétől Alexander Severus perzsa hadjárataig tekintik át. Ezek szerint Ardažsahr Ardaβân fölött 224-ben aratott végleges győzelme után Hatra ellen vonult, majd innen Média és Parthia ellen fordult, s ezeket a tartományokat hatalma alá hajtva Armeniát támadta meg. Ez az utóbbi hadjárata azonban

borművet Ardažsahrnak és Šâhpuhrnak egy Armeniával szemben 238-ban elért részleges sikerével hozza kapcsolatba, amelyről viszont egyetlen forrás sem emlékezik meg.

⁵² Maricq, A., *Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis*. 106—.

⁴⁸ Nöldeke, Th., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. (Leyden 1879) 15—19.

⁴⁹ Nöldeke, Th., i. m. 19, 1. j.

⁵⁰ Vö. Ensslin, W., *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I.* (München 1949) 18—.

⁵¹ Ld. pl. Ensslin, W., i. m. 6—9, aki azonban a dom-

nem volt eredményes vagy legalábbis nem hozott döntő sikert. Mindhárom forrás tudósításainak és esetleg a Salmas-i dombormű tanúbizonyságának figyelembevételével Ardaššahr armeniai hadjáratát úgy értelmezhetjük, hogy ez elsősorban az iráni törzsterületek, főleg Média Atropaténé biztosítására irányult az oda Xosrov, Armenia királya támogatásával betörő Arsakida királyfikkal szemben. Ardaššahr döntő katonai sikert bizonyára nem ért el, azonban Média Atropaténét mindenestre biztosítani tudta a maga számára, s így készíthette ekkor a Salmas-i domborművet.

Mivel Movses Xorenaçi tudósítása szerint Xosrov ez alkalommal római segítséget kapott, Ardaššahr valószínűleg ekkor ismerhette fel egy rómaiak elleni hadjárat szükségességét. A Xosrovnak nyújtott római segítség ugyanis világossá tehetette, hogy Armenia meghódítása vagy legalábbis az onnan kiinduló támadások megszüntetése csak a rómaiak fölött aratott katonai győzelem útján érhető el. Ezért vonulhatott egyelőre vissza, hogy — mint Dio Cassius mondja — nagyobb erőket gyűjtsön. Tabarī tudósítása világossá teszi, hogy Ardaššahr ekkor hajtja hatalma alá Mezopotámiát, s ennek közigazgatási és gazdasági megszervezésével megteremti további hadjáratainak anyagi alapját.

Az iráni törzsterületek és a gazdag mezopotámiai síkság birtokában indította meg Ardaššahr támadásait a Római Birodalom ellen. Katonai erejének megnövekedését mutatja, hogy támadólag lépett fel, és a hadszínteret római területre vitte át. Ardaššahr hadjáratát a rómaiak ellen általában 231-re teszik,⁵³ azonban Dio Cassius és Zonaras szavai arra engednek következtetni, hogy e hadjáratnak több szakasza volt, vagy pedig nem is egy, hanem esetleg két hadjáratról van dolgunk. Ardaššahr ugyanis először nagy haderővel a római Mesopotámiát és Syriát fenyegeti, „azután” Kappadokiát rohanja meg és Nisibist veszi ostrom alá. A Mesopotamia és Syria elleni támadás az Eufratesz mentén történt felvonulást tételez fel, míg a Nisibis és Kappadokia elleni támadás a Tigris mentén végrehajtott felvonulásra mutat. Így nem lehetetlen, hogy Ardaššahr katonai akciói a rómaiak ellen már 230-ban megkezdődtek először egy Syria elleni felvonulással, majd 231-ben a Kappadokia elleni támadással és Nisibis ostromával folytatódtak.

A következő évben, 232-ben következett be Alexander Severus személyes részvételével a rómaiak ellenakciója, amely a sík vidék elkerülésével valahol Armenia határán vagy részben Armenia területén ment végbe, mert Zonaras adata szerint a rómaiak közül sokan elpusztultak Armenia hegyei között a hidegtől. Az Ardaššahr és Alexander Severus között lezajlott ütközet vagy ütközetek nem hoztak katonai döntést. A rómaiak

mindenesetre kénytelenek voltak visszavonulni. Lehet, hogy éppen ez a visszavonulás történt Armenia hegyei között, s ekkor szenvedtek a rómaiak a hidegtől súlyos embervesztéseket. Ardaššahr szempontjából a római császári hadsereg visszavonulásra kényszerítése komoly sikert jelentett. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a rómaiak a császári sereg elvonulása után sem a Sāsánida Birodalom területe ellen nem képesek közvetlen támadást intézni, sem pedig Xosrovnak nem tudnak aktív katonai segítséget nyújtani támadó hadműveletek kezdeményezésére.

Így Ardaššahrnak sikerült nyugaton olyan kedvező katonai helyzetet kialakítania, hogy lehetségessé vált nagyarányú támadó hadműveletet indítani a kelet-iráni területek meghódítására. Az eseményeknek ez a sorrendje világosan mutatja, hogy a Kušāna Birodalom elleni sāsánida támadásra csak 233-ban kerülhetett sor.⁵⁴ A görög és latin források adatainak éppen az az egyik legfontosabb jelentősége, hogy Ardaššahr hadi tevékenységét nyugaton 224-től 232-ig kétségtelenné teszik.

Ardaššahr keleti hadjáratának fő célja nyilvánvalóan a Kušāna Birodalom volt, amely a Movses Xorenačinál megőrzött történeti hagyomány szerint hajlandó volt segítséget nyújtani Armeniának a perzsák ellen, úgyhogy Ardaššahr számára emiatt fennállott a kétfrontos háború veszélye. Mivel a kisebb kelet-iráni fejedelemségek, mint Siyistān, Gurgān, Aḫaršahr és Marv aligha jelentettek a nagy haderővel felvonuló Ardaššahrnak komolyabb nehézséget, s talán önként meg is hódoltak, valószínű, hogy Baktria végigpusztítását s egyben Begram és Šurkh Kotal feldúlását is még a hadjárat első évére, 233-ra kell tennünk. Nehezen képzelhető viszont el, hogy a Xvārizm ellen intézett támadás is még ebben az évben történt volna. Valószínűbb, hogy Ardaššahr Baktria végigpusztítása után Marvba visszatért, s onnan szervezett egy hadjáratot Xvārizm ellen. Hogy ennek mi volt a közelebbi célja, s milyen eredménnyel járt, források hiányában egyelőre nehezen állapítható meg. Mindenesetre valószínű azonban — mivel Tabarī kifejezetten utal erre —, hogy a Baktria és Xvārizm elleni hadjáratok után Ardaššahr Marvba tért mint támaszpontjára vissza, s bizonyos időt itt töltött, hogy a meghódított keleti tartományokat megszervezze. Így valószínűleg 234-re kell a Xvārizm elleni támadását, 235-re pedig marvi időzését tennünk.

A következő évben vonulhatott vissza Ardaššahr Pārsba, ahol Tabarī tudósítása alapján következtetve még mindig a kelet-iráni országokhoz való kapcsolatok foglalkoztatták. Így a Bahrain elleni hadjáratra csak 237-ben kerülhetett sor, s ezután, 238-ban már ismét nyugaton kellett lennie. Ezt a következtetést részben Tabarī adata igazolja, amely szerint Ardaššahr a Bahrain elleni hadjárat

⁵³ Ld. pl. Niese, B.-Hohl, E., Grundriss der römischen Geschichte. (München 1923) 351.

⁵⁴ Ez a véleménye közelebbi indokolás nélkül R. Göblnek is [i. m. 102], azonban ezzel kapcsolatban hivatkozása R. Chirshman: Les Chionites—Hephthalites. 70-re téves.

után fővárosába tért vissza. Másrészt kétségtelenné teszi ezt az egyik Dura-Europos-i felirat is, amelynek szövege a következő: $\lambda' \kappa \alpha \tau \epsilon \beta \eta \text{ } ^3 \epsilon \varphi \text{ } \upsilon \mu \omega \nu \text{ } \Pi \epsilon \rho \sigma \eta \varsigma$ „az 550. évben, Xandikos hónap 30-án felvonult ellenetek a perzsa”.⁵⁵ A seleukida éra 550. éve és Xandikos hónap 30. napja keltezés 239 április 20-nak felel meg, a perzsa csapatok tehát 239-ben már tavasszal betörték római területre, és megjelentek Dura-Europos környékén. E hadjárat előkészítésének így még az előző évben kellett megtörténnie, s ez szintén feltételezi már 238-ban Ardaššahr jelenlétét Mezopotámiában.

Mint láthatjuk, Ardaššahr hadjáratainak kronológiai áttekintése más lehetőséget nem enged meg, mint hogy a kelet-iráni országok ellen intézett hadjáratait a két római háború, azaz 232 és 238 közé helyezzük. De ezt az időszakot is tovább szűkíti még a Bahrain elleni hadjárat és Ardaššahr pārsi tartózkodása, úgyhogy a Kušāna Birodalom és Xvārizm elleni támadásaira és Marvban való időzésére csak a 233, 234 és 235 évek maradnak. Mivel Ardaššahr fő célja a Kušāna Birodalom meggyengítése volt, nyilvánvaló, hogy legelőször is a kušāna uralkodóra kellett vereséget mérnie. Amíg Baktriában érintetlen kušāna haderők állottak, addig a Xvārizm elleni hadjáratra nem is lehetett gondolnia. Így mindezt figyelembe véve Ardaššahrnak Baktria ellen intézett támadását minden valószínűség szerint 233-ra kell tennünk.

Ha már most ezt az eredményt összevetjük a Surkh Kotal-i befejezetlen felirat tanúvallomásával, akkor ebből a következő megállapítások adódnak. A Surkh Kotal-i feliratot — mint erre fentebb rámutattunk — II. Vāsudeva uralkodásának 1. évében, a régibb saka éra 299. évében kezdték bevésni, azonban e munkát félbeszakította a sāsānida seregek támadása, amely magát a Surkh Kotal-i szentély-körzetet is feldúlta és részben elpusztította. Mivel a sāsānida támadás 233-ban következett be, így kétségtelen, hogy a régibb saka éra 299. éve i. sz. 233-nak felel meg. Mivel így szilárd támpontot nyerünk mind a régibb saka éra, mind a Kaniska-éra, mind pedig a Kušāna uralkodók abszolút kronológiai helyzetére vonatkozólag, egész sor régóta vitatott kronológiai kérdés megoldhatóvá válik.

Elsősorban természetesen azt kell meghatározni, hogy viszonylik a régibb saka éra 299. éve

az i. sz. 233. évhez. Mint már St. Konow rámutatott, a régibb saka éra és a Kaniska-éra idején használt naptár szerint az év októberben kezdődött.⁵⁶ Ezt figyelembe véve a régibb saka éra 299. évét 232 októberétől 233 októberéig számíthatjuk. Ennek megfelelően a Kaniska-éra kezdetét i. sz. 134/135-re, a régibb saka éráét pedig i. e. 67/66-ra kell tennünk.⁵⁷

E kronológia szerint I. Vāsudeva 232 ősze előtt halhatott meg, s ebben az évben léphetett trónra II. Vāsudeva, aki azután 232 októberétől kezdve a régibb saka éráét újból bevezette. A történeti eseményeknek ez a rekonstrukciója teljes összhangban áll a kínai források tudósításaival is. A Weidinasztia története, a *Wei lio* szerint, amelynek írása Ming császár uralkodása alatt (227–239) szakadt félbe, a Kušāna Birodalom a következő országokat foglalta magában: „Le royaume de Cachemire (*Ki-pin*), le royaume de Bactriane (*Ta-hia*), le royaume de Kābul (*Kao-fou*), le royaume de l'Inde (*T'ien-tchou*), qui tous dépendent des *Ta-Yue-tche*”.⁵⁸ Ez a tudósítás világosan mutatja, hogy a 230-as évek táján a Kušāna Birodalom még nem vesztette el Baktriát, tehát Ardaššahr támadása ekkor még nem következett be. Ennek a Kušāna Birodalom kiterjedésére vonatkozó információnak a forrása nyilvánvalóan az a kušāna követség volt, amely a *San-kuo-chi* tudósítása szerint 230. január 5-én érkezett a Weidinasztia udvarába.⁵⁹ Ezt a követséget Po-t'iao, „a *Ta-Yüe-chi* királya” küldte, akiben nagy valószínűséggel I. Vāsudevát ismerhetjük fel.⁶⁰ A kušāna uralkodó követsége valószínűleg összefüggésben állhatott az Ardaššahr részéről fenyegető veszéllyel, s Vāsudeva valószínűleg a sāsānida támadás esetére Belső-Ázsia felől igyekezett magát a Wei-dinasztiával kiépített jó kapcsolatokkal biztosítani.

A Wei-dinasztiához küldött kušāna követség így biztos *terminus post quem*-et jelent a sāsānida támadás időpontjára vonatkozólag, s így teljes mértékben alátámasztja azt a többi forrás alapján levont következtetést, hogy Ardaššahr hadjárata a Kušāna Birodalom ellen 233-ban került megvalósításra. A Kušāna uralkodó ekkor azonban már nem I. Vāsudeva, hanem az éppen trónralépett II. Vāsudeva volt. Ha megfigyeljük a párthus és sāsānida uralkodók hadjáratainak időpontját, akkor arra az érdekes megállapításra jutunk, hogy előszeretettel tették támadásaik időpontját olyan

⁵⁵ Ld. SEG VII (Leiden 1934) N° 743/b 15–17.; Vö. *Ensslin*, W., Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I. 6. Általánosan elterjedt felfogás szerint e feliratban a $\upsilon \mu \omega \nu$ alak $\eta \mu \omega \nu$ helyett áll, s ebben az esetben „felvonult ellenünk a perzsa” értelmezés adódik. Bár e feltevés lehetséges, mégsem biztos, hogy a feliratot így kell értelmeznünk. Valószínű ugyanis, hogy Durában voltak olyan elemek, amelyek a rómaiak vereségét óhajtották. Lehet, hogy Nebuchelos, akinek házában ez a felirat előkerült, szintén ezek közé tartozott, s így nem volna meglepő, ha az „ellenetek” kifejezés alatt a rómaiakat értette volna.

⁵⁶ Konow, St., Kharoshthi Inscriptions. (Calcutta 1929) LXXXIX.

⁵⁷ A Kaniska-éra problémáinak teljes feldolgozását más helyen adjuk. Ehhez szükséges ugyanis az indopárthus dinasztia, a saka ksatrapák, a Kušāna-dinasztia, a Sātavāhanák kronológiáinak összeegyeztetése és a *Periplus Maris Erythraei* keletkezési idejének tisztázása.

⁵⁸ Ld. *Chavannes*, *Ed.*, T'oung Pao 6 (1905) 538—.

⁵⁹ Vö. *Pelliot*, P. JA 224 (1934) 40.

⁶⁰ Más helyütt adjuk magyarázatát a *Po-t'iao* és a *Vāsudeva* nevek hangtani megfelelésének.

alkalomra, amikor a megtámadott országban éppen trónváltás történt, s esetleg belső zavarokra lehetett számítani. Így indította meg többek közt támadását Marcus Aurelius trónraléptekor a Római Birodalom ellen III. Vologaises, aki már Antoninus Pius alatt háborút akart indítani a rómaiak ellen. Figyelembe véve a párthus és perzsa uralkodóknak ezt a taktikáját, nagyon valószínűnek

látszik, hogy Ardaššahr is éppen a trónváltás alkalmát használta fel arra, hogy a Kušāna Birodalom ellen tervezett támadását megindítsa. Talán éppen e kedvező lehetőség kihasználása volt az oka, hogy Alexander Severus elvonulása után nem folytatta tovább támadásait a római területek ellen. Innen adódott a 232-től 239-ig tartó nyugalmi periódus a keleti római tartományok számára.

Harmatta János

НАДПИСЬ ГРЕЧЕСКИМИ БУКВАМИ ИЗ АФГАНИСТАНА

Резюме

Во время проведенных в Сурх—Котале раскопок была найдена незаконченная надпись греческими буквами. Текст надписи читается следующим образом: ΧΡΟΝΟ ΣΘΘ ΒΑΓΟ ΔΑΟΝΑΝΟ ΔΑΟ ΒΑΖΟΔΗ{Η}Ο Β<Α>ΓΟ{Ο}ΠΟΥΡΟ ΚΟΒΟΝΟ ΑΡΟΥΝ{Ο}. Язык надписи — бактрийский. Интерпретация надписи не представляет трудности: «В 299. году. На здоровье Высочества, Царя Царей, Васудевы, Сына Бога, Кушаны. . .». На основании этой надписи можно установить, что 299. год старой

сакской эры соответствует 99. году эры Канишки. Причиной незаконченного состояния надписи было нападение Сасанидов на Кушанское государство и в частности именно в 299. году старой сакской эры на Сурх—Котал. Так как поход Сасанидов против Кушанского государства был открыт в 233 г. н. э., начало эры Канишки определяется как 134/5. г. н. э., а начало старой сакской эры — как 67/66. г. до н. э.

Я. Харматта

AN INSCRIPTION WRITTEN IN GREEK LETTERS FROM AFGHANISTAN

Summary

In the course of the excavations at Surkh Kotal an inscription written in Greek letters was found whose first line was only scratched in and the first six or seven characters only were carved to be permanent. On the basis of a thorough investigation I propose the following reading of the inscription: ΧΡΟΝΟ ΣΘΘ ΒΑΓΟ ΔΑΟΝΑΝΟ ΔΑΟ ΒΑΖΟΔΗ{Η}Ο Β<Α>ΓΟ{Ο}ΠΟΥΡΟ ΚΟΒΟΝΟ ΑΡΟΥΝ{Ο}. The text of the inscription can be interpreted as follows: „(In) the 299th year. (For) the welfare of His Majesty, the King of Kings, Vāsudeva, the Son of God, the Kušāna . . .”. From the view-point of the contents and structure the beginning of the inscription agrees entirely with the Kharoṣṭhī inscriptions of North—West India. On the analogy of the latter it is likely that after the beginning passage the enumeration of the persons for whose welfare a pious foundation was made by the establisher of the inscription continued. After this enumeration the name of the pious founder, eventually the enumeration of his titles and, lastly, the description of the foundation (some construction or the establishing of relics) might have followed. The agreement between the introductory passage of the Surkh Kotal inscription and the Kharoṣṭhī inscriptions of North—West India is so obvious that similarly to this it can be held Buddhist character with a high probability.

Vāsudeva in the Surkh Kotal inscription must be identified with Vāsudeva II and thus the historical background of the inscription can be reconstructed as follows. Up to the 98th 98th year of the Kaniska era Vāsudeva I reigned over the Kušāna Empire. His successor, Vāsudeva II gave up the time-reckoning on the basis of the Kaniska era and introduced another era whose 299th year corres-

ponded to the 99th year of the Kaniska era following the death of Vāsudeva I. There is only one era whose 299th year could correspond to the 99th year of the Kaniska era, viz. the old Saka era. Thus the Surkh Kotal inscription enables us to determine precisely the chronological relationship between the old Saka and the Kaniska era. It seems to be very likely that, in the person of Kaniska I, a branch of the Kušāna dynasty different from that of the two Kadphises, its predecessors came to the throne and replaced the old Saka era by its own. On the contrary, with Vāsudeva II again another branch of the Kušānas came to power which then returned to the use of the old Saka era. As in the re-introducing of this Vāsudeva II goes back to Vima Kadphises, he acts in the same way also in reviving the *triratna* symbol on the coins. If Vāsudeva II really had to go back to Vima Kadphises in re-introducing this symbol, as in the revival of the old Saka era undoubtedly this was the case, then it seems to be very probable that he really originated from the line of Vima Kadphises.

The carving of the Surkh Kotal inscription had started in the 1st year of the reign of Vāsudeva II, i. e. in the 299th year of the old Saka era, but was interrupted by the attack of the Sassanian troops devastating and partly destroying also the Surkh Kotal sanctuary district. Since the Sassanian invasion occurred in 233, consequently the 299th year of the old Saka era undoubtedly corresponds to 233 A. D. Thus we get a firm basis for the absolute chronology of the old Saka era, of the Kaniska era as well as of the Kušāna rulers. Accordingly the beginning of the Kaniska era is to be placed to 134/135 A. D. and that of the old Saka era to 67/66 B. C.

J. Harmatta

DACIA II. SZÁZADI HADTÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEIHEZ

(106—167)

Az a kép, amelyet a római Dacia határain lejátszódott hadi eseményekkel, a tartomány hadseregével és védelmi rendszerével kapcsolatban V. Christescu 1937-ben megjelent könyve¹ rögzített, ma már nem egy vonatkozásban túlhaladottnak tekinthető. Forrásanyagunk (a katonai diplomák és feliratok száma stb.) azóta jelentős mértékben megnövekedett, több, korábbi ismereteinket lényegesen módosító tanulmány² látott napvilágot, s felmerült, ill. nagyobb hangsúlyt kapott a császárkori hadtörténet kutatásában néhány olyan metodikai szempont, melynek alkalmazása, ill. fokozottabb érvényesítése további előrelépést eredményezhet.

Így pl. új megfigyelésekre vezethet, ha a Kárpát-medence egyes tartományainak hadtörténetét a közép- és aldunai limes egészének összefüggéseibe illesztve tesszük vizsgálat tárgyává.³ Émellett igen figyelemre méltóak azoknak a tanulmányoknak az eredményei is, amelyek a *diplomata militaria* történeti értékesítésének korábban kevésbé kihasznált vagy fel nem ismert lehetőségeit fejlesztették tovább. Itt elsősorban arra gondolunk, hogy ezen okmányok kiadása nem egy esetben a kibocsátás dátumát megelőzően fennállott háborús helyzetre utal,⁴ de komoly jelentőséget kell tulajdonítani a II. századi diplomák csapattaláltaival kapcsolatban az ún. topográfiai elv felismerésének⁵ a hadrendi és hadtörténeti vizsgálatok vonatkozásában egyaránt.⁶

A következőkben — a vázolt metodikai szempontokat a lehetőségek szerint érvényesítve — Dacia markomann háborúk előtti hadtörténetének kutatásához⁷ kívánunk néhány észrevétellel hozzájárulni.

1. A *vita Hadriani* (SHA 3, 9)⁸ alapján ismeretes, hogy a 103—107-ben vagy 106-ban szervezett Pannonia Inferior-t első legátusa: P. Ael. Hadrianus helytartósága idején (106 közepe és 108 első negyede között), valószínűleg 107 folyamán jazig támadás érte, amely után a római ellenakció feltehetően saját földjükön kényszerítette békére a támadókat.⁹ Ez a népmozgalom minden bizonnyal Dacia római meghódításával (106), ill. azzal a ténnyel volt összefüggésben, hogy Traianus a dákok legyőzése után azokat a területeket, amelyeket még Decebal vett el a magyarföldi sarmatáktól „a Bánát és az Olt közötti részeken”, nem adta vissza korábbi birtokosaiknak.¹⁰ A jazigok 106 után Kelet felől is Rómával találták magukat szembe, s ez számukra azt jelentette, hogy összeköttetésük aldunai testvérnépükkel, a Roxolani-val, végérvényesen lehetetlenné vált.¹¹

„Ilyen és hasonló sérelmek lehettek az okai annak, hogy a dák háborúk győzelmes befejezése után a rómaiaknak egy jazig támadással kellett megbirkózniuk”¹² Alsó-Pannónia határsávján.¹³ Nehezen képzelhető azonban el, hogy ugyanekkor (107 k.) vagy valamivel később Dacia nyugati előterében is ne került volna sor ellenségeskedé-

¹ Christescu, V., *Istoria militara a Daciei romane*. (București 1937).

² Így főleg: Daicoviciu, C., *Siebenbürgen im Altertum*. (Bukarest 1943); Tudor, D., *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană*. (București 1957); Macrea, M., *Istoria Rominiei I*. (București 1960) 370—, 447—; valamint Wagner, W., és Stein, A., alább idézett munkái. Ld. még: Szilágyi J., *A dáciai erőrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*. DissPann II, (Bp. 1946)

³ Vö. Barkóczi, L., *Interceisa II*. AH 36 (Bp. 1957) 503—.

⁴ Vö. Premierstein, v. A., *Wiener Eranos* 1909. 264—. 1. j.; Fütz, J., *Acta Ant. Hung.* 7 (1959) 438—; Ua., *Acta Ant. Hung.* 11 (1963) 245—.

⁵ Vö. Nesselhauf, H., *CIL XVI* p. 176.; Radnóti, A.—Barkóczi, L., *Acta Arch. Hung.* 1 (1951) 191—; Radnóti, A., *Limes-Studien* (Basel 1959) 134—; Fütz, J., *Acta Ant. Hung.* 7 (1959) 421—.

⁶ L. az előbbi jegyzetet, továbbá Fütz, J., i. m. 421—, 438—.

⁷ Összefoglalóan: Christescu, V., i. m. 57—70.; Daicoviciu, C., i. m. 84—; Tudor, D., *Răscoale și atacuri „barbare”* . . . 11—29. Macrea, M., i. m. 447—.

⁸ SHA v. Hadr. 3,9: *in Pannoniam inferiorem missus Sarmatas compressit* . . .

⁹ Legutóbb: Mócsy, A., *PWRE Suppl.* 9 (1962) 553. — Hadrianus legatusi működésének idejéről és Pannonia kettéosztásáról: Fütz, J., *Acta Ant. Hung.* 11 (1963) 245—, további irodalommal.

¹⁰ Alföldi A., *Bp. Tört. I.* Budapest az ókorban. (Bp. 1942) 188.

¹¹ Alföldi A., i. m. 188.; Mócsy, A., *Acta Arch. Hung.* 4 (1954) 119—.

¹² Mócsy A., *Pannonia története*. (Bp. 1963) 61—.

¹³ Vö. Patsch, K., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge* . . . V. 2. (Wien 1927) 132: szerint Pannonia kettéosztását a jazigok 107-re tehető támadása váltotta ki. Nem lehetetlen azonban, hogy a tartomány „jazig”, ill. „quad”-frontjának kialakítására, mintegy preventív intézkedésként már valamivel korábban sor került.

sekre, hiszen a casus belli a sarmaták számára éppen az új provincia megszervezése kapcsán adódott.

A 106. augusztus 11-én kiadott — a 2. dák hadjárat lezárulását jelző — porolissumi diploma (CIL XVI 160) után a legközelebbi pontosan datált adatokat Dacia hadseregének történetéhez két 110-ben (febr. 7: CIL XVI 57; júl. 2: CIL XVI 163) kibocsátott katonai diploma szolgáltatja. E diplomák csapatlistái — amelyek együttesen 28 alakulatot neveznek meg¹⁴ — és egy Apulumban talált Hadrianus-kori felirat¹⁵ segítségével megállapítható, hogy 110-ben a provincia exercitusában széleskörű — valószínűleg a legkorábbi helyőrség egészét érintő¹⁶ — *honesta missio* történt. Tudjuk továbbá, hogy 106 és 110 közé tehető colonia Sarmizegetusa, az egyetlen biztosan Traianus-kori római jogú település megalapítása,¹⁷ és figyelmet érdemel az a körülmény is, miszerint 110-ben (de legkésőbb 111-ben) távozott Dacia éléről D. Terentius Scaurianus, a tartomány első legatusa, s egyben organizátora.¹⁸ Az elmondottak a 110-es év jelentőségét húzzák alá provinciánk korai történetében: ekkorra szilárdulhatott meg a 106-ban okkupált Dacia helyzete, belső rendje és védelmi rendszere, amit alátámaszthat az is, hogy határain 110-től egészen 117-ig viszonylagos nyugalom uralkodott.

Az eddigiekből következik, hogy a 110-es éveket megelőzően, 106–109-ben bizonyos feszültség nyomta rá bélyegét a provincia katonai helyzetére, s ennek hátterében, legalábbis részben, a jazigok nyugtalansága állhatott.¹⁹ Feltevésünket megerősíteni látszik a tokodi diploma (CIL XVI 164), mely szerint 110. júl. 2-án, tehát az ún. Porolissum „B” elbocsátó okmány (CIL XVI 163) kiadásával azonos időben Pannonia Inferior auxiliaris haderejében is tömeges missio-ra került sor.²⁰ A két diploma dátumainak összehangzása: a Daciában és Alsó-Pannoniában egy időben foganatosított leszerelések, amint arra Fitz J.²¹ már rámutatott, a jazigok ellen vívott harcok lezárulására engednek következtetni. Mindent összevetve: feltételezhető, hogy a Dacia megszervezése miatt felbolydult sarmatákat Alsó-Pannonia és Dacia hadseregei vé-

gül összehangolt hadműveletekkel kényszerítették békére.

Az előbbieket alapján a Traianus-kori jazig-háborúk története a következőképpen alakulna:

106/107-ben jazig támadás Pannonia Inferior — valamint Dacia²² — ellen, Hadrianus győzelme 107/108-ban;

108/109-ben a jazigok mozgolódása folytatódik, nemcsak Kelet-Pannonia, de Dacia előterében is. A nyugalmi állapot helyreállítása: 109 vége, ill. 110 első fele.

A jazigok lecsillapodásában az ellenük felvultatott igen tekintélyes nagyságú katonai erő²³ mellett szerepet játszhatott még, hogy a roxolánok ezúttal békében maradtak, valamint az, hogy most, a dákság szétzúzása után szállásterületeiket kiterjeszthették a Tiszántúlra is.²⁴ Mindazonáltal a feszültség a Kárpát-medencében ezután sem szűnt meg.²⁵

2. A Traianus halálakor kirobbant jazig-roxolán háború²⁶ (117–118) szintén annak a nyugtalanságnak a következménye volt, amelyet Dacia létrehozása teremtett a közép- és aldunai barbár népek körében. A háborúskodást ismét a jazigok kezdeményezték, akciójuk azonban 117-ben egyrészt a roxolánok bekapcsolódása, másrészt a római határvédelem viszonylagos gyengesége következtében — a csapatok egy része, Daciából is, 114-ben keletre távozott²⁷ — a 106/110 évinél lényegesen súlyosabb katonai helyzetre vezetett. A támadás éle elsősorban Dacia nyugati határai, ill. a *limes Alutanus* ellen irányult,²⁸ de veszélyben forgott Pannonia Inferior és a két Moesia, s talán Pannonia Superior²⁹ limese is.

A háborúban főleg Dacia és Moesia Inferior védelmi rendszerének gyengéi mutatkoztak meg, ami a 119-ben foganatosított átszervezések³⁰ világosan kitűnik. Olténia a *limes Alutanus*-szal, amelynek védő serege eddig Moesia Inferior legatusának parancsnoksága alatt állott,³¹ most Dacia Inferior néven előbb egy praefectus, majd egy praesidialis procurator fősege alatt külön provincia lett. A korábbi Dacia (119 után: Dacia Superior + Dacia Porolissensis) területén ezt követően egészen

¹⁴ Vö. Daicoviciu, C., Dacia SN 1 (1957) 196—.

¹⁵ CIL III 1078 = ILS 2301, vö. Stein, A., Die Reichsbeamten von Dazien. DissPann I. 12 (Bp. (1944) 22—, (Továbbiakban: Dazien.)

¹⁶ Vö. Ritterling, E., PWRE 12 (1925) 1287, 1390—.; Syme, R., LA I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 276—.

¹⁷ CIL III 1443, vö. Ritterling, E., i. m. 1287, Stein, A., Dazien 9—.

¹⁸ Stein, A., Dazien 9.; Daicoviciu, C., i. m. 196—.

¹⁹ Természetesen számításba veendő még, hogy a nehéz harcok árán meghódított Dacia pacifikálásához viszonylag hosszabb időre volt szükség.

²⁰ Vö. Radnóti A., Barkóczi, L., i. m.

²¹ Fitz, J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 249—.

²² 108-ra helyezhető újoncozásra utal a közelmúltban publikált Gherla-i diploma: 133. júl. 2. Daicoviciu, C., *Protase, D.*, JRS 51 (1961) 63—. E harcokkal hozható összefüggésbe egy *Vrsac*-on (Banat) talált, 108-ra datált felirat: CIL III 6273 Marti V. stb., *Coh. II His.*

²³ Vö. Syme, R., i. m. 276—.; Daicoviciu, D., i. m. 196—.

²⁴ Vö. Mócsy, A., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 119—.

²⁵ Vö. CIL XVI 61 (114) és hozzá: Fitz, J., i. m. 250—.

²⁶ Összefoglalóan: Weber, W., Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus. (Leipzig 1907) 71—.; Patsch, K., i. m. 157—.; Alföldi A., i. m. 189—.; Daicoviciu, D., Siebenbürgen. . . 86—.; Tudor, D., i. m. 11—.; Macrea, M., i. m. 447—.

²⁷ Vö. Ritterling, E., i. m. 1284.

²⁸ Vö. 26 j. és Mócsy, A., PWRE Suppl. 9 (1962) 553.

²⁹ Vö. Dobiasz, J., Omagiu lui C. Daicoviciu. (București 1960) 147—.; Mócsy A., i. m. 553—.

³⁰ Vö. Stein, A., Dazien, 11—, 17—.; Daicoviciu, C., Dacia SN 1 (1957) 199—.; Macrea, M., i. m. 353—.; Daicoviciu, C., Klio 38 (1960) 180—.

³¹ Gerov, B., Klio 37 (1959) 210—.; Daicoviciu, C., i. m. 180—.

a Marcus-háborúig csak egy legio állott (a leg. XIII. g. Apulumban), auxiliáris exercitusa viszont lényegében változatlan erősségű maradt.³² A provincia praetori rangú helytartója felügyeleti joggal rendelkezett Dacia Inferior procuratora, ill. védereje felett.³³

Dacia 119. évi átszervezésének lényege tehát — legalábbis katonai szempontból — az eddigi véleményekkel szemben, nem a provincia kettéosztása volt, hanem az Olt-limes különválasztása Alsó-Moesia-tól, továbbá quasi-önálló hadművelleti egységgé alakítása és egyben alárendelése Dacia Superior legátusának. Ez utóbbi intézkedést részben az a körülmény indokolta, hogy Olténiában nem állomásozott legio, de közrejátszott benne az is, hogy a *limes Alutanus* szorosan kapcsolódott Észak-Dacia keleti irányú határvédelméhez.³⁴

A kutatás Hadrianus vázolt intézkedéseit úgy értékelte, hogy azok — Pannonia kettéosztásának mintájára — egy daciai „roxolánfront” (D. Inferior), ill. egy „jazig arcvonal (D. Superior) kialakítását tűzték ki célul.³⁵ Ez a felfogás némileg helyesbítésre szorul, minthogy a két tartomány védelmi rendszerének képét legalább olyan mértékben meghatározták a speciális földrajzi viszonyok és Dacia hídfőállás jellege,³⁶ mint az egyes határszakaszokkal szembenálló ellenség fenyegetése.

A 117–118. évi jazig-roxolán harcokkal kapcsolatban ki kell még térnünk arra a feltevésre, mely szerint a háborúban a 106-ban leverte és részben a római Dacia területén maradt dákság is részt vett volna a támadók oldalán.³⁷ Anélkül, hogy egy ilyen jellegű megmozdulás lehetőségét kétségbevonnánk, valószínűbbnek tartjuk, hogy inkább a tartomány északi-északkeleti határainak előterében kimutatható „szabad dák” törzsek, ill. a Costoboci³⁸ nyugtalanúsága jöhet szóba. Fitz J.³⁹ vetette fel, hogy Dacia körül 118/119-ben „the calm was perhaps not yet restored”, s lehetséges, hogy e népek lecsendesítése is szerepet játszott Marcus Turbo daciai tartózkodásának (118–119) kitolódásában. Turbo ui. valószínűleg még 118 első hónapjaiban teljes sikerrel befejezte a Sarmatae

ellen vívott háborút Dacia és Alsó-Pannónia közös parancsnokság alá vont seregei élén.⁴⁰ Talán a szabad dákokkal való csatározásokban tüntették ki magukat Dacia északi határain a *Palmyreni sagittarii*, akik 120. jún. 29-én, még szolgálatuk alatt megkapták a civitast Hadrianustól.⁴¹ Mindenesetre tény, hogy a római kormányzat rövid idő múlva, 120. jún. 29. és 133. júl. 2. között D. Superior északi részeit D. Porolissensis néven külön tartománnyá formálta.⁴²

3. Az általánosan elfogadott felfogás szerint Hadrianus 124. évi dunai szemleútjával több jelentős municipalizáló, ill. katonai természetű intézkedés hozható kapcsolatba, mind Daciában, mind Pannoniában.⁴³ A két Pannonia limesén a táborok kőbe építése jelzi a császár tevékenységét,⁴⁴ Daciában pedig — C. Daicoviciu és D. Protase szerint⁴⁵ ugyancsak 124-re tehető Dacia Porolissensis megszerzése, ami leginkább egy új *jazig-szabad dák* (costobocus) arcvonal létrehozásaként értelmezhető.⁴⁶

Megállapítható továbbá, hogy a pannóniai és dáciai tartományok hadseregei egyaránt Hadrianus idején nyerték el több évtizedre — kisebb változásoktól eltekintve egészen a markomann háborúig — jellemző összetételüket és hadrendjüket.⁴⁷

Felmerülhet még annak lehetősége, hogy összefüggésben Dacia átszervezésével a Bánát, ill. a Palanka—Jupa—Drobeta—Duna vonala háromszög katonai ellenőrzése 119-től vagy 124-től Moesia Superior hadseregének hatáskörébe került,⁴⁸ s nem lehetetlen az sem, miszerint már Hadrianus idején megtörtént a limes Transalutanus kiépítése⁴⁹ — Moesia Inferior határvédelmének keretei között.⁵⁰

A dunai tartományok limeseinek kialakulása és megszilárdulása, a Traianus által megkezdett és Hadrianus alatt lezárult reorganizációk hosszabb időre stabilitást és viszonylagos nyugalmat teremtettek a Kárpát-medence provinciáinak határain. A 120-as évek végéig sem Pannonia, sem Dacia előterében nincs tudomásunk hadi eseményekről.⁵¹

Feltételezhető viszont, hogy 128/129-ben Dacia Superior keleti védelmi vonala és az Olt-limes hoz-

³² Ritterling, E., i. m. 1288. Dacia II. századi auxiliáris hadereje: CIL XVI 90 (D. Superior): 3 + 10, CIL XVI 110 (D. Porolissensis): 3 + 12 — összesen 28 segédcsoport; részletesen: A dáciai katonai diplomák (előkészületben).

³³ Vö. Stein, A., Dazien 18.

³⁴ Dacia kiterjedésének és határainak kérdéséről legutóbb: Ferenczi I., A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetem Közleményei. Társadalomtudományi sorozat, I. 1–2 (1956) 153–.; Macrea, M., i. m. 350–.

³⁵ Radnóti A., Anth I (1947) 42–.; Ferenczi I., i. m. 165–.; Barkóczi L., i. m. 508–.

³⁶ Vö. Zwicker, W., Studien zur Markussäule. (Amsterdam 1941) 28–.; Alföldi A., i. m. 189–.; Ferenczi I., i. m. 156–.

³⁷ Vö. Patsch, K., i. m. 161–.; Daicoviciu, C., Dacia SN I (1957) 198–.; Tudor, D., i. m. 18–.; Mitrea, B., SCIV 5 (1954) 470–.

³⁸ A Costoboci-hoz: Gostar, N., Buletinul Universităților „V. Babeş și „Bolyai” Cluj. Seria: Științe sociale. I (1956) 183–.

³⁹ Fitz, J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 252–.

⁴⁰ Vö. Fitz, J., i. m. 251–.

⁴¹ Daicoviciu, C., i. m. 191–.; Forní, G., Athenaeum NS 36 (1958) 4–.; CIL XVI 68.

⁴² Daicoviciu, C.—Protase, D., JRS 51 (1961) 63.

⁴³ Vö. Weber, W., i. m. 153–.

⁴⁴ Vö. Barkóczi, L., i. m. 505–.; Mócsy, A., i. m. 554–., 635–.

⁴⁵ Daicoviciu, C.—Protase, D., i. m. 68–.

⁴⁶ Vö. Radnóti A., i. m. 42–.; Ferenczi I., i. m. 167–.; Barkóczi, L., i. m. 508–.

⁴⁷ Pannoniával kapcsolatban: Radnóti, A.—Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 1 (1951). Dacia II. századi hadseregére ld. később dolgozatunkat: 32. j.

⁴⁸ Vö. Domaszewski, A. v., AEM 13 (1890) 129–.; Daicoviciu, C., Klio 38 (1960) 180–.; Radnóti, A., Limes-Studien. (Basel 1959) 144–.; Másképp: Papazoglou, F., Rêvue Historique (Belgrad) 7 (1957) 303–.

⁴⁹ Legutóbb erről: Ferenczi I., i. m. 157–.

⁵⁰ Vö. Radnóti, A., i. m. 150–.

⁵¹ Vö. Mócsy, A., i. m. 554–.; Tudor, D., i. m. 22–.

zákapcsolódó felső szakasza mentén szükségessé váltak bizonyos katonai akciók. Erre utalhat egy feliratos bázis, amelyet a cohors VIII Raetorum emelt a császárnak 129-ben,⁵² valamint a 129. március 22-re datált Grojdibod-i diploma (CIL XVI 75).⁵³ A csapatlistán felsorolt alakulatok többsége valószínűleg a *limes Alutanus* említett sávján lokalizálható.⁵⁴

4. A 130-as évek elején több éremkincslet, felirat és elbocsátó okmány ismét erősödő háborús nyugtalanságra enged következtetni a két Pannonia, Dacia (D. Porolissensis) és a két Moesia határain.⁵⁵

Ismeretes, hogy a dunai provinciákból számos alakulat részt vett a Bar-Kochba felkelés (132–136) elfojtásában,⁵⁶ s valószínű, hogy a barbárok megkísérelték kihasználni a védelmi erők átmeneti meggyengülését.⁵⁷ E harcoknak azonban nagyobb jelentősége aligha lehetett, mivel a nyugalom az említett tartományok határai mentén még a keletre vezényelt csapatok visszatérése előtt, 133/134-ben helyreállt.⁵⁸

A vázolt eseményekkel lehet összefüggésben a közelmúltban publikált Gherla-i katonai diploma kiadása (133. júl. 2),⁵⁹ de tudomásunk van egy apulumi feliratról arról is, hogy 135-ben a leg. XIII g. katonáinak egy csoportját leszerelték.⁶⁰

Hadrianus uralkodásának utolsó évében (137–138) a harcok kiújultak: főleg Pannonia quadfrontján, de alighanem mozgásba jöttek a jazigok is Pannonia Inferior limese előtt.⁶¹

Ezekben az években háborús nyugtalanságra utaló adatokkal rendelkezünk Dacia Inferior és Moesia Inferior határsávjáról is, ilyenek a *limes Alutanus*on a 138 első felére datálható Bivolari-i és Copačeni-i feliratok,⁶² Moesia-ban pedig a 138. febr. 28-i kibocsátású Tirnowo-i diploma (CIL XVI 84).⁶³ Mindhárom emlék korábbi harcok lezárulását jelezheti, tehát a Dacia délkeleti határait fenyegető barbár (roxolán) mozgalom 137-re tehető.

Pannoniában a 138. jún. 16-ra keltezett tót-vázsonyi (P. Superior, CIL XVI 84) és a 139 (őszén?) kiadott albertfalvai (P. Inferior, CIL

XVI 175) diplomák adják a *terminus ante quem*-et a harcok befejeződésének megállapításához.⁶⁴

140 és 144 között a Felső-Pannoniával szemben álló quadok meghódolásáról értesülünk Antoninus Pius sokat idézett REX QUADIS DATUS köriratú nagybronzairól, Mócsy A. szerint az itt megörökített beiktatás egyaránt lehet a 137-ben kirobant háború lezárása vagy új harcok eredménye.⁶⁵

Hasonló módon értelmezhetjük Dacia Inferior helyzetével kapcsolatban a *n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum)* 140-ben állított Copačeni-i tábor-feliratát⁶⁶ és a 140. december 13-ra keltezett Palamarchia-i katonai diploma⁶⁷ adatait. Feltételezhető, hogy az említett dokumentumok egy 139/140-ben lejártszódott újabb hadi eseménnyel összefüggésben keletkeztek,⁶⁸ nem kizárt azonban az sem, hogy a 137-re tett népmozgalom (ld. fentebb) végső lezárulásával hozhatók kapcsolatba.

Több kutató véleménye szerint 143-ban Daciát ismét barbár mozgolódás, az ún. *Daci liberi*, ill. a *Costoboci* mozgalma veszélyeztette.⁶⁹ Forrásaink: az *ala II. Pannoniorum* Gherla-i építési felirata (143-ból)⁷⁰ és a Nova-Zagora-i diploma (CIL XVI 90), amelynek csapatfelsorolása arra utal, hogy 144. febr. 27-én Dacia Superior auxiliáris véderejének egészéből^{70a} történt elbocsátás, valamint a Dímbaú-i éremkincs^{70b} (?) valószínűsíteni látszik, hogy egy olyan feltételezést, mely szerint a szóban forgó évben nemcsak Dacia Porolissensis arcvonala, de D. Superior jazig-frontján, ill. keleti („kostobók”) határszakaszán is sor került katonai akciókra.

145-ben Dacia nyugati — a Marostól délre eső — határán egy drobetai köemlék,⁷¹ Pannonia Inferior-ban pedig egy katonai diploma (CIL XVI 91, 145. szept. okt.)⁷² utalhat háborús feszültségre a jazigok körében 143/145-ben. Ugyancsak 145-ből ismerünk néhány feliratot Moesia Inferior limeszszakaszáról, amelyek esetleg szintén hadi események lezáródását jelzik.⁷³ Ha feltevésünk helyes, akkor az a népmozgalom, amelyet a kutatás 143-ra helyez D. Porolissensis előterében, 144/145-ben éreztette hatását Dacia Inferior határai mentén,

⁵² Macrea, M., Omagiu lui C. Daicoviciu. (București 1960) 344—.

⁵³ Vö. Fitz, J., i. m. 257—.

⁵⁴ A csapatok táborhelyeiről: Gerov, B., i. m. 201., 47. j.

⁵⁵ Vö. Mócsy, A., i. m. 554.

⁵⁶ Vö. Ritterling, E., i. m. 1291—.; Mócsy, A., i. m. 627—.; Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen... (Berlin 1938) 231—.

⁵⁷ Vö. Nagy T., Budapest emlékei II. (Bp. 1962)

⁵⁸ Vö. CIL XVI 76, 77: 133. júl. 2. (Pannonia Sup.), 40— CIL XVI 78: 134. ápr. 2. (Moesia Inf.).

⁵⁹ Daicoviciu, C.—Protase, D., i. m. 63— Vö. 58. j.

⁶⁰ Vö. 15. j.

⁶¹ Vö. Alföldi A., i. m. 190.; Barkóczi L., i. m. 506.; Fitz, J., Acta Ant. Hung. 9 (1961) 163—.; Ua., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 257—, 261—.; Mócsy, A., i. m. 554—.

⁶² CIL III 13 793—4 (12 601 a—b) vö. Stein, A., Dazien 30—.; Tudor, D., i. m. 23—.

⁶³ Vö. Radnóti, A., i. m. 145—.

⁶⁴ Vö. 61. j.

⁶⁵ Mócsy, A., Pannonia története. (Bp. 1963) 62.; Ua., PWRE Suppl. 9 (1962) 555.; ld. még: Alföldi A., i. m. 190—.

⁶⁶ CIL III 13 796 = ILS 9180, vö. Stein, A., Dazien. 31.; Tudor, D., i. m. 27—.

⁶⁷ Gerov, B., Klio, 37 (1959) 196—.

⁶⁸ Vö. Tudor, D., i. m. 26—.; Mitrea, B., i. m. 475—.

⁶⁹ Hüttl, W., Antoninus Pius I. (Prag 1936) 284.; Tudor, D., i. m. 28. további irodalommal; Macrea, M., Istoria Rominiei I. (București 1960) 450—.

⁷⁰ An. Ep. 1906. 112.; vö. Hüttl, W., i. m. II. 361. és hozzá: CIL III 1448; Hüttl, W., i. m. II. 208 (142-ből).

^{70a} Vö. CIL XVI 107, Dacia Superior, 157 (?), amely a 144. évi diplomával egyező számú alatt és cohorsot említ. Ld. még Wagner, W., i. m. 240—, 253—.

^{70b} Preda, C., SCN 1(1957) 113—.

⁷¹ CIL III 8017; Hüttl, W., i. m. II. 220. (Piusnak — res publica mun... Hadriani Drobeta d. d.)

⁷² Vö. Fitz, J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 263—.

⁷³ Vö. Stein, A., Die Legaten von Moesien. DissPann I. 11 (Bp. 1940) 69— (Továbbiakban: Moesien)

s nyugtalanságba hozta a magyarföldi sarmatákat is.

Két év múlva, 146 nyarán Pannonia Superiorban is széles körű *missio*-t rendeltek el (CIL XVI 178), amiben viszont a quadok korábbi mozgoló-dása tükröződhet.⁷⁴

Valószínűnek látszik, hogy a 144/146-ban kiadott katonai diplomák egy hosszabb, még 137-ben megkezdődött és többször is kiújult feszültség végét és egy közel 10 éves viszonylag békés periódus kezdetét jelentik a Kárpát-medencében.

Pannonia II. századi történetével kapcsolatban a kutatás általában hangsúlyozza, hogy a 140-es évek közepétől a 150-es évek végéig a két tartomány katonai helyzete stabil volt, limesén béke és nyugalom uralkodott.⁷⁵ Jellemző pl., hogy 148/149 és 150 között az *exercitus Pannoniae* jelentékeny hányadát el lehet vezényelni a mór-felkelés leverésére Észak-Afrikába⁷⁶ anélkül, hogy ez a határ védelem számára különösebb problémát okozna.⁷⁷

Nyugalmi állapottal lehet számolni ez idő tájt Moesia Superior,⁷⁸ valamint Dacia és Alsó-Moesia határsávjain is, feltűnő azonban, hogy az utóbbi két provincia hadseregei — jelenlegi ismereteink szerint — nem küldtek vexillatiokat az afrikai háborúba.⁷⁹ Lehetséges, hogy ez a jelenség az észak- és kelet-dáciai, ill. az aldunai katonai helyzet viszonylagos bizonytalanságában leli magyarázatát.

5. A 150-es évek hadtörténetének problémáival legutóbb R. Noll⁸⁰ és Barkóczi L.,⁸¹ valamint Nagy T.⁸² foglalkoztak részletesebben, és rámutattak arra, hogy a dunai limes helyzetét ebben az időszakban Daciától Felső-Pannoniáig a háborús feszültség erősödése jellemezte.⁸³

A II. század közepétől kimutatható hadi események sorát a Kárpát-medence körzetében a Dacia határain lejátszódott harcok nyitják meg. Azokra a támadásokra gondolunk, amelyek 156 és 158 között, Statius Priscus helytartósága idején érték provinciánkat az ún. szabad dákok részéről.⁸⁴

A harcok megindulásával kapcsolatban egy

újabbban publikált apulumi oltár felirata alapján valószínűnek látszik, hogy az első összeütközések már 154-ben, annak első felében megtörténtek,⁸⁵ 155-ben a feszültség növekedésére utaló jelenségek figyelhetők meg Moesia Inferiorban⁸⁶ és Thracia-ban⁸⁷ is.

153/154–156-ban Pannonia Inferior előterében szintén erősödött a jazigok nyugtalansága,⁸⁸ s Felső-Pannoniával átellenben talán a quadok is megmozdultak.⁸⁹

A katonai helyzet 156-ban Dacia északi és keleti határainak térségében súlyosra fordult. Ezt jelzi a kitűnő Statius Priscus erre az évre tehető ide helyezése.⁹⁰ Az ellenséges támadások irányát és a betörések mélységét a D. Porolissensis északi, ill. D. Superior keleti védelmi vonalán belül előke-rült éremkincsek mutatják:⁹¹ a Kis-Szamos mentén a Gherla-i és Viștia-Cluj-i (az utóbbi 156-ban zárul), a Nagy- és Kis-Küküllő völgyében pedig a Sighișoara-i (156) és Sălașur-i⁹² pénzletek.

A harcokban a 157 és 158. évi diplomák (vö. lentebb) tanúsága szerint D. Porolissensis és Superior egész segédesapat védereje részt vett, de jellemző az ellenséges támadás hevesességére, hogy a hadműveletekbe be kellett avatkoznia a tartomány központi részén álló *legio XIII gemina*-nak is.⁹³ Hosszabb idő után valószínűleg most vált szükségessé a tartomány hadseregének megerősítése: *vexillarii Africae et Mauret(aniae) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Superiore* (CIL XVI 108: 158. jul. 8.).⁹⁴

Nem hagyták azonban a vázolt hadi események érintetlenül Dacia Inferior-t sem. Közvetve támogatják ezt a feltevést azok a feliratok, amelyek 157-ben Moesia Inferior határsávján szintén háborús helyzetre engednek következtetni,⁹⁵ valamint a 157-ben vagy 158-ban kiadott Brestowene-i katonai diploma.⁹⁶

Daciától nyugatra a Nagyalföldön, ill. a Duna-Tisza között a feszültség valószínűleg egészen 159/160-ig tartott, a Wallern-i éremkincs (158) pedig a quadok akciójára utalhat.⁹⁷

⁷⁴ Vö. feljebb és 65. j.

⁷⁵ Alföldi A., i. m. 190—; Barkóczi L., i. m. 506—; Mócsy A., i. m. 555.; Nagy T., i. m. 40—; Mócsy A., Pannónia. . .; 62.

⁷⁶ Vö. Mócsy A., PWRE Suppl. 9 (1962) 627—.

⁷⁷ Vö. Nagy T., i. m. 40—.

⁷⁸ Vö. Ritterling, E., 1545: a *leg. IIII Fl.* vexillatio-ja részt vett az afrikai háborúban.

⁷⁹ Vö. Ritterling, E., i. m. 1295, 1413, 1578, 1699, 1720.

⁸⁰ Noll, R., AAU 14 (1954) 43—.

⁸¹ Barkóczi L., i. m. 506—.

⁸² Nagy T., i. m. 41—.

⁸³ Antoninus Pius korának hadi eseményeire összefoglalóan ld. Hüttl, W., i. m. I, 227.; Weber, W., CAH 11 (1936) 336—, áttekintését.

⁸⁴ Összefoglalóan: Hüttl, W., i. m. I, 284—; Christescu W., i. m. 66—; Daicoviciu, C., Siebenbürgen. . . 89—; Stein, A., Dazien 27—; Tudor, D., i. m. 28—; Mítrea, B., i. m. 478—; Macrea, M. i. m. 450—.

⁸⁵ Vö. Daicoviciu, C. Dacia 7–8 (1937–1940) 305—, N°. 1.: *Io(vi) victo(ri)*, *Io(vi) depu(lsori)*. M. Domestius,

Restitutus c. le(g.) XIII ge. stb. (154. aug. 24.)

⁸⁶ Vö. Stein, A., Moesien, 70—.

⁸⁷ An. Ep. 1927. 49.; Hüttl, W., i. m. II, 369; vö. Barkóczi L. (i. m. 507, Anm. 72.) a *TRI[b] POT XVIII* ellenére 151-re datálja a kőemléket.

⁸⁸ Vö. Fűz, J. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 266—; Nagy T., i. m. 41.

⁸⁹ CIL XVI 104 (154. nov. 3.) és a Vyškovce-i éremkincset (153): vö. Noll, R., i. m. 54, N°. 4.

⁹⁰ Stein, A., Dazien, 27—; Fűz, J., Acta Ant. Hung. 9 (1961) 182—.

⁹¹ Vö. Mítrea, B., i. m. 480, 473. Noll, R., i. m. 55, N°. 7.

⁹² Mítrea, B., SCIV 12 (1962) 321—, N°. 39.

⁹³ CIL III 1061=ILS 4006 (Apulum), vö. Stein, A., Dazien 28—.

⁹⁴ Vö. Hüttl, W., i. m. I, 285 és feljebb: 47 j.

⁹⁵ Vö. Stein, A., Moesien, 72—.

⁹⁶ Wenedikov, J., Bull. de la Soc. Arch. a Staline (Warna) 9 (1953) 61—, és hozzá: Radnóti, A., i. m. 146.

⁹⁷ Noll, R., i. m. 55, N°. 8. és hozzá: Barkóczi, L., i. m. 508.; Nagy T., i. m. 41—.

A 154-ben kezdődött harcok egyes fázisait, ill. azok lezáródását a katonai diplomák alapján kísérelhetjük meg körvonalazni:

Dacia:

157. dec. 13: D. Superior (CIL XVI 107)

158. júl. 8: D. Superior (CIL XVI 108)⁹⁸

158. szept. 27: D. Porolissensis (CIL XVI 110)

Moesia:

157 vagy 158: Moesia Inferior⁹⁹

159/160: Moesia Superior (CIL XVI 111)¹⁰⁰

Pannonia:

159/160. dec. 27: Pannonia Inferior (CIL XVI 112, 113)¹⁰¹

A 154/160. évi népmozgalmakkal kapcsolatban összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg. A háborús mozgás Dacia északi és keleti határain kezdődött a Felső-Tisza vidékén, ill. a Kárpátoktól keletre élő szabad dák, kosztobók stb. népek¹⁰² körében, majd innen tovább terjedve mozgásba hozta a Kárpát-medence többi népeit, elsősorban a jazigokat, valamint a Keleti-Kárpátok külső vonala mentén és Alsó-Moesia határainak előterében települt néptörzseket.¹⁰³

A népmozgalom Dacia határait északi és keleti irányban több helyen áttörte 156/157-ben, mindazonáltal a római határvédelem még 157-ben stabilizálni tudta a helyzetet és jelentős győzelmet aratott a támadók felett.¹⁰⁴ Erre a győzelemre utal az Ant. Pius-életrajz egyik helye¹⁰⁵ és a *Dacicus* jelző megjelenése 157-ben a császári titulátúrában.¹⁰⁶

A nyugalom azonban ezzel még nem állt helyre. D. Porolissensis exercitus a egészen 158 második feléig legalábbis készenlétben állt, D. Superior-ban pedig a segédszereplők egy részét 158 első felében egy újabb betörés visszaverésére vethették be, az akcióban részt vehettek az erősítésként idevezé-

nyelt afrikai alakulatok s talán a legio XIII gemina egységei is.¹⁰⁷

Jóllehet 158 őszétől nincs adatunk jelentősebb hadi eseményekre Dacia körzetében, mégis valószínűnek látszik, hogy a feszültség — legalábbis a jazig-fronton — csak lassan csökkent, s ez a folyamat kb. 160-ig tartott.¹⁰⁸ A Bánát-Maros vonalat, Moesia Superior limesét és Alsó-Pannonia arevonalának Alisca (Szekszárd-Öcsény)-Burganae (Novi Banovci) szakaszát egyaránt fenyegető sarmatákat végül is Pannonia és Moesia hadseregeinek együttes akciói csendesíthették le 159/160-ban.¹⁰⁹

6. A 150-es években lejátszódott népmozgalmakat — amelyekben a kutatás joggal látja a nagy markomann-quad-sarmata háborúk (167–180) előjátékát¹¹⁰ — rövid ideig tartó nyugalmi helyzet követte a 160-as évek elején.¹¹¹ Ekkor került sor — 162-ben — a pannoniai és moesiaai csapatok jelentékeny részének keleti translatio-jára Lucius Verus pártus-hadjárata kapcsán.¹¹²

Azonban a béke a dunai határok mentén csak látszólagos volt: 162-től fokozatosan kiformalódott a II. század közepén megkezdődött gót-vándorlás hatására két nagyobb népkoalíció a Kárpát-medence észak-nyugati, ill. észak-keleti előterében, Pannonia Superior, ill. Dacia határsávjainak tágabb körzeteiben,¹¹³ majd pedig kialakult a háborús feszültségnek az a formája, amelyet a Marcus-életrajz (SHA 12, 13) *bellum suspensum*-nak nevez.¹¹⁴

E feszültség első kisüléseire minden bizonnyal a római határvédelem meggyengítése nyújtott alkalmat, de a két Pannonia, Dacia és Moesia Inferior limese előtt 162/165-ben lezajlott összecsapásoknak¹¹⁵ egyelőre inkább helyi jelentőségük volt, s hamar véget értek. 163-ban (és 164-ben?) Pannonia Superior-ban,¹¹⁶ 164-ben Dacia Porolissensis¹¹⁷ területén tudunk a teljes segédszereplőállományt érintő elbocsátásokról; egy 165-re datálható diploma-

⁹⁸ Ez a bronzokmány, eltérően a 157 (?) évi diplomától, amely megközelítőleg teljes képet ad Dacia Superior auxilialis hadseregéről, csak 3 alat és 3 cohors nevét, valamint az afrikai vexillarii-t (eum Mauris gentilibus) említi.

⁹⁹ Vö. 96. j.

¹⁰⁰ Vö. Radnóti, A., i. m. 142—.

¹⁰¹ Vö. Fitz, J., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 422—.

¹⁰² E népek elhelyezkedésére: Zwicker, W., i. m. 16—.; Gostar, N., i. m. 183—.

¹⁰³ Vö. Barkóczi, K., i. m. 507—.

¹⁰⁴ CIL III 1416, 836, vö. Stein, A., Dazien, 28—29, CIL XVI 107 (157)

¹⁰⁵ SHA vita Ant. Pii 5, 4: *per legatos suos plurima bella gessit. . . et Germanos et Dacos et multas gentes . . . contudit per praesides ac legatos*. Vö. Premierstein, A. v., Wiener Eranos 1909. 263—. Újabbán: Barkóczi, L., i. m. 507.; Tudor, D., i. m. 26—.

¹⁰⁶ CIL VIII 20 424 (157-ből), 12 513 (145—161). Vö. Hüttl, W., i. m. I. 58, II. 257, 263. [Barkóczi, L., i. m. 507, Ann. 70 és Tudor, D., i. m. 29, Ann. 4. csak a pontosan nem datálható — carthaginai — feliratot vették figyelembe].

¹⁰⁷ CIL XVI 108 (158. júl. 8.) és hozzá: Ann. 98., valamint CIL III 1061=ILS 4006. *IOM. . . pro salute imperii Romani et virtute leg. XIII g. sub M. Statio Prisco consule designato . . .* (158). Vö. Stein, A., Dazien, 28.

¹⁰⁸ Vö. CIL III 1568, 157-ből (Mehadia); CIL III 1576 = Hüttl, W. i. m. II, 209. (Ant. Piusnak dedikált felirat, lelhelye: inter Mehadiam et Plugovam in castris ruinis, i. sz. 160.)

¹⁰⁹ Vö. a feltehetőleg azonos időpontban kiadott Guselia-i (CIL XVI III, Moesia Superior), ill. Alsószentivány-i és Adony-i (CIL XVI 112, 113, Pannonia Inferior) diplomákkal; az utóbbiakhoz ld. Fitz, J., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 422—.

¹¹⁰ Vö. Alföldi A., i. m. 191.; Noll, R., i. m. 62—.; Barkóczi, L., i. m. 508—.

¹¹¹ Barkóczi L., Pannonia története. (Bp. 1963) 80.

¹¹² Ritterling, E., i. m. 1297—.; Mócsy, A., i. m. 628—.

¹¹³ Vö. SHA Marci 14, 1. és hozzá: Zwicker, W., i. m. 35—.; Alföldi A., i. m. 102—.

¹¹⁴ Vö. Alföldi A., i. m. 191.; Mócsy, A., i. m. 556—.

¹¹⁵ Vö. a 113. j.továbbá Fitz, J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 270—.; Stein, A., Moesien, 76—.*Dacia Superior* jazig-frontján: CIL III 1372, 1373 (Micia 164-ből), v. ö. Barta, G., Acta Classica 2 (1966)

¹¹⁶ Barkóczi, L., Acta Arch. Hung. 9 (1958) 413—.; CIL XVI 119; vö. Nagy T., i. m. 42—.

¹¹⁷ CIL XVI 185, Russu, I. I., MCA 2 (1956) 708—. RA 1957. 199—.; Forni, G., Athenaeum. SN 36 (1963) 184—. A 164. évi dáciai bronzokmányokon felsorolt csapatok táborhelyeire vonatkozólag ld.: Daicovicu, C. — Protase, D., i. m. 64—66., 1. kép.

töredék (CIL XVI 120) Moesia Superior-ban elrendelt *missio*-ra utal.

De még 165-ben biztos adatunk van arra, hogy Marcus jelentős intézkedéseket fogantatott a hadsereg megerősítésére, két új legiót állítottak fel ekkor itáliai emberanyagból, s ez a tény kétségtől a dunai front helyzetének súlyosbodásával hozható összefüggésbe.¹¹⁸ 166-ban Daciában a legio XIII

gemina egységeibe soroztak,¹¹⁹ még ebben az évben a langobardok és obiusok Pannonia Superiorba törtek be,¹²⁰ de támadás érte vagy fenyegette 166 második felében Dáciát is.¹²¹

167 elején még néhány hónapra mindkét tartomány limesén látszólag helyreállt a béke,¹²² hogy azután kevés idő múltával teljes heveséggel robbanjon ki a markomann háború.¹²³

Balla Lajos

К ВОПРОСАМ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ ДАКИИ II ВЕКА НАШЕЙ ЭРЫ

Резюме

Автор дает обзор военным событиям, имевшим место внутри границ Дакии в 106—167 годах, и пытается поставить их в связь с военными акциями того же времени, которые происходили в других районах лимеса по среднему и нижнему течению Дуная.

Обсуждаемые военные события могут быть подразделены на следующие группы: 1. Натянутые отношения с языгами и роксоланами в связи с организацией провинции в 106 году привели в период между 106 и 110 гг. к борьбе с сарматами, живущими на территории Венгрии. 2. Языго-роксоланская война 117—119 годов, в которой на северных границах провинции должны были принять участие и так называемые свободные даки. 3. Народные волнения местного значения на восточных и северных границах Дакии в конце 120-ых и начале 130-ых годов. 4. Военное беспокойство в 137—140-ых годах на лимесе

Дакии inferior и в 143 году на подступах Дакии Porolissensis. 5. После длительного и относительного мирного периода нападение свободных дакийских (костобокских?) племен в 154/158 годах на северные и восточные границы провинции привели к очень тяжелому положению. (Характерно, что Vita Ant. Pii 5,4 слово «bellum» употребляется для обозначения этих событий. В 157 году в титулатуре Пия появляется эпитет «Dacicus»). С этих событий берет начало в период между 162 и 167 годами *bellum suspensum*, что в свою очередь приводит к маркоманнской войне.

Первое крупное нападение варваров во время войны Марка падает на вторую половину 167 года и, возможно, происходило не только с запада, но и с севера и востока.

Л. Балла

ZU DEN FRAGEN DER KRIEGSGESCHICHTE DAZIENS IM 2. JAHRHUNDERT

Auszug

Der Verfasser gibt einen Überblick über die Kriegsereignisse, die in der Zeit von 106—167 innerhalb der Grenzen Daziens stattfanden, und versucht, diese Ereignisse mit den militärischen Aktionen derselben Zeit in anderen Abschnitten des Limes an der mittleren und unteren Donau in Zusammenhang zu bringen.

Die behandelten Kriegsereignisse lassen sich in folgende Gruppen einteilen: 1. Die anhand der Organisation der Provinz im Jahre 106 entstandene Kriegsspannung mit den Jazygen und Roxolanen, die zwischen den Jahren 106 und 110 zu den Kämpfen mit den ungarländischen Sarmaten geführt hat; 2. der jazygisch-roxolanische Krieg in den Jahren 117—119, an dem die sog. freien Daker an den nördlichen Grenzen der Provinz auch beteiligt sein sollen; 3. die Volksbewegungen mit örtlicher Bedeutung an den östlichen und nördlichen Grenzen Daziens am Ende der 120er Jahre und am Anfang der 130er Jahre; 4. die Kriegsunruhen zwischen

den Jahren 137 und 140 am Limes von Dacia inferior und im Jahre 143 im Vorraum von Dacia Porolissensis; 5. nach einer längeren, verhältnismäßig friedlichen Periode schuf der Angriff der freien dakischen (kostobokischen?) Stämme in den Jahren 154/158 an den nördlichen und östlichen Grenzen der Provinz eine sehr schwere Lage (es ist kennzeichnend, daß die Vita Ant. Pii 5,4 das Wort „bellum“ zur Bezeichnung dieser Ereignisse gebraucht; im Jahre 157 erscheint das Beiwort „Dacicus“ in der Titulatur von Pius); das zwischen 162 und 167 entstandene *bellum suspensum*, das die Markomannenkriege einleitete.

Während der Marcus-Kriege fiel der erste große Angriff der Barbaren in die 2. Hälfte des Jahres 167, und zwar wahrscheinlich nicht nur aus westlicher, sondern auch aus nördlicher und östlicher Richtung.

L. Balla

¹¹⁸ Rütterling, E., i. m. 1301.; Zwickler, W., i. m. 55.; Alföldi A., i. m. 192—.

¹¹⁹ CIL III 1172... *veteranis leg. XIII g. m(ilitibus) [f(actus)] Pudente et Pollione cos.*... Vö. Stein, A., Dazien, 52—.

¹²⁰ Vö. Zwickler, W., i. m. 77—; Alföldi A., i. m. 192.; Fitz, J., Alba Regia 1 (1960) 63—.; Mócsy, A., i. m. 555—.

¹²¹ Vö. CIL III p. 925, I. (167. febr. 9.) és hozzá: Alföldi A., i. m. 192, Anm. 221.; újabban: Barkóczi, L., i. m. 508, Anm. 81.

¹²² Pannonia Inferior: CIL XVI 123 (167. máj. 5.), vö. Fitz, J., Acta Ant. Hung. 7 (1959) 427—.; Mócsy, A., i. m. 556.; Fitz, J., Acta Ant. Hung. 11 (1963) 271. Dacia: Alföldi A., i. m. 192—.; Zwickler, W., i. m. 75—.

¹²³ Összefoglalóan: Zwickler, W., i. m. 52—, 100—.; Alföldi A., i. m. 193.; Mócsy, A., i. m. 556. A háború kezdetének terminus post quem-je Dacia vonatkozásában: 167. május 29, vö. CIL III p. 929, XII és hozzá Zwickler, W., i. m. 75, 101.; Alföldi A., i. m. 192, Anm. 222.;

újabban: Mócsy, A., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 121. Más kérdés, hogy Alburnus Maior-t 167-ben a jazigok pusztították-e el, amint azt ezidáig általában feltételezték, vagy más, észak-, észak-keleti irányból támadó népek. Véleményünk szerint az utóbbi feltételezés a valószínűbb. Megerősíteni látszik ezt a leg. V. Macedonica 167/168-ra tehető Potaissaba (D. Porolissensis!!!) vezénylése (vö. Rütterling, E., i. m. 1578), valamint a tibodi éremkincs (167), amely D. Superior keleti határvonalán került elő: Noll, R., i. m. 58., 8. 12.; Murea, B., i. m. 483. Ez esetben a támadók elsősorban a germán és szabad dák törzsek közül kerülhettek ki, bár bekapcsolódtak a harcokba a jazigok is, vö. mindezzel kapcsolatban M. Claudius Fronto Róma városi (CIL VI 1377 = ILS 1098) és sarmizegetusai (CIL III 1457 = ILS 1097) feliratait, ezekhez: Zwickler, W., i. m. 90—, 157—.; Stein, A., Dazien, 38. Tudor, D., i. m. 32—.

A vandálok Dacia északi határain 171-ben: Dio 71,12,1— és hozzá: Alföldi, A., i. m. 196—.; Stein, A., Dazien, 44. Újabban: Barkóczi, L., i. m. 511.

PÉNZVERŐK ÉS ÖTVÖSÖK A ROMÁNKORI ESZTERGOMBAN

I

Az esztergomi főszékesegyházi kincstár középkori ötvösművészetünknek számos remekét őrzi. Ezeknek az — európai rangú — ötvösműveknek azonban alig egy-két darabjáról gyanítjuk azt, hogy Esztergomban, vagy egyáltalán Magyarországon készült.

Mégis — jónéhány műtárgy technikai és stílusjegye, okleveles adatok, ásatási leletek alapján — úgy találjuk: a korai magyar ötvösségnek egyik, messzire kisugárzó központja volt ez a város. Az írott és a régészeti emléanyag egyaránt arra bátorít, hogy a románkori Esztergomot — a X. század második felétől a tatárjárásig terjedő időszakban — Magyarország régi fővárosát¹ románkori ötvösművészetünk központjának tartsuk. Hiszen ez a város volt románkori építészetünk, zenénk, himnológiánk, könyvíró művészetünk országos mintaképe, zsinórmértéke.²

Adataink és meggondolásaink — amelyek több kérdést vetnek fel, mint ahányat megoldanak — talán a jövő kutatókat terelhetik abba az irányba, hogy románkori ötvösségünknek s egész korai fémművességünknek ma még meg nem határozott egyes emlékeit, tárgycsoportjait Esztergom korai fémművességével hozzák kapcsolatba.

A város a X. század második felétől a tatárjárásig az ország fővárosa volt. Magyarország viszont a XI–XIV. századi Európának egyik legnagyobb nemesfém- és nemesfémexportáló állama.³

Ez a két tény — *nemesfém- és nemesfémexportáló ország, s annak középkori fővárosa* — egymaga elegendő ahhoz, hogy a románkori Esztergomban a magyarországi nemesfém-feldolgozásnak, az éremverésnek, ötvösségnek központját keressük.

Magyarország középkori nemesfém-gazdagságáról számos egykorú, hitelt érdemlő adatunk van.

Arab forrásokkal egyezően az orosz évkönyvek is említik, hogy ez a nemesfémekben gazdag ország — amelynek fémbányászata még a római korra nyúlik vissza — már a X. században ezüstöt exportál Oroszországba.⁴ A XIII–XIV. századi Velencét Magyarország látja el nemesfémekkel.⁵ Velence távolsági kereskedői — írott adataink szerint — a XIII. század óta (valójában a hazai írásbeliség általános gyakorlatánál jóval régebbi idő óta) rendszeresen járvák a Dunántúl és Szlavónia olykor igen bizonytalan, s a románkorban, az útkényszer miatt Esztergomba vezető országútjait.⁶

Bécs XII–XIII. századi piacát a magyar ezüstbevétel emeli a közép-európai kereskedelem fontos állomásává.⁷

A XIII. század végén a magyar arany s a magyar ezüst a flandriai piac keresett árucikke.⁸

Ezekben a századokban, a tatárjárásig, illetve a királyi udvarnak a tatárjárást követő évtizedben az új Budára való átköltözéséig, Esztergom Magyarországnak egyetlen áru megállító joggal, útkényszerrel rendelkező városa; főváros.⁹ Az áru megállító jog, az útkényszer Esztergomba tereli mind a bevittel, mind a külföldre szállítással foglaltatós távolsági kalmárokat.

A város patriciátusa soraiban, a gazdag esztergomi latinusok között nem véletlenül jelennek meg a magyar export két legnagyobb nemesfém-felvevő helyének, Velencének és Flandriának kereskedői s nem véletlenül nyernek polgárjogot a magyar fővárosban.¹⁰

A városnak a belföldi kereskedelembe elfoglalt vezető helyét biztosítja az, hogy a megyeispánnak évről évre ide, a királyi és egyházfejedelmi fővárosba szállítják a megyék terményadóját. Ide áramlik az ország legnagyobb egyházmegyéjének, az érsek-prímási főegyházmegyének hatalmas désmajvédelme is.

¹ Összefoglaló irodalmát l. *Dercsényi D.* — *Zolnay L.*, Esztergom. (Bp. 1956) 45–46.

² *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) 98.

³ *Pleidell A.*, A Nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. (Bp. 1925) 7–11.

⁴ *Hodinka A.*, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. (Bp. 1916) 50–51.

⁵ *Huszt D.*, IV. Béla olaszországi vásárlásai. Klny. a Közgazdasági Szemle 1938. 9–10. számából. 5–6.

⁶ *Pleidell A.*, i. m. 31.

⁷ *Pleidell A.*, i. m. 32.

⁸ *Kropf L.*, A magyar vassz, arany és ezüst Flandriában a XIII. század végén. Magyar Gazdaságtört. Szemle 5 (1898) 237.

⁹ Odo de Deogilo 1147. évi adata: *Dercsényi D.* — *Zolnay L.*, i. m. 55.

¹⁰ *Zolnay L.*, Az esztergomi latinusokról. Esztergom évlapjai 1960. 155–; *Dercsényi D.* — *Zolnay L.*, i. m. 12–24.

Esztergom piacán Velence, Kijev, Regensburg s a Rajnán-túli frank világ — Gand, Maastricht — távolsági kereskedői cserélik portékáikat.¹¹

Azt, hogy milyen élénk itt a korai pénzforgalom s a pénzváltás — az írott adatokon túlmenően — mi sem mutatja jobban, mint a régészet jónéhány anyagi emléke. A régi esztergomi Latin város — a mai Belváros — területén számos korai középkori pénzváltó mérleg került elő.¹² Ugyancsak a város területén került felszínre az a mintegy három-ezer magyar és délnémet dénáról álló pénzlelet (az ún. Graner Fund), amelynek elrejtése idejét az 1162. év nyarára helyezi a magyar kutató.¹³

A XI. század elejével kialakuló magyar pénzgazdálkodás elterjedésében is lényeges szerepe volt azoknak a részben vallon, részben lombard-velencei eredetű latinusoknak, akik mind Esztergomban, mind Kelet-Európa más városaiban a magyarországi marka-súly étalonját, a troyesi marka-súlyt honosították meg.¹⁴

A már I. László király III. dekrétumában említett Magyarországra és elsősorban Esztergomba telepedett latinusoknak egyrésze megállapíthatóan Rajnán-túli frank, vagyis vallon volt.¹⁵

Pénzgazdálkodásunk megszilárdításának — a latinusokon kívül — részesei voltak a II. Géza idején, 1160 körül Magyarországra — mégpedig Esztergom-Szentkirályra és Buda Felhívízre — telepített johanniták is. Ők — mint ez Domanovszky Sándor igazolta — nem csupán katonáskodással, betegek gyógyításával, de korai pénzügyletekkel s elsősorban a királynét illető vámharmincadok behajtásával is foglalkoztak.¹⁶ Évi taksájukat 1292-ig, Akkon elestéig, a rend Akkonban, majd Rhodoszban székelő nagymesterének, pénzben rótták le.¹⁷ [A johanniták első rendházainak helyrajzát érdemes lenne, egyszer, egybevetni a latinusok korai települési helyeivel. Nagyjából a korai magyar városfejlődés és kereskedelem egyező gócait kapnánk meg. Mind a johanniták, mind a latinusok kereskedelmi centrumainkba települnek — Esztergom, a tatárjárás előtti Buda (a későbbi Óbuda), Székesfehérvár, Győr, Zágráb, Sopron, Eger, Pécs,

Nagyvárad; vagy megfordítva: azok a korai városaink izmosodnak XII–XIII. századi kereskedelmünk gócpontjaivá, amelyekben a latinusok és a johanniták is megjelennek.]

De nemcsak a johanniták, hanem maga a magyarországi egyház is készpénzben teljesíti a Vatikánt illető évi taksát.

Az egyház készpénzszerzési törekvéseire mi sem jellemzőbb, mint az, hogy noha az 1221. évi Aranybulla, majd az ún. Beregi eskü szigorúan tiltja a dézsmának készpénzben való lerovását, az egyház — áthidaló megoldásképpen — pénzért bocsátja bérbe cultellusait, a tizedkerületeket. (1295-ben például Kuncz ispán budai polgár konzorciumot létesít a veszprémi püspökség budai dézsma-kerületének, egész Buda környéknek tizedbérletére s a veszprémi püspököt évi száznegyven marka ezüsttel elégit ki¹⁸. Így aztán a tizedbérló, aki egyben borkereskedő is, terményt dézsmált, az egyház pedig mégis készpénzhez jutott.)

Néhány adatunk jellemzően világít rá arra, hogy pénzgazdálkodásunk kezdeti időszakában a királyi és egyházfejedelmi főváros, Esztergom, nyers és feldolgozott nemesfém dolgában, az ország leggazdagabb empóriumáa volt.

1205-ben Aragóniai Konstancia, Imre király özvegye — ki utóbb II. Frigyes német-római császár felesége lett — külföldre való távozása előtt, arany és ezüst-művű kincseit az esztergomi johanniták őrizetére bízta. A királyné műkincseinek értékét hetvenezer márkára becsülték.¹⁹ De nem volt csekély magának — a XIII. századig monopolisztikus — esztergomi pénzverőháznak nemesfém készlete sem. 1240-ben IV. Béla király a „camera apud Strigonium” készletéből évi száz marka ezüst fizetésére kötelezi magát a ciszterci rendnek.²⁰ Azt pedig, hogy az esztergomi polgárvárosban a latinusok milyen sok nemesfémeket halmoztak fel, Rogerius mesternek a tatárjárásról szóló Síralmas éneke mondja el. („Pannos quoque et vestes combusserunt in domibus infinitas, interfecerunt equos, aurum et argentum ad terram foderunt.”²¹)

Az ekkor elrejtett — szegényesebb — értékek

¹¹ Pleidell A., i. m. 10–15.; Váczy P., A román és gót stílus kora. Magyar művelődéstörténet I. Szerk. Domanovszky S. (Bp. é. n.) 100.

¹² A leletek az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban vannak. Régebben római koriaknak tartották ezeket. Koruk meghatározása Méri Istvánnak egy, a Nemzeti Múzeumban őrzött, óbuda-i eredetű, Árpád-kori pénzverettel hitelesített mérleg meghatározása alapján sikerült. Méri I., FA 6 (1954) 107.

¹³ Király F., FA 7 (1955) 127–140. — Az Esztergomban a múlt században talált, mintegy három ezer darabból álló „Graner Fund” zömmel magyar, kisebb részében nyugati (friesachi hercegi, friesachi püspöki, bajor, osztrák) ezüst vereteket tartalmazott. Javát bécsi és berlini múzeumok szerezték meg. 1954-ben — Brenner Ferenc esztergomi magángyűjtő hagyatékából — a lelet 305 veretét az esztergomi Balassa Bálint Múzeum részére vásároltam meg (Z. L.). A pénzlelet elrejtése időpontját Király Ferenc az 1162. év nyarára teszi. Egykori gazdájában valamelyik — a regensburgi piaccal összeköttetésben álló — esztergomi távolsági kereskedőt sejt.

¹⁴ Salamon F., Bp. Tört. III (Bp. 1885) 133.; Huszár L., A budai pénzverés története a középkorban. (Bp. 1958) 13–15.

¹⁵ Székely, Gy., Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe = XVIe siècles. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica, VI (Bp. 1964) 3–19.

¹⁶ Domanovszky S., A harmincadvám eredete. (Bp. 1916) 47.

¹⁷ Reiszig E., A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. (Bp. 1925) 49–50.; A Pauli Szent Vince leányai Esztergomban. [Knauz N., Az esztergomi szerzetesrendek története. (Esztergom 1865)] 21–62.

¹⁸ Gárdonyi A., Budapest történetének okleveles emlékei I. (Bp. 1936) 290.

¹⁹ Wertner M., Az Árpádok családi története. (Nagybeeskerek 1892) 373.

²⁰ Knauz, N., Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. (Esztergom 1882) 336.

²¹ Gombos, F. A., Cathalogus fontium historiae Hungariae III. (Bp. 1938) 2085.

egyik leletcsoportja — Rogerius hitelét erősítve — az 1920-as években Esztergomban felszínre is került.²² A város nemesfém állagát növelte azoknak a borsónyi bányáknak hozama is, amelyek már a XIII—XIV. század fordulóján érseki tulajdonban voltak s amelyeket Csák Máté támadása időlegesen megbénított.²³

Az esztergomi pénzverőház készletével kapcsolatban Király Ferenc numizmatikai munkája felveti a kérdést: vajon az 1162-ben elrejtett, több ezer darabból álló ún. „Graner Fund” nem az esztergomi pénzverőház készletéhez tartozott-e? Szerintünk valószínűtlen az, hogy a XII. századi Magyarországon, a magyar pénzverés nyersanyagaként külföldi ezüstpénzt tároltak volna, hiszen az ország éppenséggel nemesfém-exportőr volt.

Pleidell Ambrus úgy vélte, hogy a nemesfém nálunk a XIV. századig szabadforgalom tárgya volt. Ez az állítás azonban az Árpád-házi királyok korára nézve is csak a megmunkált nemesfémre, tehát a pénzérmekre s az ötvöstárgyakra lehet érvényes. Mert noha tény az, hogy pénzgazdálkodásunk intézményes elterjedése sokkal későbbi, mint Bizáncé és Nyugat-Európa államaié — aranypénz verésünk pedig a XIV. századig nem volt —, nem képzelhető az, hogy az Árpád-házi királyok törvényei jobban védjék a sót, a bort és az állatállományt, mint a nemesfémeket. De később sem találjuk nyomát ennek. 1385-ben a magyar nemesfém bányák teljességgel firenzei bankárok — Portinariak, Mediciek konzorciumának — kezén vannak. Ők szállítják Velencebe és Flandriába a finomítatlan nemesfém anyagot s hétéves szerződésükben Velence, a nemesfém piac diktátora határozza meg, mennyi nemesfém maradhat Magyarországon.²⁴ A kivitel ellen utóbb, 1405 és 1429 között Zsigmond király ismételt tiltó rendeleteket ad ki, bevallva azt, hogy intézkedéseit kijátsszák.²⁵

Most pedig tekintsük át a korai Esztergom nemesfém-művességének mind okleveles, mind régészeti adatait!

A nemesfém megmunkálásának és alkalmazásának e korban több ágazata van. Ilyen a *pénzverés*, az *ötvösség*, az *éremvésés*, az *arany- és ezüst-drótvonás*, az *aranyfűst-lemez kovácsolás* — utóbbi a betűfestés, illetve az arany- és ezüsthímzés céljára. Esztergomban mindezeknek a fém megmunkálási eljárásoknak és alkalmazásuknak nyomára akadunk.

Hóman és Huszár Lajos munkái nyomán valószínű az, hogy már I. István király korától a tatárjárásig Esztergom volt a magyarországi *pénzverés*

kizárólagos színhelye. (Feltehető, hogy az esztergomi királyi város a Szent István dénárok „Civitas regia”-jával azonos.)²⁶ A románkori pénzverés mesterei a királyi menza és az egyházfejedelmi aula — Esztergomban helyileg egyező — *ötvösségeit* egyaránt kielégíthették. Mivel a királyi és az egyházfejedelmi székhely két és fél évszázadon át e városban területileg egybeesett, a pénzverők, az ötvösök, az éremvésők — egyszóval az ötvöstárgyak készítői — s a nagy megrendelők, királyok és főpapok e sok arcú és sok nyelvű városban együtt laktak.

A románkori esztergomi pénzverők és ötvösök munkáját irodalmunkban László Gyula kapcsolta össze először azzal, hogy — bizonyos veretjegyek azonossága alapján bebizonyította: a *nagyszentmiklósi aranykincs egyik csoportját XI. század eleji esztergomi pénzverők készítették*.²⁷

Ismeretes az, hogy a XI. század óta a királyi alapítással és kegyurasággal együtt járó kötelem a királyi alapítású egyházaknak egyházi szerelvényekkel — szer-könyvekkel, ötvöstárgyakkal és textíliákkal — való felruházása. Vagyis: akár importált, akár itthon készített liturgikus ötvöstárgyak is voltak románkori templomaink egyházi szerelvényei, azok jórésze, minden bizonnyal az alapító király s a felszentelő érsek városából, Esztergomból indult rendeltetési helyére.

Ilyen jellegű ötvöstárgyaink egyik jellemző példájáról, a gyógyításra is használt, Kozma és Damján alakjával díszített besztereci aszperzóriumról Fettich Nándor bizonyította annak esztergomi származáshelyét.²⁸

A korai Esztergom nemcsak helyi ötvösműveknek, hanem a Nyugat-Európa (Limoges, Kettlach) felől importált ötvösrekeeknek is központi elosztó helye lehetett. Az esztergomi múzeum egyik — ásatásból eredő — lelete, egy XII. századi, limogesi technikával készült figurális öntvény — szinte teljesen egyezik annak a körmeneti keresztnek mellékfiguráival, amelyet Szarvas határában találtak, s amelyet ma az esztergomi kincstárban őriznek.

Az *arany-megmunkálás* — drótvonás vagy aranyhímző művesség — szempontjából nem tartjuk érdektelennek a Szent Margit szentté avatási perében, 1276-ben szereplő esztergomi Meza aszszonyt, akit a per mint *laminarum auri incisor*-t említ.²⁹

Az egyházi szerelvények sorában az ötvöstárgyak s a textíliák — pluviálék, stóla, oltárterítők, kazulák — egyképpen fontosak. A textíliák

²² Zolnay L., Emléklap Esztergom második megalapításának hétszázadik évfordulóján. (Bp. 1957) 7. — Az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban 952. 67. leltári szám alatt. A lelet 133 darab XII—XIII. századi dénárt, egy — ma már nem található — gyűrűt s egy, máig az érmeikkel együtt őrzött lapos bronztárcsára forrasztott ékköves boglárt tartalmazott. Elrejtője vászon zacskóban helyezte el, nyilván a tatárjárás idején. A pénzek egyike sem későbbi 1241-nél.

²³ Knauz N., Monumenta . . . II. 762.

²⁴ Magyar tört. tár. IX. 37.

²⁵ Selmezbánya levéltárából. Bártfai Szabó László regesztája a Művészettörténeti Dokumentációs Központ levéltárában.

²⁶ Huszár L., Szent István pénzei. Szent István emlékkönyv II. (Bp. 1938) 337.

²⁷ László, Gy., Acta Arch. Hung. 8. (1957) 194. 20. j.

²⁸ Fettich N., A besztereci románkori aspersorium. A nyíregyházai Jósza András Múzeum évkönyve II. (Bp. 1961) 43.

²⁹ Gombos F., i. m. 2026.

technológiája is részben fémművességre támaszkodik.

Balogh Albin vetette fel azt, hogy az a XI. század elején készült latin feliratos miseruha, amelyet I. István király és Gizella királyné ajándékozott XVIII. vagy XIX. János pápának (s amelynek csak rajza maradt fenn, mivel a műtárgy a metzi székesegyházban a francia forradalom idején megsemmisült) alkalmasint Esztergomban, az Esztergomi-szigeti bencés apáca kolostorban készült.³⁰

Amint az aranyhímzésnek feltétele volt az aranyszál- vagy aranydrót vonás mestersége, ugyanúgy az aranylemezek füstté kovácsolása a kódex-illuminációk aranyozásához elengedhetetlen volt. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha ennek a műiparnak gyakorlatát is ott gyanítjuk a korai fémművességnek ebben a központjában. Azt ugyanis — Berkovits Ilona nyomán — bizvást állítjuk, hogy Esztergomban, ha előbb nem is, de a XII. században már bizonyosan dolgoztak helyi kódex-írók és betűfestők.³¹

Ezek mellett a járulékos fémműves iparok mellett a románkori esztergomi ötvösség bázisa a pénzverés munkája volt. A XI—XIII. századi magyar pénzverés szűk tére — a királyi palota valamelyik termére — és rövid időre — a pénzverés pár hónapos tartamára — korlátozott időnyomunka volt. A pénzverés színhelyét, mint azt Huszár Lajos bizonyította,³² korai századainkban a királyi lakóhelyén kell keresnünk. Erre egy 1184. évi adatunk is utal.³³ (Más munkáimban valószínűsítettem azt, hogy még jóval később, a XIII—XIV. században is, amikor a királyi udvarral együtt a pénzverő is Budára költözött át, a királyi lakóhely s a pénzverés színhelye, a budai Kammerhof n. épületben, szintén egybeesett.)

Pleidell Ambrus, Schünemann Konrád, Balogh Albin, Esztergom középkorának avatott kutatói, egybehangzóan állítják, hogy a XI—XII. századi esztergomi királyi rezidencia a mai Széchenyi-tér 22. táján állt Zeniapalotája n. épület volt. Innen, tehát a királyi- vagy Latin-város területéről talán csak III. Béla költözött fel, jelentős concessziók árán, az addig csupán az érsekek által lakott Esztergom-várhegyi palotába.³⁴ Az esztergomi, várhegyi palotát az 1190-es évektől 1249/56-ig birtokolják az uralkodók, akik innen, IV. Béla idején, 1242 után a budavári magna curia regis-nek vagy Kammerhofnak nevezett épületbe teszik át szék-

helyüket.³⁵ Ha elfogadjuk Huszárnak és Hóman-nak azt az újabban vitatott álláspontját, amely szerint az Árpád-korban a csekély helyigényű pénzverde színhelye mindenkor a királyi szállás egy-két terme volt, e dolgozat egyik mellékereményeként elfogadhatjuk azt a kutatási hipotézist: I. Istvántól IV. Béláig — tehát a királyság első 250 esztendejében — az addig monopolisztikus esztergomi pénzverés színhelyét a mai Széchenyi tér 22. táján, a Zeniapalotájának nevezett épület környékén, 1242 után, a rezidencia budai átköltözése után a budai Kammerhof területén — szerintem a budavári Táncsics Mihály u. 9. sz. ingatlan területén — kell keresnünk.³⁶

Esztergom vonatkozásában Kovácsit, a város délkeleti határán fekvő pénzverők faluját vagy az esztergom—városi Pénzverők utcáját nem a pénzverés színhelyének, hanem a pénzverők lakóhelyének tekintjük. Valószínű, hogy 1180 után, amikor az esztergomi udvar az ún. Zeniapalotájából a Várhegyre költözött, a pénzverés színhelye is az esztergomi Várba vándorolt; így tehát 1190—1242 között alkalmasint az esztergomi Vár volt a pénzverde szállása. Buda vonatkozásában viszont nem értünk egyet azzal a megállapítással, amely az esztergomi királyi palotának az érsekek javára történt végleges eladományozása — 1249 — és Óbudának Nagy Lajos anyja javára történt végleges eladományozása — 1343 — közötti időben, mind a királyi udvartartás, mind a pénzverés színhelyének Óbudát teszi meg.³⁷ Hómannak, de főként Huszárnak a budai pénzverés kezdeteiről írt munkái e helyrajzi kérdést — Óbudával és más feltételezésekkel szemben — véglegesen Budavár javára döntik el.³⁸

Adataink szerint a pénzverők királyi kondicionáriusok voltak s alkalmasint magyar — Hóman és Györffy szerint részben káliz³⁹ — eredetűek. A pénzverőket — kötött jogállásuk és réteghelyzetük ellenében — bőven kárpótolták bizalmi jellegű foglalkozásukból eredő kiváltságaik.

Esztergomban mivel a vámtarifák XIII. századi megállapítása idején a pénzverők már nem a királyi városban, hanem a Várhegyen dolgoztak s Esztergom-Kovácsin laktak, nincs nyoma vámentességüknek. De Budán, ahol IV. Béla korától Nagy Lajos idejéig a pénzverőház valószínűleg a régi királyi kúriában (a mai Táncsics Mihály utca 9. helyén állt Kammerhofban) állt, már 1255-ben

³⁰ Az Esztergomi-szigeti bencés apáca kolostorról: László Gyula 1937. évi feltárása: Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, E. 13. jelzet; Zolnay László 1953. évi feltárása: az esztergomi Balassa Bálint Múzeum adattárában; B. John Herta 1959. évi feltárása: a MTA Régészeti Kutatócsoportjának adattára, Bp. — A feltárások inkább erősítik, mint cáfolják e kolostor XI. századi alapítását. Vö. Balogh A., Németek és franciák Szent István korában a magyar fővárosban. Klny a KSz 1944. évfolyamából.

³¹ Esztergom műemlékei, I. Szerk. Genthon I. (Bp. 1948) 292.

³² Huszár L., Szent István pénzei. i. h.

³³ Knauz N., Monumenta ... I. 129.

³⁴ Zolnay L., A XIII—XIV. századi budavári királyi

szálláshely. MűÉ. I (1952) 15—29.

³⁵ Zolnay L., Az esztergom-királyi városi Zeniapalotája. Esztergom évlapjai 1960. (Bp. 1960) 143—.

³⁶ Zolnay L., A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. (A budai várostörténet néhány kritikus kérdése) MűTVI (Bp. 1961) 7—.

A Táncsics Mihály u. 9. sz. területen 1962-ben kezdtem meg az ásatást, amelyet azonban a Budapesti Történeti Múzeum 1964/65-ben, a munkát megszakítva vissza temetett (Z. L.).

³⁷ Fügedi E., Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM 13. (1959) 15—16.; Vö. Fügedi E., Megjegyzések a budai vitáról. Sz. 98 (1964) 772.

³⁸ Huszár L., A budai pénzverés ... 19—26.

³⁹ Györffy Gy., A magyar nemzetségtől a vármegyéig. Sz. 92 (1958) 607.

mentesültek a városi vámtól s vámmentességüket a középkor folyamán mindvégig megtartották.⁴⁰

Esztergom város XIII. századi ethnikumának vizsgálata során olyan adatra egyre sem akadunk, amely azt bizonyítaná, hogy a kiváltságos latinus polgároknak akár egyike is foglalkozott volna pénzveréssel,⁴¹ de az esztergomi, majd — 1250 után — a budavári *pénzverő kamara élén* annál inkább találkozzunk szaracénnal, latinussal, némettel, zsidóval. A kamara élén álló kamara- vagy pénzverő-ispánok felette álltak a monetariusok vagy faberek kondicionáriusi réteghelyzetének és a királyi aula familiárisaihoz, illetve az azzal gyakorlatilag egyenjogú fővárosi patriciátushoz tartoztak.

A pénzverők — a faberek vagy monetariusok — közül, illetve az esztergomi pénzverőháznak részleges Budára költözése miatt *utódaik* közül néhányan név szerint is ismeretesek. Így 1259-ben Esztergomban említik *Petrus villicus fabrorum* et *Lazarus* — ekkor már — *quondam villicus* nevét.⁴² 1292-ben az esztergomi monetariusok falujából származó *Kovácsi Izsák, Ádám fia* — ekkor már az esztergomi káptalan jobbágya — rokonaival, Damával, Benével, János fia Istvánnal, Mihály szabóval és Paulinus fiával, Domokossal együtt harminc márka ezüstön adja el az esztergomi királyi városban, s Szent Lőrinc kontráta területén fekvő házát s azt a telkét, amelyet Utas fia Izsák bizonyos *Gergely* nevű *fabertől* vett meg.⁴³ A vevő is az eladók rokona volt: Jakab fia Jakab kereskedő a vevő, ennek felesége viszont *Miklós esztergomi aurifabernek* és polgárnak a leánya. (Miklós ötvös-ről még alább esik szó.)

1294-ben az esztergomi királyi város káptalani városrészében említik „domus, que fuit condam Isak de Koachy”.⁴⁴

Két utóbbi adatunk azt mutatja, hogy az esztergomi királyi udvarnokok és kondicionáriusok egy része a XIII. században — a királyi udvarnak 1190. körül az esztergomi Várhegyre, majd 1249/56 között Budára történt átköltözése miatt — az esztergomi káptalani jobbágyok rendjébe került. Így bizonyára akadtak korábban pénzveréssel foglalkozók is, akik az udvarnak s a pénzverő kamarának Budára települése után is Esztergomban, immáron mint ötvösök maradtak vissza.

Az 1292/94. évi adatok másra is utalnak. Látjuk — alább Miklós ötvösnél is —, hogy az ötvösök, faberek igen jelentékeny értékű — ingatlanai a királyi városnak északi részére, a Szent Lőrinc templom plébánia körletébe estek. 1190 előtt, vagyis amikor még — feltételezésünk szerint — a királyi udvar lenn a mai Belváros helyén rezideált a Szent Lőrinc plébánia körzetébe tartozott a kirá-

lyi kúriával (s vele a pénzverőházzal) azonosítható ún. Zeniapalotája s a királyi városnak magyar királyi udvarnokok által lakott negyede. (A latinusok centruma a Szent Miklós plébánia körlete volt; ennek góca a Szent Miklós plébánia, a mai Bottyán ház udvarán helyezkedett el.) Más városjogokkal együtt ez a királyi udvarnoki negyed volt az — a Szent Lőrinc plébánia környékén —, amelyet III. Béla az érsekeknek, illetve a káptalannak, az addig szuverén érseki tulajdonú várhegyi királyi palota helyének kiszakítása ellenében adott. Tehát amint a XIII. század folyamán a hajdani pénzverők egy része Esztergomban maradvá ötvösmesterségre adta magát, és — mint majd Miklósnál látjuk — nyilvánvalóan egyházi ékszereket is készített, úgy más része a hajdani királyi udvarnoki körletben, a Szent Lőrinc negyedben a hajdani királyi udvarnoki területen mint érseki, ill. káptalani jobbágy élt tovább.

Az esztergomi pénzverők 1249–1255-ig, amikor is a pénzverőház a királyi rezidenciát követve Esztergomból Buda várába költözött, az évi új pénz verése, vagyis az után, hogy az esztendő egy-két munkás hónapja leteltével Buda várában kiverték az évi pénzmennyiséget⁴⁵ részben visszaköltöztek Esztergomba, részben Budán megtelepedve ötvösséggel is foglalkoztak.

Az 1250-es évekkel a pénzverés súlypontja Budára kerül s az adatokból világos, hogy az Esztergomban maradt pénzverőkből részint érseki-káptalani ötvösök lettek.

Az, hogy a XIII. század végén még mindig esik szó az esztergomi márkasúlyról, a középkor végéig gyakorolt, sőt az újkorig érvényesített érseki pizétum-joggal együtt, éles fényt vet korai pénzverésünk és az esztergomi érsekség szoros kapcsolatára. Az érsek, akinek esztergomi székhelye — a magyar pénzverés kezdetén — azonos a királyokéval, személyében, illetve pizetáriusa útján a pénzverés tisztaságának ellenőrizője, a pénzverés nyersanyagának és a pénzverő szerszámok egyik őrzője. A pénzverő szerszámokat és véssett bélyegeket az érseknek e célra alkalmazott embere őrizte, s azokat csak a pénzverés tartamára adta át a pénzverő kamara ispánjának. Magánál a pénz verésénél a király, illetve a tárnokmester s az esztergomi érsek megbízottai jelen voltak — még abban az időben is, amikor Esztergom után Buda vált a fő pénzverő-hellyé.⁴⁶

(A pizétumjog — amely pénzverésünk XI. századi, s alkalmasint esztergomi kezdetein nyugodott — a XIX. századig megillette az esztergomi érseket.)⁴⁷

A felsorolt adatok alapján úgy véljük, hogy

⁴⁰ Gárdonyi A., i. m. 57.; Salamon F., Bp. Tört. II. 442–446.

⁴¹ Zolnay L., Az esztergomi latinusokról. Esztergom évlapjai 1960. 155–.

⁴² Knauz N., Monumenta ... I. 456.

⁴³ Knauz N., Monumenta ... II. 314.

⁴⁴ Knauz N., Monumenta ... II. 359.

⁴⁵ Gárdonyi A., i. m. 42. (1255. évből)

⁴⁶ Hóman B., Magyar pénztörténet. (Bp. 1916) 468–; Kollányi F., Az esztergomi érsek pizétumjoga. KSz 47 (1889) 520–.

⁴⁷ A pizétumjog megváltásáról Simor János érsek és Szapáry Gyula pénzügyminiszter levelezése: Esztergom, Primási levéltár, Simor iratok. Kathegoria: C., fasc.: 8., nr. 1.

a tatárjárás után, amikor az addig monopolisztikus helyzetű esztergomi pénzverés helyébe Buda vára lépett, s az új budai s a pakráci kamara mellett az esztergomi pénzverde fontossága elhalványodott, az esztergomi pénzverők részben Budára települtek, részben, a fokozatosan elsatnyuló esztergomi pénzverdében is munkálkodva Esztergomban maradtak s itt, a pénzverési idénymunka által meghagyott szabad idejükben egyházi ötvösművészettel foglalatoskodtak.

II

Esztergom románkori pénzverői — adataink szerint — munkájukat a királyi városban, majd az esztergomi várban álló királyi palotában végezték. Lakóhelyük azonban munkahelyükkel nem egyezett; csakúgy, mint a többi kondicionárius, ők is a főváros peremén, önálló falujukban laktak.

Az esztergomi monetáriusok faluja, amelyet Kovácsinak neveztek, 1244-ben szerepel először. Ekkor kelet és észak felől Szemeyn pénzverő kamaraispán Bajon nevű birtoka szomszédjaként említik.⁴⁸ [Bajon és az ott már 1230-ban szereplő Szent Keresztről nevezett ispotályos kolostor⁴⁹ azzal az Esztergom melletti Szent Lázár kolostorral azonos, amelyet későközépkori források alapján, középkori regőseinkkel Sebestyén Gyula kutatásai helyeztek kapcsolatba.⁵⁰ Helye a mai Dorogi út közelében álló ún. Gyepmesteri lak vagy Sintérház.⁵¹ A bajoni Szent Keresztről nevezett Szent Lázár-rendi ispotály helyét Lázár domb néven még 1765-ben és 1829-ben is megemlítik.⁵²]

1249-ben Kovácsi közelében, az azóta eltűnt Nyír nevű birtokot — amely addig királyi és királynéi tárnokok és pohárnokok földje volt — IV. Béla király velencei eredetű kamaraispánjának, Archinusnak adományozza.⁵³ 1259-ben — már említett adatunk szerint — az esztergom-szentkirályi johanniták konventje előtt a „vicus fabrorum” egykori és ekkori villicusa tanúvallomást tesz.⁵⁴ 1264-ben a csuti monostor alapító levelében újra a „vicus fabrorum” királyi tulajdonban levő kúriáról olvasunk; ezeket a király — másfél évtizeddel a pénzverő főkamarának Budára költözése után — a csuti monostornak adományozza.⁵⁵

Az idézett okleveles adatokkal kapcsolatban jogos a kétely: vajon azonos-e az esztergomi „vicus fabrorum” s a „villa monetariorum”? IV. Béla király budavári 1255. évi oklevele a monetáriusokat, szóval a pénzverőket, egyszerűen fabereknek nevezi.⁵⁶ 1292-ben viszont a már idézett s Kovácsi

Izsákra vonatkozó oklevél szövege a fabert s az aurifabert, vagyis a pénzverő-kovácsot s az ötvöst megkülönbözteti. Mivel azonban 1270—1314. évi, alább idézett okleveleink Kovácsi egyik templomát Kozma és Damján vértanúk templomának mondják, 1372-ben viszont a Kozma és Damján egyház, mint a csuti népek Esztergom környéki temploma szerepel,⁵⁷ a villa monetariorumnak a vicus fabrorummal való azonossága a valószínűbb.

1270—1314. között ismételtelen arról tájékoztatnak az oklevelek, hogy *Kovácsi falunak három plébániatemploma is van.* Egynek Kozma és Damján, másiknak Szent János evangalista, a harmadiknak Szent Mihály arkangyal a védőszentje. Közülük a Kozma—Damján egyház fizeti a legtöbb adót az esztergomi főegyháznak (tíz márka súlyú viaszt, szemben a másik két egyház nyolc nyolc márka súlyú viaszával)⁵⁸ — így bizonyos, hogy a tekintélyes település három egyháza közül a Kozma Damján-plébánia volt a legnagyobb.

1290-ben már az esztergomi káptalannak is vannak jobbágysai Kovácsin; ők vámmentesen értékesíthetik áruikat az esztergomi királyi város piacán. A faluról, Esztergom déli határán 1291-ben is szó esik, majd 1326-ban, amikor is Károly király Esztergom városához csatolja Kovácsi falu egész területét. 1326-ban a falu északi határa egészen az esztergomi városhatár déli szakaszáig terjed; dél és délnyugat felől Kovácsit Bajon határolja.⁵⁹ Az 1326-os határjárás megemlíti *Paulus faber* szőlőjét. Kovácsi egykori határait egy újkori, 1720-ban kelt határjárás alapján ma is igen jól rekonstruálhatjuk.⁶⁰

Kovácsinak, a pénzverők falujának sorsa így elég világosan áll előttünk. A falu a korai Árpád-házi királyok idején királyi tulajdon. Az Esztergomot övező királyi népek település-láncolatának egyik szeme. Igen jómódú és népes település; ezt mutatja az, hogy a XIII. században három temploma is van. Plébániái királyi alapításúak és ezen az okon tartoznak az esztergomi érsek joghatósága alá akkor, amikor a város peremfalvai még mindig az — esztergomi érsekségnél korábbi alapítású — veszprémi püspökséghez tartozékaik.⁶¹ (Ilyen például: Nyír, Bajon, Kesztele; — távolabb: Mogyórsbánya, Bajót, Nyergesújfalú.)

Kovácsit, amelynek korábbi történetére nézve már nem az oklevelek, hanem régészeti emlékeink a tanúságok, súlyosan érintette az esztergomi pénzverő kamarának Budára való áttelepítése 1250 körül. S bár a — Buda megalapítása utáni időben — a XIV. századig az esztergomi pénzverésnek is van-

⁴⁸ Wenzel G., Árpád-kori új okmánytár. VII. 178.

⁴⁹ Knauz N., Monumenta ... I. 272.

⁵⁰ Knauz N., Monumenta ... I. 45, 599.

⁵¹ Valószínű, hogy az ún. Sintérház magukon a középkori falakon ül.

⁵² 1756: az ún. Szalóky-térkép. Esztergom, Tanács-háza, Műszaki Oszt.

⁵³ Knauz N., Monumenta ... I. 361., 379.

⁵⁴ Knauz N., Monumenta ... I. 456.

⁵⁵ Knauz N., Monumenta ... I. 511—512.

⁵⁶ Gárdonyi A., i. m. 57.

⁵⁷ Az esztergomi főkáptalan magánlevéltára, Lad.: 24., fasc.: 2., nr. 12.

⁵⁸ Knauz N., Monumenta ... I. 576—II. 393—399., 699.

⁵⁹ Knauz N.—Dedek C., Monumenta ... III. 96.

⁶⁰ Magyar Sion V (1867) 345.

⁶¹ Knauz N.—Dedek C., Monumenta ... III. 685.

nak még emlékei, a falu hanyatlásnak indul. Falujukban — mint láttuk — mind több tért hódítanak a csuti premontrei monostor ittlakó népei, majd az esztergomi káptalan is jogokat szerez ott. 1326-tal Kovácsinak önálló élete megszűnik, a király beolvasztja a falut a földszegény esztergomi királyi városba. Ez az időpont nagyjából egybeesik az esztergomi pénzverés végleges megszűnésével.⁶²

Esztergom pénzverői 1255-ben már az új székhelyen, a budai — castrumnak nevezett — polgárvárosban jelennek meg. 1255-ben IV. Béla király a budavári vámfizetés alól mentesíti „az esztergomi pénzverőket, amíg a pénzverőben az új pénz verésén dolgoznak, ha feleségestől és családostól a budai városban tartózkodnak. Ha azonban elkészültek a pénzveréssel, épp úgy fizessék a vámot áruik után, mint mások.”⁶³

A pénzverők tehát vagy véglegesen átköltöztek Budára, vagy Esztergomban maradván az itteni egyre kisebb fontosságú pénzverőben dolgoztak, vagy pedig ötvösmesterségre adták magukat.

Később induló okleveles gyakorlatunkban esztergomi ötvösről a legkorábbi adatot a XIII. század elejéről találjuk. 1231-ben Alamanda asszony, Dániel neje, néhai *Lőrinc latinusnak, esztergomi aranyművesnek (auri malliatoris)* leánya — a régi Esztergom megye párkányi járásában fekvő — kistatai birtokát hat márká ezüstért eladja Florentinus esztergomi kanonoknak.⁶⁴ (Knauz Nándor az „auri malliator” kifejezést pénzverőnek véli — a malleus-kalapács jelentés alapján —, viszont mivel nekünk ekkoriban még nincs aranypénzverésünk, a latinus Lőrinc nyilvánvalóan ötvös, aranyműves, talán arany-füst lemez készítő volt.)

Az ezt követően esztergomi ötvösökről szóló okleveles adataink olyan időre esnek, mikor a pénzverés súlypontja már Budán van; így a hajdani éremvésők, a királyi pénzverők Esztergomban nyilvánvalóan az egyházi ötvösművészet irányába orientálódnak.

Miklós ötvös (aurifaber), esztergomi királyi városi polgár 1265—1272 között Fülöp érsektől egy nagyobb földterületet kapott adományba az esztergomi városfalon kívüleső domonkosrendi kolostor környékén s e birtokához utóbb önkényesen még egy szőlőt is foglalt. Miklós ötvös ekkori és későbbi birtokfoglalásait az esztergomi káptalan kárára követte el s azok egy részét csak 1289-ben bocsátotta vissza. 1294-ben malma is volt a Toplicza-tó, a mai esztergomi hévizes fürdő patakján. Érseki adománya s foglalásainak a káptalan részéről történt eltűrése mutatja, hogy Miklós ötvös mind Fülöp, mind pedig a keménykezű Lodomér érseknek megbecsült embere lehetett; 1295-ben Miklós ötvös zavaros birtokügyeit maga Lodomér érsek rendezte el.⁶⁵

⁶² Huszár L., A budai pénzverés ... 27—.

⁶³ Gárdonyi A., i. m. 57.

⁶⁴ Knauz N., Monumenta ... I. 273.

⁶⁵ Knauz N., Monumenta ... II. 36, 248—, 315, 380, 385.

⁶⁶ Knauz N., Monumenta ... II. 360.

Eloolvasva a számos, Miklós ötvösre vonatkozó adatot s számos alkalommal szemlélve az esztergomi Kincstárban őrzött s a XIII. század második felére datálható, magyar ötvös remekének tartott ún. Koronázási eskükereszt törzsét, újra s újra felmerült bennem: a tüzetesebb kutatás vajon mivel indokolhatja az esztergomi érsekeknek vagyoni jogi kérdésekben szokatlan gráciáját Miklós ötvösmester iránt?

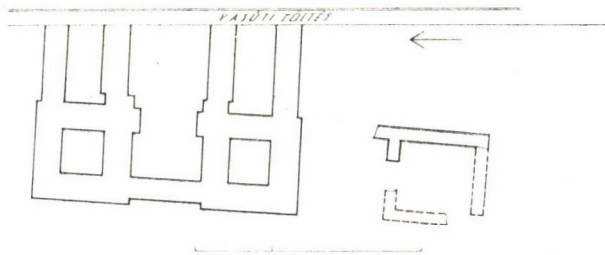
S vajon kik közt keressük Lodomér érsek gyűrűjének mesterét, ha nem az ekkori esztergomi ötvösművészek között?

Ugyane korban még egy, igen jómódú és tekintélyes esztergomi ötvösről is olvashatunk: *Márkus ötvös* ez. 1294-ben kőháza áll a királyi város falain belül.⁶⁶

A három templomos *Kovácsi falu okleveles emlékeit a régészeti emlékek gazdagon egészítik ki.*

A mai Esztergom vasútállomásának megépítésekor, az 1890-es években a vasútállomás dombját felhordó munkások akadtak rá Kovácsi kéttornyos, három hajós román kori templomának alapfalaira. A templom nyugatra tekintő homlokzatának alapfalait meglehetősen súlyosan megrongálták s mind a templom belsejében, mind annak környékén felelőtlen ásogatásokat végeztek. Árpád-házi királyaink korából eredő sírleletek kerültek felszínre; egy részüket Brenner Ferenc esztergomi magángyűjtő szerezte meg.⁶⁷

1911-ben a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából Supka Géza,⁶⁸ majd 1925-ben Wollanka József és Balogh Albin végzett itt — többé-kevésbé rendszertelen — részleges feltárási munkát.⁶⁹ Ezek az ásások nem hatoltak le a templom belsejében és a templom alapfalai mellett található soros temetkezés legalsó szintjéig, de nem terjedtek ki a háromhajós román kori templomépület egészének tisztázására sem. A vasúti állomásnak ugyanis mintegy hatméteres töltését a vasút építésekor ráhordták a templom-maradványok hajójára és

1. kép. Esztergom. Kovácsi. A Kozma és Damján plébániatemplom alaprajza (1955)

Рис. 1. Эстергом. Ковачи. План приходской церкви Козмы и Домьяна (1955)

Fig. 1. Esztergom. Kovácsi. Plan de l'église paroissiale de Saints Cosme et Damien (1955)

⁶⁷ Brenner F., Árpád kori temető Esztergomban. Az Esztergom-vidéki rég. és tört. első évkönyve. (Esztergom, 1896) 80—.

⁶⁸ MNM 1913. 256—261.

⁶⁹ Esztergom évlapjai 1926. 29—33.: 1930. 32.

szentélyére, a homlokzati részt viszont ugyanekkor anyag-kitermelő ároknak használták fel. A romterület rongálódásához — az utóbbi hetven esztendőben — a helyi orvrégészek is bőségesen hozzájárultak. A második világháború idején a felszíni homlokzati részekbe lövészárkot ástak, 1953/54-ben pedig a környéki lakótelep házainak alapozási kőanyagát kezdték meg fejteni e középkori falakból.

1954/55-ben az esztergomi vasútállomás töltésének nyugati oldalán kezdtük meg a templomrom újabb feltárását (1. kép).

Az okleveles adatok Kovácsi legnagyobb templomaként a Kozma és Damján vértanúkról nevezett plébániát említik; e templomromot ezzel az egyházzal vehetjük azonosnak.

A templom homlokzat szélessége tizenhét méter; hosszára nézve — mivel a hosszházon s a szentélyen rajta fekszenek a vasúti állomás sín-párai — nincsenek adataink. A homlokzatot két torony fogja közre. A háromhajós templom belsejében s a templom környékén mintegy százhusz — erősen feldúlt — zömében földsr maradványa került felszínre. Bolygatatlannak csupán néhány a templom fal mellett fekvő XI. századi földsr s a templom belsejének legalsó, XI. századi sír-rétege bizonyult. Az alsó rétegekben — néhány őskori és római kori kerámia szórványt nem említve — XI. századi, a templom tengelyével egyező sírok kerültek napvilágra. Néhány tégl-, illetve kőfalazású sírkamra már ezeknek a XI. századi földsíroknak megbolygatásával, a XI. századnál későbbi időben épült. A magasabban fekvő, későbbi soros rátemetkezés erősen megbolygatta a mélyeb-

3. kép. Sírlelet, I. Endre dénárával (Fettich Nándor rajza)
Рис. 3. Погребальный инвентарь с динарием Эндрэ I.
(Рисунок Н. Феттиха)

Fig. 3. Trouvaille funéraire avec le denier d'André Ier
(Dessin de Nándor Fettich)

ben fekvő sírokat. A korai sírok leletei ötvös-művészetünk szempontjából igen értékesek; e helyen ugyanis joggal gondolhatjuk azt, hogy az itt eltemetettek ötvöstárgyai részben maguknak az itt temetkezőknek, a XI–XIII. századi esztergomi pénzverőknek és ötvöseknak kezük munkája volt.

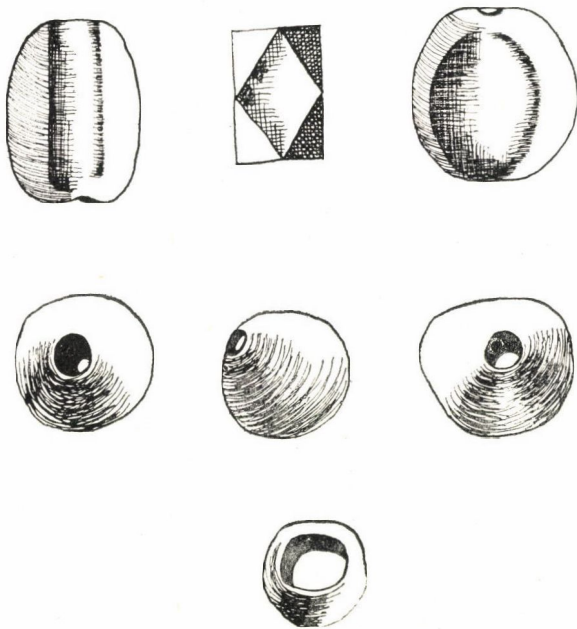
Az 1920-as években Balogh Albinak ismételt, de igen hézagossá vált feltárásai alkalmával több egyenes és S-végű hajfonatkarika, egy áttört, tölcseres fülbevaló-pár s egy ametiszt gyöngysor került az esztergomi múzeumba, utóbbi I. Endre dénárával (2. kép).

1925-ben Balogh Albin és Wollanka József itteni ásatásakor, az egyik földsírban egy tizenöt tárgyból álló, I. Endre dénárával datált sírlelet-együttes került napvilágra. A lelet aranygyűrűjét — Wollanka téves kor meghatározása alapján — a Nemzeti Múzeum római kori anyagához kapcsolták. Fettich Nándor szívességéből rajzban mutatjuk be ezt a XI. századi lelet-együttest (3. kép).

Tárgyunk szempontjából elsősorban a kovácsi ásatásoknak korai, legalsó, I. István, Péter és I. Endre dénáraival jól datálható sírmellékletei érdemelnek különös figyelmet.

Közülük két XI. századi dénarral datált sírgyűrű-mellékletét emeljük ki.

A 68. számú, I. István király dénárával datált földsír forrasztásos technikával készült ezüstdrót-gyűrűje (4. kép) a Lombardiából és Franciaországból ismert meroving gyűrű típusok rokona: az

2. kép. Sírlelet, I. Endre dénárával. Karneol és ametiszt gyöngyök

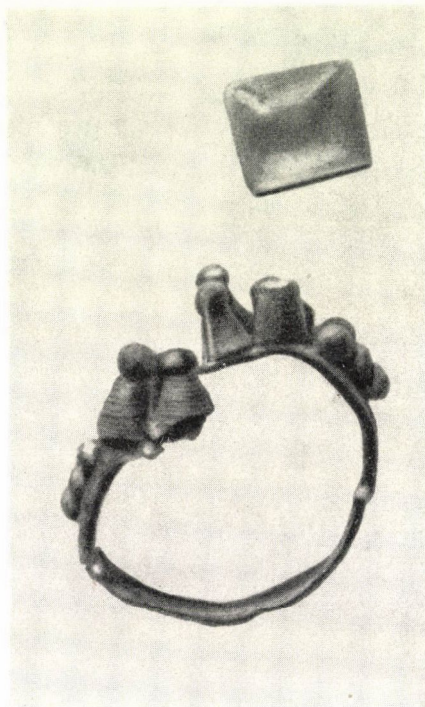
Рис. 2. Погребальный инвентарь с динарием Эндрэ I. Карнеоловые и амethystовые бусы

Fig. 2. Trouvaille funéraire avec le denier d'André Ier. Perles de cornaline et d'améthyste

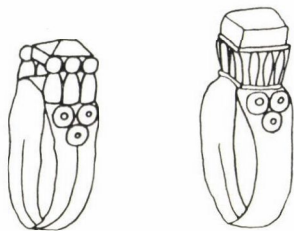

oltársátor motívum stilizált megjelenése a XI. századi, Szent István-kori magyar emléktárgyakban. A gyűrű abroncsára forrasztott, gömb-végződésű kúpok, háztetőszerű hegyi-kristályt fognak körül. Analógiáit 1955-ben — még az esztergomi gyűrű ismerete nélkül — a zágrábi Zdenko Vinski dolgozta fel és oldotta meg a Tkalčić-emlékkönyvben⁷⁰ (5. kép). A gyűrűs sírleletet, az említett I. István dénárán kívül S-végű hajfonatkarikák kísérték.⁷¹

A 79. számú — ugyancsak a legalsó sírrétegből származó — földsír is igen gazdag mellékletekben.

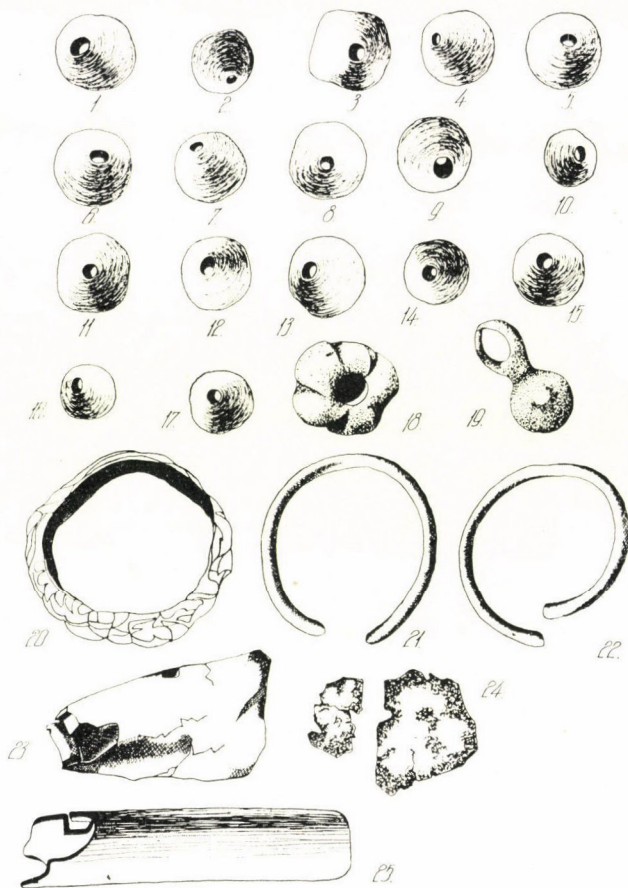

4. kép. 68. sz. földsír, I. István dénárával. Meroving típusú ezüstgyűrű
Рис. 4. Могила № 68 с динарием Иштвана I. Серебряный перстень типа меровинга
Fig. 4. La tombe de terre n° 68, avec le denier d'Étienne Ier. Bague en argent de type mérovingien

5. kép. Az esztergomi meroving típusú gyűrű és Beauvais-ban talált hasonmása
Рис. 5. Перстни типа меровинга из Эстергома и Beauvais
Fig. 5. La bague de type mérovingien d'Esztergom et la bague analogue trouvée à Beauvais

⁷⁰ Vinski, Z., La bague en or de Samobor et le type de l'orfèvrerie aux VIe et VIIe siècles. Tkalčićev Zbornik (Zagreb 1955) 31—44.

6. kép. 79. sz. földsír leletei, I. István dénárával
Рис. 6. Инвентарь могилы № 79 с динарием Иштвана I
Fig. 6. Trouvailles fournies par la tombe de terre n° 79, avec le denier d'Étienne Ier

A tetem nyakán egy tizenhét ametiszt- s egy paszta-gyöngyből álló nyaklánc volt; halánték-táján két egyenes végű, ezüst hajfonatkarika. A vállán I. István ezüstdénára, csont síp a deréktáján, ugyanitt két lapos bronzlemezke töredéke s ezüstgyűrű a — tetem medencéje felett — összekulcsolt kéz balján (6 kép).

Az ezüstgyűrűt, kérésemre, László Gyula elemezte és vizsgálta meg. László Gyula szerint a gyűrű formavilágában — azt egy Gyöngyösön előkerült, hasonló korból származó aranygyűrűvel egybevetve⁷² — „normann jellegű szerkesztési kísérletet látunk, késői avar plaszticitással egyeztetve”. „Mindenesetre hangsúlyoznám — jegyzi meg László Gyula —, hogy ez a stíluskeveredés csak úgy lehetséges, hogy avar mesteremberek átvészelték a birodalom bukását s igyekeztek az új igényeknek megfelelőt alkotni.” „Nem lehetséges-e, hogy arra az útra szánták ezeket a gyűrűket, amelyen pénzeink is északra tartottak s éppen ezért tettek kísérletet az északi stílus elsajátítására?”⁷³ László Gyulának

⁷¹ Leletei az esztergomi Balassa Múzeumban.

⁷² Szent István emlékkönyv, III. 503.

⁷³ László Gyula szíves közlése.

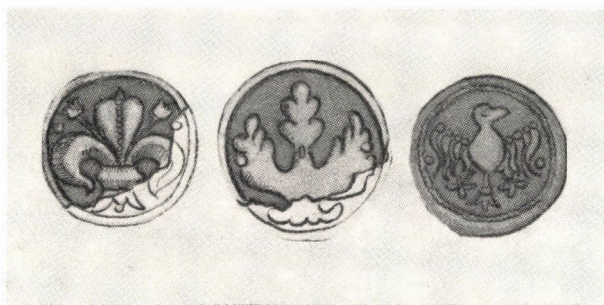

7. kép. A 79. sz. földsír ezüst gyűrűjének kiterített rajza (László Gyula rajza)

Рис. 7. Развернутый рисунок серебряного перстня из могилы № 79 (Рисунок Дь. Ласло)

Fig. 7. Dessin dévoppé de la bague en argent trouvée dans la tombe de terre n° 79 (Dessin de Gyula László)

8. kép. Bronz pártadiszek a kovácsi temetőből (XIV. sz.)

Рис. 8. Бронзовые украшения девичьего головного убора из могильника в Коваче (XIV век)

Fig. 8. Décors de diadème de bronze, provenant du cimetière de Kovács (XIVe siècle)

9. kép. Aranygyűrű, kereszt, hold és csillagok vésetével (XIV. sz.)

Рис. 9. Золотое кольцо с гравировкой креста, луны звезды (XIV век)

Fig. 9. Bague d'or, dans laquelle sont gravées la croix, la lune et les étoiles (XIVe siècle)

e gyűrűről készített rajz-elemzését mellékelem (7. kép).

A régebbi és az újabb, általam 1955/56-ban végzett kovácsi ásatások egyes korai fémleletei — köztük a kosaras függők, amelyek ugyancsak drótra való felforrasztással készültek —, a Fettich Nándor által rajzolt képen közölt, 3—3a jelzésű, granulált gyöngysorral keretezett, nyole bütyökkel díszített ezüst gyöngy — Fehér Géza zalavári ásatásainak 71. és 85. számú sírmellékleteivel⁷⁴ a morvaországi Stare Mestóban talált IX—

XI. századi sírleletekkel s a tveri ötvöstárgyakkal rokonok.⁷⁵

Mivel a románkori esztergomi pénzverés s vele a pénzverők Kovácsin való lakása is megszűnt, témánk szempontjából kevésbé érdekesek a magasabb, későbbi rátemetkezésekkel megbolygatott sírok mellékletei. Közülük mégis megemlítjük a rajzban közölt (8. kép) bronz pártadiszeket s az egyik, rátemetkezéssel ugyancsak feldúlt, kőfalazású sírfülkében megtalált leányka arany gyűrűjét (9. kép).

Nem a temetkezéssel függ össze, hanem a templomnak — alighanem tatárjáráskori erődként való használatára mutat — egy grafitos *fémöntőtégely* töredéke — alkalmasint valamelyik ötvös munkaeszköze —; ebben még bronzolvadék is akadt.

Mindezeknél az ötvöstárgyaknál jelentősebb azonban az az egy méter átmérőjű, agyagból égetett korai *fémöntő kemence maradvány* — környéken számos, amorf fémolvadékkal —, amelyet a templom belsejének legalsó, számos XI. századi pénzzel datált sírmezeje alatt, a középhajó előterében tártunk fel.

A *fémöntő kemence maradványainak rétegvizsgálata azt bizonyítja, hogy annak használata régebbi volt a sírmezőnél s a templom építéskoránál*. A *fémöntő kemencét* kétségtelenül e románkori templom alapozásakor, illetve a templom-belső I. István-kori temetkezése kezdetekor véglegesen kiiktatták a használatból (10. kép). A XI. századi sírok beásásai a feldombolt, megemelt padlószintű templom altalajában szerteszét keverték mind az agyagból égetett *fémöntő kemence* patics-maradványait, mindpedig a — kemence padkáját és tűz-terét körülvevő — könnyűfém olvadékokat (11., 12. kép).

A kemence relatív kronológiájának meghatározására a templombelső legalsó sírrétege szolgál. Ez azt bizonyítja: *a fémöntő kemence a XI. század elejénél korábban működött*.

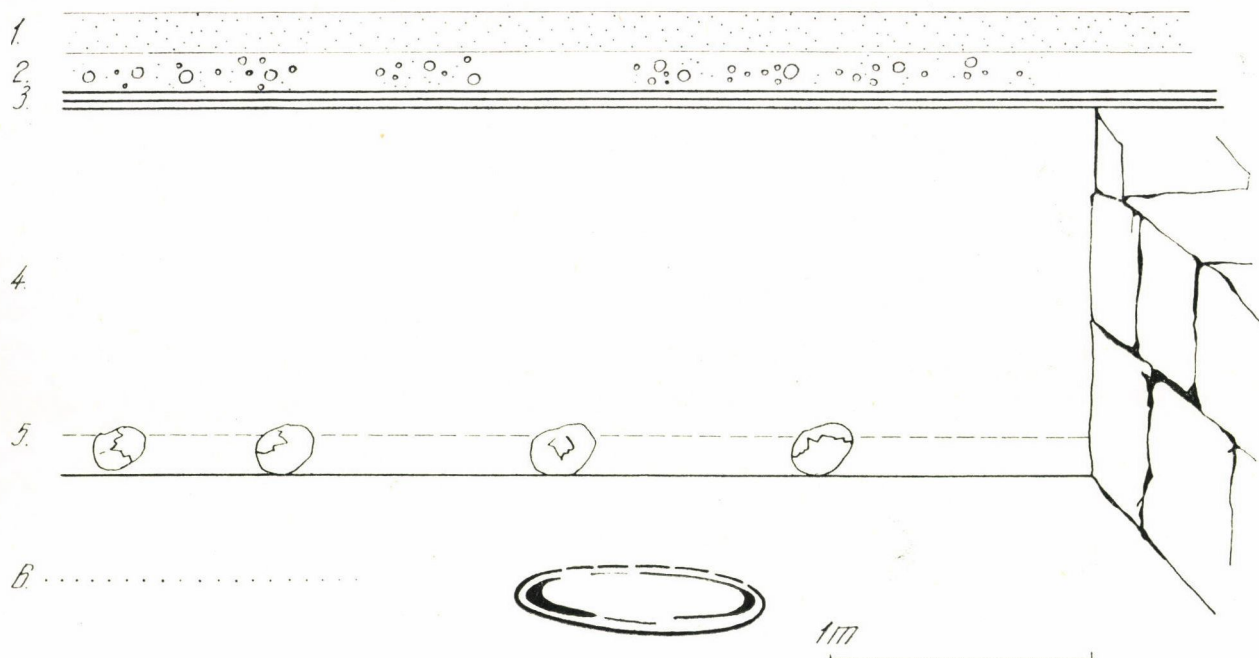
A kemence körül több száz, kisebb nagyobb fémolvadékot találtunk. Az olvadékokat Szegedy Emil mérnök vette tüzetes vizsgálat alá. A fehéres fényű fém-olvadékok egyikén-másikán fémforgácsok mutatkoztak. Szegedy Emil megállapítása szerint az ólom-horgany ötvözetű fémolvadékok olvadáspontja 200—250 Celsius° körül van. Az olvadékok felületén mutatkozó fémforgácsokkal kapcsolatban leszegedte: a fémolvadékok felületén mutatkozó töredékek egészen kis spirális réz-törmeléklet alkotnak s azoknak magában a fémolvadékokban folytatásuk nincs; csak a felülethez tapadtak hozzá. Az anyagban egyébként elszenesedett fadarabkák is találhatók voltak s a fémrögök ólom-horgany ötvözetéhez tapadó réz-spirálok úgy tűnnek, mint ha esztergaforgácsok lennének.⁷⁶

⁷⁴ Arch. Ért. 80 (1953) III. t.

⁷⁵ Poulik, J., Jizmi Morava (Brno 1948—1950).

⁷⁶ Szegedy Emil mérnök szíves közlése (Bp. 1958). Segítségét köszönöm.

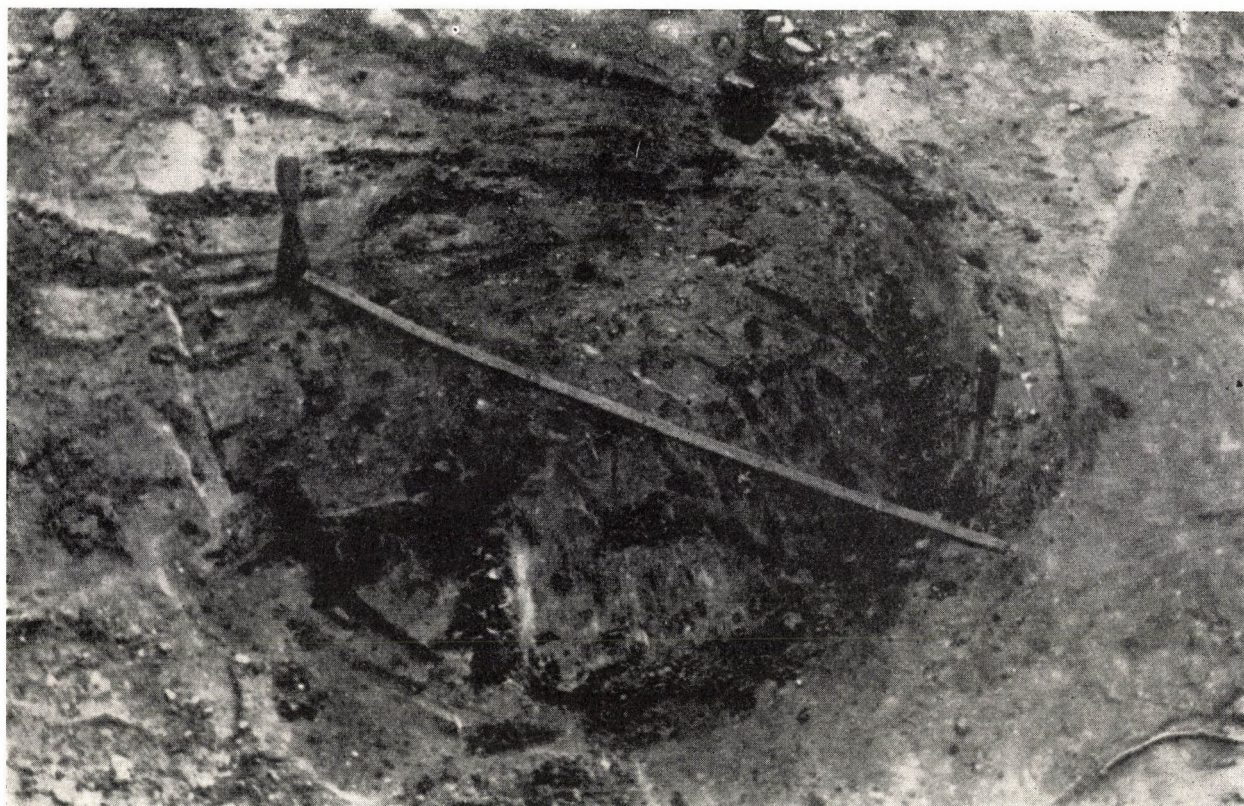

10. kép. Az 1954—1956 évi ásatás rétegei. 1. vasúti töltés felszíne, 2. bolygatott betöltés, 3. középkori téglapadló, 4. sírokkal bolygatott betöltés, 5. XI. századi érmekkel meghatározott legalsó sírréteg, 6. a fémöntő kemence maradványai

Рис. 10. Слои раскопок 1954—1956 гг. 1. поверхность железнодорожной насыпи, 2. потревоженное заполнение, 3. средневековый кирпичный пол, 4. потревоженное могилами заполнение, 5. нижний слой, датируемый монетами XI-го века, 6. остатки металлургической печи

Fig. 10. Les couches des fouilles exécutées en 1954—1956. 1. Surface du talus de la voie ferrée. 2. Remplissage bouleversé. 3. Pavé de brique médiéval. 4. Remplissage bouleversé par les tombes. 5. Couche inférieure déterminée par des monnaies du XIe siècle. 6. Restes du four pour fondre le métal

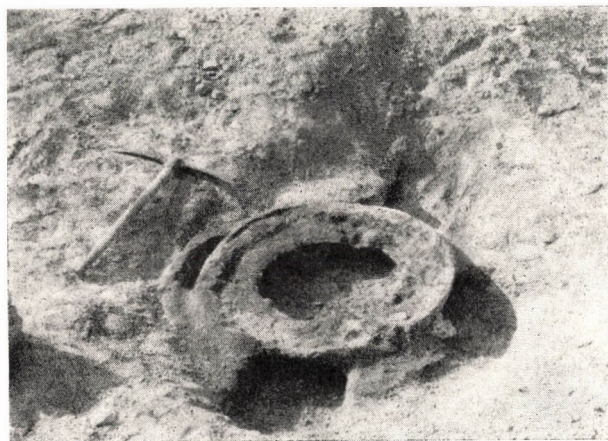
11. kép. A fémöntő kemence jelentkezése a legalsó sírréteg alatt

Рис. 11. Появление металлургической печи под нижним слоем могилы

Fig. 11. L'apparition du four pour fondre le métal, sous la couche de tombes inférieure

Az esztergom-kovácsi — régebbi és újabb — ásatások eredményeit nehéz egységesíteni. A feltárt homlokzati alapfalak az épületnek — legjobb esetben is — mintegy egyhatodát teszik; a tizenhét méter széles, kéttornyos homlokzat mögött egy 30—35 méteres hosszházat-szentélyt kell feltételeznünk. Azonban mindez — feltehetően az előtérnél még gazdagabb mellékletű sírokkal — a kutatás számára egyelőre megközelíthetetlen. Így végeredményben még azt a kérdést sem sikerült egyértelműen eldönteni, hogy a templom belsejében s a mellette talált XI. századi földsírok korábbiak vagy későbbiek-e a templom építésénél? A homlokzati alapfalak kötőanyagában ugyanis találtunk emberi csontmaradványokat, ám ugyanakkor a

12. kép. Fémöntő kemence maradványai
Рис. 12. Остатки металлоплавильной печи
Fig. 12. Les restes du four pour fondre le métal

legalsó sírréteg tetemei mind a templombelsőben, mind annak északi falán kívül, hozzásimultak magához az épületfalhoz. A néhány ilyen helyzetű sír elhelyezése azt mutatja, hogy a kemence koránál későbbi, legrégebbi temetkezés már a templom megépítése után következett be s ez a templomot a XI. század elejére datálná. Az ugyanis nem képzelhető el, hogy a kőfalak alapozásakor e sírokat meg ne bolygatták, s a gazdag leleteket el ne rabolták volna! (Egyébként erre mutat az is, hogy a keletelt sírok mindenütt mértani rendben követik a templom keletelését; a templom irányához igazodnak. A legalsó sírréteg szintje a templomnak — a vasúti töltés oldalában még elért — padlója alatt másfél méteres mélységben helyezkedik el; ez a középkori temetések átlagmélységének megfelelően.)

A kovácsi templomromtól délre 1956 nyarán Szabó György, az Országos Történeti Múzeum munkatársa XI—XII. századi lakóházak maradványait tárta fel. Azonban mivel ő — az általa végzett ásatás naplójával s annak fényképanyagával együtt — 1956-ban elhagyta az országot, a maga-

mét kiegészítő adatait nem ismerem, s azokat így nem is ismertethetem. Nincs kezemben az általam feltárt mintegy százszáz — a soros temetkezéssel nagyrészen feldúlt — vázmaradvány embertani elemzés sem.

A fémöntő kemencét — archeológiánknak és technikátörténetünknek ezt az unikális emlékét — (13—14. kép) annak *in situ* kiemelése helyett, anyagi oknál fogva 1955-ben sajnos vissza kellett temetnem. Az ásatásomat folytató Szabó György 1956 nyarán újból feltárta, 1956 őszén pedig — hasonló okból — másodszor is vissza temette az egyre rongáltabb kemence maradványt.

Mindezeknek a nehézségeknek ellenére is, az esztergom-kovácsi templom korai sírrétegei mégis értékes részleteredményekkel szolgáltak. Ezek sorában, a régészeti leletek értékén is túl emelkedik az itt talált — s a XI. század eleji magyar pénzverés kezdeténél mindenképpen régebbi — fémöntő kemence tanúsága. Azt bizonyítja ez, hogy *Esztergomban, illetve Kovácsin, a helyi ötvösség megelőzte az itteni pénzverés két és fél évszázadát. Akár avar, akár szláv, akár X. századi magyar ötvösök dolgoztak is ezzel a fémöntő kemencével, bizonyos az, hogy mesterségük ezen a helyen — talán etnikumukkal együtt — túlélte a IX—XI. század nagy átalakulását, az avarok, frankok, szlávok és magyarok uralomváltozását.* Semmiképpen nem véletlen az, hogy a XI—XIV. századi esztergomi pénzverők faluja, Kovácsi arra a helyre települt, ahol a fémművességnek — e kemencével hitelesen dokumentált — helyi hagyománya volt.

Ahogy azonban a fémművesség e helyen megelőzte a pénzverést, úgy túl is élte azt. Ezt dokumentálja az itt talált grafitos bronz öntőtégely, az itt eltemetettek XIV. századi sírleleteivel együtt.

A területtel, Kovácsi környékével kapcsolatban meg kell említenünk azt, hogy — több évtizedes régészeti gyűjtései nyomán — Balogh Albin Magyarország legnagyobb Árpád-kori temetőjét sejtette a három középkori templommal is rendelkező Kovácsi területén.⁷⁷ Megfigyeléseiből sajnos keveset publikált.

A vasúti állomás romterületével kapcsolatban 1912-ben Supka Géza azt gyanította, hogy a templom s a vele dél felől összefüggő középkori épületrom az Esztergom környéki johannita rendházak egyike.⁷⁸ Mivel azonban a hatalmas, vastagfalú templomépülethez dél felől csatlakozó kőépület — amelyet Supka Géza kolostornak vélt — 1954/55. évi ásatásom szerint jóval vékonyabb falú a templomnál, s alapozása is kevésbé mély, bizonyos, hogy későbbi toldat az, alkalmasint a Kozma és Damján-plébániatemplom parókiája. (Annak, hogy a templom *rendi* templom lett volna, a soros temetkezés is döntően ellenmond, hiszen eltemetettjei kivétel nélkül világi s nem egyházi jellegű attribútumokkal temetkeztek.)

A kovácsi temető leleteinek sorából a két gyűrűlelet tűnik a legjelentősebbnek. E két teljesen

⁷⁷ Esztergom évlapjai 1930. 32.

⁷⁸ L. 68. j.

eltérő gyűrű típusnak egyidejű felbukkanása a Szent István-kori magyar pénzverők temetőhelyén a XI. századi magyarországi ötvösség és divat formavilágának sokrétűségét, a formák összetevőinek távoli eredetét mutatja. Az avar ihletésű honfoglaláskori ötvös motívumoknak egyik utolsó feltűnődöklése ez, másrészt pedig a geometrikus zártságú, keresztény formavilág, a romanika térhódításának időben is jól lemérhető kezdete.

S e két gyűrű formavilága mintha hirtelen vilanófényt vetne a régi, keleti, pogány műveltségnek s az új, nyugati keresztény ideológiának arra a XI. századi küzdelmére, amelynek egyik csatateré éppen Esztergom volt.

A nagyszentmihályi kincs — László Gyula és Györffy György által esztergomi eredetűnek s XI. század eleji munkának vélt — műtárgyai, a pénzverő-temető 79. számú sírjának avar ízü gyűrűje még a pogánykori formavilág továbbélésének anyagi emléke. A 68. számú sír gyűrűjének — oltársátrát jelképező — romanikájában már a XI. század eleji kereszténység művészete jelenik meg.

S e leleteket Esztergom-Kovácsin, Árpád-kori pénzverőink temetőjében tárva fel, ne felejtjük el: ezek a műtárgyak a XI. századnak abban a szakaszában és ott — az akkori magyar főváros peremén — jelennek meg, ahol a X. század utolsó évtizedében Adalbert prágai püspök a pogány magyarok bálványát — talán Kálmány Lajos Nagyboldogasszonyának⁷⁹ idolumát — veti máglyára,⁸⁰ hogy ez a pogánykori kultusz a Szent István végrendelet által a Patrona Hungariae krisztianizált mítoszában éljen tovább. Pár évvel e bálványégetés után I. István a pogány Koppány tetemét az esztergomi városkapura szegezteti fel⁸¹ s az új feudális rend testőrzoiként telepíti fővárosa környékére az idegen lovagokat és szerzetesrendeket. Későközépkori legenda fűzi az esztergomi Szent Lázár kolostorhoz a pogány hitvilág sámánjainak, a regösök eleinek I. István által történt szolgáson vetését.⁸² A Szent Lázár kolostor pedig — a mai Dorogi úttól nyugatra fekvő Sinterház helyén — alig kőhajításnyira esik a kovácsi temetőtől.⁸³ E temető első temetkezéseinek idején e tájon halakul el a pogánykori költészet regöseinek éneke, hogy a népköltészetben tovább élje történet-alatti életét, s helyet adjon azoknak a keresztényi kantilénáknak, amelyek e korai román templomainkban csendültek fel először.⁸⁴

A felsorolt régészeti emlékeken túl, meg kell még említenünk azt a II. Béla (1131–1141) dénárának verésére alkalmas verőtövet is, amely Esz-

tergom területén — talán éppen Kovácsin — került felszínre. Az értékes leletet, amelyet 1905-ben a Nemzeti Múzeum vásárolt meg, utóbb az Állami Pénzverde gyűjteményének engedték át.⁸⁵

*

Az előadottak nyomán újra és önkéntelenül felmerül a kérdés: tüzetesebb vizsgálat alá kellene vonni ötvösségünk egyes műtárgyait a korai esztergomi pénzverés szempontjából. Ha helytálló László Gyulának feltevése arról, hogy a nagyszentmihályi kincs egyes darabjain XI. század eleji esztergomi pénzverő jegyek jelennek meg, ha a besztereci aszperzorium bizonyíthatóan XII. századi esztergomi ötvösmunka, ha a kovácsi temető ékszerleleteinek egy része helyi munka, s ráadásul maguknak az eltemetetteknek kezemunkája, vajon nem bizonyul e hasznos kutatási hipotézisnek a László Gyula által megkezdett út és módszer?

Ismeretes az a nézet, amely a magyar korona összeötvözésének idejét III. Béla korára teszi.⁸⁶ E művelet színhelye aligha lehetett más, mint az ekkori királyi udvar esztergomi ötvösműhelye. De felmerülhet III. Béla és neje sírleletei egyes darabjainak itteni eredete is. Vagy: III. Béla idején — amelyről oly szemléletes képet fest Barbarossa kísérijének, Lübecki Arnold apátnak útinaplója — minden ötvös-tárgyunk import-cikk lenne e tájon?

Miklós ötvössel kapcsolatban már említést tettem a XIII. századi — Esztergomban őrzött — Koronázási eskükeresztről és Lodomér érsek gyűrűjéről.⁸⁷

Nem valószínű-e, hogy esztergomi pénzverők és ötvösök vették az esztergomi latinusok tipáriumát s az uralkodók és egyházfejedelmek pecsétnyomóit? És megfordítva: milyen ötvöstárgyakat készíthettek hát az esztergomi pénzverők és ötvösök?

Ehhez az ötvös-anyaghoz fűzhetjük mint írott forrást, a Borsmonostorát alapító Bors comes özvegyének — a királyi ház rokonának — 1231. évi esztergomi végrendeletét. Ez a végrendelet — számos textil mellett — megemlékezik arról a fedeles kancsóról, amelyet az özvegy valaha III. Béla királytól kapott ajándékba, de megemlíti három díszes és három köznap használatra szánt asztali készletét, aranyozott ezüsből készült övét és rubinköves fülönfüggőjét is.⁸⁸ Egyik legrégibb templomi leltárunk, amelyet az esztergomi Szent István vértanú templomában vettek fel, a szeré-

⁷⁹ Kálmány L., Nagyboldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. (Bp. 1885), vö.: Katona L., A Kedd asszonya (Bp. 1905).

⁸⁰ Knausz N., Monumenta ... I. 33.

⁸¹ Dercsényi D.—Zolnay L., i. m. 11.

⁸² Sebestyén Gy., Etn 22 (1900). 1–11., 111–115.

⁸³ Vö. 51., 52. j.

⁸⁴ Arnoldus bajor szerzetes 1028 körül írt esztergomi antifonáiról Békefi R., A káptalani iskolák Magyarországon. (Bp. 1910) 93.

⁸⁵ A CNH. I. 61. veret negatívjának megfelelő verőtő: MNM Éremtári Napló, B. 21 (1905). — A verőtövet az Állami Pénzverőnek adták át, itt azonban 1960-ban képtelen voltam megtalálni azt.

⁸⁶ Kovács É., A magyar korona a legújabb kutatások tükrében. MűÉ 6. (1957) 128–.

⁸⁷ A gyűrű Andrassy Géza gyűjteményében volt, 1938-ban. Családja közlése szerint a gyűjtemény utóbb elkallódott.

⁸⁸ Knausz N., Monumenta ... I. 280.

nyebb egyházak viszonylagos gazdagságáról tájékoztat, egyházi ötvös-szerelvények dolgában.⁸⁹

*

Dolgozatom elején rámutattam: a benne foglaltak kevés feleletet, annál több kérdést tartal-

maznak. S, ha e kérdések felvetésével — Fettich Nándor, László Gyula eredményeire is támaszkodva — a kutatás irányát a románkori Esztergom pénzverői és ötvösei felé terelhetem, munkám elérte célját.

Zolnay László

MONNAYEURS ET ORFÈVRES À ESZTERGOM À L'ÉPOQUE ROMANE

Résumé

Selon l'opinion généralement acceptée par les spécialistes le lieu du monnayage hongrois était aux XIe et XIIe siècles Esztergom (Strigonium, Gran). Dans les siècles de la cour itinérante des rois c'est cette ville qui fut le siège des rois et en même temps des archevêques primats. La Hongrie médiévale était très riche en métaux précieux. Déjà au Xe siècle elle exportait de l'argent dans la Russie actuelle, puis à Venise. L'exportation de l'argent hongrois contribua sensiblement à la consolidation du marché de Vienne. A la fin du XIIIe siècle l'or et l'argent hongrois arrivèrent jusqu'au marché de la Flandre. Plusieurs marchands vénitiens et wallons avaient acquis la qualité de citoyen dans le rang des patriciens d'Esztergom appelés «latini».

C'est Gyula László qui fut le premier à rattacher l'activité des monnayeurs d'Esztergom de l'époque romane à l'orfèvrerie de cette ville. László a attribué, d'après la concordance de certaines marques de frappe, l'un des groupes du «trésor de Nagyszentmiklós» aux monnayeurs d'Esztergom du début du XIe siècle, en le considérant comme sorti de leurs propres mains.

L'auteur de la présente étude démontre qu'Esztergom eut dans l'orfèvrerie de l'époque romane un rôle important: on y exerçait, en dehors de l'orfèvrerie, la confection de fils d'or et d'argent nécessaires pour le tissage et la broderie à trame métallique, et le métier du forgeage de l'or en feuille qu'on utilisait pour illuminer les manuscrits. Le travail des monnayeurs ayant été un travail saisonnier qui ne durait qu'un ou deux mois, l'auteur suppose que les monnayeurs se soient régulièrement occupés aussi d'orfèvrerie.

(L'auteur dans son étude fait une tentative pour établir plus exactement le lieu du monnayage, toutefois cette tentative n'a qu'une valeur topographique et demande un contrôle archéologique).

L'auteur constate que les monnayeurs eux-mêmes étaient des «conditionnaires» royaux d'origine hongroise ou calise, mais on rencontrait aussi à la tête de l'atelier monétaire des régisseurs saracènes d'origine bulgare des contrées de la Volga, des Juifs, des Allemands, et des Vénitiens dits «Latini».

L'auteur présente, d'après des documents du XIIIe siècle, plusieurs monnayeurs et orfèvres d'Esztergom dont on connaît aussi le nom. Il constate que jusqu'au milieu du XIIIe siècle, donc jusqu'à la fondation de Bude, la nouvelle capitale, les monnayeurs travaillaient dans la ville et la forteresse d'Esztergom habitaient dans le village de Kovácsi (villa monetarium), situé au sud de la ville. Ce village demeurait le lieu d'habitation des orfèvres-monnayeurs, puis de leurs descendants, même après 1250—1255, c'est-à-dire au temps lorsque après la fondation de Bude, où s'était établie la cour royale, l'atelier monétaire d'Esztergom fut transféré au château de Bude. Une partie des monnayeurs d'Esztergom alla s'établir à Bude, et ceux qui restèrent dans la ville exécutèrent — parallèlement à leur travail qu'ils continuaient

dans l'atelier monétaire d'Esztergom dont l'importance allait en diminuant — des objets d'orfèvrerie pour l'archevêché d'Esztergom. (L'atelier monétaire d'Esztergom a cessé de fonctionner dans le premier tiers du XIVe siècle, et plus tard, en 1326, le roi Charles Ier annexa le village de Kovácsi à la ville d'Esztergom.)

Dans la seconde partie de son étude l'auteur s'occupe de l'histoire du village de Kovácsi, la «villa monetarium», qui peut être suivie dans les documents jusqu'à la première moitié du XVe siècle. Il démontre que l'établissement possédait entre 1270 et 1314 trois églises paroissiales notamment celle de la paroisse Saint Cosme et Damien, l'Eglise Saint Jean l'Évangéliste et l'Eglise Saint Michel Archange.

Les données documentaires du XIIIe siècle sont complétées de monuments archéologiques datant du XIe siècle. L'auteur a effectué, notamment entre 1954 et 1956, des fouilles archéologiques sur le territoire d'autrefois de Kovácsi, aux environs de la gare actuelle d'Esztergom. Lors des travaux, exécutés entre 1890 et 1894 sur la colline de la gare on a mis à découverte sur l'emplacement de la gare actuelle les murs de fondation d'une église à deux tours, et c'est sur la nef et le chœur de cette église que fut remblayé le talus. En 1911, Géza Supka, chargé par le Musée National Hongrois, et, en 1925, József Wollanka et Albin Balogh exécutèrent des fouilles partielles autour des parties de la façade ménagée par le talus et autour des fondements des tours ainsi que sur le territoire de la ruine d'église se rattachant du côté sud au corps de l'église. Ils y ont mis au jour des trouvailles funéraires des XIe—XIIIe siècles fort précieuses.

L'auteur a, au cours des fouilles, pénétré partout jusqu'au niveau du sol vierge et a exploré en entier le territoire du cimetière en partie déjà bouleversé. Sommairement il fit les constatations suivantes:

1. L'église à deux tours, dont la façade mesurait 17 m, est un édifice de l'époque romane, à laquelle
2. vient s'ajouter du côté sud un bâtiment plus récent, sans doute la paroisse.
3. A l'intérieur de la partie frontale de l'église non remblayée, se trouvaient encore, malgré les bouleversements, environ 120 à 130 tombes, pour la plupart des tombes de terre.
4. Les tombes de terre médiévales et les quelques niches sépulcrales aux murs de pierre ou de brique, constituaient des sépultures à rangées; les sépultures plus récentes ont bouleversé, et parfois détruit, une partie des tombes plus anciennes.
5. Les tombes étaient les sépultures de laïcs et non d'ecclésiastiques, ainsi s'élimine la supposition antérieure selon laquelle ce groupe de ruines aurait été la maison conventuelle des Johannites ou un xenodochium.
6. Les axes de l'intérieur de l'église et des tombes situées au dehors de celle-ci — dans la direction ouest-est — correspondent à l'axe de l'église romane.

⁸⁹ Pór A., Az Esztergom-várbeli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története. (Bp. 1909) 22—25.

*

A munkámhoz csatolt rajzokat Fettich Nándor, László Gyula, Pásztélyi Andrea, Szepessy Géza készítette.

Les tombes se conforment à l'église. C'est à dire; l'église serait plus ancienne ou du même âge que la couche de tombes du XIe siècle située dans l'église ou à côté de celle-ci.

7. La couche de tombes inférieure date de la première moitié du XIe siècle.

Recoupant les observations et les documents, l'auteur constate que la ruine de l'église sous la gare actuelle d'Esztergom était la plus grande église à deux tours et à trois nefs, consacrée à Saints Cosme et Damien, du village de Kovácsi, la «villa monetariorum». Le fait que ce sont les tombes des orfèvres et des monnayeurs et de leurs membres de famille, confère, selon l'auteur, une importance particulière aux trouvailles d'orfèvrerie assez abondantes des tombes. Il suppose qu'une partie des objets du mobilier funéraire serait sortie des mains des monnayeurs et orfèvres d'autrefois.

L'étude traite des bagues livrées par des tombes, pouvant être datées par les deniers d'Étienne Ier, de Pierre et d'André Ier, de la première moitié du XIe siècle, et en détails, de deux bagues trouvées chacune dans une tombe datée par un denier de l'époque de Saint Étienne. L'une des bagues se rapproche des bagues mérovingiennes bien connues par la Lombardie et la France. Elles représentent dans une façon stylisée un baldaquin d'autel. L'autre présente un amalgame d'éléments stylistiques avars et normans. Ainsi — bien que les deux bagues ne permettent guère d'en tirer des conclusions importantes — l'auteur voit dans ces bagues également un signe de cette puissante transformation économique et culturelle, et en même temps du changement ayant eu lieu dans le trésor des formes des arts décoratifs, qui caractérisait Esztergom au XIe siècle, le premier siècle de la royauté chrétienne hongroise.

Les fouilles effectuées par l'auteur à Esztergom — Kovácsi se sont vues amplifiées par une trouvaille surprenante, unique parmi les monuments de Hongrie, lorsque en été 1955, il avait mis à découverture dans l'église, sous la couche inférieure des tombes du XIe siècle, les restes d'un four ayant un mètre de diamètre, détruit par la construction au XIe siècle de l'église et par la première couche des tombes. Le sol et le creuset du four cuit en argile étaient entourés de plusieurs kg de masse fondue. L'examen de ceux-ci témoignait du travail à cet endroit d'un métal non ferreux, d'un alliage de plomb et de zinc, dont la température de fusion se situe entre 200 et 280° (sur la surface de la fonte on peut démontrer des copeaux de cuivre).

Selon l'auteur, ce four antérieur au XIe siècle — donc plus ancien que la construction de l'église et les premières sépultures de cet endroit — prouve qu'à Esztergom et à Kovácsi l'orfèvrerie locale a précédé les trois siècles du monnayage de cette ville commencé au XIe siècle. N'importe que ce soient des orfèvres avars, francs, slaves ou hongrois qui avaient utilisé ce four, il est certain que le métier d'orfèvrerie a survécu les changements orageux du régime des Avars, des Francs, des Slaves et des Hongrois, du IXe au XIe siècle.

L'étude destinée à servir de mémoire relève l'importance des recherches qui devraient être poursuivies à cet endroit, vu que les restes du four deux fois dégagé (en 1955 et en 1956) furent de nouveau enfouis dans la terre. L'auteur estime nécessaire de continuer à étudier d'une manière plus approfondie les rapports avec Esztergom de l'orfèvrerie hongroise de l'époque romane.

L. Zolnay

A NAGYRÉVI KULTÚRA LELETEI DIÓSDON

Szeles Sándor bejelentése alapján 1964. augusztus 11-én módomban volt egy rövid leletmentést végezni Diósdon (Pest m.), amely a korai bronzkorunk ismerete szempontjából nem érdektelen leleteket szolgáltatott.

Diósdon, a Szidóniahegy keleti oldalában több homokbánya működik. Az alulról számított harmadik a Kőbányai Téglagyár birtokában van. Szeles Sándor figyelmes lett a bánya művelése során átvágott méhkas alakú vermekre. Ezek egyikéből jellegtelen bronzkori cserepeket gyűjtött.

Helyszíni szemlém alkalmával a bánya bejárata mellett, egy már felhagyott bányarész falában ugyancsak találtunk egy átmetszett vermet, amelynek kitöltő földjében nagyobb bronzkori edények töredékeit figyeltük meg. A verem egyharmada a bányaművelés során már elpusztult. Szájnnyílását a legfelső talajrétegek lehordásával már ugyancsak elbontották. Eredeti mélységét, a környező terület felszínéhez viszonyítva, 205 cm-re becsülhettük. Alapja nem volt szabályos kör; átmérője 240 cm lehetett. A verem fala fölfelé erősen szűkült. Fenekét a közepén 10–12 cm vastag, de a verem széle felé egészen

elvékonyodó, kormos, hamus, fekete réteg töltötte ki. A vermet kibontva e rétegben 3 öntőmintát (ezek teljesen a verem fenekén feküdtek), 1 kőbalta töredékét, 1 esiszoló-kő töredékét, 1 vastos ütőkövet, valamint 10 közepes és nagyobb méretű edény sok töredékét találtuk. Utóbbiakból 5 edény teljesen restaurálható volt (1–4. kép). A kormos réteget 10–15 cm vastag agyagréteg takarta, majd a gödör felső részét kevert talaj töltötte ki. Utóbbiban is voltak cserepek, de csak apróbb töredékek.

Az alsó kormos réteg leletei részletesen a következők:

1. Nagyméretű, urnaszerű edény. Igen öblös hasához képest fenéke keskeny, a nyaka is szokatlanul összehúzó. Utóbbi két fül hidalja át. Hasának alsó részén is van 4 kisebb bütyökfül. Felszíne, a nyak kivételével, egészen durva seprős díszítéssel borított, de hasonlóan kiképezett a belsejének felülete is. Vállát 4 szimmetrikusan elrendezett kb. 7 mm átmérőjű lyuk üti át. M. 55,5, pá. kb. 16,5 cm (1. kép).

2. Tojásdad testű nagyobb edény. Nyaka összehúzó. Hasán 2 kerek fül van. Felszíne ugyancsak seprődíszes. M. 41,5, pá. 16,3 cm (2. kép).

1. kép. Diósd-Szidóniahegy
Рис. 1. Диошд—Сидониахедь
Fig. 1. Diósd-Szidóniahegy

2. kép. Diósd-Szidóniahegy
Рис. 2. Диошд—Сидониахедь
Fig. 2. Diósd-Szidóniahegy

3. kép. Diósd-Szidóniahegy
Рис. 3. Диошд-Сидониахедь
Fig. 3. Diósd-Szidóniahegy

3. Nagyobb méretű, fazékszerű edény. Kihajló pereme alatt a nyakon 5 bütyök ül. Vállán körömbenyomásos lécc fut körbe. Felszíne seprődíszes. M. 28, pá. 21, fá. 11 cm (3. kép).

4. Fazék. Tojásdad hasa seprődíszes. Nyakán eredetileg 4 bütyök volt. M. 22,2, pá. 17,5, fá. 9 cm (4. kép 1).

5. Fazék. Hasa gömbölyű. Nyakát 2 fül hidalja át. Felszíne síma. M. 18, fá. 8,6 cm (4. kép 2).

6. Az 1. sz. edényhez igen hasonló alakú és méretű urnaszerű edény töredékei. Az edény erősen összeszűkülő nyakán ugyancsak volt fül. Nyakán 1, hasának alsó részén 2 körömbenyomásos lécc fut körbe. Ezek között az edény felszíne, úgyisintén a belseje durva seprős díszítéssel borított. Vállát ugyancsak lyukak ütötték át.

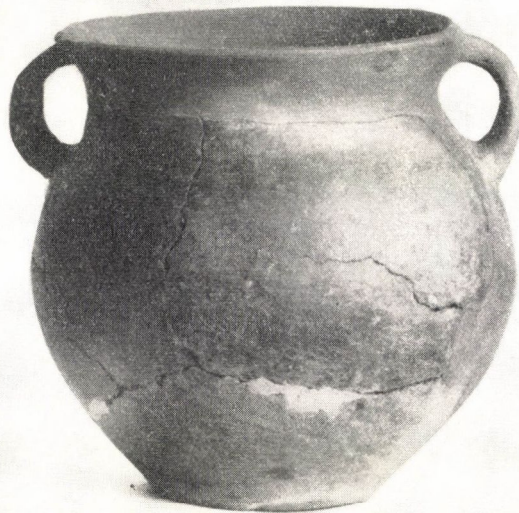
7. Nagyméretű edény töredéke. Vállán ujjbennyomásos lécc fut körbe.

8–9. Nagyobb, ill. közepes méretű füles edény töredékei.

10. Sima felületű, közepes nagyságú, gömbölyű hasú edény töredéke.

11–12. Laposbaltá kétrészes öntőmintája. Csillámos homokkőből készült. Nyersanyaga a budai hegyekben, a lelőhelytől 10–15 km-re is előfordul.¹ Bár a két félminta hossza nem egyenlő, a kiöntendő tárgy negatív alakja mindkét darabon teljesen egyforma s így semmi okunk sincs arra, hogy a két fél összetartozásában kételkedjünk. Ezen kívül a hosszabbikon a mintába öntött érc lenyomata élesen jelzi, hogy meddig ért a vele szemben levő másik félminta. Ennek széle fölött ugyanis a homokkő feketére égett, akárcsak mindkét félminta keskeny oldala az öntőnyílás mellett. H. 13,9, ill. 12,7, sz. 6,9, ill. 6,8, v. 2,4, ill. 2,5 cm (5. kép).

13. Kétrészes öntőminta egyik fele. Ugyancsak homokkőből készült. A kiöntendő tárgy negatívját csak az egyik (a hiányzó) félmintába vésték be. A meglevő félminta tulajdonképpen csak egy sík borítólapot alkot. Csak az öntőnyílás van rajta kiképezve, valamint a két félminta összekötésének megkönnyítése végett két oldalán egy-egy hornyolatot készítettek. A forró érc le-

4. kép. Diósd-Szidóniahegy
Рис. 4. Диошд-Сидониахедь
Fig. 4. Diósd-Szidóniahegy

¹ Ravasz Csaba és Csalogovits István (Természettudományi Múzeum, Ásványtár) meghatározása. Szíves tájékoztatásukért ezúton is fogadják köszönetemet.

nyomata alapján valamilyen horgony alakú ékszer mintájának lehetett a borítólapja. H. 9,8, sz. 6,8, v. 3,1 cm (6. kép).

14. Hegyesnyakú, vertikális átmetszetében a kapta-faalakúakra emlékeztető, de igen lapos kőbaltatöredéke.

15. Vaskos ütőkő. H. 14 cm.

16. Csiszolókö töredéke erős használat nyomával.²

A leletek a korabronzkori nagyrévi kultúra hagyatékát képezik; a kerámia ennek jellegzetes vonásait viseli magán. A kultúrán belül valószínűleg annak már előrehaladottabb szakaszából valók. Mind a 10 edény, méreteik és kidolgozásuk alapján a háztartási edények csoportjába tartozik, ami telepen, hulladékgödörben való előfordulásukból kifolyólag egyáltalában nem meglepő. Bár a nagyrévi kultúrának dunavidéki csoportjából eddig még kevés telep-lelőhelyet ismerünk s így a háztartási edényekből sem rendelkezünk nagy választékkal, az itt találtak közül alapjában véve csak kettő az, amely behatóbb vizsgálatot érdemel.

Az anyag leírásánál megemlítettem, hogy az 1. és 6. sz. edény vállán kis lyukakat találunk (7. kép). Ezeket már az edény elkészítésekor alakították ki, még a kiégetés előtt. Ezek tehát nem utólagos átfúrások, amivel az eltört vagy megrepedt edény oldalát fogták össze — mint amire az őskori, de különösen a szarmatakori anyagban bőven találunk példát.

Feltűnő, hogy e két edény, amelynek vállán e lyukak láthatók, alakra és nagyságra igen megegyezők. E lyukak alkalmazása tehát egy bizonyos edényalakhoz kötöttnek látszik — legalábbis a mi esetünkben. E két edény, nagy méretük alapján (kb. 45 l űrtartalmúak lehetnek) nyilvánvalóan tároló edény volt. De az igen összehasonlítható nyakuk (belméretben mindössze kb. 10 cm átm.) csakis folyadék tárolását tette bennük lehetővé. Viszont a vállon levő lyukak miatt (az 1. sz. edényen a szájnálálattal 19,5 cm-rel találhatók) nem lehetett azokat teletölteni. Így teljes űrtartalmuknak csak 82%-a volt hasznosítható (37 l).

Gondolhatnánk arra is, hogy a lyukak az edény vállát díszítő figurák felillesztésére, becsapolására szolgálhattak, mint amilyenek pl. a hallstattkori urnákon fordulnak elő. Ezt a gondolatot azonban bátran elvethetjük, már csak azért is, mivel itt nem díszes temetőurnákról, hanem egyszerű háztartási edényekről van szó. (Különben is az ilyen agyagfigurákat már az égetés előtt becsapolták volna, ennek pedig nyomát az edényeinken nem találjuk. Így legfeljebb fából vagy más romlandó anyagból való pálcákat, figurákat illeszthettek e lyukakba.)

Jelen esetben tehát eddig ismeretlen rendeltetésű edényekkel állunk szemben. Amennyiben ugyanis fenntartanánk azt a feltételezést, hogy ezeket az edényeket valóban valamilyen folyadék huzamos tárolására használták volna, akkor felmerül az a kérdés, vajon milyen szerepük van a lyukaknak, amelyek miatt az edényt csak teljes űrtartalmának 82%-áig lehet megtölteni? A lyukakon keresztül ugyanis a többlet folyadék kifolyna. Ez a tény azt látszik bizonyítani, hogy az edényt nem tárolásra, hanem valamilyen más célra használhatták.

A lyukak szerepével kapcsolatosan az alábbiak feltételezhetők:

a) A lyukak az edény folyamatos kismérvű szellőzését, a keletkező gázok elvezetését biztosítják.

b) Feladatuk csupán annyi, hogy az edényt ne lehessen csak a lyukak magasságáig folyadékkal megtölteni.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy a feltételezéseink mennyire lehetnek helytállóak.

Az edények szellőző nyílásait a biztonságos szellőzés érdekében az edény legmagasabb pontján célszerű elhelyezni; ugyanakkor az edény teljes űrtartalma tárolásra alkalmassá válik. Miután a vizsgált edény nyílásai nem itt helyezkednek el, nincs okunk arra gondolni, hogy azokat az edény szellőzése érdekében készítették. Nem valószínű,

5. kép. Diósd-Szidóniahegy. Laposbaltá öntőmintája
Рис. 5. Диошд-Сидониахедь. Литейная форма плоского топора

Fig. 5. Diósd-Szidóniahegy. Matrice d'une hache plate

hogy folyadék tárolására olyan edényt használtak volna, amelyik a teljes űrtartalmának, mint a fentebb közölt adatokból kitűnik, csak 82%-áig tölthető meg. Ezért az edénynek egészen más irányú felhasználására kell gondolnunk.

A több évszázados gyakorlatot figyelembe véve — bármilyen méretű vagy anyagú is legyen az edényzet — az űrtartalmának 80–90%-áig akkor töltik meg, ha abban alkoholos erjedési folyamat játszódik le. Ennek okát a következők indokolják:

a) Minden alkoholos erjedés széndioxid (CO_2) képződéssel jár.

b) Az erjedés alatt a folyadék térfogata megnő és felhabzik.

c) A felfelé áramló széndioxid a folyadékban levő növényi részeket felemeli és azt az aránylag szűk kiöntőnyíláshoz tömöríti, sőt azt el is zárhatja.

Ezért az erjesztendő folyadék felett ún. „erjedési űr” biztosítása feltétlenül szükséges, amelynek térfogata

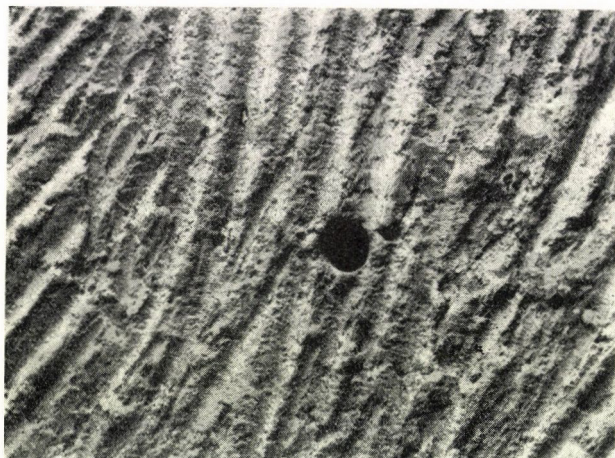

6. kép. Diósd-Szidóniahegy. Horgony alakú ékszer öntő mintájának borítólapja
Рис. 6. Диошд-Сидониахедь. Крышка литейной формы якореподобного ювелирного изделия

Fig. 6. Diósd-Szidóniahegy. Plaque de couverture de la matrice d'un bijou en forme d'ancre

² A felsorolt leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak. Lt. sz. 65.11.1–16 (a fenti számsorrendnek megfelelően).

7. kép. Az 1. sz. edény vállán levő lyuk
Рис. 7. Отверстие на плечиках сосуда № 1
Fig. 7. Trou sur l'épaule du vase n° 1

az erjesztendő folyadék minőségétől és az edény nagyságától függően 10–20%-ot tesz ki. A fennmaradó erjedési légtér lehetőséget nyújt ahhoz, hogy az erjedés alkalomával keletkezett széndioxid buborékok szabadon eltávozhassanak és így helyet biztosítsunk az erjedő folyadék felszínét borító többé-kevésbé vastag habrétegnek is. Az erjedési űr abban is fontos szerepet játszik, hogy a felfelé áramló széndioxid által felszínre emelt növényrészeket a kiöntőnyílástól távol tartja s így azt nem tudják elzárni.

A fentiek alapján az erjesztés a kérdéses edényben a következőképpen történt:

Az edényt a lyukak magasságáig töltötték meg a ki-erjesztendő folyadékkal. A lyukakat valamilyen lágy anyaggal (agyg, faggyú) betömtek. Az edény szájnnyílására vászon vagy kilyuggatott bőrdarabot helyeztek és azt az edény oldalán elhelyezett fülekhez lekötötték. Az erjedés folyamán keletkezett széndioxid a lekötött szájnnyíláson keresztül zavartalanul eltávozhathatott. Amennyiben az erjedés folyamán az erjesztő edényben valamilyen oknál fogva túlnyomás keletkezett, úgy a lágy anyaggal betapasztott lyukakon keresztül — az edény megrongálódása nélkül — a túlnyomás a dugók kilökésével eltávozhathatott. Az erjedési térből a széndioxid a levegőt kinyomta s a széndioxid jelenléte megakadályozta, hogy az alkoholos erjedés mellett ecetes erjedés is megindulhasson.

Az erjedés alkalmával keletkezett üledék (seprő) az edény szűkülő alján összetömörödik, így a megtisztult folyadék felkeveredés nélkül könnyen elválasztható a seprőtől.

Az elmondottak alapján valószínűnek látszik, hogy a kérdéses edényt, ill. edényeket, minthogy egy másik hasonló edény töredékei is előkerültek a lelőhelyen, kizárólag erjesztés céljából használták. Nem következtek azonban, növényi leletek hiányában arra, hogy mit erjesztettek az edényben.

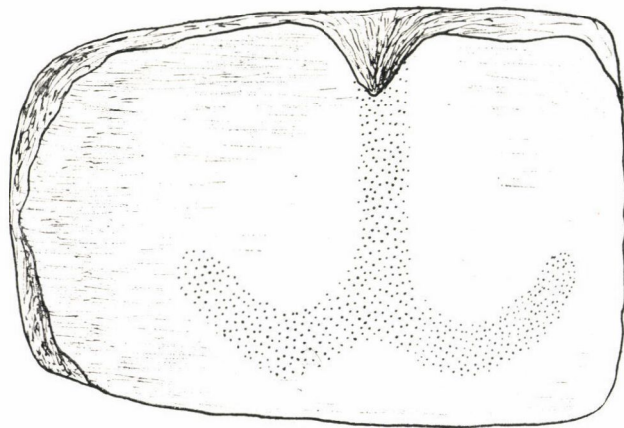
A veremben lelt öntőminták nagy jelentőséggel bírnak korabronzkorunk fémművességének ismerete szempontjából. Önmagában az a tény, hogy egy, a réztermő hegyektől távol fekvő telepen egyszerre több öntőminta is napfényre került, arról tanúskodik, hogy a bronzöntés már fémművességünk ezen korai szakaszában sem képezte az érben gazdag hegyvidék lakosságának kiváltságát

Az értermőhelyektől távoli vidékeken is folyt fémművéség, mégpedig nem is kis mértékben. Sőt benyomásmos szerint a bronzöntés nem is korlátozódott csak nagyobb telepeken működő egyes műhelyekre. Igen valószínű, hogy értettek a bronzöntéshez szinte minden telepen.³

A nagyrévi kultúra lelőhelyein eddig alig egy-két fémesszköz került elő. A diósi öntőmintáknak tehát a kultúra formakészletének megismerése szempontjából fokozottabb jelentőségük is van. Általuk szerzünk tudomást arról, hogy a nagyrévi kultúra ismerte, sőt maga készítette a laposbalták egy bizonyos változatát. A két-részes mintákban kiönthető laposbalta szélei egyenesek, éle majdnem félköríves; az élének két vége nem képez sarkokat. (A rövidebb minta az élénél sérült, ezért látszik olyannak, mintha egyenes lenne az éle, s ennek végei sarkosak lennének. A minta jobb oldalán azonban látható, hogy eredetileg ez is olyan alakra volt kidolgozva, mint a hosszabbik félminta.) A balta oldalai domborúak voltak, átmetSZete lenese alakú. Ez az alak erősen különbözik mind a rézkori bodrogkeresztúri kultúra egyoldalas mintában öntött szakálhátú típusú baltáitól, mind a téglalap alakú, igen lapos ún. altheimi baltáktól, amelyek pl. a vučedoli kultúrában is előfordulnak.⁴ A miénkhez hasonló laposbalták ismeretesei voltak eddig is a Kárpát-medencéből, de csak szórványleletekből. Az öntőmintáink révén tehát kronológiai és kulturális besorolásuk biztos alapra talált.

A harmadik félminta nem kevésbé érdekes, annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem más, mint egy féloldalas minta fedőlapja. Felületének az a része, amely az öntéskor a forró ércel érintkezett, halványan elszíneződött; egy világosabb folt jelzi, hogy segítségével valamilyen horgony alakú tárgyat — feltehetőleg ékszerfeleséget — öntöttek ki (8. kép). Ez az ékszertípus is új a nagyrévi kultúra eddigi formakincsében. Emellett azonban maga az öntőminta-fedőlap még arról is tájékoztat bennünket, hogy az őskori fémművességnek ezen korai szakaszában is már több változata létezett az öntéstechnológiai eljárásoknak.

Végezetül még a lelőhely településtörténeti jelentőségéről kell néhány szót szólnunk. A nagyrévi kultúra elterjedési területét elég jól ismerjük. Tudjuk, hogy az honos volt egyrészt a Dunának, másrészt a Tiszának mindkét partján, e folyók Pest és Fejér, ill. Szolnok megyei szakaszán,⁵ úgyszintén a Duna–Tisza

8. kép. A 6. képen bemutatott öntőminta rajza
Рис. 8. Рисунок литейной формы, изображенной на рис. 6
Fig. 8. Dessin de la matrice présentée sur fig. 6

³ Nógrád megyei topográfiai kutatásaim során módomban volt megfigyelni, hogy öntőminták nemcsak a nagyobb közép- és későbronzkori telepeken (pl. Piliny, Benczúrfalva) fordulnak elő, hanem az értermőhelyektől (pl. Mátra) távol fekvő kisebbeken is jelen vannak.

⁴ Az ilyen baltákat a spektrográfiai vizsgálataink alkalmával felállított csoportok közül az „egyéb balták”-éba sorolhatjuk. — Lásd Acta Arch. Hung. 15 (1963) 58.

⁵ Patay P., Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann II. 13. (Bp. 1938) 27–28.

közén.⁶ Az eddig ismert telepek (pl. Tószeg, Nagyrév, ill. Dunaújváros—Kosziderpadlás, Budapest XXI. Csepel—Háros)⁷ vagy síkvidékiek, vagy Duna menti löszteraszokon létesültek. Ezzel szemben a diósi telep ettől eltérő jellegű. Egy alacsonyabb harmadkori mészkőhegy oldalában települt. Bár a lejtős terepen az egykori felszín már lemosódott s a telepnymok is csak méhkas alakú vermek képeben észlelhetők, az egymástól aránylag távol

levő, a homokbánya különböző részein fellelhető nyomok alapján megállapítható, hogy a Szidóniahegyen levő telep, az előbb említettekkel ellentétben szétszórt településű volt. A nagyrévi kultúra népei tehát nem ragaszkodtak mindenütt a vízparti lakóhelyekhez, nem létesítettek mindenütt „tellszerű” telepeket, hanem adott esetben feltelepültek hegyek oldalába is.

Patay Pál—Patay Árpád

FUNDE DER NAGYRÉV-KULTUR IN DIÓSD

Auszug

In Diósd (Kom. Pest) fand man am Szidónia-Berg beim Sandgewinnen bronzezeitliche Abfallgruben, von denen eine freigelegt werden konnte. Die Tiefe der Grube betrug 205 cm, der Durchmesser war am Boden 240 cm. Der Boden der Grube war mit einer rußigen, Asche enthaltenden Schicht ausgefüllt, die in der Mitte 10–12 cm dick war und sich nach den Seitenwänden hin verjüngte. In dieser Schicht fand man die Scherben von 10 mittelgroßen bzw. großen Gefäßen, von denen 5 rekonstruierbar waren (Abb. 1–4), 3 Gießformen (Abb. 5–6), das Fragment eines Steinbeiles, einen dicken Schlagstein und das Fragment eines Schleifsteines. Die rußige Schicht war mit einer 10–15 cm dicken Lehmschicht überdeckt, den oberen Teil der Grube schließlich füllte Mischerde aus. Auch letztere enthielt Scherben, doch nur kleinere Stücke.

Die Funde bilden den Nachlaß der frühbronzezeitlichen Nagyrév-Kultur, sie stammen aus ihrem fortgeschrittenen Abschnitt. Zwei der Gefäße verdienen eine eingehendere Untersuchung. Das eine, das zusammengestellt werden konnte, ist ein 55,5 cm hohes, urnenförmiges Gefäß mit schmaler Mundöffnung und schmalem Boden (Abb. 1). Aus den gefundenen Fragmenten geht hervor, daß das andere Gefäß ähnlicher Größe und Form gewesen sein dürfte, doch konnte dieses nicht zusammengestellt werden. Es fällt auf, daß an den Schultern beider Gefäße in symmetrischer Anordnung je vier Löcher von 7 mm Durchmesser zu finden sind, die noch vor dem Ausbrennen angefertigt wurden (Abb. 7). Wegen dieser Löcher konnte man die Gefäße, die, wie aus ihrem engen Hals hervorgeht, zur Aufbewahrung von Flüssigkeit dienten, trotz ihres ursprünglichen Rauminhaltes von 45 l nur bis zu 37 l (82%) auffüllen.

Gefäße pflegt man dann bis zu 80–90% ihres Inhaltes zu füllen, wenn sich in ihnen eine alkoholische Gärung abspielen soll.

Im besprochenen Gefäß dürfte die Gärung folgendermaßen ausgeführt worden sein: Man füllte das Gefäß bis zur Höhe der Löcher mit der zur Gärung vorgesehenen Flüssigkeit an und verstopfte die Löcher mit einer plastischen Materie (Lehm, Talg). Auf den Mund legte man ein Leinentuch oder ein durchlöcherntes Stück Leder und band es bei dem Hals ab. Entstand im Gefäß

aus irgend einem Grund Überdruck, so konnte er durch Herausstoßen der Pfropfen ohne Beschädigung des Gefäßes entweichen. Das die Luft verdrängende Kohlendioxid verhinderte, daß neben der alkoholischen auch eine essigsaure Gärung verlief.

Die Sedimente, die sich während der Gärung bilden, langerten sich am engen Boden ab, so daß man das abgeklärte Getränk leicht absondern konnte.

Mangels Pflanzenfunde kann man leider keine Schlüsse ziehen, welcher Art die im Gefäß gegärten Flüssigkeiten gewesen sein dürften.

Auch die in der Grube gefundenen Gußformen sind bedeutsam. Sie beweisen, daß bereits zu Beginn der Bronzezeit auch in von metallliefernden Bergen entfernt liegenden Siedlungen die Metallschmiedekunst betrieben wurde. Doch sind sie auch deshalb wichtig, weil man durch sie einen Werkzeug- und einen Schmucktypus der Nagyrév-Kultur erkennen kann.

Unter den Gießformen, die aus dem Sandstein der benachbarten Budaer Berge hergestellt wurden, findet man zwei Halbformen zum Gießen von Flachbeilen (Abb. 5). Obwohl sie verschieden lang sind, kann man aus den Abmessungen des mit ihnen auszugießenden Instrumentes feststellen, daß sie zusammengehören, ein Paar bilden. Der mit ihrer Hilfe gießbare Flachbeiltypus war aus dem Karpatenbecken bisher nur als Streufund bekannt.

Eine weitere Gießform ist eigentlich nichts anderes, als das Deckblatt eines halben Negativs, an dessen flacher Oberfläche nur das Gießloch ausgearbeitet ist (Abb. 6). Doch ist jener Teil seiner Oberfläche, der mit dem heißen Metall in Berührung kam, leicht verfärbt. Daraus ist ersichtlich, daß man mit Hilfe dieser Form irgendein Schmuckstück in der Form eines Ankers hergestellt hatte (Abb. 8). Auch dieser Typus ist neu in der Nagyrév-Kultur.

Schließlich ist der Fundort auch in siedlungsgeschichtlicher Hinsicht von Bedeutung, denn man hat durch ihn — im Gegensatz zu den bisher bekannten, in Flachländern oder auf Lößterrassen liegenden Tell-artigen Siedlungen der Nagyrév-Kultur in Diósd eine an einem Berghang entstandene Siedlung kennengelernt.

P. Patay—Á. Patay

⁶ Arch. Ért. 84 (1957) 125–132.; Acta Arch. Hung. 9 (1958) 195–209.

⁷ Rég. Füz. 13 (1960) 20–21.

A NAGYGÖRBBŐ—VÁRHEGY-I KORABRONZKORI ERŐDÍTETT TELEP

Nagygörbő (Veszprém megye) község felett a Kovácsi nevű bazalthegy fennsíkjaiból ÉNy-i irányban nyúlik ki a Várhegy, vagy másik nevén Várott-hegy (1. kép). Ezt első ízben Lázár J. említette Várad-hegy név alatt mint őskori erődtített telepet, de korát kutatás hiányában még nem tudta meghatározni.¹ A Kovácsihegy abszolút magassága 314–343 m között váltakozik, ebből nyúlik ki a legnagyobb magasságot jelentő Várhegy 365 m magassággal. Az egész Kovácsihegy, így a Várhegy is, körös-körül igen meredek oldalú, sok helyen szinte megmászhatatlanul sziklás is. A hegytömb Ny-i gömbölyű kiugrását a szélén egy természetes eredetű bazaltfolyosó szegélyezi, K felől pedig egy ugyancsak természetes eredetű dombhát zárja le. Középen a Vad-tó mocsaras mélyedése terül el. Ez a rész tehát, melynek átmérője kb. 1 km, a természet által jól védett és emberi letelepedésre igen alkalmas, mégis az őskori életnek itt egyelőre nem találjuk a nyomát. Az alább ismertetett erődtített telepet ennek szomszédságában, a természet által ugyancsak jól védett, de az előzőnél kisebb területű Várhegyen találjuk (2. kép).

A Várhegy kinyúló hegynyelv, vége felé egyenletesen emelkedik. A hegy fokán, mely egyben a legmagasabb rész, van a *belső vár*. Alakja szabálytalan ovális, átmérője 115×85 m. É-i és Ny-i oldalát a természetes meredek képezi, K felől kettős terasz övezi, melyek közül az alsó eléggé elmosódott. A felső terasz a D-i oldalon sáncban folytatódik. A sánc belső magassága átlag 1,50, külső magassága 2–2,50 m, hossza 90 m, a DK-i sarokig számítva. Külső oldalán árok nyoma látszik. A sáncot

egy kapu szakítja meg, előtte egy rá merőlegesen húzódó kis sáncféle látható, talán a kapu elővédjének maradványa.

Ehhez csatlakozik DK felől a *külső vár*, átmérője 150×110 m. Ezt is egy az előzőhöz hasonló, de alacsonyabb sánc zárja le DK felől. A sánc nagy ívben görbül, középen egy nyílással megszakítva. Magassága belülről 1, kívülről 1,20 m körül ingadozik. Árok nem látszik a felszínen, valószínűleg betemetődött már. A sánc hossza 150 m.

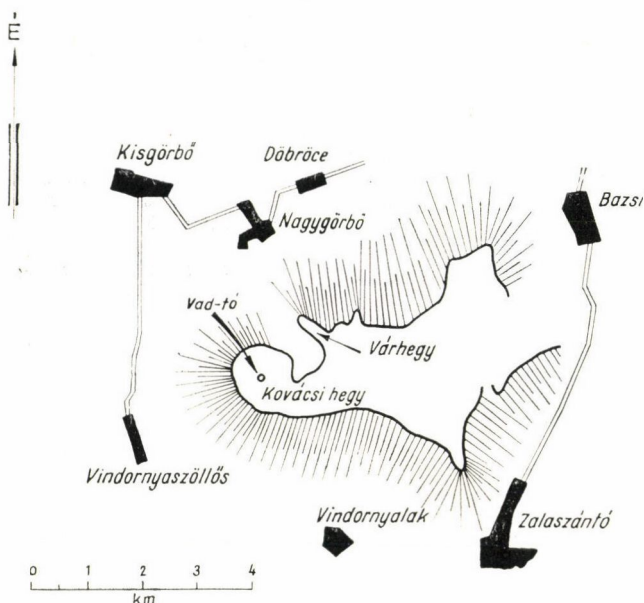
A külső várhoz még egy *előtér* csatlakozik, amit egyelőre csak valószínűsíteni lehet, hogy a vár tartozéka volt, átmérője 190×110 m. Ennek DK-i oldalán határozott sáncot nem látni a felszínen, de a végződése elmosódott teraszt mutat. Feltehető, hogy valamilyen erődtítés itt is lehetett, amit a hegynyelv alakja is megkívánt, önként adódott, hogy még ez a könnyen védhető rész is beletartozzon a telepbe.

A három rész együttes hossza 400 m. Ezen túl, kissé lejtve, keskeny, 70–80 m széles gerinc következik, majd a Kovácsihegy széles fennsíkja.

A Várhegy É-i, Ny-i és DNY-i oldalát a hegy természetes meredéke jelenti, egyedül a külső várat szegélyezi egy elmosódott terasz Ny felől. Az ÉK-i oldal azonban változatos. A belső várat a sáncból folytatódó terasz övezi, ez alatt egy második elmosódott terasz húzódik, majd enyhe lejtő után egy éles töréssel a természetes meredek következik. Ugyanezen az oldalon a külső várat is egy elmosódott terasz szegélyezi, mely a természetes meredekben végződik. A külső előtér ÉK-i oldalát terasz, árok, majd hosszú és magas dombhát zárja le. Utóbbi sánca hasonló, de természetes eredetű. Hasonló sánc- és árokféle található a Kovácsihegy fent említett Ny-i gömbölyű kiugrása körül is, de utóbbi erősen sziklás.

A Várhegy ásatására 1961 őszén került sor. Ezt a munkát csak próbaásatásnak tekinthetjük. Egy nagyobb méretű ásatást azonban többek között az egész hegyet elborító sűrű és idős állományú erdő is erősen akadályozná. A belső sáncot vágtuk át egy árokkal, a telepen pedig rövid és keskeny kutatóárkokat húztunk.

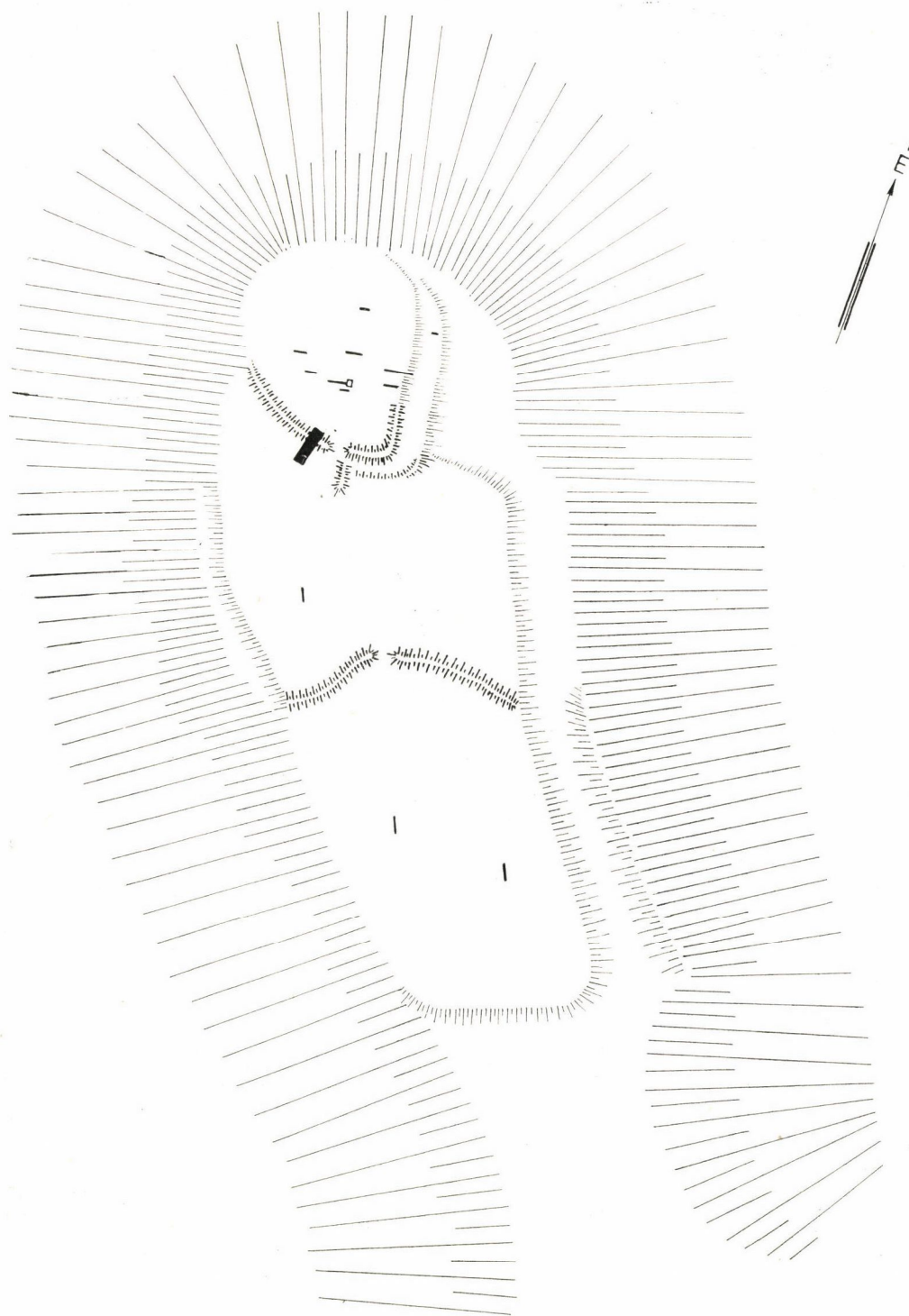
A sáncátvágást (3. kép) a kapunyílás közelében, a legépebbnek látszó részen végeztük el. A kutatóárok hossza 20, szélessége 1,50 m volt, az érintetlen talajt mindenütt elértük. Az egész sánc majdnem végig bazaltkőből áll, különösen a teteje, lefelé már ritkult. Különbség mutatkozott a sánc belső és külső oldala között is, amennyiben az utóbbi oldalon már jóval ritkábban fordultak elő, de a méretük nagyobb volt. A kövek között levő föld is ennek megfelelően változott. A felső erdei humusz alatt a sánc egy külső és egy belső részre oszlott, a kettő között pedig egy élesen meghúzható függőleges vonal jelentette a határt. A belső oldalon a sánc közepén égett, vöröses színű és kormos, hamus volt a kövek közötti réteg, amely a sánc széle felé és alul barnás szürke földbe ment át. A válaszvonalától kifelé eső részen a humusz alatt egy

1. kép. Nagyörbő-Várhegy helyszínrajza
Рис. 1. План Надыгьрбё-Вархеда
Fig. 1. Levé de plan de Nagyörbő-Várhegy

¹ Lázár J. AT 3 (1956) 7.; A hegy geológiai és faunisztikai kérdéseiről: Pintér I. Állattani Közl. 49 (1962) 81–89.

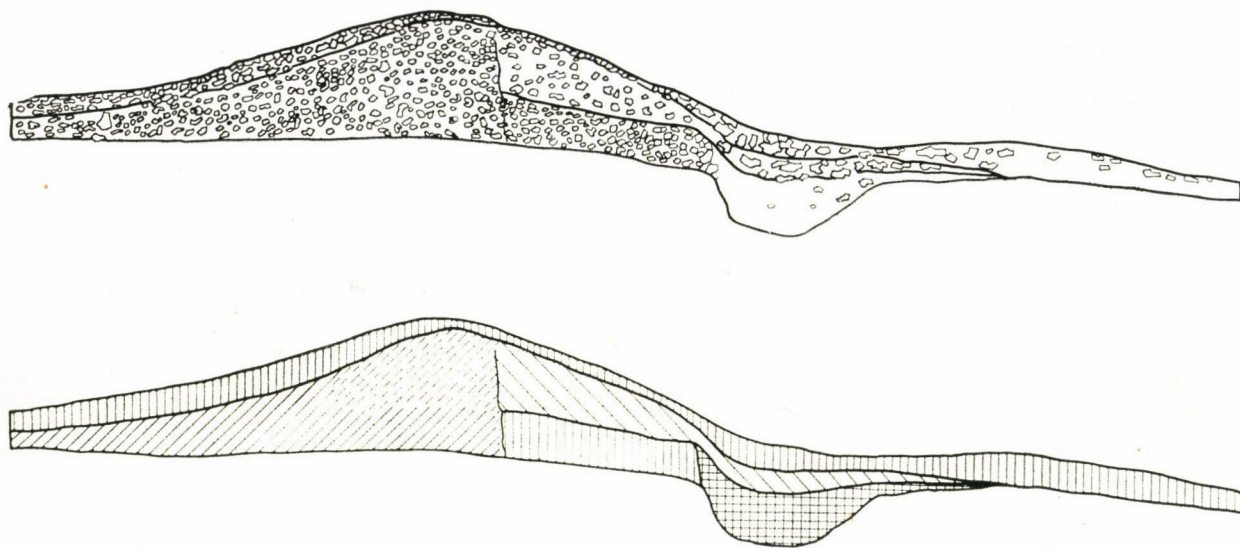
0 50 100 150 200
méter

JELMAGYARÁZAT:

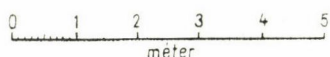
— Sáncátvágás
- - - Kutatóárok

2. kép. Nagygörbő-Várhegy erődített telepének térképe
Рис. 2. Карта городища на Надьгёрбё-Вархедь
Fig. 2. Carte de l'habitat fortifié de Nagygörbő-Várhegy

JELMAGYARÁZAT

- Fekete föld
- Barnás-szürke föld
- Világos föld
- Égett, vöröses hamus és kormos föld
- Szürke föld

3. kép. Nagyröbő-Várhegy. A belső sánc átvágása
Рис. 3. Надырбő-Вархедь. Раскоп внутреннего вала
Fig. 3. Nagyröbő-Várhegy. Percée du retranchement intérieur

világos földréteg volt, majd fekete réteg következett. A sáncárkot kitöltő föld lényegében ugyanilyen képet mutatott, de legalul fekete helyett szürke színű volt. A kövek a belső oldalon az égésnyomokat mutató rétegben a tűz jeleit viselték magukon, amennyiben 2–3 cm vastagon pirosra égtek át. Elsalakosodott darab egy sem volt, a belső törési felületük már a bazalt rendes szürke színét mutatta. Az ezen rétegen kívül fekvő kövek között csak egy-két darabon lehetett hasonló tűznyomokat találni.

A sánc pontos rekonstrukciójához ez az átvágás nem adott elegendő adatot, ezt esetleg szélesebb kutatóárokmal lehetne elérni. A nagy mennyiségű kő önmagában még nem árul el sokat, mert az egész hegytömb felszínét ma is bazaltkőtörmelék borítja, ez tehát a helyszínen kínálkozott építőanyag. Jelen esetben a kő egyenértékű a más őskori sáncoknál tapasztalható földanyaggal. A sánc közepén található égésnyom azonban faszerkezetre utal, ami viszont teljesen elpusztult. A külső és belső oldal határát jelentő, függőlegesen meghúzható vonal valószínűleg a sáncszerkezet (fal) külső oldalát jelenti, mely ezek szerint teljesen meredek, nyilván függőleges volt. A szerkezet belső széle nem volt megállapítható. Igen jól kirajzolódik viszont a sáncárok lapos alja.

A belső sáncot még egy helyen vizsgáltuk meg, a K-i oldalon mutatkozó felső terasz szélén, ami egyenes folytatása a D-i oldalon levő sáncnak. Itt nem végeztünk teljes értékű sáncátvágást, mindössze a belső telep egyik kutatóárákat hosszabbítottuk meg a terasz széle felé. Annyit sikerült megállapítani, hogy itt is mesterséges kőhányás volt, feltehetően azonos a D-i sáncal, de részleteiben nem ismertük meg.

A belső területeket csak annyira kutattuk át, hogy a lakottságot és annak sűrűségét megállapíthassuk. Ezért mindössze keskeny és rövid kutatóárokakat húztunk. A telepfeltárásoknál sokkal kedvezőbb nagy felületek ásását a sűrű erdő is erősen akadályozta volna.

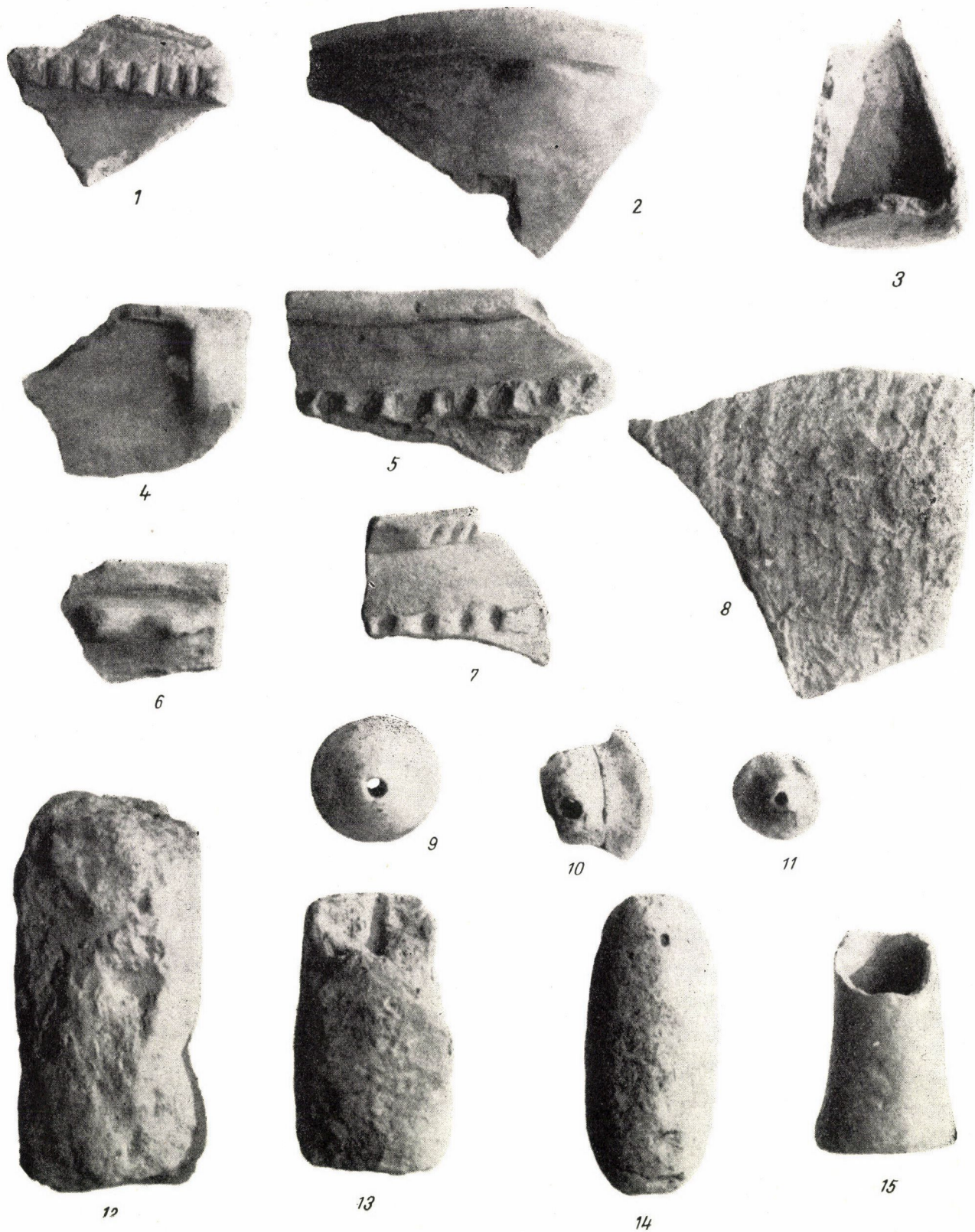
A belső vár területén a sáncban belül összesen nyolc kutatóárkot ástunk. Ezek szélessége 0,80, hossza 5–15 m között váltakozott. Ezeket egyenletesen elosztva az egész területet átvizsgáltuk. Az érintetlen talajt 55–70 cm mélységben mindenütt elértük. Egyedül a K-i oldalon, a felső terasz szélére merőlegesen húzott kutatóárokban kellett 140 cm mélységig lemenni. Ennek nagyrészt az is oka lehet, hogy a hegytető ebben az irányban erősen lejt és a telep pusztulása óta eltelt hosszú idő alatt ez a rész feltöltődött. Ez lehet az oka annak is, hogy ezen az oldalon az erősítés a felszínen ma már csak terasz alakjában mutatkozik. Rétegződést sehol sem sikerült megállapítani, végig erősen köves, barna erdei földben haladtunk lefelé. Egyetlen gödör esett bele a kutatóárok egyikébe, a telep közepén a kapunyílástól 30 m-nyire. Ennek mélysége a mai felszíntől mérve 0,80, átmérője 2,30 m volt, majdnem teljesen üresnek bizonyult, alig egy-két jellegtelen cserép volt benne. Egyébként valamennyi kutatóárokban meglehetősen sok cserép került elő.

Egy-egy kutatóárkot ástunk még a belső várat K felől szegélyező két terasz között és a külső vár közepén. Mindkettőben csak pár darab jellegtelen cserép volt. Ugyancsak két kutatóárokmal vizsgáltuk meg a külső váron kívül fekvő előteret is, de ezek teljesen üresek voltak. Végül még a Várhegy külső nyergén húztunk hét kutatóárkot, de eredmény nélkül.

A telepnek tehát csak a legbelső része, vagyis a Várhegy E-i vége volt sűrűn lakott, már jóval kevesebb életnek találtuk nyomát a külső várban, az ezen is kívül fekvő részek pedig az eddigi jelek szerint teljesen lakatlanok voltak. A telephez tartozó temető helyét még nem ismerjük.

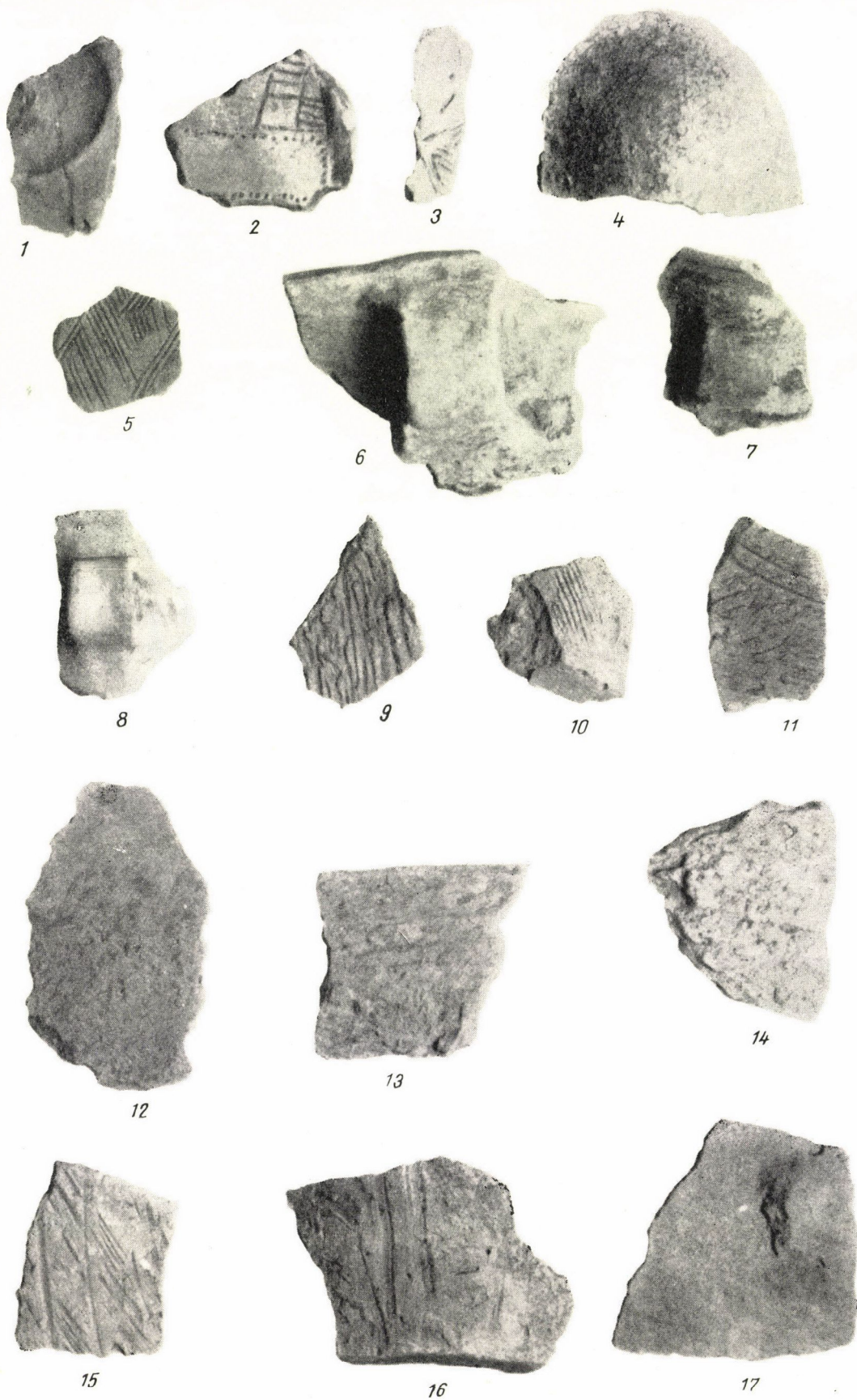
A cserépanyagot nem lehetett külön rétegekre osztani, teljesen egységes színű, vékony kultúrrétegben kerültek elő. Ugyanígy a sánc töltélföldjében levő anyagot sem lehet külön tárgyalni, mert azok mind a sánc felső részében voltak, tehát nem alkalmasak arra,

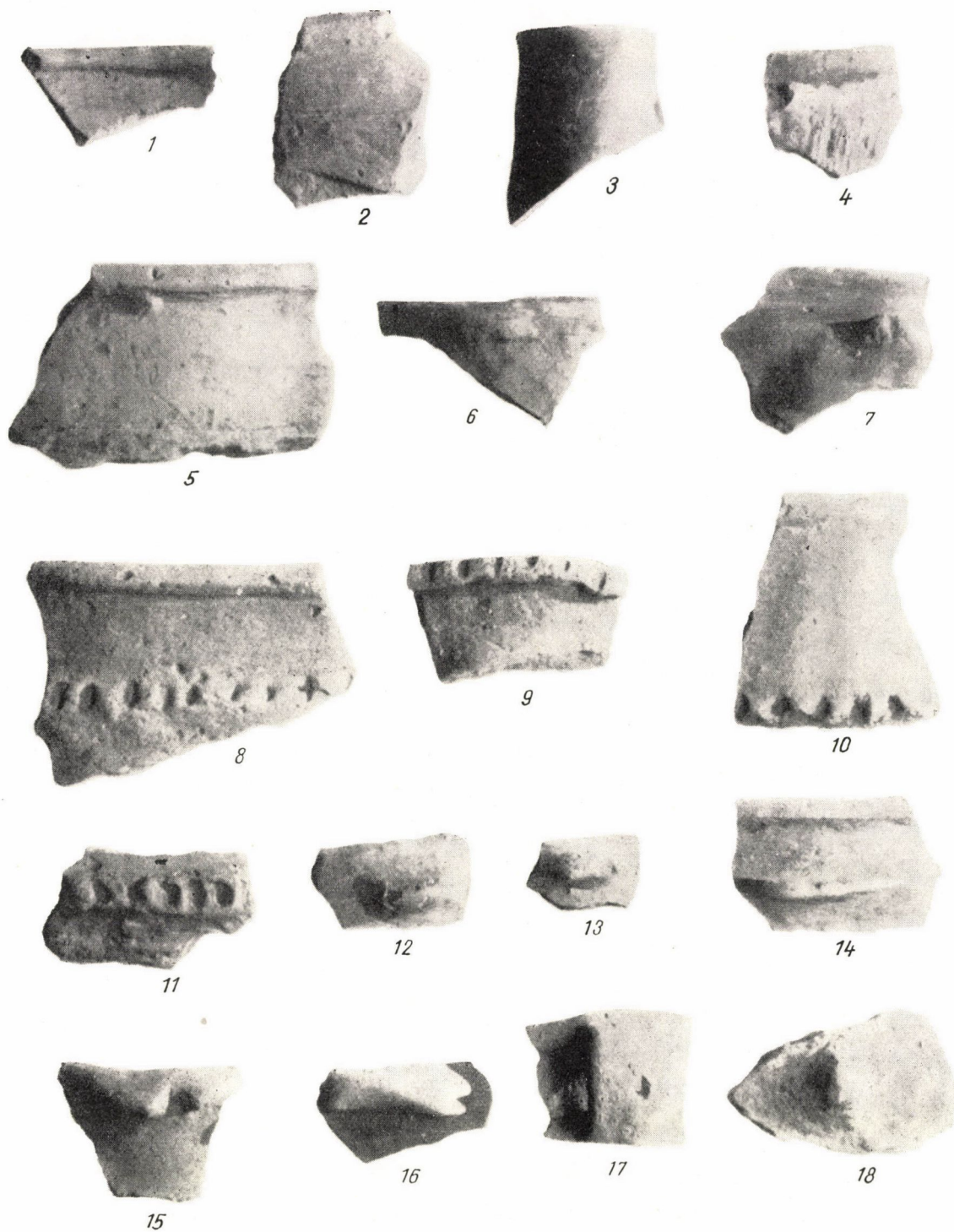
4. kép. Nagygörbő-Várhegy. 1–15 = 1:2
 Рис. 4. Надгѣрбѣ-Вархедь. 1–15 = 1:2
 Fig. 4. Nagygörbő-Várhegy. 1–15 = 1:2

5. kép. Nagygörbő-Várhegy. 1-17 = 1:2
 Рис. 5. Надгърбѣ-Вархедь. 1-17 = 1:2
 Fig. 5. Nagygörbő-Várhegy. 1-17 = 1:2

6. kép. Nagygörbő-Várhegy. 1–18 = 1 : 2
 Рис. 6. Надгөрбѣ-Вархедь. 1–18 = 1 : 2
 Fig. 6. Nagygörbő-Várhegy. 1–18 = 1 : 2

hogy az erődítés korát megadják. Utóbbiak a belső telep-
 pen találtakkal teljesen azonos képet mutatnak. Így a
 leletanyagot együtt tárgyaljuk.

A leletanyag egységes képet mutat, a zóki kultúrába
 tartozik.² Nem kívánom az analógiák sokaságát felsorolni,

csak a kronológiai meghatározáshoz legszükségesebbeket
 említem, két jól meghatározható környékről, Dél-Dunán-
 túlról és Dél-Szlovákiából. A dél-szlovákiai lelőhelyekkel
 kapcsolatban meg kell említeni, hogy ezek tekintetében
 nem mindig volt egységes a kutatók álláspontja. Čaka

² Itt mondok köszönetet Kalicz Nándornak a lelet-
 anyag kiértékelése során nyújtott tanácsaiért.

7. kép. Nagygörbő-Várhegy. 1.25: 1
Рис. 7. Надырбő-Вархедь. 1.25: 1
Fig. 7. Nagygörbő-Várhegy. 1.25: 1

leleteit B. Novotný helyesen sorolja be a szlavóniai (zóki) kultúrába,³ mégis később A. Točík tévesen a nagyrévi kultúrába helyezi egy másik lelőhellyel, Malé Kosihyvel együtt.⁴ Ehhez a véleményhez csatlakozik eleinte J. Vladár is.⁵ Ezzel egyidőben azonban Kalicz N. vette revízió alá e lelőhelyeket és a zóki kultúrába helyezte vissza.⁶ Maga J. Vladár is helyesbítette a korábbi véleményét,⁷ így az alább említett dél-szlovákiai lelőhelyeknek a zóki kultúrába való tartozása iránt ma már nem merül fel kétség.

A legszembevetőbb darab a kultúrára jellemző táltörredék, belső felületén vonalkázott sakktábla-mintával

és ehhez csatlakozó pontsorrall, valamint egy hasonlóan kis töredéke (5. kép 2, 3.). Erre talán elég két Tolna megyei lelőhelyet említeni, Gyulajt és Dunaszekesöt,⁸ Dél-Szlovákiából pedig Kamenint⁹ és Malé Kosiht.¹⁰ Három oldal-törredéken sűrű fésűsdíszít látunk különböző irányban húzva (5. kép 5., 10., 11.), ezeket Čakáról¹¹ és Malé Kosihyról ismerjük.¹² Több fültörredéket is találunk a cserepek között, valamennyi viszonylag kis méretű, de széles szalagfűl (4. kép 4.; 5. kép 6–8.; 6. kép 17), ezekhez a Tolna megyei Kiskányán,¹³ Dél-Szlovákiában pedig Čenkovan,¹⁴ Čakán,¹⁵ Levicén¹⁶ és Malé Kosiht.¹⁷ ismerünk hasonlókat. A vízszintes rövid dudoroknak változatos sorát találjuk az edény oldalán vagy peremén (4. kép 2., 6; 6. kép 7, 12–16, 18), ezekhez pontos analógiát ugyan nem, de hasonlókat ismerünk Čakáról,¹⁸ Levicéről¹⁹ és Malé Kosiht.²⁰ Igen jellemzőek a peremtörredékek, többnyire kihajló széllel (4. kép 4–6; 5. kép 6–8; 6. kép 3, 5–10, 14), melyekhez hasonló vagy azonos kiképzésű peremekkel találkozunk Kiskányán,²¹ Čakán,²² Levicén,²³ Čenkovan²⁴ és Malé Kosiht.²⁵ Van egy behajló peremünk is (6. kép 1), erre a két utóbb említett dél-szlovákiai lelőhelyről tudunk példákat hozni.²⁶ Aránylag sok benyomkodott bordával díszített töredékünk van, de ugyanez a dísz a peremen is előfordul (4. kép 1, 5, 7; 6. kép 8–11). Ez a díszítés az egész őskorban igen gyakori, egymagában nem volna alkalmas kormeghatározásra, mindenesetre jól beleillik a zóki kultúrába is, pl. Kiskányáról ismerünk hasonlókat.²⁷ Ugyanezt mondhatjuk leletanyagunk másik jellemző csoportjára, az érdes felületű, gyakran elhúzásokat is mutató oldaltörredékekre is (4. kép 8; 5. kép 9, 14–17), melyekhez, amennyiben megmaradt, sima felületű nyakrész csatlakozik (4. kép 1, 5; 5. kép 12, 13; 6. kép 2, 4). Ez a bronzkor első felére jellemző, analógiák egész sorát lehetne említeni különböző kultúrákból, de megtaláljuk, sőt jellemzőnek mondhatjuk a zóki kultúrára is, így Kiskányán,²⁸ Čakán,²⁹ Čenkovan³⁰ és Malé Kosiht.³¹ találunk rá példákat. Két kis edénytörredékünk van még, amivel foglalkoznunk kell, mindkettő lefelé szélesedő alakú, alja egyenes, felső részük hiányzik (4. kép 3, 15). Ehhez hasonló alakú kis edényt csak Zókról³² és Somogyvárról³³ ismerünk. Mindkettő sűrű vonalkázással volt díszítve, de ez teljesen lekopott. Banner J. a péceli kultúrába helyezi mindkettőt, Török Gy. viszont a zóki példány töredékes párjáról a vučedol-zóki kultúrát állapítja meg.³⁴ Utóbbi megállapítást kell elfogadnunk, ezt részint az is támogatja, hogy Vučedolból is ismerünk egy hasonló darabot,³⁵ másrészt az eddig áttekintett egységes színzetű nagygörbői leletanyag határozottan a zóki kultúrába tartozik, ennek alapján a szóbanforgó két darabot sinces okunk más kultúrába helyezni. A leletanyag között találunk még három orsógombot (4. kép 9–11), ezekhez hasonló Čakáról említhetünk,³⁶ valamint három

³ Novotný, B., SA 3 (k955) 56–61.

⁴ Točík, A., Kommission für das Äneolitikum und die ältere Bronzezeit. Nitra 1958 (Bratislava 1961) 17–38.

⁵ Vladár, J., SA 10 (1962) 333.

⁶ Kalicz N., RDolg 4 (1962) 14.

⁷ Vladár, J., SA 12 (1964) 387–390.

⁸ Čsalog J., Arch. Ért. 1941. II. t. 5, 6; III. t. 8.

⁹ Novotný, B., i. m. 15, 2. kép 5.

¹⁰ Točík, A., i. m. 24, 6. kép 12, 13.

¹¹ Novotný, B., i. m. 19., 5. kép 1, 4; Vladár, J., SA 10 (1962) 323., 6. kép 1, 2, 5.

¹² Točík, A., i. m. 22., 5. kép 4.

¹³ Čsalog J., i. m. V. t. 10, 11, 22.

¹⁴ Novotný, B., i. m. 27., 9. kép 8.

¹⁵ Uo. 67., VI. t. 2, 3; 69., VIII. t. 2–5; Vladár, J., SA 10 (1962) 335., I. t. 4, 6, 7; 338., IV. t. 4, 5, 9.

¹⁶ Novotný, B., i. m. 29., 10. kép.

¹⁷ Točík, A., i. m. 22., 5. kép 3., 24; 24., 6. kép 16–19.

¹⁸ Novotný, B., i. m. 67., VI. t. 5, 8.

¹⁹ Uo. 29., 10. kép 1.

²⁰ Točík, A., i. m. 22., 5. kép 5, 15, 18; 24., 6. kép 8.

²¹ Čsalog J., i. m. V. t. 7, 11, 13.

²² Novotný, B., i. m. 19., 5. kép 5, 7; 67., VI. t. 1–10; Vladár, J., SA 10 (1962) 321., 3. kép 1–3; 340., VI. t. 1, 2, 7, 9, 14.

²³ Novotný, B., i. m. 29., 10. kép 1, 3, 6, 11.

²⁴ Uo. 66., V. t. 5.

²⁵ Točík, A., i. m. 22., 5. kép.

²⁶ Novotný, B., i. m. 27., 9. kép 6; Točík, A., i. m. 24., 6. kép 9, 12.

²⁷ Čsalog J., i. m. V. t. 3.

²⁸ Uo. V. t. 3–5, 19.

²⁹ Novotný, B., i. m. 19., 5. kép 5; 67., VI. t. 11–13; 69., VIII. t. 3; Vladár, J., SA 10 (1962) 321., 3, 6, 8. kép; 337., I–VI. t.

³⁰ Novotný, B., i. m. 27., 9. kép 1–3.

³¹ Točík, A., i. m. 22., 5. kép 1–3; 24., 6. kép 5–6.

³² Banner J., PMÉ 1941. 24., III. t. 64.

³³ Banner J., DuSz 8 (1941) 347., I. t. 7.

³⁴ Török Gy., PMÉ 1942. 18.

³⁵ Hoffiller, V., Corpus Vasorum Antiquorum. (Vučedol–Paris 1933) 48. t. 14.

³⁶ Novotný, B., i. m. VI. t. 14.

átfűrt agyagsúlyt (4. kép 12–14). Említeni kell még a belső vár területéről egy kis fejnélküli női idolt, mely ovális, lefelé szélesedő talpon áll, bal karja hiányzik, magassága 6 cm (7. kép). Ez az idoltípus a Balkánon gyakori, ettől északra már ritkább. Elsősorban a neolitikumra jellemző, de a bronzkor elejéig megtalálható, több kultúrában is elfordul.³⁷

A nagygyörbői Várhegy leletanyaga tehát a bronzkor eleji zóki kultúrába tartozik, közelebbről a Kalicz N. által megállapított makói csoportba. Ezt az egységes képet azonban két töredék, melyek a belső várterületről származnak, megzavarja (5. kép 1, 4), az előbbi a halomsíros kultúrába helyezhetjük, utóbbit azonban nem sikerült közelebbről meghatározni. A bronzkor második fele tehát képviselve van ezen a telepen is, azonban annyira jelentéktelen mértékben, hogy a nagygyörbői Várhegy erődített telepét a zóki kultúrába kell sorolnunk. Ezt támogatja az a körülmény is, hogy a sáncátvágás alsó rétegeiben semmi cserép sem volt, tehát az első települők építették, ez pedig a zóki kultúra népe volt. Ennek a kultúrának máshol is megtaláljuk az erődítéseit. Vučedol-

ban az első települők a starčevo-kultúra népe volt, de az erődítést az őket követő bádeni kultúra népe építette, amely kettős árokból és sáncból állt. Az ezt követő vučedoli (zóki) kultúra a bádeni réteg elpusztított telepére építette a házait, de az erődítés terén bizonytalan, mit készített. Valószínűnek látszik azonban, hogy utóbbi kultúra is részt vett ebben, vagy legalábbis használta az előző nép művét, mert pl. a Duna–Dráva–Száva közéből huszonnégy vučedoli (zóki) kultúrába tartozó telep közül hét erődített.³⁸ Szerbiában ugyancsak magaslati vagy a természet által védett telepeket találunk ebből a kultúrából, köztük eddig egy erődítettet is megállapítottak.³⁹ Dél-Dunántúlról Baranya megyei lelőhelyeket kell említeni, ahol a már említett ugyancsak már a természet által jól védett és könnyen megerősíthető zóki telepen kívül még három hasonló található.⁴⁰ Utóbbiak erődítésére vonatkozólag kutatás még nem történt. Ugyanezt mondhatjuk az ausztriai Melk melletti⁴¹ és a csehszlovákiai telepekről, ahol tizenhárom telep közül tizenegy magaslati jellegű.⁴² A nagygyörbői Várhegygel a zóki kultúra egy újabb erődített telepe vált ismertté.

Nováki Gyula

DIE BEFESTIGTE FRÜHBRONZEZEITLICHE SIEDLUNG VON NAGYGÖRBŐ–VÁRHEGY

Auszug

Neben der Gemeinde Nagygörbő (Kom. Veszprém), erstreckt sich von dem Plateau des Basaltberges Kovácsi in nordwestlicher Richtung der Várhegy; Absoluthöhe: 365 m (Abb. 1). Die Hänge sind an drei Seiten sehr steil, und nur ein schmales Berggrat verbindet ihn in Südost mit dem Kovácsi-Berg. Am Nordwest-Ende des Várhegy befindet sich die *innere Festung*, Durchmesser 115 bzw. 85 m. Die Nord- und die Westseite sind von den ursprünglichen steilen Hängen gegeben. Östlich verläuft eine doppelte Terrasse; die obere setzt sich im Süden in einem Wall fort, an dem ein Tor zu finden ist. Die *äußere Festung* hat Durchmesser von 150 bzw. 110 m, sie ist in Südost von einem bogenförmigen Wall abgeschlossen, der ebenfalls ein Tor hat. Den beiden Teilen schließt sich ferner ein *Vorplatz* an, auf dessen Südost-Seite man lediglich eine verschwommene Terrasse findet, der befestigte Charakter tritt an der Oberfläche nicht in Erscheinung. Die Nordost-Seite dieses Vorplatzes ist von einem natürlichen, tiefen Graben und einem Hügelrücken abgeschlossen (Abb. 2).

1961 wurde der innere Wall mit einem 1,5 m breitem Graben (Abb. 3) durchschnitten. Der ganze Wall besteht fast ausschließlich aus Basaltstein. Die Füllerde zwischen

den Steinen war auf der Innen- bzw. Außenseite verschieden. Auf der Innenseite waren starke Brandspuren zu beobachten, auch die Steine waren bis zu 2–3 cm Tiefe kalziniert. Eine genaue Rekonstruktion der Bauweise des Walles war nicht möglich.

Im Inneren der Siedlung wurden nur einige schmale Forschungsgraben freigelegt, um die Siedlungsdichte festzustellen. Die innere Festung war dicht bewohnt, in der äußeren Festung erschienen einige Spuren des Lebens, der Vorplatz erwies sich als vollständig unbewohnt. Die Kulturschicht war durchschnittlich 55–70 cm dick, Perioden konnten nicht unterschieden werden. Nur die obere Schicht des Walles enthielt Keramik, die desselben Charakters wie die im Inneren der Festung gefundene war. Das Fundmaterial (Abb. 4–7) ist größtenteils atypisch, die verzierten Scherben stammen aus der Frühbronzezeit, genauer aus der Makó-Gruppe der Zók-Kultur. Zwei Scherben (Abb. 5/1,4) stammen aus der zweiten Hälfte der Bronzezeit, da aber die unteren Schichten des Walles überhaupt keine Funde lieferten, wurde der Wall von den ersten Ansiedlern, dem Volk der Zók-Kultur errichtet.

Gy. Nováki

³⁷ Makkay, J., Acta Arch. Hung. 14 (1962) 16.

³⁸ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) 8, 10, 48–51, 144–145.

³⁹ Garašanin, M. V., BRGK 39 (1958) 45., 249. j.

⁴⁰ Török Gy., i. m. 19.

⁴¹ Menghin, O., MAG 43 (1913) 101.

⁴² Novotný, B., i. m. 57–58.

A KHARGEH ÉS A DAKHLEH OÁZIS RÉGÉSZETI EMLÉKEI

A régi egyiptomi kultúra kisugárzási és peremterületei közül egészen napjainkig elsősorban Núbia és a mai Szudán, valamint Szíria—Palesztina kötötte le a kutatás figyelmét. Állandó vizsgálat tárgyát képezte ezenkívül az Isis—Sarapis vallás elterjedése Európa egymástól távol eső vidékein, s ennek a sajátos szellemi áramlatnak a szerepe a hellénisztikus birodalmak, majd a császári Róma vallási életében. Az a terület azonban, melyet mindezeknél sokkal több szál kötött a Nilus völgy nagy kultúrájához, a nyugati sivatag és annak hatalmas oázisai, karavánútjai, templomai, erődjei, eddig nem a megérdemelt arányban szerepeltek a szakirodalomban. A következőkben főként ennek a vidéknek régészeti szempontból két legérdekesebb központjával a Khargeh és a Dakhleh oázissal foglalkozunk, melyeket alkalmunk volt 1964 januárjában meglátogatni. Ez az ásatási tekintetben még alig kiaknázott terület feltétlenül megérdemli, hogy néhány sorban a magyar régészet figyelmét is felhívjuk jelentőségére és a jövőendő kutatások lehetőségeire.

A két oázis a múlt század elején szerepel először az európai tudományos irodalomban elsősorban utazók, földrajzkutatók híradásai alapján.¹ Az egyiptológiai szakmunkák először szintén inkább útleírás jellegűek, legfontosabb és legérdekesebb ezek közül Brugsch² tudományos alapossággal és emellett rendkívül színesen megfogalmazott beszámolója, mely tulajdonképpen elsőnek tette lehetővé a hibisi templom értékes szövegeinek és sajátos ábrázolásainak értelmezését és felhasználását a késő egyiptomi vallás kutatásánál. Schweinfurth³ tanulmánya sok részletmegfigyelése miatt ma is fontos felvilágosításokkal szolgálhat az egyiptológusok számára is. Beadnell⁴ szintén elsősorban földrajzi jellegű leírásai mellett a régész részére a Dakhleh oázisra vonatkozólag ma is a legteljesebb és gazdagon illusztrált forrást Winlock⁵ útinaplója jelenti, mely módszeres pontossággal

írja le ennek az akkor még különösen nehezen megközelíthető területnek az emlékanyagát.

Nem lehet célunk most valamennyi e két oázisra vonatkozó régészeti szempontból figyelemre méltó leírás ismertetése, csupán megemlíttjük a továbbiak közül Naumann,⁶ Sauneron,⁷ Otto⁸ tanulmányait. Mindezek az általánosabb az oázisok egészét érintő és, értékes részletadatokat is tartalmazó beszámolók mellett jelenleg ott tartunk, hogy a két oázis emlékei közül csak a hibisi nagy templomról⁹ és az El-Bagawat-i korai keresztény temetőről áll rendelkezésre használható publikáció.¹⁰

A két oázis története a meglehetősen nagy távolság ellenére mindvégig szorosan egybefűződött Egyiptoméval. A Szahara fokozatos deszikkációja idején a lakosság nagy része a Nilus völgye felé húzódott, voltak azonban olyanok, akik a két oázis forrásokban gazdagabb mélyedésében kerestek menedéket. A Khargeh oázis igen régi idők óta lakott terület volt, Caton-Thompson¹¹ ásatásainak leletanyaga az itteni paleolitikus és neolitikus életet világította meg.

Sajnos még nem világos, hogy az i. e. III. évezredben a Khargeh oázisban a líbiai vagy az egyiptomi befolyás volt-e erősebb. A korabeli egyiptomi feliratok alapján inkább csak következtethetünk arra, hogy az egyiptomi expedíciók a nyugati sivatag távoli területeit, s így nyilván ezt a termékeny vidéket is felkeresték. Herhuf, Elephantin szigetének kormányzója önéletrajzában beszámol arról, hogy harmadik déli expedíciója idején az egyik núbiai törzsfőnök éppen a líbiaiak ellen vezetett hadjáratot „az ég nyugati oszlopáig”, ő azonban utána ment és helyreállította a békét.¹²

A sivataglakók és a Nilus völgy között fennálló kereskedelmi kapcsolatra Ipu-Wer intelmei is rávilágítanak (3, 9). Az oázisokat később mind szorosabban bekapcsolják az egyiptomi közigazgatás szervezetébe.

¹ Cailliaud, M. F., Voyage á l'oasis de Thébes. (Paris 1821); Edmondstone, A., A journey to two of the oases of Upper Egypt. (London 1822); Hoskins, G. A., Visit to the great Oasis of the Libyan Desert. (London 1837); Rohlf, G., Drei Monate in der libyschen Wüste. (Cassel 1875). Az oázis É—Dirányban kb. 200 km hosszú, 20—50 km széles. (25°26'É. szélességi, 30°33'K. h. fok.)

² Brugsch, H., Reise nach der Grossen Oase el Khargeh. (Leipzig 1878.)

³ Schweinfurth, G., Notizen zur Kenntnis der Oase El-Chargeh. Mitt. aus Justus Perthe's geographischer Anstalt für wichtige neue Erforschungen aus dem Gesamtgebiete der Geographie. von Dr. A. Petermann. 21 (1875) 384—.

⁴ Beadnell, H. J. J., Dakhla Oasis, its Topography and Geology. (Cairo 1901); Ua., An Egyptian Oasis. An account of the Oasis of Kharga in the Libyan Desert. (London 1909.)

⁵ Winlock, H. E., Ed Dakhleh Oasis. Journal of a Camel Trip made in 1908. (New York 1936). (25°24'É. szél., 28°54'K. h.)

⁶ Naumann, R., Bauwerke der Oase Khargeh.

MDAIK 8 (1939) 1—.

⁷ Sauneron, S., Les temples Gréco-Romains de l'Oasis de Khargéh. BIFAO LV (1955) 23—; Ua., Quelques sanctuaires égyptiens des Oasis de Dakhleh et de Khargéh. Cahiers d'Histoire Egyptienne Ser. VII, fasc. 4, 5, 6. (1955). 279—.

⁸ Otto, E., Eine Reise in die ägyptischen Oasen. Ruperto Carola Mitt. der Studentenschaft der Universität Heidelberg. XIV. kötet 32 (1962 Dec.) 92—.(Wessetzky V. figyelmeztetése.)

⁹ Winlock, H. E., The Temple of Hibis in the Khargeh Oasis. I. The Excavation. (New York 1941); White, H. G. E.,—Oliver J. H., The Temple of Hibis . . . II. Greek Inscriptions. (New York 1938); Davies, N. de Garis, The Temple of Hibis . . . III. (New York 1953.)

¹⁰ Fakhry, A., The Necropolis of El-Bagawat in Kharga Oasis. (Cairo 1951.)

¹¹ Caton-Thompson, G., Kharga Oasis in Prehistory. (London 1952.)

¹² Sethe, K., Urkunden des Alten Reiches. (Leipzig 1932) 125—. Az oázisok történetére összefoglalóan ld. Kees, H., Oasis PWRE 34. Halbband 1681—.

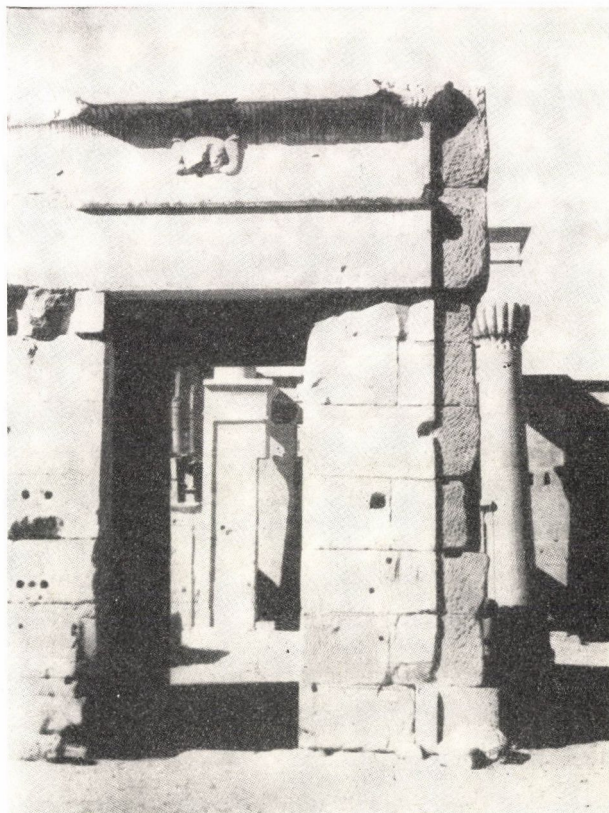

Assziut és Abydos volt elsősorban az e területre irányuló forgalom két legfontosabb kiindulópontja. Egy-egy expedíció gondos előkészítést igényelt. Sajnos részletesebb leírásokkal csak a keleti sivatagba irányított karavánokra vonatkozólag rendelkezünk; biztos azonban, hogy a líbiai területre indulókat is teljesen hasonló módon szervezték meg. Egy-egy karaván meglehetősen népes volt, a felszerelést szamarak szállították. A fő problémát természetesen az ivóvíz jelentette, ezt bőrtömlőkben tárolták. A sivatagi utak mellett helyenként megpróbáltak kutat is fúrni. Egy sivatagi expedíció nehézségeit és fáradalmait jól megvilágítja egy Színai-félszigetről származó felirat: „Mikor elindultam Egyiptomból, csüggedt voltam az előttem álló nehézségek miatt. Mit fogok találni? A sivatag ég a nyárban, a hegyek tüzesek, felülről remeg már reggel.”¹³ Hasonlóak voltak a körülmények a líbiai sivatagba vezetett expedíciók alkalmával is. A XXI. dinasztia idején a Khargeh oázist már száműzési helynek használták.¹⁴

Nem teljesen világos, hogy mi okozta az oázisok jelentőségének megnövekedését az I. évezred közepe táján. Hérodotoszból (III. 26) ismeretes, hogy Kambyzsés külön hadsereget indított erre a területre, elsősorban az Amon oázis (Sziwa) meghódítására. Az ilyen vállalkozások nehézségét bizonyítja az expedíció szomorú vége, a leírás szerint ugyanis a perzsákat, miután a Khargeh oázist elhagyták, homokvihar temette el. Ez ilyen formában aligha állja meg a helyét, nyilván úgy történt az eset, hogy a szomjúságtól elgyötört katonák nem tudták tovább folytatni útjukat és egy erős hamszín siettetette a véget.

A perzsa uralom idején kezdődik a terület tulajdonképpen fénykora. A hibisi templom keletkezésének ideje vitatható, annyi azonban bizonyos, hogy a feliratok és domborművek legnagyobb része I. Dareios korából származik, ami szintén a Khargeh oázis megnövekedett jelentőségének bizonyítéka. Sok emlék van a Ptolemaiások korából is. A római, bizánci uralom idején, különösen a IV–V. század dogmatikai harcainak idején sok száműzött került ide, többek között Athanasios és Nestorios is.

A két oázis emléktárájának időbeli elosztása meglehetősen egyenetlen, aminek oka részben az ásatások csekély számában keresendő. A neolithikum korától az i. e. I. évezred közepéig lényegében egy hatalmas úr táto, melyet egy úrbírodalmi¹⁵ és egy feltehetően a líbiai korból való¹⁶ templom alig tölthet be. Annál gazdagabb építészeti maradványokban a következő korszak. A legfontosabb építmény az oázis mai fővárosától, Khargehtől északra fekvő hibisi templom (1. kép). Annak ellenére, hogy a templomok közül csak erről áll rendelkezésre valóban részletes és mintaszerű publikáció,¹⁷ a vallástörténeti kutatás a sok szöveg és ábrázolás közül eddig főképpen csak a két nagy Amon himnusz használatát fel. Ezek valóban jól megvilágítják a későkori Amon kultusz jellegét, s ezen keresztül általánosságban is jól bepillantást engednek a korabeli szinkretisztikus áramlatok alakulásába. Amon egyre inkább Pantheossá válik, ő az univerzális isten, aki valamennyi többinek a funkcióit ellátja, s legfontosabb vonásait saját személyében egyesíti. Ő a világ teremtetője: „felkelsz az áradatból, a titkos tojásból”.¹⁸ Alakjának leírása is mutatja mindent átfogó hatalmát, aspektusainak kimeríthetetlenségét. „... titkos lélek, (v. kos) nagytekintélyű, akinek négy arca van egy nyakon, 777 füle, millió és millió szeme.”¹⁹ Lakhelye végtelen távolságban van a többi istenektől, „... trónusát tüzellel vette körül, minden istennél magasabbra (v. távolabbra) helyezte magát,

1. kép. A hibisi templom bejárata
(Valamennyi kép a szerző felvétele)
Рис. 1. Вход хибисской церкви
Fig. 1. L'entrée du temple de Hibis

nagyon messzire.”²⁰ Himnuszai szerint ő a szubsztancia „Amon, aki megmarad minden dologban.”²¹ (Szójáték a mn=megmaradni igével.) Napisten is, aki megvilágítja a földet sugaraival. Amon alakjában ekkoriban, miután a thébai theokratikus állam megszűnt, s papsága az államügyekben kevés szerepet játszhatott, egyre inkább nevének „Elrejtett” etimológiájával összefüggő vonások kerülnek előtérbe, melyek időnként már korábban is, mint pl. a leideni nagy Amon himnuszban is fontos szerepet játszottak. Amon sokoldalú lényének legteljesebb megfogalmazását azonban kétségtelenül a hibisi himnuszok adják.

A templom szentélyrésze valószínűleg kincseshányal szolgálhat a vallástörténeti kutatás számára. Az aránylag nem nagy helyiség falait köröskörül több sávban nagyrészt ép állapotban megmaradt domborművek borítják, melyek az egyiptomi istenek különböző megjelenési formáit és az Osiris misztériumok egyes mozzanatait ábrázolják. Az egyik jelenet sor pl. Nofertum másutt alig előforduló alakjait mutatja. (Oroszlánfejű múmia, Bésfejű oroszlán stb.)²² Isist és Ptahot többek között emberfejű madárként látjuk magunk előtt.²³ Nem célunk most ennek a sajátos Pantheonnak a részletezése, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az egész együttes az i. e. IV. századból

¹³ Goedicke, H., The Inscriptions of Hr wr R^c. MDAIK 18 (1962) 14–15.

¹⁴ Breasted, J. H., Ancient Records IV. (New York, 1962) 316–.

¹⁵ Mut temploma Balatban. Porter, B.—Moss, L. B., Topographical Bibliography VII (Oxford 1951) 295. A munka, melyet a továbbiakban PM-nek rövidítettünk, a két oázis valamennyi említett templomáról nyújt leírást.

¹⁶ Mut el-Kharab (Dakhleh oázis), uo. 296.

¹⁷ L. 9. j.

¹⁸ Davies i. m. 33. t. 23. sor.

¹⁹ Uo. 32 t. 31. sor.

²⁰ Uo. 32. t. 4. sor.

²¹ Uo. 31. t. középső sáv.

²² Uo. 3. t. III. rész.

²³ Uo. 4. t. V. rész, 3. t. V. rész.

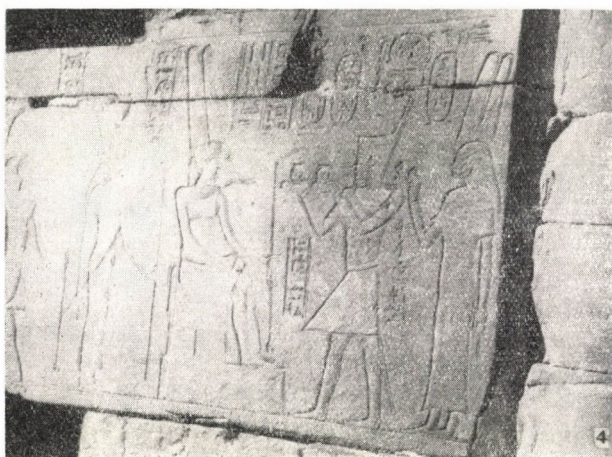
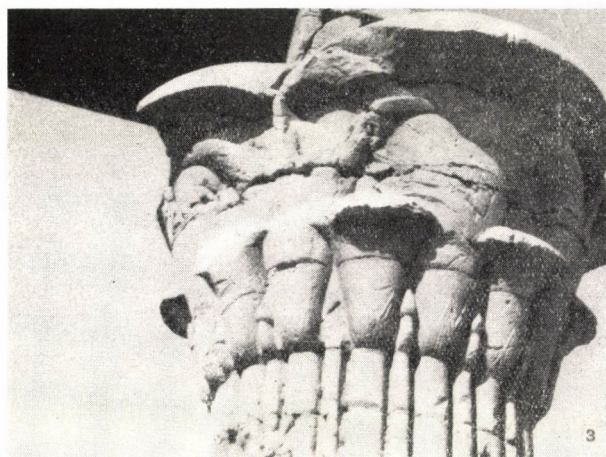
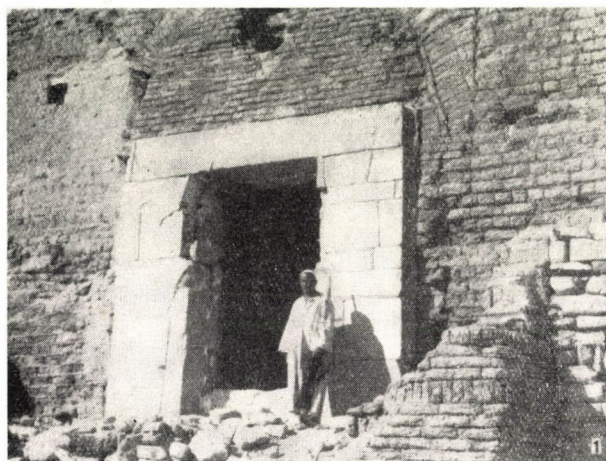

2. kép. Qasr el Ghuéta
Рис. 2. Каср ель Гуэта
Fig. 2. Qasr el Ghuéta

való Szaft-el-Henne-i nagy naosz²⁴ domborműveivel mutatja a legszorosabb rokonságot.

A templom egyik legfontosabb ábrázolása az a jelenet, ahol egy sólyomfejű Szuteh, vagyis Seth döfi le az Apophis kígyót.²⁵ Mint ismeretes késői korban Sethet egyértelműen gonosz lénynek, az idegenek istenének nyilvánították, ennek ellenére, mivel ő a puszták ura, s mivel az ábrázolás a perzsa korból való, ebben a Nílus-völgytől távoleső templomban legnagyobb ellenségével, Horussal azonosulva ez az istenség megtarthatta régi méltóságát. Az építmény római kori fontosságát igazolja az egyik kapun látható Galba korabeli dekrétum. A templom festői szépségű helyen áll a Khargeh város felé vezető műút mellett egy pálmaerdőben.

A következő építmények, melyekről szólunk, közelebbről csak kevés kutató előtt ismeretesek, s a mai rendelkezésre álló irodalom mellett valóban csak *autopszia* útján lehet jelentőségüket felismerni. A Khargeh várostól déli irányban haladó műút mellett fekszik keleti irányban a Qasr el Ghuéta-i templom (2–3. kép).²⁶ A terület jelenleg erősen sivatagos, itt-ott azonban bozót is látható, s nem messze kísérleteznek egyes sávok termékenyítélével. A templom homokdombon áll, s már messziről jól felismerhető. Belső része kőből épült, azonban más

3. kép. Qasr el Ghuéta. 1. Bejárat. — 2–3. Részlet. — 4. III. Ptolemaios és Bereniké Amon, Mut és Honszu előtt
Рис. 3. Каср ель Гуэта. 1. Вход. 2–3. Деталь. — 4. Птоломей III и Беренике перед Амоном, Мутом и Хонсу
Fig. 3. Qasr el Ghuéta. 1. Entrée. — 2–3. Détail. — 4. Ptolémée III et Bérénice devant Amon, Mout et Khonsou

²⁴ Roeder, G., Naos. Catalogue gén. . . (Leipzig 1914) 58—, 17. t. —

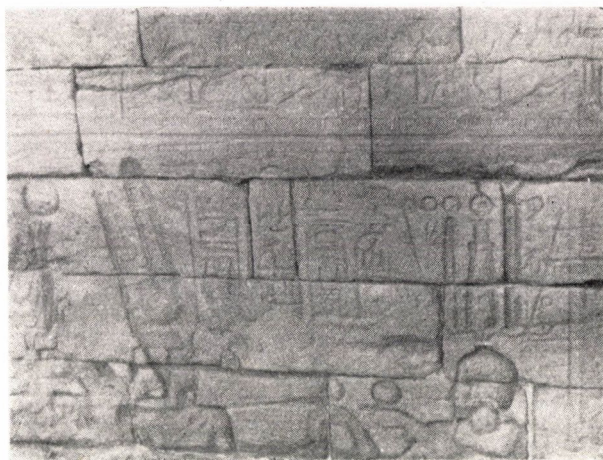
²⁵ Davies i. m. 42—43 t.

²⁶ Sauneron, S., Les temples . . . 26—27.; PM VII. 291—. Kb. 18 km Khargeh várostól.

4. kép. A Dus-i templom
Рис. 4. Церковь в Душе
Fig. 4. Le temple de Doush

5. kép. A Dus-i templom szentélyének hátoldala. Hadrianus Amon előtt
Рис. 5. Обратная сторона святилища Душской церкви. Адриан перед Амоном
Fig. 5. Le côté postérieur du sanctuaire du temple de Doush. Hadrien devant Amon

későkori építményekhez hasonlóan téglafal veszi körül, mely szépségét teljesen eltakarja, s inkább várszerű hatást kölcsönöz neki. A templom III. Ptolemaios Euergetés, IV. Ptolemaios Philopator és X. Ptolemaios alatt épült. A belső építményhez hasonlóan kapuja is kőből van. Belül különösen figyelemre méltóak a magas fokú művészi ízlésről tanúskodó, változatos növényi ornamentikát mutató oszlopfelek és a finoman kidolgozott domborművek. A templom szentélye hármass osztású, a két szélső kamra boltozatos, a középső mennyezete lapos. A templom tetejére lépcső vezet fel, s innét jó kilátás nyílik az építmény egészére. A templom a thébai háromság (Amon, Mut, Honsu) tiszteletére épült. Bár Amon kultusza a saisi dinasztia uralomra kerülése után Egyiptom területén erősen vesztett jelentőségéből, a sivatagi területen szinte egyeduralkodóvá lesz, s a sémita eredetű

Bál-Hammonnal összeolvadva²⁷ különösen szívi oraculuma és Nagy Sándor ottani látogatása által lett világhírűvé.

A Ptolemaios korból való és Antoninus Pius alatt restaurált Qasr ez Zajan-i²⁸ templomán kívül meg kell emlékeznünk a Khargeh oázis legdélibb építményéről, a Dus-i templomról (4–5. kép).²⁹ Az oázis déli legfontosabb helységéből, Barisból közelíthető meg erős terepjáró gépkocsival hosszabb sivatagi ösvényen át. Qasr el Ghutához hasonlóan ez is dombon áll, méretei azonban sokkal nagyobbak azénál. Domitianus, Trajanus, Hadrianus és Antoninus Pius korában épült Osiris (Sarapis) és Isis tiszteletére. Ezt is téglafal és agyag építmények veszik körül, de az egyik kapu a falon kívül áll. Mindenütt romok, törmelék és cseréphalmok akadályozzák a járást. A belső kőépítmény hatalmas méretei, aránylag ép

6. kép. Deir el Hagar
Рис. 6. Деир ель Хагар
Fig. 6. Deir el Hagar

7. kép. Deir el Hagar. Vespasianus a kosfejű Amon előtt
Рис. 7. Деир ель Хагар. Веспасиан перед Амоном с головой барана
Fig. 7. Deir el Hagar. Vespasien devant Amon à la tête de bœlier

²⁷ Bonnet, H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. (Berlin 1952) 24.

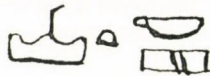
²⁸ Sauneron, S., i. m. 28–29.; PM VII. 293—.

²⁹ Uo. 29–31.; PM VII. 294. Kb. 20 km Baristól délkeletre.

állapota, a sok hieroglif felirat és dombormű miatt egyaránt figyelemre méltó.

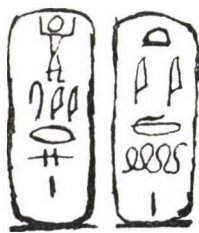
A templom nagysága és a körülötte látható maradványok alapján biztosnak látszik, hogy Kysis

jelentős helység volt. Kísérőim szerint a templom környékén feltáratlan temető van, ahonnan „múmiák kerültek elő”. Sivatai magányában ez a szentély már néhány kilométernyi távolságból szembeűnik, s a mellette levő agyag építményekkel együtt feledhetetlen látványt nyújt. A környező, homokdombokkal tarkított terep ma még komoly nehézségeket okoz, kb. két óra járásnyira a templomtól azonban sikerült vizet találni, s az ottani kút közelében valószínűleg hamarosan megindul a földművelés. A megközelítési problémák ellenére véleményünk szerint itt egy ásatás komoly sikerekkel kecsegtetne, a templom kitisztítása és restaurálása után pedig, akárcsak Qasr el Ghuatában, itt is nagy érdeklődésre számot tartó szövegpublikációt lehetne közzétenni.

Az oázison belül fontossági sorrendben haladva a két nadurai³⁰ templomot említjük meg Hibis közelében. Az egyik dombtetőn áll, a másik közel a műúthoz. Az előbbi, mely Hadrianus és Antoninus Pius korában épült, az eddigiekhez hasonlóan téglafal veszi körül. Sajnos, a szelnek igen erősen kitétt helyen áll, s így a domborművek sokkal rosszabb állapotban maradtak fenn, mint a többi khargehi templomban. Sauneron szerint Mut volt a templom fő istensége. Eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot találni arra a két teljesen római stílusban megmintázott, buzogányra támaszkodó alakra, akinek ábrázolása a délnyugati ajtó belső oldalán látható. Az eddigi véleményekhez csatlakozva mi is elsősorban a Dioskurosokra gondolunk. A völgyben álló miniatűr templomocskának csak jelentéktelen maradványai láthatók.

A Dakhleh oázis emlékei közül csak a legfontosabbal, a Deir el Hagarnak³¹ nevezett templommal kívánunk foglalkozni (6–7. kép). El Qasr falu esik a lakott helyek közül legközelebb ehhez a jelenleg mélyen a sivatagban álló romhoz. Az első nagy udvaron különféle téglapítmények maradványai láthatók, falak, oszloptalapzatok. A belső kéőpítmény erősen romos állapotban van, legtöbb helyen csak a falakon és a magasan álló törmeléken lehet előre hatolni. Az ép falrészeken igen finoman megmunkált domborművek és hieroglif feliratok láthatók. Nero, Vespasianus Titus és Domitianus neve fordul elő. A másutt aránylag ritkán megjelenő cartouche-ok közül figyelemre méltó Titus nevének

írasmódja. A Kaisaros szóban a szóvégi s-t

-el, Titus nevében pedig kígyóval írta a vésnök.³² Szentély előtti lezuhant mennyezetmaradványokon látható Nut dombormű és a napbarkát húzó sakálok arra mutatnak, hogy más későkori templomokhoz hasonlóan (Dendera,

8. kép. Részlet az El-Bagawat-i temetőből

Рис. 8. Часть Ель-Багаватского кладбища

Fig. 8. Détail de la nécropole d'El-Bagawat

Kom Ombo, Edfu, Eszna) az asztronómiai ábrázolások ebben a távoleső templomban is fontos szerepet játszottak. Ugyanebben a helyiségben az ajtó belső oldalán felül az ithyphallikus emberfejű madár alakú, a horizont jelben ábrázolt Amon és mellette az imádkozó hermopolisi ősisztemnek jelennek meg.³³ A templom temenos falán kívül a házmaradványok kiterjedtebb településre mutatnak. A templom mellett, mint egyik kísérőim erre felhívta a figyelmet, földalatti üregek vannak. A terepet alaposan ismerő vezető nélkül itt valóban veszélyes a közlekedés. Egyelőre nem tisztázott, miért nevezték az ókorban a templomot Š. t i³⁴-nak (Hold helye). Winlock leírása szerint³⁴ a közelben temető is van, ezt azonban nem tudtam megtalálni a rendelkezésre álló idő alatt. Néhány fényképet közül Pediuszír (P3 dj Wsjr) sírjából, melyek a görög és az egyiptomi ábrázolásmód sajátos keveredését mutatják. Az egyik helyiség mennyezetén a zodiakus jeleit körülvevő, saját farkába harapó kígyó vehető ki.³⁵ Ez az emlék is megérdemelné a részletes feldolgozást és publikálást.

Az óegyiptomi emlékeanyag befejezése után legalább röviden meg kell emlékeznünk a hibisi templom közelében levő egy domboldalon elhelyezkedő El Bagawat-i világ-híres ókeresztény temetőről (8. kép). A kupolás agyagtégla sírok és templomok valószínűsíthetően alkotnak. A kupolákat és apszisokat gyakran festmények díszítik. A kereszt egyes esetekben, mint egyébként a kopt művészetben igen gyakran itt is az

³⁰hn (=élet) hieroglifa alakját veszi fel. A temető anyagáról néhány éve jelent meg egy átfogó publikáció.³⁶

Az emlékek alapján úgy tűnik, hogy az ókorban az oázisok művelhető területe nagyobb volt, mint ma. Nem valószínű, hogy alig megközelíthető, lakatlan helyeken emeltek volna ilyen építményeket. Hasonló jelenség figyelhető meg Fayumban is, ahol a város és a templomromok (Qasr el Qarun, Dime) ma a lakott területektől 5–6 km távolságban a sivatagban vannak. Ott persze a Qarun-tó apadása is közrejátszott a sivatag térhódításában. A Khargeh oázisban valószínűleg az ókor végén pusztult el az öntözőberendezések egy része. Egyébként egyes

³⁰ Uo. 25–26. PM VII. 290–.

³¹ PM. VII. 297–. A templomban a múlt században folytatott ásatásra l. Rohlfs, G., i. m. 123–.

³² Otto, E., i. m. 7. kép.

³³ Winlock, H. E., Ed Dakhlah Oasis ... 22. t.

³⁴ Uo. 35–.

³⁵ Uo. 29. t.

³⁶ L. 10. j.

helyeken itt még ma is római kutakat használnak. Jelenleg nagy erőfeszítések történnek a termőterület kiterjesztésére. Évente több egészen új falut építenek, a Nílus völgyéből egyre többen költöznek át erre a ma New Valley-nek nevezett területre. A kitűnő új műutak legalábbis az oázisok központjait könnyen megközelíthetővé teszik, s Khargeht rendszeres repülőjárat köti össze Kairóval. Ilyen hatalmas arányú fejlődés mellett nyilván nemsokára megindul a turista forgalom is, s

mindenképpen szükségessé válik a műemlékek rendbehozatala. Véleményünk szerint közel van az az idő, mikor a sivatag romtemplomainál végre megjelennek az ásató és restauráló expedíciók, s az építmények rendbehozatala után lehetővé válik a feliratok teljes kiadása is, ami különösen Ptolemaios és a római kori Egyiptomra vonatkozó ismereteinket fogja nem csekély mértékben bővíteni.

Kákósy László

ПАМЯТНИКИ ОАЗИСОВ ҚХАРГЕ И ДАҚХЛА

Резюме

Автор, посетивший в январе 1964 года эти оазисы, знакомит читателя с церквями, расположенными там, особо останавливаясь на важности в истории религии больших хибисских гимнов Амона. Амон, значение которого после падения эфиопской династии упало, в оазисах пустыни и позднее играет роль крупнейшего божества.

Современные публикации художественных памятников двух оазисов, за исключением хибисской церкви и

древнехристианского кладбища в Эль-Багавате, до сих пор отсутствуют. Автор обращает внимание на то, что следовало бы начать реставрационные и археологические работы особенно церквей Васр эль Гуэта, Душ, Дьер эль Харар, а также опубликование текстов. Расчистка церквей и их восстановление необходимы и потому, что, как можно предвидеть, все большее количество туристов посетит эти места в будущем.

Л. Кákósy

THE MONUMENTS OF THE KHARGEH AND DAKHLEH OASES

Summary

After his study trip to the two oases in January 1964, the author describes the temples of both, analyzing separately the importance of the great hymns to Amon of Hibis for the history of the Egyptian religion. Though the cult of Amon on Egyptian territory has declined following the fall of the Ethiopian Dynasty, he retained his prominence among the gods of the oases of the desert.

We lack a modern publication on the artistic monuments of the two oases so far, except for the Hibis

temple and the Early Christian cemetery at El-Bagawat. The author emphasizes the need of excavation and restoration especially as regards the temples of Qasr el Ghuéta, Dush and that called Deir el Hagar; he also urges the publication of the texts. The need of cleaning and restoring the temples is the more urgent as, in this area, the increase of tourist traffic is to be awaited in the future.

L. Kákósy

KÖFELIRATOK AZ AQUINCUMI MÚZEUM RÉGI GYŰJTÉSÉBŐL

Ajánlom e sorokat Kuzsinszky Bálint és Nagy Lajos, az aquincumi kőemlékek fáradszaktalan gyűjtői emlékének

Az aquincumi múzeum köfeliratainak naplózása, ill. a Corpus inscriptionum Latinarum új kiadványához szükséges revíziójuk során számos olyan köfelirat olvasására került sor, amelyeknek (többnyire már majdnem teljesen) elmosódott betűit e sorok frójának kellett elsőnek lemásolnia. A régebbi gyűjtés ezen darabjait néhány esetben ugyan megemlíttették a szakirodalomban megtalálók (időszerű vonatkozásaik feljegyzésével), de mind részletes ismertetésük, mind leltárszerű leírásuk (ismeretlen okból) máig elmaradt. A római kori latin feliratok új gyűjteményében ugyan regisztrálják a teljes aquincumi feliratanyag keretében az összes publikálatlan eseteket is, de kötelességemnek érzem, hogy minél előbb a jog-, vallás- és egyéb területen kutató szakemberek nyilvánossága elé bocsássam a jelentősebb feliratokat.

1. A múzeum (U-alakú) oszlopesarnokában, a déli szárny végén padkára állított sírkő (1. kép) méltán feltűnhetett dombornűveivel, 10-soros feliratának szabályos vésésével, de a teljes magasságán végigfutó, széles törésével és domborképeinek kíméletlen levagdolásával is.¹ A múzeum első (teljes) vezetőjében Kuzsinszky B.² csak megemlíti, feliratát nem írja le. Bö évtizeddel később Nagy L.³ foglalkozik keltezésével (az i. u. II. sz. 2. feléből valónak tartja), a fűzfavesszőből font fedeles kosár leg-szebb ábrázolásaként ítéli meg a nőalak lábánál (a háromlábú asztal bal oldalán) kivésett panariumot és az egyik helyi műhely készítményének látja a kiemelkedően díszes síremléket.

A 230 cm magas sírkövön 7–8 dombornű-alakot már Kuzsinszky B. kielemezett: a nagyméretű mellkép alatti képfrízben a két szélen kifaragott Attis között álló férfialak áldozati tárgyért (?), a nőalak pedig szőlőfürtöt (?) tart felemelt kezében. A feliratos mező alatt is képsáv dekorál: az emberi fej, a mellette látható görbe bot felső részével, csak vége ennek a képfríznek. Kuzsinszky B. a Ceres- vagy Bacchus-kultusz misztikus kosarára (cista) utal az áldozati jelenettel kapcsolatban.

Magát a feliratot következőképpen kíséreltem meg kiegészíteni (2. kép):

[A(ulo?)] Baet[...io] ... fil(io) Tromentina (tribu) [Front]oni(?) (domo) Aeque ex [armor(um)] custodi vet(erano) I[eg(ionis)] II ad(iutricis)] an(norum) L h(ic) [s(itus)] e(st) Dasimius .... [v]et(eranus) leg(ionis) ei[us]dem her[es qui f]uit in coll(egio) vet(erano) o[mni]for[mi] vet(eranorum) [le]g(ionis) ei[us]dem secun]dum [v] olunt[atem te]stament(i) [f]aciendum evr(avit)]

A feliratos mezőt közepén, felülről lefelé, mintegy hatbetűnyi szélességben csónkították meg (az 1., 9. és a 10. sor elején egy-két betűt vagdaltak le). Feladatomban

lényegében ezen, hiányzó 5–6 betűs szavak, ill. szórészek megtalálása.

Az elhunyt előneve, apja neve és cognomen-e (harmadik neve) oldalakon át lehetne találgatható. Az előnevet rövidítő betűből (A ? M ?) a végső szár vége maradt meg. A cognomen-hez annyi támpontunk van, hogy o-val végződött.

De csak a pannóniai névanyagban mintegy 40 olyan hatbetűs cognomen sorakozik (Mócsy A. gyűjtésében⁴), amelyek o betűvel végződnek. Közülük már előfordult Aquincum-ban: Capito, Gallio, Lacom, Naevio, Tranco. Minthogy azonban az elhunyt a dalmatiai Aequum-ból származik, a szülőföldjén gyakori Fronto, Macedo⁵ „harmadik neveket” vesszük inkább figyelembe.

A 3. sorban a kitört, 5–6 betűs szó csak a rákövetkező custodi szónak lehet a birtokos jelzője: armor(um). A 4. és 5. sorok kivagdalt részeinek a kiegészítése sem vitatható. A 6. sor közepén a síremléket állíttató veteranus cognomen-ét törték ki. Ennek a végtelenbe nyúlható találgatását mi sem kezdjük meg. A 7. sorból kivagdalt betűcsoportot talán megtaláltuk. Más kiegészítés is lehetséges, de akármilyen is, nagy fontossága nincs.

Igen fontos viszont a 8. sor közepén kitört 6 betű rekonstrukciója. Ez a főnehézség a kiegészítés munkájában. A collegium nevének egyik szava hiányzik itt, amely két azonos kezdetű jelző (VET...) között íródott. A hiányzó jelző első betűje O, végződése: MI.

Ez a végződés arra mutat, hogy az in elüljáró szó által vonzott ablativus esetben állhat ez a pótlendő szó, mint a coll(egio)-szónak tulajdonságjelzője. Az o-betűvel kezdődő, m-tővű, belsejében még hat betűt magában foglaló, III. declinatio-hoz tartozó jelzőnek az o[mniform]-is-melléknevet javaslom.

Ez a jelző — szótári jelentéseivel: mindenféle alakú, mindennemű, egyetemes — értelmileg is beletalál feliratunkba. Probléma annyiban marad, hogy a collegium-intézménynek eddig megismert jelzőinek sorában⁶ az omniforme-jelzőnk nem szerepel, tehát első előfordulás Aquincumban.

Arra már Nagy L. felhívta a figyelmet, hogy ennek a sírkőnek az állítója és elhunyt bajtársa is coll(egium) vet(eranorum)-nak tagjai voltak.⁷ Csak sajnálhatjuk, hogy kiváló kutatók figyelmét mégis elkerülte ez a megjegyzés, és pl. Neumann A. sem regisztrál Aquincumban veterán temetkezési egyesületet.⁸

Más kutató pedig azt a magyarázatot adja, hogy a veteranus-ok egyesülései collegiumi szervezet nélkül is működhettek.⁹ Nagy L. meglátásához mi azt tehetjük hozzá, hogy ez az aquincumi (legióveteráni) collegium omni-

¹ Napló: 63. 10. 136. Sorszám Kuzsinszky Bálintnál: 341.

² Kuzsinszky, B., Aquincum, Ausgrabungen und Funde (Bp. 1934) 194.

³ Nagy L., BpR 14 (1945) 166–167, 7. kép.

⁴ Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Bp. 1959) 162–199.

⁵ I. m. 175, 179. A ritka A(ulus) praenomen-re példa: CIL III. 5680. Az elmosódott kezdőbetű kevésbé lehetett M, mert a szárcsonk vége felfelé haladásában lejtős.

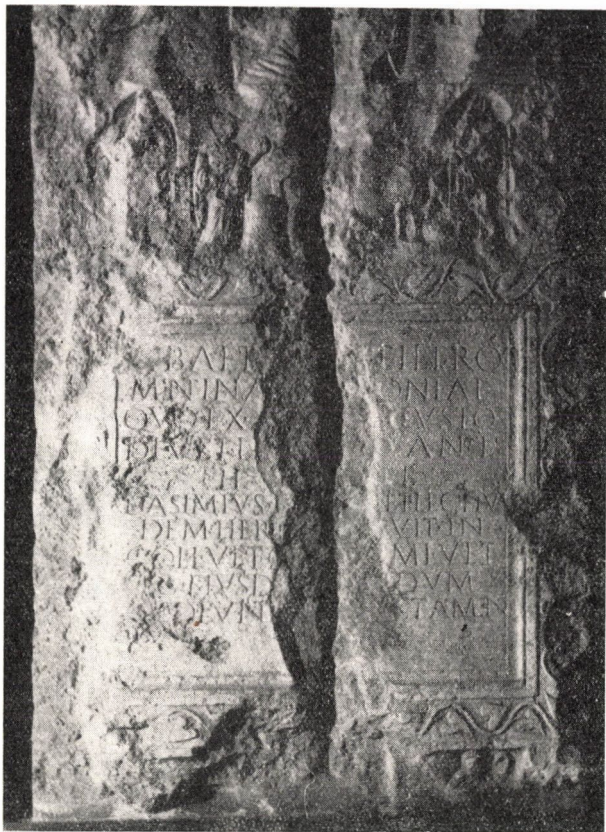
⁶ PWRE Collegium, 399–400. (Stuttgart 1901 Kornemann). Egyébként a legiói veteránok a kézműves collegium-okban is megtalálhatók Aquincumban, amelyekben a közmunkákat irányíthatták, mint a kormányzat megbízható exponensei.

⁷ BpR i. h. 167.

⁸ PWRE Suppl. B. IX (1962), Veterani, 1607–9. (A. Neumann).

⁹ Alföldy, G., Acta Ant. Hung. 6 (1958) 181.

1. kép. — Plac. 1. — Fig. 1.

ABAET FILTRO
MENTINA FRONTONIAE
QVO EX ARMORCVSTO
DIVET LEGITADAN L
H S E
DASIMIVS VETLEGEIVS
DEMHERESQVEVIT IN
COLLVETOMNIFORMI VET
LEGEIVSDEMSECVNDVM
VOLVNATEMTESTAMN

2. kép. — Plac. 2. — Fig. 2.

Aquincumban a helybeli legió veteránjai lehettek olyan számosan (a II. sz. 2. felében), hogy önszegélyző társulatot létesíthettek.

A fegyvertárőr síremlékének kiemelkedő díszessége újabb tanúság arra, hogy a határmenti városkában a vezető társadalmi réteg a tiszthelyettesi-centuriói társaság. A fegyvertárőrök a centurióság előtti egyik rangfokozat, amely bizalmi tisztség (lázadások esetén fontos volt, hogy ne nyissák ki a fegyvertárakat); aranygyűrűt is viseltek ők; az önszegélyző egylettől talán évi 1500 ezüst-dénár nyugdíjat (anularium) kaptak¹⁶ (a végkielégítéshez, amikor az átlagos napszám 1 denár volt).

2. A múzeum körüli oszlopcsarnok északkeleti szakaszában (felül, a falba mélyítve) található egy sírtábla¹⁷ darabja, amelyet érdemileg szintén publikálatlannak tekinthetünk. Kuzsinszky B. (aki a III. Bécsi út 102. alól kivitte) csak röviden tett említést feliratáról,¹⁸ amelyet azonban a legkorábbi (aquincumi) emlékek közé sorolt, azáltal, hogy az i. u. I. sz. derekáról származtatta. Mindenesetre Hadrianus előtti korból ered, hiszen a tribus és a származási hely feljegyzése katonalegényiségi sírfeliratban ezen császár előtti időkben szokásos;¹⁹ az újoncokzás később már általában helyben történt.

A megmaradt három sor olvasása:

L(ucius) Beducius (tribu)

Cla(udia) Secund(us?) (domo) Vir(uno) [mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis)].

A (67 cm széles) tábla alsó része letört, és a 3. sor betűinek csak a csúcsai maradtak fenn (3. kép). Nagy L. úgy látta, hogy ezen betűnyomok legiói veteránra utalnak. Mi inkább a MIL-betűcsoport nyomait látjuk a 3. sor elején.

Az Aquincum térségébe vezényelt legiókkal az ókori világbirodalom legkülönbözőbb pontjairól származó emberek telepedtek meg a Duna partján. Már Kuzsinszky B.²⁰ összeállított áttekintést a II. segítő legió idegen származású tagjairól.

forme volt, vagyis a különféle rangfokozatokból nyugalmomba helyezett veteránok nem külön társultak, hanem egyesítették anyagi erőiket.¹⁰

Ez az „egytemes” megoldás alighanem kezdeti helyzetre utal. Erre az állapotra lehet találó a collegium első helyen kiírt jelzője is: VET. . . Ez a betűcsoport egy szóval odébb megismétlődik. Utóbbi esetben a kiegészítése bizonyos: vet(eranorum), mert utána a legió-szó birtokos jelző esete következik.

Az előbbi esetben a vet(erano) tulajdonságjelzői alakra egészítettük ki, a vetus-melléknév értelmével. A csapattestek elnevezéseiben gyakori a veterana-alakulatok szembeállítás a nova-létesítményekkel. Collegiumunk tehát azért omniforme, mert veteranum; régebbi.

Az elhunyt és bajtársa nomen-je: Baet. . . , ill. Dasimius eddig példa nélkül állanak a pannóniai névanyagban.¹¹ Mindkét gentilicium cognomen-ből származik. Dalmatiában ismeretes Aur. Baeta,¹² Aquincumban pedig Ti. Cl. Dasius¹³ sírfelirata. Utóbbi is dalmatiai környezethez kapcsol, mert Dalmatiából származott (az i. u. II. sz. elején) Dasius is.

Cl. Aequum (amely ősi veteránkolónia¹⁴) számos újoncot szolgáltatott a pannóniai legiókba,¹⁵ de főleg a brigetioi (Szöny) legióba, ezért a legiónév kiegészítésénél a I ad(iutrix)-ra való feloldás is tekintetbe jöhetne, de

¹⁰ A collegium-ok külön temetőihez: *Fremersdorf, Fr.*, Jahrbuch d. Köln. Geschichtsvereins 25 (1950) 46; *Török Gy.*, FA 3–4. (1941) 132–133.

¹¹ *Mócsy, A.*, i. m. 151, 154.

¹² CIL III 14 607 ad n. 12 719. Talán erőltetett volna a Betuscus nomen-re gondolni: III. 4055.

¹³ *Mócsy, A.*, i. m. 249. 185/12; CIL III 10511.

¹⁴ *Betz, A.*, Untersuchungen zur Militärgesch. Dalmatiens. . . (Wien 1938) 20.

¹⁵ *Kubitschek, J. W.*, Imperium Romanum tributim discriptum (Prag-Vind.-Lips. 1889/233. PWRE Suppl. B. V. (1931), Illyrioi, 339 (Fluss).

¹⁶ *Domaszewski, A.*, BJ 117 (1908) 71, 197, Nachtrag 71.

¹⁷ Napló: 63. 10. 29. Sorszám Kuzsinszky Bálintnál: 326.

¹⁸ *Kuzsinszky B.*, i. m. 182.

¹⁹ BJ 108/9 (1902) 195–196.

²⁰ *Kuzsinszky B.*, BpR 6 (1899) 120.

3. kép. — Рис. 3. — Abb. 3.

L·B·E·D·V·C·I·V·S·
C·L·A·S·E·C·V·N·D·V·I·R
M·I·L·L·E·G·I·A·D

4. kép. — Рис. 4. — Abb. 4.

A keletpannón főváros lakosságának sokrétű nemzeti-ségi képéhez újabb adatul szolgál ez a sírtábla is, amely Noricum (Ausztria) fiait ide kerülésének tanúságait gazdagítja.

5. kép. — Рис. 5. — Abb. 5.

D·M
P·T·I·T·I·V·S
P·F·L·T·V·S
C·V·S·V·E·T
L·E·G·I·A·D

6. kép. — Рис. 6. — Abb. 6.

A Beducius nomen eddig nem volt ismeretes Pannóniában,²¹ viszont a Secundus-név általánosan gyakori. Virunum más szülöttje is viselte ezt a „harmadik nevet”.²² A szomszédos tartomány fővárosa valóban a Claudia tribus-ba tartozott.

3. Sírkápolna homlokzatán állhatott az a kőtábla is, amelyből csak töredék maradt fenn. Kuzsinszky B. a Victoria-téglagyári temetőben találta (másodlagos felhasználásban). A feliratesonkot rajzban bemutatta,²³ azzal a megjegyzéssel, hogy a legio II adiutrix katonájára gondolhatunk²⁴, de a felirat kiegészítésére nem tett javaslatot.

A sírépület-táblának a bal felső negyede maradhatott ránk, vagyis 3—3 betűt tört le az egyes sorokból. Kiegészítésünk (5.—6. kép):

D(is) [M(anibus)] P(ublius) TI[tius] P(ublii) FIL(ius) [Tus]eus [vet(eranus)] leg[ionis] II ad(iutricis)]...

A Ti-betűpárral kezdődő nomen-ek sora hosszú a CIL III. indices-részeiben. Még pl. helyet találhatnának a ki-tört feliratrészben: Tidius, Tigid(ius), Titin(ius), Titur(ius), Titul(enius) stb.

Az elhunyt „harmadik neve” T-vel kezdődött (a fényképen a 3. sor végén még fennmaradt a T-ből a víz-szintes szár bal végpontja) és a CVS-betűcsoporttal végző-dött. Hely 6—7 betűből álló névnek van. A tőlünk válasz-tott Tuscus néven kívül még pl. tekintetbe jöhetnek: T[etri]eus (betűgybekapcsolással!), T[oni]eus, T[rie]eus stb.²⁵

Mócsy A.²⁶ az általa áttekintett korszakon belül, Pannóniából nem ismer Tuscus cognomen-t, egyáltalán a cognomen-ek sorában T-vel kezdődő és ...cus-szal vég-ződő esetet sorol fel: Technicus, Teuriscus.²⁷ Mindegyik egyetlen esetben fordul elő, és túl hosszú is a mi feliratunk kitört részéhez. Holder A. sok Tuscus-t regisztrál^{28a} Hispania-ból, egy Tusca alakot Szenttamásról^{28b} (Eszter-gomná).

Barkóczy László az általa feldolgozott korszakból szintén nem regisztrál Tuscus cognomen-t.²⁸ Egy bizony-talan olvasatot úgy ítélt meg, hogy az figyelmen kívül hagyandó. Egy Taurunum-i (Zimony) feliratot ugyanis a CIL gyűjtője így egészített ki: L. A[u]r. [Tus]e[o] v[i]x. ann. XLV Septimia E[pi]char[is].²⁹

Mi ezért megmaradunk amellett, hogy az elhunyt katonának a harmadik neve Tuscus lehetett. Ha ez fenn-áll, ez nyugati kelta vagy inkább itáliai származásra utal-na, amint a Titius (második) név is, miként Mócsy A. meg-állapította,³⁰ Észak-Itáliában, Aquileiában, Dalmatiá-ban volt gyakori (a császárkor I—II. századában).

Az a G. Titius Platanus, aki Aquincumban Silvanus-nak állított kőoltárát,³¹ Mócsy A. szerint felszabadított rabszolga volt Észak-Itáliából vagy Dalmatiából. Bar-kóczy L. a Titius nomen-re 13 példát sorol fel Pannóniá-ból³² (a III—IV. sz.-ból). Ezek közül ötöt Aquincumból ismer. Itt tehát egyre gyakoribbá vált ez a név.

A Ti-vel kezdődő, Pannóniának más részeiben szór-ványosan előforduló Ticinius, ill. Tib. = Tiber. = Tiberin.

²¹ Mócsy, A., i. m. 152, 189—190.

²² Kubitschek, W. i. m. 225.

A Secundus-alak a Latobici-nál elterjedt (Alföldy G., Arch. Ért. 87 (1960) 98, 2. j.).

²³ Kuzsinszky B., BpR 8 (1904) 175. (17 A).

²⁴ Kuzsinszky B., i. m. 174. Napló: 64. 10. 277. Sor-szám Kuzsinszky Bálintnál: 224.

²⁵ CIL III p. 2414—5.

²⁶ Mócsy, A., i. m. 193.

²⁷ Mócsy, A., i. m. 192—193.

^{28a} Holder, A.: Alt-celtischer Sprachschatz II. (Graz 1962) 2020—2021. h.

^{28b} CIL III 10597.

²⁸ Barkóczy, L., Acta Arch. Hung. 16. (1964) 326.

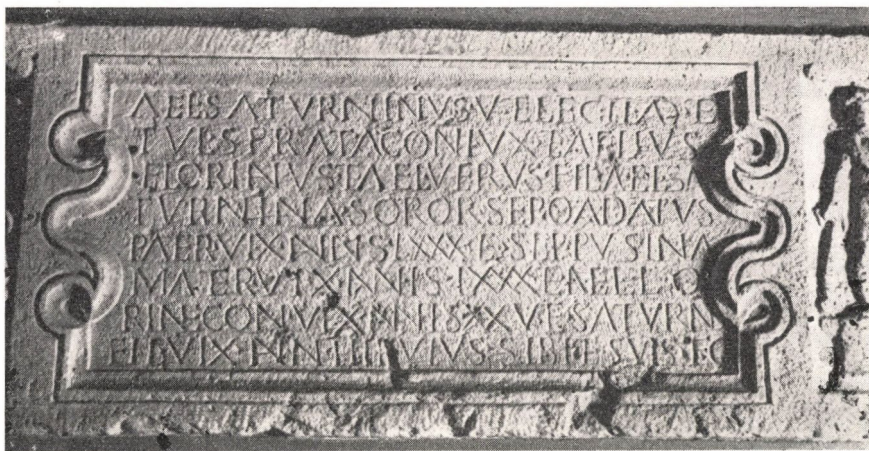
²⁹ CIL III 13355 („Fuit tale quid”).

³⁰ Mócsy, A., i. m. 160.

³¹ Mócsy, S. i. m. 253., 186/31; BpR 16 (1955) 409.

³² Barkóczy, L., i. m. 303.: 105/173, 174, 278, 279, 68; CIL III 10 456.

7. kép. — РИС. 7. — Fig. 7.

ΔΕΛ SATVRNINVS VE·LEG·Π·Δ·Ε
TVL·SPRATA·CONIVX·EΛE·LIVS·
FLORINVS·E·A·EL·VERVS·FIL·AEL·SA
TVRNINA·SOROR·SEP·Q·ADATVS
P·A·ER·VIX·AN·S·LXXX·E·SE·P·V·S·INA
MA·ER·VIX·AN·S·LXXX·E·A·EL·L·O
RINE·CON·VIX·AN·S·XXV·E·SATVRNE
FIL·VIX·AN·III·VIV·S·SIB·E·SV·IS·F·C

8. kép. — РИС. 8. — Fig. 8.

Mócsy A. elemzése szerint a Saturninus-Saturnina nevek Észak-Itáliából és Dalmatiából terjedtek el. Florianus észak-italiai cognomen, a Quadratus-név is ugyanitt gyakori. A Pusinna-név Africa-ban és a nyugati tartományokban jellegzetes az I–II. sz.-ban. A Lorinus-alakra a galliai kelta névanyagban van több példa (nomen!).³⁸

Úgy látszik, hogy a legiói veterán itáliai (kelta?) származású családnak sarjadéka (még ebben a késői korszakban is).

5. Részletes publikálásra vár az a kőkoporsó-előlap (töredék) is, amelyet a múzeum melletti gázgyár területén

nomen-ek viszont nem terjedtek el Aquincumban. Ha pedig azt tételezzük fel, hogy az *E*-ből letöredezték a vízszintes szárazak, és így *Te*-vel kezdődött az elhunyt gentili-cium-a, a Marcus-kori háborúk előtt Tenatius vagy Terentius,³³ későbbi időkben Terentius vagy Tetedius nomen-ekre³⁴ akadnak példák Pannóniában. De inkább *TI* az, ami megmaradt a 2. sor végén.

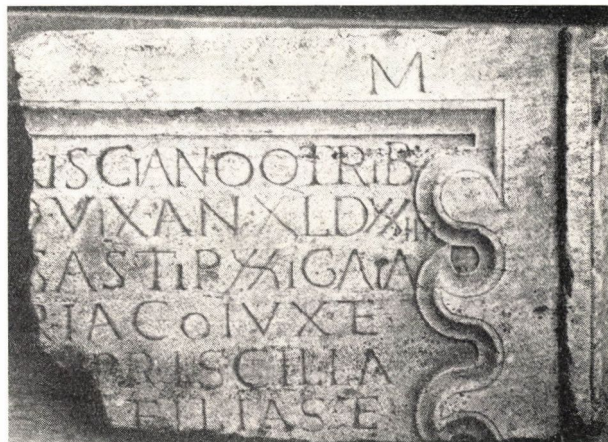
A feliratunk kora: az i. u. II. sz. eleje. Az elhunyt neve még nominativus-ban szerepel, a következő, teljesen letört sorban a *h(ie) s(itus) e(st)* formula, majd a táblát stb. állíttató személy neve állhatott.

4. Érdemileg publikálatlannak tekinthető az a kőtábla is, amely Nagykovácsiból került az aquincumi múzeumba;³⁵ Kuzsinszky B. ugyan megemlítette a német nyelvű Vezetőjében, domborműveit leírta, a neveket felsorolta, de részletesen nem írta le a feliratot.

A sírépületre való kőtáblán teljesen fennmaradt felirat kiegészítve: Ael(ius) Saturninus vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) et Tul(lia) Sprata coni(n)ux et Aelius Florianus et Ael(ius) Verus fil(ii) Ael(ia) Saturnina soror Sep(timius) Q(uad(r)atus pater vix(it) ann(is) LXXX et Sep(timia) Pusin(n)a mater vix(it) ann(is) LXXX et Ael(iae) Lorin(a)e coni(ugi) vix(it) annis XXV et Saturn(a)e fil(iae) vix(it) ann(is) IIII vi(v)us sibi et suis f(aciendum) e(uravit).

Már a betűformák is az i. u. III. sz.-ra utalnak, pl. az *A* betűben a vízszintes szár elhagyása.³⁶ Barkóczy L. is a Marcus-kori háborúk utáni időkből származtatja.³⁷

A legiói veterán emeltette a családi sírépületet, amelyben a felirat szerint a családfő neje, két fia, egy asszonylánya, kis unokája és az asszonylány apósa-anyósa kerülhetek sírba. Utóbbiak azonos nomen-t (Sep.) viseltek; Q(uad(r)atus és Pusin(n)a (mint felszabadított rabszolgák) egy Septimius ... nevű patronus-tól kaphatták a közös gentili-cium-ot.

9. kép. — РИС. 9. — Fig. 9.

Δ
PRISCIANOQTRIB·
LEG·IAD·VIX·AN·XL·DX·IIII
DE·MURS·ASTIP·XIG·AIA
CL·VALERIA·C·O·IV·X·E·
PRISCA·E·PRISCILLA·
FILIAS·E·
E

10. kép. — РИС. 10. — Fig. 10.

³³ Mócsy, A., i. m. 160.

³⁴ Barkóczy, L., i. m. 303.

³⁵ Pitz Mátyás háza helyén (Erdő u. 158.) találták. Sorszám K. B.-nál: 323. Új naplósám: 63. 10. 15 Kuzsin-

szky B., i. m. 174.

³⁶ Betz, A., RLiÖ 18 (1937) 70.

³⁷ Barkóczy, L., i. m. 344.

³⁸ Holder, A., i. m. II. k. 287. h.

talált Kuzsinszky B. (1914. júl. 3), az ún. Duna-parti temetőben.³⁹

A felirat kiegészítésére ez a javaslatunk (9.—10. kép):

[D(is)] M(anibus) . . . . [P]risciano q(uondam) trib(uno) [leg(ionis) II a] d(iutricis) vix(it) an(nis) XL d(iebus) XXIII [def(unctus) Mur]sa stip(endiorum) XXI Gaia [Cl(audia) Vale]ria co(n)iu(n)x et [Prisca et] Priscilla [et . . . . .] filias et . . . .

Az elhunyt legiói főtiszt praenomen-jét és gentili-
cium-át (minden támpont híján) nem találhatjuk. A . . . sa-
végű városnév kiegészítésénél, ahol a főtiszt elhunyt, más
(4—6 betűs) nevek is tekintetbe jöhetnek (pl.: Emesa,
Gerasa, Prusa, Issa stb.). Mi a legközelebbi esetet javasol-
juk, ahonnan a holttest hazaszállítása a legegyszerűbb
feladat lehetett.

A locativus eset szabályosan ez lenne: [Mur]sae, eset-
leg [Mur]sas (Alexandrias mintájára). „S omitta in fine”
esete^{39a}? A sing.gen. képzése a-végződés^{39b}? Aquincum-
ban abl. loci-t használtak (szabálytalanul) Perento-alak-
ban is.^{39c}

Az 5. sor elején az özvegy nevének kiegészítése sub-
jektív. A . . . ria-végű cognomen szerintünk a nagyon

gyakori Valeria lehetett, és ebben az esetben már csak
kétbetűs gentili-
cium-nak jut hely. Még pl. tekintetbe
jöhetnek: [Tanua]ria (szintén igen gyakori), [Alexand]ri-
a, [Hono]ria stb., de ezek mellett nem maradna hely
nomen-nek.

A kőkoporsó az i. u. III. sz. első harmadában⁴⁰ készül-
hetett Priscianus legiói tribunus-nak, aki különben isme-
retlen a legio II adiutrix főtisztjei sorában.⁴¹ Ilyen nevű,
legiói hírszerző⁴² két példában ismeretes már Aquincum-
ból, és pedig Sept. Severus császár korából, ill. i. u. 228-
ból.

Barkóczy L. úgy látja,⁴³ hogy a Priscianus — nevet
Kelet-Pannóniában a keleti származású emberek kedvel-
ték (az általa áttekintett korszakban). De elterjedése
Észak-Itáliából és Dél-Galliából indult ki⁴⁴ (a Priscilla
párja is).

A főtiszt holttestét özvegye, három leánya (filias!) és
egy ismeretlen személy (akinek a neve letört) költségén
hozták haza. Talán a főtiszt libertus-a lehetett ez az
ötödik személy, akinek részt kellett vállalnia a jelentős
anyagi áldozatból.

Az egyik leány neve Priscilla. Nos, Aur. Priscilla-t
nevez meg egy aquincumi felirat,⁴⁵ aki (nagyjában ebben
a korszakban) férjének a holttestét Perent(h)us-ból hozat-
ta haza, aki egyébként Mursa-ból származott.

Feltehetjük-e, hogy ez a két Priscilla azonos volt, és
egyazon családban ismétlődött meg hagyományként az
idegenben elveszett katona-családtagok holttestének
hazahozatala?

6. Idején való, hogy azon sírkő feliratának a ki-
egészítésére is megtegyük javaslatunkat, amelyet Ku-
zsinszky B. az V. Pesti Barnabás u. 1 sz. telekről mentett
meg az aquincumi múzeum számára.⁴⁶

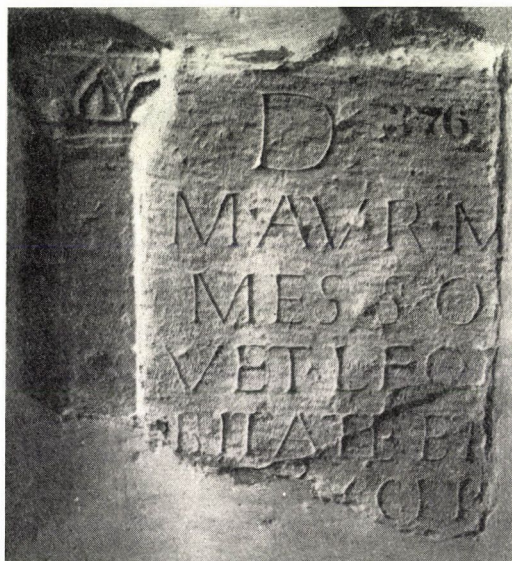
Javaslatunknak két változata van, aszerint hogy a 3.
sorban a két S-betű között látunk-e pontot, vagy csak szí-
lánk becsapódásának olyan nyomát (a múzeum légibom-
bázása idejéből, 1943. szept. 5), amilyen pl. a 2. sorban az
V és R között biztosan megmaradt.

Nagy L. úgy értelmezte a feliratot,⁴⁷ hogy M. Aur.
Messus-nak, a legio II. adiutrix veteránjának és nejeének
állították. Ezen „harmadik névnek” ez lenne első előfordu-
lása Pannóniában. Mindenesetre Nagy L. nem látott pont-
szerű jelet a két S-betű között.

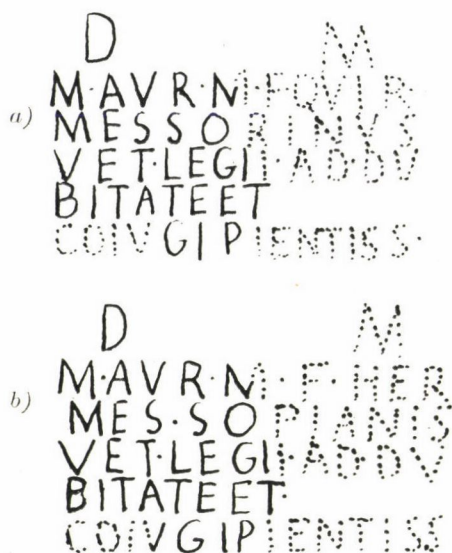
Az a) változat kiegészítése szerintünk:
D(is) [M(anibus)] M(arcus) Aur(elius) M(arci) [f(ilius)
Quir(in) tribu)] Messo[rinus] vet(eran) leg(ionis)
I[I ad(iutricis) Du]bitat(a)e et [. . . coniu]gi p[ientis-
s(imae)]. . . .

A b) változatnak ez lehet a kiegészítése:
D(is) [M(anibus)] M(arcus) Aur(elius) M(arci) [f(ilius)
Her]mes So[pianis?)] (tovább mint az a) változatnál).

Ellentét tehát az elhunyt harmadik nevének a kér-
désében áll fenn. A kőfeliratnak bizonyosan a fele tört le.
A 4. sor kiegészítésével indulhatunk el rekonstrukciónk-
ban: a legió neve és a következő sor elején fennmaradt
név(:. . . bitat) hiányzó része meglehetősen valószínűséggel
egészíthető ki. Ezzel megkaptuk az irányadó sorhosszú-
ságot.

11. kép. — Рис. 11. — Fig. 11.

12. kép. — Рис. 12. — Fig. 12.

³⁹ Az óbudai gázgyár területén találták. Sorszám K. B.-nál: 381. Új napló: 63. 105.

^{39a} CIL III p. 2573.

^{39b} CIL III p. 2576.

^{39c} CIL III 13374.

⁴⁰ Nagy T., BpR 15 (1950) 366., 6. kép.

⁴¹ PWRE Legio c., 1454—5. h. (Ritterling E.)

⁴² Barkóczy, L., i. m. 105/110 (a téves 105/140 helyett)=CIL III 3524; 105/111=CIL III 3615.

⁴³ Barkóczy, L., i. m. 321.

⁴⁴ Mócsy, A., i. m. 185.

⁴⁵ Barkóczy, L., i. m. 105/106=CIL III 13374.

⁴⁶ „A piaristák telkéről”. Sorszám K. B.-nál: 376. Új napló: 63. 10. 111.

⁴⁷ Nagy L., Az Eskü-téri római erőd Pest város öse. (Bp. 1946) 25. kép; Holder, A., i. m. II. k. 577. h. („mérték, ítélet”).

A Dubitata-Dubitatus cognomen (a II. sz. vége táján, amikor ez a köfelirat készülhetett) több provincia-ban volt divatos.⁴⁸ A Messorinus név nem fordul elő sem Mócsy A.⁴⁹, sem Barkóczi L. cognomen-listájában,⁵⁰ de ez csak a véletlen adta negatívum lehet.

Ismeretes ugyanis Messorina, a név női párja, mégpedig szintén Aquincumból⁵¹ (a III. sz. elejéről, legió katona leánya). A név nyilvánvalóan a Messor-névből származik, amely Pannóniában két példával van képviselve,⁵² egyébként a nyugati provinciákban és Észak-Itáliában gyakori (a III. sz. folyamán).

Az is elképzelhető, hogy a 2. sor végén, a tribus-adat helyébe, az elhunyt harmadik nevének a kezdetét helyezték be (pl. a Permessus-szó három első betűjét, a görög Περμεσσός-név latin alakját). Ebben az esetben a 3. sor letört részében valami tiszthelyettesi rang rövidítése álltak volna.

Ebben az alváltozatban a 2. és a 3. sor ilyesféleképpen egészülne ki: M(arco) Aur(elio) M(arci) [f(ilio) Per]mess[o] [hast(ato)] stb. Erre a megoldásra azért gondolhatunk legkevésbé, mert ennél a katona, a leánya és a neje mellett egy negyedik személyt kellene feltételeznünk a köfelirat állítójaként.

A b) változatban (ha a két S betű között szóelválasztó jel tételvezhető fel) a So... (helynév) különbözőképpen egészíthető ki, még pl.: So[rrento], So[lva], So[li]s (Kiliikiában) stb.

7. A III. Tavaszi u. 11. sz. ház utcai falának aljában bontatta ki (tette láthatóvá) a vakolat alól a kerületi házkezelési igazgatóság azt a fogadalmi kőoltárkát⁵³, amelynek állítója szintén a katonai társadalmi rétegbe tartozott. A kő nem vehető ki a roskatag ház falából.

A felirattól felül mintegy 5 sort vakartak ki, de kb. ennyi rész üres maradt a felirat alatt is. Kiegészítése szerintünk:

[...Antonin]i C(aius) GENT(ius) T(iti) f(ilius) Natalis sig(nifer) leg(ionis) I(ad(iutricis)) p(iae) f(idelis) [Antoninia(nae)] Saturninian(ae) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito) [Antonino II et Sacer]do[te] IIco(n)-[s(ulibus)] (i. u. 219).

A felső öt sort ilyesféleképpen képzelhetjük el, ahogyan kezdődik az ugyancsak Aquincumban, i. u. 218-ban (tehát egy évvel előbb) emelt kőoltárka felirata:⁵⁴ I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro sal(ute) d(omini) n(ostri) M(arci) Aur(elii) Antonini...

A Tavaszi u.-i kővön az o(ptimo)-szó rövidítő betűje fenn is maradt (a legfelső sor közepén). A Gent(ius?) nemzetségnév olvasása nem biztos. Mintha S betűnek a középvége kanyarodnék a G belsejében, de vékonyabb, határozatlanabb vonalként. Mindenesetre a Sent[ilius]? Sent(onius)? Sent(inas)? stb.]nomen-ek már előfordultak a CIL III. kötetének gyűjtőterületén.

Pannóniából (a megfelelő korszakból) utóbbi nomenek közül csak a Sent(ius) van képviselve, bár csak egy példával⁵⁵ míg Gent... nomen egyáltalán nem fordult elő addig.⁵⁶ A Gent... név mégsem egyedülálló. Közismert illír vagy kelta név Gentius⁵⁷ és Dél-Galliából pl. ismertes egy Gent. Olillus nevű magister pagi,⁵⁸ de a név főleg Észak-Afrikában, Dalmatiában és Itáliában van képviselve.

A fogadalomteltető hadijelvivő tiszthelyettes harmadik neve (Natalis) szintén a nyugati tartományokban gyakori.⁵⁹ Ez a cognomen eddig két példával van képviselve Pannóniában, és az egyik ugyancsak Aquincumban fordult elő:⁶⁰ M. Ulp. Natalis bf. eos. kőkoporsóján.

Ez a nyugati (mindenesetre illír vagy kelta) származású tiszthelyettes az I. segítő legióban szolgált, és ennek állandó állomáshelyéről (Brigetio-ból) ideiglenesen jár-

13. kép. — Рис. 13. — Fig. 13.

V
N V L N I C
CENT. T. F. NA
TALIS SIG. LEGT
AD. P. F.
ANTONINIA
SATURNINIAN
V. S. L. M
ANTONINO
IET SACERDOT
COS

14. kép. — Рис. 14. — Fig. 14.

hatott a helytartói székhely legiótáborában (a kőoltár lelőhelye valóban a korábbi táborerődítmény déli védőfalának a szomszédsága).⁶¹

⁴⁸ Barkóczi, L., i. m. 311.

⁴⁹ Mócsy, A., i. m. 182.

⁵⁰ Barkóczi, L., i. m. 318.

⁵¹ Barkóczi, L., i. m. 105/4=CIL III 3531.

⁵² Barkóczi, L., i. m. 318.

⁵³ Olbort József figyelmeztetett a kőemlék kibontására stb. A III. ker. Házkezelési Igazgatóság többször kiérdemelte köszönetünket a történeti emlékek megbecsüléséért.

⁵⁴ CIL III 3445

⁵⁵ Barkóczi, L., i. m. 303.

⁵⁶ Barkóczi, L., i. m. 301.

⁵⁷ Földy H., A latin nyelv szótára. (Bp. 1884); Holder A., i. m. I. k. (1961) 2004–5. h.

⁵⁸ CIL XIII 1670.

⁵⁹ Barkóczi, L., i. m. 319.

⁶⁰ Barkóczi, L., i. m. 105/114=CIL III 10522

⁶¹ TBM 9 (1961) 13.

17. kép. — Рис. 17. — Fig. 17.

D M
 AQ OVLA E PAELL E
 TMA TRES QVORVM P
 PRECEDVNTIN ORCVN
 VICTORINO IVNIORI VIX·N·XII·
 MES·X·DIES·XXX·AVR·HERMES
 E·BAGIA E·PITE·VS·PARENE S·FMC

18. kép. — Рис. 18. — Fig. 18.

Aurel(ius) Eutycies pater et Iulia Mamata fili(i)s [f]aci-
 [e]ndum cu[r]averunt [vo...]

Feliratunk a III. sz. 2. felében készülhetett. A késő-
 római kori írássá átosságok is erre utalnak (pl. a *T* és az *I*
 betűk *Y*-szerű kialakítása), de a névanyag elemzésével is
 ehhez a keltezéshez jutunk.

Mócsy A. cognomen-gyűjtésében, amely az I–II.
 sz.-ok anyagát öleli fel, valóban ismeretlenek a szóban
 forgó család tagjainak elnevezései: Herculanus, Sterceaia,
 Revocata, Mamata, Eutycies.⁷⁸

A Marcus Aurelius utáni cognomen-listában azon-
 ban, amelyet Barkóczi L.-nak köszönhetünk, viszont-
 látjuk némelyiket (Eutycies, Sterceaia és Mamata kivételé-
 vel.)⁷⁹ Egyenesen megfigyelte a szerző, hogy a Herculanus

cognomen Pannóniában csak Marcus koránál később for-
 dul elő,⁸⁰ de ebben a korszakban Aquincumban is viselte
 egy veterán.⁸¹

A Revocca-cognomen bennszülött név, és Pannó-
 nián belül csak egy ízben fordul elő eddig, de éppen
 Aquincumban.⁸² Párja (Revocatus) is ritka név. Az
 aquincumi Revocca egy katonai tiszthelyettesnek volt
 neje.⁸³

A családfő második nevének egyedülállóságában nem
 kell feltétlenül belenyugodnunk. Az Eutycies-szóban az
I és az *E*-betűket közepén mintha egy karcolt vonalkával
 kötötték volna össze, amiáltal *H* és *E* egybekapcsolása
 állott volna elő.

Az Euty(c)hes-név pedig már a Marcus császár előtti
 (pannóniai) névanyagban is képviselve van (két példá-
 val),⁸⁴ a későbbi Pannóniában meg egyenesen gyakori⁸⁵
 volt, és Aquincumból is regisztrál két előfordulást⁸⁶
 Barkóczi L.

Két másik Euty(c)hes felszabadított rabszolga volt,
 egyik Aquincumban, és a korábbi (emonai) Eutyches.
 Valószínűnek tartjuk, hogy Aurelius Euty(c)hes(?) is
 libertus jogi állapotban került el a tartományi fővárosba.

9. Az egykori Bohn-téglagyár munkásfürdőjének
 alapozási gödrében (1950-ben), vagyis a III. Bécsi út 166.
 alatt találtuk azt a csonkult kőkoporsót, amely jelenleg a
 múzeumot (U-alakban) körülvevő oszlopos csarnok déli
 külső fala mentén van lehelyezve.⁸⁷

⁷⁸ Mócsy, A., i. m. 173, 178.

⁷⁹ Holder, A., i. m. II. k. 400, 1636–7.; Barkóczi, L.,
 i. m. 311, 317.

⁸⁰ Barkóczi, L., i. m. 314.

⁸¹ CIL III 3551.

⁸² Barkóczi, L., i. m. 322.

⁸³ CIL III 10 522.

⁸⁴ Mócsy, A., i. m. 173.

⁸⁵ Barkóczi, L., i. m. 311.

⁸⁶ CIL III 3459; 10 354.

⁸⁷ Új napló szám: 64.10.56 (rég: 48 015).

A több helyen hiányos és lekopott felirat olvasása és kiegészítése problematikus:

D(is) [M(anibus) A]nq[... Aqu(i)la] et Ael(ius) L[..... et ....t]ma tres quorum p[.... p]r(a)ecedu[n]t in Ore[um..... Vict]ori[n]o [iu]niori vix(it) an(nos) XII [me(n)s(es) X (?) dies ... A]u [r(elius) Her]me[s] et Bagia et Pitheus parentes f(aciendu)m e(uraverunt).

Az utolsó sor elején, az anya nevében a *G*-betű *D*-szerű, és így Badia is olvasható lenne ezen a helyen. A Badius-Vadius nomen pedig már előfordult Aquincumban.⁸⁸ Mócsy A. a név bennszülött jellegére utal.

A Bagia-név viszont eddig Pannóniában ismeretlen,⁸⁹ de a közép-itáliai kelta névanyagban két példával van képviselve. Az anya eszerint nyugati vagy itáliai (bizonyosan kelta) lehetett, az apa viszont keletről vándorolt ide: Pitheus ósgörög király neve. Pannóniában ez a név sem fordult eddig elő.⁹⁰

A családi kőkoporsó harmadik állítója (Aur. Hermes), második neve után ítélve meg, hellénizált kisázsiai lehetett,

aki azonban a nyugati tartományokon vagy Észak-Itálián keresztül is elkerülhetett ide, mert a birodalom ezen részeiben is dívott a Hermes-név.⁹¹

Aur. Hermes kapcsolata a családdal ismeretlen marad, mert az utolsó előtti sor vége letört, ahol azt feljegyezhettkék. Ha a iunior-szó jelentése itt: újonc, ebben az esetben Victorinus-t alig 13 éves korában már besorozták.

Az első sorokban nevezték meg a (legalább) négy gyermeket, „akik közül hárman előbb szállottak alá Orcus országába” (mint a szüleik). Ezekből a nevekből csak annyi maradt meg, hogy tudjuk: az egyik ...*qi(i)la*, a másik ...*tma* végű cognomen-t viselt, a harmadik P(ublius) Ael(ius) L.... neveket.

Ez a kőkoporsó talán a legkésőbbiek közé tartozik Aquincumban.

Szilágyi János

STEININSCHRIFTEN AUS DER ALTEN SAMMLUNG DES MUSEUMS VON AQUINCUM I.

Auszug

In memoriam B. Kuzsinszky und L. Nagy, der unermüdlichen Sammler der Steindenkmäler von Aquincum

1. B. Kuzsinszky² hat die in Abb. 1 und 2 dargestellte Inschrift wohl erwähnt, doch nicht publiziert. L. Nagy³ meint, sie stamme aus der zweiten Hälfte des 2. Jhs u. Z. Unser Vorschlag zu ihrer Ergänzung wäre: [A(ulo)?] Baet [...io...] fil(io)/Tromentina (tribu) [Front]oni (?) (domo) Aequo ex [armor(um)] custodi vet(erano) I[eg(ionis) II ad(iutricis)] an(norum) L h(ic) [s(itus)] e(st) Dasimius ... [v]et(eranus) leg(ionis) eu[s]dem her[es] qui f[ui]t in coll(egio) vet(erano) o[mn]i[n]for[um]i vet(eranorum) [le]g(ionis) eius[em] secun[dum] [v]olunt[at]em te[stamentu]m [f(aciendu)m] e(uravit)].

Das Inschriftenfeld ist in der Mitte, von oben nach unten, in der Breite von 5–6 Lettern beschädigt (am Anfang der 1., 9. und 10. Reihe je ein Buchstabe abgeschnitten). Von dem Buchstaben, der das Pränomen abkürzen soll (*A? M?*), ist lediglich das Ende der ausgehenden Hasta bestehen geblieben. Wir denken eher an den seltenen Namen Aulus als an den geläufigeren Marcus, da die fragmentierte Hasta schief emporzusteißen scheint.

Bezüglich des Cognomen (dritter Name) ist der einzige Stützpunkt, daß er auf *o* endete. Da der Verstorbene aus dem dalmatinischen Aequum stammt, denken wir vor allem an den Namen Fronto, der in seiner Heimat recht geläufig ist.⁵ Das ausgebrochene, aus 5–6 Lettern bestehende Wort der 3. Reihe konnte nur das Possessivattribut des folgenden Wortes — custodi — gewesen sein: armor(um).

In der Mitte der 6. Zeile ist das Cognomen des den Grabstein errichtenden Veterans vollständig ausgeschnitten, bezüglich der Ergänzung könnte man bis ins Unendliche raten. Sehr wichtig ist die Rekonstruktion der 6 ausgebrochenen Lettern in der Mitte der 8. Zeile. Hier fehlt das eine Attribut des Collegiums (zwischen zwei gleicherweise verkürzten Attributen: VET ...). Die erste Letter dieses Wortes ist *o*, es endet auf ... *mi*.

Für diese Stelle muß man nach dem Ablativ eines zur III. Deklination gehörenden Beiwortes suchen, dessen Sinn in Beziehung zur Institution des Collegiums paßt. Wir meinen, dieses Attribut wäre o[mn]i[n]for[um]is. Das ist insofern problematisch, als in der bisher bekannten Reihe der Attribute von »Collegium«⁶ das Beiwort omniforme nicht erscheint; das wäre daher das erste solche Vorkommen in Aquincum.

Die mit verschiedenem militärischem Rang pensionierten Veteranen hätten sich demnach nicht separat organisiert, sondern ihre finanziellen Möglichkeiten vereinigt.¹⁰ Auf diesen »allgemeinen«, anfänglichen Charakter weist auch das erste Attribut des Collegiums hin: *vet...*, was man unserer Meinung nach als *vet(erano)* zu ergänzen hat. Auch bei der Benennung der Truppenkörper findet man oft, daß Veteraneinheiten den nova-Institutionen gegenübergestellt werden.

Das Gentilicium des Verstorbenen und seines Kameraden stammt gleichwohl aus einem Cognomen. Aus Dalmatien ist Aur. Baeta,¹² aus Aquincum Ti. Cl. Dasius¹³ bekannt; auch Dasius stammte aus Dalmatien. Cl. Aequum lieferte auch nach unseren heutigen Kenntnissen viele Rekruten für die pannonischen Truppenkörper.¹⁵

2. Im Grunde muß auch jenes Grabtafel-Fragment als unpubliziert gelten, das in Abb. 3 und 4 dargestellt ist. B. Kuzsinszky erwähnte es ganz kurz,¹⁸ indem er es von der Mitte des 1. Jhs u. Z. stammen ließ. Der Unterteil der Grabtafel ist abgebrochen, von den Lettern der 3. Zeile sind nur die Spitzen übriggeblieben. Wir meinen, die Ergänzung wäre:

L(ucius) Beducius (tribu) Cla(udia) Secund[us?] (domo) Vir(un)o [mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis)]...

Das wäre eine neue Angabe für die Rekrutierung aus Noricum. Das Nomen Beducius war in Pannonien bisher unbekannt, Secundus aber sehr geläufig.²² Die Hauptstadt der benachbarten Provinz gehörte tatsächlich zur Tribus Claudia.

3. Auch jene Steintafel dürfte an der Front einer Grabkapelle gestanden haben (Abb. 5 und 6), deren Zeichnung Kuzsinszky wohl publizierte,²³ jedoch keinen Vorschlag zur Ergänzung machte. Wir meinen, die Ergänzung hieße (Abb. 5–6):

D(is) [M(anibus)] P(ublius) Ti[tius] P(ublii) fil(ius) [Tus]cus [vet(eranus)] leg(ionis) II ad(iutricis)]...

Als mit *Ti*... beginnendes Nomen könnte u. a. auch Ti[dius], Ti[gid(ius)], Ti[did(ius)] usw. Platz haben. Als »dritter Name« des Verstorbenen, der aus 6–7 Lettern bestand — könnte noch [Toni]cus, [Tric]eus²⁵ usw. in Frage kommen. Der Veteran, der zu Beginn des 2. Jhs u. Z. bestattet wurde, dürfte wahrscheinlich aus Italien stammen.

⁸⁸ Mócsy, A., i. m. 253. (34. sz.); CIL III 10 558.

⁸⁹ Mócsy A., i. m. 166.; Holder A., i. m. I. k. 332. h. („hare, vizsály”).

⁹⁰ Barkóczi L., i. m. 320.; W. Pape: Wörterbuch der gr. Eigennamen (Braunschweig 1842) 319.

⁹¹ Barkóczi L., i. m. 314.

4. Im Grunde unpubliziert ist auch jene Relieftafel, die in Abb. 7 und 8 erscheint.³⁶ Die Ergänzung der zu einem Grabbau gehörenden Steintafel ist: Ael(ius) Saturninus vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) et Tul(lia) Sprata coniu(n)x et Aelius Florianus et Ael(ius) Verus fil(ii) Ael(ia) Saturnina soror Sep(timius) Q(u)ad(r)atus pater vix(it) ann(is) LXXX et Sep(timia) Pus(in)a mater vix(it) ann(is) LXXX et Ael(iae) Lorin(a)e con(iugi) vixit annis XXV et Saturn(a)e fil(iae) vix(it) ann(is) IIII vi(v)us sibi et suis f(acidenum) e(uravit).

Quadratus und Pusinna, die im vom Anfang des 3. Jhs u. Z. stammenden Grabbau³⁷ ruhen, hatten dasselbe Nomen (Septimius-a), und waren wahrscheinlich freigelassene Sklaven eines Patronus namens Septimius . . .

Die »dritten Namen« der Verstorbenen weisen auf norditalische Abstammung hin.³⁸ Der Legionsveteran dürfte ein Nachkomme einer aus Italien stammenden Familie gewesen sein.

5. Als Ergänzung einer Inschrift, die auf dem Fragment der Vorderseite eines Steinsarkophages (Abb. 9 und 10) stand, schlagen wir vor:

[D(is)] M(anibus) . . . [P]risciano q(uondam) trib(un)o [leg(ionis) II a]d(iutricis) vix(it) an(nis) XL d(iebus) XXIII [def(unctus) Mur]sa stip(endiorum) XXI Gaia [Cl(audia) Vale]ria co(n)iu(n)x et [Prisca et] Priscilla [et . . .] filias et . . .

Bei der Ergänzung des auf . . . sa endenden Stadtnamens, wo der Offizier verschied, könnten auch andere Stadtnamen aus 4–6 Buchstaben in Frage kommen, so [Eme]sa, [Gera]sa, [Pru]sa usw. Als Ergänzung des Namens der Witwe, der aus 7–9 Buchstaben bestanden haben dürfte, könnten u. a. in Frage kommen: [Ianua]ria, [Hono]ria, [Alexand]ria.

Dieser Sarkophag dürfte im ersten Drittel des 3. Jhs u. Z. gefertigt worden sein.⁴⁰ Die Leiche des Offiziers wurde auf Kosten seiner Witwe, seiner drei Töchter und einer unbekannten Person (deren Name abgebrochen ist) aus der Stadt . . . sa heimgebracht. Jene fünfte Person, die am bedeutenden materiellen Opfer teilzunehmen hatte, dürfte vielleicht der libertus des Tribunus der Legion gewesen sein.

6. Als Ergänzung der in Abb. 11 und 12 dargestellten Grabsteininschrift schlagen wir zwei Varianten vor, je nachdem man zwischen den zwei S-Buchstaben der 3. Reihe einen Punkt sieht oder nicht.

Die Inschrift wurde früher so gedeutet,⁴⁷ daß sie für M. Aur. Messus und seine Frau errichtet wurde. Die Variante a) der Ergänzung wäre nach unserer Meinung: D(is) [M(anibus) M(arcus) Aur(elius) M(arci) [f(ilius) Quir(ina) tribu]] Messo[rinus] vet(eranus) leg(ionis) I [I ad(iutricis) Du]bitat(a)e et] . . . coniu(gi) p[ientiss(imae)] . . .

Die Ergänzung nach Variante b) könnte folgende sein: D(is) [M(anibus) M(arcus) Aur(elius) M(arci) [f(ilius) Her]mes So(pianis ?) . . .], und weiter wie bei a). Stadtnamen, die mit So . . . beginnen, könnte man sich auch anders vorstellen, z. B. So[rrento] usw.

Als Subvariante wäre die Ergänzung der Zeilen 1–3 auch folgendermaßen möglich: D(is) [M(anibus)] M(arco) Aur(elio) M(arci) [f(ilio) Per]messo (unbekannter Rang). .

7. In der Mauer eines Wohnhauses in Altöfen (Óbuda) steht jene fragmentarische Inschrift auf einer Steintafel (Abb. 13 und 14), die wir folgendermaßen ergänzen:

[. . . Antonin]i C(aius) Gent(ius) T(iti) f(ilius) Natalis sig(nifer) leg(ionis) I [ad(iutricis)] p(iae) f(idelis) [Antonin]ia(nae)] Saturninian(ae) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito) [Antonino II et Sacer(do)te II] co(n)s(ulibus).

Das mit den Konsulen angegebene Jahr ist 219 u. Z.⁷⁴ Die mangelhaften oberen fünf Zeilen dürften etwa so gelaute haben:⁵⁴ [I(ovi)] o(ptimo) [m(aximo)] pro sal(ute) d(omini) n(ostri) M(arci) Aur(elii) Antonin]i . . .

Der zweite Name des Standartenträgers, der sein Gelübde erfüllte, dürfte vielleicht Sent(ius) gewesen sein. Er verließ seinen Verband, die Legion von Brigetio, und weilte vielleicht in einer besonderen Mission am Sitz des Statthalter.⁶¹

Das luckeschafte Attribut der Legion (Antoniniana)⁶⁶ beweist entschieden, daß der Altarstein um 212–222. errichtet wurde. Das zweite Attribut ist Saturniniana. Dieses Attribut erhielt die Legion entweder nach einer bedeutenden Persönlichkeit mit (drittem) Namen . . . Saturninus, oder es weist auf den Gott Saturnus hin.

Doch ist kein solcher . . . Saturninus bekannt, der mit dieser Legion in so engem Kontakt gestanden hätte, daß man sie zeitweilig nach ihm benannt hätte. Kronos-Saturnus hingegen wurde oft mit den kleinasiatischen Göttern identifiziert.^{69, 70}

Für den Unteroffizier dieser Legion dürfte der mit Sol Elagabal identifizierte⁷¹ Kaiser *Antoninus Saturninus* gewesen sein, dessen treue Legion beide Namen des Kaisers als Attribute erhielt.

Im Jahre 219 u. Z., im vorangehenden und im darauffolgenden Jahr wurden auch andere Gelübde im Gebiet von Aquincum erfüllt,⁷⁵ ihre Zahl erreicht eine Spitze im Vergleich zu den anderen vorangehenden bzw. folgenden Jahren. Diese Gelübde dürften auf die Todesgefahren einer Invasionskrise zurückgeführt werden.⁷⁶

8. Von der Steintafel eines Familiengrabbaues (Abb. 15 und 16) sind nur die letzte Zeile und die Enden der 1. und 2. Zeile abgebrochen. Die Ergänzung der Inschrift lautet: D(is) [M(anibus)] Herculanus v(ixit) annos VIII et Sterecia vixit annos XII et Revocata vixi(t) annos III Aurel(ius) Euty(cies) pater et Iulia Mam(m)ata fili(i)s [f]aci[e]ndum cu(raverunt) [vo . . .].

Diese Inschrift dürfte in der zweiten Hälfte des 3. Jhs u. Z. angefertigt worden sein, doch weist auch das Namenmaterial auf die Zeit nach Marcus Aurelius hin.⁸⁰ Im Wort Euty(cies) scheinen die Lettern I und E mit einer eingeritzten Linie verbunden zu sein, wodurch eine Ligatur von H und E entstanden ist.

Viele Euty(c)hes waren aber Freigelassene^{84, 86}, und es könnte sein, daß auch dieser Aur. Euty(c)hes als Libertus in die Provinzhauptstadt geraten war.

9. Auf einem Steinsarkophag wurde eine an vielen Stellen lückenhafte und abgeschürfte Inschrift (Abb. 17 und 18) sichtbar (im Jahre 1950). Wir schlagen als Ergänzung vor:

D(is) [M(anibus) Anq. . . Aqu(i)la] et Ael(ius) L[. . . et . . . t]ma tres quorum p[. . . p]r(a)ecedu[n]t in Ore[um. . . Viet]ori[n]o [iu]niori vix(it) ann(os) XII [me(n)s(es) X (?) dies . . . A]u(r)el(ius) Her[me]s et Bagia et Pitheus parentes f(aciendu)m e(uraverunt).

Die Mutter dürfte (auf Grund ihres Namens) westlicher Abstammung gewesen sein, der Vater war vielleicht aus dem Orient eingewandert. Wäre die Bedeutung des Wortes iunior hier »Rekrut«, so hieße es, daß Victorinus mit kaum 13 Jahren bereits ausgehoben wurde.

In den ersten Zeilen werden jene (mindestens vier) Kinder aufgezählt, »deren drei früher in das Reich des Orcus hinabstiegen« (als ihre Eltern). — Dieser Sarkophag gehört zu den spätesten in Aquincum.

J. Szilágyi

AZ EGERVÁRI VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

Nemrégiben sor került a magyarországi dunántúli építészet egyik igen érdekes XVI. századi műemlékének, a Zala megyei egervári várkastélynak helyreállítására. A még jelenleg is folyamatban levő építkezést — néhány probléma tisztázására — kisebb régészeti kutatás előzte meg.

Az 1960. évben igen szűkre szabott anyagi keretek között végzett ásatás korántsem terjedt ki az épület egészére, s valamennyi tisztázandó kérdés megoldására.¹ Eredményei azonban így is érdekesek mind a vár építéstörténete, mind pedig a mocsárvárak építéstechnikája szempontjából.

Az egervári várkastély jelenlegi állapotában négy hegyesszögű sarok bástyatoronnyal ellátott, lényegében négyszögű alaprajzú, közép udvaros épülettömb (1. kép), melynek azonban északi-összekötő épületszárnyahányzik, így észak felé nyitott udvarát csak keskeny kerítésfal zárja el a külvilágtól (3. kép). A zömök arányú, két-emeletes várkastély udvarát két oldalról az összes emelet mentén árkádos folyosó szegélyezi (2. kép).

A várkastély az ásatások megkezdése idején igen rossz állapotban volt. Árkád nélküli (keleti) udvari falát, valamint erősen kifelé dőlő déli homlokzatát többször utólagosan hozzá épített támpillérekkel erősítették meg, a szinteket magas újabkori feltöltés borította.

Az egervári várkastély nem tartozik a sokat publikált, a művészet- vagy építéstörténeti munkákban sokszor emlegetett emlékek közé. A vármegyei monográfia sorozaton² és Csánki történeti adatgyűjtésén³ túl a vár történetét Varju Elemér⁴ foglalta össze, a leglényegesebb történeti adatok lekölzslésével, azonban tulajdonképpen építéstörténeti értékelés nélkül. Rados Jenő⁵ — épp ellenkezőleg — a történeti adatok mellőzésével, stílusjegyek alapján sorolja Egervárt azon kastélytípusok közé, melyeket a XVII—XVIII. században alakítottak ki korábbi építkezések hatására. Gerő László egyik megállapítása szerint a kastély a korábbi olaszbástyás vár falainak felhasználásával épült a XV—XVI. század fordulóján,⁶ másutt azt írja, hogy „építését a XVI. század elejére teszik, de ekkor még csak egyszerű vár lehetett, mert a korai időre mai állapota, felépítménye nem emlékeztet”.⁷

Az eddigi kutatók közül Egervárra a legtöbb figyelmet Balogh Jolán fordította, aki, mind a reneszánsz építészetet általánosságban tárgyaló összefoglalásaiban,⁸ mind pedig a magyarországi négysarokbástyás várkastélyokról szóló tanulmányában⁹ a vár egyik tornyán régebben még meglevő, de azóta lepusztult 1569-es¹⁰

évszámot fogadja el az olasz típusú alaprajz kialakítása időpontjául. Végignézi az itáliai analógiákat s megállapítja, hogy a lakópalotát s erődcastélyt egyesítő új, szabályos elrendezésű kastélytípus fokozatosan tökéletesedő építészeti elképzelései igen hamar jutnak el hazánkba. E jelenséget a XVI—XVII. század magyar építészet erős itáliai kapcsolata, a hazánkban megforduló igen számos hadiépítész működése indokolja.¹¹

Az egervári vár építéstörténetével foglalkozó utolsó publikáció — Rozványiné Tombor Ilona munkája¹² — zömmel XVIII. századi, eddig nem közölt adatokkal egészíti ki a vár történetét. Az árkádudvari folyosó építésének legkorábbi időpontja szerinte 1687.¹³

Összefoglalva a várról kialakult véleményeket azt látjuk, hogy szerintük 1. az első, 1288-as okleveles említés és a XVI. század közötti állapotról a történeti adatokon kívül más — tárgyi — bizonyíték egyáltalán nincs. 2. A mai épület kialakítását egyesek a XV. század végi építkezésekkel hozzák kapcsolatba, míg mások a XVI. század harmadik negyedére vagy még későbbre teszik. 3. Megoszlanak a vélemények az eredeti elrendezés zárt vagy észak felé nyitott volta, valamint az udvari loggiák építési ideje szempontjából.

*

A helyreállítást megelőző régészeti kutatás első, a helyreállítás szempontjából legfontosabb feladata a negyedik — északi — épületszárny felkutatása volt. Ugyanakkor azonban célunk volt a lehetőségekhez képest a vár építési korszakainak meghatározása, a korai, csak történeti adatokból ismert várral kapcsolatos tárgyi adatok nyérése is, míg a harmadik — előzőknél nem érdekeltenebb — szempontként merült fel a mocsaras területen történt építkezés technikai feltételeinek és módszereinek vizsgálata.

Az induláskor felvetett kérdések közül az elsőre — a negyedik épületszárny létezésére — igen hamar feleletet kaptunk: rövidesen kirajzolódott a három helyiségre osztott, elbontott épületszárny körvonalai (3. kép).

A második kérdésre — azaz az építési periódusok meghatározására — kevésbé egyöntetű az ásatás válasza, mégis, az előkerült maradványok, leletanyag, az épületen végzett megfigyelések,¹³ valamint a történetiadatokösszevetéséből az eddigiéknél jobban körül tudjuk határolni az épület kialakulását.

Az ásatások során olyan falat, amely nem illeszkedik bele az épület jelenlegi falrendszerébe, egy helyen, a keleti

¹ A régészeti kutatások az OMF. költségén és megbízásából történtek.

² MVV Vas vm. (Bp. 1898) 32.

³ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. (Bp. 1894) 713—714.

⁴ Varju E., Magyar várak. Bp. én. (1932), 42—43.

⁵ Rados J., Magyar kastélyok. Magyarország művészeti emlékei. IV. (Bp. 1939) 17, 35.

⁶ Gerő L., Magyar várak. (Bp. 1955) 37.

⁷ Gerő L., i. m. 432.

⁸ Balogh J., A magyar renaissance építészet. (Bp.

1953) 31.; Balogh J.—Dercsényi D.—Garas K.—Gerevich L. A magyarországi művészet története. I. (Bp. 1956) 289.

⁹ MűE 3 (1954) 247—252.

¹⁰ Balogh J.—Dercsényi D.—Garas K.—Gerevich L., i. m.: Tévesen 1566.

¹¹ Balogh J., MűE 3 (1954) 247—250.

¹² Adatok az egervári vár építéstörténetéhez. Műemlékvédelem 8 (1964) 156—158.

¹³ Uo. 157.

¹⁴ Eltekintve a helyreállítás során végzett vakolat-leverésektől, melyek megfigyelésére nem volt lehetőségem.

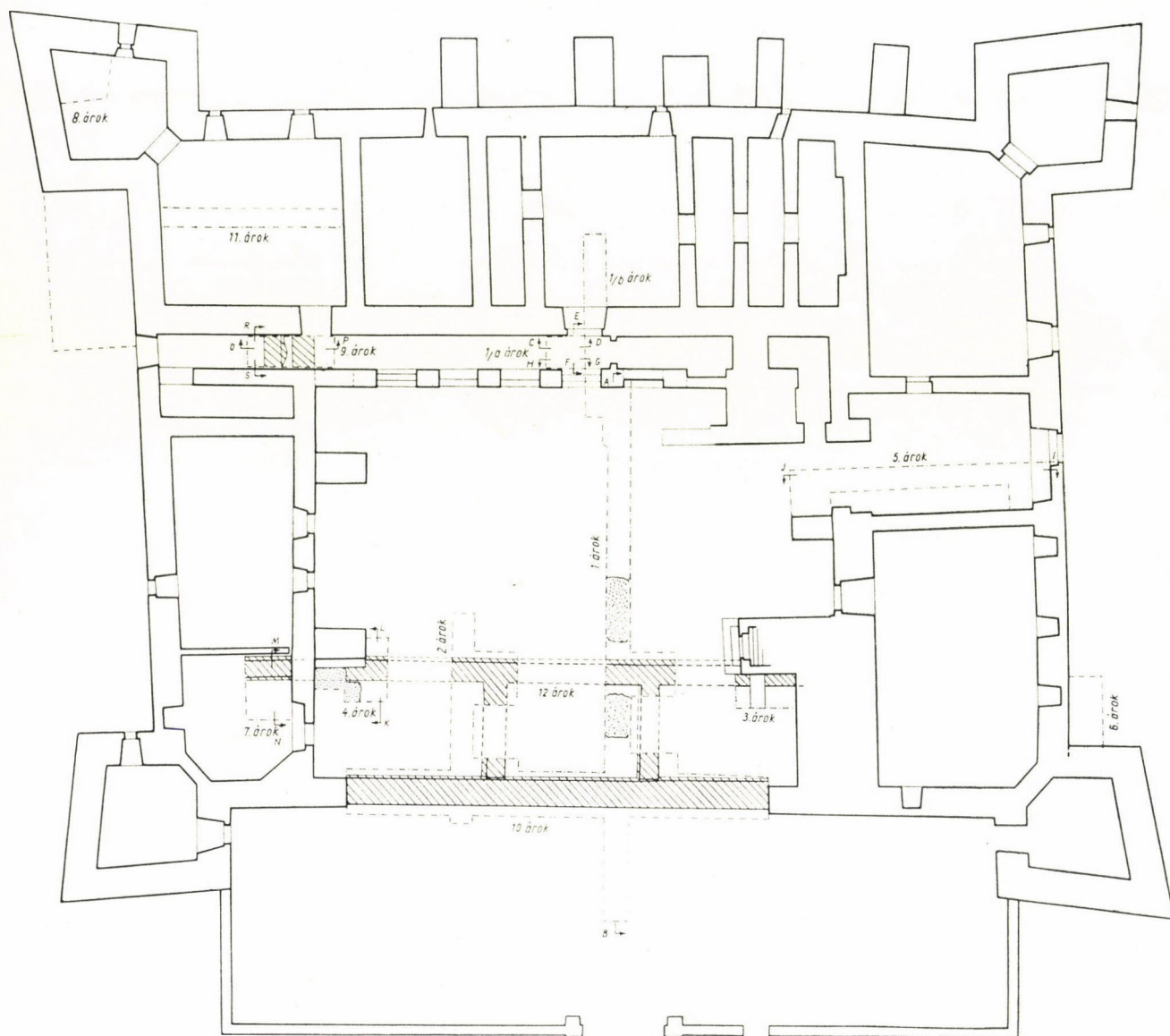

1. kép. Az egervári vár 1960-ban, a helyreállítás megkezdése előtt
 Рис. 1. Эгерварский замок в 1960 г., перед реконструкцией
 Fig. 1. Le château-fort d'Egervár en 1960, avant la reconstruction

2. kép. A várudvar délnyugati sarka helyreállítás közben
 Рис. 2. Юго-западный угол замкового двора во время реконструкции
 Fig. 2. L'angle sud-ouest de la cour du château-fort en cours de reconstruction

- Az ásatás megkezdése előtti állapot falai
- ▨ Újonnan feltárt falak
- - - Szintmaradványok
- ..... Kiászatlan, feltételezett falak
- - - Kutatóárok határai

0 1 2 3 4 5 m

3. kép. Az egervári vár 1960. évi ásatási helyszínrajza
Рис. 3. План раскопок 1960-го года эгervарского замка

Fig. 3. Levé de plan des fouilles effectuées dans le château-fort d'Egervár en 1960

épületszárny belsejében, az udvari zárófallal, ill. annak az árkádós folyosó szintje alá eső alapozásmaradványával¹⁴ párhuzamosan találtunk, amikor az udvar délkeleti sarkában találkozó falak viszonyát kutattuk (9. árok, 4. kép). A két fal egymástól való távolsága oly kicsiny,¹⁵

hogy egyidejű fennállásuk elképzelhetetlen. De egymásutániságra vall az is, hogy a keleti szárny belsejében levő fal teteje a nyugatabbra eső fal lábazati kiugrásával esik egybe, annak építésekor tehát már az új, magasabb járószint alá került (4. kép 1.). Az így korábbinak minő-

¹⁴ A fal további részleteinek megkutatását részben az akadályozta, hogy a helyiséget, melyben a fal folytatását kereshettük volna, lebetonozták s az ásatás idején

disznóólnak használták.

¹⁵ A felmenő falszakaszok közötti távolság mintegy 60–65 cm, a lábazatok mentén 15 cm.

sülő fal több szempontból elüt a környező falaktól: vékonyabb azoknál,¹⁶ az építőanyagul felhasznált s az átlagnál vastagabb téglák¹⁷ közé néhány kisebb kő is keveredik, s másképp alapozzák, mint a mellette levő falakat.¹⁸ Mindezek a jelenségek, valamint az a megfigyelés, hogy a korábbi falhoz tartozó járósínt maradványai összeesnek a szomszédos falak alapozásához tartozó ívnyílásokkal, arra engednek következtetni, hogy a szóban forgó falmaradvány, amely északi irányban tovább halad a későbbi falak alatt, az összes környező falaknál korábbi.

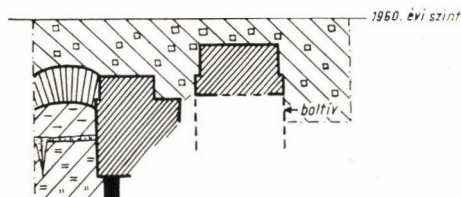
A falak kronológiája az udvar délkeleti sarkában (9. árok) tehát a következőképp alakul: az első az előbbiekben tárgyalt, az épület jelenlegi rendszerébe be nem illeszkedő falmaradvány. Ezt követi a déli szárny eredeti (árkádokon belüli) udvari homlokzati fala, amely az észak felől nekifutó falalapozások mellett megszakítás nélkül halad tovább keleti irányban. Harmadszorra épült a keleti szárny udvari homlokzati fala, melyet nekiépítettek az előbbiek. Mindezeknél később esatolták a homlokzatokhoz az árkádos folyosót. Ugyanezt a kronológiát támasztják alá az itt talált szintmaradványok is.

A fentiekben említett falmaradványon kívül még egy helyen, az udvaron keresztül húzott 1. kutatóárokban kerültek elő a négy sarokbástya elrendezésbe bele nem illő in situ maradványok. Ezek a cölöpökre helyezett, s 1–3 téglasorral fedett, nagyrésztben elpusztult szintek kisebb foltokban jelentkeznek, elég nagy mélységben az udvar közepén, az elbontott épületszárny belsejében (7. kép), ill. az északi külső oldalon. A szintek letéglázott teteje 40–60 cm-el van mélyebben a szomszédos¹⁹ fal alapozásához tartozó ívnyílás tetejétől (tehát nagymértékben bevágódik az ívnyílásába). Először azt hittük, hogy a négy sarokbástya elrendezéshez tartozó, de a talaj mocsaras volta miatt megsüllyedt szinttel állunk szemben. A későbbi vizsgálatok, a különböző területeken megfigyelt rétegződések összehasonlítása azonban arra a következtetésre vezettek, hogy az itt talált szintmaradványok korábbiak a mai épületnél. Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, hogy az elbontott épületszárny két oldalán a szintmaradványok hiányoznak, feltehetően az épület alapozásakor bontották el őket (5. kép). A szint azokhoz az épületekhez tartozhatott, melynek maradványa az előbbiekben említett korai fal is.

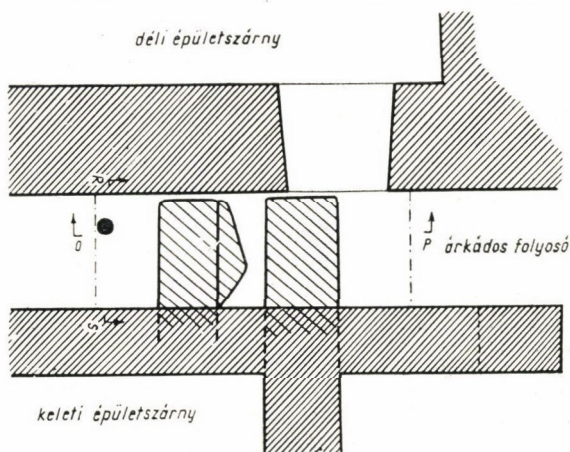
A tornyok és épületszárnyak egymáshoz való viszonyát az ásatás során két ponton tudtuk megvizsgálni. E kutatások során azt láttuk, hogy amíg az északnyugati torony déli oldalán a torony és a csatlakozó épületszárny az alapozás mélységében elválik egymástól, addig a délkeleti torony alapozása összeépült a mellette levő homlokzattal.²⁰

A vár eredeti főbejárata a nyugati oldalon, a jelenlegi leszűkített bejárat helyén nyílt. Itt az 5. árokban megtaláltuk a kapu eredeti széles, a mainál mélyebben fekvő küszöbszintű nyílását s a dongaboltozatos kapualj belső, udvar felőli átjárójának kerékvetőjét (8, 9. kép). Az udvar felőli külső, kosárféles nagy nyílás az árkádos folyosó építéskor került a homlokzat elé (2. kép), alapozásának mélysége megegyezik a déli szárny árkádos folyosójával,²¹ de annál sűrűbben alá-cölöpözött (9. kép). A kapualj belsejének — a későbbiekben részletezendő — igen gondos, az egyéb belső helyiségekénél sokkal komplikáltabb alapozása azt igazolja, hogy itt már eleve az átlá-

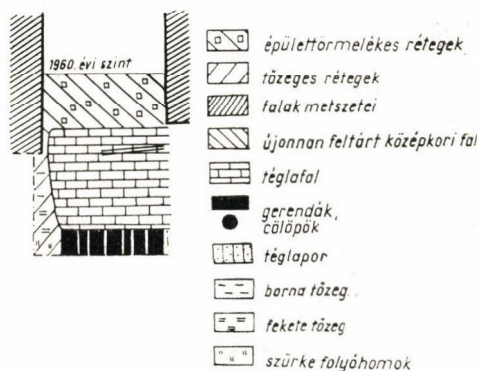
O - P metszet

0 1 2 m

R - S metszet

4. kép. A 9. kutatóárok

Рис. 4. 9-ая разведочная траншея

Fig. 4. Le chantier n° 9

¹⁶ A felmenő falszakasz vastagsága itt 70 cm, a keleti szárny udvari homlokzatánál 95 cm, míg a déli szárny eredeti udvari homlokzati falánál 140 cm.

¹⁷ Az átlagosan 5,5–6 cm vastagságú téglákkal szemben itt átlag 7–7,5 cm vastagságú téglákkal találkozunk. A szélességi méretek az átlagos 15 cm-el szemben 17 cm-esek. A vastagabb téglatípus hosszúsági méretei nem voltak mérhetőek.

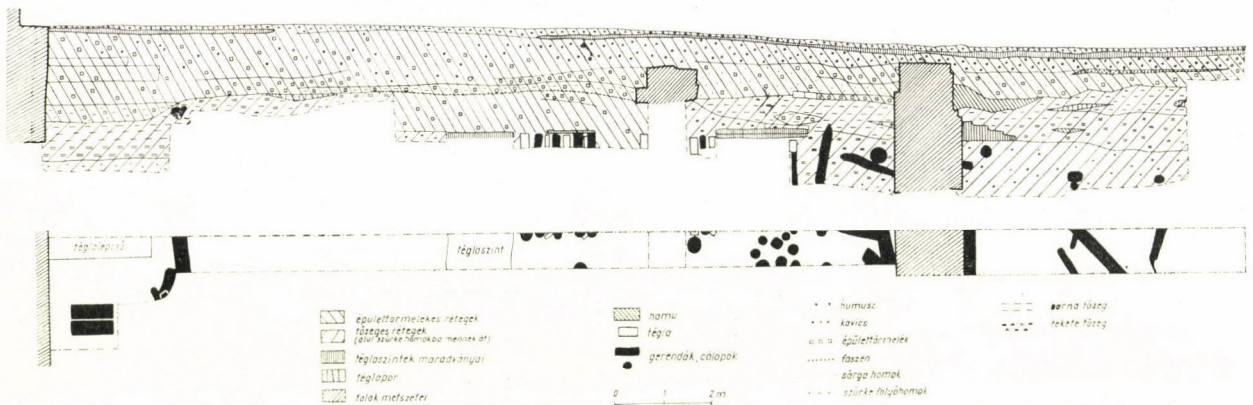
¹⁸ A környező falvak íveken nyugvó alapozása helyett itt egyöntetű, tömör alapozást találunk (az alapozásokra a későbbiekben még bővebben kitérünk).

¹⁹ Északi, elbontott épületszárny déli (udvari) fala.

²⁰ A felmenő falak mentén vakolat takarta a csatlakozásokat. A többi sarkokban sajnos, a vizsgálatok elvégzése nem állt módunkban.

²¹ A nyugati udvari homlokzat restaurálása során derült ki, hogy a nyugati szárny árkádos folyosóját a földszinten három kosárféles árkádív tartja. A déli homlokzattól eltérő földszinti megoldást is a kapu jelenléte indokolja, mivel a déli oldalon látható s az emeleti árkádívek osztását követő nyílások keskenyek a kocsik, szekerek átjárásának biztosítására.

5. kép. Az 1. kutatórok
Рис. 5. 1-ая разведочная траншея
Fig. 5. Le chantier n° 1

gosnál nagyobb igénybevételre számítottak, tehát a négy sarokbástyás kastély első kialakításakor is itt volt a bejárat.²²

A falak, falmaradványok és szintek relatív kronológiáján túl a rétegek s az azokban előkerült leletanyag adtak további támpontokat az épület történetére.

Ha megfigyeljük a terület rétegződését, azt látjuk, hogy a rétegek két, több keskeny rétegből álló fő csoportra oszthatók: az alsó csoportban tisztán vagy helyenként kevés törmelékkel keverve jelentkeznek a mocsaras altalaj alkotórészei: legalul szürke folyóhomok, fölötté fekete, majd barnás színű tőzeges rétegek. A felső részben különböző összetételű épülettörmelékes, homokos, kavicsos rétegeket találunk, több helyen hamuval és égésnyomokkal megszakítva. A két fő rétegcsoport határa ott, ahol újkori beásásokkal nem bolygatták meg, nagyjából az alapozás ívnyílásainak tetejével van egyvonalban, átlag 30 cm-el a falak lábazati kiugrásai alatt húzódik (5. kép).

A két fő rétegcsoport határa szabja meg a XVI. században végbement fő építkezéseket. Az ekkor levert cölöpökkel jutott be az alsóbb tőzeges rétegekbe a XVI. századra jellemző leletanyag. A tőzeg fölötti első épülettörmelékes réteg a korábbi épületek részbeni bontásának maradványa, ill. az új építkezések építési rétege a XVI. század járószintje alatt (ezt tanúsítja a benne nagy mennyiségben előkerült XVI. századi leletanyag). Magasabban, az északi épületszárny pusztulásával idejét vastag, sárga homokkal kevert épülettörmelék jelzi, benne XVII–XVIII. századi leletanyaggal. Az északi szárny falmaradványai fölött átfutó s az udvar területén végig megtalált kavicsréteg már a három szárnyas kialakítás udvarszintjéhez tartozik. A rétegekben, ill. közöttük sok helyütt jelentkező hamu és faszén többszöri égésről, kisebb-nagyobb pusztulásokról tesznek tanúságot (5., 6. kép).

A terület leletanyagának zömét XVI–XVIII. századi kerámia képezi. Vannak leleteink között azonban — bár nem nagy számban — korábbi töredékek is, melyek a viszonylag gyér in situ anyag mellett a vár korábbi életéről tanúskodnak. Legjelentékenyebb ezek között egy zöld mázas, áttört mérműves, XV. századi kályhacsempe maradványa (14. kép), melynek párdarabjai

a budai várban találhatók. Ugyancsak budai kapcsolatra vallanak egy másik, gazdagon profilált keretelésű, növénydíszes kályhacsempe mázatlan (13. kép), ill. mázas változatú maradványai (ugyancsak XV. század), valamint néhány benyomott díszű, részben mázas, részben mázatlan edény maradványa.

A vár XV. század végi életére, s arra, hogy a vár jelenlegi kialakítása előtt is jelentős épület lehetett, az országos szinten is jelentős színvonalat képviselő XV. századi kerámialeletek mellett mutatnak azok az idomtéglák is, amelyeket részben az ásatás során találtunk, részben a vár külső keleti homlokzatában láttunk másodlagosan befalazva. Ezek között egy, a XV. században általánosan használt, egyszerű párkány típus (12. kép) mellett nagy számban találkozunk azzal a XV. század utolsó harmadára jellemző bordatípussal (12. kép), melynek kőbe faragott változatait megtaláljuk a budai várban, Visegrádon (1484-es évszámmal datálva) s a korszak több egyéb jelentős építkezésénél.

A vár XV. század előtti létezését néhány XIII–XIV. századi edénytöredék (spirál bekarcolásos fehér, ill. durva szemcsés vöröses színű fazekak darabjai) támasztja alá.

A helyreállítást megelőző régészeti kutatás harmadik szempontja, mint említettük, a *mocsárvár építéstechnikai vizsgálata* volt: a technikai jellegzetességek, alapozási módok megfigyelése jelentős segítséget nyújt a falak összefüggéseinek megállapításához is.

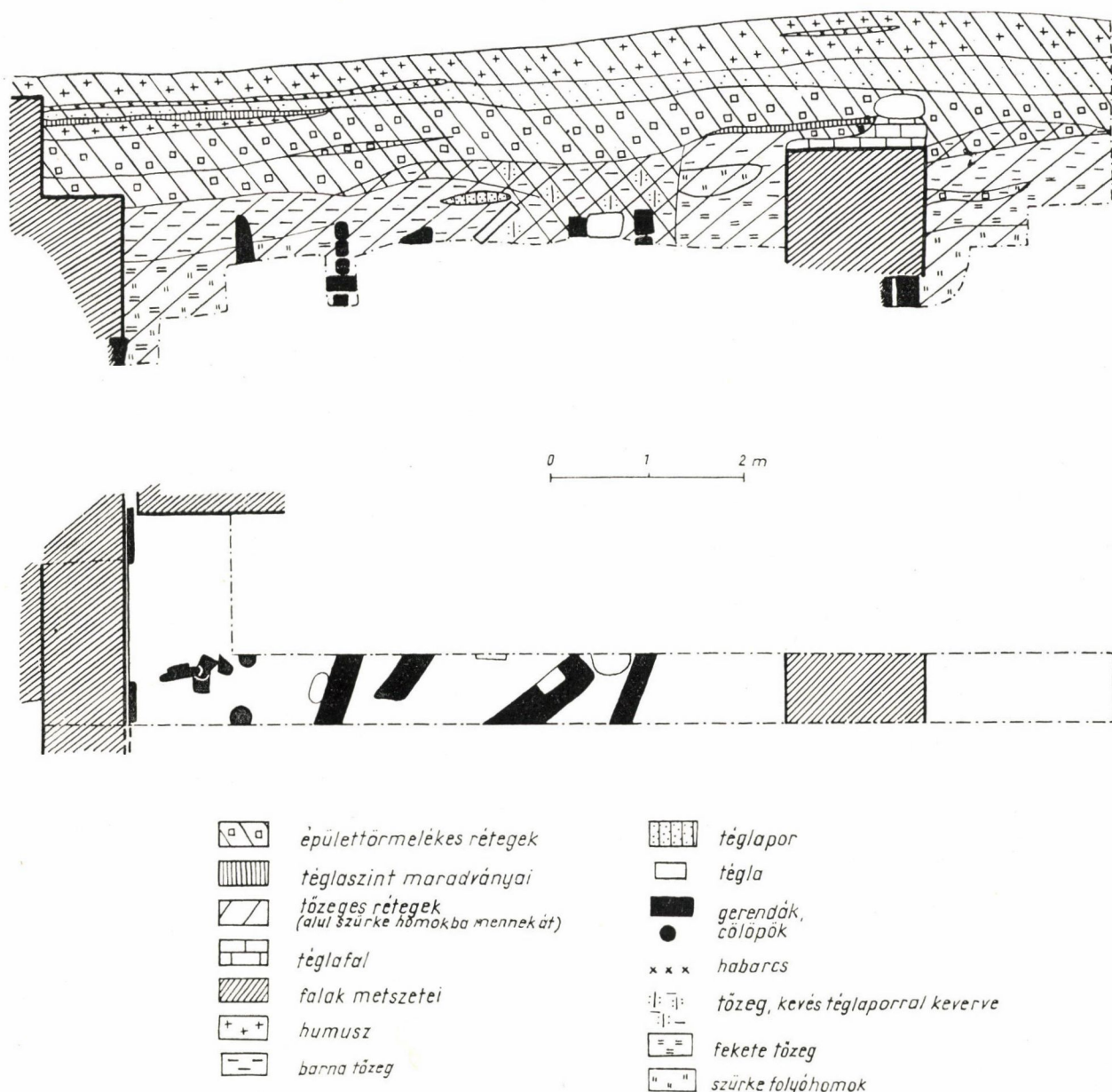
A főfalak alapozásának vizsgálatára a vár különböző pontjain nyílt lehetőségünk. A mocsaras területre épített egervári vár falainak, járószintjeinek lerakása különleges alapozást igényelt. A mocsaras, süppedő talaj megszilárdítása rendszerint cölöpökkel történt,²³ ezekre építették rá a falalapozásokat, falakat. Hazánkban sok helyütt találkozunk cölöpökre épített várakkal: Sárvár, Szigetvár, Kapuvár, Kanizsa, Gyula stb. építkezéseinél megtaláljuk a talajszilárdításnak ezt a módját, a gyakorlati megoldások azonban sokszor különböznek egymástól. Fal alatti cölöpözés, gerendák lefektetése, az alapoknak cölöpök közé való lerakása egyaránt előfordulnak a különböző helyeken. Egerváron a főfalaknál érdekes technikai megoldást alkalmaznak: a mocsárban egymástól bizonyos távolságra sűrűn levert cölöpöket helyeznek el, ezekre

²² Az északi — elbontott — épületszárnyban az alapfalak egységes kialakítása s a falak vékonysága nem adnak lehetőséget a kapu odahelyezésére, bár a középkori, cölöp alapra épült út — melyet felújítva és megmagasítva a mai napig is használnak — az északi oldal mellett

húzódik.

²³ Cölöpözésre cédrus, vörös fenyő és a hazánkban leggyakrabban használt tölgyfa igen alkalmas. L. *Kemény Gy. — Regele Z.*, A műemlékvédelem mélyépítési és alapozási problémáiról. Műemlékvédelem 3 (1959) 228.

6. kép. Az 5. kutatóárok
Рис. 6. 5-ая разведочная траншея
Fig. 6. Le chantier n° 5

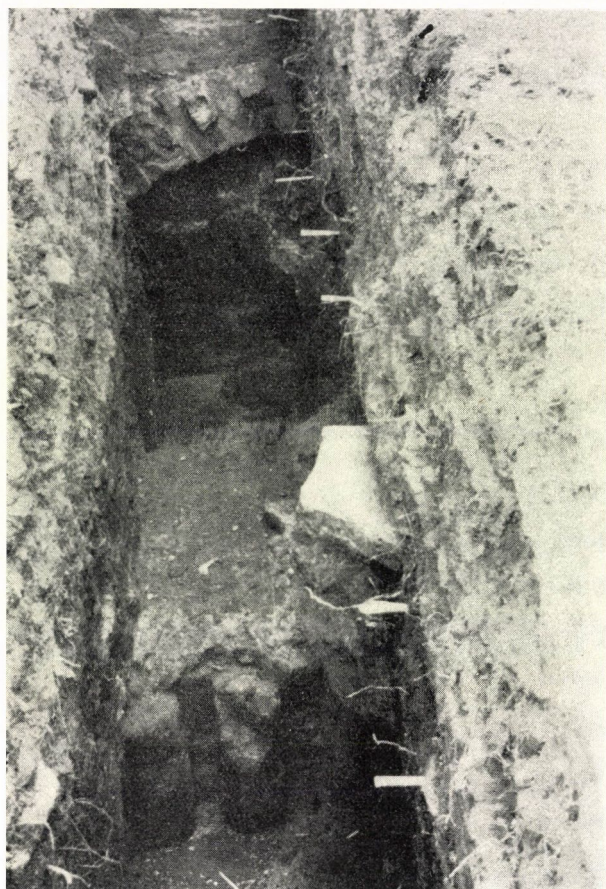
alapozzák a falakat úgy, hogy a cölöpesoportok közötti távolságot tégláívekkel hidalják át,²⁴ s a falak ezeken

az íveken nyugszanak (4, 7, 11. képek). E módszerrel igen sok faanyagot és munkát takarítanak meg. Ritkáb-

²⁴ Ilyenfajta alapozást találtunk a keleti és nyugati külső homlokzatoknál (szám nélküli, a vállalattól ásott, valamint az 5. és 6. kutatóárok), az északi, újonnan feltárt épületszárny mindkét falánál (1., 2., 10., 12. árkok), a déli épületszárny udvari falánál (1/a. és 9. árkok), valamint a keleti épületszárny udvari falának déli végében (9. árok). A nyugati szárny udvari homlokzatát a rendelkezésünkre álló keskeny szakaszon megvizsgálva (5. árok) nem tudtuk eldönteni, hogy egy ívek közötti széles bolt-

vállra bontottunk-e rá, vagy pedig ez a falszakasz korábbi, ívek nélküli, tömör alapozás maradványa-e. Ez utóbbi lehetőséget az támasztaná alá, hogy a falban a 9. árok korai faláéhoz hasonló vastagabb téglák és elszórtan kövek is vannak. Nem tudtuk megvizsgálni a déli külső homlokzatot sehol. A keleti szárny udvari homlokzatának északi felén (4. és 7. árkok) a délebbre ívesen alapozott fal megváltozik: az átlagnál magasabban befejeződő, rosszminőségű, tömör téglalap alatt cölöpözésnek nyoma nincs.

7. kép. Korai szint maradványa, háttérben az északi szárny udvari homlokzatának íves alapozása

Рис. 7. Остатки раннего уровня, на заднем плане дугообразный фундамент северного крыла дворового фронтона
Fig. 7. Reste d'un niveau ancien, avec dans le fond les fondations en arc de la façade donnant sur la cour de l'aile nord

ban és esetlegesebben elhelyezve előfordulnak cölöpök vagy gerendák a tégláívek alatt is, míg a boltvállak alatti cölöpöket sűrűn, több egymás melletti sorban helyezik el (11. kép). Átlagos cölöpvastagság 20 cm.

Az ásás folyamán a cölöpök teljes mélységéig sehol sem tudtunk feltárni egyetlen alapot sem. A tégláívek alsó indulása alatti 20–30 cm mélységben ugyanis már olyan mértékben jött a talajvíz, hogy további mélyítésre lehetőségünk nem volt.²⁵ A cölöpök hosszúságára hozzávetőleges adataink vannak, talajvizsgálatok során ugyanis megállapították, hogy a falak alatti cölöpök minimális hosszúsága 1,60–2,00 m (de ennél több is lehet).²⁶

Nem találjuk meg az előbbieken említett alapozási íveket a saroktoronyoknál, ahol statikai okokból feltétlenül szükséges a tömör, végig sűrűn alá-cölöpözött megoldás,²⁷ a 9. árok korábbi periódushoz tartozó falánál, ahol az egységes, tömör alap alatt sűrű cölöpözést talál-

²⁵ A cölöpök szürke folyóhomokban állanak, s ha a vízben meg is próbáltunk dolgozni, a szomszédos területről odaáramló homok újra eltakarta mindent.

²⁶ A helyszínen működő vállalati dolgozók közlése.

²⁷ A tornyok alapozástechnikájának megállapítására a Mélyépítő Vállalat munkálatai idején készült fénykép szolgált alapul, ami a délkeleti torony északi felének

8. kép. A nyugati kapu kerékvetője és a kapualj gerendás alapozása

Рис. 8. Западные ворота и бревенчатый фундамент под воротни
Fig. 8. La bouteroue de la porte ouest et les fondations à poutres de la porche

lunk (4. kép). Ehhez hasonlóan alapozzák az udvar belsejében talált korábbi, letéglázott szinteket, csak itt a cölöpöket szabálytalanabban és ritkábban helyezik el a felső végei közé a tözeges talajba gyakran helyeznek élükre állított téglákat (10. kép). Az így kialakított, viszonylag sima felületet fedik le 1–3 sorban téglákkal (5. kép).

A falaktól és a külső szintektől eltérő módon alapozzák a fennálló épület belsejét, ahol a szint alapozása esetlegesen elhelyezett vízszintesen lefektetett gerendákból áll. Sokkal komolyabb alapozást találunk a nyugati szárnyban levő, s a földszinti helyiségeknél lényegesen nagyobb igénybevételnek kitett kapualjban. Az 5. árokkal átvágott területen egymás fölött több sorban helyezik el a vízszintesen fekvő, hosszanti és keresztirányú gerendákat,²⁸ közben pedig helyenként függőleges cölöpöket is találunk (a gerendák és cölöpök itt sem alkotnak egészen szabályos rendszert, a talaj szilárdságától függ a gerendák, cölöpök elhelyezése) (6., 8. kép).

alapozását mutatja.

²⁸ Az árokban egy kis szakaszon öt soron át tudtuk a szerkezetet nyomon követni. Sajnos, sem tovább mélyíteni, sem szélesíteni nem tudtunk az igen magasan és erősen jelentkező talajvíz miatt. A gerendák negyedik, ötödik sorát így is csak kitapogatással tudtuk megállapítani.

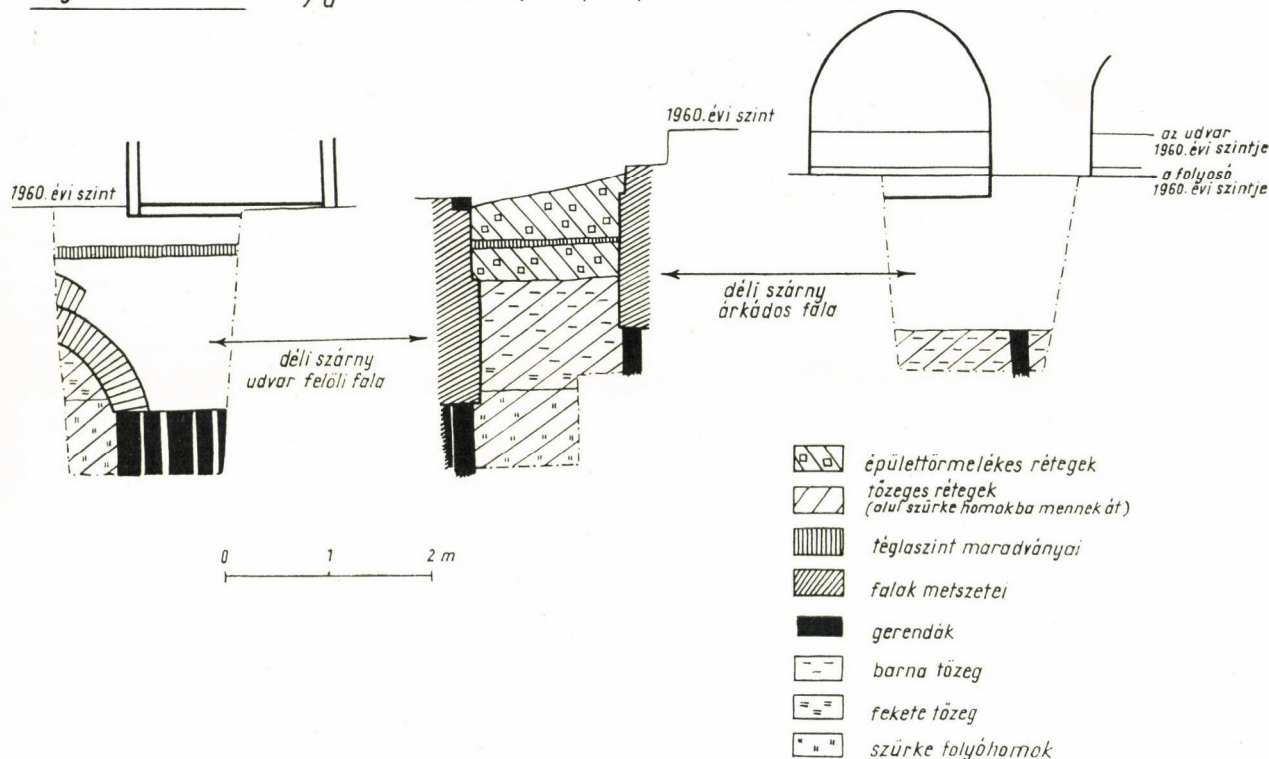

9. kép. A nyugati kapu környékének falalapozásai
 Рис. 9. Фундаменты стен в районе западных ворот
 Fig. 9. Les fondations des murs des environs de la porte ouest

10. kép. Korai szintalapozás az udvarban
 Рис. 10. Фундамент раннего уровня во дворе
 Fig. 10. Anciennes fondations du niveau de la cour

11. kép. Az 1/a árok nézetei
Рис. 11. Проекция траншеи 1/а
Fig. 11. Les vues du fossé 1/a

Az építkezés későbbi periódusaiban az alapozás gondossága érthető módon alábbhagy, mivel az időközben történt épületpusztulások, feltöltődések magasabbra emelik a szintet, szilárdítják a talajt. Ezzel a jelenséggel találkozunk az árkádívek magasabb alapjai alatt ahol csak elszórtan akad egy-egy cölöp (1/a árok, 11. kép). A legújabb toldások alatt egyáltalán nem találunk cölöpözött alapozást.

Bár nem tartozik a szorosan vett vártörténethez, mégis megnézzük, hogy technikailag hogy is oldották meg a falak alapjául szolgáló cölöpök elhelyezését. Egy XVIII. század közepéről származó ábrázoláson²⁹ kétféle megoldást is látunk: a kézi szerszám — mellyel főként a korábbi időkben működtek — egy két fogantyúval ellátott vasbunkó,³⁰ mellyel beverik a cölöpöket; a fejlettebb, gépi megoldásnál csigás szerkezettel húzzák a magasba a cölöpverő súlyokat³¹ (15. kép). E fejlettebb szerkezet a XVII. század elején a Nádasdyaktól végzett egervári építkezések idején is divatban volt már,³² sőt, használata ennél korábbi időkre is visszanyúlhat.

*

Mielőtt rátérnénk a történeti adatok vizsgálatára s azok összevetésére az ásátás eredményeivel, röviden

meg kell még említenünk néhány olyan megfigyelést, melyet az épület alaprajzán, ill. magán az épületen végeztünk.

Ha megnézzük az egervári vár alaprajzát, akkor az első pillantásra egységesnek tűnő elrendezésben bizonyos differenciákat vehetünk észre. Az első és legszembetűnőbb különbség a falak és épületszárnyak szélességében mutatkozik. Ami a falakat illeti: egyforma vastagok a tornyok, az őket egymással összekötő külső homlokzatok, valamint a déli és nyugati épületszárny eredeti (árkádok mögötti) udvari homlokzatai (a felmenő falak vastagsága mindenütt 1,40 m). A keleti és az ásátás során feltárt északi szárnyak udvari homlokzati falai a maguk 0,90 m-es felmenő falvastagságával elütnek ezektől. Nem egyforma az épületszárnyak szélessége sem: a déli és nyugati szárnyak 10 méteres vastagságával szemben az északi szárny 6,40 m széles, a szabálytalan alaprajzú keleti szárny pedig 8,00 és 9,00 méter között váltakozik (3. kép). Az épületszárnyak és falvastagságok ilyen elrendezése mellett önkénytelenül felvetődik az a gondolat, hogy a kastély jelenlegi rendszerének kialakításakor a négy sarokbástyával és kötőgátakkal határolt területnek először csak két oldalát építették be helyiségekkel, a másik két szárny építése valamivel később történt. Erre vall, hogy a déli szárny udvari homlokzata a keleti szárny udvari falának csatlakozási pontján túl meg-

mokra vonatkoznak.)

³² 1532: „Az kosra kywel az karokat veryk ala” (Ol. Nád. 48). L.: Szamota-Zolnai, i. m. 523. — 1538: „Instrumentum chyga vocatum una cum kos” (Ol. Nád. 48., L.: Szamota-Zolnai, i. m. 523. — Az adatok annál is érdekesebbek, mert bár nem tudjuk, hogy mely építkezésre vonatkoznak, de az Egervárt ez időben birtokló és többek között ott is építkező Nádasdy-család levéltárából kerültek ki.

²⁹ *Commenius*, Orbis sensualium pictus. (Bp. 1959) 157., LXV. kép.

³⁰ Más néven súlyok. Anyaga, mint egy 1556-os adatból is kiderül, vas (Tres was swlyok. Ol. Nádasdy lt. 48. L.: Szamota-Zolnai, Magyar oklevélszótár, Bp. 1902—1906. 864.

³¹ „Az leverő kossal (súlyokkal, paskolóval)⁹ élnek a vízi gerendáknak (hídlábaknak)¹⁰ leütésére, főlemeltetik csigán¹¹ vont kötéllal vagy kézzel, hogy ha fogantói¹² vannak.” L.: *Commenius*, i. m. (A számok a képen levő szá-

szakítatlanul halad tovább keletre, ennek épül neki a keleti szárny keskenyebb fala (4. kép).

Az alaprajzok, valamint az épületen végzett helyszíni megfigyelések alapján felvetődik a kastély eredeti emelet számának kérdése is. A földszint és 1. emelet egyforma falvastagságai után a második emelet falai az épület belsejében észlelhető hirtelen, lépcsőzetes beugrással 1,00, 0,80, ill. 0,60 m vastagságra csökkennek. A bástyafalaként is szolgáló főfalaknak ilyen nagymértékű elvékonyítása, azaz a második emelet ráépítése csak akkor következhetett be, amikor a hadi szempontok háttérbe szorulnak s a lakókastély jelleg lép előtérbe. Az emeletek felhúszása azonban — tekintetbe véve a második emelet stukkó-falpilléres homlokzati tagolását s a nyílások részletformáit — a XVIII. század közepénél később nem történhetett.

Az árkádokat valószínűleg az északi épületszárny lebontása után építették, de a nagyon késői építés ellen szól a déli árkádfal kis szakaszán megtalált sgraffittós díszítés maradványa.³³

A második emelet ráépítése után a falakat több ízben támasztották meg támpillérekkel,³⁴ s ekkor építhették azt a külső lépcsőházat is, melynek elbontott nyomai a nyugati szárny udvari homlokzatán mai napig is látszanak (2. kép).

XIX–XX. századi építkezések maradványai a támpilléreken kívül az előbbieken már említett két lépcső az udvarban, ez időszakból való az árkádívek elfalazása s a homlokzati ablakoknak magtárlakokká való leszűkítése, a megkicsinyített nyugati s az újonnan bevágott keleti kis ajtó, valamint az épület külsején, főleg földszintjén bevágott újabb ablakok.

Az utolsó megjegyzés, melyet az épületen végzett megfigyelésekről mondani szeretnék, a XV. századi vár-épülettel áll kapcsolatban. A keleti külső homlokzat és az északkeleti saroktorony földszintjének erősen lepusztult vakolata alatt — mint már utaltunk rá — nagyobb mennyiségben találtunk másodlagosan befalazott, profilált építészeti tagozatokat. Az a jelenség, hogy ezek a XV. századi darabok a mindenképpen egyazon építési periódusból származó külső körítőfalak és tornyok egyikeben látszanak, azt igazolják, hogy a sarokbástyás kastély kialakítását a XV. század végi épület nagyobb arányú bontása vagy alakítása előzte meg.

További megfigyelésekre, összefüggésekre megállapítására vezetett volna, ha az ásátásokkal kapcsolatban vakolat leveréseket is végezhetünk, erre azonban lehetőségünk nem volt.

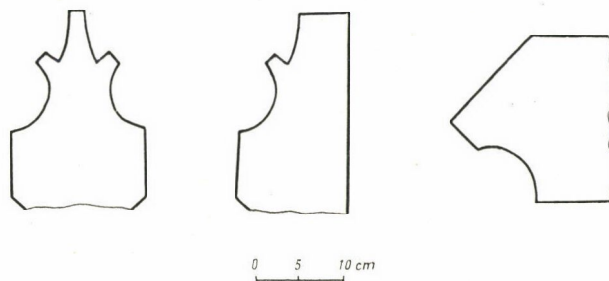
*

Az ásátások és helyszíni megfigyelések összegezése után tekintsük át a rendelkezésünkre álló történeti ada-

tokat, hogy végül összes adataink egyeztetésével megkísérelhessük az egyes építési fázisok pontosabb datálását is.

Az egervári várat említő első történeti adatot 1288-ból ismerjük,³⁵ amikor a már fennálló „castrum Egerwar” birtokesere tárgyát képezi. Adataink vannak róla 1313-ból,³⁶ 1370-ből,³⁷ 1390-ből.³⁸ Egy 1409-es oklevél már csak lerombolt helyét említi.³⁹ A vár újjáépítésére Mátyás király 1476-ban ad engedélyt Egervári László horvát-szlavon bánnak,⁴⁰ s hogy az építkezés tényleg megtörtént, azt igazolja egy 1490-ben a vár ingóságairól felvett leltár.⁴¹ A várban azonban az Egervári László-féle újjá-

Egervár, 1960. Idomtégla borda és párkány

12. kép. Idomtégla borda és párkányprofilok (XV. sz.)
Рис. 12. Профили карниза и ребра формового кирпича (XV век)

Fig. 12. Profils de nervure et de corniche en brique (XVe siècle)

építéssel nem fejeződött be minden munka. Arra, hogy itt további építkezésekre lett volna szükség, egy 1498. évi adat utal, amely szerint Egervári László özvegye, Klára panaszt tesz Egervári Berecz tinini püspök ellen, akinek ő bizonyos időre átengedte a várat azért, hogy az megnagyobbítsa, de az az építés helyett nagyjából leromboltatta.⁴² 1512-től birtokperekben és egyezségeken találkoztunk Egervárral, melyek Egervári László özvegye, majd ennek második házasságából származó fia, Kanizsai László nevéhez fűződnek.⁴³ Kanizsai László leánya, Orsolya, Nádasdy Tamás nádor felesége 1539-ben veszi birtokába az igen erősen tönkretett, berendezésétől megfosztott várat.⁴⁴ Még ez évben hozzájárulnak a helyreállításához. Nádasdy Ferenc fiához, Nádasdy Tamáshoz Egervárról írott levelében a vár helyreállításához szük-

³³ A sgraffittós díszítés a déli oldal két utolsó árkádíve között maradt meg. Hasonló, szürke-fehér kockás keretelés nyomait találtuk meg kívül a nyugati külső homlokzat és az egyik saroktorony földszintjén.

³⁴ A támpillérek mind felnyúlhatnak a 2. emelet magasságáig. Lehetséges, hogy épp a ráépítés lehetett az épület megrokkolásának egyik oka.

³⁵ H. O. V. 70., 71. Uo. 333–334. — Ol. Dl. 91 131, Festetics cs. lt. L.: Mt. Dokumentációs Közp. (továbbiakban MDK.), A—I–10. (Kenéz). — Varju E., i. m. 42–43.; Rozványiné, i. m. 156.

³⁶ „... magistrum Johannem dictum Nakas Castellatum de Eguruar. . .” Anj. Okmt. 1. k. 302., 275. sz.

³⁷ Egervári Mihály és István fiai pert indítanak Nemetújvári Kakas Miklós fia, Henrik ellen Egervár és Fanesika birtokok elfoglalása miatt. Dl. 5893. L.: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

³⁸ Egervári Tamás lánya, Margit, Döbrentei Benedek bán özvegye eltölti a veszprémi káptalan előtt Csekuti Jánost és társait Egervár elfoglalásától. Dl. 42 450. Muz. I. a. L.: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

³⁹ Vas vm. közgyűlésén az alispán stb. eskü alatt bizonyítja, hogy Egerwar-i Miklós fiai: Mihály, István,

János és Tamás mesterek Egerwar nevű ősi birtokán vár volt, ubi et nunc locus ipsius castrum appareret. A várat a panaszosok szerint néhai Henrik bán fiai rombolták le. Mályusz, Zsigm. okmt. II/2. 6674. sz. 222. — L. még: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

⁴⁰ Dl. 45 666. Ol. muz. törzsanyag. L.: MDK. A—I–10. (Oszwald, Tomesányi).

⁴¹ Az öt levél terjedelmű inventárium szerint a vár felszerelése ebben az időben zömmel harci eszközökből, várvédelmi felszerelésekből áll, de találkoztunk ipari szerzőkkel, edényekkel, egyházi tárgyakkal is. Dl. 26 048. L.: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

⁴² Dl. 20 668. L.: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

⁴³ 1512: Dl. 22 261, 1512: Dl. 25 322, 1523: Dl. 23 773, 1524: Dl. 23 904. L.: MDK. A—I–10. (Tomesányi).

⁴⁴ A vár megelőzően a Hasságiaknak volt elzálogosítva. Nádasdy Ferenc fiának, Nádasdy Tamásnak írt leveléből megtudjuk, hogy Hassági Dénes mindent elvitt amit lehetett, ezen felül tönkretette a vár szőlőt, átszakított a halastavak gátjait, kiűrtette a malmokat, elvitt egy vas tarackot, mit még Egervári László hagyott itt. Ol. Kam. lt. Nádasdy cs. lt., pall. 12. fol. 24. B. 1528. L.: MDK. A—I–51. (Jankovich Miklós).

séges anyagok megküldését kéri⁴⁵ s közli, hogy a bordozmát az elhagyott vár hasznára akarja fordítani.⁴⁶ Az építési munkák befejezéséről Nádasdy Ferenc 1541-ben értesíti fiát, melyből kiderül, hogy az elmúlt években nagyarányú építkezésekről volt szó: ezalatt sáncal megerősítik a területet, befejeznek és befednek egy épületet s megemlíti a levél, hogy az az épület, melyet a bástyák helyén emeltek, oly mértékben felépült, hogy jobban kiterjeszteni nem szükséges, így építését befejezték.⁴⁷ 1554-ben Caspar de Taxino, Nádasdy Tamás olasz orvosa örömmel jelenti, hogy látta Egervár cölöpökre épített várát.⁴⁸ A Nádasdy-uradalom 1558. évi számadásaiban, az egervári provisor inventáriumában említi a vár kapuját, a várkapu emeletét s a belső vár emeletét.⁴⁹ A vár 1557-ben Nádasdy Kristóf birtokába jut.⁵⁰ 1569-ben a vár egyik tornyán elhelyezik Nádasdy Kristófnak és feleségének címerét.⁵¹

1605-ben a várat védelmi állapotba helyezik, meg- rakják csapatokkal, úgy, hogy Trautmannsdorf császári parancsnok el is vonul alóla.⁵² Mivel a vár beleesett a török hadak rendes útvonalába, az 1613-i országgyűlés közpénzen való megerősítést rendeli el.⁵³ 1620-ban Bethlen Gábor hadai szállták meg.⁵⁴ 1622-ben itt tárgyalt Eszterházy Miklós a fejedelem által elfoglalt várak s birtokok visszaadásáról.⁵⁵ Késsel később újra rendbehozzák s őrséget helyeznek bele.⁵⁶ 1655-ben utasítják a kamarát, hogy a minap leégett egervári vár helyre- állításához Nádasdy Ferencnek 500 Ft-ot utalványozzon.⁵⁷ 1656-ban a pénz útjára kéri, így az építkezés ekkorra még nem történt meg.⁵⁸ 1664. július 24-én a vár Lander Péter vezetésével ellenáll a török ostromnak,⁵⁹ de röviddel később Küprili Mehemet nagyvezér seregei kardsapás nélkül elfoglalják és felgyújtják.⁶⁰ A szentgotthárdi csata felszabadítja a környéket, de a vár leégett állapotban marad.⁶¹ 1671-ben a Wesselényi-féle összeesküvéssel

kapcsolatban Egervár akkori birtokosát, Nádasdy Feren- cet is kivégzik, így a vár a császár kezébe kerül. 1674–1676 között Radanay Mátyás zalavári apát bérlete idején a megrongálódott épületet újra helyreállítják. Fát kérnek, külső cölöpözési munkákat végeznek, az egyik kiugró – valószínűleg külső – bástyaszakaszt földből és fából alapjától felemelik,⁶² tetőt javítanak s alapjaitól javítják az erőd templomát is.⁶³ Az 1675. július 20-án kelt jelentésből kitűnik az is, hogy ekkor még áll a várnak mind a négy szárnya.⁶⁴ 1676-ban az elvégzett építkezések ellenőrzésére bizottságot küldenek ki, akik jelentésükben felsorolják a felhasznált anyagokat, az építkezés költségeit s akik nincsenek megelégedve az építkezések minőségével: a tetőre helyezett tornyok nem állnak szilárdan, beesik az eső, a kápolnának rossz az alapozása.⁶⁵

1677-ben új tulajdonos kezébe kerül Egervár: az új birtokos Széchenyi György kalocsai és bácsi érsek, győri püspök, valamint Lőrinc nevű fivére.⁶⁶ Széchenyi valószínűleg a vár birtokbavétele után építkezni kezd, legalábbis egy 1704-es adat már megkezdett építkezés további folytatására utal, amikor is a vár bekerítéséről, karók és szálfák odahordatásáról esik szó.⁶⁷ Újabb nagy- arányú építkezésekre utal egy 1760. évi conscriptio. A várnak – s az ugyancsak leégett közszintű templomnak is – ez a tűzvész utáni, romokból való újjáépítése Széchenyi Ignác nevéhez fűződik. Az 1760-as Conscriptio szövegénél valamivel bővebb, 1767. évi összeírásból meg- tudjuk, hogy az ekkor már csak három szárnyból álló („háromszögű”) várat három szintre megépítették, leg- jobb állapotba hozták, a vár templomát újjáépítették, nagyobbították és magasztották, a vár nyugati és keleti részén kertet építettek stb.⁶⁸ 1774-re a vár körüli épüle- tek,⁶⁹ 1787-re maga a vár is igen rossz állapotba kerül, ekkor egyes helyiségeit már magtárnak használják.⁷⁰

⁴⁵ Ol. Kam. lt. Nádasdy es. lt., B. 1528. pall. 12. fol. 40. L.: MDK. A–I–51. (Jankovich Miklós).

⁴⁶ Ol. Kam. lt. Nádasdy es. lt., B. 1528. pall. 12. fol. 28. L.: MDK. A–I–51. (Jankovich Miklós).

⁴⁷ „... domus hec eiusdem [Nádasdy T.] est bene iam confortata vallo nam iam omnino perfectum est modo eget coopertare. Domus quia illa in loco propugnaculorum erecta, est iam adeo elevata et edificata, ut altius tendere non est necesse, in dies opere insistimus edificationeque.” Ol. Kam. lt. Nádasdy es. lt., B. 1528. pall. 12. fol. 46. L.: MDK. A–I–51. (Jankovich Miklós).

⁴⁸ „... ipse ... cum domino Christophoro Nadasd videndi gratia veni et hodie deo volente ad Eger- war veniam, ut taplonatum Castrum feliciter videre ali- quando nostri contingat...” Ol. Kam. lt. Nádasdy es. lt., B. 1519. rkisz. pall. 53. p. 28. L.: MDK. A–I–51. (Jan- kovich Miklós). – A „taplonatus” kifejezés megoldását Jankovich Miklósnak köszönöm.

⁴⁹ Ol. Kam. lt. Nádasdy es. lt., B. 1558. Számadások p. 52–53. L.: MDK. A–I–51. (Jankovich Miklós).

⁵⁰ Varju E., i. m. 42.

⁵¹ A címereket és évszámot Rómer még látta a vár tornyán. Sajnos, a kézirat, amelynek az Orsz. Műemléki Felügyelőségnek levő Rómer-hagyatékban (XVII. cs.) kel- lene lenni, elveszett. Gerece Péter műemléki topográfia- jában hivatkozik a jegyzetekre pontosabb megjelölés nélkül. Az évszámot és azt, hogy Nádasdy Tamás és fele- sége, Choron Margit címere az, amit Gerece említ, Varju (im. 42) leírásából tudjuk meg. Hogy Varju Elemér látta-e a címereket, vagy ő is csak Rómer alapján tesz említést róla, nem tudjuk.

⁵² Varju E., i. m. 42.

⁵³ Varju E., i. m. 42.

⁵⁴ Varju E., i. m. 42.

⁵⁵ Varju E., i. m. 42.

⁵⁶ Varju E., i. m. 42.

⁵⁷ Ol. Kinest. lt. Ben. Res. 1655. dec. 14. et Reg. fol. 50 és ered. L.: MDK. A–I–14. (Kaposy).

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Ol. Nádasdy es. lt., Lev. A. Num. 554. Fol. 198–199. L.: MDK. A–I–51. (Gyérassy).

⁶⁰ Varju E., i. m. 42.

⁶¹ Varju E., i. m. 42.

⁶² Valószínűleg külső erődítés palánk bástyájáról van szó.

⁶³ 1674. jún. 22: Ol. Cam. Hung. Pos. Litt. ad cam. exar. 1674. I. p. 416–417. L.: MDK. A–I–15/3406–08 (Badál). – 1674. nov. 15: Ol. uo. 1674. II. p. 305–306. L.: MDK. uo. 3427–29. – 1764. dec. 10: Ol. uo. 1674. II. p. 384–385. L.: MDK. uo. 3437–38. – 1675. júl. 20: Ol. uo. 1675/II. p. 93–98. L.: MDK. uo. 3501–07.

⁶⁴ „Anteriorem seu Quartam partem Arcis, cum sit quadrangularis, novo Tecto cum duas Turribus ornari fecit, ...” Ol. Cam. Hung. Pos. Litt. ad cam. exar. 1675/II. p. 93–98. L.: MDK. A–I–15/3501–07 (Badál).

⁶⁵ Ol. Cam. Hung. Pos. Litt. ad cam. exar. 1676/II. p. 411–425. L.: MDK. A–I–15/3599–3613. – A kápolna a várkastély keleti szárnyában volt. Az ásatási leírásnál említettük, hogy a keleti szárny udvari homlokzatának alapozása nem egységes: a 9. árokban, a déli szárny mel- lett megtaláljuk a főfalaknál jelentkező íves alapozást, míg északabbra, a 4. és 7. árokban igen rosszul épített, laza, cölöpözés nélküli téglalapokat látunk. Az egyazon falnál jelentkező kétféle alapozás magyarázatát az 1676-os adatban leljük meg: a tönkrement, s alapjaitól újjáépített kápolnát – mint ezt az ellenőrző bizottság is megállapít- ja – igen rosszul, kifogásolhatóan alapozták.

⁶⁶ Ol. NRA. Fasc. 341, N° 29. L.: MDK. A–I–17/1053. – Ol. NRA. Fasc. 281, N° 21. L.: MDK. A–I–17/868. – Rozványiné – szemben az előbbi adatokkal – az adományozás időpontját 1697-ben jelöli meg. L.: Rozványiné, i. m. 157.

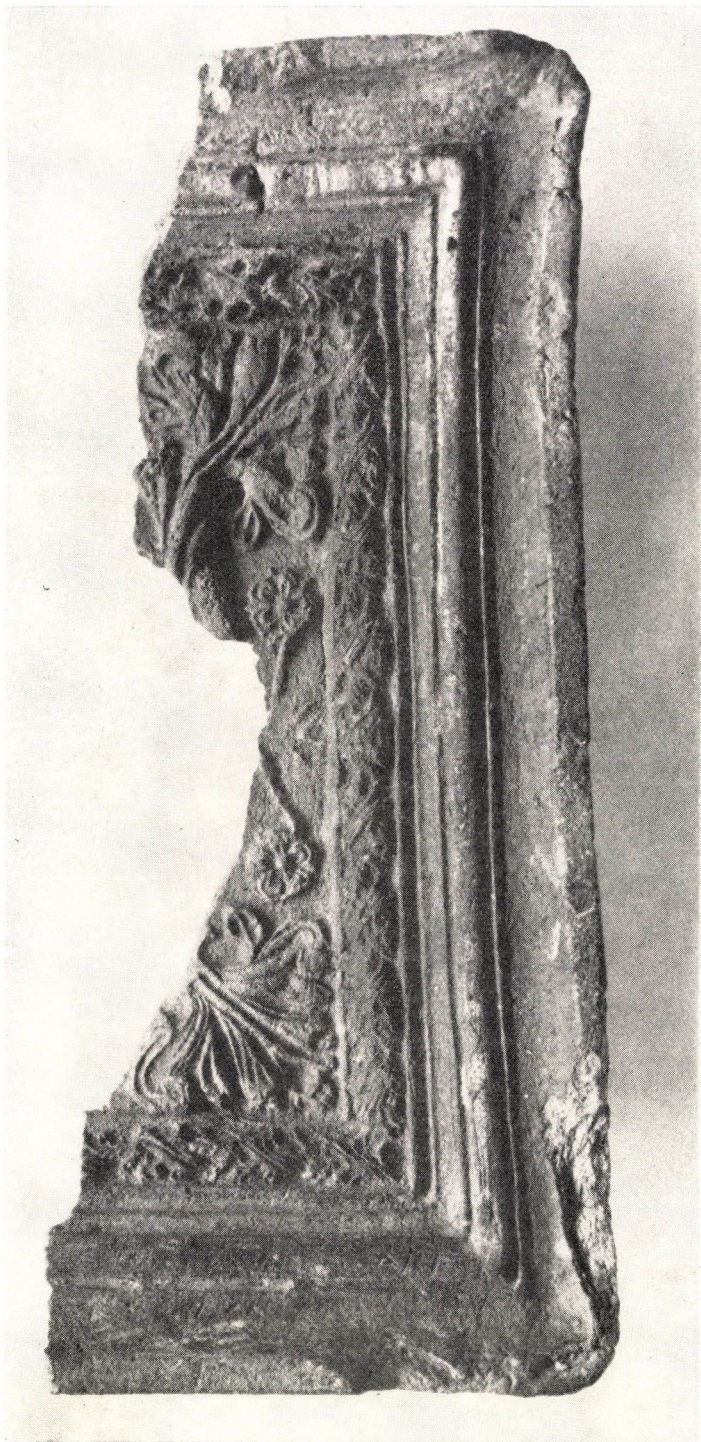
⁶⁷ Rozványiné, i. m. 157. 12. j.

⁶⁸ Rozványiné i. m. 157., 13. j. Rozványiné itt leközi az ide vonatkozó eredeti szöveg részletet is.

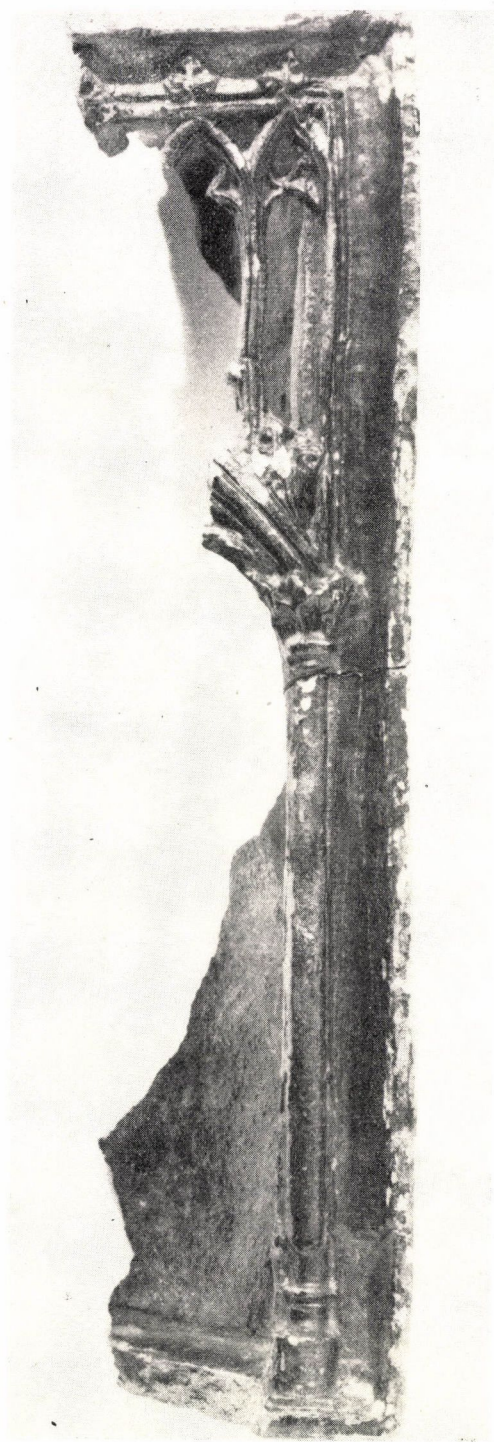
⁶⁹ Rozványiné, i. m. 157., 14. j.

⁷⁰ Rozványiné, i. m. 157–158., 15. j.

13. kép. XV. századi mázatlan kályhacsempe töredéke
 Рис. 13. Фрагмент изразца без глазури XV-го века
 Fig. 13. Fragment d'un carreau de poêle non vernissé de XVe siècle

14. kép. XV. századi mázas kályhacsempe töredéke
 Рис. 14. Фрагмент глазированного изразца XV-го века
 Fig. 14. Fragment d'un carreau de poêle vernissé du XVe siècle

15. kép. Kézi és csigás cölöpverő szerkezetek (Commenius „Orbis sensualium pictus” c. munkájából, 9–12. sz.)
 Рис. 15. Конструкции ручных и винтовых баб для забивки свай (Из работы Commenius „Orbis sensualium pictus”
 № 9–12)
 Fig. 15. Appareillages de pilotage à main et à poulie (de l'ouvrage de Commenius, intitulé „Orbis sensualium pictus”, n°s 9–12)

1802-re az épület újra rendben áll,⁷¹ azonban ez az állapot nem tarthat sokáig. A várat csak a XIX. század közepéig lakják.⁷²

Az eddigiekben megpróbáltuk felsorakoztatni az egervári várral kapcsolatos ásatási eredményeinket, egyéb helyszíni megfigyeléseinket s a rendelkezésünkre álló történeti adatanyagot. Most, mindezeket összevetve, röviden a következőkben foglalhatjuk össze a vár építéstörténetét:

A legkorábbi — 1288-ban említett — egervári várból in situ maradványaink nincsenek. Minden valószínűség szerint palánkvár lehetett, melynek nyomait a későbbi építkezésekkor elüntették. Létezésére csak az a néhány XIII–XIV. századi kerámiatöredék utal, melyet az ásatások során későbbi rétegek anyagába keverve találtunk.

Az első jelentős épület az egervári vár területén az Egervári László-féle építkezések alkalmával keletkezhetett. Egervári László, úgyis, mint a Mátyás közvetlen környezetéhez tartozó főurak egyike, építkezéseinél nem mentesül a budai udvar hatásától. Erre vallanak az itt talált idomtégla bordák s az épület belsejét díszítő díszkályhák maradványai, melyek párdarabjait a budai királyi palotában is megtaláljuk. Ez épület helyét a mai

terepen meghatározni nehéz, annál is inkább, mivel tudjuk, hogy ezek egy részét Egervári Bereck leromboltatta.⁷³ Ehhez az épületegyütteshez tartozhatott a 9. árokban talált korai fal s a mélységben ehhez kapcsolható szintmaradványok az udvarban.

Az Egervári László-féle építkezések utáni birtokperek, viták idején a szükséges erősítéseken kívül nagyobb építkezésekkel nem számolhatunk. A vár életében az 1539–1541-ig tartó, Nádasdy Tamás idejében végzett építkezés jelent sorsdöntő fordulatot. Az 1539–41. évi építési, majd az 1558-ig rendelkezésünkre álló egyéb adatokból kialakul előttünk körvonalaiiban a vár klasszikus elrendezése. A bástyák helyén emelt épület⁷⁴ említése önkénytelenül felveti azt a gondolatot (melyhez hasonló ötlet Gerő László egyik véleményéből is tükröződik), hogy a falakat valamivel korábbi, olasz bástyás elrendezésű cölöp- és földbástyák helyén húzták fel s ebből adódott a hazai viszonylatban korán jelentkező alaprajzi elrendezés. Ugyanekkor korábbi épület befejezéséről és felhasználásáról is beszél az oklevél. E korábbi épületmaradványok felhasználását alátámasztják az alaprajz vizsgálatok tett megfigyelések,⁷⁵ melyek alapján e korábbi épületmaradványokat a déli vagy nyugati

⁷¹ Rozványiné, i. m. 158., 16. j.

⁷² Rozványiné, i. m. 158.

⁷³ L. 42. j.

⁷⁴ L. 47. j.

⁷⁵ L. 47. j.

épületszárnyban kell elképzelnünk.⁷⁶ Arra, hogy az újjáépített vár jelentős épület lehetett s különösen érdemes volt a megtekintésre, a Caspar de Taxino-féle adat utal, ⁷⁷ míg a vár és várkapu emeletes kialakítását az 1558-as adat teszi nyilvánvalóvá.⁷⁸ Mindezekből világosan kiderül, hogy a Balogh Jolántól az 1569. évszámhoz kapcsolt építkezést — a bástyák helyén cölöpökre felépített emeletes várat — 28 évvel korábbi időre kell hoznunk. Az 1569-es évszám az új tulajdonosnak kisebb — jelenleg rendelkezésünkre álló frott anyagban sehol nem említett — alakításaira, bővítéseire vonatkozhat, de a mai elrendezésnek fő vonalaiban 1541-re el kellett készülnie.

A hazánkban korainak tűnő alaprajzi kialakítást az előbbieken túl Nádasdy itáliai kapcsolatai is magyarázzák. Ő ugyanis Olaszországban tanult, s az itt nyert benyomások élete végéig hatottak rá.

Arra, hogy Egervár megerősítése, korszerűsítése az ő nevéhez fűződhet, még egy közvetett adat áll rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy Buda elfoglalása után Nádasdy Tamás már 1541-ben azt ajánlotta, hogy Fehérvártól kezdve az összes falvakat fel kellene égetni s a lakosságot távolabbra telepíteni, hogy így a török előnyomulását akadályozzák.⁷⁹ Nádasdy tehát teljes mértékben tisztában volt a török benyomulásának veszélyével s látta a Dunántúl távolabb eső területeinek a védelemben betöltendő szerepét is. Kézenfekvő tehát, hogy saját birtokain, váraiban is meg akarja teremteni a török feltartóztatásának lehetőségét.

Ami a Nádasdy Kristóf-féle építkezést illeti: feltevezésünk szerint Nádasdy Tamás építkezései során a korábbi négyszögű, sarkain olaszbástyás palánkerődítés helyén elkészültek az épület körbefutó külső falai

a sarokbástyákkal, s az ezekhez a déli és nyugati oldalon közvetlenül csatlakozó épületszárnyak. Az egyelőre csak körírtfalaként szolgáló keleti és északi kötőfalak mellé építtethette Nádasdy Kristóf a két későbbi épületszárnyat, melyek udvari homlokzatának falvastagsága — mint említettük — nem egyezik meg a többi falakéval,⁸⁰ s későbbi építkezésre utal, alapozási technikájuk azonban azonos a környező vastagabb falakéval, tehát nagy időbeli differencia a két építkezés között nem lehet, s mindkettő feltehetően a Nádasdyaktól foglalkoztatott építőműhely vagy csoport alkotása.

Ettől az időtől kezdve a török hadak vonulásának útjába eső várat többször érik sérülések, égések, többször javítják, építkeznek rajta, nagyarányú építkezés azonban csak 1674–76-ban következik. Ez sem jelent azonban lényeges eltérést az eredeti négyszögű elrendezéstől.⁸¹ A nagy változás 1677 és 1760 között következik be, amikor egy nagy tűzvész utáni újjáépítés alkalmával az északi szárny nem épül újjá,⁸² a helyreállított épületre második emelet kerül.⁸³ S ekkor épülhetnek az udvar árkádjai is.⁸⁴

Az épület további gyorsütemű romlása talán éppen a második emelet ráépítésének köszönhető: a mocsaras talajon álló falak süppedését a súlytöbblet segítheti elő. A romlás másik oka a környező mocsár lecsapolása lehet, a vízszint süllyedése következtében a vízből kiemelkedő cölöpvégek korhadni kezdenek s ez a folyamat is hozzájárul a túlterhelt alapok és a falak megrongadásához,⁸⁵ mely folyamatot csak az alapok teljes megerősítését, a végigrepedt és elváló falak összekapcsolását elvégző s a statikai egyensúlyt visszaállító helyreállítás tudott megakadályozni.

Nagy Emese

HISTOIRE DE LA CONSTRUCTION DU CHÂTEAU-FORT D'EGERVÁR

Résumé

Le château-fort d'Egervár est dans son état actuel un bloc de bâtiments au plan carré, avec quatre tours d'angle et une cour intérieure, dont l'aile nord n'existe plus. La cour intérieure de château-fort à deux étages de proportions massives est bordée des deux côtés d'une galerie à arcades qui court le long des étages.

Avant de commencer à restaurer l'édifice tombé dans un état délabré nous avons pratiqué des fouilles archéologiques mineures pour étudier les problèmes relatifs à l'histoire de la construction du château-fort d'Egervár.

L'opinion des spécialistes se partage sur la date éventuelle de la construction du château. La plupart d'entre eux acceptent la date de 1559 qui figura jadis sur l'une des tours depuis détruite du château-fort, mais il y en a qui situent la construction du château à quatre tours d'angle au XVIIe ou au XVIIIe siècle. Mme Jolán Balogh, qui passe pour le meilleur spécialiste du problème, en se référant aux analogies italiennes, est d'avis que le château-fort date de 1559 et le considère comme l'apparition très précoce en Hongrie du type de château-fort d'Italie. Quant à l'existence de la quatrième aile, celle du nord, et l'originalité des loggias de la cour, les opinions sont partagées.

⁷⁶ Sajnos falkutatásokra, melyekkel e feltevést alátámaszthatnánk, nem volt lehetőségünk, azonban a nyugati oldalon levő kapualj falrészleteiben (5. árok) találunk olyan vastagabb téglákat és a téglák között felhasznált kevés kő építőanyagot, ami a 9. árok korai falának struktúrájára jellemző. Erre vall az a megfigyelés is, hogy az északnyugati torony alapozása elválk a nyugati homlokzati faltól.

⁷⁷ L. 48. j.

⁷⁸ L. 49. j.

⁷⁹ Szilágyi S., A magyar nemzet története. V (1897)

⁸⁰ L. i. h. 200.

⁸¹ L. 64. j.

⁸² „... Arcem triangularem ...” újjáépítették. L. 68. j.

⁸³ L. uo.

⁸⁴ Ugyanekkor a sgrafittós maradvány valamivel korábbi időre utal.

⁸⁵ A mocsaras területeken épületek alapozásához felhasznált cölöpök igen tartósak, amíg a cölöp teljes hosszában állandóan a víz alatt áll. Ha azonban a mocsarak lecsapolása, vízszint süllyedés áll be s a cölöpök felső része a vízszint fölé kerül, a cölöpök rohamosan korhadni kezdenek s többé mint teherhordó szerkezet nem felelnek meg. L. Kemény Gy.—Regele Z., A műemlékvédelem. . . 229.

Dans l'histoire du château-fort les années 1539—1541 marquèrent un tournant décisif. C'est alors que fut construit sur l'emplacement du château-fort extérieur en palanque, aux bastions à l'italienne, le château à quatre tours d'angle («*Domus quia illa in loco propugnaculorum erecta...*»). La charte fait aussi mention de l'achèvement de la construction de l'ancien château-fort. D'après les indications du plan du site et de certaines observations faites au cours des fouilles, les restes de l'ancien édifice doivent être cherchés dans l'aile sud ou ouest. Il ressort nettement de ce que nous venons de dire, ainsi que de quelques données plus récentes, que nous devons faire reculer de 28 années la date de la construction que Mme Jolán Balogh rattache à l'année 1559. Cette date se rapporte sans doute aux menus travaux de l'élargissement du château-fort qui, entretemps, est passé en la possession d'un nouveau propriétaire.

Au temps de la domination ottomane, le château-fort situé sur le passage stratégique des armées du Croissant subit des dégâts à plusieurs reprises, suivis de travaux de réparation et de construction, mais les travaux de construction importants n'avaient eu lieu qu'en 1674—76. La quatrième aile, celle du nord, subsistait encore à cette époque. Un changement notable eut lieu entre 1677 et 1760, lorsque, à la suite d'un grand incendie l'aile nord du château ne fut pas reconstruite et l'édifice fut rehaussé d'un étage. La galerie à arcades de la cour date aussi de cette époque. Dès la fin du XVIIIe siècle l'édifice commence à dépérir malgré les menus travaux de réfection effectués de temps à autre.

Outre les observations relatives à l'histoire de l'architecture, les fouilles ont permis aussi de relever des particu-

larités techniques de la construction du château-fort bâti sur un terrain marécageux. Les travaux de fondement des gros murs étaient exécutés de sorte que des faisceaux de pieux à distance égale furent enfoncés dans le sol marécageux réunis par des arcs en brique et c'est sur ces arcs que les murs de l'édifice étaient posés. Les pieux entre les arcs sont, sans doute, les restes du château-fort de palanque.

Les restes du mur ancien — datant du XVe siècle — étaient placés sur les pieux enfoncés en rangs serrés, sans en avoir construit un arc. Au niveau du XVe siècle de la cour, des briques étaient posées de champ aux extrémités supérieures des pieux verticalement enfoncés, avec le plancher de briques à deux ou trois rangées placé dessus.

Les locaux intérieurs de l'édifice reposaient sur des poutres posées horizontalement, tandis que dans la porche, soumise à une plus grande usure, des pieux enfoncés verticalement étaient placés entre les poutres rangées transversalement en plusieurs couches superposées. Les pieux furent enfoncés sans aucun plan rigide préétabli: leur nombre dépendait de la qualité du sol.

Les dépendances ajoutées plus tard à l'édifice avaient des fondements moins profonds, et les pieux étaient aussi plus espacés, étant donné que ces bâtiments n'étaient pas construits à même le sol marécageux, mais sur les décombres des bâtiments tombés entre-temps en ruines.

Ce sont les livres de compte de la famille Nádasdy, bâtisseur du château-fort, qui nous ont fourni les données sur la technique du battage des pieux et sur l'outillage utilisé.

E. Nagy

AZ ESZTERGOM-VÍZIVÁROSI ÖZICSELI HADZSI IBRÁHIM DZSÁMI

Adatok Esztergom törökkori topográfiájához

Evlia Cselebi a törökök híres világutazója és jeles történetírója a XVII. század második felében a magyarországi török tartomány számos városát, köztük Esztergomot¹ is bejárta. A többi városok leírásához hasonlóan Esztergom esetében is élményszerű képet fest a városról. Ismerteti annak erődtímenyeit, az egyes városrészeket, a jelesebb épületeket és egyéb nevezetességeket. A városban tett megfigyelései, a törökkori városkép leírása, valamint az egyes épületekkel kapcsolatos, sokszor igen részletes „műleírása” számos olyan építészettörténeti és topográfiai adatot szolgáltat, amelyek a város törökkori történetére vonatkozóan a kutatás számára gazdag forrásanyagul szolgálnak.

Esztergom külvárosának, vagy másként „alsó” városnak nevezett területet, a mai Vízivárost is igen nagy részletességgel és mindenre kiterjedően ismerteti.² Evlia ezen a területen négy imahelyet említ, melyek közül „kettőben a pénteki imát végzik”.³ Ez utóbbi kettő — melyeket a továbbiakban meg is nevez és eléggé részletesen leír — dzsámi volt. Mindkét dzsámi esetében a név mellett ott találjuk az épület rendeltetésére utaló dzsámi kifejezést, mely mintegy megerősítésként szolgál Evlia ama megjegyzésének, hogy ezekben a „pénteki imát végzik”. Az iszlám tanítása szerint ugyanis a pénteki ima, a khutbe csakis dzsámiban mondható.

Az egyik dzsámi, melyet Evlia az alsó városban említ és „régí építkezésű”-nek mond a Mehkeme dzsámi.⁴ E kifejezést rendszerint azokkal a dzsámikkal kapcsolatosan használja, amelyek eredetileg középkori templomok voltak s azokat a török foglalás után alakították át muzulmán egyházi célra dzsámiává. A törökök ugyanis a meghódított területeken talált keresztény templomok legtöbbjét az iszlám előírásainak megfelelően átalakítva, de továbbra is a korábbi rendeltetésének megfelelően használták. Így tettek a bizánci templomokkal és ez lett a sorsa Esztergom templomainak is. Dzsulálzáde Musztafa török történetíró, ki Esztergom elfoglalásának maga is szemtanúja volt, azt írja, hogy „Templomaik mecsetté alakítottak át az iszlám népe számára. . .”, majd így folytatja: „A város közepén levő nagy templom dzsámiává alakítottatott át, s mihráb és szószék csináltatott benne.”⁵ Egy-egy város vagy vár győzelmes bevételét követő ünnepekre fénypontját képezte — kiváltképp, ha e nap péntekre esett — az új dzsámiban történő hálaadás. Így történt ez Esztergomban is, ahol Szulejmán szultán „az ima idején az egész műszülmán hadsereggel az új dzsámiba

ment, hol a khátib a hálaadás és a próféta dicsőítése után a világbíró hatalmának erősödéséért imádkozott”.⁶ E célra leginkább a város hajdani főtemplomát vették igénybe, amelyet azután igen rövid idő alatt igényeiknek megfelelően rendeztek be. Az ostrom során igen nagymértékben megsérült vagy éppen elpusztult templomokat azonban lebontották és rendszerint azok helyén vagy közvetlen közelükben igen gyakran a régi kövek felhasználásával építették fel a dzsámit.⁷ Az újonnan felépített dzsámik azonban már oszmán török stílusban készültek és az „égboltozathoz hasonló kupoláikkal” sajátos keleti színt adtak a városnak.

A Mehkeme dzsámi közelebbi helyére vonatkozóan Evlia nem nyilatkozik, csupán csak annyit említ, hogy az is városrészi mecset, „Régí építkezésű”; azaz középkori templomból átalakított dzsámiról lévén szó feltételezésünkben nem tévedünk, ha azt a mai vízivárosi plébánia épületének telkén korábban előkerült középkori templommal azonosítjuk.⁸ A dzsámi az 1683-as visszafoglalás során valószínűleg teljesen elpusztulhatott, mert az ezt követően készült városképeken és hadmérnöki helyszínrajzokon nincs feltüntetve.

A másik dzsámi, amelyet Evlia a mai Vízivárosban említ, Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámija, amelyre a város leírása során több helyen is utalás történik.⁹ Az „alsó vár” — ahogy e helyen a várost nevezi — dunai védőfalának ismertetése során azt mondja, hogy: „ennek a falnak hosszúsága a Hadzsi Ibráhim dzsámija mellett levő oromzati mellvédőtől ezen Duna parti fallal együtt egész az árok Hévízéig éppen hatszáz lépés.”¹⁰ Más helyen, ahol viszont a város kapuairól beszél azt írja, hogy „Ez alsó nagy külvárosnak egyik kapuja még az Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámija alatt levő Kis kapu, mely nyugat felé a Dunára nyílik. Ha ló bemegy is rajta koci nem mehet be. E kapun kívül nincsenek a városnak házai, a kapun belül pedig felfelé a belső várba kerekkelket vizet felhajtó gépezetnek a háza van.”¹¹ A vízemelő szerkezet ismertetése alkalmával — ha közvetve is — még közelebből határozza meg a kérdéses dzsámi helyét, amikor azt „lenn a nagy külváros nyugati részének végén, a Kis kapun belül. . .”¹² levőnek mondja.

Mint láthatjuk, Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámiját maga Evlia is oly jelentős topográfiai pontnak tartotta, amely alkalmas volt a városban való tájékozódás kiindulásul. Dzsámink helyét tehát az eddigiek alapján a mai Víziváros északi végében, a városfal mentén kell keresnünk.

¹ Karácson I., Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—1664. (Bp. 1904) 268—280.

² Karácson I., i. m. 275—279.

³ Karácson I., i. m. 278.

⁴ Karácson I., i. m. 278.

⁵ Dercsényi D.—Zolnay L., Esztergom. (Bp. 1956) 31.

⁶ Dercsényi D.—Zolnay L., i. m. 31—32.

⁷ A pécsi Gázi Kászim pasa dzsámija — a mai belvárosi plébániatemplom — is hasonló módon és körülmények között épült. Építéséhez a korábban ott állott Szt. Bertalan templom elbontásából származó köveket használták fel. Erre vonatkozóan l. Gosztonyi Gy., A pécsi

várostartemplom története. (Pécs é. n.).

⁸ A mai Berényi Zsigmond utca 1—3. sz. alatti vízivárosi plébánia épülete a városnak a töröktől való visszafoglalása után elsőnek épült temploma volt. Ezt alakítják át később lakóépületté. Erre vonatkozólag l. Prokop Gy.—Zolnay L., Bél Mátyás Esztergom vármegyéről . . . (Tatabánya 1957) 23. j. 49.

⁹ Karácson I., i. m. 275—276, 278.

¹⁰ Karácson I., i. m. 275.

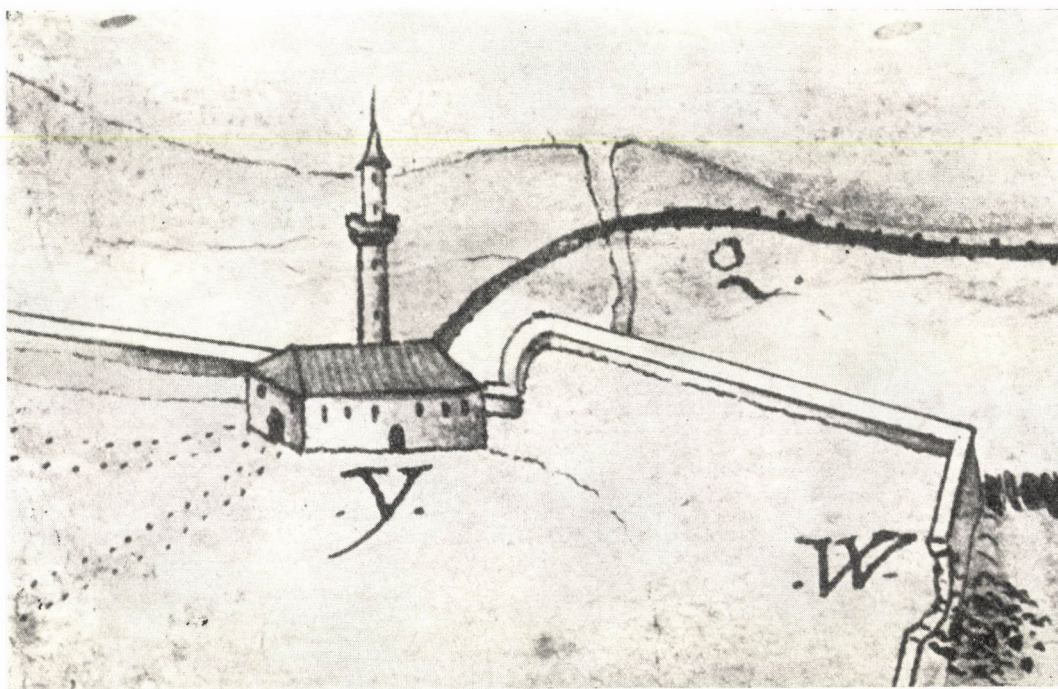
¹¹ Karácson I., i. m. 276.

¹² Karácson I., i. m. 276.

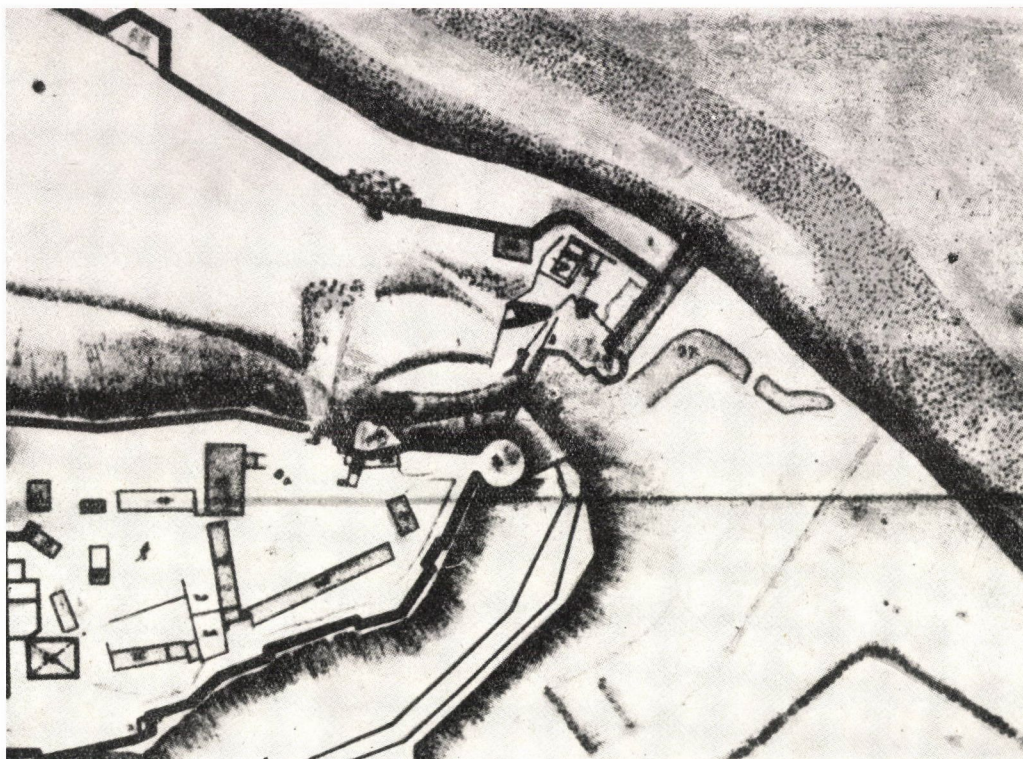

1. kép. Esztergom 1683. évi helyszínrajza. Az „Y”-al jelzett épület Özieseli Hadzsi Ibráhím dzsámija
 Рис. 1. Карта Эстергома 1683 года. Здание, обозначенное «Y»-джами Ёзичели Гаджи Ибрагима
 Fig. 1. Levé de plan d'Esztergom de l'année 1683. L'édifice marqué d'«Y» est la mosquée de Hadji Ibrahim
 Özieseli

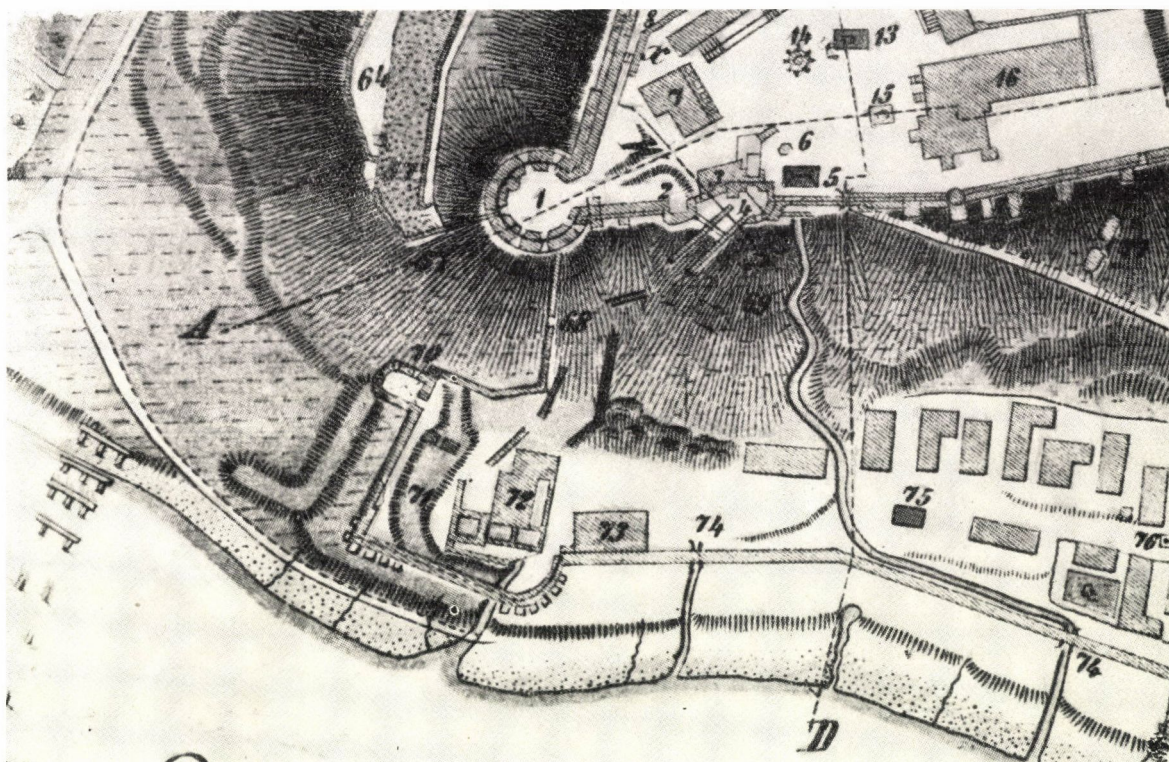

2. kép. Özieseli Hadzsi Ibráhím dzsámija. Részlet az 1683. évi helyszínrajzról
 Рис. 2. Джами Ёзичели Гаджи Ибрагима. Деталь карты 1683-го года
 Fig. 2. La mosquée de Hadji Ibrahim Özieseli. Détail du levé de plan de l'année 1683

3. kép. Az 1706-os helyszínrajz részlete a dzsámi alaprajzával (a 30-as számmal jelezve)
 Рис. 3. Деталь карты 1706-го года с планом джами (Обозначено № 30.)
 Fig. 3. Détail du levé de plan de l'année 1706, avec le plan de la mosquée (marqué du chiffre 30)

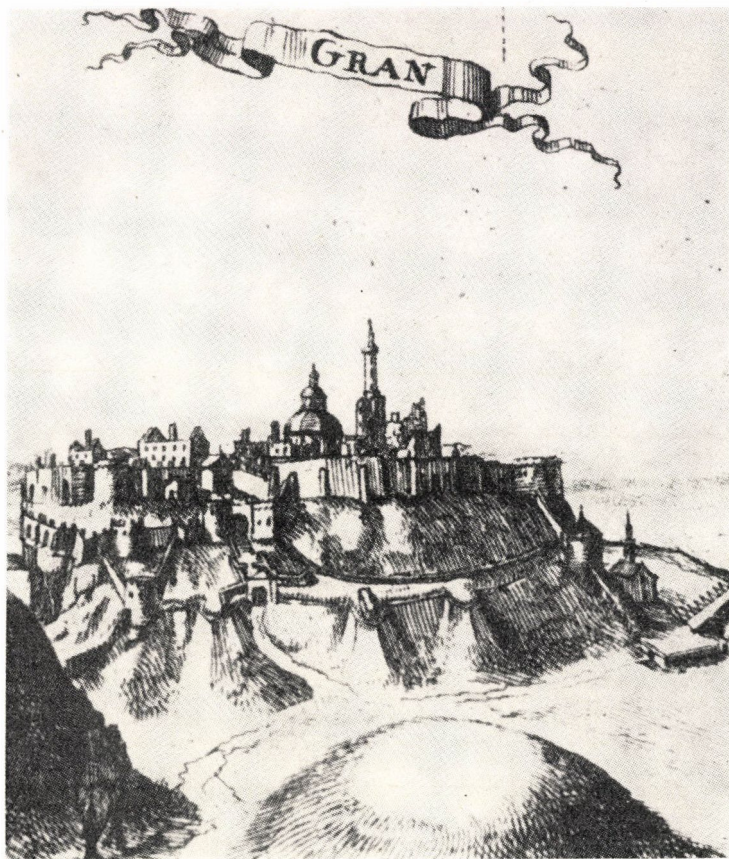

4. kép. Az 1756-os Krey-féle térkép részlete a dzsámi alaprajzával (a 73-as számmal jelzett épület)
 Рис. 4. Деталь карты Крея 1756-го года с планом джами (здание, обозначенное № 73)
 Fig. 4. Détail de la carte de Krey dessinée en 1756, avec le plan de la mosquée (édifice marqué du chiffre 73)

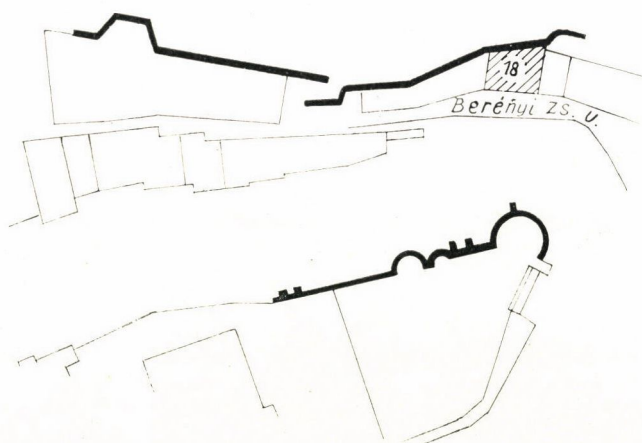

6. kép. Birkenstein Esztergomot ábrázoló rézmetszete. A Duna partján, a párkányi híd lábánál álló épület Hadzi Ibráhím dzsámija

Рис. 6. Гравюра Биркенштейна, изображающая Эстергом. Здание, расположенное на берегу Дуная, у быка — джами Гаджи Ибрагима
Fig. 6. Gravure sur cuivre représentant Esztergom, par Birkenstein. L'édifice se dressant sur la rive du Danube, au pied du pont de Párkány, est la mosquée de Hadji Ibrahim

7. kép. A Víziváros északi részének mai helyszínrajza.

A 18-as számú ház a dzsámi épülete

Рис. 7. Современный план северной части Визивароша
Fig. 7. Le levé de plan actuel de la partie nord du quartier appelé Víziváros. La maison n° 18 est l'édifice de la mosquée

8. kép. Az épület mai Berényi Zsigmond utcai homlokzata
 Рис. 8. Фронтон здания, выходящий на современную улицу Ж. Берени
 Fig. 8. La façade de l'édifice donnant aujourd'hui sur la rue Berényi Zsigmond

9. kép. Az épület Dunára néző, keleti homlokzata
 Рис. 9. Здание со стороны Дуная, его восточный фронтон
 Fig. 9. La façade oriental est donnant sur le Danube

az épület, mint mondja a „A malom és hévíz-fürdő a török időkben. Most is látható.”¹⁸ Mindkettő tulajdonképpen egy azonos épületre, a volt vízműre vonatkozik.

Dzsámink helyének most már pontos ismeretében foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogy eredetileg milyen lehetett maga az épület, illetőleg a korabeli városképi ábrázolásokon hogyan és mikor jelenik meg. A helyszínrajzok ismertetése során már korábban említettük, hogy az épület legrészletesebb ábrázolása egy 1683-as helyszínrajzon látható, amelyen mináréval megtöltött egyszerű lakóház alakjában jelenik meg. Ugyanilyen alakban jelenik meg — ha kisebb-nagyobb perspektivikus torzulásokkal is — a vedutákon. Az Esztergom 1595-ös visszafoglalását megörökítő városképi ábrázolásokon — melyek az ostrom idején vagy röviddel azután készültek — még nincs feltüntetve. A dzsámi helyén Custos D. metszete — mely Esztergom egyik legkorábbi hiteles ábrázolása — a dzsámi épületéhez hasonló és azonos alaprajzú, de minaré nélküli épületet ábrázol.¹⁹ Hasonlóképpen nem szerepel sem Dillich W.,²⁰ sem pedig Houfnagel J.²¹ ugyane korból származó metszetein. Annak ellenére, hogy Houfnagel városképén a dzsámi még nem szerepel, nem lesz érdektelen, ha a dzsámi helyén ez időben állott épület ábrázolásával kissé részletesebben foglalkozunk. Itt ugyanis egy alacsony, nyeregtetővel fedett, a városfal sábjából kissé előreugró toronyszerű építményt látunk, amelynek falát egy, a Dunára kivezető kapu töri át. Az említett XVI. század végi ábrázolásainkat vizsgálva egyértelműen arra a megállapításra jutunk, hogy dzsámink helyén ebben az időben egy más rendeltetésű, de ennek ellenére azonos alaprajzi elhelyezéssel és külső megjelenésében a minaréttől eltekintve hasonló épület állott. E megfontolásból kiindulva arra kell következtetnünk, hogy Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámija nem volt alapjában eredeti török építmény, hanem e célra egy már meglévő épületet alakították át. Az épület eredetileg a városfal egyik védőtornya, illetőleg éppa Houfnagel metszetén látható kapu alapján talán kaputornya volt, mely még a török előtti időben épült. A Vízivárost ugyanis a Duna felőli oldalon már a középkor folyamán is fal védelmezte, melyet tornyok és bástyák erősítettek. 1543-ban az elfoglalt várost megszemlélő Dzselaázáde, a szultán történetírója is azt mondja, hogy ez a hely „a Tuna partján terjedelmes és magas fallal körülvett nagy város, sok toronnyal és bástyával”.²² A városfalakra vonatkozó adatok egyébként már a XIII. század végéről is ismeretesek.²³ A dzsámi épületének középkori eredetét illetően e helyen nem kívánunk részletesebben foglalkozni, avagy messzemenő következtetéseket az eddig elmondottakból levonni. Ezzel kapcsolatban csupán egy dologra szeretnénk utalni, nevezetesen arra, hogy a dzsámi, illetőleg a korábbiakban épült torony a törökök előtt is már használatban volt Duna-parti vízmű közelében állott.²⁴ Így az sem kizárt dolog, hogy a városfal e tornya kifejezetten a vízmű védelmére épült.

Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámijának képe első ízben az 1683. évi visszafoglalás alkalmával készült csata- és városképeken jelenik meg. A várat és a várost, valamint a Duna túlsó partján fekvő Párkányt ábrázoló 1683-as évszámmal jelzett rajzon²⁵ a dzsáminak épségben álló mináréja mellett az épület szinte alig emelkedik ki a város háza közl (5. kép). Nypoort J. és Lerch J. M. Esztergom 1683. évi bevételét ábrázoló metszetén²⁶

10. kép. A dunai homlokzat török quáderekből falazott északi sarokrészlete

Рис. 10. Деталь северного угла фронтона, выходящего на Дунай, со стеной кладкой из турецких квадров
Fig. 10. Détail de l'angle nord maçonné de pierres de taille turques de la façade donnant sur le Danube

dzsámink csak kissé tér el a fentiekben leírt képtől, mert az épületből itt sem sok látszik. Valamennyi városképi ábrázolás közül azonban Birkenstein rézmetszete²⁷ az, amelyen a dzsámi (6. kép) a leginkább hasonlít a már több ízben idézett és véleményünk szerint a hitelességet legjobban megközelítő 1683-as helyszínrajz dzsámi ábrázolásához.

A fentiekben tárgyalt dzsámi e néhány ábrázolásának ismertetése után hallgassuk meg Evlia Cselebit, hogy mit mond magáról az épületről: „Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámija, ólom tetejű, festett deszka padlású, nagy térfo-gatú, téglá minárés, magas és új építkezésű szép dzsámi.”²⁸ Ha Evlia épületleírása nem is mondható éppen részletesnek, ennek ellenére, szűkszavú tömörsége mellett is igen figyelemre méltó. Evlia leírását egybevetve a már több ízben részletesen tárgyalt 1683-as helyszínrajz ábrázolásával, azt látjuk, hogy e két különböző és időben is egymástól eltérő forrás adatai egyezők. Özieseli Hadzsi Ibráhim

mint működő szerkezetet írja le.

²⁵ Esztergom 1683. évi látképe. Színes festmény papíron. Készítője De Jarnage. Fényképmásolat az Országos Műemléki Felügyelőség tervtárában. Eredetije Karlsruheban (Glaser 91).

²⁶ Nypoort J.—Lerch J. M., A párkányi csata és Esztergom bevétel 1683. Rézmetszet.

²⁷ Esztergom vára 1689-ben. Birkenstein B., Erzt-herzogliche Handgriffe . . . c. munkájában megjelent rézmetszet.

²⁸ Karácson I., i. m. 278.

¹⁸ Villányi Sz., i. m. 22.

¹⁹ Custos D., Esztergom 1595-ös ostromát ábrázoló rézmetszet.

²⁰ Dillich M., Ungarische Chronica. (Cassel 1600) c. művében megjelent rézmetszet. A XVI. század végi Esztergom látképe.

²¹ Houfnagel J., Esztergom 1595-ös ostromát ábrázoló rézmetszet.

²² Dercsényi D.—Zolnay L., i. m. 31.

²³ Dercsényi D.—Zolnay L., i. m. 57.

²⁴ A vízmű középkori eredetére utal a már említett Dzselaázáde idézet is, amikor azt a török foglalás idején

dzsámiját Evlia „festett deszkapadlást”-nak mondja, ami ugyancsak arra vall, hogy az — az ábrázolásoknak megfelelően — téglalap alaprajzú, nyeregtetővel fedett épület volt. A török építészetben ugyanis a négyzetes teret csaknem kivétel nélkül kupolával boltozzák. Így tehát a jelen esetben semmiképpen sem lehet szó négyzet alaprajzú dzsámiról.

Az 1683-as helyszínrajzon ábrázolt Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámija egy meglehetősen nagy kiterjedésű, nyeregtetős földszintes épület, melynek minaréja a Duna felőli oldalon magasan a tető fölé emelkedik (2. kép). A rajzoló a déli és a keleti homlokzat középtengelyében egy-egy félköríves bejáratot nyíltat felöl. Ablakai feltűnően magasan, közel a fődélszékhez helyezkednek el. Ezek közül egy-egy a déli homlokzaton levő bejárat fölött kétoldalt látható, három-három pedig, hasonló elhelyezésben a dzsámi hosszanti, keleti homlokzatán.

A dzsámi déli bejáratához a város felől két út vezet. A rajz készítője a városfalon kívül a Duna-parton is jelöl egy utat, amely a Párkányba vezető hídhöz visz. Ez az az út, amely az Evliánál említett „Kis kapu”-tól indul ki és vezet a már említett irányba.

Dzsáminkat az írott forrásokon és az ábrázolások nyomán megismerve önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy az mikor épült. Erre vonatkozóan azonban csak feltételezések, illetőleg következtetésekre vagyunk utalva, mivel Evlia nem közli a dzsámi tárikhját, azaz az építkezés során elhelyezett és az építetett dícső emléktábla szövegét. Az ilyen emléktáblákon ugyanis rendszerint fel szokták tüntetni az elhelyezés időpontjának évét. A kérdést közelebbről vizsgálva az ábrázolásokkal kapcsolatosan eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a dzsámi az 1595-ös ostromot ábrázoló valamennyi vedutáról hiányzik, illetőleg annak helyén egy más épület áll. Ez kétségtelenné teszi azt a tényt, miszerint a dzsámi a XVI. század folyamán nem épülhetett. Esztergom ugyanis az 1595-ös ostrom során magyar kézre kerül egészen 1605-ig, amikor Lala Mohammed nagyvezír seregei visszafoglalják. Evlia Cselebi idejében — ki 1663-ban jár Esztergomban — Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámija már állott. Evlia „új építkezési”-nek mondja, ami valószínűleg nem azt jelenti, hogy a dzsámi az ő ottjárta idejében épült. E megjegyzése mindenesetre figyelemre méltó, mert ennek alapján dzsámink építésének idejét, ha feltételeken is, de szűkebb határok közé tudjuk szorítani. Az eddig elmondottakból következik, hogy a dzsámi csakis az 1605 és 1663 közötti időben épülhetett, illetőleg ha Evliának az építés idejére vonatkozó közvetett közlését figyelembe véve, annak a XVII. század első évtizedeiben kellett létesülnie.

A dzsámi nevének ismeretében röviden foglalkoznunk kell magának Özieseli Hadzsi Ibráhimnak személyével is. Sajnos személyével kapcsolatban a források teljes mértékben hallgatnak. Nevét egyedül Evlia őrizte meg az utókor számára. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a dzsámin kívül még egy medresze és egy derviskolostor volt elnevezve róla Esztergomban.

Az előzőekben utaltunk már arra, hogy Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámiját Evlia leírása és a városképek ábrázolása alapján egyértelműen a mai Víziváros északi részében, a városfal ívesen futó szakasza mellett kell keresnünk. Az 1683-as helyszínrajzon a dzsámi déli oldalán levő bejáratához vezető út nyomvonalán halad ma is a Víziváros egyetlen főutcaja, a Berényi Zsigmond utca. A város dunai védőfala ma is jórészt épségben áll épp ezen az északi szakaszon, amely vizsgálódásaink tárgyát képezi. A Berényi Zsigmond utca nyugati oldalán levő házainak egynemelyike a falak felhasználásával épült, oly módon, hogy ez képezi az épület dunai homlokzatát. Ily módon épült az a hosszanti oldalával a városfalra támaszkodó lakóház, amely a városfal legészakibb, íves szakaszának indításánál, tehát ott, ahol az alaprajzok és az ábrázolások jelzik Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámiját — áll. Ez az épület jelenleg a Berényi Zsigmond utca 18. számú lakóház (7. kép). A kérdés most már csak az, hogy a dzsámi helyén álló mai lakóház mennyit őrzött meg az egykori Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámijából az utókor számára.

A már említett 18-as számú ház (8. kép) első látásra mitsem különbözik az utca többi házaitól. Utcára néző

homlokzata, melyet az utca szintjétől eléggé magasan elhelyezett $2 + 1 + 2$ ritmusban kialakított ablaknyílás tör át. Az ablakok osztásának megfelelően, azok alatt hasonló elhelyezést nyertek a pinceablakok, illetőleg az alagsor nyílásai. Az épület ugyanis csak az utca felé földszintes, a dunai homlokzat azonban egyemeletes ház képét mutatja (9. kép). Ezen a homlokzaton a földszinti szakaszon két kisebb és egy nagy ablaknyílást találunk, az emeleti részen pedig ismét egy ablaknyílást és egy négyrészes erkély kijáratot. Az épületnek ez a homlokzata teljesen vakolatlan. A fal földszinti szakasza erősen lepusztult quaderekkel vegyes fejtett kőből épült, melyen a későbbi javítások téglával történtek. A homlokzat emeleti szakasza erős mészhabarcsba rakott fejtett kövekből falazott és a déli saroknál quaderekkel armírozott. Ugyanennek a homlokzatnak az északi végénél, az emeleti szinttől kezdődően a mai fedélszék alatti újkori téglából készült felfalazásig terjedően nagyméretű homokkő-quaderekből épült falszakasz vonja magára figyelmünket (10. kép). E falszakaszt tüzetesebben megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a quaderek mindegyikének felülete fogas vésővel megmunkált. A kő felületének ily módon történő megmunkálása azonban a többi kőfaragás egyik jellemző sajátossága. Az említett falszakasz egyben az épület északnyugati és jelenleg is szabadon álló sarkát alkotja. A quadérfal a saroknál befordulva, az épület északi zárófalát alkotva tovább húzódik keleti irányban. Itt az eredetileg szabadon állott északi homlokzathoz épült hozzá, annak egy kis részét szabadon hagyva a 20. számú épület. Ennek az északi homlokzatnak a szabadon álló nyugati felében egy félköríves záródású bejárat nyíltat találunk, amely az épület belseje felől jelenleg el-falazott (11. kép). Ugyanakkor a bejáratától keletre a quadérfalon erősen lepusztult lábazat maradványa figyelhető meg.

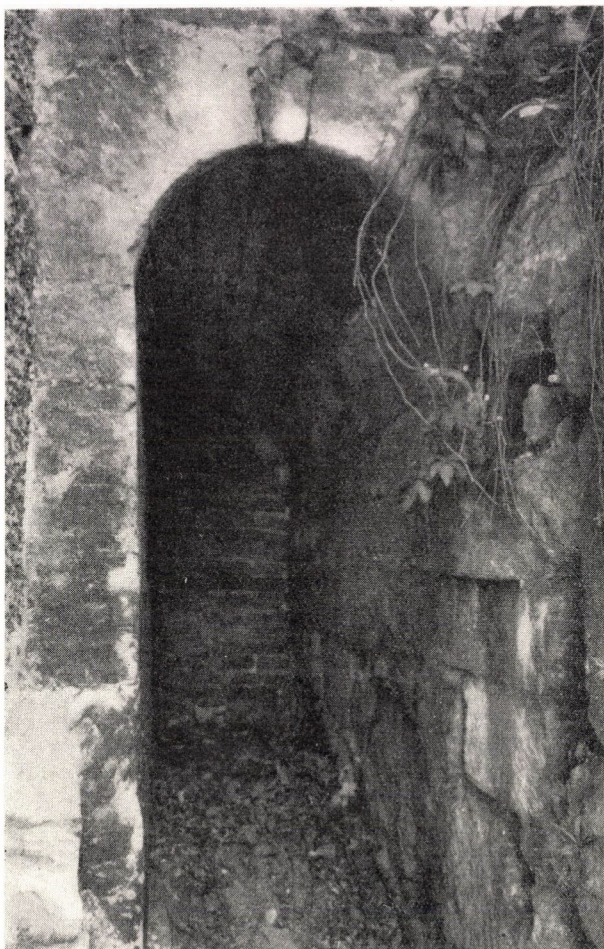
A Berényi Zsigmond utca felőli északkeleti sarkon a lepusztult vakolat alatt hasonló sarokkiképzés nyomai mutatkoztak, mint amilyen a dunai homlokzat déli sarkán található és amelyet már fentebb ismertettünk.

Az épület belső helyiségeit átvizsgálva az alagsor egyik helyiségében, amelynek zárófalát az északi homlokzat egy szakasza képezi, számarhátíves falifülkét találunk (12. kép). A fülkét eredetileg sztalaktit díszíthette, amelynek nyomai ma már csak sejtethetők.

Mint a fentiekből kitűnik az épületen tett megfigyeléseink eredményeképpen arra a megállapításra jutottunk, hogy a jelenlegi lakóházon a török építkezésnek jelentős maradványai találhatók. Természetesen a további és az épület teljes egészére kiterjedő kutatásnak lesz majd a feladata, hogy a még lappangó török részleteket feltárja.

Az Özieseli Hadzsi Ibráhim dzsámi ma lakóháznak használt épülete a török építészeti részletek mellett, jelentős korábbi, középkori épületrészből áll. A dzsámi épületének átvizsgálása, mely csak a felszínen látható maradványokra terjedt ki, eddigi feltevéseinket nagymértékben igazolták. Az épület két sarkán, nevezetesen a délnyugati és az északkeletin található sarokarmirozások kétség-telenné teszik, hogy az középkori eredetű. Ezek szerint a török időkben dzsámiavá történő átépítés alkalmával megtartották a korábbi alaprajzát, elrendezését az épületnek. Ezt egyébként nemcsak a meglévő középkori részletek, de magának az épületnek, illetőleg a dzsáminak a tájolása is alátámasztja. Aminthogy a keresztény templomok tájolása bizonyos szabályok szerint történik, épp így a dzsámik építésénél az iszlám is szigorú megkötöttséget ír elő. Amíg a keresztény templomok főtengelye a kelet — nyugati irányt követi, oly módon, hogy a szentély kelet felé néz, addig a dzsámik főtengelye délkelet — északnyugati irányú. Ez az irány azonban csak magyarországi viszonylatban érvényes. Az irány ugyanis a jelen esetben nem az égtájak szabjakkal megélelőlegesen, hanem a szent város Mekka fekvése. A dzsámiban a mekkai irány (kibla) megjelölésére a mihráb szolgált, amely a fő-falban kialakított és gazdagon díszített fülke volt. Iránya tehát aszerint változott, hogy a kérdéses dzsámi Mekktól milyen irányban épült. A magyarországi dzsámikban tehát az elmondottaknak megfelelően a mihráb a délkeleti

11. kép. Az épület északi zárófalának keleti szakaszán levő félköríves záródású ajtónyílás

Рис. 11. Полукруглое дверное отверстие, расположенное в восточной части северной стены здания

Fig. 11. Ouverture de porte en plein cintre, se trouvant sur la partie est du mur de clôture nord de l'édifice

12. kép. Szamárhátíves falifülke az épület északi földszinti helyiségében

Рис. 12. Стенная ниша в северном помещении первого этажа

Fig. 12. Niche à dos d'âne dans le local nord du rez-de-chaussée de l'édifice

oldalon van, a főbejárat pedig ezzel szemben az északnyugati oldalon. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a főtengety iránya és a földrajzi irány között mindig néhány fok eltérés mutatkozik. Dzsámink tájolása azonban az épület főtengetyét tekintve észak-déli irányú, ami viszont a mekkai iránytól lényeges eltérés és csak arra vezethető vissza, hogy az átalakítás alkalmával már bizonyos alaprajzi adottságokkal számolni kellett.

Az Esztergomot ábrázoló veduták elemzése során utaltunk már arra, hogy a Houfnagel-féle metszet e helyen a városfal egy tornyát jelzi. A ma álló épületen fellelhető középkori maradványok a metszet ábrázolásának hitelét bizonyítják és az ezzel kapcsolatos korábbi feltételezéseinket igazolják.

A törökkori Esztergom-Víziváros topográfiájával kapcsolatos eddigi fejtegetéseinket röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Evlia Cselebi az esztergomi Víziváros leírása során, annak északi részében említést tesz Özicseli Hadzsi

Ibráhim dzsámijáról. A dzsámi helyét közelebbről is megjelöli és magát az épületet is szemléltetően írja le. Az Esztergomot ábrázoló XVI. század végi és XVII. század elejei veduták, valamint az 1683-as visszafoglalás során és az azt követően készült helyszínrajzok és városképek segítségével sikerült a dzsámi pontos helyét rögzíteni. Özicseli Hadzsi Ibráhim dzsámija a mai Berényi Zsigmond utca 18. számú lakóház épületével azonos. Az épületen fellelhető török részletek és középkori falak arra a megállapításra vezetnek, hogy a dzsámit egy már korábban itt állott épületből alakították át a törökök a XVII. század első évtizedeiben. A Víziváros dunai védőfalával szervesen összeépült dzsámi eredetileg a középkor folyamán a fal egyik megerősített tornya lehetett. Arra vonatkozóan, hogy a jelenlegi lakóépület mennyit őrzött meg a törökkori Hadzsi Ibráhim dzsámiból, illetőleg a középkori toronyból az épület, teljes feltárása adhatja majd meg hiteltérdelemről a választ.

Gerő Győző

Summary

Having visited Esztergom in the second half of the seventeenth century, Evlia Tchelebi mentions several djamis in his description of the Aquatic City. He gives a short delineation of the two significant buildings, the djamis of Mehkeme and Oezitcheli Hadji Ibrahim, locating them with some exactitude. The Mehkeme djami, called by him an "ancient construction", stood probably on the site of the present parish church of the Aquatic City, having been transformed by the Turks from a medieval sanctuary.

The site of the djami of Oezitcheli Hadji Ibrahim may have been regarded by Evlia Tchelebi to be a very important point of topography, since he defined it in such detail as our search for it is bound to centre on the northern end of the Aquatic City of to-day. In defining its site, we may find a foothold in the data of the lay-outs and vedutae made in the course of the 1683 reconquest and afterwards. As a matter of fact, the general plan of 1683 depicts a building with a ground-plan of a longitudinal rectangle, covered by a gable roof, having a minaret, at the site marked by Evlia Tchelebi (Fig. 2), called "Türkische Moscheen" in the explanation. The lay-out made in course of the 1706 siege calls the building "Eine Moscee" but it marks the djami as a ground-plan only on the same site (Fig. 3). Also Krey's mapping embraces the edifice (Fig. 4). The vedutae portray our djami in 1683 for the first time. Birkenstein's engraving from the end of the seventeenth century (Fig. 6) contains the last

delineation of our building, only scarcely divergent from the perspectival picture of the 1683 general plan, the authenticity of which may be trusted. In the cuts made between 1595 and 1605 we miss the edifice, or the drawings show one of the gatehouses of the Aquatic City in its stead, respectively. This leads us doubtlessly to the conclusion that the djami may have been raised at the beginning of the seventeenth century at the earliest, using also the medieval tower.

Summarizing the delineation of the sketches and vedutae made at the end of the seventeenth century and afterwards, and the topographical data given by Evlia Tchelebi, we have come to the result that the djami of Oezitcheli Hadji Ibrahim stood at the site of the house No. 18 Zsigmond Berényi Street (Fig. 7). A significant portion of the Danubian front of the dwelling of to-day (Fig. 9) reveals a medieval origin. The ashlar of the southern corner of the building and the doorway, walled off at present, together with the niche with an ogee arch, both visible in the southern outer wall, are the remainders of the Turkish reshaping (Figs 10—11).

Summing up our statements, we may conclude that the djami of Oezitcheli Hadji Ibrahim in Esztergom-Aquatic City, constructed on the basis of a medieval gatehouse probably at the beginning of the seventeenth century, is identical with the building No. 18 Zsigmond Berényi Street, inhabited in our days.

Gy. Gerő

EMLÉKEZÉS FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁNRA

1880—1965

A népek műveltségének egyik fokmérője, hogy a maguk mivoltát milyen széles szellemi látóhatárban szemléljük. A távolkeleti horizontot hosszú időn keresztül — néhány nemes elődjével, majd utódjával együtt — Felvinczi Takács Zoltán jelentette a magyar szellemi életben. Mint a Hopp Ferenc Múzeum tudós igazgatója, majd Pécs, Szeged, Kolozsvár egyetemeinek tanára széles körben szerzett híveket a keleti művészetnek és életszemléletnek. Nem pusztán foglalkozása s hivatása volt a Kelet-kutatás, hanem: életeleme.

Hsie-Ho-nak az V. században élt kínai művészetből-cselőnek első kánonja, az ő epitáfiuma is lehetne, mert valóban „a szellemnek megfelelő életmozgás” sarkallta minden munkájában. Keleti műtárgyak gazdag egyszerűségű esetvonásaiban vagy tökéletes formái világában érezte magát otthon, mert bennük tapinthatóvá váltak a kánon emberi szépségei. Többször mondta, hogy ezek között élt és arra vágyik, hogy ezek között érje utol a halál. A sors kegyes volt hozzá: szeretett múzeumában legyintette meg az elmúlás szele.

Régi erdélyi családból származott. Középiskoláit Nagybányán és az ősi nagyenyedi Kollégiumban végezte. Itt szívta magába a tiszta hazaszeretetet s ami ezzel egyértelmű: az elmélyült humanizmust. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte és a pesti Egyetemen szerezte meg 1904-ben bölcsésztudori oklevelét. Münchenben, majd Nagybányán Hollós Simon vezetésével csiszolta festői képességeit. Abban a nagybányai környezetben élt, amely minden figyelmét a természet halk árnyalatai összhangjának szentelte. Ez tette később számára élménnyé Kelet jelképes, de minden ízében a természethez tapadó művészetét. Előbb mint az Országos Képtár, majd a Szépművészeti Múzeum tisztviselője, főként a régi német mesterek művészetével foglalkozott. Dürerről írott könyve (1909) ma is emlékeztető olvasmány. Tudományos pályája kezdetén abbahagyta ugyan a festést, de kiművelt „látáskultúrája” minden írását eleve, szemléletessé teszi, mert a festő szeme olyan dolgokra figyel fel a képekben s rajzokban, amelyeket elődei nem vettek észre. Egyre gyakrabban járt és dolgozott Hopp Ferenc remek magángyűjteményében s ekként szinte természetes volt, hogy a tulajdonos halála után (1919) állami múzeummá vált intézmény élére ő került. Bámulni valóan rövid idő alatt vált otthonossá a keleti világban és 1923-ban már megjelent a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum című kis könyve. Dolgozatai a Turán című folyóiraton kívül az Ostasiatische Zeitschriftben, a Kőrösi Csoma Archivumban, a Jahrbuch für Asiatische Kunstban, a New China Reviewben, a Bulletin de l'Institut archéologique Bulgareban, a Távol-Keletben egymás után jelentek meg. Több mint száz dolgozata idehaza s külföldön méltó emléket állít munkásságának. Munkatársaira,

tanítványaira vár életművének összeállítása és méltatása. Számos előadást tartott itthon s külföldön és élete derekán eljutott a Távol-Keletre is. Életének célját érezte teljesedni, amikor szemtől szembe állhatott azokkal a művekkel, amelyeket olyan jól ismert képekről. Kolozsvári professzorsága alatt különös figyelmet szentelt az erdélyi örmény művészetnek is. Anyai ágon ő is ennek az ősi műveltségű népek fia volt. Írásaiban és előadásaiban nagyrészt a Hopp Múzeum tárgyait közölte, másrészt pedig szenvedélyes érdeklődéssel fordult a népvándorlások régészete — főként a hun korszak — felé. Úgy vélte — s e hitét élete végéig megőrizte —, hogy a Keszthelyi műveltség hagyatéka a hunoké volt. Erről a kérdéssel számos részlettanulmányt írt s ezek közt van az a dolgozata is, amelyben elsőnek bizonyította be a nagy áldozati üstök hunkori voltát. E dolgozataiban a vitázó Takács Zoltánt ismerhetjük meg. Tiszta hite és eurázsiai látóköre még akkor is tiszteletre készítt, ha elméleteit nem érezzük mindenben megalapozottnak.

Vélhető, hogy nem is annyira vitaművei az időtállók, hanem nagyszabású összegezése Kelet művészetéről (Barát—Éber—Takács: A művészetek története, 1926, 1934, különnyomatban is). E művében mint a régi s új keleti művészet polihisztor megmutatta bámulatra méltó lexikális és átfogó tudását s mélyen együttérző szeretetét.

Halála, emléke iránti hálára készíttet és elgondolkoztat. A tudományos kutatásban a művek élettartama rendszerint még a rövid emberi élettel is alig mérhető: új s újabb tények, új s újabb szemléletmódok kibontakozása gyorsan avittá teszi az egykor még olyan nagy hatású műveket is. De sem megírásukkor, sem később mégsem múlnak el ezek nyomtalanul, mert egy-egy lépést jelentenek előre a múlt megismerésének útján, a múlt valószínű, emberibb elképzelése felé. A tárgyilagos érvelésen gyakran áttűz egy-egy egyéniség sajátos alkata: azzal, hogy mit vesz észre az eléje táruló valóságból, egyúttal kissé a maga képére és hasonlatosságára formálja át. E törvényszerűségek alól Felvinczi Takács Zoltán életműve sem kivétel — s éppen ez teszi széppé. Voltak megfigyelései, elméletei, amelyek rövid életűnek bizonyultak, mások további kutatásra serkentettek s voltak olyanok is, amelyek túléltek megalkotójukat. Ilyennek érezzük nagy összefoglalását, továbbá Buddha útján Távol-Keleten című, vallomás-erejű írását, Hollós megemlékezését és számos kisebb tanulmányát.

Bizonyos, hogy ezeken s előadásain keresztül gazdagabbá tette nemzeti közműveltségünket, tágitotta szellemi látóhatárunkat. Örökségét megilletődéssel és szeretettel őrizzük s adjuk majd tovább utódainknak.

László Gyula

GERHARD BERSU

1889—1964

A magyar régészeti irodalom ugyan nem tartja számon nevét, mint aki magyar vonatkozású tanulmányokat is írt volna, emléket azonban halála után mint a nemzet-

közi tudományos élet érdekes és érdemekben gazdag egyéniségét kegyelettel őrizzük. Nagy szervező, kitűnő tudós, kiváló ásató és megfigyelő régészt veszítettünk

vele. Főként mint nagyszerű szervező tűnt ki. Minden kongresszuson vagy konferencián részt vett még nyugdíjba vonulása után is, amelyen a régészet ügyéről volt szó.

Az első világháború után 1924-től volt a Römisch-Germanische Kommission munkatársa, majd később igazgatója. A náci uralom idején először eltávolították az intézet éléről, majd később munkáját annyira megnehezítették, hogy kénytelen volt hazáját elhagyni. Angliában telepedett le, majd a dublini egyetem meghívását fogadta el. 1950-ben tért vissza Németországba, amikor újból átvette a Römisch-Germanische Kommission igazgatását. Ahogy az első igazgatósága idején ő építette fel az intézet új székházát, ugyanúgy ő támasztotta fel a nagymúltú intézményt a második világháború után szó szoros értelmében romjaiból.

Tudományos munkásságában és tudományszervezési tevékenységében mindig a nagy nemzetközi célokat és a különböző országok szakembereinek együttműködését tartotta szem előtt. Mint elsőrendű ásató gyakran rendezett „tanácsadásokat”, amelyekre széles nemzetközi körből hívott meg szakembereket, elsősorban pályájuk kezdetén álló fiatalokat. Ma sem ártana hasonló kezdeményezés, amely jó indítást adna a kezdő régészeknek. Egész sor nemzetközi tanulmányutakat szervezett, főként a dunai országokban. Jellemző agilitására és körültekintésére, hogy ilyenkor az illető országok szakembereivel együtt először végigjárta a kijelölendő útvonalat, megtekintette a múzeumokat, műemlékeket és ásatásokat s csak azután állította össze a részletes úti programot. Ő volt egyik megmetszője 1931-ben Bernben a Nemzetközi Ósrégészeti és Koratörténeti Kongresszusnak, melynek minden egyes ülészakán részt vett, még nyugalomba vonulása után is. Az 1958-as hamburgi ülészakának ő volt az elnöke és a kongresszus kiadvány szerkesztője, s legutóbb a múlt év szeptemberében még részt vett a kongresszus Allandó Tanácsa zaragozai ülésén is. Tevékenyen részt

vett a núbiai régészeti emlékek megmentésére létrehívott UNESCO-Bizottságban is.

Mint a Römisch-Germanische Kommission igazgatója azt a célt tűzte maga elé, hogy az igazgatása alatt álló intézetet nemzetközi régészeti kutatási centrummá építse ki. E célból több kiadványsorozatot indított meg, amelyekben elsősorban a nagy áttekintő munkák számára biztosított helyet. Így jelentek meg a Röm.-Germ. Kommission kiadványaiban német összefoglalások mellett Magyarország, Jugoszlávia, Románia stb. ós-, római és koraközépkorára vonatkozó összegeзések is. Saját tudományos munkássága elsősorban római és népvándorláskori anyagra vonatkozott. Munkásságát 120 megjelent dolgozata jelzi. Életének utolsó percéig dolgozott, s nem sokkal halála előtt jelent meg a gundremmingeni római erődítményről írt munkája.

Bár magyar vonatkozású tanulmányokat nem írt, a magyar régészettel sok kapcsolata volt. Tanácsadásain, elsősorban a Goldbergen, több ízben részt vettek magyar régészek is, úgyszintén az általa szervezett nemzetközi tanulmányutakon is. Többször járt hazánkban, főként ásatásokat tekintett meg, így Tószegen, Lengyelen, Szönyben. Két ízben szervezett magyarországi tanulmányutakat, először a Nyugat-Dunántúl régészeti lelőhelyeinek és múzeumainak megtekintésére, másodszor pedig Pannónia dunai limesének végigjárására.

Egyénisége nemcsak arra az intézményre hatott, amelynek hosszú ideig igazgatója volt, de az európai régészet egészére is. Legnagyobb értéke az volt, hogy kezdeményezéseit jó szervezéssel valóra is váltotta s ásatásai-val, azok mintaszerű dokumentációjával és tudományos munkásságával is nagy érdemeket szerzett. Nem hagyta tisztánlátását a nacionalista gondolkodás által befolyásoltnak, hanem mindig a tudósok együttműködését, a tudomány nagy céljait tartotta szem előtt. Ezért elhunytakor kegyelettel gondolunk rá.

Mozsolics Amália

ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A KOMI ASZSZK TERÜLETÉN

Az utóbbi két-három esztendő újabb sikereket hozott a nyugati Ural mente finnugor népességének régészeti kutatása terén. Elsősorban V. I. Kanyivec. G. M. Burov és V. Je. Luzgin kutatásai fordítják magukra a figyelmet. Az alábbiakban az ő tanulmányaik alapján tekintjük át az eredményeket.

Az 1962. előtti kutatásokat a Nyelvtudományi Közlemények 1964. évi 1. számában ismertettük, melyhez kiegészítésként Burov G. M. kisebb tanulmányára hívjuk fel a figyelmet, melyben a Vicsегда menti középkori leletanyaghoz találunk adatokat: Новые данные о могильниках XII—XIV. вв. у с. Гам. Историко-филологический сборник АН СССР Коми Филиал. Вып. 8. 81—86.

Megjelent a Материалы по археологии европейского Северо-Востока II. kötete is (Сыктывкар 1963), amely teljes egészében a Dél-Pecora-i Alföld régészeti terepbejárásainak és vizsgálati ásatásainak van szentelve, elsősorban az Uszty-Voi víztároló elöntésre került területén.

Ezen a területen, ahol a gát felett 70 m-es különbséggel emelkedett meg a folyók szintje, 1955 előtt csak egyetlen egy lelőhelyet ismertek. G. A. Csernov geológus terepbejárásai után, 1959-ben kezdődött meg a terület régészeti feltérképezése, de ez szorosan az Ural hegység lábainál fekvő részre vonatkozott. A víztároló területén 1962-ig mindössze 11 lelőhelyet tartottak nyilván. Ezek felsorolását, valamint a terület régészeti térképét is kiadták a kötetben. Az Uszty-Volosznyica-i későrézkor-korabronzkori telep ásatásainak részletes leírása után a Felső-Pecora vidékén talált öt település vizsgálati adatait írták le. A települések, kettő kivételével (Uszty-Laga I.-i neolitik telep az i. e. II. é. e.-ből, valamint a Kaszjan-Jol egy része mezolitik vagy felső paleolitikus, mikrolit eszközökkel bővelkedő telep), későréz-korabronzkoriak.

Ezután az É-i Milva folyó partjainak bejárása került sorra, ahol négy, illetve öt települést sikerült felfedezni.

Korban ananyinói és pjanobori kultúráról (korai vaskor) kezdve le egészen a mezolitikumig (i. e. V—IV. ée.) szolgáltat leletanyagot.

A Pecora középső folyásának mentén végzett kutatások tíz települést érintettek.

Az összes vizsgált települések leletanyagát összefoglalóan koronként is értékelik a szerzők (74—83. o.). Megállapítható, hogy a Pecora-i Alföldön legrégebbiek a kerámiát még nélkülöző, mikrolit eszközökben bővelkedő telepek, melyeket az expedíciók hat helyen fedeztek fel, egy kivételével, a folyó második terrasán. A területet az ember a paleolitikumot követő időben azonnal birtokába vette. (L. még ezt a problematikát a Vicsегда völgyére vonatkozólag: Burov, G. M., Стоянки с микролитическим инвентарем на р. Вычегда. СА 1961. I. 247—255.)

A betelepülés O. N. Bader szerint részben a kámai, részben a Volga-Oka-i mezolitik kultúrák területe felől érkezett. A későbbi, vagyis neolitik kultúrák a Káma-vidékkel mutatnak szoros kapcsolatot.

Legkevésbé a korai réz-bronzkor anyaga kutatott ezen a vidéken. Az emlékek a turbinói kultúrával állnak rokonságban, idejük az i. e. II. é. e. első felére tehető.

A késői réz-bronzkor emlékei a folyók II. terrasán vannak, több mint fél évezredes élet emlékei. Utána az i. e. VIII. sz. táján, az ananyinói törzsek befolyása alá került a terület, így kerül ide jellegzetes kerámiájuk is.

A következő, ún. gljadenovói, periódusból főleg kerámiaanyagot ismerünk (II. sz. i. e. — III. sz. i. u.), a folyók II. és III. terrasairól.

Már az előző, vagyis az ananyinói kultúra idejének végén, az i. e. IV. é. e.-től kezdve megfigyelhető Uralon-túli törzsek betelepülése.

Alig találtak a kutatók középkori emlékeket a bejárt vidéken, ami van, az is csak kizárólag telepekről származik. A kerámia két csoportja két különböző eredetű etnikai csoportot jelez. Az egyik kétségtelenül obi-ugor, a

másik pedig talán az orosz évkönyvekből ismert *pecsera* lehet.

A Komi Autonóm Szocialista Szövetségi Köztársaság területén végzett régészeti kutatások irodalmából kiemelkedik Vjacseszlav Iljics *Kanyivec* monografiája, melyet a kanyini barlangról írt. (Канинская пещера. Москва 1964.) A barlangot, amely a Pecsora folyó felső folyásánál fekszik, 2500 éven át használták finnugor törzsek áldozóhelyként. Ismertetése előtt a környékre vonatkozó régi írásos források részletes feldolgozását kapjuk, majd az összes ismert (összesen 8) észak-uráli barlangi szentélyek jellemzése következik, melyek közül a legészakibb maga a kanyini. A barlang leletei közül a réz-bronzkoriak a legrégebbiek. Ennek a korszaknak az emlékeit a környék telepéről is ismerjük, lebjázi kultúra néven foglalhatjuk őket össze (a lelőhelyeket a 28. sz. rajzon levő térkép mutatja), amely az i. e. II. é. e. felére keltezhető. Jellege határozottan északkelet-európai. Kapcsolatai ugyan vannak az Uralon-túlal, de eredetét Európában kell keresnünk.

A kora vaskor emlékei szintén gazdagon megtalálhatók a barlangban (i. e. VIII.—i. u. III. sz.), de a legtöbb emlék benne középkori. Utóbbiakat az V. sz. elejétől

kezdve emlékek is alátámasztják. Itt kerültek elő legészakabbra szasszanida pénzek is.

A barlangban igen sok állatesontot is találtak, számuk megközelíti a húszezret. Közöttük igen sok, 82 egyedből, a barnamedvecsont. A medvecsontok nagy része a fejből származik, ami az obi-ugor medvecultusra utal. A barlangot áldozati helyként a XIII. sz.-ig bezárólag használták.

Más jellegű sajátos régészeti lelőhelyek az Ural hegység innenső oldalán a tűzegtelepek. Ezeket a Komi Filiale kutatói 1960 óta kutatják. A leletek közül a fatárgyak is igen jól megmaradtak és az ásatások során egy-egy településen számuk megközelíti a százat is. (Буров, Г. М., Торфяники речных стариц как места археологических находок. Известия Коми Филиала Всесоюзного Геогр. Общества. Вып. 9. 1964. 99—102.) Egyszerű íjak, szántalpak, baltanyelek kerültek elő, az i. u. II—V. századokból.

A komi-zürjén terület régészeti feltárását igen jól elősegíti a tájkatatók részére kiadott tájékoztató könyvecské, melyet szintén Burov G. M. állított össze. (Памятка краеведа. Сыктывкар 1960.) A könyvben megtaláljuk a terület régészeti lelőhelyeinek térképét is.

Erdélyi István

ADATOK ESZTERGOM VÁROSA HELYTÖRTÉNETÉHEZ

Az esztergomi EMS Bibliotheca padlásán, melyet huzamosabb ideig az esztergomi múzeum használt raktározási célokra, 1954-ben a rendcsinálás közben meglehetősen sok értéktelen papírhulladékra bukkantunk, melyek teljes bizonyossággal a húszas évek végén kerültek oda.¹ A sok papír között több feljegyzést is találtunk az elmúlt század szellem-történetészeinek hagyatékaiként, alig-alig olvasható állapotban. Ezek között került elő a következőkben ismertetett feljegyzés, melyet fontosnak tartottam vizsgálat alá venni és közölni.

A feljegyzést Sissay János² tette 1776. július 15-én, melynek szövege:

Anno 1776. 15
VII.

Esztergom városában
aranyból és ezüstből vert
király kard találatott
bötsöletes legénynek
által:

Myszaros Janos.
a' Török-barakammál,
mit bötsöletes által
adtonk a várkapitány
Ispan urnak.
Sissay Janos

Ezenkívül a feljegyzés bal oldalán láthatjuk a kard markolatát és pengéjének egy részét rajzban, mellette megjegyzés, hogy milyen fémről készült. A pengén be-

vésve, esetleg tausirozva egyik oldalon: „PATR. UNG. PRINC. TR.” és a másik oldalon: „A. D. 1541.” Mellette láthatjuk a kard teljes vázlatát, majd attól jobbra a lelőhelyet. Ennyi a fennmaradt feljegyzés, de számunkra sokatmondó, mind régészetiileg mind történetileg.

Először vizsgálat alá veszem a kardot, mely valóban „királyi tárgynak”, de legalábbis fejedelmi kardnak tűnik, melyet felirata is igazolna, hiszen a penge egyik oldalának felirata nem hagy kétségekben az iránt, hogy Erdély heregéről (PRINC. TR. Princ Transilvania), János Zsigmondról lehet csak szó.³ Kissé bátor a következtetés, de talán a csecsemő fejedelem nevében adományozták valakinek, talán Magyarországra „patronálását vállaló” Szulejmán szultánnak. Az ezüst és arany markolat, a penge felirata és évszáma ezt a következtetést engedné levonni. Sajnos, hogy a rajz meglehetősen gyenge és így az ötvösmunkára vonatkozólag nem sokat mond. A kard analógiáját a „Germanisches National Museum”⁴ egyik jelentésében találtam meg. Formája, kidolgozása azonos mesterre utal és korban nagyjából megegyezik. A thüringiai Landsberg várában találták a szép fegyvert és úgy tartják nyilván mint a német polgár kézműipar (bürgerlichen Handwerk) egyik remekét a XVI. sz. második feléből. Alkotója a nürnbergi Ludwig Krug, aki ornametális díszítéseiben a könnyű gotizálást keresi még akkor is. A kard hossza: 124,5 cm, ún.: „Prunkschwert”.⁵

Ennek a kardnak is találhatunk analógiát a drezdai „Rüstkammer”-ben, melyhez korabeli kutatók hozzáfűzik, hogy esetleg ez a kard nem nürnbergi, hanem drezdai készítmény lenne. Ennek az mondana ellent, hogy

¹ Balogh Albin szíves szóbeli közlése alapján. Tulajdonképpen ő akart foglalkozni a feljegyzésekkel, amiben eltávozása akadályozta meg.

² Esztergom vármegye monografiája. Bp. é. n. (1910) 391. „A vármegye alispáni székében 1764 óta Sissay János ült, aki megválasztását megelőzőleg, már több mint tíz éven át, szolgabíró volt és húsz évet meghaladó időn át állott a vármegyei közigazgatás élén: ő szervezte meg az ellenállást II. József rendeletei ellen, s mindaddig megmaradt a helyén, míg a császár a vármegyét önállóságától megfosztotta.”

³ Szalay-Baróti. A magyar nemzet története. III (1896) 63. „... s a kis királyfit, — a ki a keresztségben később János Zsigmond nevet nyert, — Magyarország királyává kiáltották ki.”

⁴ Germanisches National Museum. Fünfundachtzigster Jahresbericht Nürnberg, Frühjahr 1939. 20—22.

⁵ Uo.; ... deutschen Prunkschwertes vom 2. Viertel des 16. Jahrhunderts (Abb. 11—12.) gehört zu den schönsten Berufsaufregungen des verflorenen Jahres. In diesem makellos erhaltenen Schwert paaren sich edle Strenge der Form mit Güte und sinnvoller Verwendung verschiedener Werkstoffe. Grad und kräftig ist die mit eingeschlagener Wolfsmarke versehene Klinge, klar und einprägsam der Wechsel zwischen den wie spielerisch eingerissenen Blattornamenten des dunklen Lederbelages an Scheide und Griff mit dem sicher und überlegen gravierten Zierat auf dem schweren vergoldeten Silberbeschlag von Krauf, Parierstange und Ortband. Hier wächst symmetrisches Blattwerk hoch, im Schatten der Parierstange löst sich beschwingt eine Jünglingsherme aus den Ranken.” — „... dass, an einen Meister vom Range des Nürnbergers Ludwig Krug denkt.”

ANNO 1776. ¹⁵/_{VII}

Eztergami városában
aranyból és ezüstről veri
király kard találtatott
börtöletes legénynek
által:

Myszaros Janos.
a Török-baraknál,
mit börtölettel által
adtonk. a várkapoi tány
Iszpan urn.

Lissay Janos

PATR. UNC. PRINC. TR.

A.D. 1581.

Danubius

N
↑

Ludwig Krug védjegye, pontosabban mesterjegye: a farkas (Wolfsmarke) és ez eldöntene a vitát.⁶

A feljegyzés másik érdekessége maga a lelőhely, ahogy Sissay feljegyzésében említi: „a Török — barakannál”. Gondosan egy kis vázlatot mellékel és ez a vázlat képet nyújt a török erődítés egy részéről, melyből napjainkban már igazán nem sok áll. Eszerint a kard lelőhelye nem messze van, a ma is álló ún. „török-bástyától”, ahogyan az esztergomiak még napjainkban is nevezik. Sissay vázlatán jól látható a kapu, mely a Kis-Dunára nézett, ezáltal védeltséget nyerve Párkány felől, nem úgy, mint azt

Sibmacher János 1595-ben készített rézkarcán láthatjuk.⁷

1776-ban az erődítés egy jelentős részét már elbonthatták, mert azon a részen, ahol a Kossuth-híd feljárója van, már abban az időben is út volt. A gimnázium építésével bizonyos, hogy még további rombolások történtek, hiszen maga a kapu is áldozatul kellett hogy essen a földmunkáknak. A fennmaradt rézkarcekon kívül Sissay vázlatát kell ismereteink szerint a leghitelesebb alaprajznak elfogadnunk, hiszen ő azt rajzolta meg, amit látott, valószínűleg torzítás nélkül.

Szepessy Géza

MÁZAS KERÁMIÁK FELÜLETI ELVÁLTOZÁSAINAK VIZSGÁLATA ÉS A FELÜLETI SZENNYEZŐRÉTEGEK ELTÁVOLÍTÁSA

Ásatások során már többször kerültek felszínre olyan cserépedények, melyeknek máza némely esetben foltos, máskor nagyobb területen összefüggő sötétbarna vagy fekete elszíneződést mutatott. Az elszíneződés a mázas felületek színét alig észrevehetően befolyásolta. A mázak megsötétedését első megítélésre — a redukáló füstgázoknak tulajdonítható jellegzetes — égetési hibának tartottuk. E feltevést alátámasztani látszott az a körülmény is, hogy az elszíneződés oldószerek, így savak és lúgok hatására sem változott. Nemrégiben azonban olyan kétségtelenül összetartozó edénytöredékek is felszínre kerültek, melyek közül néhánynak a máza az említett elszíneződést mutatta, ugyanakkor a velük pontosan összeillő más darabok láthatóan megtartották eredeti színüket, felületükön a redukáló gázok hatásának vélt sötét foltok nem látszottak (1–2 kép). Megfigyelték, hogy az azonos cserépedényekhez tartozó elszíneződött mázú töredékek, nagy mennyiségű szerves anyagot tartalmazó talajban, trágyás hulladékban, sőt kifejezetten istállótrágyában feküdtek, a viszonylag eredeti állapotot megközelítő mázfelületű darabok pedig mindig tiszta agyagrétegből kerültek felszínre.

Az említett jellegzetes elszíneződést mutatták egy XV. sz.-i olasz majolikátányér [1] és egy XVI–XVII. sz.-i engobe festésű cserépkancsó egyes darabjai is [2].

A gazdag ornamentális díszítéssel több színben festett olasz majolikátányér vörösre égő agyagból készült. A kvalitatív kémiai vizsgálatok azt mutatták, hogy a külső mázréteg ólom-alkáli tartalmú máz, mely mind az erősen elszíneződött, megsötétedett, mind az eredeti színeket mutató részekben egyformán fényes, rátekinésre repedésmentes, érintetlen felületűnek látszott. A mázfelületre merőlegesen készített csiszolatokon, ráeső fényben végzett mikroszkópi vizsgálatok során azonban kitélt, hogy a mázréteg külső felületét igen vékony összefüggő korróziós réteg fedi. Jól megfigyelhető volt az olasz majolikákra jellemző kettős mázréteg, és közöttük a színes festés nyomai (3. kép). A mikroszkópi vizsgálatok során már viszonylag kis nagyítással is észrevehető volt, hogy a máz elszíneződését, a helyenként összefüggő sötétbarna színű foltok okozzák (4. kép). A mázas felületen a mikroszkópi vizsgálatokkal sem észleltünk hajszálrepedéseket, a máz felszíne azonban sűrűn tele van karcokkal. A korrózió ezeken a helyeken különösen erős (5. kép). A sötét elszíneződést okozó foltok kialakulása mindig a sérüléseknél kezdődött (6. kép). Egyes helyeken a mázas

felület kezdeti mineralizálódása is megfigyelhető volt (7. kép).

A cserépkancsó szabadkézi korongolással készült, a fazekastermeknél megszokott módon vörösreégtő agyagból. Egész felületét fehér engobe réteg fedi, melyen vonalas rajzú — írókával készített — ornamentális és figurális díszítést alkalmaztak.

A kancsót a kvalitatív kémiai vizsgálatok szerint, egyszerű ólmos átlátszó máz borítja, amely ma zsírfényű, helyenként rátekinésre is hajszálrepedéses. Egyes részekben a máz és az engobe díszítés már teljesen lepusztult. A mázas felületre merőlegesen készített csiszolaton mikroszkóppal megfigyelhető volt, hogy az engobozott felületeket csak igen vékony mázréteg fedi. A máz sok felátlatlan kvarcsemcsét tartalmaz, ami a nyers fazekasmázak jellegzetessége. A csiszolaton a mázréteg erős felületi korróziója különösen jól láthatóvá vált. A mázas felületek mikroszkópi vizsgálata során a sötétszínű elszíneződés más jellegűnek és összefüggőbbnek látszott (8–9. kép), mint az előzőekben leírt olasz majolikátányérnél (4–5–6. kép).

Az olasz majolikátányér elszíneződött darabjai istállótrágyában feküdtek, a cserépkancsó hasonló töredékei sok lebomlott szerves anyagot tartalmazó talajrétegből kerültek felszínre.

Ezek után a mázas felületek megsötétedését, csak a talajban érvényesülő hatásokkal lehetett összefüggésbe hozni. Kétségtelenné vált, hogy az elszíneződést nemcsak az égetési körülmények, hanem az azt követő felületi hatások, korróziós és adszorpciós folyamatok is okozhatják. E felismerés alapján valószínűvé vált, hogy eredményes kísérleteket végezhetünk eltávolításukra [3, 4]. Mivel a mázak elszíneződése, a mázak felületi elváltozásait okozó folyamatokkal, korróziós és adszorpciós hatásokkal függ össze, az elszíneződést okozó rétegek eltávolításával kapcsolatosan végzett kísérleteink ismertetésekor e kevésbbé ismert folyamatokról is meg kell emlékeznünk.

A mázak és üvegek kémiai hatásokkal szembeni ellenállóképességének vizsgálatával a múlt század közepétől kezdve állandóan foglalkoznak [5, 6]. Így érthető, hogy az eltelt idő óta megjelent tanulmányok számát tekintve e kérdést ma már áttekinthetetlen irodalom tárgyalja. E tárgykörben megjelent újabb közlemények mindenben alátámasztják azt a feltevést, mely szerint az üvegek és mázak kémiai hatásokkal szembeni ellenállóképessége nem a kémiai összetételtől függ [7, 8, 9, 10], hanem első

⁶ Sajnos ma már eldönthetetlen, mert a drezdai karról nem tudunk!

⁷ Lepold A., Esztergom régi látképei. (Bp. 1944).

A nürnbergi Johann Sibmacher rézmetszőnek négy Esztergomot ábrázoló lapja ismeretes az 1595. évről.

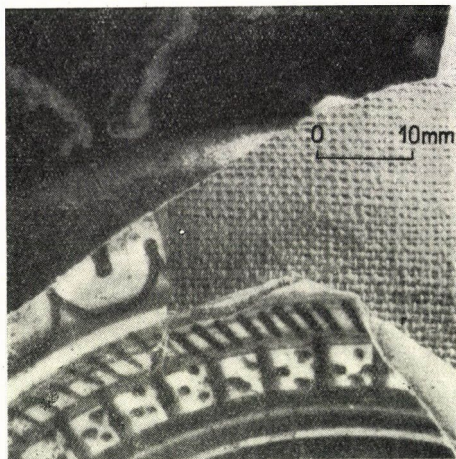
1. Wahrhafte Contrafactur der Vestung Gran in Ungern von den Christen belegert 1595. Rézkarc, mérete 32 × 23 cm, Párkány felől nézve rajzolja meg az esztergomi várat rossz perspektívával és a helyes adatok mellett sok a valóságnak meg nem felelő rész.

2. Gran. 16,5 × 12 cm. A magyarázó szöveg a van írva.

3. Gran. 11 × 6,5 cm és a másik 9 × 7 cm kettőn sok a torzítás.

Ezek a képek jól látható az erőd bástyák, melyeken azonban nem látszik a rajzolt több kiugrás. Felöltik meg a Sissay által rajzolt vázlat középkori és építményeket örökített meg. Talán még sító ásatás sokat eldönthetné.

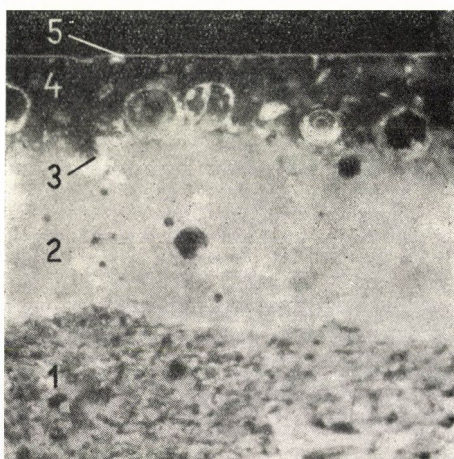

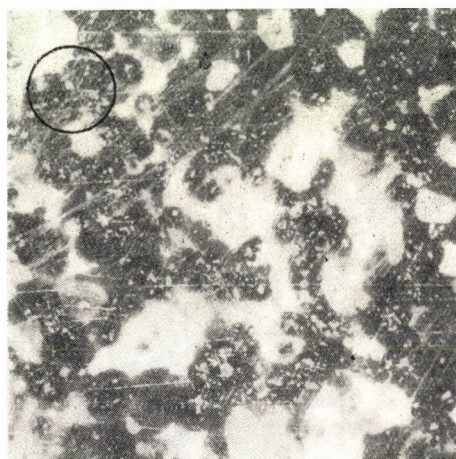
1. kép. Az olasz majolika tányér megsöté-
tedett és elszíneződést nem mutató, pon-
tosan összeillő két töredéke

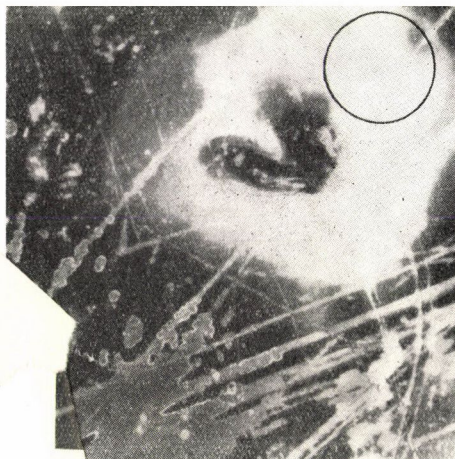
2. kép. Az engobe díztésű cserépkancsó
sötétszínű és viszonylag eredeti színét
megtartott összeillesztett darabjai

3. kép. A majolika tányér mázas felületére
merőlegesen készített csiszolat. Rétegek:
1. cserép, 2. fehér fedőmáz, 3. színes festés
nyomai, 4. felső átlátszó máz, 5. felületi
korróziós réteg. Mikroszkópi felvétel ráeső
fényben

4. kép. A majolika tányér mázának elsöté-
tedését okozó sötétbarna színű foltokból
álló felületi réteg. Mikroszkópi felvétel rá-
eső fényben. $\varnothing = 500$ mikron

5. kép. A majolika tányér mázfelületén a
korróziós hatásokra a karcok mentén fűző-
szerű képződmények képződtek. Mikroszkópi
felvétel ráeső fényben. $\varnothing = 100$ mikron

6. kép. A korróziós és adszorpciós folya-
matok számára különösen kedvezőek a
mázfelület sérülései. Mikroszkópi felvétel
ráeső fényben. $\varnothing = 500$ mikron

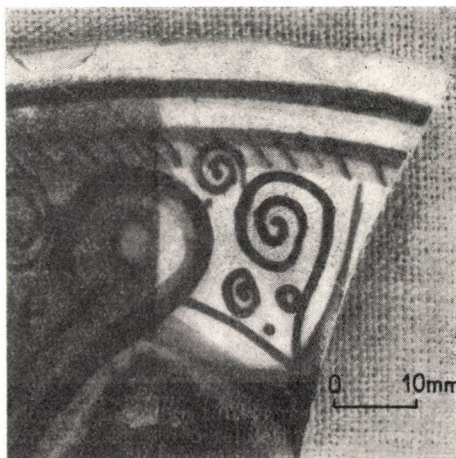
7. kép. A majolika tányér mázas felületén helyenként mineralizálódást is meg lehetett figyelni. Mikroszkópi felvétel ráeső fényben. $\varnothing = 500$ mikron

8. kép. Az engobe díszítésű cserépkancsó mázfelületét borító sötétszínű felületi réteg. Mikroszkópi felvétel ráeső fényben. $\varnothing = 100$ mikron

9. kép. Az engobe díszítésű cserépkancsó erősen korrodált, helyenként lepusztult és elszíneződött mázfelülete. Mikroszkópi felvétel ráeső fényben. $\varnothing = 100$ mikron

10. kép. A majolika tányér részlete. A máz elszíneződését okozó felületi réteg részben el van távolítva

11. kép. A cserépkancsó megsötétedett, erősen korrodált mázas felülete, a szennyező felületi réteg eltávolítása előtt. A jelzett területet felnagyítva a 12. ábra szemlélteti

12. kép. A cserépkancsó felületét sötétszínű felületi réteg eltávolítása láthatóvá váló figurális díszítés, felnagyítva

sorban a mázak szerkezetével, a komponensek kötés-erőségeivel [11] kapcsolatos tényezők eredménye.

A mázak „üvegszerű” anyagok, melyeknek az üvegekhez hasonlóan, megdermedt állapotban [14] összefüggő, ionokból álló, nem periodikus térrács szerkezetük van. E szerkezet szilárd vázát az úgynevezett hálózatkötő ionok — (Si^{4+} , Al^{3+} , B^{3+} stb.) — közös oxigén-ionokkal csatlakozó SiO_4 és AlO_4 tetraéderek, — néha BO_3 háromszögek — képezik. A tetraéderek centrál ionjainak vegyértéke, az elektrosztatikus vegyérték-megosztás fogalma szerint, egyenlően oszlik meg a külső anionok között, s így a tetraéderek csúcsain levő oxigén a SiO_4 esetében kifelé egy—egy le nem kötött vegyértéket mutat [12]. A tetraéderekből álló szabálytalan hálózat hézagjaiban helyezkednek el a többi, módosító ionok, melyek a hálózat negatív töltését semlegesítik és a hálózat nagyságát megszabják [12]. E szerkezetben a kötések nem egyenértékűek és egyenlőtlenül vannak elosztva [14].

A legnagyobb kötés-erősége [11] az üvegalkotó (hálózatkötő) oxidok kationjainak (Si —106, Al —100, kcal. stb.) van. Lényegesen kisebb a kötés-erősége az egyéb oxidok kationjainak (K —15, Na —24, Pb —48 kcal), [11, 12] ami az üvegek kémiai hatásokkal szembeni ellenállóképességében is kifejezésre jut [13]. Termodinamikai értelemben minden üveges állapot instabil [12]. Mivel azonban az üveges és kristályos módosulatok energia-különbsége mindig kicsi, ezért rendkívül hosszú idő kell ahhoz, hogy az elüvegtelenedés (devitrifikálódás) bekövetkezzék [12, 14]. Megfigyelték, hogy bizonyos anyagok e folyamatokat katalizálják. Hidrotermális és hidratációs hatásra is létrejöhet az üveg kezdeti átkristályosodása és mineralizálódása [15, 16, 17], amint az az előzőekben leírt majolikatányernál is észlelhető volt (7. kép).

Annak ellenére, hogy a kerámiai mázrétegek, az üvegekre alapvetően jellegzetes, tökéletes mechanikai és optikai izotrópiát [12] nem mutatnak, az említett [12, 14] szerkezeti azonosságukból adódik, hogy az üvegekre érvényes tulajdonságok, így többek között az adszorpciós és korróziós sajátosságok, valamint az elüvegtelenedés a mázakra is szükségszerűen érvényesek [13]. A mázak és üvegek korróziós és egyéb felületi elváltozásait ezért az irodalom közösen tárgyalja [18].

Az üvegek és mázas felületek korróziója már a levegővel való érintkezéskor megkezdődik azáltal, hogy felületük a környezetből nedvességet vesz fel [9, 18, 19, 20, 21, 22].

Kétségtelen azonban, hogy ez a hatás legtöbbször elenyésző azokhoz a különböző, ma még nehezen tisztázható felületi reakciókhoz, komplex vegyi hatásokhoz képest, amik higroszkópos anyagokkal való érintkezéskor [23], állandó nedvességben, különösen a talajban érik az üvegek és mázas felületeket [17, 24].

A víz oldóhatást gyakorol az üvegek egyes alkotóira, ezt követi az üveg hidratációja, majd a kovasav peptizációja, végül mineralizálódás is bekövetkezhet [15, 16]. A víz „oldó hatására” [25] az üveg és a máz felülete fel-lazul [21] és azokon laza SiO_2 -gélréteg képződik [26]. E gélréteg a környező atmoszféra relatív nedvesség telítettségének függvényében változtatja nedvességtartalmát, mintegy szivacszerűen szívja fel a nedvességet. „Az üvegfelületen a szorpciós tulajdonságok ennek a gélrétegnek a tulajdonságai” [27]. A gélrétegben a nedvesség-adszorpció lokálisan indul meg, a kondenzációs folyamatokra jellegzetes módon. A gélrétegben a víz reakcióképes, s így megtámadja az üveg- vagy mázas felületet [27]. A helyi oldódás következtében mikrokráterek keletkeznek, majd ezek növekedve összeérnek, ezzel rétegszerű leválások jönnek létre [24, 28]. Kitént, hogy bizonyos felületi szennyező, sérülések [17, 28], karcok különösen a szorpciós folyamatok számára (6. kép), karcok mentén fűzerszerűen [28], melyeket a leírt majolikatányernál figyelni (5. kép). A mázak felületén erős korróziós hatások ér-melye

hatására lemezes felületi leválás következik be [25, 27, 30] (9, 12 kép).

Azonos körülmények között a víz oldó hatása a hidrogénion koncentrációjától függ. Egy atmoszféri nyomáson szénsavval telített 20 °C-os víznek pH értéke 3, 8, ilyenek lehet az esővizet is tekinteni. A víz pH értékét a levegőben jelenlevő, a talajban a baktériumok által fejlesztett széndioxid, valamint a növények gyökerei által termelt humusz-sav stb. erősen befolyásolja. A talaj-vizeknek ezért legtöbb esetben savanyú kémhatásuk van, de bizonyos körülmények között a talajban szivárgó vizek lúgos jellegűek is lehetnek. Az olasz majolikatányér istállótrágyában fektet darabjai minden bizonnyal huzamosabb ideig lúgos hatásoknak voltak kitéve. A savak és lúgok egyaránt rombolóan hatnak az üveg, illetőleg máz-felületekre [6, 18], oldó hatásuk módja azonban különböző. A savas oldatok az üvegszerkezet Si—O—Si kötésait egyáltalán nem, az alkáli ólomüvegeknél azonban a felülethez közel levő Si—O—Na kötéseknek megbontják. Anyag-szerkezeti megfontolások alapján a mázak savállóságát legjobban az alkáli, majd a bárium és ólom ionok csökkentik [13]. Az alkáliak a sav anionjával oldható sókat képeznek, helyükbe hidrolizált Si—OH vagy Si—OH_2 csoportok lépnek [31]. Az üveg- és mázfelületek savak hatására dealkalizálódnak [23, 32, 33].

Megfigyelték ólomion kioldódását; kénsav hatására az üveg felületén ólom-szulfát és ólom-szulfid képződik [34]. A savakkal ellentétben a lúgok az OH^- -ion koncentráció növekedésével [35] a Si—O—Si kötések bontják meg, Si—O—Na és Si—OH kötések jönnek létre, a gélréteg megszűnik [27]. Mivel a lúgok a felületen az üveg-szerkezetet megbontják [13], a szerkezetileg bezárt különböző ionok, így az alkáliak is eltávozhatnak, ezért a lúgok hatására is dealkalizáció jöhet létre [7, 8, 16]. Az alkálisav oldatoknak az üveg- és mázfelületekre gyakorolt oldó hatása, elsősorban az oldatban levő Al , kisebb mértékben Ca , Mg ionok jelenlétében csökken. Különösen erős oldó hatást gátló hatása van az $\text{Al}(\text{OH})_3$ -nak [25, 36]. Az olasz majolikatányér mázában viszonylag kis mérvű korróziója az oldásgátló ionok jelenlétével magyarázható.

A nitrogéntartalmú anyagokat, így trágyát tartalmazó talajrétegekben — amilyenben a megőrzött mázas felületű kerámia is feküdt — az ammónián kívül nitrátok és nitrátok is mindig előfordulnak. A nitrogéntartalmú anyagok bomlásakor keletkező ammóniát a talajban levő nitrifikáló baktériumok előbb salétromsavvá (HNO_3), majd salétromsavvá (HNO_3) oxidálják, ami a talaj karbonátjaival sókat képez. A lúgok és savak mázfelületekre gyakorolt romboló hatása ilyen módon is csökkenhet.

A mázas felületeken adszorbeálódó anyagok között a kerámiai leletanyagoknál különösen nagy jelentősége van a különböző fémionok, elsősorban a vas- és mangánionok adszorpciójának. Az ismertett két mázas kerámia felületi elszíneződését is elsősorban a kivált színező fémoxidok okozzák. A fém-sók és fémionok egyformán jól adszorbeálódnak az alkáli, és alkálimentes üvegeken és mázakon. Az üvegek ionadszorpciója már régen ismert [37, 38]. Megfigyelték, hogy az egy- és kétértékű ionok is behatolnak az üvegbe [37, 39, 40], de csak az egyértékű ionokkal létesülnek stabil kötések.

A felületi adszorpció gyakran ioncserével jár [41]. Az üvegfelületen levő alkáli ionok fémionokkal kicserélődhetnek. Az üvegfelületbe Fe^{3+} ionok vándorolhatnak és a felület gélrétegében vashidroszilikát keletkezik, mely dehidratálódás és oxidáció után erősen kötődő vasoxidból álló lepedéket képez. Elektrolitoldatokból a többvegyértékű fémionok a gélréteg SiO^- , illetőleg SiO^- és SiOH végecsoportjaihoz egy vagy több vegyértékkel kapcsolódnak. Az utóbbi esetben igen erős kötések alakulnak ki [27]. Feltehető, hogy a két cserépedény mázas felületére történő vasoxid kiválásában szerepet játszott a vaskbaktériumoknak is, melyek a vasvegyületeket elbontják és vas-hidroxid alakjában szabadítják fel [42].

Kitént, hogy az üvegek felületén nagy adhéziós erőkkel kötődnek meg egyes organikus vegyületek is. Újabban sikerült makromolekulájú anyagokat adszorbeáltatni üvegfelületeken [27].

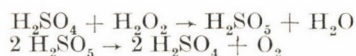

Kétségtelen hogy a leírt két cserépedény mázas felületén levő adszorpciós rétegek kialakulásában a szerves anyagok is részt vehettek.

Az előzőekben elmondottak alapján érthető az a tapasztalati tény, hogy az eltérő mázazon, változó talajviszonyok hatására eltérő korróziós és adszorpciós jelenségeket észlelünk [4, 5, 6, 8, 9 kép]. Az eltérés a hasonló jellegű adszorbeált rétegek mázas felületekhez való kapcsolódásában is megnyilvánul. A talajban a szerves anyagok bomlásával összefüggő behatások során képződött felületi rétegek közös jellemzője, hogy a mázas felületeken igen nagymértékben kötődnek. Amint már az előzőekben említettük az olasz majolika tányér és a cserépkancsó mázas felületeit elszínező rétegek még savak és lúgok oldóhatásának is ellenálltak. A mázas felületek korróziós és szorpciós tulajdonságainak figyelembevételével, elméleti megfontolások alapján azonban feltehető volt, hogy e rendkívül erősen kötődött felületi rétegek erősen oxidáló hatású oldószerekkel kémiai úton eltávolíthatók lesznek.

E rétegek eltávolítására a hidrogénperoxid oxidáló jellege ellenére önmagában hatástalannak bizonyult. Savakkal — egyes esetekben ammóniumhidroxiddal — alkotott különböző koncentrációjú oldatai azonban kielégítő oldóhatást eredményeztek.

A hidroxil ionok a hidrogénperoxid bomlását igen nagymértékben elősegítik, függetlenül attól, hogy milyen kationhoz kötötten fordulnak elő [44]. Az ammóniumhidroxidos hidrogénperoxid oldat közismert oxidálószer, melyet festéksavak elroncsolására általánosan alkalmaznak. Bizonyos esetekben azzal a mázak felületén kialakult szerves eredetű szennyező rétegek is eltávolíthatók voltak. Több esetben adott viszonylag kielégítő eredményt kénsav és hidrogénperoxid elegye, mely ugyancsak ismert oxidálószer. A kénsav a hidrogénperoxiddal átmenetileg Caró-féle savat képez, ami oxigén leadásával ismét kénsavvá alakul az alábbi összefüggés szerint:

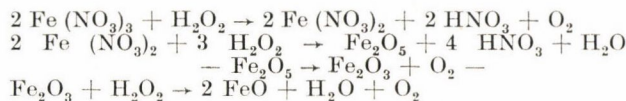
A fenti oldat alkalmazását azonban nem tartottuk célszerűnek az adott esetben, mivel egyrészt a mázas felületek erősen megtámadja, másrészt az említett rétegek eltávolítására sem volt mindig alkalmas. Helyette a hasonlóan erőlyes oxidáló hatású, de a mázas felületeket kevésbé rongáló salétromsavnak [33] hidrogénperoxiddal alkotott különböző savkoncentrációjú oldatait alkalmaztuk. Ezek az oldatok a Caró-féle savnál sokkal hatásosabb oldószereknek bizonyultak, a szerves anyagokat tartalmazó talajokban a mázak felületén képződött elszínező rétegeket minden esetben eltávolították. A salétromsavas hidrogénperoxid eleggyel elért kedvező eredményt a hidrogénperoxid és a hidrogénperoxid — sav oldatok hatásmechanizmusa —, melyet a következőkben ismertetünk — jól magyarázza.

A hidrogénperoxid bomlásakor a $2 \text{H}_2\text{O}_2 = 2 \text{H}_2\text{O} + \text{O}_2$ összefüggés szerint víz és oxigén keletkezik. A naszens oxigén aktivitása érthetően lényegesen nagyobb, mint az oldatban disszociált oxigén ionoké. Ezzel magyarázható egyrészt az erős oxidálóképessége, szerves anyagokra, festékekre gyakorolt roncsoló hatása. A hidrogénperoxidnak azonban más kevésbé erőlyes oxidáló anyagokkal szemben redukáló vagyis oxigénelvonó tulajdonsága is van. A hidrogénperoxid bomlását az oldatban levő H-ionok gátolják. Mivel a salétromsav híg oldataiban gyakorlatilag disszociálva van, azért annak a hidrogénperoxid — salétromsav oldatban stabilizátor szerepe is van.

A hidrogénperoxid bomlását különböző katalizátorként ható szervetlen és szerves anyagok nagymértékben meggyorsítják. Igen erős katalizátor hatása van — az ön kivételével — az összes, elsősorban többértékű fémek oxidjainak és sóinak. E sók a hidrogénperoxiddal kevésbé állandó peroxidokat képeznek, majd ezek alacsonyabb oxidációs fokú oxidokká alakulásakor oxigén szabadul fel. A nehézfémek sóinak minden pH -értéknél katali-

záló hatása van, a vas sók azonban a legerősebb hatást savanyú közegben fejtik ki, függetlenül attól, hogy a reakció kezdetén két- vagy háromértékű alakban vannak jelen [44].

Ismeretes hogy a salétromsav erős oxidálószer és ezzel összefüggően egyben oldószert is. A mázak felületét elszínező sötétszínű rétegből a salétromsav fémionokat old ki. Az oldatban nitrát vegyület formájában jelenlévő fémek közül a vas az alábbi reakcióegyenletnek megfelelően reagál a hidrogénperoxiddal:

A vasvegyületekhez hasonlóan a színező mangánvegyületeket, valamint a mázak felületi rétegeiből ölmot kioldva a fenti reakciónak megfelelően a hidrogénperoxid bomlására serkentően ható katalizátorok, fém-sók és oxidok keletkeznek, miközben az előzőekben leírt folyamat szerint igen aktív oxidáló hatású oxigén szabadul fel. A naszens oxigén a korrodált mázfelületeken az adszorbeálódott szerves anyagokat is elroncsolja, és így a szerves anyagok által okozott színező hatást is megszünteti.

A laboratóriumi vizsgálatok során kitűnt, hogy a salétromsav mázakra gyakorolt oldóhatása lényegesen kisebb [6, 33], mint a restaurátori gyakorlatban ma még általánosan használt sósavé [46]. Ennek ellenére úgy véltük, hogy a salétromsavas — hidrogénperoxid oldat használhatóságát kísérletileg kell eldönteni. Ezért a mázakra gyakorolt oldóhatását savkoncentráció és idő függvényében kvantitatív vizsgálat tárgyává tettük.

Gyakorlatból ismert, hogy a savak romboló hatása a nagy ölmotartalmú ölmoszilikátokra — amilyenek a fazekasmázak is — különösen erős. Az ölm mint módosító ion nagymértékben tágítja a hálózatot, és így a nagy ölmotartalmú üvegeknek a SiO_4 tetraéderek összefüggő hálózatot már nem képezhetnek. — Valószínű, hogy az ölm trigonális piramisos koordinációban fordul elő ezekben az üvegekben, mázakban [12]. Kísérleteinkhez ezért legalkalmasabbnak látszottak a nagy savoldhatóságú $\text{PbO} - \text{SiO}_2$ felépítésű egyszerű ölmoszilikátok. Mivel ezeknek a savoldhatósága a mázak kémiai összetételével, az ölm- és kovasavtartalmával mennyiségi összefüggést érthetően nem mutat, céljainknak megfelelő mázósszetétel csak az irodalomból ismert [43] tapasztalati adatok alapján választhatunk meg. Ölmüvegek 92% PbO tartalommal is készíthetők [12], ezek azonban gyakorlatilag mázaknak már nem használhatók, a fazekasmázaknak átlagosan 60 — 70% ölmotartalma van.

A savoldhatósági kísérletek céljára felhasználandó mázat ölmoxid és nagy tisztaságú kvarchomok téglkemencében történő összeolvasztásával és frittelésével állítottuk elő. Az olvasztás alatti 0,7%-os PbO -párolgási veszteség után 63,4% PbO és 36,6% SiO_2 tartalmú mázat kaptunk, ami megfelelt a kívánt igen nagy savoldhatóságú $\text{PbO} \cdot 2\text{SiO}_2$ ölmoszilikát összetételének. A vizsgálatokhoz a fenti ölmoszilikát örményét használtuk. Az örménynek a fajlagos felületét a porok gázáteresztőképessége alapján Blain-módszerrel határoztuk meg [45]. Az ölmoszilikát — fazekasmáz — savoldhatóságának mértékét a szokásos módon, mg/dm^2 -re számítva adjuk meg. A savas kezelést 18 °C-on p. a. HNO_3 — (63%-os) — különböző hígítású oldatainak és H_2O_2 — (33%-os) — 1 : 1 arányú elegyeivel végeztük. A savval kioldható ölm mennyiségét 30 perc kontakt idő után határoztuk meg; az adatokat az I. sz. táblázatban foglaltuk össze.

A savoldhatóság változását állandó 10%-os HNO_3 koncentráció mellett idő függvényében a II. táblázat mutatja.

A táblázatban közölt értékekből kitűnik, hogy a salétromsav — hidrogénperoxid oldatnak az általunk előállított igen nagy savoldhatóságú ölmoszilikátra gyakorolt oldóhatása sem jelentős. Sok esetben a mázak felületi elszíneződése az oldószerral érintkezve azonnal eltűnt, amint ezt az olasz majolikátányérnél tapasztaltuk (10.

I. táblázat

Az oldat savkoncentrációja HNO ₃ %-ban	A mázból kioldott PbO mg/dm ²
2	0,73
5	1,18
8	1,27
10	1,38
15	1,42

II táblázat

Kezelési idő percden	A mázból kioldott PbO mg/dm ²
9	1,00
14	1,25
30	1,38
68	1,51
240	1,70
1440	1,95

kép). Valamivel nehezebben tudtuk a cserépkancsó erősen korrodált, egyenetlen likasos mázfelületéről a sötét elszíneződést okozó réteget eltávolítani (12. kép). Figyelembe véve a savas kezelés rövid időtartamát és a viszonylag alacsony hőmérsékletet, 10% HNO₃ koncentráció esetén az ólomkioldás soha sem érte el a 0,3 mg/dm² értéket.

A salétromsav magasabb hőmérsékleten már nem hat gátlólag, sőt elősegíti a hidrogénperoxid termikus bomlását, s így melegítéssel az oldat oxidáló hatása fokozható. Szobahőmérsékleten azonban a hidrogénperoxid—salétromsav oldat huzamosabb idő elteltével sem bomlott számottevő mértékben, mivel — mint már említettük — a H-ion koncentráció emelkedésével a H₂O₂ disszociációja csökken. A 10%-os HNO₃ oldat azonnal felhasználva 1,38 Pb mg/dm², 24 óra elteltével 1,40 Pb mg/dm² oldóhatást mutatott. Mindkét vizsgálatnál azonos 30 perc volt a kontakt idő.

A mikroszkópi vizsgálatok is igazolták, hogy a kezelek során alkalmazott viszonylag rövid idő alatt a mázfelületeken a sav romboló hatása észrevehetően nem érvényesülhet. A tapasztalat azt mutatta, hogy kellő körülményekkel alkalmazva az oldószert, hasonló esetekben a restaurátori gyakorlatban a kerámiák mázas felületeinek tisztítására használható. A leírt módszer alkalmazását azonban minden esetben alapos vizsgálatnak kell megelőznie.

Végül megemlítjük, hogy a tárgyalt felületi rétegek salétromsav—hidrogénperoxid oldószerezrel való eltávolítását nagymértékben megnehezíthetik a mázfelületeket illetőleg a szennyező réteget ért utólagos hatások, melyek a restaurálás és konzerválási munkák során is bekövetkezhetnek. Így a kapilláráktív anyagok közül azok melyek a nehézfémek vegyületeihez erősebben adszorbeálódnak, mint fehérjék, alkoholok, szilikátok stb., kapillárinaktív anyagok közül elsősorban a kénhidrogén, minden nem illó kénvegyület a nehézfémkatalizátorokra kifejezetten méreghatásuk [44]. A majolikátányér felületét borító szennyezőréteg eltávolítása minden valószínűség szerint azért is történhetett könnyebben, mint a cserépkancsóé, mivel ez utóbbit már restaurált, konzervált állapotban, vegyi anyagokkal való kezelés után kaptuk kézhez.

Duma György

IRODALOM

- Holl Imre ásatás Kőszegen.
- Héjj Miklós ásatás Visegrádon.
- A vizsgálatokat a MTA Régészeti Kutató Csoport laboratóriumában végeztük.
- A mázak felületi rétegeinek eltávolítását a Központi Muzeológiai Technológiai Csoport végezte a kísérleteink alapján.
- Vogel, A.—Reischauer, G. E., Ueber das Trübwerden gewisser Gläser beim Erwärmen. Polytechnisches Journal 152 (1859) 181—189.
- Weber, R.—Sauer, E., Ueber die Zusammensetzung des für chemische Geräte geeigneten Glases. Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft 24 (1892) 1814—1819.
- Besodorow, M. A., Der Einfluss des Zinkoxids auf die Widerstandsfähigkeit des Glases. Keramische Rundschau 34 (1937) 743—747.
- Möller, W.—Zschimmer, E., Die heisse Lösungsalkalität feuerpolierter Natron-Kalk-Silikat-Gläser als Funktion der chemischen Zusammensetzung. Sprechsaal 62 (1929) 38—39, 57—60, 79—82, 94—96, 115—116, 133—134, 150—154.
- Karmaus, H., Studien über einige chemische und physikalische Eigenschaften von Bleigläsern als Funktion ihrer Zusammensetzung. Sprechsaal 59 (1926) 725—747.
- Keppeler, G., Ueberblick über die Haltbarkeit der Alkali-Kalk-Gläser. Sprechsaal 48 (1924) 617—622.
- Sun, K. H., Fundamental condition of Glass formation. Journal of the American Ceramic Society 30 (1947) 277—281.
- Náray Szabó I., A szilikátüvegek fizikai tulajdonságai. Szilikátkémiai monográfiák III. (Bp. 1962).
- Grofszik J., A kerámia elméleti alapjai. (Bp. 1956).
- Salmang, H., Die physikalischen und chemischen Grundlagen der Keramik. (Berlin 1954).
- Fridrichs, F., Ueber das Verhalten des Glases gegen gesättigten Wasserdampf. Sprechsaal 61 (1928) 261—263, 282—285.
- Fridrichs, F., Ueber das Verhalten des Glases gegen einige wässrige Alkalilösungen normaler Konzentration bei höheren Temperatur. Sprechsaal 61 (1928) 713—715, 730—731, 751—754.
- Geilmann, W., Beiträge zur Kenntnis alter Gläser IV. Die Zersetzung der Gläser im Boden. Glastechnische Berichte 29 (1956) 145—168.
- Mellor, J. W., Die Beständigkeit von keramischen Fritten Glasuren, Gläsern und Emails bei der Verwendung. Sprechsaal 42—49 (1936) Klny.
- Zschimmer, E., Beobachtungen über die Zersetzung verschieden zusammengesetzter Gläser unter Einwirkung von Luft und Staub. Chemiker Zeitung 25 (1901) 730—732.
- Zschimmer, E., Probleme der Glasforschung. Die Naturwissenschaften. (1918) 509—514, 717—725.
- Mylius, F.—Groschuff, E., Über Entstehung und Veränderung von wasserhaltigen Glase. Zeitschrift für Anorganischen Chemie 55 (1907) 101—118.
- Schröder, H., Die Eigenschaften von optischen Gläsern mit chemisch veränderten Oberflächen II. Zeitschrift für Technische Physik 23 (1942) 196—206.
- Gehloff, G.—Schmidt, R., Ueber Lagerung und Verpackung von Glaswaren. Sprechsaal 60 (1927) 336—340, 352—356. old.
- Geilmann, W.—Tölg, G., Die Verwendung des Lackabdruckverfahrens zur mikroskopischen Untersuchung von Glasoberflächen. Glastechnische Berichte 28 (1955) 299—307.
- Titze, P., Zur Kenntnis der »Löslichkeit« des Glases in Wasser. Sprechsaal 60 (1927) 813—814.
- Pfund, A. H., The Aging of Glass Surfaces. Journal of the Optical Society of America 36 (1946) 95—99.

27. *Korányi Gy.*, A szilikátüvegek felületi tulajdonságai. Szilikátkémiai monográfiák I. (Bp. 1960).
28. *Zschacke, F. H.*, Untersuchung des Flachglases hinsichtlich Herstellungsort und Nachbearbeitung durch Schleifen und Polieren. Glastechnische Berichte 12 (1934) 227—233.
29. *Duma Gy.*, Középkori kályhacsempe égetési körülményeinek utólagos meghatározása. Építőanyag 8 (1956) 344—349.
30. *Schott, G.—Linck, O.*, Ueber die Hydratation natürlicher und künstlicher Gläser. Kolloid Zeitschrift 34 (1924) 113—116.
31. *Jones, F. L.—Homer, H. J.* Chemical Methods for Increasing the Transparency of Glass Surfaces. Journal of the Optical Society of America 31 (1941) 34—37.
32. *Schröder, H.*, Reflexverminderung und Konstitution des Glases. Glastechnische Berichte 20 (1942) 161—166.
33. *Eisenlohr, H.—Diehl, H.*, Prüfmethode für Wetterbeständigkeit von Glasuren. Sprechsaal 65 (1932) 42—43.
34. *Wein, S.*, Lead sulfide Films. The Glass Industry 40 (1959) 359—361, 393—396.
35. *Botwinkin, O. K.—Tanchilewitsch, A. M.*, Über die Abhängigkeit der Alkali und Säurebeständigkeit des Glases von der Konzentration der H-Ionen. Zeitschrift für Anorganische Chemie 168 (1928) 356—360.
36. *Geffcken, W.*, Der Angriff von alkalischen Lösungen auf Glas und seine Beeinflussung durch gelöste Ionen. Kolloid Zeitschrift 86 (1939) 11—25.
37. *Schulze, G.*, Die Bildung schlechtleitender Schichten bei der Elektrolyse des Glases. Annalen der Physik 37 (1912) 435—471.
38. *Schönfeld, T.—Neumann, S.*, Über die Aufnahme von Blei und Wismut durch Glasoberfläche. Monatshefte für Chemie 85 (1954) 921—935.
39. *Kubaschewski, O.*, Die Diffusion von Silber in Glas. Zeitschrift für Elektrochemie 42 (1936) 5—7.
40. *Duma Gy.*, Középkori mázas épületkerámiák aranyozása Magyarországon. Építőanyag 9 (1957) 204—211.
41. *Hinz, W.*, Einige Versuche über Ionenaustausch an Glasoberfläche. Silikattechnik 8 (1957) 136—139.
42. *Vendel A.*, Geologia. (Bp. 1951) 376.
43. *Stürmer, C.*, Die Herstellung von Kachel und Töpfergläusen unter Berücksichtigung der Vermeidung von Bleikrankungen. Keramische Rundschau 44 (1936) 465—470.
44. *Henk, H. J.* Der Einfluss von Katalysatoren auf die Zersetzung von Peroxyd- und Persalzlösungen. Fette und Seifen 48 (1941) 508—509.
45. *Wieland, W.*, Betrachtung zur Bestimmung der spez. Oberfläche eines Pulvers mit dem Blaine-Gerät. Zement—Kalk—Gips 3 (1957) 81—89.
46. *Banner J.*, Régészeti Kézikönyv. I. (Bp. 1954) 316.

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT 1964. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A kialakult gyakorlat szerint a főtítkár az elmúlt teljes esztendő társulati tevékenységéről tartja meg beszámolóját, ezt követem én is, jöllehet a vezetőség és a tagság megtisztelő bizalma révén csak az utolsó közgyűlésünk óta, 1964. május 15-től viselhetem tisztségemet. Munkámat nagymértékben megkönnyítette, hogy olyan elődöt követhettem, mint Radocsay Dénes, aki 1956-tól volt a főtítkáruk és rendezett, simán gördülő ügymenetet adott át. Amiképpen ő is, én is teljes mértékben támaszkodhatom a tagság támogatására és a közös feladatok iránt mutatott lelkesedésére. Sajnos, az utolsó közgyűlés óta a soraink megfogyatkoztak, olyan elhunyt tagtársaink emlékét kell megidézniünk, akik korábban vagy újabban a Társulatunk oszlopos tagjai voltak, így Horváth Tibor Antalét a helytörténet és numizmatika, a Pannónia-kutatás, a magyar okleveles emlékek nagyszerű tudását, aki az ország egyik legjobb latinistája volt, akinél az enciklopédikus tudás baráti társaságban finom szellemességgel párosult; Felvinczi Takács Zoltánét, a keleti műeológia honi megalapítóját, a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum alapító-igazgatóját, három egyetemünk professzorát, aki 1914 és 1935 között a Társulatunkban tevékeny szerepet töltött be; Kiss Lajos, Kossuth-díjas néprajztudásunkét, a hódmezővásárhelyi élet leghitesebb krónikásait, a szegény ember és szegény asszony szószólóját, aki alapítója volt a hódmezővásárhelyi múzeumnak, majd a nyíregyházi magányában futotta idejéből a geszterédi lelet kapcsán régészeti tanulmányokra is, abban az időben, 1927—32 között volt tagunk; Darnay Dornay Bélát, aki egyszemélyben volt geológus, régész, helytörténeti kutató és a tanársága idején az ország jórészt végigjárta, míg csak a keszthelyi múzeumhoz nem kötődve, a Balaton-környék kutatása töltötte be munkás életének utolsó évtizedeit. Kegyelettel gondolunk Nussbaum Jankára, nyug. középiskolai tanárnőre, aki rendszeresen látogatta üléseinket.

Az elmúlt esztendő eredményeit áttekintve, mind-egyik szakosztályunk sikeres tevékenységéről számolhatok be. A megtartott rendes felolvasó ülések száma 26-ot tett ki, ezek sorában 10 régészeti, 9 művészettörténeti, 5 iparművészeti és 7 éremtani előadást tartottunk. Megemlékeztünk Kuzsinszky Bálintról, születése 100. évfordulóján és Gerecz Péterről, halála 50. évfordulóján. A Szombathelyen június 18—20-án megtartott vándor-

gyűlésen a környék jelentős műemlékei bejárásán kívül összesen 9 előadás megtartására kerülhetett sor. Két szakosztályunk, a régészeti és az iparművészeti rendezett vezetéssel egybekötött ásatási, ill. kiállítási bemutatót. Részt vettünk, júl. 17-én, az Aquineumi Múzeum falán elhelyezett Nagy Lajos emléktábla (Pátzay Pál műve) leleplezésén, amikor is Oroszlán Zoltán mondott emlékbeszédet.

Két ülésünkről külön is meg kell emlékeznünk. Az egyik május hó 15-én megtartott tisztújító közgyűlésünk volt, amikor Oroszlán Zoltán, Kuzsinszky Bálintról szóló emlékezése és Radocsay Dénes főtítkári beszámolója után a Társulat érmeinek kiosztására került sor. Az Ipolyi Arnold érmet Garas Klára javaslatára Vayer Lajos, a Rómer Flóris emlékérmét Banner János javaslatára László Gyula, a Pasteiner Gyula emlékérmét Fenyő Iván javaslatára Gerszi Teréz és a Kuzsinszky Bálint emlékérmét pedig Entz Géza javaslatára Héjji Miklós kapta. Az utána következő választáson alelnököknek, a tisztségéről visszalépő Dobrovits Aladár és Vayer Lajos helyére: Entz Géza és Fülep Ferenc, a Radocsay Dénes lemondásával megüresedett főtítkári tisztségre pedig Horváth Tibor került, a tagság bizalmából. A művészettörténeti szakosztályvezetői pozíció egyelőre betöltetlen maradt, Weiner Mihályné, Huszár Lajos és Soproni Sándor továbbra is megtartották szakosztályaik vezetését éppúgy, ahogy Soós Gyula is változatlanul megmaradt szaktitkárnak.

A másik ünnepi ülésünket, Michelangelo emlékestünket az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti karával közösen rendeztük meg, december 17-én, a Michelangelo emlékestendő záró aktusaként. Az éremtani szakosztály Leszih Andor emlékére rendezett serlegvacsorát és március végén beszámolóülést az 1963. évi munkájáról.

A külföldi vendégeink: David M. Wilson, London University, a Sutton Hoo-i hajós-temetkezésről, Aemilian Kloiber, Graz, Egyetem, a teljeseleg törekedő ásatás módszereiről. Erna Diez, Graz, Egyetem, Kőfaragóművészet Flavia Solva területén c.-mel tartották meg társulati vagy régészeti szakosztályi előadásukat. Az Éremtani szakosztálynak Jiri Seibal, Opava, volt a felolvasó vendége.

Az előadások javarészen a legújabb feltárásokról vagy az egyes kutatók eredményeiről szóltak s elősegítették a szakmai ismeretek gyarapítását, a módszerek

megvitatását, ha az utóbbi egyelőre még leginkább baráti megbeszélések keretében történt is meg. Amikor természetesen továbbra is kíváncsian tartjuk az előadások a már kialakult menetének folytatását, mégis fel kell figyelni arra, ha egy meghatározott és jelentős témához kapcsolódnak az előadások, mint történt az a szombathelyi vándorgyűlésünkön, akkor az eredmény súlyosabb. Ezért hasznosnak tartanánk, ha ilyen típusú, esetleg egy-két napos konferenciákat tartanánk a jövőben is. Hasonlóképpen szükség lenne az ásatásokról a következő év tavaszán rövid beszámoló ülésorozatot megtartására is, ahogy ebben az évben erre már kísérletet tettünk és amit a jövőben még szervezettebben kívánunk megrendezni.

A Társulatunk életében fontos változás, hogy a felügyeletet ez év elejétől kezdve a Művelődési Minisztériumtól a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya vette át, így annak célkitűzései keretében a magasabb igényű tudományos munka új formáit is jobban alakíthatjuk ki.

A tagságunk létszáma, a régészeti, művészettörténeti és iparművészeti szakosztályok esetében, az 1964. évi 20 felvétellel 1190, az éremtani szakosztály esetében, a 132 gyarapodással 1021-et tett ki, azaz a teljes létszám, december 31-én 2211 volt.

A Társulatunknak az Archaeológiai és a Művészettörténeti Értesítőkhöz való kapcsolata 1964-ben is, az előző éveknek megfelelően, mind a szerkesztőkön, mind a munkatársakon keresztül szoros volt, a Társulat működéséről szóló beszámolóknak mindkét folyóirat helyet adott továbbra is. Az Archaeológiai Értesítő címe alatt

szerepelt, hogy a Társulatunk folyóirata. Örömmel számolhatok be arról is, hogy megjelent a Numizmatikai Közöny LXII—LXIII-as, 1963—64-es kötete, valamint az Érem c. időszaki kiadvány 26—30. száma, két füzetben.

A fenti kimutatások a bizonyítékai, hogy a Társulatunk tevékenységének és fejlődésének bizonyult. A tudományunk szeretete és hivatásként való képviselése mellett is egyre bizonyosabbnak látszik, hogy a szakmai összefogás, a közös célok érdekében vállalt szoros együttműködés a tudományunk megerősödését segíti elő. Csak kívánni lehet, hogy a még, ha ritkábban is, de adódó jelentősebb vagy komolyabb személyi ellentéteken felülemelkedve, a tudomány fejlesztésében és terjesztésében közösen munkálkodjunk, a tapasztalt és sokat látott idősebbek, a már szép eredményeket elért javakorbeliek és a pályájuk elején álló tehetséges és tettervagyó fiatalok.

Végezetül és nem utolsósorban legyen szabad köszönetet mondani mindazoknak, akik a Társulatunk ügyét szívükön viselték és működését előmozdították, így legelsők is elnökünknek, Oroszlán Zoltánnak, aki — nagy örömünkre — újra egészségesen, fáradhatatlanul irányítja és vezeti tevékenységünket, továbbá Dobrovits Aladár és Vayer Lajos megelőző, Entz Géza és Fülep Ferenc jelenlegi alelnökeinknek, Radosay Dénes elődömnek, Weiner Mihályné, Huszár Lajos és Soproni Sándor szakosztály titkárainknak, valamint Soós Gyula szaktitkárunknak, a számvizsgáló bizottság és a választmány tagjainak lelkes és szorgalmas munkájukért. Köszönet illeti előadóinkat, és mindazokat a tagjainkat, akik a Társulat életében aktívan vesznek részt.

Horváth Tibor

A MAGYAR RÉGÉSZETI, MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ÉREMTANI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1964. ÉVBEN

A régészeti szakosztály tevékenysége az elmúlt évben örömdetesen megelégnél. Kutatóink a havi felolvasó üléseken több régészeti tárgyú előadást tartottak s emellett a szakosztályi üléseken is gyakrabban hangzottak el a legújabb ásatásokról, kutatásokról színvonalas beszámolók. A szakosztály tagjai a társulat évi vándorgyűlésének sikeréhez is nagyban hozzájárultak értékes előadásaikkal. Több alkalommal a hazánkban tartózkodó külföldi kutatókat is sikerült felkérnünk előadások tartására. Az előadások tematikája igen változatos volt, a paleolitikumtól a középkorig a legkülönbözőbb korszakok szakemberei számoltak be kutatásaikról.

Az évi közgyűlésen Oroszlán Zoltán, a társulat elnöke Kuzsinszky Bálintról emlékezett meg s ugyancsak ő méltatta, aquincumi emléktáblájának felavatása alkalmából kiváló kutatónk, Nagy Lajos érdemeit. A vándorgyűlésen kívül tanulmányi kirándulás keretében Kaba Melinda vezetésével az újabb aquincumi ásatásokat tekintették meg a társulat tagjai.

Havi felolvasó ülések:

Január 21. Póczy Klára, Leletmentés Rómaifürdőn, az aquincumi vízmű területén. — Pamer Nóra, A kishánai vár ásatása.

Február 17. Fitz Jenő, Beszámoló a táci ásatások legújabb eredményeiről. — Kádár Zoltán, Konstantinos Monomachos korona újabb rekonstrukciós kísérlete.

Március 18. David M. Wilson (London), The Sutton Hoo Ship Burial.

Április 21. Hajnóczy Gyula-Szentlélek Tihámér, Római kori műemlékek rekonstrukciója. — Héjj Miklós,

Visehrad városa a XIV—XVI. században.

Október 2. Erna Diez (Graz), Kőfaragóművészet Flavia Solva területén.

Szakosztályi ülések:

Február 14. Vértesszőlősi paleolit telep. — Soproni Sándor, A carnuntumi légio bélyegzője Brigetióból.

Március 13. Kalmár János, II. Lajos vértete.

Május 8. Hajnóczy Gyula — Wessetzky Vilmos, Tanulmányútban Egyiptomban és Nubiában.

Június 10. Aemilian Kloiber (Linz), Ein kurzer Einblick in die ganzheitliche Ausgrabungs-Methode

November 6. Molnár Vera, a karsai római kori templom 1964. évi ásatása.

A társulat szombathelyi vándorgyűlésén (június 18—20) elhangzott előadások:

Trencsényi-Waldapfel Imre, Egyiptomi elemek a római aranykori költészetben.

Szentlélek Tihámér, Az Isis-kultusz jelentősége Savariában.

Wessetzky Vilmos, Egyiptomi istenek Pannóniában. Mozsolics Amália, Bronzművészeti emlékek Velemből.

P. Buócz Terézia, Savaria topográfiája.

Nagy Tibor, A IV. századi Savaria és a pannóniai kereszténység.

Sedlmayr János, A Jurisics vár helyreállítása.

Szövényi István, A középkori Kőszeg topográfiai kérdései.

Soproni Sándor

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1964.

Seit 1952 berichtet die Abteilung für Dokumentation des Ungarischen Nationalmuseums alljährlich über die archäologische Tätigkeit in Ungarn; seit 1959 — um die Ergebnisse in möglichst weiten Kreisen zu publizieren — erscheinen diese Berichte in deutscher Sprache. Gestützt auf die Erfahrungen der letzten Jahre wollen wir jedoch dieses Jahr von der langjährigen äußeren Form abweichen. Um das Material besser überblickbar zu machen, entfällt von nun an die topographische Einteilung; die großen archäologischen Epochen werden unverändert als Haupttitel angegeben, unter welchen die verschiedenen Fundorte in alphabetischer Reihenfolge angeführt sind. Die arabische Ziffer vor dem Namen des Fundortes gibt die Kennzahl des Fundortes auf der Karte an, wodurch der Fundort leicht zu finden ist.

Unverändert wird auch die Bezeichnung der Museen (römische Ziffern) belassen, die die Funde beherbergenden Sammlungen sind mit den gewohnten Zahlen angedeutet.

Während des Studiums der 1964 ausgeführten archäologischen Tätigkeit wird man oft die Abkürzungen DK—RKCS bzw. TII antreffen. Die erste bezieht sich auf die Rettungsgrabungen der Archäologischen Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, die dem Bau des Donau—Wasserkraftwerkes vorangehen. Die zweite Abkürzung bezieht sich auf die — ebenfalls für mehrere Jahre vorgesehenen — preventiven Rettungsgrabungen an Hand des Baues der II. Stufe an der Theiß, die vom Ungarischen Nationalmuseum angeleitet werden.

Wir möchten bemerken, daß parallel zu dieser deutschsprachigen Publikation, die Berichte über die Ausgrabungstätigkeit des Landes mit ausführlicherem Text auch in ungarischer Sprache erscheinen, in der Publikation »Régészeti Füzetek«, herausgegeben vom Ungarischen Nationalmuseum.

Die üblichen Bezeichnungen bleiben auf der Karte auch weiterhin unverändert; sind die Zeichen größer, bedeutet das so viel, daß an einem Ort innerhalb derselben archäologischen Periode mehrere Ausgrabungen während des besprochenen Jahres ausgeführt worden sind.

URZEIT (Nr. 1—37 der Karte)

1. *Alsótelekes* (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén, Kr. Edelény) (IV). Die Freilegung des bereits früher angegrabenen skythenzeitlichen Gräberfeldes¹ wurde beendet. Dieses Jahr wurden 42 Gräber geborgen, somit beträgt die Zahl der Gräber 183. Das Fundmaterial entspricht dem bisher gefundenen, lediglich die auf Drehscheibe hergestellte Keramik erschien in größerer Menge. Aus ihrer Lokation innerhalb des Gräberfeldes kann man wahrscheinlich chronologische Schlüsse ziehen.

Pál Patay

2. *Andocs—Nagyföldpuszta—Eperjás* (Kom. Somogy, Kr. Tab) (L). Die Freilegung der der Pécelér (Badener) Kultur zurechenbaren Siedlung wurde fortgesetzt und ihre N—S-liche bzw. O—W-liche Ausdehnung bestimmt. Die Siedlung liegt auf einem Gebiet von ca. 350×120 m.

Balázs Draviczky

3. *Bakonyszénlászló—Kesellőhegy* (Kom. Veszprém, Kr. Zirc) (XLV). In den Jahren 1962—63 wurden auf dem Kesellő-Berg eine früheisenzeitliche befestigte Siedlung (Umfang 5 km) und ein kleiner mittelalterlicher Herrensitz geborgen. 1964 konnte hier eine dritte befestigte Siedlung festgestellt werden, die nur mit einem steilen Berggrat mit dem Berg selbst verbunden war. Sie ist 400 m lang und 230 m breit, in Richtung des Grates mit zwei, am anderen Ende mit einer Schanze befestigt. Alle Schanzen wurden durchquert, sie erwiesen sich als einfache Erdanhäufungen, doch waren auf jener, die in Richtung des Grates innen lag, viele Steine. Die im Wall und im Inneren der Siedlung gefundenen Scherben gehören in die Bronzezeit.

Gyula Nováki

Balatonszentgyörgy—Kirchenruine des Friedhofes. (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) S. Seite 241.

4. *Balatongyörök—Becei major* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Etwa 3 km NO-lich des Dorfes wurde auf einem kleinen Hügelrücken oberhalb des Balatons beim Tiefpflügen eine frühbronzezeitliche Siedlung aufgewühlt. Die Rettungsgrabung zeitigte eine große Abfallgrube. Die aus der 2 m tiefen Grube zutage gekommenen Funde gehören zum Kreis der Kisapostag-Kultur.

Nándor Kalicz

Balatonszentgyörgy (Kom. Somogy, Kr. Fonyód). S. Seite 239.

5. *Balmazújváros, Hortobágy—Árkus* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). Der N-liche Teil des »Kettős-halom« (= »Doppelhügel«) wurde früher bis zur Basis abgetragen, lediglich die von den Erdarbeitern bestehen gelassene Erdwand von 3,6 m Höhe verrät den Platz des einstigen Hügel. Der Hügel war ursprünglich 4 m hoch, sein Durchmesser betrug mindestens 60 m. Wir fanden den W—O-lich orientierten Grabschacht, in dem sich ein ähnlich orientiertes Skelett in Halbhockerstellung befand. Aus der Erde des Grabes kam auch ein frühbronzezeitlicher, einhenkeliger Napf zutage. Das Grab war mit einer dicken Moderschicht, wahrscheinlich Schilf, überdeckt. Die Bestattung darf der südrussischen Hügelgrabkultur mit Grubengräbern zugerechnet werden.

Wir begannen auch die Freilegung des »Bajnok-Hügels«, der unaufgewühlt zu sein schien. In der Füllerde fanden wir in sekundärer Lage neolithische Keramik, ferner ein Kindergrab aus der Zeit der ungarischen Landnahme. Die Grabung wird 1965 fortgesetzt. An der Freilegung nahmen die Museologen Gy. Módy und K. Mesterházy (Déri Museum, Debrecen), ferner die Hörer des Archäologischen Seminars der József Attila Universität teil.

Gyula Gazdapusztai

6. *Battonya, LPG² Vörös Október* (Kom. Békés, Kr. Mezőkövácsháza) (LVI). In der Sandgrube begann an Hand einer Rettungsgrabung die Freilegung eines frühbronzezeitlichen Gräberfeldes. Die zutage gekommenen 30 Gräber datieren das Gräberfeld auf die älteste Phase der Bronzezeit der Maros-Gegend. Gemeinsame Brandbestattungen, Brandschüttungen- und Körperbestattungen erscheinen gleichwohl. Auffallend ist die Gruppierung der Gräber und das auf Totenopfer hinweisende Fundmaterial.

Bei der Geländeinspektion der Umgebung fanden wir neolithische, frühbronzezeitliche und ungarische mittelalterliche Fundorte auf dem Ufer des Százázér.

Gyula Gazdapusztai

Békés (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Seite 242.

7. *Budapest III., Békásmegyer, Vöröshadsereg u. (V).* Die 1960 begonnene Freilegung des auf der W—Seite der Straße befindlichen urzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Im um 380 m² erweiterten Gebiet kamen 18 frühbronzezeitliche und 25 früheisenzeitliche (zur Urnengrabkultur, HA—B gehörende) Gräber zutage. Die Zahl der bisher freigelegten Gräber beträgt 167. Mitarbeiterin war Rózsa K. Schreiber.

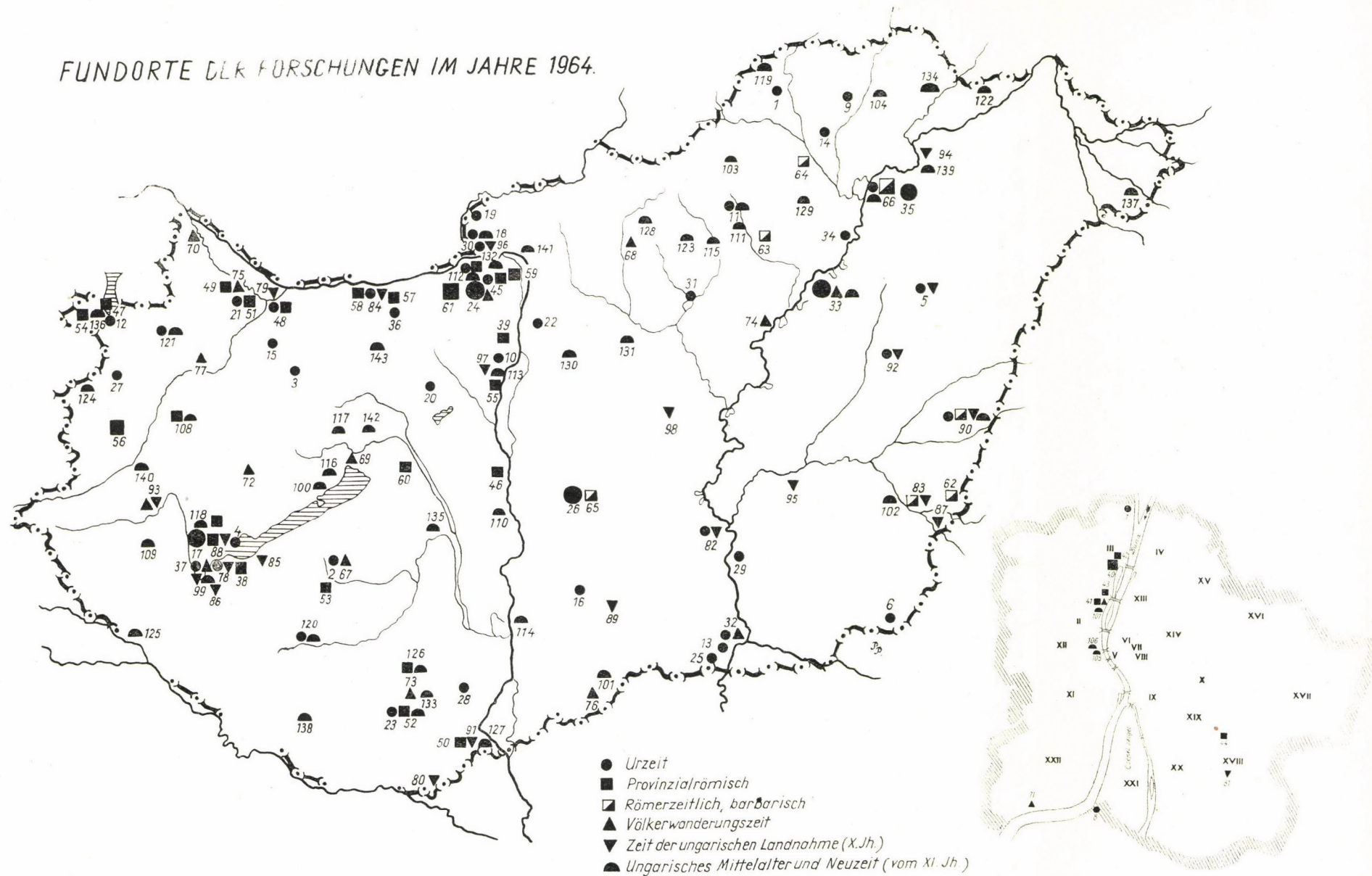
László Nagy

8. *Budapest XXI. Csepel-Háros, Donauufer (V).* Beim Graben des Kanals für Gasröhren fand man archäologische Erscheinungen, Spuren urzeitlicher Gruben, Scherben und Knochen. Bei der Rettungsgrabung beobachteten wir auf einer Strecke von 1 km die Spuren von 41 Eingrabungen, 2 waren mittelalterliche Hausfundamente bzw. Abfallgruben, die übrigen vornehmlich Gruben einer frühbronzezeitlichen Siedlung.

Rózsa K. Schreiber

FUNDORTE DLK FORSCHUNGEN IM JAHRE 1964.

Les sites des fouilles de l'an 1964. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites «de l'époque des Romains en territoire barbare», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de l'époque de la conquête hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle reversé. Sites du moyen âge hongrois et de l'époque moderne, marqués par un demi cercle.

Csongrád—Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Csongrád). S. Seite 239.

9. Detek (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén, Kr. Enes) (XVII). In der »Agyagos« genannten Hügellehne hinter der Schule kommen beim Sandgewinnen seit Jahren Urnengräber zutage. Die Rettungsgrabung zeitigte 20 spätbronzezeitliche, zur Piliny-Kultur gehörende Urnenbestattungen. Mehrere Urnen enthielten Bronzebeigaben. Es konnte festgestellt werden, daß durch Sandgewinnen ein Großteil des Gräberfeldes bereits vernichtet worden ist. Die freigelegten Gräber liegen bereits am Rand des Gräberfeldes und bilden entfernt voneinander kleine Gruppen.

Tibor Kemenczei

Dömös—Tófenék (Kom. Komárom, Kr. Dorog) S. Seite 235.

Dunaalmás—Sandgrube (Kom. Komárom, Kr. Tata). S. Seite 240.

Esztergom—Burg (Kom. Komárom.) S. Seite 243.

10. Érd—Parkváros (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). In der Fortsetzung des vergangenen Jahres begonnenen Forschung wurde die Freilegung der unmittelbar an der Grenze von Budapest liegenden paläolithischen Freilandstation beendet. Sie ist die dritte große mittelpaläolithische (Moustérien-) Siedlung in Ungarn. Die ganze Siedlung konnte freigelegt werden, ihre Ausdehnung wurde vor Einstellung der Arbeit auch durch Bodenbohrungen geprüft. Es kann festgestellt werden, daß dieser Fundort eine neue Siedlungsform des ungarländischen Moustériens bietet. Die Ausgrabung der zweischichtigen Fundstelle lieferte viele Steinartefakte, paläontologisches Material und verhältnismäßig viel Holzkohle. Die stratigraphischen Beobachtungen und die geodätische Vermessung liefern einen guten Ausgangspunkt zur geochronologischen Untersuchung der Siedlung und zur Morphologie des Gebietes.

Veronika G. Csánik

11. Felsőtárkány—Várhegy (Kom. Heves, Kr. Eger) (XLVIII). 3 früheisenzeitliche Hausfundamente wurden komplett, 3 weitere teilweise freigelegt. Auch eine weitere Grube der ersten, neolithischen Siedlung kam zutage, wir beobachteten einen Feuerherd. Man darf annehmen, daß der Erdwall in der zweiten Hälfte der eisenzeitlichen Siedlung errichtet wurde. Die Erforschung der mit arpadenzeitlicher Steinmauer umgebenen Siedlung zeitigte nur einige interessante Eisengegenstände (Kistenbeschlag, Schlüssel). Ein auf das 13. Jh. ansetzbarer Eisensporn dürfte vielleicht das Ende der Siedlung angeben. Solche Funde, die den Charakter der arpadenzeitlichen Siedlung angegeben hätten, kamen aber nicht zum Vorschein.

Mihály Párducz

12. Fertőboz—Gradinahegy (Kom. Győr—Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). 1963 konnte die Konstruktion des äußeren Walles der urzeitlichen befestigten Siedlung geklärt werden. 1964 wurde der innere Wall durchquert, dessen Konstruktion dem äußeren Wall entspricht, doch ist die äußere Pfostenreihe hier nicht mit Erde, sondern mit Steinen befestigt. Aus dem Probegraben im Inneren der Siedlung kamen viele Scherben vom Anfang der Bronzezeit zutage.

Gyula Nováki

13. Gyálarét—Szilágyi major (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Auf der Insel des Überschwemmungsgebietes wühlte die örtliche LPG bei Erdarbeiten eine Siedlung der Körös-Gruppe auf. Bei der Rettungsgrabung wurden mehrere Gruben aus dieser Periode freigelegt. Von besonderer Bedeutung ist ein in die Erde vertiefter Backofen, der als einer der ältesten mitteleuropäischen Backöfen angesprochen werden darf. Auch eine spätbronzezeitliche Grube (HA) wurde freigelegt. An der Ausgrabung nahmen János Makkay und Sándor Bökönyi teil.

Ottó Trogmayer

Győr—Káptalándomb (Kom. Győr—Sopron). S. Seite 235.

14. Halmaj (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén, Kr. Szikszó) (XVII). Etwa 500 m weit von der Bahnstation, neben dem Vasonca—Bach wurden beim Fundamentieren von Wirtschaftsgebäuden der LPG Urnengräber gefunden. Die Rettungsgrabung brachte 16 spätbronzezeitliche (Reinecke BC), der Bárca-Gruppe der Piliny-Kultur zuzuschreibende Brandbestattungen zutage.

Etwa 500 m O-lich vom spätbronzezeitlichen Urnengräberfeld wurde am Rand des Dorfes eine urzeitliche Siedlung freigelegt, mit zwei Siedlungsniveaus. Unten, bei 110—150 cm liegt eine neolithische Schicht. Das Fundmaterial gehört in die Bükk-Kultur mit wenig Elementen aus der Großen Ungarischen Tiefebene. Das obere Niveau (50—110 cm) stammt aus der Früh- und Mittelbronzezeit, es lieferte reiches Scherben- und Tierknochenmaterial.

Tibor Kemenczei

15. Kajárpéc (Kom. Győr—Sopron, Kr. Győr) (XXIX). Im Garten der Schule wurde ein Grab eines kleineren bronzezeitlichen Urnengräberfeldes freigelegt. Das aus vielen Urnen und unverzierter Hauskeramik bestehende Gefäßnest von 1 m Durchmesser wurde beim Pflügen beschädigt. Die typische spätbronzezeitliche Keramik erschien verstreut auch in den übrigen Profilen, wodurch weitere 2 Gräber festgestellt werden konnten. Unter den Streufunden befand sich auch eine keltische Schüssel.

Dénes Gabler

Kaposvár—Kaposzentjakab (Kom. Somogy). S. Seite 244.

Kapuvár—Kistölgyfapuszta (Kom. Győr—Sopron, Kr. Kapuvár). S. Seite 245.

16. Kecel—Insel (Kom. Bács—Kiskun, Kr. Kiskőrös) (XIV). NW-lich des Dorfes, in der Nähe des Dunavölgyi-Hauptkanals kam beim Ausheben der Mooreerde das Skelett eines Urrindes zutage. Die Lokalinspektion bot Möglichkeit, einige fehlende Knochen zu sammeln.

Sándor Bökönyi—Attila Horváth

17. Keszthely—Fenékpuszta (Kom. Veszprém) (XV). Am Westrand des Keszthelyer Hügels, S-lich von Fenékpuszta wurden in den nahe zueinander liegenden Lehmgruben mehrere bedeutende urzeitliche Siedlungen aufgewühlt.

I. Fundplatz, Lehmgrube der Schilfproduktionsgutes: 800 m S-lich des Sármelléker Verbindungsweges wurde mit dem Erdhobel eine große Fläche aufgewühlt. Hier war eine 52 m lange, 3—4 m breite Wohngrube, die wahrscheinlich mehrfach eingeteilt war. Wir fanden die Reste von 5 überwölbten Backöfen im Haus. Neben dem einen waren 2 menschliche Schädel, neben einem anderen lag einer. Erwähnenswert ist ein Tritonhorn, das dem aus Békásmegyer ähnelt. Ein Teil der Funde ist dem bronzezeitlichen Gajár-Typus ähnlich.

II. Fundplatz: Ca. 200 m S-lich der hydrologischen Wohnsiedlung, auf einem Hügel, warf der Pflug auf einer kleinen Fläche Scherben und Lehmewurfstücke auf. Eine Grube enthielt viele Scherben, die andere wenig Scherben, doch viel Lehmewurfstücke. In der Nähe der Gruben waren Pfostenlöcher, von denen etliche eine Reihe bildeten. Das Fundmaterial gehört zur Balaton-Gruppe der Kupferzeit.

III. Fundplatz: In der Nähe des Bahnwächterhauses, auf der O-Seite der hydrologischen Wohnsiedlung erschienen auf der Halde, die der Bagger freilegte, die Umrisse von zwei kleinen urzeitlichen Gruben. Sie enthielten typische Gefäße der spätkupferzeitlichen Pécelér (Badener) Kultur.

IV. Fundplatz: Auf der N-Seite des Sármelléker Verbindungsweges, neben dem Bahnwächterhaus Nr. 18, haben wir im Profil der Lehmgrube eine halb vernichtete und eine ungestörte Grube freigelegt. Das Fundmaterial ist z. T. dem kupferzeitlichen Gajár-Typus ähnlich.

Nándor Kalicz

Letenye (Kom. Zala, Kr. Letenye). S. Seite 245.

18. *Letkés* (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVIII). In der N-liche Gemarkung der Gemeinde, am Ufer der Ipoly, in der Höhe der dortigen Wasserstandmeldestation wurde auf Grund der oberflächlichen urzeitlichen und spätmittelalterlichen Spuren eine Ausgrabung ausgeführt. Sie zeitigte 16 Brand- und 3 Körpergräber eines früheisenzeitlichen Gräberfeldes, z. T. vollständig aufgewühlt. Neben den Urnen und kleineren Gefäßen verlegen die wenigen Metallfunde (Bronzedolch, Armreifen, Bronzespiralenringe) das Gräberfeld auf HA und HB, mit spätbronzezeitlichen Zügen. Das eine Brandgrab war mit einem Ring aus Flußgeröll (durchschnittlicher Durchmesser 550 cm) und zwei andere mit aus unförmigen Bruchsteinen errichteten Ringen von 190 bzw. 240 cm inneren Durchmesser umgeben.

Man darf annehmen, daß das Gräberfeld mit dem Erdwall auf dem anderen Ufer der Ipoly (Kiskesz-Törökhalom, Tschechoslowakei) und mit der S-lich der Siedlung sich erstreckenden urzeitlichen Siedlung in Verbindung steht.

Es konnte festgestellt werden, daß S-lich des freigelegten Gebietes, in ca. 400 m Entfernung die Überreste einer spätmittelalterlichen Siedlung vorhanden sind, deren verstreute Scherben usw. auch weiter entfernt erschienen. (DK—RKCS)

László Papp

Lébény—Magasmat (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár). S. Seite 239.

19. *Lítke* (Kom. Nógrád, Kr. Szécheny) (XVII). Neben dem Ipoly-Bach, im von Balassagyarmat und dem Dobroda-Bach umgebenen Gebiet kamen beim Tiefpflügen spätbronzezeitliche, zur Piliny-Kultur gehörende Urnen zutage. Die Rettungsgrabung zeitigte 52 Urnenbestattungen. Die tiefer liegenden, vom Tiefpflügen nicht berührten Gräber waren mit Steinen überdeckt. Auf den Urnen lagen meist Schüsseln mit dem Rand nach unten, neben ihnen standen kleinere Schalen oder Näpfe. Bronzebeigaben erschienen nur in einigen Fällen. Die freigelegten Gräber bilden nur einen Teil des Gräberfeldes, die ursprüngliche Zahl der Gräber darf auf mehrere Hundert angesetzt werden.

Tibor Kemenczei

20. *Lovasberény—Mihályvár* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Bei der Erforschung eines bronzezeitlichen Erdwalles wurde der »Kleine Festung« genannte Teil der Feste freigelegt, auf einer zusammenhängenden Fläche von 880 m². Es erschienen 33 Gruben. Die Siedlung bestand aus einer Schicht, sie stammt, wie aus der Keramik hervorgeht, aus dem I. Abschnitt der Vátya-Kultur. Mitarbeiter waren Tibor Kovács und Gábor Bándi.

Éva F. Petres

Magyarhomorog—Kónyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 240.

Mezőkövesd (Kom. Borsod—Abatúj—Zemplén, Kr. Mezőkövesd). S. Seite 283.

21. *Mosonszentmiklós—Jánospuszta* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem sog. »Római domb«, in der Nähe des Triangulierungspunktes Nr. 121 wurde die 1957—59 begonnene Freilegung des bronzezeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die in den Brandgräbern gefundenen Gefäße gehören zur nordtransdanubischen Gruppe der inkrustierten Keramik. Wir fanden 7 bronzezeitliche Urnengräber und 1 urzeitliches Grab mit Skelett in Hockerstellung (Orientierung: N-S, ohne Beigaben). Die Zahl der hier freigelegten Gräber erreichte dieses Jahr die 91. Das Gebiet ist stark aufgewühlt. Mehrere Gräber wurden durch Schützengräben des 2. Weltkrieges bzw. beim Graben der Gräber des römischen Gräberfeldes vernichtet.

András Uzsofi — Dénes Gabler

22. *Nagytarcsa* (Kom. Pest, Kr. Gödöllő) (XLVIII). Im Dorf kamen bedeutende skythische Metallgegenstände zutage. Ihr Fundplatz war in Halbkreisform von Tierknochen und Aschenschicht enthaltenden regulären Gruben umgeben. Die Metallgegenstände (tierförmige Bronzerasseln, Bronzeklingeln, Eisenzäune) dürfen auf die zweite Hälfte des 6. Jhs. v. u. Z. angesetzt werden. Bei der Ausgrabung kam auch wenig neolithisches Material zutage.

Kornél Bakay

Nádudvar—Töröklaponyag (Kom. Hajdú-Bihar, Kr.) Püspökladány). S. Seite 240.

23. *Pécs—Nagyárpád—Diósteő* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). In der Gemarkung der nahe zu Pécs liegenden Gemeinde Nagyárpád wurde 1963 die Freilegung der früher durch kleinere Bergungen authentisierten frühbronzezeitlichen Siedlung begonnen. 1964 wurde die Siedlung, die auf einem von drei Seiten mit steilen Hängen umgebenen Hügelrücken liegt, auf einer Fläche von ca. 2000 m² mit Hilfe von einander anschließenden Forschungsgräben freigelegt. Wir fanden — der bei der Mitte des Hügels befindlichen kesselartigen Vertiefung ausweichend — zwei im großen und ganzen regelmäßig angelegte Hausreihen und zu ihnen gehörende Gruben und Backöfen in großer Zahl. Auf Grund des zutage gekommenen Materials hat es den Anschein, daß die Siedlung mit dem ältesten, sog. Somogyvár-Zók-Horizont der südtransdanubischen Frühbronzezeit zu verbinden ist und als solches die erste, vollständig und authentisch freigelegte Siedlung dieser Periode wird. — Mitarbeiterin war Zsuzsa Zoffmann.

Gábor Bándi

24. *Pilismarót—Basaharc* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Das diesmal freigelegte Gebiet ist nur ein Teil des keltischen Gräberfeldes von Basaharc. 6 Brandschüttungs- und 9 Urnengräber, eine symbolische Urnenbestattung, 9 Skelettgräber mit Frauen, 16 solche mit Kindern, 4 solche, die gewiß Männer bargen und 3 Skelette ungewissen Geschlechts, ferner ein awarenzeitliches Körpergrab kamen zutage, insgesamt 51 Gräber. Kennzeichnend für den Reichtum der Gräber ist, daß von den Bronze- bzw. Silberfibeln 35 Stück zu retten waren. (DK—RKCS)

Nándor Fettich

25. *Röszke—Ludvár* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Auf der kleinen Insel im Überschwemmungsgebiet östlich des Dorfes wurde beim Wegbau eine Siedlung der Körös-Kultur durchquert. Bei der Rettungsgrabung haben wir eine außerordentlich große Abfallgrube freigelegt. Vom zutage gekommenen Fundmaterial seien 8 Idole, das Fragment eines Hausmodells, bemalte Scherben und die eigenartige Tiergemeinschaft hervorgehoben. An der Ausgrabung nahmen János Makkay und Sándor Bökönyi teil.

Ottó Trogmayer

26. *Szabadszállás—Józan* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). Das 1961 begonnene skythische Gräberfeld wurde dieses Jahr vollständig freigelegt. Die Ausgrabung zeitigte 199 Körpergräber in Hockerstellung bzw. Brandschüttungs- und Urnengräber mit reicher Keramik und Schmucksachen. Die Gräberfeldgruppe war in W und O von 6 großen sarmatischen Wohngruben, 33 runden bzw. bienenkorbähnlichen Abfallgruben abgeschlossen. Das Fundmaterial besteht aus der üblichen spätsarmatischen Keramik und Tierknochen. SSO-lich des Gräberfeldes in ca. 300 m Entfernung kamen bei Erarbeiten ein Skelett in Hockerstellung ohne Beigaben und Tierknochen zutage. Die Rettungsgrabung zeitigte weitere sarmatische Siedlungsreste.

Elvira H. Tóth

26. *Szabadszállás—Tőzegtelep* (Kom. Bács—Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). Beim mechanisierten Gewinnen von Torferde entlang des Dunavölgyi Hauptkanals kamen

viele Tierknochen, vornehmlich vom Urrind zum Vorschein. Zugleich kamen auch verstreut einige neolithische Stein- und Knochenwerkzeuge und Scherben zutage. Der Großteil der Urrindknochen stammt aus der unmittelbar auf das Pleistozän folgenden Zeit. Es wurde versucht, die gleichaltrige Siedlung freizulegen, wobei aber nur bronze- und völkerwanderungszeitliches Fundmaterial zutage kam.

Sándor Bökönyi — Attila Horváth — Elvira H. Tóth

27. *Szakony* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). In der Schottergrube wurden zwischen 1959—61, 11 frühbronzezeitliche (Wieselburger Kultur) Gräber und 1 landnahmezeitliches Grab freigelegt. 1964 kam hier 1 in die Erde vertieftes Haus (regulärer Grundriß von 8,10×4,30 m, Orientierung N—S) zutage. In der Längsachse erschienen in regelmäßigen Abständen 3 Pfostenlöcher. Feuerspuren gab es nicht. In der einen Ecke stand ein großes Gefäß (Wieselburger Kultur), in den übrigen Teilen waren Tierknochen, u. a. zwei große Urrindhörner.

Gyula Nováki

28. *Szebény—Paperdó* (Kom. Baranya, Kr. Pécs—várad) (XXVI). Die 1963 begonnene Siedlungsfreilegung wurde 1964 beendigt, wobei auf ca. 800 m² eine abgeschlossene Großfamiliezeitliche Siedlung zutage kam. Das Gesamtbild der Befunde ist folgendes: Die in die Erde vertieften Häuser sind um einen zentralen, ovalen Platz herum angeordnet, nämlich ein Haus von ca. 100 m² und zwei kleinere Wirtschaftsgebäude, die nur Hinterwände hatten. Vom Haus öffnet sich ein Eingang zum inneren Platz, ferner hat es einen Ausgang ins Freie. Zum Befund kommen noch drei Gruben vor den Gebäuden.

Laut Aussage der leeren Sicherheitsgräben wurde die ganze Siedlung freigelegt. Das sehr reiche Fundmaterial — Keramik, Tierknochen — ist infolge der Komplexität der Freilegung von maximaler Aussage und über dies haben wir die erste authentische Siedlung des südtransdanubischen Volkes der inkrustierten Keramik kennengelernt. — An der Ausgrabung nahmen Éva Vadász und Gábor Vékony teil.

Gábor Bándi

29. *Szegvár—Túzköves* (Kom. Csongrád, Kr. Szentest) (XXXV). Im Ausgrabungsfeld fanden wir eine einzige Kulturschicht, die vom —70 bis —240 cm reichte. Die übereinandergeschichteten Gehsteigniveaus und die von Zeit zu Zeit gegrabenen Gruben waren gut absonderbar. Der schönste Fund war das um die Mitte der Kulturschicht freigelegte Haus »K« von 4,2 m Breite und 14 m Länge. Auf dem Boden des abgebrannten Hauses mit Satteldach fanden wir unter der Lehmewurfschicht nahezu 30 Gefäße. Selbst diese Zahl ist unvollständig, weil der Schutt vom W-Ende des Hauses abgetragen und in eine leere Grube gefüllt wurde. Ein Teil der auf dem Fußboden gefundenen Fragmente war mit denen aus der Grube ergänzbar. Neben dem Haus fanden wir eine Grube zum Räuchern von Fischen, die ebenfalls durch Brand zugrunde ging. Auf ihrem Boden fanden wir die Knochenreste der hinuntergefallenen riesigen Hechte und Welse. Die Grube wurde übrigens willentlich aufgefüllt; um 50 cm tiefer war das O-Ende des »L« Wohnhauses erforschbar. Die typologische Vermischung ist durchwegs in jedem abgeschlossenen Fund nachzuweisen.

József Csalog

30. *Szob* (Kom. Pest, Kr. Szob) (IV). Die seit längerer Zeit aus ihren Spuren bekannte Siedlung liegt unmittelbar am Ufer der Ipoly in Jungwürm-Löß. Die Kulturschicht wurde in 2,70 m Tiefe auf einer Fläche von ca. 80 m² freigelegt. Das Fundmaterial gehört zum Junggravettien, sehr viel Herstellungsabfälle kamen zutage. Das paläontologische Material ist auffallend gering. Eine Eigenart des Fundortes ist, daß mehrerenorts fossile Schnecken aufgehäuft waren, die aus den nahen Miozänschichten für

Schmuckzwecke gesammelt wurden. Die Schnecken sind alle undurchbohrt, sie wurden wahrscheinlich zwecks Weiterlieferung aufbewahrt. Die Freilegung der Gravettien-Siedlung wird 1965 fortgesetzt. (DK—RKCS)

Miklós Gábori

Szomód—LPG, Schottergrube (Kom. Komárom, Kr. Tata). S. Seite 237.

31. *Tarnaörs—Csárdamajor* (Kom. Heves, Kr. Heves) (X). Beim Sandgewinnen retteten die Schüler des Dorfes in der Schweinezüchterei einige Grabfunde. Die Rettungsgrabung zeitigte dem Rand der Sandgrube entlang 1 symbolisches, 1 aufgewühltes und 3 unberührte, aus der präskythischen Zeit stammende Gräber. Die Skelette der Erwachsenen waren Rückenstrecker und Seitenhocker. Die Seitenhocker sind O—W-lich, die anderen zwei W—O-lich orientiert. Der Grabfleck ist ein Längsrechteck mit abgerundeten Ecken von 100—140 cm Breite und 160—220 cm Länge. Die Beigaben sind Tongefäße, Rinderknochen, ein flacher Stein, eine Spinnwirtel und flache Knochengegenstände unbekannter Bestimmung.

János Szabó

32. *Tápé—LPG Tiszatáj* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Seit Jahren wurden bei der Kohlenziegelbrennerei Rettungsgrabungen ausgeführt. Die Zahl der freigelegten Gräber erreicht die 680. Da die Ziegelei aufgegeben wird, ist weitere Rettungsarbeit nicht vonnöten. Bei der Rettungsgrabung fanden wir auch völkerwanderungszeitliche Gräber. An der Ausgrabung nahm Katalin Nagy teil.

Ottó Trogmayer

Tárnok (Kom. Pest, Kr. Buda). S. Seite 241.

Tiszadob—Sziget (Kom. Szabolcs—Szatmár, Kr. Tiszalök). S. Seite 238.

33. *Tiszafüred—Fertőhalom* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Bevor die Rettungsgrabung begonnen worden wäre, hat man bei mechanisierter Erdarbeit etwa 50, größtenteils bronzezeitliche, zu kleinerem Teil arpadenzeitliche Gräber vernichtet. Bei der Rettungsgrabung gelang es, 25 außerordentlich reiche mittelbronzezeitliche (Füzesabony-Kultur) und ein keltenezeitliches Grab freizulegen bzw. zu retten. Das Gräberfeld gehörte annehmbarerweise zur Tell-Siedlung von Ásotthalom.

—*Majoroshalom*. Die diesjährige Ausgrabung zeitigte 15 mittelbronzezeitliche (Füzesabony-Kultur) Gräber mit reichen Beigaben, 1 früheisenzeitliches und 3 awarenzeitliche Gräber. Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld gehörte wahrscheinlich zur Tell-Siedlung des Ásotthalom. An der Ausgrabung nahm Judit Gábor, Universitäts Hörerin, teil. (TII)

Zsolt Csalog

34. *Tiszakeszi* (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén, Kr. Mezöcsát) (XVII). Etwa 4 km vom Dorf, in Richtung des Áróktó, im Mittelteil des an der Theiß liegenden Szódadomb wurde in den vergangenen Jahren eine Sandgrube eröffnet. Mit dem Sandgewinnen begann man eine früheisenzeitliche Siedlung zu vernichten. Bei der Rettungsgrabung kamen früheisenzeitliche Wohn- und Abfallgruben zutage, mit reichem Fundmaterial. Ebendort fanden wir auch ein frühbronzezeitliches Brandgrab und sarmatische Gruben.

Bei den Gebäuden des einstigen Pap- bzw. Zimmerman-Meierhofes am »Szódadomb« wurden vor einigen Jahren beim Bau von Wirtschaftsgebäuden viele Skelette gefunden. Die jetzige Authentisierungsgrabung brachte jedoch nur mehr drei aufgewühlte, spätbronzezeitliche Körper- und eine Brandbestattung zum Vorschein aus dem vernichteten Gräberfeld.

Tibor Kemenczei

35. *Tiszavasvári—Eszlári u.* (Kom. Szabolcs—Szatmár, Kr. Tiszalök) (XXIV). Beim Tiefpflügen in den Feldern der LPG Petőfi kamen mehrerenorts Knochen und Scher-

ben auf die Oberfläche. Bei der Rettungsgrabung legten wir die Siedlung mit Wohngruben (1–19) mit Feuerherd, Lehmewurf, Asche, Tierknochen, Scherben der Pécelér (Badener) Kultur, kleinen Näpfen, Silex- und Obsidianabschlägen, und Wohngruben (14), ferner Feuerherde frei, mit Asche, Lehmewurf, Tierknochen, Gefäßen und Scherben der Pécelér (Badener) Kultur, ferner mit Silex- und Obsidianabschlägen zusammen.

Dezso Csallány — András Gombás

36. *Vértesszöllös* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (IV). Bei Freilegung im Fundort der Buda-Industrie von Vértesszöllös wurde fortgesetzt. Bei der Ausgrabung konnten vier selbständige Kulturschichten abgesondert werden. Die zwei unteren liegen im Kalktuff bzw. Kalkschlamm; ihr Alter entspricht der Vértesszöllös-Phase des Biharium (Mindel 1/2 Interstadial). Die zwei oberen Kulturschichten liegen im Löß, ihr Alter entspricht der »unbenannten« Phase des Oberbiharium: der 2. Mindel-Vereisung. Die unterste Kulturschicht (Nr. 1) war die reichste, hier waren kleine Feuerherde, reiche Fauna und viele Tausend Werkzeuge. Als ebenfalls reich erwies sich die von unten dritte, im Unterteil des Lösses befindliche Siedlungsschicht, von der eine Fläche von ca. 1,5 × 2 m in das Ungarische Nationalmuseum befördert und im ersten Saal der archäologischen Ausstellung aufgestellt wurde.

Vom Material der unteren Kulturschicht wurde eine größere Menge in das Ung. Nationalmuseum eingebracht, und im Jahre 1965 geschlämmt und nach archäologischen und paläontologischen Standpunkt ausgewählt. Dabei kamen auch Menschenzähne zum Vorschein, die laut Meinung des Anthropologen A. Thoma nicht weit entfernt vom Formenkreis des „*Pithecanthropus pekinensis*“ stehen. Das Zutagekommen des Menschenfundes hat die Bedeutung des auch ansonsten alleinstehenden Fundortes Vértesszöllös stark erhöht.

Die Ausgrabung wurde von etlichen ausländischen und ungarischen Forschern besichtigt, für kürzere oder längere Zeit nahmen an der Ausgrabung Sándor Bökönyi, Éva Garam, Tibor Kovács und Gyula Török teil.

László Vértes

37. *Zalavár—Mekenye* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XLVIII). Etwa 1,5 km S-lich vom Dorf, am W-Rand des Zalavárer Hügelgeländes wurden bei mechanisierter Erdarbeit große urzeitliche und völkerwanderungszeitliche Siedlungen und Gräber aufgewühlt. Bei der Rettungsgrabung haben wir 17 urzeitliche Gruben und ein spätvölkerwanderungszeitliches Grab freigelegt. 6 Gruben gehören zum Kreis der neolithischen Lengyel-Kultur. In diesen fanden wir rot-weiß bemalte und unbemalte Scherben, Tonlöffel und Steinwerkzeuge. 9 Gruben enthielten ein in Transdanubien bisher unbekanntes kupferzeitliches Material. Kennzeichnend für dieses sind die gerippte Verzierung, die Schüsseln in Form von doppelten Kegelstümpfen und die einhenkeligen Krüge. Neben den Stein- und Knochenwerkzeugen kamen auch die Fragmente von zwei Kupferschmelztiegeln und zwei Kupferschmuckstücke zutage. Das spätvölkerwanderungszeitliche Grab enthielt ein Eisenmesser und eine Spinnwirtel.

Nándor Kalicz

RÖMERZEIT (Nr. 38–61 der Karte)

38. *Balatonberény* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (XV). Im Garten der Villa von Dr. Béla Faragó fand man beim Bau der Wasserleitung ein spätrömisches, gemauertes Ziegelgrab, aus dem neben dem Skelett einer jungen Frau 5 Münzen zutage kamen, die das Alter der Bestattung auf die Zeit Constantinus I. ansetzen. Neben den für die spätrömische Zeit kennzeichnenden Beigaben fanden wir auch Reste von Birnen, Pflaumen und Rosen. In der unmittelbaren Nähe des Grabes wurden keine weiteren Bestattungen beobachtet, am benachbarten Grundstück kam jedoch vor einigen Jahren ein Grab zutage; das jetzt

gefundene dürfte daher zu einem spätrömischen Gräberfeld gehört haben. In eine Ziegel des Grabes waren Kreuz und Kranz, in eine andere ein Pferd eingeritzt. An der Ausgrabung nahm Miklós F. Füzes, Archäobotaniker, teil.

Károly Sági

Balatonfüred—Kirchenruine im Friedhof (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém). S. Seite 241.

39. *Budaörs, Kamaraerdői hosszúút* (Kom. Pest, Kr. Buda) (V). Die Erforschung des im Vorjahr beim Tiefpflügen berührten römerzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Der Umriss eines römischen Gebäudes konnte umgrenzt werden, eine Eingeborenenwohngrube wurde freigelegt. Während der Arbeit kamen unzählige Keramik und andere Kleinfunde zutage.

Melinda Kaba

40. *Budapest III., Szentendrei út 139. Aquincum, Zivilstadt* (V). An Hand der allgemeinen Regulierung wurde in der O-lichen Hälfte des Ruinenfeldes eine präliminäre Forschung ausgeführt. U. a. kam ein Wohnhaus mit zwei Räumen zutage, mit Bodenheizung, die Wände waren mit Wandbildern und einem Stuckgesims verziert, die für das 3. Jh. n. z. Z. kennzeichnend sind. O-lich des Hauses kamen ein mit Ziegeln ausgelegter Kanal und mit aus dem 2. Jh. n. u. Z. stammender Keramik datierte Maurreste zutage.

Györgyi Parragi

40. *Budapest III., Szentendrei út 139. Aquincum, Zivilstadt* (V). Im Ostflügel des sog. großen Wohnhauses wurde eine Periodenforschung durchgeführt. Der Ostflügel wurde Ende des 2.-Anfang des 3. Jhs. n. u. Z. errichtet, an seiner Stelle stand im 2. Jh. kein größerer Steinbau. Frühere Siedlungsreste kamen aus der mit dem Badehaus zusammenhängenden Räumlichkeit zum Vorschein: ein Backofen, der Ende des 2. Jhs. n. u. Z. geplant wurde. Es gelang genauer als bisher klarzustellen, wie die Heizanlage des SO-lichen Eckraumes und das Kanalisationsnetz des Hofes des Peristyls angelegt waren. Das O-lich mit dem großen Wohnhaus benachbarte tiefer liegende Gebiet scheint den bisherigen Befunden zufolge unbebaut gewesen zu sein.

Tibor Nagy

41. *Budapest III., Szőlő utca 60–64* (V). Auf dem Grundstück wurden beim Hausfundamentieren spätrömische Gräber gefunden. Im aus Randziegeln zusammengestellten Sarg lag der Verstorbene ausgestreckt, ohne Beigaben.

Im Inneren des Grundstückes kam eine W–O-liche, 1 m dicke Mauer zutage, die wahrscheinlich eine Fortsetzung des 1958 von J. Szilágyi hier freigelegten Hauses ist.

Györgyi Parragi

41. *Budapest III., Szőlő utca 60–64* (V). Bei den Erdarbeiten an Hand von Bautätigkeit kamen unter den Gräbern eines spätrömischen Gräberfeldes auch awarenzeitliche Bestattungen zum Vorschein. In einem Grab war eine aus der awarenzeit gut bekannte ausgebrannte Feldflasche aus Ton als Beigabe.

Frigyes Kőszegi

42. *Budapest III., Római fürdő, Erdei-Strand* (V). Bei der Erweiterung des Strandbades wurde die Erforschung der römerzeitlichen Quelleneinfassungen fortgesetzt, die im Vorjahr mit einer Rettungsgrabung begonnen wurde. Bei 14 Quellen fanden wir die Holz- und Terrakottaresten der römerzeitlichen Konstruktion. In 8 Brunnen konnten wir die dort untergebrachten Altäre noch »in situ« bergen, die Aesculapius und Hygieia, Silvanus und Mithras gewidmet waren. Im Laufe der Ausgrabung wurde auch die Konstruktion des Kanalsystems, das die Quellen mit dem Hauptkanal verbindet, geklärt.

Klára Sz. Póczy

43. *Budapest III. Tavaszi u. (V).* Im Rahmen einer Plangrabung kam ein römischer Backofen mit zwei Perioden und ein Keller zutage, annehmbarerweise in der Nähe der S-lichen Hauptmauer des römischen Legionärlagers.

János Szilágyi

44. *Budapest XVIII. Lakatos u. (V).* In der Anlage des Budapester Kanalisationswerkes kam eine rituelle Schädelbestattung mit Eisenlanze zutage. Wie aus der nachträglichen Klärung der Fundumstände hervorgeht, waren oberhalb des Fundes große Steine. Der Fund stammt annehmbarerweise aus der späten Römer- oder aus der frühen Völkerwanderungszeit.

Frigyés Kőszegi

45. *Dömös—Tófenék* (Kom. Komárom. Kr. Dorog) (XLVIII). Die Spuren einer großangelegten, zur Pécel (Badener) Kultur gehörenden, doch fortlebenden Siedlung kamen ans Tageslicht. Auch auf der Oberfläche der nicht freigelegten Teile beobachtet man viele urzeitliche Scherben. Während der Ausgrabung kamen Spuren von mehreren Wohngruben und Feuerherden, aus der oberen Schicht römische Hauskeramik zutage.

Im am Donauufer liegenden Teil der vernichteten Siedlung wurde zur Römerzeit ein Burgus gebaut, dessen Großteil das Wasser bereits abgetragen hat. Von seiner N-S-lich orientierten Mauer sind 16 m bestehen geblieben. Nach O waren zwei Räumlichkeiten, deren Abschlußmauer vom Flußwasser vernichtet worden ist. Auf dieser Seite ist in 5 m Länge und 1 m Breite ein Pflaster zu sehen. Der N-Teil des Burgus wurde auf eine Lehmewurf enthaltende Feuerherdschicht gebaut, in der die urzeitlichen Scherben noch vorhanden sind. Aus den oberen Schichten kam Hauskeramik aus dem 2. Jh. zutage. (DK—RKCS)

Ilona Sellye

46. *Dunajváros—Táborkerület* (Kom. Fejér) (XL). Im Laufe des Jahres haben wir im Táborkerület, der anstelle des Gräberfeldes gebaut wird, 500 römische Gräber freigelegt. Das Alter der Bestattungen ist das II.—V. Jh.

In einem Brandgrab fanden wir in einer mit Pech verschlossenen Glasgefäß Öl; in einem anderen waren 7, aus Gips verfertigte Statuenfragmente, eine Purpurschnecke und aus Gold verfertigter Blattschmuck. Das Grab eines Schreibers enthielt ein Tintenfaß aus Bronze, Federhalter aus Rohr, ein Teil der Federhalterschachtel und eine Papyrusrolle.

Von den Körperbestattungen lieferte ein Frauengrab u. a. einen schweren Silberspiegel von 13 cm Durchmesser, eine Schmuckkassette aus Bronze und einen, die Victoria darstellenden Goldring; ein anderes lieferte unter den Schmucksachen eine fein gearbeitete Kamäe, die eine auf dem Löwen sitzende Magna Mater darstellt. Die Goldeinfassung der Kamäe besteht aus selbständigen Blättern. Aus der Asche enthaltenden Grube unter dem Grab kamen Musikinstrumente aus Bronze (Pfeifen) zutage.

Die zwei interessantesten Männergräber wurden bereits zur Römerzeit ausgeraubt. Beide sind aus Ziegeln gemauerte Grabkammern, die eine war in einem überwölbten, innen weiß getünchten Gebäude, die andere war in einem längsrechteckigen, nach N mit drei Nischen ausgebildeten, mit großen Steinplatten überdeckten Grab untergebracht. In beiden fanden wir dreispitzige Pfeilspitzen. Im ersten blieb neben einer Goldmünze des Gallienus und Silbermünzen des Postumus, ein mit Granat ausgelegter Beschlag im Grab, im anderen fanden wir in der Räubergrube ein paar Silbersporen, beide Stücke waren mit je 3 stilisierten Pferdeköpfen verziert.

Im Laufe des Jahres fanden wir 3 Sarkophage. Der eine war vollständig ausgeraubt, der andere war der eines kleinen Mädchens, dessen Decke verschoben wurde, der dritte und der vierte war unberührt. In diesen fanden wir die Bestatteten mumifiziert. Den einen haben wir nicht ausgebeutet, sondern wieder zugemauert und, vor dem Museum aufgestellt. Der andere wurde leider nicht von

Archäologen geöffnet, die Beigaben gingen daher zugrunde. Er enthielt Sandalen mit Korksohle, eine bemalte Holzkassette, eine Lampe und eine Haarnadel.

Wir fanden zwei Pferdebestattungen im Gräberfeld. Neben dem einen Pferd lag der Halfter, die Trense war mit Silberschlägen verziert. Das andere wurde in einer solchen Grube bestattet, in der bereits verschiedene, entgegengesetzt orientierte Gräber waren.

Mitarbeiter waren Zsuzsa Bánki, István Bóna, János Makkay.

Eszter B. Vágó

Esztergom, Burg (Kom. Komárom). S. Seite 243.

47. *Fertőrákos—Golgota* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Etwa 400 m vom von Sopronköhida nach Nord führenden Pozsony Weg fanden wir in einem NW—SO-lich laufenden Tal — nahe zu einer zur Römerzeit ausgebauten, mit Steinplatten überdeckten Quelle — eine Villa. Das Gebäude ist von 23 × 18 m, ein fast regelmäßiges Längsrechteck, dessen Längsachse mit dem das Tal abschließenden Hügel parallel verläuft. Das Wohnhaus mit Peristyl, das mit zwei Reihen von Räumlichkeiten umgeben ist, dürfte nach Aussage der Funde in der zweiten Hälfte des 1. Jhs erbaut worden sein. Lediglich eine Bauperiode konnte festgestellt werden — höchstens das Niveau dürfte an ein-zwei Stellen erhöht worden sein. Die spätesten Stücke des aus Keramik bestehenden Fundmaterials überschreiten die Zeit der Severer nicht, das Haus ging daher wahrscheinlich während der Markomannenkriege zugrunde. In der Nähe des freigelegten Hauses sind noch weitere Bauspuren zu finden, man darf hier wahrscheinlich mit einer größeren Villensiedlung rechnen.

Dénes Gabler

48. *Győr—Káptalándomb* (Kom. Győr—Sopron) (XI). Am Südhang des Hügels fand man beim Legen von Gasröhren eine O—W-lich verlaufende gegossene Mauer, die zur mittelalterlichen Burg gehört haben dürfte. Ihr Rohmaterial ist unbearbeiteter Brackstein, die Lücken zwischen ihnen sind mit gemäßigtem Kalkmörtel ausgefüllt. Die Zeit des Baues ist vorderhand unbekannt, in den zwei freigelegten Feldern (6 × 5 und 4 × 3 m) kam bei 446 cm die Basis der Mauer noch immer nicht zum Vorschein. In dieser Tiefe wurde ebenfalls eine aufgefüllte Schicht durchquert, in der wir Fragmente römischer terra sigillata, Ziegel und eines bronzezeitlichen Gefäßes fanden.

András Uzsofi

Hévíz—Egereg (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely). S. Seite 244.

Keszthely (Kom. Veszprém). S. Seite 240.

Letenye (Kom. Zala, Kr. Letenye). S. Seite 245.

49. *Lébény—Barátföldpuszta* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf der SW-Seite der Wiener Autostraße Nr. 1, neben dem nach Barátföldpuszta führenden Verbindungsweg, haben wir Lage und Ausdehnung des römischen Lagers geklärt. Das Lager (98,5 × 106,5 m) war in Richtung des auf der heutigen Oberfläche noch beobachtbaren toten Donauzweiges orientiert, der Limes durchquerte es im großen und ganzen in NW—SO-licher Richtung. Unsere Gräben schnitten die Mauern der praetoria, der principalis sinistra, der decumana und der principalis dextra an, ferner haben wir einen Seitenturm der decumana durchforscht. Die Mauern des Lagers waren meistens ausgehoben (Dicke 130 cm). Wir fanden kein Vallumsystem. Innerhalb der praetoria- und der principalis dextra-Mauer kamen auch Abschnitte der via sagularis zutage. Unter der via sagularis fanden wir eine frühromische Schicht, die von der Ziegel mit LEG XV APOL -Stempel, der sandkornverzierten Keramik und den frühen Rheinzabern-Sigillaten auf die Zeit zwischen dem Beginn und das mittlere Drittel des 2. Jhs. angesetzt wird. Man darf annehmen, daß das Steinlager mit der via sagularis zusammen zu Beginn des 3. Jhs. gebaut wurde.

Auf der Decumanafront kam ein Seitenturm zum Vorschein, der 6 m aus der Mauerfläche hervorspringt. In ihm stießen wir auf die Ziegelpilaster des Hypocaustums. Von den inneren Gebäuden fanden wir an der Seite der *principalis sinistra* eine kleine Hausecke mit Zentralheizung, und auf der *praetoria*-Seite einen Gebäudeteil mit Terrazzofußboden und Pfeilern (vielleicht Porticus).

Dénes Gabler

Magyaregregy—Márévár (Kom. Baranya, Kr. Sásd). S. Seite ... 245.

50. *Majs—Merse dűlő* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). 1963 hat László Papp hier 10 römerteiliche Gräber freigelegt. 1964. haben wir die Gesamtfreilegung des Gesamtgräberfeldes begonnen. Die Arbeit zeitigte weitere 25 Gräber mit verschiedenlichster Orientierung und Bestattungsriten. Aus den Münzen und Beigaben geht hervor, daß das Gräberfeld vom Ende des 1. bis zur Mitte des 4. Jhs. ohne Unterbrechung in Gebrauch stand. Das *in situ* gehobene Grab Nr. 26 war von hervorragender Bedeutung. Es enthielt einen Hammelkopf, ein Opferbeil aus Eisen, ein Messer, Feuersteine, einen Schleifstein und eine Traian-GB. Die dieses Jahr freigelegten 700 m² machen etwa die Hälfte des Gräberfeldes aus, wobei die S-, O- und W-Grenze geklärt wurden. An der Ausgrabung nahm Kinga K. Éry, Anthropologin, teil.

Alice Sz. Burger

51. *Mosonszentmiklós—Jánosházapuszta* (Kom. Győr—Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Auf dem sog. »Römerhügel«, in der Nähe des Triangulierungspunktes Nr. 121 haben wir die 1957—1959 begonnene Freilegung des spätrömischen Gräberfeldes fortgesetzt. Dieses Jahr kamen 10 Körpergräber zutage, meist O—W-lich orientiert. Die Funde: Münzen, Zwiebelkopffibeln, Glasbecher, Armringe, graue Schüsseln setzen das Gräberfeld auf den Anfang des 4. Jhs. an. Nr. 22 war ein Doppelgrab, unter den Funden kamen ein Gemmenring, ein Bronzearmring mit Perleneinlage, ein Bronzearmreifen und eine Halskette zutage. Unter diesem fanden wir ein anderes, aus dem 4. Jh. stammendes römisches Grab, unter den Funden befand sich auch ein Portemonnai mit 9, zur Zeit der Tetrarchie geprägten Mittelbronzen.

Mit den diesjährig freigelegten beträgt die Zahl der Gräber 28.

András Uzsoki — Dénes Gabler

52. *Pécs—Postamtgebäude* (Kom. Baranya) (XXVI). Im Rahmen der 1961 begonnenen topographischen Forschung haben wir die Ausgrabung im Bereich der im Bau befindlichen Telefonzentrale fortgesetzt. Die im Hof des Postamtgebäudes freigelegten Objekte wurden überdacht. Im 16 m S-lich von hier eröffneten Forschungsgraben legten wir in einer 8 m langen Forschungsfläche einen Raum mit ebenso unbeschädigtem hellroten Terrazzo-fußboden frei, wie im Jahre 1961 im kleinen Park zwischen der Klinik und dem Hof des Postamtes. Dieser Raum war dicht mit Freskenfragmenten mit verschiedensten Mustern überdeckt. Das auf Beginn des 2. Jhs. ansetzbare Zimmer wurde im Mittelalter von mehreren großen Pfostenlöchern beschädigt.

Kleiner Park zwischen *Dischka und Eötvös u.* An die Freilegungen der vergangenen Jahre anschließend gelang es nun, die W-liche Abschlußmauer und einen Eingang jenes, auf Anfang des 1. Jhs. ansetzbaren Gebäudes im Hof des Postamtes zu klären, das im Mittelalter stark beschädigt wurde.

Chirurgische Klinik—Anatomischer Block. Im Garten des sog. Anatomischen Blocks, der zwischen *Dischka und Eötvös u.* liegt haben wir Forschungen begonnen. Hier haben wir von der Industrieanlagen von *Sopianae*, die für das ausgehende 1. Jh. kennzeichnend sind, mehrere Töpferöfen und einen außerordentlich großen Kalkbrennofen freigelegt. Ebenda fanden wir eine 150 cm hoherömische Straße, in der wir mehrere türkenzeitliche Brunnen und ein mittelalterliches Wohnhaus identifizieren

konnten. Auf Grund der diesjährigen Forschungen im Garten und der Freilegung im kleinen Park zwischen Postamt und Klinik haben wir den Eindruck, daß die W-Grenze des Hadrianus-zeitlichen, äußerst großen Gebäudekomplexes im kleinen Park liegt, es erstreckt sich nicht mehr in den Hof der Klinik. Hier haben wir die industriellen Denkmäler der früheren Siedlung zutage gebracht. Mitarbeiterin war Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülepy

53. *Somogyiszil—Döglő dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Kaposvár) (L). Die Rettungsgrabung legte 31 Gräber frei. Orientierung: 29 O—W, 1 N—S, 1 S—N. Das Fundmaterial war abwechslungsreich und mannigfaltig. Die hervorragenden Funde sind: Münzen von Constantin dem Großen, Valens und Valentinianus, glasierte und unglasierte Keramik, Fibeln, Armreifen aus Bronze, Knochen und Glas, Glasbecher usw. Im Laufe der Rettungsgrabung fanden wir noch 2, z. T. aus Ziegeln gebaute Gräber.

Balázs Draveczky

Sopron, Szt. György u. 9—11. (Kom. Győr—Sopron). S. Seite ... 247.

54. *Sopron, Levin krt. 104. und Szt. György u. 13—15.* (Kom. Győr—Sopron) (XXIX). Der Restaurierung als Baudenkmal vorangehend wurde der Sockelteil der römerteilichen Stadtmauer, ihr mit flachen Steinen ausgelegter Rundgang und die Tiefe ihres Fundamentes freigelegt. Wir erschlossen auf der O-Seite der Stadtmauer das vollständig intakt zutage gekommene Ausfalltor und klärten der Platz des vor der Mauer verlaufenden römerteilichen Wassergrabens.

Auf der Innenseite der Stadtmauer, auf dem Grundstück Szt. György-u. 13—15. führten wir in einer römerteilichen Bastei eine Authentisierungsgabung aus und stellten ihren Grundriß fest.

Klára Sz. Póczy

55. *Százhalombatta* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Die Rettungsgrabungen wurden SW-lich des bereits früher festgestellten Stein- bzw. Pfahlagers, beim Fuß der Hügel geführt. Im 105 m langen Forschungsgraben kamen 4 Gräber zutage, die mit Reliefs verzierten Teile eines Grabbaus vom Beginn des 2. Jhs., und 3 spätrömische Körpergräber.

Im Herbst 1964 brachten die Bagger aus der Schotterbank der Donau, in einer Linie mit dem großen Schornstein des Kraftwerkes, römerteiliche Gefäße ans Tageslicht. Die Kessel aus Bronze und Kupfer, die Töpfe und der Trichter gehörten z. T. zur Einrichtung einer Schiffküche, z. T. wie aus den in die Gefäße eingepunzierten Inschriften hervorgeht, waren sie der Besitz der Schiffsmannschaft.

Edít B. Thomas

56. *Szombathely, Alkotmány u. 3.* (Kom. Vas) (XXXIX). Die Rettungsgrabung des Jahres 1963 wurde fortgesetzt. Vom 1963 definierten Trakt mit drei Apsiden läuft ein zusammenhängendes Gebäude nach O in Richtung des Hauses *Alkotmány u. 3.* In einer Linie mit der östlichen Abschlußmauer des Ostschiffes der Quirinus-Basilika kamen ebenfalls Mauerschüsse und -Kreuzungen zum Vorschein, die zeigen, daß das Gebäude sich noch weiter nach O fortsetzt. Die N-Mauer des freigelegten Gebäudes wurde beim Erweitern öfter verändert. In der ersten Periode verlief N-lich der Mauer des späteren Gebäudes ein Graben (*vallum*), in dem die Wolfszahn-Pfosten noch immer zu sehen sind. In der folgenden Periode lief neben der N-Mauer des Gebäudes eine basaltgepflasterte Straße in O—W-licher Richtung, die in der folgenden Periode aufgehoben wurde. Das vergrößerte Gebäude erstreckte sich zu dieser Periode auch auf den Fahrdamm. Die Fundamente zeigen hier die Spuren von Räumen mit Apsiden. Auch der Kanal kam zutage, der außerhalb der N-Mauer der letzten Periode verlief.

Tihamér Szentlélek

56. Szombathely, Berzsényi Dániel tér (Kom. Vas) (XXXIX). Vor dem Komitatsratshaus, anstelle des einstigen städtischen Rathauses, werden die Leitungen der Installationen des hier zu bauenden Bureaubäudes den Platz berühren. In einer Rettungsgrabung durchforschten wir dieses Gebiet. Unter dem Komitats- und dem Kreisratsgebäude liegt ein großes römisches öffentliches Gebäude — annehmbarerweise ein Bad — unter dem heutigen Berzsényi tér. Es kamen die N- und O-Abschlußmauern des Gebäudes zutage und auch die ausgehobene Mauer der NO-Ecke zeichnete sich ab. Der Fußboden des einen Raumes war mit Marmorplatten ausgelegt. Unter diesem Gebäude kam ein rundes Gebäude aus Strohlehm zum Vorschein, dessen Boden mit Ziegelfragmenten ausgelegt war. Das runde Gebäude wurde, wie aus der Begleitkeramik hervorgeht, im 2. Jh. n. u. Z. beendet.

Tihamér Szentlélek

56. Szombathely, Ruinengarten »Járdányi Paulovics István« (Kom. Vas) (XXXIX). Auf der N-Seite des Ruinengartens haben wir anstelle der Konditorei eine Rettungsgrabung ausgeführt. Ein Teil der hier zutage gekommenen römischen Ruinen werden in Keller der Konditorei ausgestellt. Unter dem Gebäude der Konditorei verläuft die Straße Nr. 6, auf ihren beiden Seiten verläuft ein Gebäudeteil mit mehreren Räumlichkeiten. Der auf der W-Seite der Straße liegende Gebäudeteil neben Straße Nr. 17 gehört zu jenem Gebäudeteil, das von I. Paulovics freigelegt worden war. Auf Grund der vielen Begleitkeramik dürfte das Gebäude zu einer Töpferei gehört haben.

Terézia P. Buocz

57. Szomód, Schottergrube der LPG (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Beim Schottergewinnen wurde ein großes, romanisiertes keltisches Gräberfeld aufgestöbert, das, wie aus den Funden hervorgeht, die Fortsetzung eines keltischen Gräberfeldes war. 3 Brandgräber kamen zutage mit Waffen und Urnen, und ein auf die keltische Einwohnerschaft hinweisender früher Grabstein. Die aufgestöberten Gräber zeigen, daß das Gräberfeld bis Ende des 4. Jhs. gebraucht wurde.

Endre Bíró

58. Szöny (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Als ergänzende Grabung der Rettungsgrabung des Jahres 1961 wurde ein noch nicht berührter Abschnitt durchforstet. Weitere Freskenfragmente kamen zutage, die die mangelhaften Mauerteile z. R. ergänzten; auch konnte die Frühperiode des Gebietes festgestellt werden.

Endre Bíró

59. Tahitótfalu, Gyöpek dűlő (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). In der Szentendre-Insel, im Grundstück der PG »Kék Duna« kamen beim Sandgewinnen 8–10 Gräber eines annehmbarerweise römerzeitlichen Gräberfeldes zutage. Die vom Bagger zugrundegerichteten Gräber waren W–O-lich orientiert.

Mátyás Szóke

60. Tác (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Im 7. Jahr der Ausgrabung der römischen Siedlung wurde die Freilegung der W-Hälfte des IV. Gebäudes beendet. Die SW-Ecke des Gebäudes wurde beim Kanalisieren im vergangenen Jh. vernichtet. Parallel zur S-Abschlußmauer kam eine weitere Mauer zutage, deren Bestimmung nur von weiteren Bergungen beleuchtet werden kann. Wahrscheinlich haben wir es mit einem weiteren Gebäude zu tun, das vom IV. Gebäude durch eine schmalen Straße getrennt ist. In den Räumen, die wir auf der W-Seite des IV. Gebäudes freilegten, fanden wir eine Schwelle — die erste dieses Baues. Auf der N-Seite des Gebäudes, an der Straße, die es von der I. Villa trennt, kamen weitere, z. T. aus Ziegeln zusammengestellte Säulenfüße zutage, die den der Straße zugewandten Porticus trugen.

Die Freilegung des späten Gräberfeldes in Margittelep wurde fortgesetzt, mit der Bergung von 69 Gräbern erreichten wir die Gräberzahl 255. Auf der N-Seite des Gräberfeldes fanden wir einen weiteren unberührten Sarkophag mit Spuren einer Mumienbestattung. Die Bergungen auf der W-Seite des Gräberfeldes fanden sein Ende. Aus dem Großteil der Männergräber kamen Zwiebelkopffibeln zutage, die in den früheren Gräbern überhaupt nicht erschienen. Dieser Teil des Gräberfeldes dürfte in den 70er Jahren des 4. Jhs. entstanden sein.

W-lich des Gräberfeldes hatten wir die Möglichkeit, 9 z. T. Streichziegel gebaute Wohnhäuser einer Eingeborenensiedlung vom Ende des 1. und aus dem 2. Jh. freizulegen. Besonders reiches Fundmaterial kam aus ihnen zutage, vornehmlich für die Wende des 1.–2. Jhs. kennzeichnende Keramik mit Stempelmuster. Im Streufundmaterial kamen Fragmente einer weiteren Formschüssel zutage, die in der örtlichen Töpferei zur Herstellung von Nachahmung von Sigillaten verwendet wurde. Die Töpferwerkstätte selbst haben wir nicht gefunden. An der Ausgrabung nahmen Zsuzsa Bánki, Margit Kanozsai, Éva Koczur, Judit Perjés und Szilvia Palágyi teil.

Jenő Füz

61. Tokod—Erzsébet—Stollen (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Neben der Schlammgrube haben wir im demnächst abzuschlammenden Bereich, anschließend an die 1960 ausgeführten Grabungen von Sándor Soproni, Gebäudereste freigelegt. Drei Perioden konnten hier festgestellt werden. Unmittelbar unterhalb der Oberfläche waren mit Münzen des 4. Jhs. datierte sehr schwache Mauerruinen. Unter ihnen fanden wir zwei Räume eines größeren Gebäudes (wahrscheinlich aus der 1. Hälfte des 3. Jhs.). Im NW-Teil des freigelegten Gebietes fanden wir viele Steine mit Mörtel in 1,20–1,50 m Tiefe, die annehmbarerweise zum frühesten Gebäude dieses Gebietes gehörten. An der Ausgrabung nahm Nándor Szebeni, Universitätshörer teil.

Vera Lányi

61. Tokod—Várberék (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLIX). Die Freilegung des Lagers fortsetzend, haben wir den W-Eckturn, den einen SW-Seitenturm und die Lagermauer zwischen den beiden ausgegraben. Freigelegt wurden ferner der O-Eckturn, die NO-Mauer in ganzer Länge und die Mauer zwischen der O-Ecke und dem großen Eckturn in SO. Die inneren Gebäude suchten wir mit Forschungsgräben, sie erscheinen vorderhand nur entlang der Lagermauer, an sie angebaut. Das an die NO-Mauer gelehnte, neben dem N-Turm stehende große Pfeilerhaus wurde völlig freigelegt, das sich als eine innen mit zwei Reihen Pfeilern gegliedertes, auf der kürzeren Seite mit Eingang versehenes horreum erwies. Die übrigen Gebäude wurden nicht freigelegt: es erscheinen Gebäude an der SW-Mauer neben dem W-Eckturn, W-lich des Einganges und beim O-Turm. Die Ausgrabung zeitigte lediglich wenig und unbedeutende Kleinfunde. Zur Datierung sich eignende Funde oder Münzen kamen auch dieses Jahr nicht zutage.

Margit Kanozsai — András Mócsy

RÖMERZEIT — Barbarisch (Nr. 62–66 der Karte)

Békés (Kom. Békés, Kr. Békés). S. Seite . . . 242.

62. Kőtegyán (Kom. Békés, Kr. Sarkad) (IV). Beim Forschen der Wälle der Großen Ungarischen Tiefebene haben wir in einem Forschungsgraben den Platz des »Ördögárok« (»Teufelsgrabens«) neben der Sarkader Straße entdeckt, wo er auf der Oberfläche überhaupt nicht mehr wahrzunehmen ist. Es wurde festgestellt, daß der Wall die Stelle einer älteren also das 3. Jh., sarmatenzeitlichen Siedlung durchquerte.

Pál Patay

Magyarhomorog—Könyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 240.

63. *Mezőkövesd* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőkövesd) (IV). Während der Forschung des Csörsz-Grabens haben wir ihn in der Nähe der Kalbsweide durchquert. Unter der einstigen Auffüllung des Walles legten wir eine sarmatenzeitliche (1.–2. Jh.) und eine skythenzeitliche Grube frei. An der Ausgrabung nahm Éva Garam teil.

Pál Patay

64. *Miskolc—Szirma* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). Im »Holt Sajó« genannten Teil haben die Überschwemmungen der Sajó im Laufe der Jahre einen Teil einer römischen und einer slawischen Siedlung langsam abgetragen. Die Rettungsgrabung legte eine mehrschichtige Siedlung frei. Aus der unteren Schicht kamen in die Erde vertiefte Abfallgruben und Grubenhäuser zutage, mit aus der ersten Hälfte der Römerzeit stammendem Nachlaß z. T. noch keltischen Charakters. Darüber war eine spätrömische Schicht gelagert.

Für den Oberteil der Siedlung war Keramik slawischen Charakters mit Wellenlinienverzierung charakteristisch. Von hier kamen viel auf Eisenverarbeitung hinweisende Schlacke, ein Eisenspaten und ein Beil zutage. Die Zeit des Abschlusses der Siedlung ist mit einigen Tonkesselfragmenten angegeben. An der Rettungsgrabung nahm Tibor Kemenczei als Mitarbeiter teil.

Katalin K. Végh

65. *Szabadzállás—Bocza—Gehöft* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (XIV). In der Gemarkung von Szabadzállás kam in der Nähe des Bocza-Gehöftes während der Ausgrabung einer urzeitlichen Siedlung ein ausgetrocknet liegendes Männerskelett mit abgeschnittenem Kopf zutage. Neben dem rechten Femur lag ein Eisenspaten, oberhalb des Beckens eine Hacke. In der Nähe des Schädels lag ein weinroter, konischer Glasbecher mit Vergoldungsspuren auf der Oberfläche. Um die Mitte des Becher verläuft in breitem Streifen eine griechische Inschrift und eine figurale Darstellung. Die Darstellungen weisen auf spätrömisch-byzantinische Herkunft hin.

Elvira H. Tóth

66. *Tiszadob—Sziget* (Kom. Szabolcs—Szatmár, Kr. Tiszalök) (XXIV). Aus dem Hügel neben den Geflügelställen der LPG Táncsics legte die Rettungsgrabung 12 hunnenzeitliche sarmatische Gräber frei. Die Skelette waren mit dem Kopf nach S, SW orientiert. Grab Nr. 12 ist eine Überbestattung in Richtung des Skelettes, mit dem Kopf nach SO. Die Funde sind: auf Drehscheibe hergestellte Gefäße, Fibeln aus Eisen und Silber, Eisenmesser, eine Lanze, ein Schwert, Perlen, Ringe, Anhänger, Bronzemünzen (?) usw. Die zurückgebliebenen kleinen Fragmente eines hallstattzeitlichen Bronze-Depotfundes und Bronzeschollen kamen noch zutage. Wir fanden ferner neolithische und arpadenzeitliche Scherben, einen Töpferofen aus dem 18.–19. Jh. mit viel glasierter Keramik, der zur einstigen Gemeinde Ókenéz gehört haben dürfte.

Dezső Csallány — András Gombás

Tiszakeszi (Kom. Borsod—Abaúj—Zemplén, Kr. Mezőcsát). S. Seite 233.

Szabadzállás—Józan (Kom. Bács—Kiskun, Kr. Dunavecse). S. Seite 232.

VÖLKERWANDERUNGSZEIT (Nr. 67—77 der Karte)

67. *Andocs, Temető út* (Kom. Somogy, Kr. Tab) (L.) Im Inneren des Dorfes, in einem Gebiet, wo gebaut werden soll, haben wir die 1962 von Balázs Draveczky begonnene Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die Arbeit verlief in zwei Teilen des Gräberfeldes. In einem fanden wir seine W-Seite, das Denkmalmaterial der Gräber weist hier auf das 8. Jh. hin. In der anderen Freilegung fanden wir die Gräber aus dem 7. Jh. Sie waren meist ausgeraubt.

Éva Garam

68. *Ape—Berekalja* (Kom. Heves, Kr. Hatvan) (X). Im W-Rand der großen Sandgrube wurden zwecks Orientierung zwei Forschungsgräben angelegt, in denen wir 6 spätawarenzeitliche Gräber fanden. Die Skelette der 4 Erwachsenen und 2 Kinder lagen auf dem Rücken mit ausgestreckten Gliedern in schmalen Gruben mit abgerundeten Ecken. Orientierung: NW—SO (Abweichung von N: 50—60° nach W). Vom archäologischen Nachlaß seien ein kleiner Holzeimer mit Eisenreifen und Almandinperlen hervorgehoben. Eierschalen und komplette Geflügelskelette waren fast in allen Gräbern anzutreffen.

János Szabó

69. *Balatonfüzfő—Szalmássy telep* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Im Laufe der seit mehreren Jahren währenden Rettungsgrabung im awarischen Gräberfeld aus dem 7. Jh. wurden dieses Jahr wieder 15 Gräber freigelegt. Neben den größtenteils ausgeraubten Gräbern konnten wir die Gürtelgarnituren von 3 Männergräbern »in situ« heben und rekonstruieren.

Péter Németh

Balmazújváros, Hortobágy—Árkus (Kom. Hajdú-Bihar). S. Seite 229.

70. *Bezenye-Lajtahansági Staatsgut* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Die Angaben des Ausgrabungsgebietes von Ágost Sötér in den Jahren 1885—86 — einst »Papréte« genannt — haben wir auf Grund Angaben ermittelt. Wir legten die Gräber Nr. 68—77 frei und haben somit die vor 80 Jahren eingestellte Bergung des langobardischen Gräberfeldes beendet. Aus den größtenteils stark aufgewühlten Gräbern kamen 3 S-förmige Fibeln eine Bronzhaarnadel, eine runde Knochen Scheibe zur Verzierung einer Tasche, Perlen und ein Krug. Diese und die erstmals beobachteten Grabsitten erweitern die Kenntnisse bezüglich dieses berühmten Gräberfeldes bedeutend. Mitarbeiter waren Rezső Pusztai, Árpád Nagy, István Dinnyés.

István Bóna

Budapest III. Szőlő u. 60—64. S. Seite 234.

71. *Budapest XXII., Vöröskereszt u.* (V). Bei Erdarbeiten an Hand von Kanalisierung kamen die Reste eines großen awarischen Gräberfeldes zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung konnte der Platz von 9 Gräbern fixiert werden. Hervorgehoben seien die zwei, leider bereits aufgewühlten Reiterbestattungen.

Frigyes Kőszegi

72. *Halimba* (Kom. Veszprém, Kr. Devecser) (IV). Im Laufe der vor 12 Jahren begonnenen Freilegungen wurden dieses Jahr die Gräber Nr. 204—317 ausgegraben. Wir versuchten, auch den Platz der einstigen Siedlungen festzustellen. An der Gräberfeldfreilegung nahmen Gyula Dezső, Anthropologe, und Eugenia Simonowa, an der Siedlungsforschung Péter Németh teil.

Gyula Török

73. *Hird* (Kom. Baranya, Kr. Pécs) (XXVI). In der zum Meesekvidéki Kohlenrust gehörenden Sandgrube brachte der Scraper einige awarenzeitliche Grabfunde zutage, auch wurden 150 Grabflecke sichtbar. Im gefährdeten Gebiet, am N-Hang des Hügels, wurde eine Rettungsgrabung ausgeführt, mit der der N-Teil des Gräberfeldes aufgeklärt wurde.

Bisher sind 224 Gräber freigelegt, mit 7 Pferdegräbern. Infolge der Arbeit des Scrapers in ungleichen Tiefen und der einstigen Grabraube sind 60% der Gräber auf dem Hang aufgewühlt, z. T. ausgeraubt. Sie stammen aus der Zeit zwischen dem 6. Jh. und dem Ende des 8. Jhs. Neben den üblichen und typischen Funden der awarenzeitlichen Gräber kamen aus der W-Hälfte des Gräberfeldes Gräber mit reichem germanisch-bayrischen Material zum Vorschein. Von den Pferdegräbern kann nur eines mit einem Menschengrab verbunden werden, die anderen 6 sind selbständige Pferdebestattungen.

Valéria Kovács

74. *Kisköre — Fischteich* (Kom. Heves, Kr. Heves) (IV). Das awarenzeitliche Gräberfeld wurde beim Anlegen des Fischreihers am S-Ende des Dorfes gefunden. Die ersten 18 Gräber grub József Korek aus. Insgesamt wurden 211 Gräber freigelegt, was noch nicht das ganze Gräberfeld bedeutet, da sein S-Ende vom Damm des Fischteiches überdeckt ist.

Aus den Funden geht hervor, daß wir es mit einem Gräberfeld reichen Gemeinvolkes zu tun haben. 8 Gräber enthielten Goldfunde, gepreßte Gürtelbeschläge, Ohringe, Zopfschnallen, Anhänger. Etwa 35 Gräber lieferten zierliche Gürtelbeschläge, 10 lieferten Waffen (Bogen, Schwert oder Säbel).

Der hervorragendste Fund war in einem Frauengrab: ein Trinkhorn aus blauem Glas und ein Trinkbecher mit Sohle aus grünem Glas. Ähnliche, aus der Awarzeit stammende Stücke waren in Ungarn bisher nur aus Gold oder Silber gearbeitet bekannt. An der Ausgrabung nahmen János Szabó, ferner die Universitätshörer Viola Dobosi, Magdolna Hellebrandt und János Gömöri teil. (TII)

Éva Garam

75. *Lébény — Magasmart* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Mosonmagyaróvár) (XIX). Im Sandhügel S-lich des Dorfes kam ein reich ausgestattetes germanisches Männergrab aus dem 5. Jh. zutage, mit 3 goldenen Riemenschnallen auf dem Becken und beschnallten Goldsandalen auf den Füßen. Neben seiner Rechten lag ein Schwert mit silbernem Schaftende, neben seinem Schädel ein römischer Glasbecher und ein Knochenkamm mit, mit Pferdeköpfen verziertem Futteral. Die Forschungsgrabung in der Nähe des Grabes brachte ein spätawarisches Gräberfeld zutage, von dem 3 Gräber freigelegt wurden. Ferner fanden wir eine große eisenzeitliche Siedlung mit zwei intakten keltischen Häusern mit lehmverputzten Fußböden und ein Nebengebäude, ferner früheisenzeitliche Grube und Pfostenlöcher.

Rezső Pusztai

76. *Madaras — Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Die O-Hälfte der nördlichen Hügelreihe wurde auf 20×70 m gereinigt. Hügel Nr. 20 und die Gräber Nr. 21—22 wurden freigelegt.

Im W-Ende haben wir 3 flache Gräber und 3 Hügel freigelegt. Sie sind z. T. ausgeraubt, doch enthalten auch diese Funde. Zweierlei Bestattungen sind gleichaltrig, man darf sie auf die spätsarmatische bzw. hunnische Zeit ansetzen. Es konnte festgestellt werden, daß in der O-Hälfte der N-lichen Hügelgruppe die Bestattungen schütterer sind, in der W-Hälfte hingegen verhältnismäßig dicht. Im Gräberfeld fanden wir auch mehrere Gräber deren System bisher nicht geklärt werden konnte.

Mihály Kóhegyi

Pilismarót — Basaharc (Kom. Komárom, Kr. Dorog) S. Seite 232.

Pókaszeptek (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) S. Seite 241.

Szabadszállás — Tőzegtelep (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse). S. Seite 232.

77. *Szil — Sandgrube* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Csorna) (XI). Im NO-Teil der Gemarkung des Dorfes, etwa 500 m vom der Szombathelyer Straße, fanden wir in der Sandgrube der LPG 13 Gräber eines größeren awarenzeitlichen Gräberfeldes. Die Skelette waren meist verstaubt, bei der Bestimmung der Orientierung stützten wir uns meist auf die Beigaben (N—S). Unter den Beigaben des vom Ende des 7. — Anfang des 8. Jhs. stammenden Gräberfeldes kamen Gürtelgarnituren, Halfter, aus dem Frauengraben Perlen und Ohringe zutage. In den Gräbern Nr. 10 und 11 waren Kleinkinder bestattet. An der Ausgrabung nahm Péter Tomka, Universitätshörer teil.

Dénés Gábler

Tápé — LPG Tiszatáj (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) S. Seite 233.

Tiszafüred — Majoroshalom (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) S. Seite 233.

Zalavár — Mekenye (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) S. Seite 234.

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME (9.—11. Jh.) (Nr. 78—99 der Karte)

78. *Balatonszentgyörgy* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (XV). In der ERDÉRT-Anlage, nahe zur Bahnstation fand man beim mechanisierten Planieren kupferzeitliche Gruben und Körpergräber aus dem 9. Jh. Bei der Rettungsgrabung fanden wir die Grundrisse kupferzeitlicher Wohngruben und 37 Gräber aus dem 9. Jh. An der Ausgrabung nahm Róbert Müller, Universitätshörer, und Miklós F. Füzes, Archäobotaniker teil.

Károly Sági

79. *Bácsa, Szt. Vid Hügel* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr). Die Probegrabung des Brandwalles, der an den kleinen Donauarm lehnt, erfolgte zuerst im Jahre 1958. 1964 wurde er in ganzer Breite (4 m) durchquert. Die drei untersten Reihen des Pfahlgerüsts des Walles konnten gut beobachtet werden. Der Wall wurde aus präformierten Lehmklumpen unregelmäßiger Form errichtet, die an Ort und Stelle ausgebrannt wurden. Die im Wall und in der Siedlung gefundenen Scherben datieren das Alter auf das 9.—11. Jh.

Gyula Nováki

80. *Beremend, Sandgrube der LPG* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Beim Sandgewinnen gingen etwa 20 Gräber aus dem 10.—11. Jh. zugrunde. Die Rettungsgrabung legte im unmittelbar gefährdeten Gebiet 59 Gräber frei.

Attila Kiss

81. *Budapest XVIII., Vöröshadsereg u. (V)*. In der Gemarkung von Vecsés gelang, es bei Kanalisationsarbeiten die Funde einer Reiterbestattung aus der Zeit der ungarischen Landnahme teilweise zu retten. Neben vergoldeten Gürtelbeschlägen aus Bronze kamen auch Bestandteile des Pferdegeschirrs zutage.

Frigyes Kőszegi

82. *Csongrád — Felgyő* (Kom. Csongrád, Kr. Csongrád) (XXXV). In der äußerst großen Siedlung legten wir 1963 einen Bau mit kreisrundem Grundriß, umgeben von einem Graben (Jurte), und die Spuren eines anderen solchen frei. Die diesjährige Ausgrabung sollte diesen zweiten klarstellen. Das gelang nur teilweise, da infolge der laufenden bzw. geplanten Bauten im Bereich N-lich des 1. Hauses Rettungsgrabungen ausgeführt werden mußten. Hier fanden wir viele wertvolle Objekte, viel Keramik, Mahlsteine usw. In der übrigen verbliebenen Zeit klärten wir auf, daß der runde Grundriß Nr. 2 von einem dritten überschritten ist. Die komplette Freilegung bleibt für das Jahr 1965. Während der Arbeit mußten wir auch den Bereich der Sandgrube durchforschen; dort legten wir 9 Wohngruben des Volkes frei, dessen Gräberfeld in Vátya am Ufer der Vidra ist. Bei einer Geländeinspektion fanden wir ein weiteres Gräberfeld aus dem 10.—11. Jh., dessen Freilegung Katalin Nagy begonnen hat. Obwohl das ausgesteckte Ziel infolge der Rettungsgrabung nicht erreicht werden konnte, kam bedeutendes Material in das Museum und bereicherte unsere Kenntnisse bezüglich der landnahmezeitlichen Siedlung.

Gyula László

83. *Doboz — Hajdúrtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). In der Fortsetzung der 1962 begonnenen Ausgrabung haben wir den bogenförmigen Abschnitt des damals gefundenen Grabens und einen Teil eines in diesen mündenden, ebenfalls mehrfach gegliederten Grabens freigelegt. In der Nähe der Gräben fanden wir auch ein kleines, in die Erde gegrabenes Haus. Wir gruben einen aus dem 9.—11. Jh. stammenden und einen sarmatenzeitlichen

Brunnen aus, ferner auch eine sarmatenzeitliche Grube. Der Großteil der Funde besteht — neben Tierknochen — aus Scherben mit Wellenlinienbündeln.

Den Wall der sog. »Sámson vára« neben der arpadenzeitlichen Siedlung haben wir mit einem Forschungsgraben durchquert. Das Alter des Erdwalles mit Pfahlkonstruktion konnten wir auf das 9.—10. Jh. ansetzen. An der Ausgrabung konsultierte István Méri.

Júlia Kovalovszky

84. *Dunaalmás—Sandgrube* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLVIII). Die 1958 begonnene Freilegung wurde fortgesetzt. Neben dem bekannten Gräberfeld aus dem 10. Jh. wurde ein künstlich errichteter, mit Schanze und vor diesem parallel verlaufendem Graben befestigter Erdwall durchquert. Die Schanze beschreibt einen Halbkreis von 180°, das Vallum von 170°, derart, daß die symmetrisch angelegten Vallumenden die Enden der Schanze nicht erreichen. Spätbronzezeitliche und aus dem 10. Jh. stammende Keramik kam zutage. Der Erdwall stammt wahrscheinlich aus der Zeit der ungarischen Landnahme. An der Freilegung nahm Eugenia Simonowa teil. (DK—RKCS)

Alán Kralovánszky

85. *Fonyód-Bélatelep* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (IV). Das Ungarische Museum für Agrikultur und das Ungarische Nationalmuseum setzten die 1934 begonnene Ausgrabung fort. Auf einem inselartig erhabenen Platz kam ein mit Lehmsschicht, Reisig und Wasserabfuhrkanälen entwässerter Siedlungsteil zutage. Er besteht aus einem Holzhaus und vor diesem einem Wirtschaftshof. Fundmaterial: Keramik aus dem 10. Jh., Haustierknochen, Mahlsteine, Spinnwirtel, Lederschuhe, Gerätestiel aus Holz und Holzpfosten. Von hervorragender Bedeutung ist das im Torf konservierte Getreide (Weizen, Hafer, Korn, Gerste, Hirse) und das Obst (Apfel, Traube, Kirsche, Sauerkirsche, Nuß, Pfirsich) und verschiedene Moorpflanzen. Das Niveau des Wasserspiegels des Balaton im 10. Jh. konnte ebenfalls bestimmt werden: 10,3 m. Mit Hilfe des gesammelten Schnecken- und Pollenmaterials und den Bodenproben kann eine komplexe naturwissenschaftliche Mikrokonstruktion vorgenommen werden. An der Ausgrabung nahmen Miklós F. Füzes und Béla Horváth teil.

Alán Kralovánszky

86. *Fönyed* (Kom. Somogy, Kr. Marcali) (L). Beim Bau der Treibhäuser der Gärtnerei von Szegerdő, die zur Gemeinde gehört, stieß man auf eine Siedlung aus dem 9.—10. Jh. Bei der Rettungsgrabung konnte der Grundriß eines Gebäudes geklärt werden; wir beobachteten Details von zwei weiteren Gebäuden. In der Strohlehm-mauer des freigelegten Gebäudes fanden wir u. a. Weinreben. An der Ausgrabung nahm Miklós F. Füzes, Archäobotaniker teil.

Károly Sági

87. *Gyulavár—Malyvad—Bányarét* (Kom. Békés, Kr. Sarkad) (LVI). In der Lichtung im Bereich der Forstwirtschaft fanden wir die Spuren einer slawischen (?) Siedlung aus dem 9. Jh., die Schlacke einer einstigen Gießerei und ihre verdorbenen Produkte. Mitarbeiterin: Irén Juhász, Universitäts Hörerin.

Katalin Nagy

88. *Keszthely* (Kom. Veszprém) (XV). In den Grundstücken S-lich der Straße, die aus der Balaton-Hauptstraße zur Fischerhütte (Gastwirtschaft) führt, fand man im Grundstück zukünftiger Erholungsheime atypische urzeitliche und frühromerzeitliche Abfallgruben und zwei Hütten aus dem 10.—11. Jh. Die Siedlung des 10.—11. Jhs. dürfte groß gewesen sein, da auch auf der N-Seite der Straße früher bereits ähnliche Scherben zutage gekommen sind. In den freigelegten Gebäuden fanden wir verkohlte Getreidekörner und Nüsse. An der Ausgrabung nahm Miklós F. Füzes Archäobotaniker teil.

Károly Sági

89. *Kiskunhalas* (Kom. Bács-Kiskun) (IV). N-lich des Zentrums der Stadt, in der N-Ecke der vormaligen städtischen Gärtnerei, wo eine neue Wohnsiedlung gebaut werden soll, fand man an jenem Ende der Dénes Marcell u., das in Richtung der Bojtár u. liegt, beim Suchen nach Sand ein landnahmezeitliches Frauengrab mit Pferdebestattung (Ohrring mit Anhänger, Perle, Ösenknopf, Armringe, Ring, Pferdegeschirrbeschläge und Bestandteile der Reiterausrüstung). Eine Fläche von 15 × 19 m wurde durchforstet; man darf annehmen, daß es eine Einzelbestattung war.

István Dienes

90. *Magyarhomorog—Könyadomb* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (IV). Die 1961 begonnene Freilegung fortsetzend brachten wir 36 arpadenzeitliche Gräber zutage (Nr. 61—96). Nach Aussage der Münzen stammen sie aus der Zeit zwischen István I (1000—1038) und Salamon (1063—1074). 24 Gräber erhielten Beigaben, 9 von diesen Münzen. Auch einige solche Gräber wurden geborgen, in denen die Toten nach heidnischer Sitte sorgfältiger: mit Bogen, Köcher und Pfeilen ausgerüstet waren und auch Speisebeigaben erhielten (Nr. 65, 66, 80, 81). Den landnahmezeitlichen runden Knöpfen stehen die in Nr. 95 gefundenen Beschläge und die Zierden des Unterteils einer Mütze oder eines Stirnbandes nahe. Landnahmezeitlichen Charakters ist der neben einem zu Peters Zeiten beerdigten Kindes (Nr. 62) gefundene Ösenknopf, ferner eine Augenperle seiner Perlenschnur. Auf dem Hemdkragen in Nr. 62 fanden wir aneinandergereihte Beschläge. Die übrigen Funde sind: einfache Zopfspangen, S-förmige Schläfenringe, Halsringe, Perlenschnüre, Armreifen. In Nr. 78 lag das Skelett — offensichtlich aus Gründen des Aberglaubens — in entgegengesetzter, O—W-licher Orientierung. Es konnte festgestellt werden, daß der Körper einst bei den Ellbogen und Knien zusammengebunden war.

Parallel erfolgte auch die Freilegung des kupferzeitlichen Gräberfeldes. Weitere 26 Gräber (Nr. XLIV—LXIX) wurden ausgegraben. Das Gräberfeld wurde auf Grund der diesjährig, als auch der früher geborgenen Gräber zu einem der wichtigsten Fundorte der Bodrogereszter-Kultur. Die Funde sind: Gefäße in mannigfacher Form, Goldschmucksachen, Kupfergeräte, Beile, Pfeilspitzen, gedrängelte und geschliffene Steinwerkzeuge.

Wir stießen auch auf zwei schwer zu beobachtende sarmatenzeitliche Objekte. Mitarbeiter waren Pál Patay und Béla Horváth. An der Ausgrabung nahmen László Kovács, András Pálóczi Horváth und Gábor Vékony, Universitätshörer, ferner Sándor Pónyai, Technischer Mitarbeiter am Anthropologischen Lehrstuhl der Universität von Szeged, teil.

István Dienes

91. *Majs* (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI). Hier stieß László Papp beim Sondieren auf ein ganz ungestörtes Gräberfeld des Gemeinvolkes aus dem 10.—11. Jh. Es besteht die Möglichkeit, dieses vollständig zu erschließen, wodurch es auch vor der Einwirkung des an seiner Stelle angelegten Forstes gerettet wird. 1963 und 1964 wurden insgesamt 436 Gräber geborgen. Mitarbeiter waren Gyula Dezső, Frau Jenő Szabó, Éva Vadász und Sándor Wenger. Die Freilegung wird 1965 fortgesetzt.

Attila Kiss

92. *Nádudvar—Töröklaponyag* (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Püspökladány) (VIII). Im Gebiet der LPG Vöröscsilag wurde eine Rettungsgrabung ausgeführt. Der Hügel, wahrscheinlich eine urzeitliche Bestattung, diente als Beerdigungsstelle verschiedener Perioden. In der aufgefüllten Erde des Hügels fanden wir neolithische Scherben, die Kelten aber bestatteten sich bereits auf dem Hügel. Der Hügel entstand wahrscheinlich in irgendeiner Phase der Bronzezeit am Ufer des »Kösüly«-Flusses. Keltische Bestattungen fanden wir auch neben dem Hügel.

Der Hügel wurde auch von den Ungarn im 10.—11. Jh. benutzt. Die 7—8 Reihen der Bestattungen des Grä-

berfeldes weisen ein entschieden erkenntliches System auf. Die Gräber werden von S nach N immer ärmerlicher. Die Funde sind die typischen Schmucksachen des Gemeinvolkes: verschiedene Armreifen, einfache und S-förmige Schläfenringe, geflochtene und Drahttringe. In mehreren Gräbern beobachteten wir auch Sargspuren, wir konnten sie manchmal sogar rekonstruieren. Zwei Gräber lieferten Münzen, die eine stammt aus dem 11. Jh., ohne näher bestimmbar zu sein. Das Gräberfeld ist ein wichtiges Bindeglied zwischen den vornehmen Familiengräbern und den Gräberfeldern des Gemeinvolkes mit großer Population. Für die Skelettgräber sind die Gürtel aus Eisenketten für die Brandgräber die Fußspangen mit Blasen kennzeichnend. Bei beiden Gruppen erscheinen gleichwohl die Fibeln.

Károly Mesterházy

93. *Pókaszeptek* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (IV). Die 1951 begonnene Freilegung des frühawarenzeitlichen und slawischen Brandgräberfeldes wurde fortgesetzt. 1964 erschien ein Urnengrab. Die Gräber des unterhalb des slawischen Brandgräberfeldes liegendes frühawarenzeitlichen Skelettgräberfeldes sind in Gruppen angelegt, im Laufe der Freilegung begannen wir die Bergung einer neuen solchen Gruppe. Es erschienen Männergräber mit Waffen (Lanzen). Mitarbeiter waren Ildikó Bende und Sára Tettamanti, Universitätshörer.

Ágnes Cs. Sós

94. *Rakamaz — Sandgrube am Turóci-part* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Im N-Flügel des in Reihen angelegten landnahmezeitlichen Gräberfeldes fanden wir seine letzten zwei Gräber Nr. 4, 5. Beide waren recht ärmlich (Perlen, Ösenknöpfe, Eisenmesser). Wir versuchten mit einem Profil aufzuklären, ob das Gräberfeld noch eine weitere Reihe hat. An den Ausgrabungen nahmen László Kovács und András Pálóczi Horváth, Universitätshörer, teil.

István Dienes

95. *Szarvas — Kákapuszta, Kettőshalom* (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (X). Die Freilegung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Mit den gefundenen 13 Gräbern haben wir seine Grenzen überall erreicht. Bemerkenswert ist eine Bestattung mit Sichelbeigabe.

János Szabó

96. *Szob — Kiserdő* (Kom. Pest, Kr. Szob) (LII). Die 1937 von A. János Horváth begonnene Gräberfeldfreilegung wurde fortgesetzt, wo er nahezu 50 Gräber geborgen hatte. Aus dem Gemeinvolksgräberfeld aus der Zeit der Gründung des ungarischen Staates wurden 19 Gräber freigelegt, von denen A. J. Horváth 12 bereits angegraben hatte, so daß in diesen nur die aufgehäuften Skelettreste beobachtet werden konnten. An der Ausgrabung nahm Géza Laczus, Leiter des Museums von Szob, teil. (DK — RKCS)

Kornél Bakay

97. *Tárnok* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). N-lich des Dorfes, beim Bau der Autostraße Nr. VII, im Abschnitt 21 + 550 kam aus dem sog. »Malom-árok« im Tal des Benta-Baches ein landnahmezeitlicher Steigbügel zutage. Da er nachträglich, auf der Schütterde gefunden wurde, konnten die Fundumstände nicht rekonstruiert werden. Beim Durchschneiden des S-Ende des Hügels W-lich der Brücke des Benta-Baches konnten bronzezeitliche (Vatya-Kultur) Scherben gesammelt werden. Die im W-Ufer des Baches gefundenen eisenzeitlichen Urnen wurden später eingeliefert.

István Dienes

98. *Törtel* (Kom. Pest, Kr. Cegléd) (IV). In den Nähe der »Nyilas«-Haltestelle der Cegléd-Vezsenyer Schmalspurbahn wurde ein Sandhügel bis zur Basis abgetragen,

wobei man 6—10 landnahmezeitliche Gräber vernichtete. Das eine Grab mit Pferdeskelett war verhältnismäßig reich: Zopfring, gepreßte Rosetten, runde Knöpfe, Stiefelverzierungen, Blechanhänger, Knochenzylinder usw.

István Dienes

99. *Zalavár — Rezes* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV). In der Nähe des Rezes-Försterhauses fanden die Mitarbeiter des Museums von Keszthely 1961 in einer frischen Erdgrube ein auf das 11. Jh. ansetzbares Grab mit Sporen. Zur Orientierung haben wir dieses Jahr eine Fläche von 5 × 5 m in der Nähe dieser Grube eröffnet, wo wir 1,3 W-O-lich orientierte Skelette in zwei Schichten, mit ärmlichen Beigaben fanden. Wir dürften es mit einem Kirchhof zu tun haben. Bei der Geländeinspektion erschienen in der Umgebung mehrere aus dem 11. Jh. stammende Scherben. An der Ausgrabung nahm Eugenia Simonowa teil.

Ágnes Cs. Sós

99. *Zalavár — Burg* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (IV). 1964 wurde die Arbeit in jenen Flächen fortgesetzt, die 1963 ausgesteckt bzw. angegraben wurden, zugleich versuchten wir, die im Vorjahr erschienenen Ruinen mit einem Grabensystem aufzuklären.

1. Mehrerenorts erscheinen Brandflächen aus dem 11. Jh. und auch Gruben. Ein in die Erde vertieftes Haus mit Feuerherd wurde freigelegt, das aber auch eine frühere Kulturschicht durchschneidet. In der Nähe der W-Ecke des Ausgrabungsgebietes von 1951—54 erschien eine große Grube zum Speichern von Rohmaterial, die viel Hirschgeweih und Halbfertigware aus Knochen, Eisen und Bronze, ferner wenig Keramik aus dem 11. Jh. enthielt.

2. Es gelang, das aus dem 11. Jh. stammende befestigte Klostergebäude (innere Burg) von allen Seiten abzugrenzen. Von der auf Pfähle fundamentierten O-Mauer dieses Gebäudes wurde 1951—54 ein 53 langer Abschnitt, von seiner N-Mauer ein kleinerer freigelegt. Die 1964 freigelegten Reste lassen auf einen längsviereckigen (ca. 60 × 70 m) Bau (Burg) schließen. Die NW-Ecke ist nicht befestigt. Von den Mauern sind meist nur die Spuren des Pfahlfundaments (Pfostenlöcher) übriggeblieben, diese durchschneiden überall eine Schicht aus dem 9. Jh.

3. Die Ergebnisse der bisherigen Freilegungen weisen darauf hin, daß die Burg des 9. Jhs. im Spätmittelalter öfter umgebaut wurde.

An der Ausgrabung nahm Eugenia Simonowa, ferner Ildikó Bende und Sára Tettamanti, Universitätshörerinnen, teil.

Ágnes Cs. Sós

ARPADENZEIT—UNGARISCHES MITTELALTER (Nr. 100—143 der Karte)

100. *Balatonfüred-Kirchenruine im Friedhof* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). NW-lich der Gemeinde, im Friedhof neben der nach Nagyvácszony führenden Landstraße stehen die Mauern des gotischen Sanktuariums der Kirche der mittelalterlichen Gemeinde Siske. Die bestehen gebliebenen Teile stammen aus dem 15. Jh. Zutiefst fanden wir eine bronzezeitliche Kulturschicht, oberhalb welcher eine große römerzeitliche Villa war. Die aufstrebenden Mauern der Villa stehen bis zu etwa 1,5 m Höhe. Unmittelbar auf die römischen Mauern wurden die Mauern der romanischen Kirche gebaut. Die romanische Kirche wurde zu Beginn des 15. Jhs. nach O und W erweitert, wobei ebenfalls die römischen Mauern als Fundament dienten. So entstand die gotische Form der Kirche: das Sanktuarium ist mit drei Seiten des Achtecks abgeschlossen, vor ihm stand ein Triumphbogen, dessen Fundamente vor der N-Seite vorhanden sind. Vor diesem war ein Nebenalтарь. An das Sanktuarium schließt sich ohne Übergang das lange schmale Schiff an, in dessen fast genauer Mitte eine den Chor stützende Säule zutage kam, hinter ihr war ein viereckiger Pfeiler. Beim Pfeiler wurden die Reste von zwei Spitzbogentoren

freigelegt. Auf der W-Seite legten wir die Reste eines abgedachten Tores frei.

Im Inneren der Kirche fanden wir mehrere Gräber ohne Beigaben. In Grab Nr. 6 in der Mitte der Kirche fanden wir ein schön verziertes, vergoldetes Sockelkruzifix mit Corpus, aus Bronze. Aus der Schuttschicht der römischen Villa kamen Freskenfragmente mit Pflanzen- und geometrischem Ornament zutage. Auf der N-Wand des Kirchschiffes sind gotische Bemalungsspuren zu beobachten. In kleinerer Menge kamen auch beschnittene Steine zum Vorschein. Architekt: Tibor Koppány (OMF³)

Ilona Valter

101. *Bácsalmás—Óalmás* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Auf dem Hügel am Rand des Überschwemmungsgebietes des Kígyós-Baches haben wir die Fundamente einer mittelalterlichen Kirche freigelegt. O-lich der Abschlußmauer der Apsis eröffneten wir 49 Gräber. Auf Grund der geringen Funde läßt sich feststellen, daß die Bestattungen im 11. Jh. begannen und im 14. Jh. aufhörten.

Mihály Köhegyi

102. *Békés* (Kom. Békés, Kr. Békés) (XII). 4,5 km NOO-lich von Békés, anstelle des Dorfes Diter, das zum Besitz der mittelalterlichen Burg von Gyula gehörte, wurde eine Grabung vorgenommen. Auf dem höchsten Punkt des Hügels am rechten Ufer des einstigen Fekete-Körös legten wir eine sarmatische und eine arpadenzeitliche Wohngrube frei, ferner auch Teile von zwei, übereinandergebauten spätmittelalterlichen Wohnhäusern. Während der Ausgrabung kamen auch zur Badener Kultur gehörende Scherben zutage. An der Ausgrabung nahm Géza Fehér teil.

Nándor Parádi

103. *Bélapátfalva* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Die Ausgrabung der Zisterzienserkirche brachte die Aufklärung, daß die Grundmauern des an die S-Mauer anschließenden Klosters unter der durchschnittlich 1,5 m hohen Auffüllung vorhanden sind, sogar auf der S-Seite, wo bis zu den 20er Jahren des Jhs. die Fayencefabrik stand; ferner, die Ausdehnung der Klosters nach N, O, S, und teilweise auch nach W, sowie die Gehsteigniveaus im Stiftsaal, im Wandelgang und in anderen Teilen des Klosters. Der mit Wandelgang umgebene Hof ist längsviereckig. Vor der S-Mauer des Hofes fanden wir die Zisterne des annehmbarerweise 8-eckigen Brunnenhauses und die Abfuhrrohre. Das Refektorium lag, wie aus dem gefundenen Mauerfundamenten zu schließen, parallel zur S-Mauer des Wandelganges und nicht senkrecht zu ihr, wie bei Zisterzienserklöstern üblich. Bei der Arbeit kamen schön geschnittene Steine, Keramik aus dem 14.—15. Jh. und ein Spatenschuh aus dem 14. Jh. zutage. Architekt: Dr. Jenő Rados. (OMF)

Ilona Valter

104. *Boldogkővárja* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Enes) (XVII). In der Fortsetzung der Ausgrabung 1963 wurde vor allem der am N-Ende der inneren Burg stehende, dreieckige Turm freigelegt. An seine N-Ecke angebaut kam ein rundes Gebäude zum Vorschein, in dessen Mitte die Spur eines viereckigen, pfeilerartigen architektonischen Elements zu sehen war.

Das Fundmaterial aus dem Donjon stammt vornehmlich aus der Regierungszeit der Arpaden. An seine O-Seite anschließend kamen auf dem waagrecht zu rechtgeschnittenen Fels die Ruinen einer Pfahlbastei zum Vorschein. Wir fanden die W—O-lichen, das Fundament bildenden Holzpfähle, die zwischen engen Mauern fixiert und in die Mauer des Donjons eingebaut waren. Auch der O-liche Abschluß der Bastei ist mit Mauer bzw. Holzpfehlern ausgeführt. In N wurde der Fels stufenartig abgehauen. Oben auf der O-Mauer des Donjons kamen Reste einer eingangartigen Ziegelmauer zutage.

An die verlängerte S-Wand des S-Donjons kam ein in den Fels gehauener, überwölbter Raum zum Vorschein.

Zutiefst ist der Fels bankmäßig ausgearbeitet, auf diesen wurden die den Felsraum bemäntelnden Ziegelmauern gebaut. Wahrscheinlich war hier das Burggefängnis.

Auch die Zisterne wurde gereinigt, sie ist 26 m tief. (OMF)

Katalin K. Végh

105. *Budapest I., Színház u. 5—7. (Pascha-Palast)* (V). Bei den Ausgrabungen 1964 wurden vor allem die verschiedenen Bauperioden der bereits freigelegten Ruinen aufgeklärt. S-lich der O—W-lich verlaufenden Straße, die den O-Flügel des einstigen Pascha-Palastes entzweiteilt, wurde der mit »A« bezeichnete mittelalterliche Raum vollständig freigelegt. In seiner NW-Ecke kamen Fundamentreste einer türkenzeitlichen Mauer zutage. Es gelang, die Grundrißkonstruktion des mittelalterlichen Gebäudes vor dem Wegbau weiter zu erkennen.

N-lich der bereits erwähnten Straße wurde der vorjahrs begonnene O—W-liche Forschungsgraben weiter vertieft bzw. stellenweise erweitert. Als Ergebnis der Freilegung fanden wir die Überreste des hier gestandenen, N—S-lichen, längsviereckigen mittelalterlichen Raumes.

Im Fundmaterial dominiert größtenteils der türkenzeitliche und türkische bzw. in kleinerem Ausmaß der mittelalterliche Nachlaß. In der Abfall enthaltenen Auffüllung fanden wir viele Tierknochen.

Győző Gerő

106. *Budapest I., Tóth Árpád sétány 8. (V)*. Bei der Rettungsgrabung 1964 kam ein viereckiger Turm der Burgmauer zum Vorschein. Er schließt sich an die früheste Burgmauer (13. Jh.) an, wurde aber nach ihrer Vernichtung gebaut. Er bestand auch während der Türkenherrschaft, wurde sogar umgeändert. Unter seinem Erdgeschoßraum mit Ziegelfußboden legten wir einen überwölbten unteren Raum (eventuell Ausgangstreppe) frei. Lage und Rolle des Turmes im spätmittelalterlichen und türkenzeitlichen Festungssystem sind noch ungeklärt.

Katalin H. Gyürky

106. *Budapest I., Tóth Árpád sétány 28. bzw. Üri u. 10. (V)*. Die Erforschung der zugrundegegangenen mittelalterlichen Burgmauer wurde fortgesetzt. Die Reste des mittelalterlichen Bollwerkes fanden wir um 3—4 m weiter O-lich der derzeitigen (neuzeitlichen) Burgmauer. Im Mittelalter war ein Haus an die Mauer angebaut, dessen ausgehobenen, zum Keller gehörenden Türmantel wir freilegten. An die N-Seite des Hauses schloß sich ein gepflastertes Gehsteigniveau oder ein Hof an.

Herta Bertalan

107. *Budapest III., Lajos u. 35. (Ecke Árpád fejedelem útja und Sajka u.) (V)*. Anstelle des neuen Wohnblocks von Óbuda, der im Rahmen des Stadtentwicklungsplanes erbaut werden soll, wurde eine präventive Forschung durchgeführt. In der Nachbarschaft des zu bebauenden Gebietes kamen in früheren Jahren bei Rettungsgrabungen Reste römerzeitlicher und mittelalterlicher Siedlungen zum Vorschein. Wir haben die mittelalterlichen Reste mit dem im 13. Jh. entstandenen Szentjakabfalva identifiziert. Im Laufe der Ausgrabung haben wir einen Teil, des an die N—S-liche römische Straße angebauten mittelalterlichen Hauses und eine Straße, die der heutigen Sajka u. entsprechend verlief und die vom 16. bis zum 18. Jh. in Gebrauch stand definiert. Zur Erforschung des Grundrisses des mittelalterlichen Hauses und der Breite der anstelle des abgetragenen Hauses verlaufenden Straße hatten wir keine Möglichkeit.

Herta Bertalan

Budapest XXI., Csepel, Háros—Donauufer. S. Seite. 229.

108. *Celldömök, Ruinen der mittelalterlichen Benediktinerabtei* (Kom. Vas, Kr. Celldömök). In Kenntnis der bei der kleinen, zur Orientierung dienenden Freilegung im Jahre 1960 festgestellten Schichten haben wir die Abtragung der 80—90 cm dicken, aufgewühlten Schutt-

schicht um die Ruinen herum begonnen. Dabei kamen bei der N- und S-Seite Schiffes und der N-Seite des Turmes je eine Ruine zum Vorschein. Die S-liche wurde zugleich mit der »ersten Kirche«, die zwei anderen später erbaut. Neben Terrainregulierungen wurden auch Freilegungen ausgeführt. Bei der W-Seite des Schiffes und in einer Linie mit dem »Triumphbogen« fanden wir Mauerruinen. Auf Grund der in der aufgewühlten Schicht gefundenen Randziegel und anderer Angaben darf man annehmen, daß diese Mauern z. T. zu einem zugrundegegangenen römischen Bau gehörten. (OMF)

Károly Kozák

109. *Csatár* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Am Ende des Dorfes, ca. 600 m O-lich der »Boçöldi«-Station, auf einem Hügel, fand man 1964 beim Bau des Stalles der LPG eine arpadenzeitliche Siedlung. Bei der Rettungsgrabung legten wir einen Backofen vom Ende des 12.-Anfang des 13. Jhs. und Feuerspuren frei. Im Herbst 1964 wurde die Ausgrabung fortgesetzt, wobei wir eine Feuerstelle mit Aschengrube fanden. Neben ihr fanden wir in einer unregelmäßigen Grube einen mit Eisenschlacke bedeckten Feuerplatz. Neben diesem kamen Objekte aus Schmiedeesen und ein Denar von András II. zutage. In einer Grube in der Nähe war ein Pferdeschädel vergraben. Etwa 500 m von dieser Ansiedlung, auf dem »Vársűrű« genannten Hügel suchten wir das arpadenzeitliche Kloster und die spätere Burg, fanden aber nur eingestürzte Fundamentgruben.

Ilona Valter

110. *Dunaföldvár, Donjon* (Kom. Tolna, Kr. Paks). Der vom Beginn des 16. Jhs. stammende Bau liegt auf einer Lößanhöhe auf dem rechten Ufer der Donau, auf bebautem Gebiet. Der Grundriß ist viereckig, er hat vier Niveaus, ist aus Steinen gebaut. Auf allen vier Seiten sind sekundäre Öffnungen. An die N- und W-Seite wurde Anfang des vergangenen Jhs. ein L-förmiges, aus überwölbten Räumen bestehendes Gebäude angebaut. Der Eingang war auf der W-Seite des Turmes. Im Erdgeschoß waren Gefängnisse, die noch im letzten Jh. benutzt waren. Unter diesen liegen unterirdische Keller. Die wichtigste Aufgabe der archäologischen Forschung war die Feststellung der äußeren Gehsteigniveaus und des eventuellen Befestigungssystems. Im N- und W-Teil des Hofes fanden wir Reste türkenzeitlicher und neuzeitlicher Gebäude. In der S-Mauer des Turmes legten wir einen türkischen Backofen aus dem 16. Jh. frei. Die O-Seite des Turmes wurde mit einer Strebemauer gestützt. Auf der O- und S-Seite fanden wir die Spuren eines Pfostenbollwerkes. Auf der O-Seite sind die Pfosten in 2 Reihen parallel zum Turm angelegt. Das Bollwerk stammt aus dem 16. Jh. Auch Mauerstudien wurden begonnen, wobei wir auf der O und S-Seite des Turmes in situ die Reste von Renaissancefenstern fanden. Architekt: Klára Nándory.

Éva Kozák

111. *Eger—Tihamér* (Kom. Heves) (X). Bei Erdarbeiten brachte der Bagger ein Gefäß zutage, das mehr als 3000 Silbermünzen enthielt. Es gelang, den Großteil des Münzfundes zu sammeln. Bei einer kleinen Authentifizierungsgrabung stellten wir fest, daß das Gefäß von einem Einwohner des Dorfes Tihamér, das 1596 gemeutert wurde, unmittelbar vor dem Angriff der Türken im Hof seines Hauses vergraben wurde.

Béla Kovács

111. *Eger, Burg* (Kom. Heves) (X). Dieses Jahr erfolgten die Freilegungen in der »Erdbastei« (S-Seite) und um das Grab von Gárdonyi Herum in der Italienischen Bastei.

Auf der S-Seite der Erdbastei kamen weitere Teile des Bollwerkes, die Reste des Pfahlsystems eines Erdwalles zutage. Auf Grund dieses und früher zutage gekommener Details ergibt sich die Möglichkeit, ein neues, nach italienischer Art erbautes Bastionsystem zu rekonstruieren.

Hier legten wir die öfter beschädigte, später auf Pfähle und waagerechte Balken provisorisch aufgebaute SW-Ecke der steinernen Bastei frei.

Auch in der »Gefängnisbastei«, die sich der W-Seite des mittelalterlichen Bischofspalastes anschließt, wurden die Freilegungen fortgesetzt. In ihrer O-Hälfte legten wir die Fundamente eines großen, viereckigen Turmes mit über 2 m dicken Mauern frei, der mit zu den frühesten Bauten der Burg gehört. In der Nähe des Niveaus des 15–16. Jhs. fanden wir eine aus ausgebranntem Ton verfertigte, große Kreuzrosette, die einen gotischen Ofen zierte; der Ofen wurde annehmbarerweise in derselben Werkstatt hergestellt, wie der Ofen mit Ritterfigur aus Buda, und stand im Palast.

Um das Gárdonyi-Grab herum (Ungnad-Bastei) wurde das Terrain gesenkt. Dabei kam im S-Teil der Bastei die Mauerkrone mit Schießscharten der einstigen äußeren Burg zum Vorschein. Auf der O-Seite fanden wir die inneren Stützmauern der Bastei neuitalienischen Systems. In der SO-Ecke war zwischen zwei Stützmauern später ein Wohnraum ausgebildet.⁴ (OMF)

Károly Kozák

112. *Esztergom. Burg* (Kom. Komárom) (XLIX). Freilegungen im königlichen bzw. später bischöflichen Palast.

Das Programm der 1964 wiederbegonnenen Freilegungen war vor allem Ausdehnung, Geschichte und Baugeschichte des königlichen, später bischöflichen Palastes zu erhellen. Zugleich wollten wir auch ein klares Bild über die Geschichte der Siedlung vor dem Mittelalter erhalten. Im Rahmen dieses Programmes wurden die von István Méri 1962 angelegten Gräben vertieft und neue Freilegungen im arpadenzeitlichen N-Flügel und weiter N-lich, im bis zur Basilika reichenden Gebiet begonnen. Die wichtigsten Ergebnisse der Arbeit bezüglich des Mittelalters erfolgten in diesem letzten Gebiet, hier fanden wir nämlich Maurreste und Schichten des vor den Bauten Königs Béla III errichteten königlichen Schlosses und stellten fest, daß auch dieser Bau mehrfach umgebaut wurde. Ebenfalls auf der N-Seite kamen einige spätere, wahrscheinlich auf die Bauten Bélas III folgende anbauten, ferner zwei Mauerblöcke, mit denen bei der neuzeitlichen Terrainsenkung die entstandenen Bodenhänge gestützt wurden.

Von den mittelalterlichen Funden ist das bedeutendste Stück ein Goldanhänger aus dem 12. Jh. byzantinischen Charakters. Was nun die älteren Siedlungen als das Mittelalter betrifft: Aus der Lage der römerzeitlichen Mauerruinen und Niveaus kann man auf vier Bauperioden schließen. Die Zusammenhänge der auf einer Stelle freigelegten Bauteile mit Heizeinrichtung sind vorderhand nicht aufgeklärt. Unter dem Niveau der römerzeitlichen Mauern erschienen bedeutende keltische Siedlungsspuren mit sehr schönem Fundmaterial, und auf der W-Seite des Gebietes wurden bronzezeitliche Gruben freigelegt.

Mitarbeiter waren Nándor Parádi, Géza Fehér, Béla Horváth, Sándor Soproni vom Ungarischen Nationalmuseum, Vera Lányi seitens des Museums von Esztergom und Júlia Altmann, Ágnes Soós und István Fodor, Universitätshörer.

Emese Nagy

113. *Érd—Ófalu* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Ziel der 1964 ausgeführten kleineren Bergung war, das Fundament der N-lichen Abschlußmauer des an die O-Seite des Minarets anschließenden Dschamis, ferner die NO- und NW-Ecke des Baues zu klären. Wir stellten fest, daß die NO-Ecke im 18. Jh. durch den Bau eines Brunnens unter Benutzung der Quadersteine des Dschamis, vollständig vernichtet wurde. Bei der weiteren Arbeit zeigte sich klar der Fundamentgraben der ausgehobenen NW-lichen Mauerecke. Im Boden des Grabens erschienen die Löcher von sehr vielen, senkrecht eingerammten Holzpfehlern, die das Fundament zu unterstützen hatten. Das Fundament des Dschamis ist 11 × 10 m groß.

Géza Fehér

114. *Fajsz-Ösztövé*r (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kalocsa). (I). Beim Hacken kam ein größerer Münzfund zutage. Die begonnene Ausgrabung erhellte, daß es in der Umgebung keine Siedlung gibt, die Münzen wurden in einem Haufen gehortet. Der aus 1018 Stücken bestehende Münzfund — mit Ausnahme von 2 Stücken Münzen Ferdinands — dürfte um 1542 gehortet worden sein.

Mihály Kőhegyi

115. *Feldebrő* (Kom. Heves, Kr. Pétervására) (IV). Die Ausgrabung, die die Renovierung der Kirche fördern sollte, verlief in der unteren Kirche bzw. in jenen ihren Teilen, die unterhalb der heutigen Kirche hervortreten und im Inneren der Kirche selbst. In der unteren Kirche untersuchten wir ein in Schicht gefundenes Steingrab. — Neben der äußeren Mauer — in S und N — legten wir 12 Gräber frei, aus denen, wie aus den Kirchhofgräbern allgemein, wenig Funde zutage kamen. Der bedeutendste ist ein als Streufund gefundener Bronzebeschlag. — Im Inneren des Schiffes der Kirche legten wir mittelalterliche Gebäudereste: Treppen, Pfeiler, Fußboden, in die Unterkirche sich öffnende Fenster usw. frei. Diese Funde förderten die Klärung der komplizierten architektonischen und strukturellen Fragen der alten Kirche in bedeutender Weise. Aus der Erde einer mit einem Barockgrab aufgewühlten mittelalterlichen Bestattung kam eine gotische Riemenzunge und Gürtelschnallen zutage. — Wir legten auch das Fenster des O-lich Sanktuariums der unteren Kirche frei; auf der Außenseite der Sanktuariumsmauer fanden wir das arpadenzeitliche Gehsteigniveau. — Wir erhielten auch ein unter unbekannten Fundumständen früher zutagegekommenes arpadenzeitliches Brustkreuz aus Gold. — Gyula Simon, Pfarrer in Feldebrő, gab uns jegliche Hilfe bei der Arbeit. Mitarbeiter waren Júlia Kovalovszki (Ungarisches Nationalmuseum) und Béla Kovács (Eger).

István Méri

116. *Felsőőrs* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die 1963 begonnene archäologische Forschung in der Probsteikirche wurde fortgesetzt. Im Laufe der Ausgrabung wurden in zwei Etappen die N-liche Seitenhalle, die N-liche Sakristei, die Vorhalle des W-Tores und ein Teil des Schiffes freigelegt, ferner beendeten wir die Bergung des Turmfundamentes. Im Laufe der Ausgrabung kamen in der N-lichen Seitenhalle und in der Sakristei gut erhaltene Terrazzofußböden (spätmittelalterlich), und im Hauptschiff die Spuren des im Vorjahr im Turmfundament bereits zutagegekommenen, ebenfalls spätmittelalterlichen Fußbodens. Insgesamt wurden 34 Gräber freigelegt (davon im Jahre 1963: 16).

Im Turmfundament fanden wir 4, in der N-lichen Seitenhalle 2, in der Sakristei 1 eingebaute Gräber. Sie sind z. T. mit dem Bau gleichaltrig; alle waren aufgewühlt oder vollständig ausgeraubt. Die Reste eines gebauten Grabes konnten wir unmittelbar vor dem W-Tor freilegen. Ebenda erschlossen wir eine ca. 220 cm. tiefe, 250 × 250 cm große, teilweise in den Fels gehauene Grube, in die bei einem Feuer im 11. Jh. viel Scherben geworfen wurden. Die Bergung dieser Grube bedeutete den einzigen geschlossenen Fund der Ausgrabung; besonders wichtig sind die hier zutage gekommenen Keramik- und geschnitzten Steinfunde. Hier fanden wir auch ein Fragment eines romanischen Grabsteines. Ein anderer, fast intakter Grabstein aus dem 13. Jh. kam im Turmfundament zutage, unterhalb der spätmittelalterlichen Ziegelfußbodenreste. Außer diesen fanden wir lediglich oberhalb eines gebauten Grabes der N-lichen Seitenhalle kleine Fragmente einer größeren roten Marmorplatte. Mitarbeiter war Sándor Tóth, Universitätshörer (OMF).

István Éri

Felsőtárkány-Várhegy (Kom. Heves, Kr. Eger) S. Seite 231.

117. *Gyulaírtót, Klosterruine der Prémonträer* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Die Ruine steht in der

Mitte eines Bauernhofes. Von den 4 Räumen des längs-viereckigen Gebäudes ist der N-lichste intakt bestehen geblieben, mit Kreuzgewölbe und zwei Türen mit Steinvermörtelung. Ebenfalls verhältnismäßig intakt ist ein frühgotisches Doppelfenster des Kapitelsaales. Die Ausgrabung erhellte die Einteilung und das ursprüngliche Niveau des Klosters, ferner den Grundriß und die Ausdehnung der Kirche, die sich dem Kloster in N anschließt und nuremehr in Mauerruinen besteht. Die Kirche war dreischiffig mit kurzem Kreuzschiff, einem rechteckigen Sanktuarium auf der O-Seite und sich diesem beidseitig anschließenden, ebenfalls rechteckigen Nebensanktuarien. S-lich des Kreuzschiffes hatte das Hauptschiff drei Gewölbe. Die Anordnung des Grundrisses der Kirche steht der Abteikirche der Zisterzienser von Belpátfalva am nächsten (OMF).

Nóra Pamer

118. *Hévíz-Egregy* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Bei der Ausgrabung der kleinen arpadenzeitlichen Kirche wurden die inneren und äußeren mittelalterlichen Niveaus festgestellt, die Fundamente untersucht. Wir fanden die ursprüngliche mittelalterliche Türöffnung und die Schwelle. Mauerforschungen wurden innen und außen ausgeführt. Romanische Ausrüstungen kamen auf der inneren S-Wand zutage, ferner auch neue Details der barocken Fresken. — Unterhalb des Kirchenfundamentes kam auch römerzeitliche Keramik zutage. Wir fanden arpadenzeitliche und spätere mittelalterliche Keramik und geschnitzte Steine (die kleinen Säulen des Einganges und des Turmes). — Mitarbeiter waren Géza Entz, Kunsthistoriker, und Ferenc Mende, Architekt (OMF).

Ilona Sz. Czeglédy

118. *Hévíz* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Beim Fundamentieren der neuen katholischen Kirche kamen Skelettgräber zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung wurde es klar, daß der Kirchhof des mittelalterlichen »Szentadráspáh« aufgewühlt wurde. Die freigelegten 22 Gräber sind auf Grund der ärmlichen Beigaben aus dem 14.—17. Jh.

Kornél Bakay

119. *Jósvafő* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény). Im Tal der Jósza sind die Spuren mehrerer Schlackenhalden auf der Oberfläche sichtbar. In zwei von diesen, im »Hutaré« und bei der Mündung des »Almásvölgy«, wurden Probgrabungen ausgeführt. Beidenorts fanden wir große und dicke Schlackenschichten, doch verhinderte, das Grundwasser die Bergung unter 80 cm. Wir fanden keinen Hochofen, nur bei der Mündung des »Almásvölgy« kamen einige steinerne Ofenreste zutage. Auf Grund der Qualität der Schlacke und des einzigen hier gefundenen Scherben darf man annehmen, daß hier im 14.—15. Jh. ein Hochofen tätig war.

Gyula Nováki — Gábor Vastagh

120. *Kaposvár-Kaposszentjakab* (Kom. Somogy) (L). Fortsetzung der Freilegung des Benediktinerklosters aus dem 11. Jh. — Aufgabe der Ausgrabungen 1964 war, die unterhalb des Kirchenniveaus des 11. Jhs. befindlichen Schichten zu untersuchen (die Kirche wurde früher bis zum mittelalterlichen Niveau freigelegt), die fehlenden Teile des Klostergrundrisses aus dem 14. Jh. aufzuklären und die Zusammenhänge der früheren Mauerteile festzustellen. Das Innere der Kirche war durch spätere Bestattungen stark aufgewühlt, so daß eine eingehende Analyse des Gebietes, abgesehen von den großen Pfeilerfundamenten, die unter dem Niveau gefunden wurden, nicht möglich war. Der späte Grundriß des Klosters erschien vollständig, aus den Maurresten, die älter als das 11. Jh. sind, konnte aber das frühere Klostergebäude leider nur teilweise rekonstruiert werden. Das Fundmaterial der in Kirche und Kloster gefundenen Gräber ist unbedeutend. Der Großteil der Keramik und anderer Kleinfunde stammt aus dem 15. Jh., doch fanden wir auch aus dem 11.—12. Jh. stammendes und sogar noch früher mittelalterliches

Material. In die späteren Schichten gemischt kam auch bronzezeitliches Fundmaterial zum Vorschein. — Mitarbeiter waren István Geday und Magdolna Hellbrandt.

Emese Nagy

121. *Kapuvár-Kistölgyfapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár) (LVII). Mit der Rettungsgrabung in der Schotter-Grube der LPG »Vörös Csillag« legten wir 12 Brandurnengräber frei. Sie enthielten Bronzenadeln und einen Bronzemeißel mit abgerundetem Ende. Die Gräber bilden einen Teil eines — wie feststellbar — NW-SO-lich verlaufenden, aus HA-B stammenden Gräberfeldes, dessen Großteil beim Schottergewinnen früher vernichtet wurde.

Ebendort befindet sich auch eine große arpadenzeitliche Siedlung, von der wir 4 Gruben und die Pfostenlöcher einer Hütte von 3 × 3,5 m freilegten. An der Ausgrabung nahm Sándor Faragó teil.

Rezső Pusztai

122. *Karcsa, Reformierte Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XVII). Die Kirche war ursprünglich eine außen runde, innen mit 6 Nischen gegliederte Rotunde aus Ziegel. Bei der Ausgrabung kamen die Fundamente ihres später abgetragenen W-Teiles das Fundament des aus Ziegeln gebauten Altares der O-Nische und das aus Ziegeln gebaute dekorative Abschlußgesimse zutage. Die Rotunde wurde später mit einem eckigen Schiff erweitert, die Rundkirche wurde zum Sanktuarium. Von dieser ersten Erweiterung fanden wir lediglich die Fundamentmauern, aus denen wir auf den Bau selbst nicht schließen konnten. Diese erste Erweiterung wurde eingerissen. An ihrer statt baute man Ende des 12. — Anfang des 13. Jhs. aus Quadersteinen ein neues Schiff in 2 Perioden. Zur ersten gehören die O- und W-Mauer, zur zweiten die S-Mauer das W-Tor und der Chor. Diese Kirche wurde nicht beendet, der O-Teil blieb ungelöst. Sie wurde ursprünglich als dreischiffig geplant und wäre abwechselnd mit Säulen und Pfeilern, eine Pseudobasilika gewesen. Darauf weist hin, daß wir unter dem Triumphbogen Pfeilerfundamente fanden, auch in den Mauern des 18. Jhs. kamen mehrere Säulenfüße und Pfeilerfundamente zum Vorschein, sekundär eingebaut. Diese konnten dem ursprünglichen Plan gemäß nicht mehr verwertet werden. — Die Kirche wurde im 17.—18. Jh. stark beschädigt. 1789 wurde sie restauriert, der ganze Triumphbogen wurde zu dieser Zeit erbaut. Neben der S-Wand kam ein Ossuarium zum Vorschein. In die als Sanktuarium dienende Rundkirche bestattete man Tote im Laufe des 16.—17. Jhs. Mitarbeiterin war Judit K. Nagypál, Architekt (OMF).

Vera Molnár

123. *Kisnána, Burg* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös). Die seit 3 Jahren dauernde Ausgrabung klärte 1964 das Niveau der Trakttiefe um die Burg herum auf, wobei festgestellt wurde, daß vor der steinernen Burgmauer ein mit Holzpfehlern befestigter Erdwall die Burg umgab. Das Innere des mit der Wolfgrube verbundenen Mauerturmes forschend, fanden wir in seinem N-Teil einen großen Schacht aus dessen Auffüllung mehrere wertvolle geschnittene gotische Steine und ein großes Fragment des Grabsteines der Familie Kompolti (die Besitzer der Burg) zutage kamen. S-lich dieses Turmes legten wir den Keller eines Gebäudes von 25,60 × 9,60 m frei, das älter als die Burg und von der äußeren Burgmauer in zwei Teile geteilt ist. Im selben Niveau, wie das äußere Gehsteigniveau verlaufen Pfahllöcher und Fenster mit Steinrahmen. Aus der Asche enthaltenden, verbrannten Auffüllung kam viel wertvolle gotische Keramik zutage. Die Freilegung des Gebäudes läuft weiter. Unter dem Hofniveau wurde ein Keller mit Steingewölbe freigelegt. Der Keller verläuft parallel zur O-Seite der Burg, wendet sich in der Mitte des Hofes mit 90° nach W und verzweigt sich T-förmig vor dem Mauerturm. Aus der Auffüllung kamen Fragmente eines spätgotischen Grabsteines aus rotem Marmor, sehr hoher Qualität, zutage.

Auch an der Stelle des Gebäudes, wo das Kino war, führten wir Forschungen aus. Den O-Abschnitt der Burgmauer benutzend, wurden an ihrer Innenseite 4 Räumlichkeiten ausgebildet, derart, daß die Burgmauer zugleich die O-liche Abschlußmauer dieser Räume ist. Eine Konsole in situ gibt auch die Höhe der Räume an und liefert den Beweis, daß die Decken glatt waren. In einer späteren Bauperiode wurden die 3 S-lichen Räume zu einem Saal umgebaut. Im N-lichsten Raum legten wir die Reste eines Backofens frei. In der SO-Ecke des Burgbezirkes kamen die hufeisenförmigen Fundamente eines Torturmes zutage. Bei der Ausgrabung fanden wir spätgotische und renaissancezeitliche behauene Steine, Keramik aus dem 13., 14., 15. und 16. Jh. und viele mittelalterliche Eisengegenstände (OMF).

Nóra Pamer

124. *Kőszeg, W-liche Stadtmauer* (Kom. Vas) (LV). Vor der Renovierung der mittelalterlichen W-lichen Stadtmauer und des vor ihr verlaufenden, teilweise aufgefüllten Burggrabens wurde eine kleine Ausgrabung im Graben und im Hof des Hauses hinter der Stadtmauer (Chernel u. 12) ausgeführt. Das wichtigste Ergebnis war die Feststellung des doppelten mittelalterlichen Stadtmauersystems, womit die Beobachtungen der Ausgrabung 1962 bekräftigt wurden. Auch hier verläuft ein mehrere Meter langer Abschnitt der inneren Burgmauer, auf der äußeren steht ein z. T. abgetragener und umgebauter viereckiger Mauerturm. Aus der Einmauerung gelang es uns die Schießscharten im Erdgeschoß und im Stockwerk freizulegen (OMF).

Imre Holl

125. *Letenye* (Kom. Zala, Kr. Letenye) (XX). Beim Bau des Dammes gegen Überschwemmungen der Mura wurde geplant, den 2,5 km W-lich des Dorfes liegenden Hügel am Rande des Überschwemmungsgebietes, den Szentkereszt-domb abzutragen. Vor Beginn der Erdarbeiten legten wir die Fundamentreste einer arpadenzeitlichen Kirche mit Rundschiff und hufeisenförmigem Sanktuarium frei. Im Kircheneinneren und S-lich der Kirche erschienen Körperbestattungen, N-lich der Kirche legten wir eine kupferzeitliche Grube frei. Im Laufe der Rettungsgrabung kamen kupfer- und frühbronzezeitliche, römische und arpadenzeitliche Scherben zutage. In der Auffüllung des aufgehobenen Fundaments der Kirche fanden wir einige spätmittelalterliche Scherben.

Nándor Parádi

Letkés (Kom. Pest, Kr. Szob) S. Seite 232.

126. *Magyaregregy—Márvér* (Kom. Baranya, Kr. Sásd) (XXVI). Die 1960 bzw. 1963 begonnene Freilegung wurde 1964 fortgesetzt. Wir arbeiteten an der äußeren N-, S- und W-Seite der Burg. Von der SW-Ecke geht eine halbkreisförmige Bastion mit 240 cm dicken Mauern in Richtung der S-Ecke der Burg aus, die z. T. nur aus Fundamentresten bekannt ist. In beiden S-lichen Grabungsflächen fanden wir viele gotische und Renaissancesteine, die beim Bau der Bastion sekundär verwendet wurden. Im S-Ende der Grabungsflächen legten wir einen Felsgraben z. T. frei, bei dessen Außenseite wir die Reste einer dreiteiligen Mörtelmischkiste fanden. Auf der NO-Seite legten wir die Trakttiefe frei, die das Torbollwerk mit dem auf der O-Ecke bereits früher freigelegtem Wachtraum verband, ferner die unter dieser verlaufende halbkreisförmige Pfahllochrreihe, die der Überrest einer Pfahlbaurondelle ist. Sowohl auf der S- als auch auf der N-Seite kamen aus dem Niveau oberhalb der Fels-oberfläche römische Münzen, Keramik und andere Funde zutage. An der Ausgrabung nahmen Ilona Valter, Archäologin, Mária Szilágyi, Universitätshörerin und Éva Cserfalvy teil. Die Vermessungen wurden von Éva Cserfalvy und Károly Órsi ausgeführt (OMF)⁵.

Mária G. Sándor

Magyarhomorog—Kónyadomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes). S. Seite 240.

127. *Majs* (Kom. Baranya Kr. Mohács) (XXVI). In der O-Gemarkung des Dorfes, neben dem Erdweg der nach dem »Borzac«-Meierhof führt, wurde anschließend an das 1962 untersuchte Gebiet, in unmittelbarer Nachbarschaft des damals gefundenen »Bjelo-Brdo«-Kultur aufweisenden früharpadenzeitlichen Gräberfeldes, mit schachbrettartig angelegtem Grabensystem eine Fläche vom 70 000 m² durchforstet.

Als Ergebnis wurden die fraglichen Probleme des Gebietes erhellt, wir erkannten die einstigen Wasserlauf- und Wasserstandverhältnisse, 6 Wohnhöhlen der zum Gräberfeld gehörenden Siedlung schütterten kamen entschieden zutage, weitere 5 erschienen in Spuren und müssen noch erforscht werden. Ferner fanden wir im Bereich der Siedlung ein Einzelgrab und einige Kampfspuren (Sporen, Pfeilspitzen).

László Papp

128. *Mátraszentimre—Hutahely* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Auf der 2 km vom Dorf liegenden, Hutahely genannten Wiese soll eine Glashütte gestanden haben. Infolge des Baues einer Förderungstraße im Wald begannen wir eine Rettungsgrabung und legten die Fundamente von 3, aus dem 18. Jh. stammenden primitiven, halbwegs in die Erde vertieften, aus Stein gebauten, mit Ziegeln überwölbten Glashütten frei. Viel geschmolzenes Glas und Glasscherben kamen zum Vorschein.

Béla Kovács

129. *Miskolc—Diósgyőr, Burg* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XVII). 1964 wurde die im Vorjahr begonnene Freilegung der Burg fortgesetzt. Die Freilegung der vier-eckigen inneren Burg wurde beendet, die äußere Burg komplett freigelegt. Im Burggraben wurden Forschungen ausgeführt, die Reste einer Holzbrücke aus dem 17. Jh. kamen zum Vorschein. — Wir legten die Reste der anjou-zeitlichen Pfeilerbrücke, die für die Baugeschichte der Burg besonders wichtig ist, in der O-lichen Trakttiefe, neben der Rondelle bzw. im Burggraben frei. Die aus 6 Kanonenstellungen und einem langen Korridor bestehende Auffüllung der N-lichen Kasemattenreihe wurde geborgen. — In der O-lichen Trakttiefe haben wir das Niveau bis zum Niveau des 16. Jhs. gesenkt, auch in S-licher Richtung. In der S-lichen Trakttiefe kam es zur Freilegung der S-lichen Doppeltürme und des Tores, ferner des Mordganges der äußeren Mauer. Neben dem W-lichen kleinen Turm kam eine Wendeltreppe mit 9 Stufen, schön geschnitztem Mátyás-zeitlichem Türrahmen »in situ« zutage. Auch hier senkten wir das Niveau überall bis zum Niveau des 16. Jhs. Hier fanden wir zwei Abfallgruben, die wertvolle, anjouzeitliches Material lieferten, ferner die nach Auffüllung der Gruben gebauten Strebemauern. — In der W-lichen Trakttiefe wurde das Niveau gesenkt, der Mordgang freigelegt, wir beobachteten die Reste des Pfostenbollwerkes aus dem 16. Jh. und legten es z. T. frei.

Im Burggraben (N-, S- und W-Seite) ist der Quadersteinverputz größtenteils vorhanden und guter Erhaltung. Auf der S- und W-Seite des Burggrabens kam die »contra scarpe«-Mauer ebenfalls zutage. Eine mehrfache Steinmauer umgab auch das andere Ufer des Grabens. Vor dem W-lichen Doppeltorturmpaar, unter den Resten der Holzbrücke aus dem 17. Jh., haben wir die Reste einer älteren Pfahlbrücke beobachtet. — Bei der Ausgrabung kamen viele behaute Steine (gotische und renaissancezeitliche), Keramik, ferner Metallgegenstände und Knochengерäte (eine komplette Knocheverarbeitungswerkstätte) zutage (14.—17. Jh.). — Leiter der Wiederherstellung ist Károly Ferenczy, Ingenieur (OMF).

Ilona Sz. Czeglédy

130. *Monor-Monori erdő* (Kom. Pest, Kr. Monor) (IV). S-lich des Abschnittes zwischen 39,6—39,8 km vom Budapest auf der Hauptstraße Budapest Szolnok (Nr. 4), im Bereich der örtlichen LPG kamen beim Pflügen Eisenobjekte aus dem 13.—14. Jh. zutage (Eisenmesser,

Fragment eines Spatenschuhes, Hufeisen usw.). Die Rettungsgrabung konnte lediglich die Stelle des fortgepflügten Dorfes feststellen. Die Siedlung ist annehmbarerweise das beim Ansturm der Tataren vernichtete, später wieder besiedelte Dorf »Aranyos-Újfalú.« Etwa 150 m NW-lich der Siedlung fanden wir auf einem kleinen Hügel vernichtete Mauerruinen und Gräber, die wahrscheinlich mit Kirche und Kirchhof des erwähnten Dorfes identisch sein dürften.

Béla Horváth

131. *Nagykátá* (Kom. Pest, Kr. Nagykatá) (IV). Mihály Újvári, aus Nagykatá, lieferte 80 Friesacher Denaren in das Ungarische Nationalmuseum ein, die er OSO-lich von Nagykatá, in 4,4 km Entfernung vom Dorf, aus der ausgegrabenen Erde der NW—SO-lich verlaufenden Kanals gesammelt hatte. Der Fundort lag 200 m S-lich vom Gehöft von Péter Konez, Nagykatá-Rádas, Nr. 25. Wir untersuchten die ausgegrabene Erde neben dem Kanal mit dem elektronischen Forschungsgerät von Csanda—Zalavári—Molnár—Petrikovics und fanden weitere 105, größtenteils Friesacher Denaren. Die Münzen waren in einem arpadenzeitlichen Topf gehortet, was mit den 5, an den Boden des Gefäßes angerosteten Friesacher Münzen belegt ist. Unter den gesammelten Münzen sind die aus der ersten Hälfte des 13. Jhs. stammenden Friesacher Denaren die jüngsten. Sie wurden wahrscheinlich zur Zeit des Tatarenansturmes gehortet.

Nándor Parádi

132. *Nagymaros, Solyomsziget* (Kom. Pest, Kr. Szob) (XLVI). Beim Baggern der Donau kam bei Nagymaros, am Südeinde der Solyomsziget, unterhalb des Flußkilometersteines 1964, in 100 m Entfernung vom Ufer, ein mittelalterliches Wrack zutage. Aus dem Schlamm wurden Planken, Rippenteile und mit ihnen eine steinerne Kanonenkugel und eine Streitaxt aus Eisen gehoben. Die Funde stammen aus dem 15.—16. Jh.

Mátyás Szőke

Pécs—Hauptpostamt (Kom. Baranya). S. Seite. 236.

133. *Pécsvárad-Burg* (Kom. Baranya, Kr. Pécsvárad) (XXVI). Der Renovierung vorangehende archäologische Freilegungen wurden begonnen. Beim Treffpunkt des hoch aufgefüllten oberen Hofes und des etwa 3 m tiefer liegenden unteren Hofes haben wir der aus dem Mittelalter stammenden Mauer entlang eine Bergung zur Schichtenklärung ausgeführt.

Gábor Bándi — Attila Kiss

134. *Sárospatak, röm. kath. Kirche* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). Die Kirche ist in ihrem jetzigen Zustand eine dreischiffige Hallenkirche aus dem 15. Jh.; im Abschluß der drei Schiffe befindet sich ein Sanktuarium mit gerader Abschlußmauer. Im Laufe der Forschungen kamen die im 18. Jh. zugemauerten gotischen Fenster der N-Mauer, der Spitzbogen-Eingang der S-lichen Vorhalle und der polygone Unterteil jenes Wendeltreppenturmes, der in die Kapelle im Stockwerk neben der S-liche Vorhalle führte. Es wurde klar, daß die vom Ende des 15. Jhs. stammende Kirche der Umbau einer zu Beginn des 15. Jhs. gebauten Kirche ist. Auch diese war dreischiffig mit zwei Gewölbeteilen in der Breite des Hauptschiffes, das Sanktuarium war mit drei Seiten des Achteckes abgeschlossen. Ende des 15. Jhs. wurde dieses Heiligtum eingerissen und die Kirche derart umgebaut, daß der Grundriß viereckig wurde. Der frühere Sanktuariumabschluß kam außen, beim O-Teil der heutigen Kirche zum Vorschein. Bereits die Anfang des 15. Jhs. gebaute Kirche stand auf der die Innenstadt umgebenden Stadtmauer. Die aus dem Kircheneinneren sich öffnenden Schießscharten dienten zugleich auch der Verteidigung der Stadt. — An der Stelle der spätgotischen Kirchen stand wahrscheinlich bereits im 13. Jh. eine Kirche; auch im 14. Jh. dürften hier größere Bauarbeiten im Gang gewesen sein. Darauf

weisen die Urkunden und die vielen, sekundär verarbeiteten Steine gleichwohl hin.

Aus dem Inneren der Kirche haben wir die 1 m dicke Auffüllung des 19. Jhs. entfernt. Unter ihr kam — in auffallend intaktem Zustand — das Fußbodenniveau der Kirche aus dem 16.—18. Jh. zum Vorschein, es war z. T. mit Ziegeln, z. T. mit Steinen gepflastert. Im Fußboden fanden wir den Abgang zu 13 Krypten, zwei von diesen wurden freigelegt (17 Gräber), sie stammen aus dem 17.—18. Jh. Die im Fußboden gefundenen Grabsteine sind die folgenden: Ferenc Sebesi, 1565; Gábor Maykóci, 1602; Ferenc Dobó und Judit Kerecsényi, 1613; András Árki, 1614; Familie Ibrányi, 1623; Fragmente des Sarkophags von Gábor Perényi, 1567; kleine Grabsteinfragmente. Architekt: Károly Ferenczy (OMF).

Vera Molnár

134. *Sárospatak-Burg, Italienische Bastei* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XXVIII). 1964 wurde die Ausgrabung in der Italienischen Bastei, auf der W- und S-Seite des Roten Turmes ausgeführt, um das ursprüngliche Niveau um den Turm herum wiederherzustellen. Das wurde auf der W-Seite beendet, auf der S-Seite muß die Arbeit noch fortgesetzt werden. — Die Auffüllung der Bastei wurde geklärt: die älteste Schicht stammt vom Ende des 15. — erste Hälfte des 16. Jhs. (datiert mit Denaren von Mátyás I und Ferdinand I). Die spätere Auffüllung war eine Folge der Sprengung zu Beginn des 18. Jhs. Auf Verordnung Kaiser Leopolds begann man die Vernichtung der Burg von Sárospatak 1702, der vierte Eckturm des Roten Turmes wurde gesprengt. Infolge des von Rákóczi geführten Freiheitskampfes unterblieb die weitere Verwüstung für eine gewisse Zeit. Die Mauern der Italienischen Bastei und die äußere Burg wurden erst nach 1710 unbrauchbar gemacht. Die folgende Auffüllungsschicht stammt daher aus dem Steinschutt der gesprengten Mauern und der Terrainregulierung in der ersten Hälfte des 18. Jhs. Diese Arbeit wurde, wie aus den Münzen hervorgeht, etwa um 1730 beendet. Die dritte und letzte Auffüllungsschicht stammt aus der ersten Hälfte des 19. Jhs., sie steht im Zusammenhang mit dem Umbau der Burg.

Der größte Teil des Fundmaterials besteht aus Habaner Ofenkacheln aus dem 17. Jh. In großer Menge kamen die Bokály-Wandkacheln des Hauses von György Rákóczi I zutage, die er 1638/39 aus Konstantinopel bringen ließ. Mitarbeiter waren Tibor Koppány und Ágnes Vladár, Ingenieure (OMF).

Vera Molnár

135. *Simontornya* (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII). Die 1960 begonnene baugeschichtliche Forschung wurde fortgesetzt. Im Forschungsgraben vor der Front des Schlosses legten wir die Reste der Arkadenpfeiler des Wandelganges im Erdgeschoß frei, ferner gewannen wir wichtige Angaben bezüglich der Niveauverhältnisse des — mit neuzeitlichen Bauten stark aufgewühlten — mittelalterlichen Hofes.

Die Forschung im Schloß selbst führte zu ganz unerwarteten Ergebnissen. Nach Entfernung der Verputzes der Mauern wurden wir mit dem gotischen Vorläufer des — im Barock stark umgebauten — Renaissancegebäudes bekannt. Das Schloß aus dem 14.—15. Jh. wurde nämlich zu Renaissance derart umgeändert, daß die gotische Stockwerkeinteilung nicht beachtet wurde; die neuen Niveaus entstanden etwa ein halbes Geschoß höher. Das Entfernen des Verputzes auf der Frontseite brachte also nicht nur Renaissance-Öffnungen, sondern auch die beim Renaissance-Umbau verputzten gotischen Öffnungsreste zutage. Mehrereorts kam der Renaissance-Ziegelfußboden, und in den gotischen Fensternischen die Reste des früheren Fußbodens zutage (OMF).

Erzsébet Lócsy

136. *Sopron, Szt. György u. 9—17 (Stadtmauer)* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). In Fortsetzung der 1962

begonnenen Ausgrabung und Mauerforschung arbeiteten wir an zwei Abschnitten der Stadtmauer. Im Bereich der vorjährigen Ausgrabung beendeten wir die Freilegung der vermauerten oder umgeänderten Schießscharten und Gsimse und sonderten die Bauperioden ab. Den Rest der abgetragenen, dritten, äußeren Stadtmauer sonderten wir von den Überbauten des 18.—19. Jhs. ab und bestimmten das mittelalterliche Niveau ihrer inneren Trakttiefe.

Im Inneren der sog. Großen Rondelle und im nach N verlaufenden Abschnitt der Stadtmauer untersuchten wir die Schichten. Es wurde klar, daß die Rondelle, die in der Literatur als Ziegelbau erwähnt ist, aus Stein gebaut war, ihr Sockel aus Quadersteinen liegt unter dem Niveau des nach 1945 ausgebildeten Platzes. Die mittlere Stadtmauer steht auch hier auf der römischen Stadtmauer. Vor der äußeren Mauerfläche beobachteten wir zwei Verwüstungsniveaus, leider ohne Material, das zu ihrer Zeitbestimmung geeignet gewesen wäre. Von der äußeren, dritten Stadtmauer konnten wir auch hier einen längeren Abschnitt freilegen (OMF).

Imre Holl

137. *Szamosatárfalva, ref. Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Csenger) (XXIV). Die aus dem 13. Jh. stammende kleine Ziegelbaukirche wird 1965 renoviert. Dem vorangehend kam es zu archäologischen Beobachtungen und Mauerstudien. Die authentischen inneren und äußeren mittelalterlichen Niveaus wurden festgestellt. Wir legten eine Türöffnung innen auf der S-Seite und eine auf der S-Seite des Sanktuariums von beiden Seiten her frei. Diese Türe öffnete sich in die Sakristei, deren Mauerreste wir ebenfalls gefunden haben. Auch fanden wir die Spuren der den mittelalterlichen Kirchhof umgebenden Mauer. Das Fundmaterial besteht vornehmlich aus mittelalterlicher Keramik. Kunsthistoriker: Frau Gerő — Márta Krámer, Architekt: Ferenc Mende. (OMF)

Ilona Sz. Czeglédy

138. *Szigetvár* (Kom. Baranya, Kr. Szigetvár) (XXXVII). Die 1962 begonnene Erforschung des mittelalterlichen Kernes der Burg, der sog. Inneren Burg wurde fortgesetzt. Mit Hilfe der Ausgrabung definierten wir die Ausdehnung dieses Burgteiles im 15. Jh., in Richtung des zu Beginn des 16. Jhs. gebauten Teiles der äußeren Burg. Wir untersuchten das Wassergrabensystem und legten Gebäudereste frei.

Wir setzten die Forschungen fort bezüglich der Ausdehnung, des Grabens, der Gebäudereste jenes Teiles der Inneren Burg, der zu Beginn des 16. Jhs. in Richtung der äußeren Burg vergrößert wurde. Auch fanden wir Spuren des Angriffes im Jahre 1566. Dabei konnten wir das sog. »Panzerhaus« identifizieren, das während des Angriffes das Wohnhaus von Miklós Zrínyi war. Den in Richtung der äußeren Burg liegenden Abschnitt des Wassergrabens erforschend, haben wir seine Richtung, Ausdehnung und Konstruktion festgestellt. Im Laufe der Freilegung konnte der Schauplatz der letzten Etappe des Angriffes im Jahre 1566 identifiziert werden, die Stelle, wo Zrínyi aus der Burg stürmte, der dortige Wassergraben und die Reste der Brücke.

Wir erforschten und identifizierten die Gebäudereste der Inneren Burg aus der Zeit der Türkenherrschaft. Die Reste eines aus 5 Räumen bestehenden Lagerhauses wurden vollständig freigelegt (OMF).

Valéria Kovács

Tiszadob—Sziget (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tisza-lök). S. Seite 238.

139. *Tiszaeszlár—Bashalom* (Kom. Szabolcs-Szatmár Kr. Tisza-lök) (IV). Im Bereich des arpadenzeitlichen Dorfes haben wir, anschließend an die in den vorangehenden Jahren durchforschten Gebiete, mit einer Fläche von 45 × 6 m einen Teil der Siedlung freigelegt. In der Fläche legten wir Teile von Gräben frei, von denen einige die Fortsetzung früher gefundener Gräben sind. In die

Seite des einen Grabens war ein Backofen vertieft. Außer den arpadenzeitlichen Gräben fanden wir auch urzeitliche Gruben und eine kaiserzeitliche Grube, aus der Lehm gewonnen wurde. Von den arpadenzeitlichen Funden sei ein bedeckt gehortetes Gefäß hervorgehoben, in dem ein Eisenmesser und zwei kleine Eisengeräte waren.

Júlia Kovalovszki

140. *Vasvár—Kökényesdűlő* (Kom. Vas, Kr. Vasvár.) Weitere Teile der 1962 z. T. freigelegten Eisenschmelz-Anlage kamen zutage. In der Nähe der früher freigelegten zwei Schmelzöfen fanden wir einen Ausheizherd, mit der ausgeflossenen Schlacke neben ihm. Viel Schlacke, wenig Blasrohrfragmente, viele Scherben und ein intaktes Gefäß kamen ferner zutage, letzteres darf auf die Wende des 12.—13. Jhs. angesetzt werden.

Gyula Nováki

141. *Vác, Géza király tér* (Kom. Pest) (XLIV). 1964 haben wir die Rettungsgrabung in der mittelalterlichen Burg begonnen. Die Arbeit erstreckte sich an den von Neubauten gefährdeten Teil der im vergangenen Herbst eingerissenen Häuser Géza király tér 4, 6, 8, und schloß sich unmittelbar an jene Rettungsgrabung an, die 1962 im Hof dieser Häuser ausgeführt wurde. Die Bergungen brachten den mittelalterlichen, polygonen Torturm der Burg zutage, mit 5,5 m dicken Mauern, innen und außen mit vollständig zermeißelten und spiegelglatt polierten Quadersteinen ausgelegt. In Kenntnis des Torturmes konnte der Platz und die Ausdehnung der Burg von Vác, identifiziert mit den Karten, die in verhältnismäßig größerer Zahl vorhanden sind, als in Bezug auf andere Burgen, festgestellt werden. Ferner fanden wir neben den üblichen ungarischen und türkischen Keramik-Scherben das Fragment eines Fensterrahmens aus rotem Marmor, in genau derselben Qualität, wie der Renaissance-springbrunnen im Schloß des Königs Mátyás in Visegrád. Der Fensterrahmen war mit einer Rosette verziert, oberhalb des Fensterbogens war eine Guirlande aus Getreide, Granatäpfeln und Mandeln. In der Nähe des bedeutenden Fundes kamen auch andere Renaissance funde aus der Werkstätte des Königs Mátyás zum Vorschein, so die bekannten länglichen, sechseckigen Bodenfließe, die aber neben dem bekannten Brunnenmotiv auch ein anderes, bisher unbekanntes Eselmotiv führen (OMF).

István Stefaits

142. *Várpalota, Burg* (Kom. Veszprém) (XLV). Im Laufe der Wiederherstellung der sog. Mátyás-Burg am Fő tér, kam es mehrerenorts zu Mauerstudien. Im Rittersaal des W-Flügels kamen das Gewölbe unterstützende Pfeiler und Fensteröffnungen mit Banknissen aus dem 15. Jh. zutage. Bei der Freilegung im Burghof erhielten wir Angaben bezüglich der Ausdehnung des N-Flügels, der bedeutend größer als heute war, ferner gelang es, auch an anderen Stellen der Burg Bauperioden abzusondern. Das Fundmaterial stammt zu kleinerem Teil aus dem Mittelalter, größtenteils besteht aus Scherben des 18.—19. Jhs. Mitarbeiterin war Margit Dax, Universitäts Hörerin (OMF).

Péter Németh

143. *Vértesszentkereszt* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Aufgabe der archäologischen Forschung war, die inneren und äußeren Niveaus der Abteikirche der Benediktiner festzustellen, die Eingänge zu untersuchen und die Baugeschichte der Ruine festzustellen. Bei der Forschung im Kreuzschiff stießen wir bei einem Pfeiler des Triumphbogens auf Reste des mittelalterlichen Marmorfußbodens. In ganzer Länge des Kreuzschiffes waren Bestattungen in Holzsärgen, in mehreren Schichten übereinander, mit dem Kopf nach O orientiert. Wir haben den Schutthaufen vor dem W-lichen Haupttor durchschnitten und reinigten die Umgebung des Einganges. Drei Stufen führten in das Kirchinnere, die Fundamente und ein Stück der Schwelle sind vorhanden. Vor dem Eingang

kamen die Reste der romanischen Vorhalle zum Vorschein, sie war mit Ziegelgewölben überdeckt, ihr Fußboden war aus rotem Marmor. Die Reinigung des ins Kloster führenden Ausganges hatte das Ziel, den Zusammenhang zwischen Kirche und Kloster zu erhellen. Wir fanden die Treppenfundamente, ferner, in situ, ein Schwellenfragment aus rotem Marmor. In 80 cm Entfernung nach O vom Eingang fanden wir einen Mauerrest, der sich der Kirchmauer anschließt. In der Mauer ist der Rest einer gotischen Türe mit Kantenschlag (zugemauert) zu sehen. Die Türmäntel des W- und des ins Kloster führenden Tores waren aus rotem Marmor, wie vom in ihrer Nähe gefundenen Steinmaterial belegt. Die Kirche war mit bunten, glasierten Dachziegeln überdeckt. Während der Forschung fanden wir etliche wertvolle geschnitzte Steine, die bei der Wiederherstellung gute Hilfe leisten werden. Architekt: János Sedlmayr (OMF).

Éva Kozák

Zalavár (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely).. S. Seite ... 241.

Herausgegeben von

Alice Sz. Burger

Anmerkungen

¹ FA 13 (1961) 27—28; FA 14 (1962) 13—21; — Rég. Füv. 16 (1963) 21—22.

² LPG = Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft

³ OMF (Országos Műemléki Felügyelőség) = Freilegungen des Landesinspektoriats für Denkmalpflege, der Restaurierung und Wiederherstellung vorangehend.

⁴ Kozák K., Az egri palota gótikus és reneszánsz kályhái (Gotische und Renaissance-Öfen der Burg von Eger). Az Egri Vármúzeum Évkönyve (Jahrb. d. Burgmuseums von Eger) III. Im Druck.

⁵ Régészeti kutatások Mária váron 1960, in: Magyar Műemlékvédelem.

VERZEICHNIS DER MUSEEN

- I. Baja, »Türr István« Museum
- II. Balassagyarmat, Palóc-Museum
- III. Békéscsaba, »Munkácsy Mihály« Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Kastellmuseum Nagytétény
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Diósgyőr, Montanmuseum
- X. Eger, »Dobó István« Museum
- XI. Győr, »Xantus János« Museum
- XII. Gyula, »Erkel Ferenc« Museum
- XIII. Hajdúszoboszló, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, »Katona József« Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halas-Museum
- XVII. Miskolc, »Herman Ottó« Museum
- XVIII. Mohács, »Kanizsay Dorottya« Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, »Thury György« Museum
- XXI. Nagykőrös, »Arany János« Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, »Báthory István« Museum
- XXIV. Nyíregyháza, »Jósa András« Museum
- XXV. Orosháza, »Szánthó Kovács« Museum
- XXVI. Pécs, »Janus Pannonius« Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sárospatak, »Rákóczi« Museum
- XXIX. Sopron, »Liszt Ferenc« Museum
- XXX. Sopron, Montanmuseum
- XXXI. Szarvas, »Tessedik Sámuel« Museum

- XXXII. Szeged, »Móra Ferenc« Museum
XXXIII. Szekszárd, »Balogh Ádám« Museum
XXXIV. Szentendre, »Ferenczy Károly« Museum
XXXV. Szentes, »Kosztá József« Museum
XXXVI. Székesfehérvár, »István Király« Museum
XXXVII. Szigetvár, »Zrínyi Miklós« Museum
XXXVIII. Szolnok, »Damjanich János« Museum
XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
XL. Dunaújváros, Städtisches Museum
XLI. Tata, »Kuny Domokos« Museum
XLII. Tápiószele, Dorfmuseum
XLIII. Túrkeve, Museum von Túrkeve
XLIV. Vác, »Vak Bottyán« Museum
XLV. Veszprém, Bakony-Museum
XLVI. Visegrád, »Mátyás Király« Museum
XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XLVIII. Zeitweilig bei der Archäologischen Forschungs-
gruppe der Ungarischen Akademie der Wissen-
schaften aufbewahrt
XLIX. Esztergom, »Balassi Bálint« Museum
L. Kaposvár, »Rippl Rónai« Museum
LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
LII. Szob, Börzsöny-Museum
LIII. Aszód, Dorfmuseum
LIV. Kapuvár, Museum von Kapuvár
LV. Kőszeg, »Jurisich Miklós« Museum
LVI. Hódmezővásárhely, »Tornyai János« Museum

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
XV. kötet Budapest, 1963. 436 lap, 52 tábla.

Vértes L. — Tóth L. értekezése nyitja meg a kötetet: az üveges kvareporphyr használatáról a Bükk-hegységi paleolitikumban. A bükki paleolit lelőhelyek egy részének szerszámai azonos helyről származó silexfajtából készültek (6. o.).

Az üveges kvareporphyr is a korai Szeleta-kultúra hordozói nemcsak gyűjtögették, hanem a bükki „Tatár-árokban” és környékén bányászással is nyerhették azt (10. o.).

Gábori M. a mongóliai kőkor iparairól értekezik. Anyagrendszerező jelentőségű a 31. o. táblázata és a 32. o. térképe: Paleolit, epipaleolit, mesolit és neolit lelőhelyek (64) Mongóliában. A mesolitikum másképpen: shabarakkhi civilizáció.

A lelőhelyek túlnyomó zöme a mongol fennsík alacsonyabban fekvő részein található (1200 m körüli magas szinten), főleg folyók vagy tavak mentén. Néhány lelőhely 1300 és 1400 m magasságok között fekszik (30. o). Területén neolit leletek mutatkoztak.

Behrens H. Banner J. 75. születési napján a magyar ősrégész Nestorát köszönti, ezzel a tanulmányával: A péceli kultúra szarvasmarha csontvázletei és jelentőségük történeti összefüggések felismeréséhez. A neolitikum és a korábbi bronzkor kb. 140 leletéből közel 100 eset Magyarország, Lengyelország és Közép-Németország térségére szorítkozik (33. o.).

Dél—észak irányba terjedhetett a bikatemetkezés, szociális-vallási jelentőségében, és a péceli (= badeni), a gömbamfora- és a későbbi tölesér alakú serleg-kultúrának az eredete az elő-ázsiai királysírokban gyökerezik. A keleti magaskultúrának ezen első kisugárzása Magyarországot a rézkor végén érthette el (35. o.).

Patay P. — Zimmer K. — Szabó Z. — Sinay G. tanulmánya réz- és korai bronzkori leletek spektrográfiai és metallográfiai vizsgálatait közli.

Az őskor legkorábbi fémipara a tiszta réz nyersanyag-ról tudatosan, fokozatosan tért át a más fémeket tartalmazó rézre, miután tapasztalhatta, hogy használhatóbbak az ötvöztött rézből öntött eszközök. Az egyik kereszt-élű kettősféjszének a nyéllyukát megformálás révén állították elő (a rézkor derekán), tehát a hazai fémművesség hosszabb időre visszanyúló előzményeken alapult (63. o.).

Mozsolics A. az ópályi (Mátészalkánál) bronzleletet ismerteti. Ötféle súlyegység (46—183 g) alapján csoportosít 25 db karperecet (68. o.). Az ópályi bronztárgyakkal a nyírbélteki, csegöldi, felsőboldádi, feketetőti, magyarcsaholyi, főregyházi, oláhkeceli fémtárgyakat veti egybe.

Néhány kincslelet karperecei olyan súlyokat nyomnak, amelyek súlynormára törekzenek. A leggyakoribb súlyegységek (kb. 52—62 g és többszörösei) kb. 6—12—18 kit (őgyiptomi 6-os számrendszer!) (76. o.).

A Kárpát-medencében tehát mérlegeket használtak a bronzkor ötvösmesterei. A súlyegységek figyelembe vétele arra mutat, hogy az őskori fémműhelyek nagyobb felvett tér számára dolgozhattak (79. o.).

I. függelékként Schubert F. és E. az ópályi és nyírbélteki kincsleletek spektrálemelési vizsgálatát nyújtja. A két késő bronzkori lelet közvetlen párhuzama a (Kolozs megyei) santi és uriui bronzanyag.

A II. függelékben Sercelj A. elemzi a Nyírkálászgyulaházi *tumulus* famaradványait, amelyben az ópályi lelethez hasonló bronztárgyak kerültek felszínre. A nyeleket somfából készítették (84. o.).

Trogmayer O. a magyar Alföld déli részének késői bronzkorához szól hozzá. Az új fejtegetésnek alapja a csorvái (ruzsai) temető, amelyből T. O. (1957—58. években) 82 sírt tárt fel. Ezeknek elhelyezkedését a 88. o. térképe mutatja.

A temetőben talált fő kerámiai típusok általában a HA periódusból erednek, legnagyobb részben annak első feléből (109. o.).

A kerámiai leletanyagban (teljességében) a BD jellegzetes formáitól a HB sajátos edénytípusaig csaknem minden forma képviselve van (110. o.). A kerámiai leletanyag nyújtotta kronológiai képet megerősíti a fémtárgyak korhatározása. A csorvái urnasírműző i. e. 1100—950 korszakból származhat (113. o.).

A 115. o. térképe a „Csorva-csoport” lelőhelyeit (51 eset) tekinti át (a baranyai Csuzától Pécskáig, Gombostól Szentesig).

A javasolt elnevezéssel jelölt „Csorva-csoport” ismeretjeljei: a Szeged környéki halomsírtípus és a pseudo-villanova-edényformák. Ez a kultúrákór a késői halomsírok sajátosságainak összeolvadásával és helyi elemekből fejlődött ki (pl. a Vál-típusú edényforma is bennszülött fejlődés eredménye lehet).

Kékossy L. a Thot-kultusz problémáihoz szól hozzá a római kori Egyiptomban. Fejtegetéseinek alapja egy kis mész-kő dombormű-lap, amelyet Budapesten őriznek (lelőhelye ismeretlen). A domborkép főalakja egy ülő ibisz, alatta görög betűkkel: ΕΡΜΗC

Thot kultusza erőteljesen fennmaradt az egyiptomi vallás végső szakaszában is, és kihatással lehetett Mihály főangyal ábrázolásának módjára, a kopt és az etióp legendákban (128. o.).

Szilágyi J. adatgyűjtést szolgáltat Közép- és Dél-Itália, továbbá Hispania városainak halandóságához. Rómában (kb. 10 000 adat alapján), az egészségtelen lakásviszonyok stb. közepette, az átlagos élettartam általánosan 23,9 és 20,7 év (133. o.), kikötővárosának (Ostia) rabszolga rakodómunkás tömegeit is magában foglaló népességének körében csak 18,5 és 18,8 év (134. o.).

Rómában pusztán a rabszolgák rétegében az átlagos élettartam: 17,2 és 17,9 év (150. o.), a szabadná nyilvánított rabszolgák körében: 26,9 és 23,4 év (151. o.); egyáltalán a „szabad” kézművesek és kereskedők rétegében: 41,0 és 33,2 év, de a papságok körében: 58,8 és 58,2 év stb. (táblázat: 181. o.).

Alapvető a 180. o. táblázata: Az átlagos élettartam városokban és tartományokban belül. Az Afrikából elszármazó telepek stb. az európai tartományokban is átlagosan tovább éltek (41,9; 44,1 év!), mint a világbirodalom kisázsiai stb. részeiből bevándorolt emberek (táblázat: 181—182. o.).

Balla L. a keleti etnikumelemeket tekinti át Savariában. Aur. Iul. Faladus „cives Surus” sirépitményét a II. sz. 80-as, 90-es éveiből származtatja (231. o.). Aur. Zeno „cives Surus” és unokája kőkoporsója a III. sz. első felében készült (232. o.).

T. Fl. Magnus aquincumi sírtábláját azonban tévesen keltezi B. L. a II—III. sz.-ból (234. o., 76. j.), és átveszi

a régi téves olvasatot is; helyesen 15 500 sestertius-ba került a sírépület, a II. sz. első felében.

Új bizonyítékokat talál B. L. azon feltevéshez, hogy a Savariában kialakult syriai kolónia — legalább részben — délnyugat felől, Észak-Itálián át telepedett be Pannóniába, Savariában syriai kereskedők jelenlétére több ólomkoporsó és néhány ólom fogadalmi tárgy, továbbá több feliratos kőemlék utal (237. o.).

Bóna J. a quadok régészeti hagyatékához és történetéhez nyújt adalékokat. Az adatrendszerző térkép („A fontosabb quad leletek elterjedése, I. 4. — sz.”) a 297. lapot tölti be; a 61 lelőhelyen 12 féle objektum (sír, település, kard, vödör stb.), a 180 előtti és utáni leletek jellei csoportosulnak. A Vannius-féle kíséret (i. u. 50) településének helye: a Fertő tótól nyugatra Kismartonig és Sopronig.

A IV. fejezetet B. I. a Fertő környéki, I. sz.-i quad leletcsoport elemzésének szenteli, az V. fejezetben tárgyalással emeli ki B. I. a malackai sírlelet jelentőségét is.

Az urnához az I. és II. sz. fordulóján helyeztek mellékletül fegyverzetet, amelynek jellege vandál és elbai germán. A kard vandál kovácsmester munkája. A pajzs-dudor keltezi az égetéssel temetkezést a II. sz. elejéről. Malackán a fejedelmi kíséret tagjának vagy a törzsi főnök sírjával lehet dolgunk (266. o.).

A VI. fejezetben a kálozi dupla lovas sír vizsgálatához nyújt kiegészítéseket. A hosszú karddal, lándzsával és bronzpajzsral felszerelt lovas Észak-Németországból kerülhetett el ide, a 166/7. évi langobard (dunai) hadjárat alkalmával.

Az alsólóci urnasírmező (VII. fejezet) a II.—III. sz. fordulójától a IV. sz. elejéig lehetett használatban, a III. sz.-i quad település hagyatékával (278. o.). Az i. u. I. sz. elején a Duna-vidékre benyomuló quad seregben már lovasok akadtak; szegecses sarkantyúik az Elba alsó tájáról származnak.

Még az I. sz. folyamán keleti germán-vandál lovas csapatok társultak a quadokhoz, jellemző, gombos sarkantyúikkal (294—5. o.). A quadoknál (a IV. sz. fordulója körül) a sarkantyú rangjelző, a fejedelmi nemzetséghez való tartozást jelent (295. o.).

A cifferi sírlelet tanúsítja, hogy az i. e. I. sz. második felében ezen a tájon keleti germán, burgund vagy vandál csapatok működtek, alighanem a bójok segítségével a dákok ellen (298. o.).

A quadok és a langobardok közötti hagyományos szövetség megnyilvánulása a 6000 főnyi langobard-obius segéderő, amely 166/167-ben Pannóniába behatolt (301. o.).

A kismartoni, soproni és mannersdorfi zárt leletek körvonalazzák Vannius germán (túlnyomóan vandál) kíséretének a letelepedési helyét (305. o.). Egyre több a bizonyíték arra, hogy a Brigetio és Aquincum közötti dunai szakaszon az V. sz. során sueb-quad csoportok helyezkedtek el (306. o.).

Balás V. a Magyar Alföld földszáncairól értekezik. Összesítő áttekintés róluk a 311. o. térképén.

Az ún. Csörszárkokat nem létesíthették sem visszabályozás, sem úttöltés céljából (328. o.). Az alföldi sáncok közös vonásai: több (párhuzamos) vonal; az árok a hegyvidék felé található; az árok és a sáncalapfelület átlag 10—15 m széles. Kivételt képeznek a „római sáncok” a Bánátban és a bácskai sáncok, amelyek egymást metszik (331. o.).

Gerasimov T. a szeldzsuk művészet egyik emléket ismerteti Bulgáriából: a szófiai múzeumban őrzött dombrómű Nagy Sándort ábrázolja lovon (lelőhely: Russe?). Anyaga: fehér márvány. Egy nevet is véstek a kőlapba, arabul: Isk(ə)nd(er) nevet (337. o.).

A XIII—XIV. sz. fordulója körül készülhetett a körrelief Kisászsiában, és Bulgária meghódítása (1393) utáni években hozhatták a lelőhelyre szeldzsuk-török spa'nik, telepesek. Itt apotropiaionként falazhatták be a toro lyba (340. o.).

H. Gyürky K. az 1957-ben végzett ásások eredményeiként a veszprémi várban feltárt Szt. György kápolnát ismerteti.

Még mindig kérdéses, vajon a legrégebb rotundák

Magyarországon a honfoglalás előtt vagy utána épültek-e? Az őstípust Morvaországból hozhatták magukkal sláv építő mesterek. Egyik magyarországi rotunda sem létesülhetett a IX. sz.-nál előbb (370. o.).

A veszprémi várban a XIII. sz.-ban önálló építményként emelték a nyolccoldali Szt. György kápolnát, a rotunda romjai fölött (372. o.), amikor az egész palotát újjáépítették, két menetben.

A kápolna alsó és felső emeletei között néhány évtizednyi különbség nyilvánul meg (375. o.). Eltűnése 1723-ban következett be, amikor itt barokk templomot építettek, a kápolna romréteget pedig feltöltötték és elegyengették (386. o.).

Banner J. Pósta B. és a harmadik Zichy-expedíció címen állít tanulmányemléket P. B. születésének centenáriuma (1962. VIII. 22.) alkalmával. P. B. volt az első, aki tudatosan tanulmányozta az oroszországi régészeti gyűjteményeket (409. o., I. j.).

Mócsy A. cikke („Provincianéesség és feliratai”) a Vita c. rovatot tölti ki, amellyel Swoboda E. kritikájára válaszol. A könyvszemle rovatban László Gy. munkáját Gábori M. („Őstörténetünk legkorábbi szakaszai”), Oliva P. könyvét („Pannónia és a háborús válság a római birodalomban”) Mócsy A. ismerteti.

Szilágyi János
(Aquincumi Múzeum)

B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 418 lap, 234 tábla, 177 kép és 1 térképmelléklet.

Meglehetősen nagy feladatra vállalkozott B. Thomas Edit, mikor „Römische Villen in Pannonien” c. összefoglaló munkájában a római kori Pannónia egyik legjellegzetesebb emlékéanyagát, a villákat dolgozta fel. Már maga a téma választása is sok problémát rejtett magában: tulajdonképpen mi tartozik a villa fogalmi körébe, mi legyen a határ a villák és egyéb épületek között. A pannóniai kutatás egy eddig elhanyagolt területére hívja fel a figyelmet a szerző munkájával: a limes aránylag nagyvonalúbb kutatása mellett a tartomány belsejéről rendelkezésünkre álló hézagok ismereteink egyre sürgetőbben hívják fel a hazai kutatás figyelmét a belső területek intenzívebb és rendszeresebb felderítésére.

A mű megírásához az anyag csak hiányosan állt a szerző rendelkezésére, hiszen elég egy pillantást vetnünk a kötet lelőhelytérképére s azonnal kítűnik, hogy szinte megyényi területek a kutatás számára terra incognitát jelentenek. A kutatás intenzitásának mértéke eredményezte a szerző területi felosztását is. Ez a felosztás nem is annyira gazdasági vagy földrajzi szempontok alapján történt, mint inkább a kutatott területekre mutatnak rá.

A rendelkezésre álló emlékéanyagot nagyobb tájegységek s azon belül betűrendben tárgyalja a mű. A nagyobb tájegységek sorrendje is a kutatás intenzitását követi: a leginkább kutatott területekből indul ki s halad a kevésbé ismertek felé. A Balatonvidék, majd a Fertő-tó környékének ismertetése után a limesvidék, a tartomány belseje (Dunántúl a Balatonvidék nélkül), a Dráva—Száva közti s végül a Drávától délre fekvő villatelepülések leírása zárja a sort.

A leíró részben a szerző teljességre törekszik. Az irodalomban fellelhető összes közleményt felkutatta. Ezek sokszor csak igen röviden tájékoztatnak a leletekről, némelyik teljesen elavult, több esetben pedig csak a korabeli újságcikkek szűkszavú tájékoztatása állt a szerző rendelkezésére. Ezeket az adatokat legtöbb esetben teljesen átértékelve a mai kutatás álláspontjának megfelelően lehetett csak felhasználni. Munkájában nagymértékben támaszkodott saját kutatási eredményeire. A vidéki múzeumok raktáraiban, irattáraiban fellelt és még közvetlenül anyagot minden esetben felhasználta munkájában. Éppen ebben rejlik a könyv egyik legfőbb érdeme, az eddig ismeretlen vagy sok esetben nehezen hoz-

záférhető anyagot a további kutatás számára egységes keretben hozzáférhetővé tette.

Az egyes emlékek ismertetésénél az alaprajzokból és a leletanyagból leszürthető összes jelentősebb eredményt közli. A már részletesen publikált emlékeknél általában csak a lényegesebb momentumokat emeli ki, míg a közöletlen vagy pedig az irodalomban inkább csak megemlített objektumoknál részletesebb leírást ad, így a teljes anyagról egységesebb képet nyerhet az olvasó. A feltárt villaépületek esetében a leletanyagra is kitér a szerző, azonban szempontjai itt már nem egyöntetűek. A leletanyagból részletesen inkább csak a művészi értékkel bíró anyagot tárgyalja. Ennek következtében néha aránytalanságok tapasztalhatók a leírásokban. Ez a művészettörténeti emlékeket magasra értékelő szemlélet az egész leíró részben végig kísérhető. Így kerülhettek önállóan olyan emlékesoportok is az ismertetésbe, amelyek esetleg villából is származhattak, de egykori tulajdonosuk menekülés közben „kincseit” elrejtette. A nagy-démi, a tamási, a polhov gradeci, a magyaregregyi, a rábakövesi stb. leletek nem villából kerültek elő s bár általában kiemelkedő értékű emlékek, a villaemlékek közé való sorolásuk önálló lelőhelyként igen kétséges (hiszen az éremleletek egy része is villatulajdonosoktól származhat, mégsem sorolja fel a szerző). Ezek az ismeretek egyébként igen értékes részei a műnek. Azonban különösen olyan esetekben, mikor néha éppen a szerző tollából már részletes publikáció jelent meg a szóban forgó emlékekről, úgy véljük a rövid összefoglalás is megfelelő volna. Ezek az ismertetések nem csak a művészeti emlékekre vonatkoznak. Azoknál az objektumoknál is fellelhető ilyen, amelyekről részletes s a mai követelményeknek megfelelő anyagközlés a régebbi irodalomban a kutatás rendelkezésére áll. Sok esetben ezek a leírások rövidíthetők lettek volna (pl. Tác, Budapest—Csúcs-hegy, Königshof stb.), ami által a mű szerkezete egységesebb keretbe nyert volna.

Az anyagközlés, mint említettük, igen sok, még közöletlen ásatási és terepbejárási eredményt is közread (pl. Pomáz—Lugi, Dorog—Hosszúrétek stb.). A különböző földmunkák, a terepbejárások során előbukkant, illetve felkutatott, de még fel nem tárt épületmaradványok adatait is közli a szerző. Bár — mint ő maga is hangsúlyozza — ezek egy részéről az esetleges későbbi feltárások során kitűnhet, hogy nem villaépület vagy annak tartozékát képezhették, a teljességre való törekvés szempontjából a felsorolásban megtalálhatók.

Ennek kapcsán felvetődik egy módszertani kérdés is, ami a mű szempontjából igen lényegesnek tekinthető: tulajdonképpen mit tekinthetünk villának, mely emlékeket sorolhatjuk ide? A pannóniai településeket vizsgálva kitűnik, hogy lényegében a villatelepülési forma az általános. A néhány colonián és municipiumon, valamint a későbbi belső pannóniai erődtített városokon és a táborok mentén elhelyezkedő canabakon kívül Pannóniából csak villatelepüléseket ismerünk. A fenti városias jellegű telepekről is igen sokszor villa típusú épületek alaprajzait ismerjük. Az eddigi terepbejárások és ásatások eredményei azt mutatják, hogy a tartomány területén — a városokon kívül — csak elszórt villagazdaságokról és ún. szórt villatelepülésekről tudunk. Az utóbbi települési forma a leggyakoribb a II—III. századtól. Legtöbbször az út mentén hosszan elnyúló települések különálló villagazdaságokból állanak. Ezek a szórt villatelepek lehetnek tulajdonképpen a vicusok, melyeknek meglétét az írásos források is alátámasztják (pl. vicus Vindonianus, vicus Caramantesium stb.). Egy-egy ilyen vicus véleményünk szerint lényegében 10—15 villagazdaságnál nem lehetett nagyobb. A vicusok kutatása Pannóniában még csak a kezdetnél tart. Teljesen vagy legalább nagyrészt feltárt vicust még nem ismerünk annak ellenére, hogy a tartomány gazdasági életének alapjait ezek a települések képezhették. A vicusok feltárása lényegesen bővítene a tartomány gazdasági és társadalmi életéről alkotott ismereteinket. Pannónia gazdasági életében a mezőgazdasági termelés állt az első helyen, s ez a termelési folyamat nagyrészt a villa rusticák és a vicusok keretein belül zajlott le. A két települési formát lényegében nem is lehet

szétválasztani, mintahogy a szerző se választja szét, hiszen funkciójuk nagyjából azonos lehetett. A könyv leíró részét tulajdonképpen nemcsak a magukban álló villa rusticák és villa urbanák ismertetése képezi, hanem jelentős helyet kapnak a vicusok emlékei is. A vicusok területén található villák közül leggyakrabban egy-két villa-épület, illetve gazdaság került csak feltárára s ezeknek anyagát közli a szerző. Úgy véljük helyesebb lett volna a könyv címében is kifejezésre juttatni ezt a tényt s esetleg „Római vicusok és villák Pannóniában” címet adni a műnek. Így valóban jogosan kaphatott volna helyt a teljes belső pannóniai — városokon kívüli — emléktanyag a feldolgozásban. Bár a szerző említi, hogy a táborokhoz tartozó zárt településeket nem fogja tárgyalni, az ismertetésben mégis helyet kapnak olyan emlékek, mint a szőnyi villa, mely a táborfaltól 30 m-re, a százhalmobattai épületek, melyek a táborhoz tartozó canabae területén, a barátföldpusztai villa, mely valószínűleg szintén a canabae-hoz, s a fenékpusztai épületek, melyek egy belső, erődtített városhoz tartoznak. Itt említjük meg, hogy a dorogi és a budakalászi villaépületek is tulajdonképpen egy nagyobb településhez, egy vicushoz tartozó maradványok.

A részletes leíró részt követő összefoglaló fejezetekben a pannóniai villatípusokat és jellemzőbb alaprajzait, majd az építmények technikai megoldását tárgyalja a mű. Részletesen foglalja össze az épületek belső dekorációjára vonatkozó anyagot, majd a villák és telepek kialakulását elősegítő gazdasági és földrajzi adottságokat és a településtípusokat ismerteti a szerző.

A VII. fejezet „A római villa fogalma” címet viseli. A szerző ebben a fejezetben a villák gazdasági és társadalmi szerepét kívánja vázolni. Úgy véljük, hogy ez a téma kissé nagyobb teret kívánt volna meg s az általános érvényű megállapításokat konkrétabbá kellett volna tennie a szerzőnek. Így pl. bővebb megvilágításba lehetett volna helyezni a későbbi villák szerepét és rámutatni azokra a társadalmi és gazdasági viszonyokra, melyek a IV. századi villák „elszaporodásához” vezettek. A rab-szolgatartásra vonatkozó megállapításai összbirodalmi jellegűek, Pannóniában azonban, mint erre már rámutattak, nem annyira a nagylétszámú rabszolgát foglalkoztató latifundiurnok, mint inkább a kisparaszti gazdaságok a jellemzőek.

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a későrómai villák szerepével Pannóniában. A megerősített villák és telepek láncolatában igen helyesen egy belső, második erődrendszerrel tételez fel. Feltevése csak annyiban szorult módosításra, hogy ez a belső erődsor nem ÉK—DNY-i irányú, hanem többszörösen tagolt lehetett. Csak a kutatás hiánya miatt rajzolódik ki jelenleg ilyen irányban ez az erődsor, azonban a heténypusztai, ságvári, kisárpási erődtített telepek arra figyelmeztetnek, hogy egy többszörösen tagolt belső pannóniai védelmi rendszerrel kell a további kutatásnak számolnia. A lakosság koncentráldásának nemcsak biztonsági, hanem gazdasági okai is voltak, hiszen ezekben az erődtített városokban a feudális rendszer korai kialakulását kell látnunk.

A villák szerepe a kereszténység életében c. részt követő befejezésben a római kori villák továbbéléséről és a későbbi időkben játszott szerepükről emlékezik meg a szerző. Feltevései inkább csak hipotetikusak, hiszen konkrét ásatási megfigyelések csak ritkán állnak rendelkezésünkre, mivel éppen az esetleges továbbéléssel vagy a későbbi felhasználással kapcsolatos felső rétegek pusztultak el leginkább. A Dunántúlon kétségtelennek látszik, hogy a római korból fennmaradt épületek nagyobb szerepet játszhattak a későbbi időkben, mint amennyit a jelenlegi kutatás feltételez. A legtöbb köépület falai még hosszú ideig fennállhattak s a római kori emlékek végső pusztulása tulajdonképpen csak a török háborúkat követő újjáépítés során következett be. A többé-kevésbé romos épületeket legtöbbször felhasználhatták s ideiglenes tetőzettel is elláthatták. Ennek a későbbi életnek a nyomai majd minden esetben fellelhetők a romok között.

A tartalmi ismertetés végén meg kell emlékeznünk a kötet használhatóságát megkönnyítő részletes név- és tárgymutatóról, valamint a lelőhelytérképről.

Külön kell tárgyalnunk a kötet igen gazdag illusztrációs anyagát. Az összes fellelhető alaprajz, a helyszínrajzok és részletrajzok közlésével a szerző szinte pótolhatatlan értékű tette munkáját. A 177 rajz mellett 234, részben színes táblán közli az épületek feltárási felvételeit és leletanyagát. Ez a hatalmas képanyag önmagáért beszél s jelzi, hogy Pannónia életéről alkotott ismereteinkhez elengedhetetlenül szükség van a villaépületek anyagának ismeretére. A képanyag eloszlásában találunk ugyan aránytalanságokat (pl. a balácai és táci anyag esetében), azonban némely anyag újbóli leközlése mégis hasznosnak látszik, mivel a kutatók így egy könyvben, könnyebben férhetnek hozzá az anyaghoz.

Végezetül néhány hiányszóra szeretném felhívni a figyelmet. Több esetben hiányzik az újabb irodalom említése (pl. 267. o. Bar Kochba éremnél Barkóczi L., cikke NK 56—57 1957—58; hiányzik Pavan M. 1955-ben megjelent tanulmánya, La provincia Romana della Pannonia Superior.); a lelőhelytérképen a 101. és 104. sz. lelőhelyek fel vannak cserélve; a Notitia Dignitatum összeállításán nem 425-ben történt (273. o.); a közigazgatási villa keletkezésénél (155. o.) a felsorolt érmek alapján az I. sz. elejére való keletkezés bizonyára csak elírás lehet; a gyulaifiratóti éremleletnél (40. o.) inkább egy quad betörésre gondolhatunk; a csúcshegyi villa bélyegestégláinak felírata (226. o.) több hiba csúszott; hiányzik az irodalomból ismert villa Murocineta (Amm. Marc. 30, 10, 6.) említése; az aquincum—balácai útvonal (73. o.) nem Pannónia superior és Valeria határán futott (helyesen Pann. inf. és sup. határán); Dörgöcse (32. o.) nem a Káli-medencében fekszik, s helyes lett volna legalább megemlíteni az innen származó kémlékeket is; a sümegi villát (112. o.) belső erődnél véljük s alaprajzilag a schaaní erőddel hoznánk kapcsolatba.

A felsorolt észrevételek ellenére pozitíven kell értékelnünk B. Thomas Edit munkáját. Könyve nem egyszerű összefoglalása az eddigi irodalomnak, a rendelkezésre álló anyagot rendszerezi és újraértékeli. Ennek során számos problémát sikerült új megvilágításba helyezni. Igen jelentős az az anyag, ami a szerző tollából első ízben jelenik meg az irodalomban, ezzel is emelve a mű forrásértékét. A munka külső megjelenését tekintve dicséretül elég annyit megemlítenünk, hogy az 1964. évi könyvversenyben az Akadémiai Kiadó az „Év legszebb tudományos könyve” elismerést nyerte a művel. A „Römische Villen in Pannonien” c. mű úgy véljük hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen forrása lesz a Pannóniával foglalkozó hazai és külföldi kutatóknak.

Soproni Sándor

Arheologia Moldovei I. (évszám nélkül) és II—III. 1964. Academia Republicii Populare Romîne Filiala Iași, Institutul de Istorie și Arheologie. Editura Academiei Republicii Populare Romîne. I. kötet — 308 lap, II—III. kötet — 529 lap.

A moldvai régészetnek nincs nagymúltú hagyománya. A háború után egy lelkes gárda kezdte itt a szervezést, az ásatásokat. A nagy építkezések óriási erőfeszítéseket kívántak a régészeketől, akiknek egyszerre kellett ásatni, múzeumokat leletekkel megtölteni és tudományos munkát végezni. A nagy ásatási tevékenység most kezdi gyümölcseit hozni. A kötetek kiállítása nívós, a cikkek igényesek. A folyóirat munkatársainak érdeklődése felöleli a paleolitikumtól a középkorig terjedő időszakot. A szerkesztő, M. Petrescu-Dimbovița egyéni érdeklődése rányomta bélyegét a folyóiratra, mert nemcsak ő, hanem munkatársai is több tanulmányban foglalkoznak depotleletekkel.

I. kötet. N. Zaharia az 1952—57. évek közötti paleolith kutatásairól számol be: Moldvában 58 lelőhelyet tart számon. M. Dinu az amfora edények moldvai előfordulásait ismerteti, ezeket szélesebb vonatkozásaiban tárgyalja. Összeveti a moldvaiakat a lengyel, középnémet és keletnémet hasonló leletekkel. Sikerült a moldvai—volhiniai—podoliai csoport jellegzetességeit a többi csoportokétól elkülöníteni. E kul-

túrát a 2000—1800 körüli időre keltezi. — Al. Vulpe szerint a Monteoru-kultúra az Ic3-fázis idején jelenik meg Moldvában. A Bistrița völgytől északra ugyanakkor a Costisa-kultúra élt. — M. Petrescu-Dimbovița a Tăuteu-i (Tóti, Bihar m.) depotlelet és köréről ír hosszabb cikket, amelyben bőven felhasználja a magyar irodalmi adatokat is. Müller-Karpe szerint keltezi a leletet a HB₁-be, ami túl későnek látszik. — M. Florescu az Ulmi-Liteni-i depotlelet erdélyi és keleti kapcsolatait igyekszik tisztázni; a bronzkor végére, a Noa-kultúra idejére keltezi ezt. — M. Cristescu a Noa-kultúra anthropológiai anyagáról értekezik. Szerinte van különbség az erdélyi és moldvai embertani anyag között; az erdélyi brachikran egyedeket az őshonos ottományi lakossággal hozza összefüggésbe. — N. Gostar dáciai mécesfeliratokat elemez; a legtöbb firmaméces, aránylag kevés a helyben készült. — E. és N. Zaharia által leírt népvándorláskori sírok anthropológiai anyagát C. Necrasov és M. Cristescu dolgozta fel. — J. Kudrnáč a szlávok mezőgazdasági eszközöiről közöl egy összefoglaló cikket. — Dan Gh. Teodor egy középkori, a XIII. század első felébe keltezhető ékszerleletet ismert, amely egyrészt dél-dunai és bizánci, másrészt ósláv és galíciai kapcsolatokat mutat. Tárgyalásában kitér a tokaji típusú hajkarikák körére is. — A feudális kori Jasi városról közöl régészeti adatokat Al. Andronic. A leletek javarészt mentőásatásokból származnak. — E. Neamțu egy a XV. század első feléből származó ékszerleletet ismert. Lehetséges, hogy ez 1523-ban került a földbe, amikor súlyos belviszályok uralkodtak Moldvában.

II—III. kötet. C. Matasă a Tîrgu Ocna-Podei Cucuteni B-telepről közöl festett kerámiát. Itt találtak a Gorodsk-Usatovo szinthez tartozó leleteket is. — N. Berlescu anthropomorph és zoomorph Cucuteni jellegű agyagszobrokról ír. — M. Florescu a moldvai korabronzorról közölt cikke összefoglaló jellegű. Stratigráfiai adatokból indul ki. Foltesti II jelzi Moldvában az átmenetet a bronzkorba. Felveti a kérdést, hogy ezt időben mi követi. Telep-ásatások adatai alapján ez régebbi, mint Monteoru Ic3, de miután egy lelőhelyen találtak Monteoru Ic4 leleteket is, Foltesti II időben ezt is megelőzi. — Al-Vulpe keleti típusú baltákról, ill. depotleletekről ír, amelyekhez bordás nyéllyukas balták tartoznak. Ilyenek a Monteoru-kultúra után már nem voltak használatban. Hasonló darabok Kisáziától az Adriáig előfordulnak. — Az utóbbi időben több cikk jelent meg a Noa-kultúráról. A. C. Florescu tanulmányában főként a moldvai leletekből indul ki. Az idevágó teljes irodalmat áttekinti. Szerinte e kultúra legfontosabb gyökere a Monteoru-kultúra. Kimutatja kapcsolatait a sabatinovka stb. kultúrákkal. A XIV. századtól a XII. századig terjedő időre keltezi. A Noa-kultúra második fázisa Reinecke szerint BD-nek felel meg és egészen a Hallstatt kezdetéig tart. A szerző által közölt abszolút időrend nyilván revízióra szorul. Néhány bronz tárgy, mint pl. ciprusi tűk egy korábbi kor öröksége lehet. A kultúra hagyatéka meglehetősen egyöntetű, aligha olyan hosszú életű, mint ahogyan szerző feltételezi. Müller-Karpe a Peschiera-leleteket a XIV. századba keltezi (Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit. Röm.-Germ. Forschungen 22, 1959, Abb. 64); ezt nagyon sokan átveszik, holott az Égékumban a XII. század előtt ismeretlenek a Peschiera-jellegű leletek. — M. Rusu két B IV depotletről ír. Mindkettő Rebrisoara-ból (Kisrebra, Beszterce-Naszód m.) került elő. Az ópályi depotlelet-csoportba tartoznak. Elrejtésüknek a szerző által adott történelmi magyarázata és kulturális besorolása nem kielégítő. — M. Petrescu-Dimbovița néhány újabb depotleletet közöl régebben megjelent cikkeihez kiegészítésként. — N. Dušek szlovákiai szkítakori leleteket ír le. — N. Gostar egy palmyriai újszerűed Tibiscumban (Temesvár mellett) talált epigráfiai emlékeivel foglalkozik. — J. Ioniță Moldvában talált szarmata emlékekről tudósít, M. Cristescu pedig III. századi pogorásti csontvázak anthropológiai vizsgálatát közli. — Egy érdekes, a XIII. század végéről származó pénz- és ékszerleletet ír le Dan Gh. Teodor. Az ékszereken kívül 80 tatár ezüst érem tartozott hozzá, amelyeket az Aranyhorda bocsátott ki, két bizánci arany a XII. század második feléből és 11 ezüst érem, tatár dirhemek utánzatai. A pénzeket I. Iliescu dolgoz-

fel, ő összegezi a történelmi adatokat is. — Iași város területén 1956–60. években folyt régészeti kutatásokról *Al. Andronic* és *E. Neamțu* számolnak be. — E kötetben van több kis cikk is; ezek közül kiemelni *M. Florescu* és *V. Căpitanu* keleti típusú baltákról és *M. Zamosteanu* a Borlești-i bronzleletről szóló írásokat. Az utóbbi lelet egy Monteoru Ic2-jellegű edényben került felszínre. E körülmény rendkívül fontos, mert így a lelet kora a stratigráfiai adatokkal is egyeztethető. — *G. Foit* az Ileseniben talált bronzleletet, amelyhez főként erdélyi típusú balták, gombos és horgos végű sarkok tartoznak, a domahidai lelettel tekinti egyidősnek és a Noa-kultúra idejébe keltezi. — *M. Dinu* és *Gh. Coman* egy hasonló bronzleletet közöl Bozia Nouăból, *I. Ordentlich* pedig a szalárdi bronzleletről ír, amelynek egyes darabjait már Hampel József közölte. — Érdekes még *C. Paiu* cikke a Iași múzeum kiállításáról és raktáiról, a múzeum tevékenységéről. 1956-ban a múzeumban csak üres termei és rossz raktárai voltak. A szakemberek valóban nagy munkát végeztek a muzeológia terén is.

A két kötet jó áttekintést ad a Moldvában folyó régészeti kutatásokról. Örömlénk, ha a további kötetekben a szakemberek összefoglaló cikkeiben számolnának be az elmúlt két évtized nagy telep- és temetőásatásairól.

Mozsolics Amália

A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia. Erste Teil. (Olympische Forschungen V. kötet.) Walter de Gruyter, Berlin 1964. Szövegkötet: 277 lap, 72 kép. Táblakötet: 95 tábla.

Kileneven éve kezdődtek meg Olympiában a német ásások. Az első kampány, melyet E. Curtius és F. Adler vezetett, a klasszika archeológia számára úttörő eredményeket hozott. A kutatómunka — kisebb-nagyobb megszakításokkal — azóta is folyik és mintaszerű. Ennek titka a régi és az új kutatások eredményeinek a kontinuitása. Kezdetől fogva a lehetőségek szerint legalaposabb ásatási dokumentációra és a kutató és feldolgozó munka viszonylagos egyensúlyára törekedtek és törekednek. A jelenleg E. Kunze által vezetett ásások soha sincsenek ellentétben a régebbiekkel, sőt a tökéletes kontinuitás következtében a korábbi kutatások eredményei, és problémafelvetései jelölik ki a mai feladatokat.

1875-től 1881-ig a klasszika archeológia történetében első ízben bontakozott ki egy nagy görög szentély összefüggő képe Olympiában, úgy, ahogy századok folyamán a különböző építmények egymás mellé kerültek. Akkor az Altis épületeinek feltárása és azonosítása volt a főcél. Ehhez Pausanias leírása valóságos segédkönyv volt, és lehetővé tette sok fontos antik épülettípus felismerését.

Ezután az újabb kutatások (1936–42; 1952-től napjainkig) két feladatkörrel kerültek szembe. Egyrészt tisztázásra vártak, és részben várnak ma is a szentélyen kívül eső területek. E munkálatok során a kultuszhely története sok adattal gazdagodik. Ahol a régi ásások csak a klasszikus nivót érték el, megtörtént a mélyebben fekvő rétegek feltárása is. A fenti programba tartozott a stadion, a „déli csarnok”, a görög fürdőnegyed, a régiek által már részben feltárt Leonidaion, gymnasion, palaistra stb. átkutatása.

A második feladatkör a régebben kiásott, de a kutatás mai igényeit már nem kielégítően feldolgozott építmények újrafelmérése, rekonstrukciója és közzététele. (Philippeon: H. Schleif, Herodes Attikos nymphaeuma: H. Schleif és H. Weber.) Az eddig elmondottak kiegészítését és az újabb olympiai kutatások eredményeinek összefoglalását E. Kunze cikkében lehet megtalálni. (Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient, Berlin 1959. 263 kk.)

A fenti kutatási program szerves részeként kezdtek meg az 1954/55-ös kampány során — megalapozott eredmények után — a Pheidias-műhely feltárását. A területet a régi ásások csak felületesen érintették. Az ásatási munka 1958 júniusában fejeződött be.

A következőkben ismertetendő munka — a végleges feldolgozás első kötete — két részből áll. A. Mallwitz, aki az ásásoknál mint vezető építész vett részt a műhelyt,

és a környezetében levő építészeti emlékeket dolgozta fel. W. Schiering, aki a rétegtani megfigyeléseket végezte, a régészeti anyagot és a belőle levonható következtetéseket publikálta. Ezt követi majd E. Kunze készülő feldolgozása, amely a Zeus-szoborral összefüggő leleteket vizsgálja.

Mallwitz rendkívül alaposan elemzi a feltárt építményeket és a rétegtani megfigyeléseket egybevetve vizsgálata eredményeivel, meggyőzően fejti ki, hogy a műhely csak az „A épület” lehetett, amely az i. e. V. sz. harmadik negyedében jelentős tereprendezési munkák után épült. Az épület a Zeus-templom cellájának a méretszistémáját követi, sőt annak hatását is igyekezett hűen visszaadni, ugyanakkor azonban a műhelyfunkciónak mindenben megfelelt. A falazáshoz agyagtégákat használtak, de elégséges biztonságot nyújtó kőbekötőszorral váltogatták. A hosszanti falakon 3–3 ablaksort nyitottak. Szelemenés, bakdúcos fedélszéket ácsoltak, s ezért a cella belső oszlopainak támaszfunkciója nem volt, hanem 1–1 munkáállványhoz tartoztak. A rekonstrukció ezenkívül még egy vitatható módszertani eljárás, egy általánosítás alkalmazásán alapszik: ti. felteszi, hogy a műhely is érvényes volt a görög építéssel azon törvénye, amely az architektónikus elemeket szigorúan egymásra vonatkoztatja, ill. egymáshoz viszonyítja.

Az épület adottságaiból sok következtetést vont le a szerző a kultuszszoborral kapcsolatos munkákra vonatkozóan. Több megállapítása is erősen vitatható. Nem túl szerencsés e fejezet beiktatása, ugyanis az aranyelefántcsont technika alapos megismerését lehetővé tevő gazdag leletanyag feldolgozása előtt korai a modellről, a kultuszszobor technikai problémáiról (pl. famag kérdése) és az egész munkafolyamatról részletesen beszélni.

Külön fejezetben tárgyalja Mallwitz az épület történetét. Funkcióját a római korig megőrizte és a szentéllyel kapcsolatos szobrász vagy egyéb javító munkák során használták fel. Nem világos azonban, hogy a római korban milyen célt szolgált. Végül, az V. században keresztény templommá építették át.

Az építészeti vizsgálatokhoz függelékként Mallwitz még egy fejezetet csatol, amelyben a műhely terrakottadíszait igyekszik meghatározni. Ennek során jelentős, új ismereteket hoz Olympia klasszikus kori tetőterakottáinak kutatása számára.

A kötet második részét W. Schiering a stratigráfiai megfigyelések összegezésével kezdi. A műhely szempontjából az „Anschüttungen D” és az ún. „Formensicht” a legfontosabb. Az előbbi kétségtelenül az épület létesítésével kapcsolatos, az utóbbi pedig a szobor elkészülte utáni takarítás következményeként jött létre, és az aranyelefántcsont technikával összefüggő leletanyagot tartalmazta. (Agyagmatricák, elefántsonthulladékok, szerszámok stb.) A rétegek keltezése elsősorban a kerámia segítségével lehetséges. A festetlen edények jelentős részét a szerző „elízi” műhelyekhez kapcsolja, sőt megkísérli, hogy egyes vörösalakos töredékeket is ebbe a csoportba soroljon. Az edények felhasználását vizsgálva felismer a szobor készítésének munkálataival kapcsolatba hozható darabokat is.

Elsőnek a firniszes, a sávostestű és a díszítetlen kerámiát közli. Megkísérli pontosabb keltezésüket, mivel szerinte a vörösalakos töredékek mennyisége nem elegendő az egyes rétegek alsó időhatárának meghatározásához. Módszertani hibát követ el azonban, amikor a formahasonlítás útján nyert keltezésekre fontos történeti következtetéseket épít.

Külön fejezet foglalkozik az edényfeliratokkal és a firniszes edényekre bekarcolt ábrázolások értelmezésével.

Majd a vörösalakos vázaanyag feldolgozását következik, amely a műhely datálása szempontjából a legfontosabb. Ez nagyrészt az V. sz. harmadik negyedére tehető. Kiemelkedő színvonalú a Kleophon-festő néhány töredéke. Több darabot az agyag és a firnis alapján vagy Olympiában dolgozó athéni, vagy Athént utánzó elízi festők művének tart. E merészen hangzó feltevessel kapcsolatban a közölt felvételek alapján nem tudunk állást foglalni. (A szerző maga sem zárja le a kérdést.)

A régészeti anyag elemzésére épített történeti következtetéseket nem lehet fenntartások nélkül fogadni. Az

ugyan nyilvánvaló, hogy a műhely az V. sz. harmadik negyedében létesült, az is hihető, hogy építésénél a nagy athéni szobrász jelen volt. Ezzel tehát a Pheidias-kérdés teljesen új megvilágításba került: az olympiai Zeus szobor későbbi az Athéné Parthenosnál; s igazolódott az a hagyomány, hogy Pheidias az Athéné Parthenos elkészítése után ment Eliszbe. Azonban a mester 433–2. előtti olympiai tartózkodásának feltevéséhez, s a szobor munkálatai kezdetének keltezéséhez a lapos, kétfülű csészék (182 kk.) és az u. cs. alakosfestés nélküli feliratos kancsó (196 kk.) tipológiai alapokon nyugvó datálása nem elégséges alap. S bár a szerző tetszetősen igyekszik egyb adatokkal alátámasztani feltevését, kétségeinket nem tudja teljesen eloszlatni.

A kötetben tehát nagyon sok olyan probléma merült fel, amelyre a megoldást csak E. Kunze feldolgozása adhatja majd meg.

Szabó Miklós

Studien zu Abodiacum-Epfach. Herausgegeben von Joachim Werner. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 7, Veröffentlichungen der Kommission zur Archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien, Bd. 1 (Epfach 1). C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1964. 261 lap, 18 szövegközti kép, 83 tábla, 4 térképmelléklet.

1957-ben a Bajor Tudományos Akadémia a késő-római raetiai régészeti kutatások érdekében külön bizottságot hívott életre, amelynek elsődleges feladata a IV. századi raetiai megerősített telepek feldolgozása. E nagyszabású munkaprogram keretében került sor az egyik legfontosabb raetiai római település, Abodiacum (Epfach) régészeti leletanyagának összefoglaló feldolgozására és rendszeres kiadására is. Mint a kötet szerkesztője, J. Werner előszavában hangsúlyozza, a cél az volt, hogy megfelelő szakemberek bevonásával az epfachi leletekkel kapcsolatos összes probléma tárgyalásra kerüljön, és csak örömmel lehet üdvözölni a példamutató vállalkozást, amely régészek, történészek, középkor-kutatók és a specializált természettudományágak képviselői közreműködésével történt meg.

A kötet tizenhárom tanulmányt tartalmaz. N. Walke bevezető tanulmánya az epfachi kutatások állásáról nyújt összefoglaló képet, visszatekintve a telepen és a hozzátartozó temetőben régebben folytatott ásatásokra. A település élete az i. sz. I. század közepén, Claudius korának végéfelé kezdődött; a kronológiai kérdések tisztázásához a kutatást elsősorban a terra sigillata-leletek elemzése segítette hozzá. H. Müller-Karpe két tanulmánya az 1957-ben végzett ásatások eredményeit, valamint a temető leletanyagát ismerteti. H. J. Kellner a numizmatikai leletanyagot foglalja össze, amely a császárkor kezdetétől a IV. század közepéig terjed. N. Walke második tanulmánya a terra sigillata-anyag részletes vizsgálatát tartalmazza. Történeti szempontból leginkább K. Kraft epigráfiai cikke tarthat igényt az érdeklődésre, amelynek keretén belül az a kérdés is felmerül, vajon autonóm város volt-e a császárkorban Abodiacum. Erre a lehetőségre esetleg az a körülmény utalhat, hogy az egyik epfachi felirat (CIL III 5780, cf. 11 887) municipális decurióról tesz említést; természetesen nincs kizárva, hogy itt a tartományi főváros, Augusta Vindelicum egy városi tisztviselőjéről volna szó. A magunk részéről arra a tényre, hogy a Digesták a decurióknak elvben megtiltották városuk elhagyását, az abodiacumi felirat esetében nem építenénk: mint Kraft is számol ezzel, elképzelhető, hogy egy Augusta vindelicumi decurióknak Abodiacumban földbirtoka lehetett, nem beszélve arról, hogy kereskedelmi kapcsolatok révén vagy más okokból is állíthatott feliratokat városától távolabb. Pl. az aquinumi decuriók feliratainak jelentős része nem a városból, hanem ennek környékén fekvő és a várostól sokszor távol eső lelőhelyekről került elő. K. Kraft tanulmányát Radnóti A. dolgozata egészíti ki, a feliratot nem tartalmazó emlékek elemzésével. A középkort két tanulmány képviseli: F. Stein koraközépkori sírleleteket ismertet, K. Schmid pedig a VIII. századi epfachi püspökség kérdéseivel foglalkozik.

A kötetnek körülbelül fele anyagát természettudományos vizsgálatok teszik ki. K. Brunnacker a geológiai viszonyokat, M. Brunnacker a molluscafaunát, G. Ziegelmayer—K. Liebrich—F. Schwarzfischer az anthropológiai anyagot, J. Boessneck a faunát tekintik át.

A kötet legnagyobb eredménye és értéke az a komplex-eljárás, amelyen keresztül Abodiacum minden-fajta leletanyaga szakszerű feldolgozásban válik hozzáférhetővé a további kutatások számára. Egyedül a részletesebb történeti összefoglalást hiányoljuk; N. Walke bevezető tanulmánya a történeti összképet csak vázlatos vonásokban adja meg, és a kötet egészéből nem tűnik ki kellőképpen, mit nyújtottak éppen a részletes speciális vizsgálódások a település egységes történetének megismeréséhez. Ugyanakkor fel kell hívnunk a figyelmet a munka példás kiállítására, főleg a mellékletek gazdagságára.

Alföldy Géza

H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludowici in Rheinzabern 1901–1914. Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik. 7 füzet. Bonn 1963. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt a. M. Rudolf Habelt Verlag. 348 lap, 1559 kép.

A Rajna melletti Rheinzabern, a terra sigillata edényeket gyártó nagy fazekasközpont termékei Pannóniában is szép számmal fellelhetők. Pannónia történetének kutatása szempontjából is igen fontos, hogy e gyár áruját jól és könnyen határozhassuk meg. Ezt a célt kitűnően szolgálja H. Ricken és Ch. Fischer újonnan megjelent munkája.

A Mainztól délre fekvő Rheinzabern történetét E. Ritterling (W. Ludowici, Katalog V. 197–199.) és Fr. Sprater (W. Ludowici—H. Ricken, Katalog VI. Tafelband. 2. kiadás. 1948. V—IX. 1.) foglalták össze. A főbb korszakok a telep életében katonai, majd polgári jellegűek voltak. A rajnai limes Claudius alatt történt rendezésétől 74-ig katonai téglágyétek használták ki a hely kiváló agyagkészletét. A Rajna-jobbparti terület római megszállása után a terület elvesztette elsőrendű katonai jelentőségét. A polgári telepek kialakulása egyelőre még nem ismert. Annál gazdagabb anyagot találtak a fazekasműhelyek körzetében. Az ásatások folyamán sírok feltárására is sor került. Mindezek alapján a kutatók a rheinzaberni fazekastelep működésének kezdetét a II. sz. második negyedére határozták meg. A virágzó termelés és a Britanniától Pannóniáig kisugárzó export a 260 körül bekövetkezett alemann betöréssig tartott. A Rajna jobbpartjának feladásával Rheinzabernben megint katonai téglagyétek működtek, az itt gyártott téglákon a későrómai csapat-testek jelzései láthatók. A kb. 100 éven át tartó sigillatagyártás termékei jó kronológiai támaszpontot nyújtanak a II. sz. közepétől a III. sz. második feléig terjedő időszak pannóniai leletei számára is.

A rheinzaberni kutatások történetét és W. Ludowici 1883-tól folyamatosan végzett gyűjtési, ásatási és publikációs munkásságát összefoglalóan Fr. Sprater méltatta (uo.). A munka nagyságának jellemzésére Sprater adataiból csupán a fazekasbélgyegek számát idézzük. W. Ludowici munkássága során a sima cserepeken 10 000, a domborúdiszes táblákon 3000 fazekasbélgyeget talált. Ezek alapján rendszerezte a gazdag rheinzaberni anyagot. Munkásságának koronája az V. számú katalógus, mely a további feldolgozások alapjául szolgált (Stempel-Namen und Bilder Römischer Töpfer, Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata- und anderen Gefässen aus meinen Ausgrabungen in Rheinzabern 1901–1914. 1927.).

Ludowici V. számú katalógusa képtípusok és bélgyegek szerint ismertette a rheinzaberni sigillata anyagot. A következő kötet kiadására a háború alatt került sor (W. Ludowici—H. Ricken, Katalog VI. Táblakötet. Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern, 1942). A még egy kiadás megért (1948) VI. számú katalógus

táblakötetét már a kiváló sigillata kutató H. Ricken készítette el. Ebben a kiadványban fazekasok szerint csoportosítva találjuk az anyagot, a táblák alján a névbélyeges darabok külön megemlítésével. A gazdag táblakötethez H. Ricken egy szövegrészt és egy katalógust is készített. Kéziratain egészen 1958-ban bekövetkezett haláláig állandóan dolgozott. Fennmaradt munkájának kiadását — mint W. Schleiernacher előszavából megtudjuk — a Römisch-Germanische Kommission vette tervbe és a kötet gondozására Ch. Fischer kérték fel.

A Ricken-hagyaték katalógus részét (Katalógus a VI. táblakötethez) vette Ch. Fischer az új mű alapjául. Mindazt az adatot, melyet H. Ricken a külön leíró szövegrészben gyűjtött össze, beolvasztotta a katalógusba. E célból — alább még ismertetésre kerülő — utaló táblázatokat és jegyzékeket készített. Fischer bevezetőjében részletesen felsorolja mindazt az egyeztető és ellenőrző munkát, melyet a Ricken-hagyaték és a Ludowici-féle V. katalógus minden egyes darabjánál elvégzett. Útmutatást ad az új kötet használatára vonatkozólag. Az összevetések eredményeként szükségesnek látták a képtípusok újraszámozását. Az új, vastagon szedett számok mellett zárójelben a Ludowici V. katalógus régi számai minden esetben szerepelnek. Azok a képtípusok, melyek mellett nincs zárójeles szám, Ricken újabb gyűjtéséből származnak. Az ellenőrző munka folyamán merült fel az igény arra hogy újra közöljék fényképben a képtípusokat. Erre, az új leletek közlésén kívül különösen azért volt szükség, hogy egymás mellé és egymás után kerüljenek mindazok az alakok és ornamensek, melyek egy eredeti forma másolatai vagy többszörös utánzatai. A régebben néha külön típusként kezelt formák ily módon a megfelelő sorba kerültek bele.

A részletes tipológiai összevetés tanulságaként Fischer felhívja a figyelmet arra, hogy a típusátvételek alapján igen kockázatos kronológiai egymásutánra következtetni. Az átvett és így kisebbedett mintákat és az eredeti nagy-formákat olyan gyakran kölcsönözték egymástól a fazekasok, hogy ezekből az összevetésekből csak a műhelyek egykorúságára lehet következtetni. Ricken sem nyilatkozott arról, hogy a VI. táblakötet sorrendje min alapszik. Sehol sem utal a műhelyek egymásutánjára. A három legkorábbi és a legutolsó fazekasoktól eltekintve Ricken táblakötetében levő sorrend kronológiai szempontból csupán javaslat, amelyen még változtatni lehet, H. Schönberger véleménye szerint az alapvető rendszerezés munkája után kerülhet sor a megbízható kronológiai támasz megalkotására, mely a történetileg dolgozó archeológia gazdasági és művészeti értékelése számára nagy jelentőségű lenne (H. Ricken. Nekrolog. Saalburg Jb. XVII. 1958. 7.)

Az új szövegekötet H. Ricken óriási anyaggyűjtése és széles körű ismeretei, valamint Ch. Fischer minden szempontot figyelembevevő, ellenőrző és szerkesztő munkája következtében a rheinzaberni anyag legteljesebb, igen könnyen kezelhető kézikönyve. A kötet a típusok bemutatásával kezdődik, nagyjából a Ludowici-féle rendszerezés szerint. Fischer végleges helyére sorolta az eddig nem megfelelő csoportban szereplő darabokat s az ornamensek egy részét Növények (Pflanzen) címmel külön csoportba osztotta. Az új számozás és a Ludowici V. katalógus között egy egyeztető lista biztosítja a folyamatosságot (13. l.). Az irodalomjegyzék után következik maga a típus-katalógus. A képek kliséi alapjául Ricken eredeti tábláit és felvételeit választották, gondosan ügyelve arra, hogy a jellegzetesebb darabok többségükben azonosak legyenek a Ludowici-féle képekkel. Az ábrák méreteire nézve, a másolásokkal történő kisebb torzulások mértékére nézve részletes tájékoztatást kapunk Fischer bevezetőjében. A típus-katalógusban az alapforma (Grossform)

viseli a sorszámot, a változatok (Abformungen) a kis abc betűt. Ricken szövege után petit szedéssel Fischer további útmutatásait és megállapításait olvashatjuk. A 313. lapon fazekasonként felsorolva találjuk a képes bélyegzőket. A fazekas neve melletti táblaidézések a korábban megjelent VI. táblakötetre vonatkoznak. A típuscsoportokat jelző betűk és számok az új Ricken-Fischer-féle katalógus számai. Ezután a fent említett mutatók következnek „Mutatók a VI. táblakötet katalógusához” címmel (340. sk. l.). — 1. Irodalmi jegyzék az V. katalóguson kívül más publikációkban megjelent rheinzaberni darabokról. — 2. Jegyzék múzeumonként azokról a eserepekről, melyeket nem Rheinzabernben találtak vagy nem Speyerben őriznek (Ludowici egész gyűjteményét a speyeri múzeumnak hagyományozta). — 3. Fazekasnevek a VI. táblakötet 251—253. táblán szereplő eserepekhez. E táblákon ugyanis vegyes, kiegészítő anyag szerepel, az új jegyzék pontos meghatározását közli. — 4. Fazekasnevek betűrendes mutatója. A nevek mellett a VI. táblakötet táblaszámai szolgálnak útmutatásul. A VI. táblakötet az újonnan megjelent szövegekötettel együtt a római provinciák kutatói számára nélkülözhetetlen kézikönyv.

B. Bónis Éva

J. Beckwith, Coptic Sculpture 300—1300. London 1963. Alec Trianti 42 lap, 3 oldal összefoglaló bibliográfia, 10 lap képkatalógus, 147 fénykép.

Beckwith összefoglaló munkája, melyben a kopt szobrászat fejlődését kíséri figyelemmel ezer esztendőn keresztül — viszonylag kis terjedelme ellenére is figyelemre méltó, hasznos vállalkozás. — A kitűnő minőségű fényképanyag lehetővé teszi, hogy a tömör szöveg mellett is áttekinthesse az olvasó a kopt művészet alakulását és a ráható művészeti irányzatok formaváltoztató erejét.

Éppen a fogalmazás említett tömörségéből adódik, hogy különösen a stílusirányzatokat tárgyaló fejezetekben olyan mondatokat, illetve megállapításokat közöl szerző az olvasóval, melyek előtanulmányok nélkül nem érthetőek. — A kutató számára viszont nem minden esetben elegendőek a tényként közölt megállapítások — különösen nem olyan problematikus tárgyra, mint a kopt művészet.

Nem rajzolódik ki világosan az olvasó előtt a könyv jellege. Vajon szerző és kiadó népszerű képeskönyvnek szánta — mint a mű külső kiállítása után következtethetnénk, vagy tudományos zsebkönyvnek?

Az értékes katalógus rész és az óriási jegyzet, illetve irodalmi apparátus a munkát mégis komoly szakkönyvvé avatják. A kutató is kap Beckwith munkájában egy vezérfonalat, melynek legnagyobb értéke a történeti szemlélet, mellyel szerző a kopt jelleg kialakulását, a különböző korokban felvett hatásokat — egy szóval a kopt művészet útját kíséri. A könyv fejezetei híven tükrözik a munka tartalmi felépítését.

Nehéz feladatra vállalkozott Beckwith, amikor a kopt művészet egészének értékelésére vállalkozott. Az erősen differenciálódott szakkutatásoknak megfelelően általában a római korról foglalkozó szakirodalom tárgyalja a római kori kopt anyagot, majd a bizánci és koraközépkori kopt anyag tárgyalását az előzményektől elszakadva kapjuk legtöbb esetben.

Az ún. alexandriai stílusról tett megállapításait — melyekben igyekszik a művészetről lehántani a lényegét elhomályosító, időközben hozzáfűződött tévhiteket — a legtöbb esetben magáévá teheti és hasznosíthatja a provinciák anyagával foglalkozó kutató is.

B. Thomas Edit

IRODALOM

<i>Szilágyi János:</i> Acta Archaeologica ASH. XV. kötet	250
<i>Soproni Sándor:</i> B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
<i>Mozsolics Amália:</i> Arheologia Moldovei I, II—III. kötet	253
<i>Szabó Miklós:</i> A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
<i>Alföldy Géza:</i> Studium zu Abodiacum—Epfach	255
<i>B. Bónis Éva:</i> H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern	255
<i>B. Thomas Edit:</i> J. Beckwith, Coptic Culture	256

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Я. Гарматта:</i> Надпись в греческих буквах из Афганистана	125
<i>Л. Балла:</i> К вопросам военной истории Дации II века нашей эры (106—167)	141
<i>Л. Золнай:</i> Монетчики и ювелиры в Эстергоме романской эпохи	148

СООБЩЕНИЯ

<i>П. Патаи — А. Патаи:</i> Памятники надгробной культуры из Диошда	163
<i>Дь. Новаки:</i> Укрепленное поселение ранней бронзовой эпохи в Надгербе-Вархеде	168
<i>Л. Какоши:</i> Археологические памятники оазисов Кхарге и Дакхла	176
<i>Я. Силади:</i> Надписи на камнях из старых сораний Аквинкумского музея	182
<i>Э. Надь:</i> История строительства эгерварского замка	192
<i>Дь. Герс:</i> Джамии (главная мечеть) Езичели Гаджи Ибрагима в Эстергом-Визивароше	207

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Дь. Ласло:</i> Памяти Золтана Фелвинци Такача	217
<i>А. Можолитч:</i> Герхард Берсу	217
<i>И. Ердели:</i> Новые археологические исследования на территории Коми АССР	218
<i>Г. Сепешши:</i> Данные к локальной истории г. Эстергома	219
<i>Дь. Дума:</i> Анализ изменений поверхности глазированной керамики и удаление внешних загрязненных слоев	221
<i>Т. Хорват:</i> Отчет о деятельности Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1964 году	227
<i>Ш. Шопрони:</i> Археологическая деятельность Венгерского археологического, искусствоведческого и нумизматического общества в 1964 году	228
Археологические исследования в 1964 году	229

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>И. Силади:</i> XV-ый том Acta Archaeologica ASH	250
<i>Ш. Шопрони:</i> B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
<i>А. Можолитч:</i> 1, II—III тома Arheologia Moldovei	253
<i>М. Сабо:</i> A. Mallwitz — W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
<i>Г. Алфельди:</i> Studium zu Abodiacum—Epfach	255
<i>Е. В. Бонши:</i> H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern	255
<i>Э. Б. Томас:</i> J. Beckwith, Coptic Culture	256

TABLE DES MATIERES

ETUDES

<i>J. Harmatta:</i> Une inscription d'Afghanistan gravée avec des caractères grecs	125
<i>L. Balla:</i> Sur les problèmes de l'histoire militaire de la Dacie au II ^e siècle (106—167)	141
<i>L. Zolnay:</i> Monnayeurs et orfèvres à Esztergom à l'époque romane	148

NOTES ET INFORMATIONS

<i>P. Patay—Á. Patay:</i> Les trouvailles de la civilisation de Nagyrév à Diósd	163
<i>Gy. Nováki:</i> L'habitat fortifié du premier âge du Bronze de Nagygörbő—Várhegy	168
<i>L. Kákosi:</i> Les monuments archéologiques des oasis de Khargeh et de Dakhleh	176
<i>J. Szilágyi:</i> Pierres inscrites du Musée d'Aquincum anciennement rassemblées I.	182
<i>E. Nagy:</i> Histoire de la construction du château-fort d'Egervár	192
<i>Gy. Gerő:</i> La mosquée de Hadji Ibrahim Özicseli à Esztergom-Víziváros	207

CHRONIQUE

<i>Gy. László:</i> En commémoration de Zoltán Felvinczi Takács	217
<i>A. Mozsolics:</i> Gerhard Bersu	217
<i>I. Erdélyi:</i> Nouvelles recherches archéologiques dans le territoire de Komi en URSS	218
<i>G. Szepessy:</i> Données relatives à l'histoire locale de la ville d'Esztergom	219
<i>Gy. Duma:</i> Examen des altérations de la surface des céramiques vernissées et l'élimination des couches contaminantes de la surface	221
<i>T. Horváth:</i> Compte rendu du fonctionnement en 1964 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique	227
<i>S. Soproni:</i> L'activité en 1964 de la Société Hongroise d'Archéologie, d'Histoire de l'Art et de Numismatique ..	228
Archäologische Forschungen im Jahre 1964	229

LIVRES

<i>J. Szilágyi:</i> Acta Archaeologica ASH, Tome XV	250
<i>S. Soproni:</i> B. Thomas, E., Römische Villen in Pannonien	251
<i>A. Mozsolics:</i> Arheologia Moldovei, Tomes I, II—III	253
<i>M. Szabó:</i> A. Mallwitz—W. Schiering, Die Werkstatt des Pheidias in Olympia	254
<i>G. Alföldy:</i> Studium zu Abodiacum—Epfach	255
<i>É. B. Bónis:</i> H. Ricken—Ch. Fischer, Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern	255
<i>E. B. Thomas:</i> J. Beckwith, Coptic Culture	256

